K k ç

nsn lmlr çnk yn k r ştırmlrı r s

DOSYA

"Tarım Tarihi"

Haldun Bayrı • Tansu Açık • Kaan Dilek
Kahraman Bostancı • Suavi Aydın • Özlem Sert
Kayhan Orbay • Alp Yücel Kaya • Mehmet Öz
Özer Ergenç • E. Attila Aytekin • Mehmet Demiryürek
Meral Demiryürek • Emine Alçıtepe • Galip Alçıtepe
İlhan Tekeli • Selim İlkin • Perihan Saygın
Abdulkerim Sönmez • Mustafa Birol Ülker
Alexandros Lamprou • Özgür Gökmen • Ekin Uşşaklı
Konstantinos Svolopoulos

23

K k ç

ns n lml r çnk yn k r ştırm l rı r s

Sayı 23 • 2007 ISSN 1300-2864

Kebikeç hakemli bir dergidir
Kebikeç Türkologischer Anzeiger/
Viyana tarafından taranmaktadır.
Altı ayda bir yayımlanır
Kebikeç'in bu sayısı kayıt altında sadece **600 adet** basılmış ve numaralandırılmıştır.

SAHİBİ VE SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Ahmet Yüksel
YAYIN YÖNETMENİ
Kudret Emiroğlu
YAYIN ve HAKEM KURULU
Suavi Aydın (Hacettepe Üniversitesi), Etem Coşkun, Mehmet Ölmez (Yıldız Teknik Üniversitesi), Oktay Özel (Bilkent Üniversitesi), Ergi Deniz Özsoy (Hacettepe Üniversitesi), Andreas Schachner (Ludwig-Maximilions-Universitat Munchen), Ömer Türkoğlu, Horst Unbehaun (Georg-Simon-Ohm-Fachhochschule Nürnberg), Süha Ünsal, M. Bülent Varlık
DANIŞMA KURULU
Jak den Exter, A. Sami Güneyçal, Selim İlkin, Uygur Kocabaşoğlu, Sami Önal, İlhan Tekeli, Metin Turan

Eskişehir Temsilcisi
Kemal Yakut (222) 335 05 80/6026-6027
kyakut@aanadolu.edu.tr
İzmir Temsilcisi
Onur Kınlı (232) 388 40 00/2268
onurknl@yahoo.com

BASKI
Başkent Klişe Matbaacılık
Bayındır Sok. No: 30/E
Tel: 0(312) 431 54 90

YAZIŞMA ADRESİ
Karanfil Sokak Birlik İş Merkezi 5/60
06650 Kızılay / ANKARA
Tel: (312) 418 62 03
Fax: (312) 425 93 77
İnternet: www.sanatkitabevi.com.tr
E-mail: kebikec@ada.net.tr

YEREL SÜRELİ YAYIN
ABONE KOŞULLARI
İki sayı için: Yurt içi: 60.-YTL
Yurt dışı: 50 €, 50 $
Abone bedeli için:
Yurt içi: T. İş Bankası, Sanat Kitabevi
4218-3432220 (TL)
Yurt dışı: T. İş Bankası, Ahmet Yüksel
4218-6177022 (EURO)
T. İş Bankası, A. Yüksel 4218-5880622 ($)
Fiyatı: 30.-YTL (KDV dahil)

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Kudret EMİROĞLU
5

Hrant Dink İçin…
Yayın Kurulu
7-8

Tarih, Hafıza, Siyaset
Olivier ABEL / çeviren: Haldun BAYRI
9-21

Anadolu'da Eskiçağdan Kalma Yeradları
Tansu AÇIK
23-30

Yayın Tarihi
İran Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Elyazma Türkçe Sözlüklerin Tanıtımı
Kaan DİLEK
31-50

Süreli Yayınlar Tarihimizde Unutulan Mahalli Bir Dergi: *Yeni Edremid*
Kahraman BOSTANCI
51-62

• DOSYA •
Tarım Tarihi

Türkiye'de Tarımın Tarihsel Temelleri: Bir Giriş Denemesi
Suavi AYDIN
63-78

Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi
Özlem SERT
79-83

Osmanlı Topraklarında 'Küçük Buzul Çağı'nın Etkilerine Dair Bazı Notlar
Kayhan ORBAY
85-93

Ion Ionescu De La Brad: XIX. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Tarım Ekonomisi ve Politik Ekonomi
Alp Yücel KAYA
95-110

XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri
Mehmet ÖZ
111-128

XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: *Muzâra'a* ve *Murâba'a* Sözleşmeleri
Özer ERGENÇ
129-139

XIX. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk
E. Attila AYTEKİN
141-156

İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs'ta Filoksera (Asmabiti) İle Mücadele (1878-1895)
Mehmet DEMİRYÜREK
177-195

Kıbrıs'ta İngiliz Döneminde Yayınlanan Ziraat Dergileri (1904-1955)
Meral DEMİRYÜREK
177-195

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılından Harf Devrimine Geçiş Sürecinde Botanik Kitapları
Emine ALÇITEPE – Galip ALÇITEPE
197-207

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Çıkarılması
İlhan TEKELİ - Selim İLKİN
209-246

Türkiye'de Tarım Politikaları: Buğday Üzerinden Bir Değerlendirme
Perihan SAYGIN
247-262

Türkiye Tarımında Yapısal Değişme Örüntüleri, Terör ve Yerinden Olmuş Nüfusun Yeniden Kırsal Alana Dönüş Koşulları
Abdulkerim SÖNMEZ
263-317

Kaynakça
Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi'nin [Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (CIEPO)] Faaliyetleri ve Yayınları
Mustafa Birol ÜLKER
319-379

Belgelerin Dilinden
***"CHP Genel Sekreterliği Yüksek Makamına"* 30'lu ve 40'lı yıllarda Halkevleri'yle ilgili CHP'ye gönderilen şikayet ve dilek mektupları hakkında kısa bir söz**
Alexandros LAMPROU
381-392

Vesikalı Yakın Dönem Tarihimiz: Başbakan'a Bir Mektup: Demokrat Parti ve Sol
Özgür GÖKMEN
393-406

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)
Georgi CHOCHIEV / çeviren: Ekin UŞŞAKLI
407-456

"Türk – Yunan Nüfus Mübadelesine Giden Siyasal Süreç" Yazısının Eksik Dipnotları
Konstantinos SVOLOPOULOS
457

Sunuş

Gündemde cinayetler, seçimler – anayasa değişiklikleri, etnik bölünmeler – ve susuz bir yaz var. Herkesçe kabul edilen bilgiler olarak, her yıl kaç bitki ve hayvan türünün yok olduğu, kaç milyon insanın açlık ve göçmenlikle karşı karşıya kaldığı, yüz yıl içinde kaç 'dil'in yok olacağı, Afrika kıtasının Avrupa'ya kaç milim yanaştığı, meraklıklarınca rakama dökülebilecek bilgiler oldu. Bir çağın, "atom bombası öldürücüdür, hidrojen bombası daha da kötüdür" tarzı, tartışılmaz ve bilgi vermekten çıkmış cümlelerine dönüşmeye başlayan bütün bu felaket değerleri, halen borsa oyuncularının portföyünde "sıfır toplamlı bir oyun"un bile hamleleri gibi kalıyorsa da, bütün bu doğruların eksik bıraktığı, açıklamadığı bir doğru, topluma ve insana dair bir başka bilgi daha vardır diye/biliyoruz.

İşte çok geniş bir konunun, "tarım dosyası" olarak karşınıza çıkması, bütün sükunetiyle bu düşüncelerden süzülebilenlerden oluşuyor. Verimli Hilal'de tarıma alma ve evcilleştirmenin başlamasıyla köylerin oluşmasından, Osmanlı 'küçük buzul çağı'na, toprak mülkiyetindeki dönüşüm ve para ilişkilerinden Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çıkarılmasına ve terör ve yerinden olmuş nüfusun yeniden kırsal alana dönüş koşullarına uzanan dosya yazıları, konunun genişliğine karşılık önemli konakları dile getirmeye çalışıyor ve her biri daha ne kadar çok çalışılması gerektiğini de bir kez daha ortaya koyuyor…

Dosya dışında, tarih-siyaset ilişkisinden, aslında aynı ilişkiyi Anadolu'daki eskiçağdan kalma yeradlarına yapılan müdahale ve bu konudaki bilimsel birikimimiz açısından işleyen yeradları yazısına, İran kütüphanelerinde bulunan elyazma Türkçe sözlükler ve kataloglara girmemiş *Yeni Edremid* dergisiyle yayın tarihine, CIEPO kaynakçasına, Halkevine gönderilen şikayet ve dilek mektuplarından Kafkas göçmenlerinin Osmanlı resmi makamlarına verdiği dilekçelere kadar, gene geniş bir çeşitlilikte yazılarımız var.

Son olarak, *Kebikeç*'in geçen 22. sayısında yer alan Konstantinos SVOLOPOULOS'un "Türk – Yunan Nüfus Mübadelesine Giden Siyasal Süreç" adlı yazısının dipnotlarında Yunanca bulunan bölümler bilgisayar hışmına uğradığı için, bu günahımızdan dolayı sayın yazar, çevirmen ve okuyucularımızdan özür dileyerek, eksiğin tamamlanması için – kesilerek ilgili yere yapıştırılmak üzere - bu sayımızda doğru hurufat ile sözkonusu dipnotları yayınlıyoruz.

Gelecek sayımızda buluşmak üzere saygılarımızla…

Kudret Emiroğlu

Hırant Dink'in hatırasına, rahmetle...

"Türk, Rum, Ermeni Süryani, Musevi 50 süt çocuğuna 'goutte de laift' (süt damlası)."

Yüzyıl başında, İstanbul'da her milletten yavrucakların barındığı bir yetimhane, (Fotokart)

Hrant Dink için...

Türkiye son bir kaç aydır talihsiz bir süreç yaşıyor. Giderek gerilen siyasal gündem ve atmosfer acı olaylara yol açtı, birbirini takip eden vahim cinayetler üretti. Toplumun farklı kesimlerini tehlikeli bir şekilde hareketlendiren gelişmeler, tartışma gündeminin merkezine bir kez daha "yükselen milliyetçilik", "ırkçılık" ve "faşizm" tehlikesini oturttu. Bu basit tespit bile yaşanan sürecin nezaketini yeterince gösteriyor.

Kebikeç dergisi yayın kuruluna bu atmosfere dikkat çeken bu satırları yazdırtan asıl olay ise *Agos* gazetesi baş yazarı Hrant Dink'in tam da bu ortamda ve dönemde menfurca katledilmesidir. Bu cinayetin bir çok açıdan özel boyutları var şüphesiz. Hrant Dink herşeyden evvel bu ülkenin dürüst ve açık sözlü bir aydınıydı. Ayrıca, mensubu olduğu Ermeni toplumunun sorunlarını Türkiye'nin yakıcı sorunlarıyla bağlantısını asla kaybetmeden dile getiren, samimi bir şekilde çözüm imkanlarına katkıda bulunan ikirciksiz bir demokrasi savunucusuydu. Çok sevdiği ülkesinin ve Ermeni toplumunun kaderini insani ve sol bir duyarlılıkla birbirine ayrılmaz bir şekilde bağlamıştı. Çözüm önerileri sonunda bu toprağın insanları içindi; Türkiye'nin komşuları ve en geniş anlamıyla dünya ile daha sağlıklı ilişkiler kurmasına yönelikti. Bu yüzden böylesine acı bir şekilde kaybı yalnızca Türkiye değil büyük insanlık camiası için de yeri doldurulması zor bir kayıp oldu. *Kebikeç* dergisi olarak bizler de bu kaybın acısını fazlasıyla yaşıyoruz.

Hrant Dink'i bu sayımızda özellikle anmak isteyişimizin özel bir sebebi de var şüphesiz. Kendisi şahsi dostluklarımız bir yana, akademik kimliklerimizle

zaman zaman bizleri de içine alan yakıcı bir tartışmanın sağlıklı bir şekilde sürdürülmesine, güncelliğini sürdüren bir tarihsel/siyasi meselede sağduyulu bir çözüm üretilmesine merkezi önemde katkıda bulunan bir insan, kamusal bir şahsiyetti. "Ermeni Meselesi"nden söz ediyoruz elbette.

Bu isimle andığımız karmaşık ve hayli nazik tarihi ve güncel siyasi meselenin kendi içindeki yakıcılığı bir yana, sadece Türkiye'de değil konunun uluslararası alanda da ele alınışında yaşanan, şahit olunan güçlükler hepimizce iyi biliniyor. Hrant Dink'in bilinen duruşu ve kimliğiyle bizatihi varlığının bile bu konuda kafaları ve ruhları ferahlatan etkisi ne yazık ki ölümünden sonra daha iyi anlaşılmış görünüyor. Öldürülmesiyle hepimiz, bütün insanlık şimdi daha zor durumda kaldık.

Zorluğumuzun bir başka boyutu daha var. Ermeni meselesinin bugünkü yaşanış biçiminin, dünü üzerinde kurduğu talihsiz tahakküm, ne yazık ki, meselenin geçmişinin de sağlıklı bir şekilde tartışılmasını büyük ölçüde engelliyor. Meselede sıcak taraf haline gelen/getirilen geniş kitlelerin böyle bir zorlukla boğuşması bir dereceye kadar anlaşılabilirse de, aynı "tartışamama hali"nin bilim insanlarını ve bilhassa tarihçileri de içine almış olmasının, daha doğrusu, yaşanan olağanüstü atmosferin tarihçileri bu meselenin tarihini ortak bir dil üzerinden sağlıklı bir şekilde araştıramaz ve tartışamaz bir noktaya sürüklemesinin kabul edilebilir bir durum olduğunu söylemek her halde mümkün değildir. Ermeni meselesinin dünü ve bugününün bu düzlemde tartışılmasına egemen olan milliyetçi, saldırgan, duyarsız ve kaba dilin duyarlı bir insanî dile çevrilmesi için şimdi hepimize, özellikle de bilim insanlarına daha fazla iş düşüyor. Hrant Dink'in varlığı bu konuda bilim adamları ve tarihçiler için de rahatlatıcı etkendi. Yokluğunu bu noktada da fazlasıyla arayacağız.

Kebikeç dergisi Hrant Dink'in katledilmesiyle şüphesiz ki değerli bir dostunu, kardeşini kaybetti. Türkiye ise en fazla ihtiyacı olan sesi ve vicdanını. Ama, bu kaybın en büyük acısını eşi ve çocuklarıyla, geniş ailesi *Agos*'taki sevgili kardeşleri yaşadı. Kendilerine en derin taziyelerimizi sunuyoruz.

Hrant Dink'i, onun sıcak ve hüzünlü gülümseyen yüzünü, bu ülkeye ve insanlarına derin sevgisini, toplumunun vicdanı olan hissiyat ve fikriyatını her zaman saygıyla anacağız.

Kebikeç Yayın Kurulu

Tarih, Hafıza, Siyaset

Olivier ABEL*

«Bir yerde aşırı hafiza ve başka bir yerde aşırı unutmanın arzettikleri endişe verici gösteriden rahatsız oluyorum; anma törenleriyle hafiza ve unutma istismarlarının etkisinden ise hiç bahsetmiyorum. Doğru bir hafiza siyaseti fikri, bu bakımdan sahiplendiğim yurttaşlık konularından biridir»[1]

Filozof Pierre Bayle, 1686'da yazdığı ve *Kitabı Mukaddes* kelamının harfi harfine alınmasının felsefi bir eleştirisi olan hoşgörü üzerine kitabında, bütün tebaasını sadece palamut yemeye değil, palamutu sevmeye de mecbur kılmak isteyen bir Papa'yla, özellikle de bütün tebaasını Katolik inancını benimsemeye mecbur kılmak isteyen bir Fransa kralıyla alay ediyordu. Zorlanamayacak şeyler vardır. Birisini hatırlamaya zorlayamadığınız gibi inanmaya da zorlayamazsınız; unutmaya ya da bağışlamaya zorlayamadığınız gibi, sevmeye de zorlayamazsınız. Her hafıza siyasetinin tehlikesi, bir hatırlama zorunluluğu ya da bir unutma zorunluluğu dile getirmek ve bunun üzerine resmî bir tarih versiyonu inşa etmektir. Yazıma başlarken, tarih üzerine kararname çıkarma iddiasında olan ve demokrasinin saygınlığına leke düşüren Fransa'daki "siyasi" bir oylamaya itiraz ederek, ama aynı şekilde, bir zamanların hafızası üzerine belirli bir Türk siyasetine oluşturulmasına da itiraz ederek, ilk hatırlatmak istediğim budur.

Bununla birlikte böyle bir itiraz, hafızayla tarih arasındaki bağları birbirine karıştırmayan, ama aynı zamanda birbirinden de ayırmayan sağlam bir anlayışa dayanmalıdır. Bu anlayışı, bize bu labirentte rehberlik etmek için bugün sahip olduğumuz en iyi düşünür olan Paul Ricœur'de arayacağım. O, bu

* Protestan İlahiyat Fakültesi ve Toplumsal Bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu.
Not: 2006 yılında Bilkent Üniversitesi'nde verdigi konferansın metninin *Kebikeç* dergisinde yayınlanmasına izin veren Sayın Dr. Abel'e teşekkür ederiz. Metni Fransızcasından çeviren Haldun Bayrı'ya da ayrıca müteşekkiriz.
1 Paul Ricœur, *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*, Le Seuil, 2000, s. 1.

iki kavramın izini sürmek için üçüncü bir kavramı, siyaset kavramını devreye sokar. Hafızayla tarih arasındaki çatışmaların ardında, tarihin bilgikuramsal hakikatinin ufkuyla sınırlanamaz olan bir ufuk vardır: Bölünmüş sitenin, hafızalar hususundaki kamusal anlaşmazlığın *(dissensus)* ufku. Bu anlaşmazlığın iç savaşa dönüşmemesi için nasıl hareket edilmelidir? Tarihin bir güç dengesinden ibaret kalmaması için asgari bir tarihsel güven nasıl sağlanabilir? Bu güven, hafızaların çeşitliliğine itibar edilmesini gerektirir; bizzat bu güven, tarihin ve tarihle araya konan mesafenin üreme yeridir. Bu güven, bugünkü hafızanın, tarihsel geçmişi kendine yeniden mal ettiği vakit, onu bir kimlik talebi içinde değil, geçmişin bütününün sorumluluğunu yüklenen bir çalışma ve etik bir konum değiştirmeyle kendi geçmişi haline getirmesini gerektirir — öyleyse sorumluluğun gerçekten paylaşılması gereklidir. Son olarak da geçmişte kalan şeylerden, geçmeyen ve bitmiş olmayanlar ile geçmiş olup gömülebilenler arasında ayrım yapmayı gerektirir. Bütün bunlar, kavramlarımızın karşılıklı olarak çalışmaya sokulması üzerinden, felsefenin tarihle karşılaştığı sorunlardır.

Son olarak, kafamı yıllardır meşgul eden bir felsefi soruna dönmek istiyorum: “İmparatorluğa özgü”, Osmanlı İmparatorluğu’na özgü bir tarih rejiminden, Kemalist Türkiye’nin “ulusal” tarih rejimine geçiş, sihirli bir değnek darbesiyle olmamıştır. Aynı şekilde, Avrupa’da ya da dünyada aranmakta olan, henüz bilmediğimiz ama icat edilmesi gereken, ulusal bir tarih rejiminden federal veya çokuluslu bir ulus-sonrası tarih rejimine nazik bir geçiştir. Geçiş anı bütün tehlikelere açık bir andır. Aynı zamanda yeni bir siyasi mutabakat ve mutabakatsızlık rejimi olacak yeni bir hafıza rejimine nasıl yer açılmalıdır? İçinde bulunduğumuz ve birlikte çalışma durumunda olduğumuz, geçmişin hatırlanması ve başka tarihsel imkânlara açılmasının bu zorlu görevi değil midir? İlk bölümde duygularımı, ikinci bölümde kavramlarımı, son bölümde de beni şaşırtan noktaları aktaracağım.

Hafıza siyasetleri üzerine birkaç giriş sözü

Hemen belirtmem gerekir ki bir hafıza siyaseti karşısında son derece güvensizlik duyarım. Tehlikelidir, zira bu siyasette kimliğe, toplumlarımız için gerçek “patlayıcılar” olan duygusal bağlılıklara dokunulmaktadır. Çabucak hafıza fazlası içinde kalınmaktadır; günümüzde yaygın olan vicdan azabı siyasetlerinde bile — geçmişin zaferlerini de mutsuzluklarını da artık hafızaya aktaramadığımızdan, ötekilerin mutsuzluklarına çok katkıda bulunmuş olmanın negatif zaferini değerden saymak kalmaktadır adeta. Hafızaya aktarmak ve kötü bir anıyı hatırlatmak yasaklandığı zaman, unutma manevralarına doku-

nulmaktadır. Ya da, tanınmaz bir halde olan yepyeni bir manzarayı aşırı savunmak için, asla varolmamış olması gereken şeyin bütün izleri ortalıktan kaldırıldığı zaman... Böylelikle, çoğu zaman hınç siyasetleri olan hafıza siyasetlerine (1871'den 1918'e kadar Prusya'ya bağlanan Alsace karşısındaki Fransız siyaseti gibi), daha ziyade hafıza yitimi siyasetleri olan unutma siyasetleri (Mustafa Kemal idaresindeki dil siyaseti ve alfabe değiştirilmesi gibi) tekabül etmektedir.

Bununla birlikte, hafıza ve unutma siyasetlerini düşünmek gerekmektedir, zira hiçbir topluluk hafızasız ve unutmasız var olamaz. Zira Verdun ve Auchwitz'den beri bir kırılma olmuştur: İnsanlara ihtiyaç duydukları iyimserlik dozunu, tarihten çekilip kaçmama cesaretini veren ve geçmişin tecrübesiyle gelecek beklentisi arasında bir köprü kurmalarını sağlayan Büyük Anlatılar'ın son bulduğu bir dönemi yaşıyoruz — Ricœur şöyle yazıyor: «Tecrübe mekânı ile beklenti ufku, birbirleriyle zıtlaşmaktan da fazlasını yaparlar, birbirlerini karşılıklı olarak koşullandırırlar[2]». Bu çöküş, hafıza için o kadar önemli olan anlatma sanatına ve bir anlatının seyrini, tarihin seyrini takip ederek tekrar ele alma sanatına da dokunmaktadır. Bu bunalım artık siyasidir: Küreselleşme kasırgasına yakalanan birçok başka ülke, özellikle de Avrupa ülkesi gibi kendi kimliğiyle bitmez tükenmez bir dalaş içindeki Fransa'nın da hafızayla bir derdi, tarihle bir derdi vardır. Hafıza ve tarih o kadar mı kırılgan, o kadar mı şüpheli ve o kadar mı güvenilmezdir ki durmadan haklarında yasa çıkarma gereği duyulmaktadır? Tarihle kurduğumuz ilişkideki bu uyumsuzluk nedendir?

Fransa Ulusal Meclisi, sömürgeciliğin "pozitif etkileri" hususundaki talihsiz girişimlerinden sonra, Ermeni soykırımının varlığına itiraz edecek herkesin cezalandırılmasını oylama temkinsizliğinde bulundu. Ulusal Meclis'in yetki alanını aştığını düşünen tarihçilerin ve siyasetçilerin çoğunda şiddetli bir tepkiye yol açtı bu elbette. Fakat endişe verici bir belirti hâlâ ortadadır. Tarihsel hakikatin ne olduğuna karar vermek yasanın yetkisi içinde midir? Vaktiyle, milliyetçiliğin en azgın olduğu çağda, her ulus olayları kendi versiyonuna göre anlatır ve bu versiyonu kıskançlıkla savunurken durum böyleydi. Fakat Avrupa uluslarının birbirlerini karşılıklı olarak ortadan kaldırmaları sonrasında, demokratikleşmenin, siyasetin dinden bağımsızlaşmasının kazanımlarından biri de, Tarih ile Devlet'in birbirinden bir ölçüde ayrılması oldu. Bugün bazı sorunları, bazı terimleri ve bazı muhatapları yasadışı ilan eden, yani muhtemel bir kamusal tartışmanın dışına iten bu yasalar niçin?

2 *a.g.e.*, s. 377.

Köleciliğe ya da sömürgeciliğe, Ermeni soykırımına ya da Cezayir Savaşı'na bağlı sorunlar etrafındaki tartışmalar sadece tarihçiler loncasına tahsis edilsin demek istemiyorum. Kuşkusuz ki tarih, sadece tarihçilere emanet edilemeyecek derecede ciddi bir şeydir. Bir suçluluğu değil, ama ortak geçmişin sorumluluğunu üstlenmek yönündeki siyasi talep karşısında, herkesi durduğu konumdan yer değiştirten bir hafıza çalışması söz konusu olduğunda, siyasi ve ahlaki bir yükümlülük taşımaktadır. Fakat o zaman, sadece komşumuzun gözündeki saman çöpüne işaret etmek değil, biz Fransızlar'ın sorumluluklarını da ölçmek gerekmektedir: Nasıl adlandırılırsa adlandırılsın, Ermeni soykırımı sorununda, önce Yunan, sonra Arap milliyetçilikleriyle ve 1912'den 1921'e kadar süren bir iç savaşla Osmanlı İmparatorluğu'na milliyetçilik fikrinin bombasını *biz* Batı Avrupalılar atmışızdır. Sevr Antlaşması'yla etnik temizliği *biz* yönetmişizdir.

Hem sonra, tarih herkesi ilgilendiriyorsa bile yine de mesleğin kuralları vardır; muayyen bir tarafsızlık ve bağımsızlık, belgelere ve tanıklıklara herkesin serbestçe ulaşması gerekmektedir: Tarih ne *Da Vinci Şifresi* tarzında bir gizli komplodur, ne de toplulukların fikirlerinin ya da hafızalarının sergilendiği bir panayırdır. Araştırmanın karmaşıklığını ve eleştirel ihtiyatı karalatmamak, oybirliğiyle alınan demagojik kararların ardına da sığınmamak lazımdır. Ülkelerimizde endişe verici bir popülizm vardır ve bu popülizm seçmen kitlesi içinde olağan demokratik karmaşıklığa ve çelişkilere tahammülü olmayan kesime hitap etmektedir. Fransa'da, bir yasanın, kamu düzenini sarsan ve yargıcın tek hüküm mercii olduğu davalardan tasarruf edilmesini sağlayacağı söylendi: Ama tam da bu noktada davaların ve tartışmaların, tarihsel bilgileri, eleştirel anlayışı ve hafızaları birlikte açma yeteneğine güveni derinleştirmeyi sağlayan, pedagoji ve yurttaşlık açısından bir *anlaşmazlık* işlevi de olabilir.

Çok uzakta kalmış bir geçmişin söz konusu olmadığı, tanınma talebini taşıyan hâlâ canlı ve acılı hatıraların söz konusu olduğu söylenecek. Elbette ki suçluların torunları suçlu olmasa da, kurbanların torunları hâlâ kurban kalmaktadır – bir taraf için doğruysa, diğeri için de doğru olmalıdır bu. Bununla birlikte, hafızaya kumanda etmek ve tanıması istenilen kimselerin yerine geçmişin ne olduğunu söylemek yasanın yetki alanına girer mi? Hatıra, sipariş üzerine gelmez ve zorlanır. Ricœur'ün söylediği gibi, sorun, hafıza görevlerinin nerede olduğunu soyut bir biçimde belirlemek değil, bütün tarafların resmî tarihin donmuş versiyonları hakkındaki bakış açılarına yer değiştirtecek bir hafıza çalışması yapmaktır. Bir hafızanın ne olduğunun resmî olarak belirlenmesi, bu çalışmayı ve ondan beklenebilecekleri çıkmaza sokmaz mı?

Fransa'daki tartışmaya müdahalelerimde sürekli bu yaklaşımı gösterdim: Vaktiyle Türkiye'de kınadığımız, devletin ulusal çıkarlarına fazla bağımlı bir tarih anlayışını şimdi kendimizin yapmamızın sırası mı? Ülkelerimizde milliyetçi eğilimi güçlendirmek siyasi açıdan sorumsuzluk değil mi? Hiçbir şeyin bitmediği, tarihin devam ettiği, savaşların hâlâ mümkün olduğu görülmüyor mu? Hafızaların çoğulluğu, kamusal alanda bir arada yaşama ve başka hafızaları üstlenmek için yer değiştirme zorunlulukları, demokratik anlayışın ta bağrında yer almaz mı? Yine de bunun için, bir yasağın ya da yasal bir zorunluluğun ölümcül surlarının ardına saklanmamak için, her hafızanın kendine yeterince güvenmesi gerekmektedir. Peki hafızayla tarih arasında güvenli bağlar kurulmasının koşulları nedir? Yurttaş itirazı burada yerini felsefi düşünceye bırakmalıdır.

Paul Ricœur'e göre tarih ve hafıza

Paul Ricœur zaman üzerine, tarih üzerine, hukuk üzerine ve hafıza üzerine çok çalışmıştır. Araştırmasının önemi, bilgi paylaşımının bölmelerine kapanmış sessiz ve ciddi, ama saldırılamaz bir bilimin karşısına, anıtsallaştırılmış hafızaların ya da medyatikleştirilmiş heyecanlı görüşlerin demagojik bir panayırını çıkarmakla yetinemeyeceğimizi göstermektir. İkisinin arasında bir yer vardır: Tarihle devletin birbirinden ayrılmasına yer bırakan tartışma alanıdır bu. Ama aynı zamanda tarihle hafızanın birbirinden ayrılmasıdır da. Zira bu ayrılma bir eklem ayrılması değildir, tam aksine, sabırlı bir eklemlenme, temkinli bir dile getirme çalışmasıdır. Ve bu tartışmanın, katı bilimlerin rasyonalitesi de olmayan, öznel görüşler oyununun rasyonalitesi de olmayan, kendi rasyonalitesi vardır. Anlatı çoğulluğuna izin verilen bir tarihsel alan yaratılmasını gerektirir.

a) Nazik bir eklemlenme *Zaman ve Anlatı* adlı dünyaca ünlü kitabında, Paul Ricœur, tarihsel geçmişin (artık olmayan, ama olmuş olanın) gerçekliği sorununu koyduktan sonra, ve «Hegel'den (ve her tür totalizan anlatıdan) vazgeçmeden önce», tarihi ve edebiyatı, geçmişi birlikte temsil edebilecek anlatılar olarak ele almıştı. Kurgunun dehşet ya da hayranlık anlamında unutulamaz olanın hizmetine girmesi söz konusuydu. Ve yine kurgunun, tarihyazımı kendini hafızaya denk görsün diye «tarihsel geçmişte gerçekleşmemiş bazı imkânları geçmişe dönük olarak serbestleştirmesi» söz konusuydu. Böylelikle tarih için edebiyat, zamanın ihtimal dahilindeki anlatı biçimlerinin stokudur. Ve tarihyazımı çalışması, kendileri de zaman ve tarih içinde konumlanan bir anlatısal bakış açıları çoğulluğunun işlediğini varsayan anlatısal bir oyun aracılığıyla hayata geçer.

Paul Ricœur, bu konudaki son çalışması olan *Hafıza, Tarih, Unutma*'da, muhayyileyle hafızayı, olasılık dahilinde olmuş olan ile «olmuş olan»ın gerçekliğini yöntemli bir biçimde bir arada tutarak iz sürmeye uğraşmıştır. Ve de yöntemli bir biçimde hafızayla tarihi iki soru altında bir arada tutmuştur. Geçmişin temsili nedir? Ve doğru bir hafıza var mıdır? Epistemolojik bir kutupla etik bir kutup arasındaki bu iki hat birbirinden ayırt edilmeli, fakat koparılmamalıdır: Dolayısıyla neredeyse siyasi olan hafıza istismarı ile unutma istismarını, temel önemdeki temsil edilebilirlik sorunundan ayrı ele almamak gerekmektedir. Tarihin hafızadaki muteber tanıklıklar nazarındaki bağımlılığını kabul ettiği; ama hafızanın da eleştirel ve karşılaştırmalı muayyen bir mesafe bırakmayı, hafızalar karşısında tarihin bir tür özerkliğini kabul ettiği bu doğru eklemlemenin birkaç noktasına sadece işaret etmek istiyorum burada.

b) Hafıza çalışması Ricœur bir kısım Yahudi aydın tarafından, ama aynı zamanda Ermeni ya da başka topluluklardan aydınlar tarafından da, hafıza görevi nazarında ihtiyatlı davrandığını ifade etmiş olduğu için eleştirilmiştir. Gerçekte hafızaya emir vermenin güçlüğünü; zorunluluk, hak ve yasak terimleriyle kaydeden bir hafıza siyasetini hayata geçirmenin (bazı rejimlerin dil siyasetleri denemiş olmaları anlamında) tehlikesini göstermiştir. Onun için sadece unutma istismarları değil, hafıza istismarları da vardır. Sahte hafızalar, mukavvadan hafızalar vardır. Bunun içindir ki, mutsuzluk hafızasının başkalarının mutsuzluklarına karşı sağırlaştırmayıp bizi onlara açık kıldığı bir «hafıza çalışması»ndan söz etmeyi tercih eder. Elzem ve hayati olan hafıza bu şekilde eleştirel mesafeyi ve tarihi kısa devreye uğratmaz; aksine bastırılmış hafızalarla yeniden temas kurar. Bununla birlikte Ricœur'e göre, kendinden başkasına adil davranma zorunluluğuna girdiğinde, bir hafıza görevi vardır[3].

Zaten Ricœur için hafızayla unutma arasında bir simetri olmadığı ve bir «unutma görevi» fikrini her halükârda kabul etmediği fark edilecektir. Bununla birlikte, Atina'yı iç savaştan, Fransa'yı da din savaşından çıkaran, geçmiş mutsuzlukları hatırlatmama yemininde zikredilen, «unutma görevi» gibi bir şeyin olduğuna inanıyorum[4]. Zannedildiğinin tersi bir dizgede olan iki farklı zamandır bunlar: Önce, savaş ve misilleme mantığından çıkmak için bir unutma zamanı vardır; daha sonra da hafızanın yeniden açıldığı ve tekerrür etmesinler diye geçmiş mutsuzlukların mümkün olduğunca bütünsel bir biçimde dile getirildiği bir zaman vardır. Bu anlamda Mustafa Kemal'in uyguladığı unutma siyasetini epey iyi anladığımı ekleyeceğim, zira yeni bir cumhuriyet

3 *a.g.e.*, s. 105-111.
4 Nicole Loraux, *La cité divisée*, Paris, Payot, 1997, s. 256 ve s. 277.

girişimini üstlenmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıtılmasının sonucu matemden ve hınçlardan çıkmak gerekmekteydi. Fakat günümüzdeki bir tür Neo-Kemalizm'in uyguladığı unutma siyasetini iyi anlayamıyorum: Bence bu sorumsuz siyaset, Atatürk'ün siyasi gerçekçiliğinden epey uzak bir yeni-milliyetçiliğin taşıyıcısıdır.

c) Yurttaş anlaşmazlığı Fakat Ricœur'ün öne çıkarmak istediği şey, bölünmüş bir sitenin kabulüdür; yurttaş *anlaşmazlığı* diye de adlandırır bunu. Tarihsellik yorumlarının ve rejimlerinin tarihyazımındaki çatışması böylece bizzat tarihsel ihtilaflar üzerine kurulmaktadır. İhtilaf diye adlandırdığım şey, anlaşmazlığın konusu ve dile getirildiği terimler konusunda bile anlaşılamayan, dolayısıyla sonsözü söyleyebilecek bir üçüncü tarafın da olmadığı bir çatışmadır. Adlî davanın taraf olmayan bir üçüncü kişi gerektirmesindendir bu; elbette tarihyazımsal anlatı da bunu gerektirir. Fakat «üçüncü kişi»nin bu farklı çehreleri sistem oluşturmaz: «Böylelikle tarafsızlık dileği mutlak üçüncü kişinin imkânsızlığı altında konumlandırılmalıdır»[5]. Son bir hüküm yokluğunda kendilerini tutabilen; kusurun suçlu bireylere isnadıyla, rıza gösteren ya da istifade eden bir topluluğa siyaseten isnadı arasındaki sorumluluk paylaşımı gerilimine dayanabilen yurttaşları da tam olarak bu *anlaşmazlık* yetiştirir. Yurttaş, suçluluğun alabildiğine bireyselleştirilip bütün ötekiler tarafından birkaç «günah keçisi»nin sırtına yüklenebilmesinin reddiyle ortaya çıkar. Fakat sorumlulukların sulandırılıp, açıklanıp, karşılaştırılıp ve göreceleştirilip artık hiç kimsenin hiçbir şeyden sorumlu olmamasının reddiyle de ortaya çıkar. Yurttaş, sorumluluğu üzerine almak ve paylaşmak için *kendi* konumunu değiştirir. Ve gerçek devlet adamı, tam da kendini iktidara taşımış olan kamuoyundaki yaygın fikirleri değiştirebildiği için, Willy Brandt gibi, kendisi hiçbir şekilde suçlu olmadığı halde, mevcut durumu değiştirmenin siyasi sorumluluğunu üstüne alacak olan kişidir. Bu anlamda, bu değişiklikle açığa vurduğu, daha yüksek bir sadakat adına ihanet edebilme otoritesi olan kişidir bu. Yurttaşın ve siyaset adamının güvenilirliği, tıpkı tarihçinin güvenilirliği gibi, sınanmanın kabul edilmesine ve farklı sesler çıktığındaki duygunun, *anlaşmazlığın* icrasına sıkı sıkıya bağlı olarak ortaya çıkar. Bu farklı seslerin varlığı büyük tarihsel davalar düzleminde tespit edilebilir:

Osiel davaların kamuya açık olarak görülmesinin yol açtığı *anlaşmazlığa* ve bizzat bu *anlaşmazlık* üzerinden kamuoyunun ve ortak hafızanın kendilerini ifade edip bu düzlemde kendilerini yetiştirmelerine yardım eden eğitici iş-

---

5 *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*, s. 414.

levine önem verir. Böyle bir ihtilaf kültüründen beklenen yararlara güvenmek, Anglo-Saksonların liberal terimine verdikleri siyasi anlamda liberal bir toplumun kurulması hakkında yazarın ahlaki ve siyasi *amentüsü*'ne bağlıdır[6].

Fakat Ricœur, Marc Osiel'den farklı olarak, *anlaşmazlığın* işlevini sadece medyatikleştirilmiş büyük davaların belirli bir biçimde istisnai, törensel ve pedagojik eylemine indirgememektedir: Bence Ricœur'ü ilgilendiren şey, genelleşmiş *anlaşmazlık*'tır, demokratik çelişkiselliğin bütün düzlemlerine yayılan olağan bir *anlaşmazlık*'tır.

d) Trajik olan ve matem Aslında, siyasetin burada trajik bir düzlemle çizilmiş olduğunu kabul etmemiz gerekir; bu düzlem muhtemelen siyaset karşıtıdır, şikâyete izin verir, ama siyasi olanın anlayamayacağı intikama ve bağışlamaya da izin verir. Faillerin ve şahitlerin tek bir versiyon veremedikleri zamanki anlaşmazlığın ve ihtilafın trajikliğidir bu; tamamen samimi olsalar bile (bkz. Kurosawa'nın filmi *Raşomon*). Fakat aynı zamanda matemin, tamiri imkânsızın, geri dönüşsüzlüğün ve geçmişin trajikliğidir bu.

Microstoria adı verilen okula bağlı İtalyan tarihçilerinin gösterdiğine göre, geçmişin failleri geleceklerinin belirsizliğiyle karşı karşıyaydılar ve bu öngörülmezliği azaltmaya uğraştıkları, onu kapsamayı denedikleri görülürse davranışlarının büyük bölümü daha iyi anlaşılmaktadır. Ricœur geçmişin faillerinin de kendilerine özgü matemlerini, kendi tamiri imkânsız şeylerini beraberlerinde taşıdıklarını ve bunların bizimkilerle aynı olmadığını gösterir. Geçmişin vuku bulmuş şeylerden başka imkânlara da açık olmuş olduğunu anlamaya, bu başka imkânların da geçmiş üzerinde etki ettiğini görmeye önem vermek ve geçmişi bugün unutulmuş devasız matemlerin yükü altında anlamaya önem vermek, hayati önemde olan bir ikili yaklaşımdır.

Hafıza, Tarih, Unutma'nın ağırlık merkezlerinden biri de, Michel de Certeau ile birlikte tarihsel yazıyı ölüme, geri getirilemez olana, artık üzerinde etki edilemeyecek olana, Heidegger'in deyişiyle işlenmez olana yer açan şey olarak görmektir. Kaybedilen karşısında, bireysel ya da kolektif hafıza yön değiştirir, şimdiki zamanın anlamını yitiren melankoli fazlası ile şeytanı kolayca kovmanın çok azlığı arasında gider gelir. İkisinin bir ortayolu olduğundan değil, ama tarih, hafızadan yavaş yavaş ayrılarak ölüler için o defin, mezara koyma hareketlerini bulmalıdır; aynı zamanda bir yas tutma çalışması, bir daha asla dönmeyecek olanın artık sadece içimizdeki mevcudiyetini kabullenme çalışması olan hafıza çalışmasını ayrıntılarıyla tamamına erdiren de bu hareket-

6 *a.g.e.*, s. 424.

lerdir. Ve bu çalışma yapılmadığı müddetçe, sorun sadece izleyen nesillere aktarılır, fakat her defasında çoğalan bir çözülmezlik içinde...

Matemdeki sorun, kabullenilmesinin hafıza çalışması için esas olması ve bu olmaksızın hem geçmiş hem de şimdiki zaman ve gelecek karşısında bir kuşkuculuğa düşülebilmesidir: Artık hiçbir şeye güvenilmez, sağlam hiçbir şey yoktur artık. Gerçek nerededir? Geçmişin kaybolduğu kabul edilmediği müddetçe, mezarı geçmiş zannederiz, aslında geçmişin kendisine inanmayız; onun sadece inşa ettiğimiz anıtına inanırız. Hakikat nerededir? İzi şeyin ta kendisi zannederiz; böylelikle de dogmatizm kuşkuculuğa yataklık eder.

e) Algılamadaki kırılganlık Tarihte kuşkuculuk üzerine neredeyse Wittgenstein'cı bu soru, Ricœur'ün kitabının felsefi merkezlerinden biridir: «Son tahlilde, bir şeyin vuku bulmuş olduğu hususunda bizi temin etmek için elimizde tanıklıktan iyi bir şey yok»[7]. Bu sözü John L. Austin'in *"Söylemek Yapmak Olunca"*daki[8] ünlü sözüne yaklaştıracağım: «Sözümüz taahhüdümüzdür». Bu sadece bir sözdür, ama başka neyimiz vardır ki? Ricœur şöyle yazıyor: «Yaşadıkları olağanüstü tecrübe ortalama ve sıradan anlayışı aşan "tarihî şahitler"in trajik bir biçimde yalnız kalmaları, olduğu varsayılan o güven zemini üzerinde belirginleşir. Kendilerini dinleyebilecek ve işitebilecek kimselerle asla karşılaşmayan şahitler vardır[9]»

En mesafeli, en çalışılmış tarihin, bugün onu kendilerine mal eden ve güncel hafızalarına dönüştüren «alıcılar» tarafından alınmasındandır bu. Dolayısıyla sorun sadece, hem kolektif hafızanın montajlarına fazla çabuk kanmayan hem de birleştikleri yerlerle birleşmedikleri yerleri ayırarak tanıklıkların güvenilirliği üzerinde temellenen bir tarih yazımının sorunu değildir. Günümüzdeki büyük sorun, tarihin kamuoyu tarafından algılanması, tarihsel geçmişin tarih tarafından bilgilendirilmiş ve çoğu zaman yaralanmış bir hafıza tarafından sahiplenilmesidir.

Burada, Kant'ın *Yargı Yetisinin Eleştirisi*'nde ve büyük bir Wittgenstein okuru olan çağdaş Amerikan filozofu Stanley Cavell'in alırlık *(réceptivité)* sorunları üzerine koydukları vurguyu düşünüyorum. Bir tür muhayyile genişlemesiyle başka bir bakış açısının olabilirliğine kafamızda yer açabilmemiz, sadece üçüncü kişinin yokluğunda olmaz[10]. Yargılarımın, hafızamın, tanıklığımın zorlanamayacağı, sipariş edilemeyeceği ve dayatılamayacağı vakıasıdır

7 *a.g.e.*, s. 182.
8 J. L. AUSTIN, *How to do Things with Words*, Oxford, Oxford University Press, 1962 (fr. çev. Paris, Le Seuil, 1970).
9 *a.g.e.*, s. 208.
10 *La Mémoire, l'Histoire, l'Oubli*, s. 414.

bu. Güvenilirlikleri ve bizzat iletilebilirlikleri, mutabık olmama ihtimalini kabul eden bir diyalog içinde kendilerini alıcılarının eline bırakma biçimine dayanmaktadır. Hafızaların kırılganlığının temel bir unsurudur bu.

Hafızalar çatışması

Şimdi bize dönelim. Buradaki sözlerim, önceden yazdığım ve okurun bakabileceği daha uzun bir çalışmaya dayanmaktadır[11]. Her dönemin ve her siyasi rejimin kendi «tarihsellik rejimi», geçmişle kendine özgü bir bağ kurma ve bunun matem çalışmasını yapma tarzı vardır. Aynı zamanda her birinin kendi «hafıza siyaseti»; tutulmamış vaatler biçimi altında, geçmişi, bitmemiş bir şimdiki zamana bağlama ve bundan bir şey çıkarma tarzı vardır. Bu hususu tarih rejimlerinin çoğulluğu ve siyaseten bir arada yaşamalarındaki daha ziyade eşzamanlı sorunun içine yerleştirebiliriz. Bir rejimden diğerine geçişteki daha ziyade artzamanlı sorunun içine de yerleştirebiliriz.

Birinci veçhesi altında, Michael Walzer'in hoşgörü üzerine kitabında gösterdiği gibi, eski imparatorluklar, ulus-devletler, federal devletler, ABD gibi göçmen toplumları ne aynı tarih rejimine ne de aynı hafıza rejimine sahiptir; toplumsal bağ rejimleri de aynı değildir. Her toplum, şu veya bu şekilde, farklı hafızaların bir arada yaşaması üzerine düşünmek zorunda kalmıştır. Oysa tarihin ve alışverişlerin karmaşık oyununda hafızalar birbirinin üzerine binmekte ve toplumlarımızdaki birçok tarihsellik rejimi çatışma halinde olabilmektedir. Türkiye'de olduğu gibi biz de Fransa'da Ulus-Devlet'in daha ziyade cumhuriyetçi bir rejimi altında yaşadık. Bu rejimde yurttaşlık, aynı zamanda cumhuriyetçi bir ülkü ve bir ilerleme tarihi olan ortak bir tarihe katılımcı olarak girme kapasitesiyle belirginleşiyordu. Oysa bloklar ve temsil biçimleri arasındaki buzların erimesi, hem demir perdenin yıkılması hem pazarın patlaması, daha genel olarak da teknik gelişme aracılığıyla herşeyi değiştirmektedir. Bunu demokratikleşme ya da post-modernizm diye adlandırabiliriz; yüzyıllardır süren kültürlere, ortaklaşa yaşam biçimlerine bağlı hafıza biçimleri ilelebet silinmektedir. Fakat aynı zamanda, küreselleşmenin göreciliğine bütün yollarla direnmeyi deneyen parçalı, yeri yurdu belli olmayan ya da acılı hafızalar da su yüzüne çıkmaktadır. Oysa, aynı zamanda bu sorunla başa çıkabilecek bir siyasi rejim de olan bir tarih rejimini henüz bulamamışızdır ve bu arada bu canlı hafızalar rekabete girmekte ve toplumsal bağı tehdit etmektedir. Bunun eskinin tortusu çatışmalar olmadığı, yeni ve benzeri görülmemiş bir çatışma durumu yarattığı; bu budanmış hafıza biçimleri arasındaki şu zıt-

11 "Le conflit des mémoires", *Esprit* 2001-1.

laşmanın şiddetinin yarın yeni trajedilere yol açabileceği görülmedikçe, felaketin boyutları anlaşılamaz. Sadece Avrupa ve Akdeniz için değil, basit bir teknik ve ticari kalkınmanın hafıza yitimine de, acılı sınırlarının ardına kapanmış hafızaların ayaklanmasına da gömülemeyecek bir dünya için, günümüzdeki meydan okuma budur.

Karşılaştırılamaz olanın ve tarihsellik rejimlerinin karşılaştırılması üzerine kitabında Marcel Detienne'in dikkat çektiği gibi, *perestroika* konusunda, geçmişi değiştirmeden şimdiyi değiştirmek mümkün değildir. Şerif Mardin, çeşitli metinlerinde[12], imparatorluk rejiminden ulusal rejime bu nazik geçişi dikkatle incelemiş ve bunun her deri değiştirme anı gibi nasıl bütün tehlikelere açık bir kırılganlık ve saldırganlık anı olduğunu göstermiştir. Zira hoşgörü rejimi ve siyasi bir arada yaşama, sihirli bir değnek darbesiyle değiştirilmez; ülkülerini benimseyen bireylerin iyiliğini isteyen ulusal-cumhuriyetçi rejimin her tür cemaatin ve cemaat aidiyetinin ortadan kalkmasını istediği sırada da, imparatorluğun tarihsellik rejimiyle toplumsal bağının bireyleri milletlere hapsetmeyi sürdürdüğü bir an olmuştur. Ulusal-cumhuriyetçi rejim bir yerleştikten sonra, Türk toplumunun geçmişiyle kurduğu bağlar her yerde mevcut resmî ve anıtsal bir versiyonla basitleştirilmiştir.

Türkiye'de olduğu gibi Fransa'da ve birçok diğer Avrupa ülkesinde bugün sorgulama konusu edilen de, çeşitli bağlantılar açan küreselleşme ve göçlerin sarstığı, tarihin demokratikleşmesi ve sekülerleşmesinin (çoğulculuğun) dibini oyduğu, milliyetçi ideolojinin sarsmaları, sıçramaları ve zayıflıklarının tehdit ettiği bu resmî tarih-hafızadır. Dolayısıyla, Ulus-Devlet'in jakoben tekbiçimliliğinden daha çok unsura açık bir tarihsellik rejimine yer veren ve az ya da çok kapalı topluluklar içindeki bir imparatorluğa kapatılmadan daha köklü bir biçimde liberal ve demokratik olan başka bir çözümü birlikte bulmamız gerekmektedir. Ama bunu temkinli bir biçimde, mevcut ulusal-cumhuriyetçi çerçeveyi alelacele dağıtmadan yapmak gerekir, zira bu çerçevenin dağılması bugün çok zarara yol açabilir. Dolayısıyla bu çerçevenin mümkün olduğunca ayakta tutulması ve demokratik taleplerle içten çoğullaşması gerekmektedir.

Söylenecek nedir? Yeni bir siyasi anlaşma ve anlaşmazlık rejimi olacak yeni bir hafıza rejimine nasıl yer açılabilir? Tabii ki ulusal hafızaların geri dönüşünün öngörülemeyen ve ürküten bir gelecek korkusuna da tekabül ettiği bir durumda bulunmaktayız. Bu yeniden hatırlamanın yeni bir tarihyazımına, ama bundan da önemlisi kelimenin iki anlamında da[13] geçmişin gerçek bir özgürleşmesine hangi koşullarda imkân tanıyacağını görmek söz konusu olacak-

12 Özellikle bkz. *Religion, society and modernity in Turkey*, Syracuse University Press, 2006.
13 Jean-Pierre Faye'nin de dikkat çektiği gibi, geçmiş ve geçmişin toplu mezarları öyle rast gele açılmaz.

tır. Aynı zamanda yeni bir siyasi mutabakat ve mutabık kalmama rejimi olacak yeni bir hafıza rejimine nasıl yer açılmalıdır?

Aldanmamamız için tekrarlıyorum: Cumhuriyetçi rejimden gerçekten çoğulcu demokratik bir rejime geçiş Fransa ve birçok Batı Avrupa ülkesinde de Türkiye'deki kadar sorunludur. Nitekim bir yandan, Türkiye'den isteyebileceğimiz bir şey varsa, bu, Yakındoğu için bir su haznesi ne kadar değerliyse insanlık için de o derece değerli muazzam bir « hafıza » haznesi teşkil eden dinî azınlıklarının hazinesini daha çok keşfetmesi ve korumasıdır. Bu varlıkların muhafaza edilmesi de, hakiki bir dinî özgürlüğün ve bu geleneklerin en canlı, en mucit yönlerinin birlikte yaşamasının desteklenmesini gerektirir. Avrupa diplomasisini sarsma anlamında özgün girişimlerde bulunulması ve Yakındoğu'da olduğu kadar bizzat Avrupa'da da noksanlığı hissedilen çoğul bir ilahiyat mekânı tahayyül edilebilir. Bu da düşük maliyetli olacaktır, zira Türkiye'yi kendini arayan Avrupa'nın lokomotiflerinden biri haline getirebilecek bir jeopolitik girişimin Avrupa'daki yankıları muazzam olacaktır.

Öte yandan, Avrupa'nın sorunlu karakteriyle yüzleşmek gerekmektedir: Patocka'nın Platon'a, ama aynı zamanda Husserl'e de bağlayarak verdiği Avrupa tanımını; merkezinde o tek soruyu, bir tür dışmerkezliği taşıyacak bir topluluğu düşünüyorum. Fakat Patocka'nın, kendi kendini tahrip etmiş olan, dünyayı da bu kendini tahrip sürecine az kalsın sürükleyecek gibi olmuş olan Avrupa hakkında söylediklerini de düşünüyorum. Başta Fransa olmak üzere Avrupa, dünyaya ders verme iddiasından vazgeçmelidir. Bununla birlikte Avrupa için bir tür tutarlı çoğulculuğu ve bunun siyasi, hukuki ve ekonomik kurumlarını düşünmek kalmaktadır. Çoğulcu bir kurum, tek bir merkezin olmadığı ve hepimizin kıyısında duracağımız bir kurum nasıl düşünülebilir? İşte şimdi, Avrupa, yeni bir siyasi biçim icat etmek ve geçmişe gömülmüş imkânları yeniden açmak zorundadır. Avrupa'ya gerçekten girmek isteyenlerin söylediklerine itibar etmeyi deneyelim. Çünkü Avrupa, yakın geçmişin dünyasını anlamak, hafızaların çoğulluğunu kalıcı bir biçimde yerleştirmek ve nihayet gelmekte olana tesir etmek için çözülecek bir bilmece ve bir mitostur hâlâ.

Özet: Tarihle hafızanın ilişkisi üzerine Paul Ricœur'un çalışmaları literatüre önemli katkılardandır. Onun çalışmaları tarihe güvenin hafızaların çokluğu ve tarihsel mesafe ile sağlanabileceğini ortaya koymuştur. Öte yandan, tarihin geçmişle yaratacağı mesafede geçmişin unutulmayacak ve gömülecek bölümlerinin bilinebilmesi de felsefi bir konudur. Ulusal tarih rejiminden ulus-sonrası, federal veya çok-uluslu bir tarihe geçişin belli zorlukları olduğu da açıktır. This study develops an argument towards the possibility of a Bu çalışma, yeni bir "hafıza rejimi" oluşturmanın imkanları ve bunun siyasal anlaşma ve anlaşmazlıklarda oynayabileceği rolü tartışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarih, hafıza, felsefe, siyaset, milliyetçilik.

Abstract: Paul Ricœur's works on the relationship between memory and history undoubtedly represent a significant contribution in the literature. These works point to the possibility of ensuring historical confidence by presupposing diversity of memories and a historical distance. To be able to know the parts of history to be kept alive and/or to be buried in creating such a distance with the past, on the other hand, has a philosophical dimension. Similarly, the passage from a regime of national history to a post-national, federal or multinational regime is not easy. This study developts an argument towards the possibilities of establishing a "new regime of memory", and its possible role in political agreement and disagreement.

Keywords: History, memory, philosophy, politics, nationalism.

Kebikeç Yayınları iftaharla sunar:

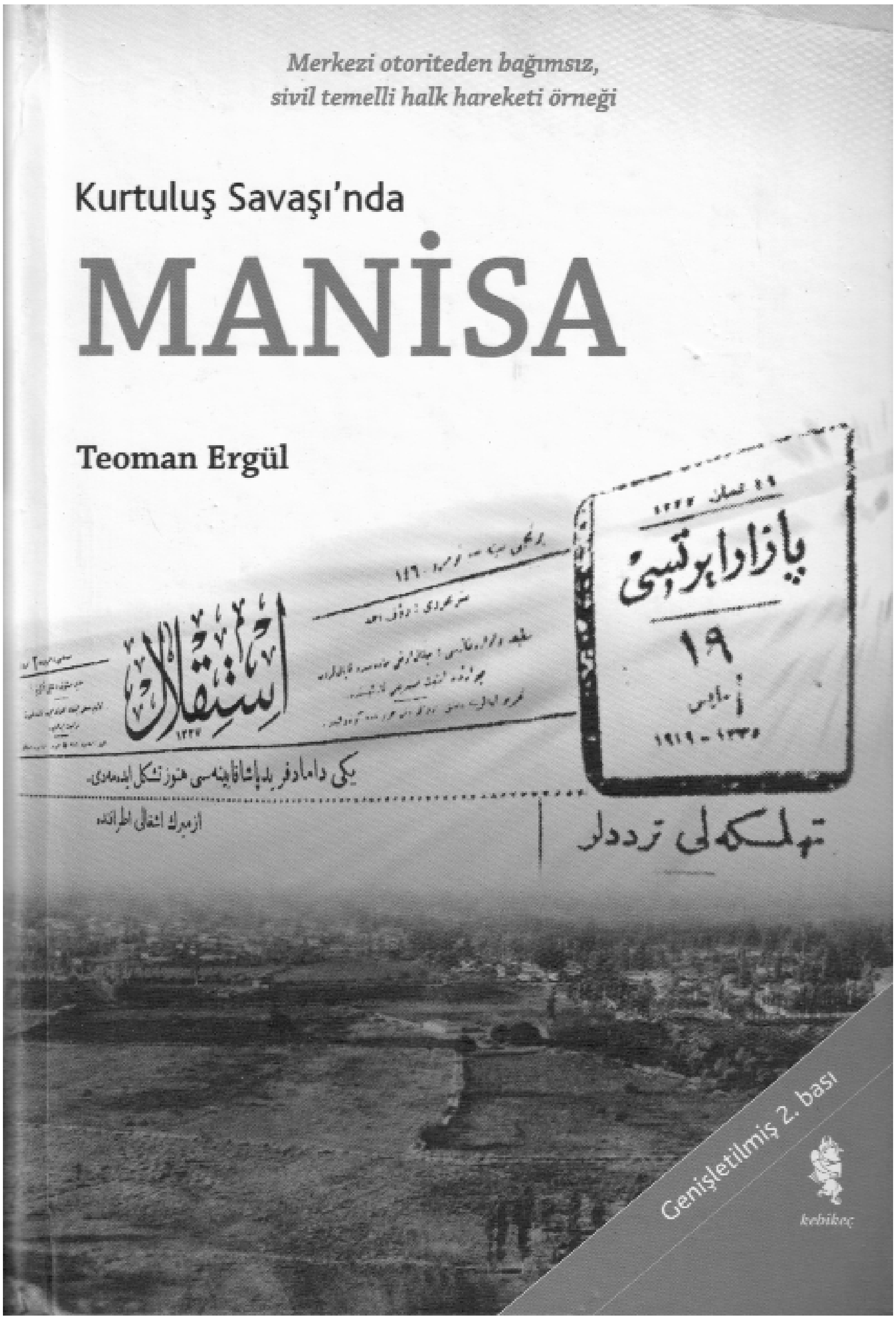

Bu kitabı satın almak için:
www.sanatkitabevi.com.tr

kebikeç / 23 • 2007

Anadolu'da Eskiçağdan Kalma Yeradları

Tansu AÇIK*

Yeradları Anadolu Türkçesinin sözvarlığının ilginç parçalarından biridir. Aynı zamanda Anadolu tarihinin yazılı kaynaklarda adı geçmeyen yerleri, yöreleri için tek tarihsel veri yeradı olabilir; bu veriler bir dilin, bir boyun izini saklayabileceği gibi, o yörenin direyinden biteyine (fauna, flora) doğal kaynaklarından, nüfus yoğunluğuna kadar çok çeşitli malumatlar verebilir. Ancak Anadolu sözkonusu olduğunda alışılageldiği üzere işler bir kaç kat çapraşıklaşmaktadır, çünkü Anadolu'da bir zamanlar konuşulmuş ya da halâ konuşulmakta olan altı düzine kadar dil sayılabilir. Eskiçağlarda Anadolu'da varlığı bilinen yirmi kadar dilin çoğunluğundan çok çok az dil malzemesi korunabilmiştir, bu dillerin en eskileri arasında Hint-Avrupa dil ailesinin en eski üyelerinden diller de bulunur. Anadolu'nun yazıya geçmiş en eski dilleri olan Hattice, Hurrice ise birbirleriyle de herhangi bir dil ailesiyle de bağlantılı değildir. Eskiçağdan gelen yeradlarının eski tanıklıklarının bir kesimi Hititçe, geri kalanların neredeyse tümü Yunanca aracılığıyla korunmuştur. Belli bir dilden, ağızdan ötekine geçerken adların uğradığı ses değişikliklerini belirli kurallara bağlama olanağından çoğu kez yoksunuz. Araştırmaları olanaklı kılabilecek olabildiğince çok yazılı kaynaktan yeradının izini çağlar boyunca süren tek tek yapılmış çalışmalar pek azdır; öte yandan belirli bir bölgeyi, yöreyi yeradları bakımından irdeleyen araştırmalar son zamanlarda Almanca yayımlanmaya başlamıştır yeradları sözlükleri ise pek az sayıdadır.

*Tansu Açık, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü. acik @humanity.ankara.edu.tr

Anadolu Türkçesinin sözvarlığına çevre dillerin, yurtbir komşu dillerin katkılarını A. Tietze, Ch. Tzitzilis, R. Dankoff, U. Blasing, B. Brendemoen inceledi, incelemekte; A. Ata Eski Türkçenin Anadolu Türkçesinin sözvarlığındaki payını inceledi. Türk Dil Kurumu'nun *Derleme Sözlüğü* bu çalışmaların dayandığı asal kaynağı oluşturuyor. Ne var ki halk ağzında kullanılan yazı diline girmemiş bu kelimelerden eskiçağ dilleriyle bağlantılı olanları var mı diye herhangi bir araştırma bu güne kadar yapılmamıştır. Benzeri bir başka olası çalışma konusu da, sözlü kültürlerin düşünüşünü, duyuşunu belirleyen özlü söz, deyim gibi kalıp deyişlerin hangilerinin eskiçağ dilleriyle paylaşıldığını araştırmak olabilir. Ne var ki *Derleme Sözlüğü* kalıp deyişlere yer vermediği gibi, belirli kelime öbeklerinin coğrafya dağılımı konusunda bilgi veren ağız ya da lehçe atlası denilen çalışma aracıyla tamamlanmadığı için Türkolog olmayan araştırmacıların her zaman kolaylıkla başvurabileceği bir kaynak değildir, ancak bu eksikliği telafi edecek başka yayınlar yok değildir.

John A. C. Greppin klasik Ermenicenin sözvarlığının yarısının Hint-Avrupa köklerinden, yapıbilgisi kurallarından oluşmadığını, bu öğelerin olsa olsa Ermenicenin Anadolu'nun yerli dilleriyle temasları sonucunda ortaya çıktığını öne sürerek Hititçeden Ermeniceye dolaylı olarak geçmiş yirmi kadar kelimeyi, kimi biçimbirim özelliklerini anar[1]. Ayrıca bölge dillerinde bugüne kadar koruna gelmiş eski Anadolu, Mezopotamya dillerinden kaynaklanan kelimelerin varlığını tartışır[2]. Tartıştığı bir kelime de en eski tanıklığına Hititçenin bir lehçesi sayılabilecek Luvicede rastlanan "zurna"dır; kelime Yunanca, Ermenice, Gürcüce, Arapçada da kullanılmaktadır. Yeri gelmişken eski Yunancanın sözvarlığının üçte birinin de Hint-Avrupa köklerle açıklanamadığını, bu kelimelerin Ermenicedeki benzeri kelimeler gibi yaşama tarzıyla, direy, biteyle ilintili olduğunu hatırlayalım. Bir ilk girişim olarak, Ch. Tzitzilis ile R. Dankoff'un Anadolu Türkçesi ağızlarında saptadığı Yunanca Ermenice 'kökenli' kelimeleri, bir kez de eskiçağ dilleriyle bağlantıları bakımından incelemek düşünülebilir[3].

Ben burada, tek tek kimi yeradlarını tartışmak yerine, kimi genel eğilimleri belirlemek, bu konudaki bir sözlüğü değerlendirirken yeradları üzerine çalışma yapmayı olanaklı kılan çalışma araçları üzerinde durmak istiyorum.

1 John A. C. Greppin, "Hitt. –*z(a)*, Arm. *z-*, and The Theory of Armeno-Hittite Loan Words ", *Indo-European Studies*, vol. 3, 1975, s. 87-94.

2 John A. C. Greppin , "The Survival of Ancient Anatolian and Mesopotamian Vocabulary Until the Present ", *The Journal of Near Eastern Studies*, vol. 50, no. 3, 1991 , s. 203-207.

3 Dankoff, Robert, *Armenian Loanwords in Turkish*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1995; Tzitzilis, Christos, *Griechische lehnwörter im Türkischen: mit besonderer berücksichtigung der anatolischen dialekte*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1987.

Öncelikle belirtilmesi gereken Türkiye'de yeradlarının değiştirilmesinin İttihat Terakki döneminde başlayıp Cumhuriyet döneminde yerleşik bir devlet politikası halinde sürdürülmüş olduğudur. Cumhuriyet döneminde yeradlarına ilişkin yapılmış yasal düzenlemeleri kısaca gözden geçirelim[4]. Yeradlarının değiştirilmesi konusundaki yasal yetki 1949 yılında yürürlüğe giren kanunla İçişleri Bakanlığına verilmiştir; 2. maddenin D fıkrasına göre "Türkçe olmayan ve iltibasa meydan veren köy adları... en kısa zamanda değiştirilir". 1956 yılında çeşitli bakanlıklardan, müdürlüklerden, DTCF'den, TDK'den temsilcilerle bakanlık eşgüdümünde " ad değiştirme ihtisas kurulu' oluşturulur, bu kurul kısa bir kesinti dışında 1978 yılına kadar çalışmıştır. O yıl yeradlarının değiştirilmesi "tarihi değeri olan yeradlarının da" değiştirildiği gerekçesiyle başbakanlık tarafından durdurulur. O tarihe kadar 35.000 köy adından 14.819 tanesi değiştirilmiştir; mezraa, kom, yayla gibi 39.000 köy bağlısı addan 12.884 tanesi değiştirilmiştir; ayrıca 1977 yılına değin 1819 doğal yeradı değiştirilmiştir. Türkiye'de 67 il varken 14 ilde adı değiştirilen köylerin oranı yüzde altmışın üzerindedir, örneğin Mardin'deki oran yüzde doksan birdir. Ad değiştirme çalışmalarına, 1983 yılında bakanlar kurulu kararıyla kabul edilen bir yönetmelikle önceki kurullara benzer bir kurulla kaldığı yerden yeniden başlanmıştır; ne yazık ki bu konudaki son verilere sahip değiliz. Son yönetmelikte belirsiz, kendi aralarında çelişkili ilkeler, mantık hataları, ölçüt olmayan ölçütler söz konusudur[5]. Kurul üyeliğinde bulunmuş kimi akademisyenlerin sözlü tanıklıklarına dayanarak, bu kurulun 1983 yılından sonra doğru dürüst toplanmadığı, daha önceki yıllarda da usulen toplanan kurulun onay makamı olarak iş gördüğünü sonucuna varabiliriz. Ad değiştirmeler bilimsel bakımdan dayanaksızdır; üstelik değişiklikler bilisizce, beğenisizce yapılmıştır[6]. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Klasik Filoloji bölümü belgeliğinde konuyla ilgili yalnızca bir belge bulunmaktadır. Resmi makamlarca Bafa

---

4 Yasal düzenlemelerin, oluşturulan kurulların ayrıntılı dökümü için İçişleri Bakanlığı İller İdaresi genel müdürünün verdiği bilgilere bkz. *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1984, s. 1-5.

5 *A.g.y.*, "c) Türkçe olmayan, söylenişi ve yapısı Türkçenin sesbilgisi kurallarına aykırı olan..... güzel bir anlam taşımayan ve halkın anlayışına aykırı, duygularını incitici adlar değiştirilir"; "d)Türkçe olup da bölgesel ağıza göre söylenişi veya yapısı bozulmuş adlar yazı dilinde kullanılan biçimi ile değiştirilir"; "f) Tarihi adlar değiştirilemez, tarihi, kültürel ve dil gibi anlamlardaki bilimsel çalışmalarda yanılmayı ve yanlış sonuçlara varmayı önlemek amacıyla bu tür adlar başka yerlere verilmez"; "ı)Bölge halkınca verilmemiş, uydurma olduğu sanılan ve uzunluğu nedeniyle, harita yazım ve üretimini güçleştirdiği görülen adlar kısaltılır veya değiştirilir"; "k) Tabii yerlerin adları aslının niteliğine uygun olarak düzeltilir".

6 Ad değiştirmelerin ne gibi "ölçütlere" göre yapıldığı ilk bakışta hemen anlaşılmaktadır: bileşik adlardaki dinsel nitelemeleri (keşiş, hacı, tekke, molla), soy nitelemeleri (Arap, Gürcü, Çerkes, Türk (50 örnek!), Ermeni vs.), mutlak anlamda "olumsuz" çağrışımlı sayılan nitelemeler (harap, kaba, kör, kızıl, kötü) değiştirilmiştir. Bir kaç örnek vermek gerekirse: Gökçeinek (Yeşilköy), Köristan (Gülistan), Körkuyu (Gürkuyu), Kurukarı (Sugözü), Işık adları değiştirilmiş, çok bilinen türkülerde geçen Evreşe, Bitez, Malabadi köprüsü adları da. Türkçe yer adlandırmalarının ayırt edici sözdizimi özellikleri taşıyan doğal yeradları Çolağınkurtaştığıtepe, Çokdeğirmentürk, Darıyerisüleymanbey de. Ya Zurnaköy, Balkusan, Cezveobası adları niye değiştirilir ki?

gölünün adının Yunanca olup olmadığı sorulmuştur. Bilisizce değişiklikler yapılmıştır, çünkü "tarihsel" ile "Türkçe" yeradı nitelemeleri birçok örnekte birbirini çeler ya da birbirleriyle eş kapsamlıdır; bu ölçütlere uygun olup olmadıklarına karar vermek için daha önce dilsel, tarihsel araştırmaların yapılmış olması gerekir ki yapılmamıştır. Yeradları büyük uygarlık bölgelerinde hiçbir zaman çağının ölçün (standart) yazı dili aracılığıyla anlaşılamaz. Orada yaşayanlar için duygusal yananlamlarıyla kafalarına, gönüllerine kök salmış yeradları, masa başında 1/25.000'lik paftalarla değiştirilmektedir, yapılan iş harita üretiminde gereken ölçünleştirmeden (standartlaştırma), düzeltmeden farklıdır. Üstüne üstlük bu furya rasgele sokak adlarının değiştirmesine kadar uzanmıştır[7]. Benzeri uygulamalar uluslaşma sürecindeki komşu ülkelerde de başkalarının izini silmek biçiminde gözlemleniyor; uygulamalar arasındaki farkları değerlendirebileceğimiz verilerimiz yok[8]. Özel adlarda da sorunlar yaşanmaktadır: Troya efsanesine düşkün Çanakkaleli bir avukatın adını Hektor olarak değiştirmek istemesi davası, basını bir süre uğraştırmıştır. Anlaşılan resmi makamlar adlarda felsefedeki anlamıyla bir "öz" görmektedir, o "öz" e uymayanlar değiştirilmektedir.

Yeradlarını "taşınmaz kültür varlığı" olarak görebiliriz, bunların yok edilmesinden en çok tarih araştırmaları zarar görmektedir. Osmanlı devletinin, vergi yükümlülerinin kaynaklarını saptamak üzere düzenli aralıklarla *Tahrir Defteri*'ne işlediği kayıtlar iktisat tarihi, nüfus tarihi, tarihi coğrafya, adbilim araştırmaları açısından paha biçilmez veridirler[9]. Bu defterlerin yayımında başta gelen zorluklardan birisi de yeradlarını doğru okuyabilmektir; tarihçi

7 Örneğin İstanbul'un Cihangir semtindeki nükteli, sevimli sokak adlarından Pürtelaş, Sormagir, Tavukuçmaz değiştirilmiştir. Sokak adlandırmalarının sözdizimi de çarpıtılarak, sokak tabelalarında '… Sokak' yerine '... Sokağı' kalıbı yaygınlaşmaktadır. Son zamanlarda edebiyatçılardan bu konuda tepkiler yükselmiştir, örneğin: T. Yücel, *Varlık, Aylık Edebiyat ve Kültür Dergisi,* Ağustos 1999, ayrıca aylık edebiyat dergisi *E*, Ekim 1999; O. Duru "Kim Değiştiriyor Bu Sokak Adlarını", *İstanbulin*, YKY, 1995, s 58-59. Bir hayvan türünün Latince adı etrafında kopartılan fırtınalar dolayısıyla Türkiye'deki ad değiştirme politikaları üzerine: S. Aydın, "İsimler Milli Birliği Nasıl Bozar? Bak Şu Tilkinin Ettiğine...", *Toplumsal Tarih*, sayı: 143, Kasım, 2005, s. 90-96.

8 D. Georgacas W. McDonald'la birlikte Mora yarımadasının yeradlarını incelerken değiştirilen Türkçe yeradlarının oranını yüzde on olarak veriyor: *Place Names of Southwest Peloponnesus*, University of Minnesota Press, 1967. Bu tarihten sonra yapılmış bir çalışmayı bilmiyoruz, ancak Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu Batı Trakya'da Osmanlıdan kalma Türkçe yeradlarının hemen hepsinin değiştirildiği bilinir. Komşularımız arasında yeni bağımsız olan ülkelerde (İsrail), köklü siyasal düzen değişikliği yaşanan ülkelerde (Sovyet devrimi, İran'daki siyasal düzen değişiklikleri) benzeri uygulamalar küçük ölçekte yapılmıştır, örneğin Saul Cohen, Nurit Kiliot, "Place-names in Israel Ideological Struggle over Administered Territories", *Annals of the Association of American Geographers,* C. 82, no. 4, 1992, s. 653-680. Bu makaledeki Arap yerleşimlerinin yeradlarının yarısının kökeninin belirsiz olduğu saptaması bölgemizin genel bir özelliğini örnekliyor.

9 Tahrir defterlerinin ilk yayımlayıcılarından olan H. İnalcık onların yeradları bakımından da önemine değinmişti: "The Land Survey in the Ottoman Empire As a Source of Place-names", *Cinquième Congrès International de Toponymie et d'Anthroponymic Salamanca, 12-15 avril 1955 : Actes et mémoires ,* Ed. L. Cortés, vd., Salamanca, 1958. 1980'lerden sonra yayımlanma hızı artan Tahrir Defterlerinin önemi konusunda: M. Coşgel, "Ottoman Tax Registers ", *Historical Methods*, Bahar 2004 , C. 37, no. 2, s. 87-100 -makaleye genel ağ 'internet' üzerinden de erişilebilir.

için ufak tefek değişikliklerle de olsa sürüp gelen yeradları çoğu kez tek ipucudur. Oysa yeradı değişikliklerinin toplu olarak bulunabileceği bir kaynak yakın zamanlara kadar yoktu[10]. Eski yazı yeradlarının doğru okunabilmesinde zorluklar, Osmanlı imparatorluğunun son yüzyılında yayımlanmaya başlanan bugünkü il yıllıklarına benzer *Salname*'lerde de söz konusudur.

Türkiye'de eski çağlardan bugüne aktarılmış yeradları üzerine ciddiye alınacak çalışmalar ne yazık ki yoktur. Dil, tarih, coğrafya konularında asgari bilimsel gerekleri yerine getirmeyen, salt ses benzerliklerine dayanarak eskiçağda Anadolu'da belli Türk soylu halkların varlıklarını yalnızca bu adlarda saptadıklarını öne süren bildirileri, makaleleri bir yana bırakalım[11]. Bilge Umar'ın beş bin yeradını "incelediği" *Türkiye'deki Tarihsel Adlar* (İnkilap Yayınevi, 1993) kitabını dayandığı ilkeler bakımından kısaca gözden geçirelim[12]. Aslında bu kitap ilk bakışta devasa bir emek ürünü gibi görünmekle birlikte bilimsel bakımdan bütünüyle temelsizdir, dayanaksızdır. Kitapta geçen yüzlerce yanlış, eksik bilgilere, çıkarımlara değinmenin yeri burası değil.Uzman kişinin bile bu azman malzeme karşısında, tek tek başvurduğu madde başları aracılığıyla belli bir görüşe varması kolay değildir. Çünkü giriş bölümünde dayandığı bilimsel ilkeler açıklanmamaktadır, yeradlarının büyük bir çoğunluğunu türettiği Luvice üzerine bilgi vermemektedir, Luviler üzerine ise bir pa-

10 *Köylerimiz*, İçişleri Bakanlığı, 1982; *Türkiye Mülkî İdare Bölümleri,* İçişleri Bakanlığı, 1978; *Yeni Tabiî Yer Adları*, İçişleri Bakanlığı, 1977; yalnızca en son basımlarını verdiğimiz bu yayınların yanısıra kapsamca en geniş, kullanışlı yeradı listesi için: *Gazeteer of Turkey: Names approved by the United States Board on Geographic Names*, C. 2, Washington D.C., 1984. ODTÜ başvuru kitaplığında bulunan bu kaynakta doğal yer adları da içinde olmak üzere 72 bin kadar yeradı bulunmaktadır. Bu yayının genel ağ üzerindeki güncellenmiş biçiminde 84.780 yeradı bulunmaktadır: http://earth-info.nga.mil/gns/html/cntry_files.html. Yeryüzünde benzer yeradlarını bulmakta benzersiz bir çalışma aracı daha var genel ağda: http://tomcat-dmaweb1.jrc.it/fuzzyg/query/. Konu hakkındaki diğer veritabanları için bkz.:http://www.asu.edu/lib/hayden/govdocs/maps/geogname.htm

11 *Namenforschung: Ein internationales Handbuch zur Onomastik; Name, studies: An international handbook of onomastics; Les noms propres,Manuel international d'onomastique.* Ed. G. Eichler, L. Zgusta, vd. (Handbücher zur Sprach und Kommunikationswissenschaft, 11.) 3 c., Berlin: Walter de Gruyter, 1995-96. Üç dilde 289 makale içeren bu yapıtta Anadolu'nun özel adları, yer adlarının baş araştırmacısı L. Zgusta'nın da makalesi bulunur. Esat Bozyiğit, *Türk Adbilimi Bibliyografyası,* Ankara, 1995 ; R. Kaplanoğlu, *Bursa Yeradları Ansiklopedisi*, Bursa Ticaret Odası Yayınları, 1996; T. Acaroğlu, *Balkanlarda Türkçe Yer Adları Kılavuzu,* IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006. Adbilim konusunda bildirileri, yapılan tezleri de içeren açıklamalı bir tür bibliyografya için: S. Sakaoğlu, *Türk Ad Bilimi, I Giriş* , TDK, 2001. Bu bibliyografyalarda ad değiştirmelere ilişkin ya da eskiçağa, ortaçağa ilişkin yalnızca bir iki çalışmanın yapılmış olması dikkat çeker. Eskiçağdan itibaren bir adın izini, geçirdiği değişiklikleri tarihsel verilerle destekleyen örnek bir çalışma için bkz.: E. Doğer, "Menemen, Melemen, Tarhaniyat, Yazhisar", *Tarih ve Toplum*, sayı 170, 1998, s. 32-37.

12 Aslında B. Umar'ın bu kitabında yaptığı, daha önceki kitabında başlayıp (*Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi (THİT)*, İzmir 1981) özel bir banka için hazırladığı Anadolu'nun eskiçağ bölgelerini tanıtan kitapçıklarında sürdürdüğü yeradlarını Luvice kökenlerle açıklamaktan ibarettir. Bunun esin kaynağı, dayanağı THİT'in ilk baskısına alıp ikinci baskısında çıkardığı Hititolog Goetze'nin, Forrer'in 1930'lu yıllarda bir öneri olarak öne sürdükleridir. Bu hititologlar o yazılarda özetle Akdeniz'in altkatman (*substratum*) dili olarak yeni yeni sökülmeğe başlanan Luvi dilini önermiştir. Gelgelelim B. Umar sorunun tarihi konusunda bize bilgi vermez; yakın zamanlarda A. C. Renfrew'in ilk kez 1987 yılında (*Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*, Londra: Pimlico) Hint-Avrupalıların anayurduna ilişkin geliştirdiği Anadolu varsayımı konusundaki tartışmalar konusunda hiçbir şey söylemez.

ragraf ayırmıştır[13]. Kendisinin bulguladığını iddia ettiği Luvice-Yunanca ses denklikleri dışında herhangi bir dayanağı olmayan kestirimlerine sözlüğün belli bir maddesinde tesadüfen rastlayabiliriz, ama aynı "kök"ün sözkonusu edildiği diğer maddelerde yeradlarının her zaman Luvice kökenle açıklanması sanki kesin bir olguymuşçasına sunulur. Giriş bölümünde Fırat'ın doğusunu ele almadığı, batısında ise Yunan kaynaklarının aktardığı adları ele aldığını söylemektedir, ilerde söylediklerini özetlersek aslında Yunanca araştırmasının temelindeki dildir, buna karşılık akıl yürütmelerinde yalnızca öteki dillerin sözlüklerine dayanarak kesinlemelerde bulunabilmektedir, bir kaç sözlükte anlamını saptayamadığı yeradlarını Luviceye bağlamaktadır. Ne var ki Walde-Pokorny gibi Hint-Avrupa kökleri konusundaki temel başvuru kaynaklarını göz önüne almadığı gibi, herhangi bir eskiçağ dilini bilmediği, temel Yunanca (örneğin s. 809'daki Ula maddesi) Hititçe bilgisine sahip olmadığı da anlaşılmaktadır. Buna karşın yeradlarının büyük bir çoğunluğunu Luvice diye açıklanmaktadır, asal akıl yürütmesi Türkçe ile ortaçağ Rumcasında anlamlı olmayan sözcüklerin eskiçağdan kalma *dolayısıyla* Luvice olduğu yolundadır[14]. Kitabın sonuna eklediği listede yeradlarını türettiği on iki Luvice kök sıralanmıştır. Ne var ki kendisinin de kullandığı Luvice sözlükte, Luvice sözcük listesinde bunlardan yalnızca ikisini bulabiliriz, geri kalanlar kendi yakıştırmasıdır. Yunanca kaynaklarda geçen yeradlarını "tümevarım" dediği bir yolla Luvicaleştirmek için en sık başvurduğu önerme sıradan bir Yunanca dilbilgisi özelliğidir: İon lehçesinde a'ya yakın değer taşıyan uzun e sesinden bahsedip adlardaki e sesini istediği gibi a'ya çevirmektedir. Bu ses kuralı yalnızca İon lehçesinde kullanılır, oysa ölçün yazılı Yunancaya kaynaklık eden Attika lehçesinde, yani yeradlarının bize ulaştığı lehçede böyle bir özellik görülmez. Gerçekte ilk kez 19.yy sonunda Yunanistan'da Hint-Avrupa köklerle açıklanamayan yeradları saptanmıştı, Yunanöncesi, Pelasglar, Akdenizli gibi adlar verilen halkların hepsi burada Luvilerle özdeşleştirilmiştir, bütün sorunlu ekler de Luvice olarak açıklanmıştır. Yeni basımında malzemenin üç katı olacağı haberi verilen bu kitap üzerine yazılmış tek eleştiri yazısında K.

13 Fırat'ın batısında konuşulmuş olan Luvice Hititçenin bir lehçesi olup şu anki bilgilerimize göre 95 büyük yazıt, 84 küçük yazıt örneği bu güne ulaşmıştır: J. David Hawkings, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, De Gruyter, 2000. Dolayısıyla çok iyi anlaşılmış bir dil değildir, Anadoluya özgü bu hiyeroglif yazılı yazıtlar dışında Hititçe belgeler içerisinde aktarılan çiviyazılı Luvice dil malzemesi çok daha azdır.

14 Kimi Türkçe yeradlarını da (Kurukümes Dağı, Eğrigözdağı) her nasılsa "yersiz anlam taşıyan" diye niteler, örneğin kara ile başlayan yer adlarının çokluğu ona bunun Türkçe olmadığını düşündürmektedir, dolayısıyla Luvice olmalıdır. Türkçe ad verme geleneklerinden tamamıyla habersizdir, oysa renkler Türkçe yeradı vermede simgesel bir yer tutar, bkz. O. Pritsak, "QARA- Studie zur Türkischen Rechts-Symbolik ", *Zeki Veli Togan'a Armağan*, İstanbul, 1956, s. 239-263. Türkçe yeradları konusunda en yetkin çalışma W. Scheinhardt, *Typen Türkischer* Ortsnamen, (Beiträge zur Namenforschung Beiheft 15), Heidelberg, 1979. Öte yandan Umar eskiçağ sonrası için de birkaç yapıtla yetinmektedir; Doğu Roma İmparatorluğu'ndan kalma adlar gerçekte başlı başına bir sorundur: A. Bryer, "The Treatment of Byzantine Place-names", *BMGS* , 9 (1984-1985), s. 209-214.

Emiroğlu'nun saptadığı gibi "Halikarnas Balıkçısının Anadoluculuğu, Güneş-Dil Kuramı yöntemleri kullanılarak yeni bir biçimde önümüzdedir... İl yıllıklarından tanıdığımız ırkçı yaklaşımın, Umar'ın yaklaşımından öz olarak hiç farkı olmadığı ortadadır. Hedef farklıdır ama yöntem aynıdır, sonuç da aynıdır "[15].

D. Aksan 1984 yılında Anadolu yeradlarının derlenmesi için dallararası işbirliğiyle yürütülecek bir tasarı ortaya atmıştı[16]. Onun derleme tarama önerilerinin eskiçağa ilişkin taraflarına ekleyeceklerimiz olacak. Bu gün bir Ermenicenin, bir Tatarcanın sahip olduğu yeradları sözlüğünün benzerinin hazırlanması bizde pek olanaklı görünmese de…[17] D. Aksan'ın o tarihte taranmasını önerdiği Kiepert gibi atlaslar ile Pauly-Wissowa gibi ansiklopediler yerine bu gün şu kaynakları taramak daha uygun olacaktır. 1970 yılından beri ek ciltleri yayımlanan TAVO (Tübingen Atlas Des Vorderen Orients) dizisinin ilgili ciltleri çiviyazılı dillerde korunmuş adları içerir. Viyana Bilimler Akademisi'nin 1970'li yıllardan beri Anadolu'nun eskiçağ bölgelerine ayrılmış ciltlerini yayımladığı TIB (Tabula Imperii Byzantini) Anadolu'nun tarihi coğrafyası üzerine en yetkin başvuru kaynağıdır. Elbette bunlara ek olarak TAVO'ya dayanan L. Zgusta'nın yapıtı (*Kleinasiatische Ortsnamen* (Beiträge zur Namenforschung, Beih. 21). Heidelberg,1984) ayrıca tahrir defterleri ile salnameler taranmalıdır.

Özet: Bu çalışmada Anadolu'nun eskiçağdan kalma yeradlarını konu edinen bir sözlük dolayısıyla yeradları konusunda Cumhuriyet dönemi politikaları ele alınmaktadır. Yeradlarının değiştirilmesi en çok araştırmacıyı zorlamaktadır. Makale, bir yandan da bu zorlukların aşılmasına yönelik imkanları ve araçları tartışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Anadolu, yeradları, yeradı değiştirmeleri, Cumhuriyet, eskiçağ.

Abstract: The present study deals with the policies pursued by the Republican period concerning the changes in place names through a critical evaluation of dictionary of ancient

15 "Türkiye'deki Tarihsel Adlar", *Kebikeç, İnsan Bilimleri için Kaynak Araştırmaları Dergisi*, sayı 1, 1994, s. 97-102.

16 "Türk Yer Adları Proje Önerisi", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara, 1984, s. 275-278.

17 Türkolojinin yeradları alanında ilk kez bilimsel bir sözlük yayımlandı: Hendryk Jankowsky*, A Historical-etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea* (Handbook of Oriental Studies: Part 8 Uralic Studies & Central Asia), Brill, 2006.Yalnız Ermenistan'ı değil komşu bölgeleri de içeren bu sözlük Ermenice: T. Kh. Hakobyan, St. T. Melik-Bakhshyan, ve H. Kh. Barsegyan, *Hayastani yev Harakits Shrchanneri Teghanounneri Bararan 1, A - D,* Ermenice, başlığın çevirisi: *Dictionary of Toponymy of Armenia and Adjacent Territories 1, A - D*, Erevan, 1986.

Anatolian place names. The difficulties that changing place names poses for researcher is well known. This study also discusses possibilities and various tools that may help researcher overcome such difficulties.

Keywords: Anatolia, place-names, Antiquity, Republican Turkey, changing place names.

İran Kütüphanelerinde Bulunan Bazı Elyazma Türkçe Sözlüklerin Tanıtımı

Kaan DİLEK*

Bu yazıda Türk kültürünü yakından ilgilendiren, Türk dili ve edebiyatı çalışmaları için oldukça önemli olduğu düşünülen İran'ın çeşitli kentlerinde bulunan kütüphanelerdeki Türkçe elyazma sözlüklerden bazılarının tanıtımı amaçlanmaktadır. Bu eserler dokuz asırlık bir zaman sürecinde Türk dilinin seyri hakkında bizleri bilgilendirecek, daha önceden de tanıdığımız birçok eserin farklı nüshalarının tespitiyle bu konuda çalışma yapacaklara yardımcı olacaktır.

Tespit edilen sözlüklerin çoğu birkaç dilli sözlükler olup içlerinde Türkçe-Türkçe sözlüklerin de bulunduğu eserlerle ilgili açıklamaları uygun bir metotla vermeye çalıştık. Önce eserin adı, bulunduğu şehir, kütüphane adı ve yeri, müellifin adı ve konusundan sonra eserden bazı alıntılara yer verdik. Nüshayla ilgili bilgilerin ardından yazı türü, kitabet tarihi, kaç varak olduğu, metin ve cildinin özelliklerini belirttik.

---

* Tahran Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı Doktora öğrencisi.
Tahran Üniversitesinde yaptığım çalışmalar esnasında birçok Türkçe elyazmaların bulunduğu bu ülkede, bu eserlerle ilgili ciddi çalışmaların yapılmadığını fark ettim. Ayrıca ülkemizde de araştırmacıların bu hususa teveccühünün az olduğunu gördüm. İran'da kütüphanelerde elyazma eserler halinde bulunan birçok Türkçe eserin katalogunu yapmak üzere çalışmaya başladım. Bu çalışmaların bir ürünü olarak da nüshaları tespit edilen bazı Türkçe sözlüklerin tanıtımına karar verdim. Ayrıca bugüne kadar 1000 kadar Türkçe elyazması tespit ederek fişleme yoluna gittim. Bu ülkede yaklaşık olarak 2000 kadar Türkçe elyazma eserin bulunduğunu tahmin etmekteyim. Ama bugüne kadar doktora tez çalışma konum olan Osmanlı tarihi için önemli kaynaklardan İdris-i Bidlisi'nin *Heşt Behişt* adlı kitabının metin neşri konusunda nasıl destek bulamadıysam, başvurduğum birçok resmi kurumdan İran kütüphanelerinde Türkçe elyazma eserlerin tespiti için yaptığım çalışmam konusunda da destek alabilmiş de değilim.

Tespit edilen elyazma eserlerin içinde sözlüklerden başka şiir divanları, tarih kitapları, tasavvufi ve dini risaleler, münşiatlar vb. eserler bulunmaktadır. Bu eserleri tanıtıcı yazıların da tanziminden sonra İran Kütüphaneleri Türkçe Elyazmaları toplu katalogunun yapılması arzu edilmektedir. Çalışmalarım esnasında desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. M. N. Şahinoğlu, Doç. Dr. H. Çiftçi, Dokuz Eylül Üniv. Araşt. Gör. A. Ertuğrul'a ve ayrıca birçok konuda yardımını aldığım Mehmet Aycı Bey'e minnettarlığımı bildiririm.

1. Lûgatu'l-manzume

Hansar- Fazıl Hansarî Kütüphanesi No: 260(Mecmua)

Müellif: Abdüllatif (?)

Konusu: Lügat (Arapça-Türkçe)

Başlangıç: "… besmele … hamd sabittir evvel Allah'a ki alemi ulemayla bezendi…"

Devam: "… İnayet nazar ehle gönünleri güzendi fehum…"

Nüsha: Türkçe sözlerin Arapça karşılıklarıyla verilmiş olan bu eserde Türkçe sözler manası açısından da açıklanmıştır. Satırlar arasında sözlerin manaları yazılmıştır. Yazarı hakkında tam bir bilgiye ulaşılamayan eserde Ebu'l-Kasım Cemaleddin adı okunabilmektedir. Ama bu şahsın müstensih veya müellif mi olduğu anlaşılamamıştır.

Hat: Nesh K.Tarihi: Kameri Cemadi'ul-Evvel 885, Varak: 203 Satır: 12 Metin: 7*14 cm. Cilt: 12,5*22 cm.

2. Nisâb-i Arabi ve Turki

Meşhed- Goherşad Camii Kütüphanesi No: 915(Mecmua)

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat (Arapça-Türkçe)

Başlangıç: "Besmele… elkıt'at'ul-evveli … haber itmek kabil üymek zere'e ekmek. Kul gulam halk berenmek harik berenmek ulu kişidir memmam…"

Devam: "fu Kişi cardır esti car-i münhemirdir okçi…"

Nüsha: Müellifi bilinmeyen bu esere ait varaklarda "Hacı Seyyid Said" adıyla bir mühür bulunmaktadır. Eserde manzum ve nesir bölümleri olan Arapça-Türkçe sözlere yer verilmiştir.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.XI. yy./M.XVII. yy. Varak: 114 Satır: 23 Metin: 5*15 cm. Cilt: 10*19,5 cm. (lacivert mukavva cildin etrafı kırmızı kumaşla kaplıdır.)

3. Ferheng-i Turki be Turki

Tahran-Büyük İslam Ansiklopedisi Merkezi Elyazmalar Kütüphanesi No:531

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat (Türkçe-Türkçe)

Başlangıç: Düşmüş

Devam: " Künc-i uzlet arayuk irdi kişim,

Serniviştim ney yarmak irdi işim…"

Nüsha: Bu eserde alfabetik sıraya göre yer almış sözler meftuh, maksur ve mazmum harflerin tertibiyle tanzim edilmiştir. Verilen Türkçe sözler için Alişir Nevaî'nin şiirlerinden örnekler getirilmiştir. Nüshanın bir sayfasında yuvarlak mühür içinde mütemellik için İbni Ebu'l-Kasım İsmail adı okunmaktadır. Eserin müellifiyle ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Büyük olasılıkla düşmüş olan başlangıç varağında yer alan bilgilerde müellifle ilgili bilgiler de bulunmaktadır. Ayrıca ferağ kaydında da müellifle ilgili bilgi bulunmamaktadır.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.28 Zikadde 1222 Varak: 180 Satır: 15 Metin: 7*14(13) cm. Cilt: 14*21 cm. (kahverengi mukavva cilde sahiptir)

4. Bahr'ul-Garâ'ib (Nisâb-ı Halimî)

Tahran-Meclis-i Sena Elyazmalar Kütüphanesi No: 12913

Müellif: Kadı Lütfullah bin Yusuf Halimî (ölm. H.922)

Konusu: Lügat-Manzum (Farsça-Türkçe)

Başlangıç: "… Besmele … elhamdulillahi rabbil alemin…"

Devam: "… bab-i elif ve elif-i sakin ki ismin ahırına üleşir… alametlerdendir…"

Nüsha: Halimî'ye ait bu esere şerh babından yazılmış *Lügat-ı Halimî* diğer adıyla *Şerh-i Bahr'ul-Gara'ib* ya da *Elkasımiye* (*El-Kaime*) adlı eserinde müel-

lifi olan yazarın lügat alanında yazılmış eserleri dikkate değerdir. 2200 beyte sahip bu eserin Fatih Sultan Mehemmed'in oğlu Sultan Bezayıt'a yazıldığı bilinmektedir.

Halimî bazı nüshalarda Ebu Yusuf olarak da kaydedilmiştir.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H. XI. yy. Varak: 356 Satır: 17 Metin: 7*17 cm. Cilt: 15*26 cm. (eser kahverengi deri ciltle kaplıdır.)

5. Şeref-nâme-i Münirî (Ferheng-i İbrâhimî, Ferheng-i Farukî)

Tahran-Meclis-i Sena Elyazmalar Kütüphanesi No: 14291

Müellif: Şeyh İbrahim Farukî Münirî Baharî

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe-Arapça)

Başlangıç: "… babul elif faslul elif fil Farukî Ara bil fethe Arayiden ve Arayende be mana-i sani istihal-i mürekkeb ayed çun sohen ara ve arus ara…"

Devam: "… hemhane-i İsa ve Hemsaye-i İsa yanimerd-i reşid hempozer ve hem vasfi… hali.."

Nüsha: Şeyh Şerefuddin Ahmed bin Yahya Münirî'nin (ölm. H.782) müridi olan müellifin eserinde yaklaşık 16800 beyit yer almaktadır. Tevhid, naat ve hamdı konu alan manzum bir hutbenin ardından mukaddimede yazar nesir şeklinde müfret ve mürekkeb sözlerin manasını Türkçe-Farsça olarak delilleriyle yazmaktadır. Daha sonra Arapça-Farsça ve Farsça-Türkçe sözlerin karşılıklı manaları verilmekte sözlerin başlangıcındaki heceler alfabetik sırayı belirlemektedir. Her babtan önce bu babla ilgili bir kaside bulunmaktadır.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.3 Sefer 721 Varak: 61 Satır: 15 Metin: 9*13 cm. Cilt: 13*18 cm. (eser deri ciltle kaplıdır)

6. Sıhhah'ul-Acem (Sıhhah'ul-Acemiye)

Tahran-Meclis-i Sena Elyazmalar Kütüphanesi No: 17956

Müellif: Takyeddin Muhammed bin Birgeli ya da Pir Ali (Birgivî) Berkevî-yi Sufi-yi Hanefi

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe)

Başlangıç: "… Besmele … elhamdulillahi rabbil alemin vessalat…"

Devam: "… bab-ı elif harf-i elif; … Aram, aheste, yavaş…"

Nüsha: Sıhhah'ul-Arabiye tarzında kaleme alınan bu sözlükte Farsça-Türkçe sözlerin alfabetik tertibi her baba göre riayet edilmiştir. Eserin bazı varaklarında rutubet müşahede edilmiş ama yazılar okunabilir durumdadır.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.1238 Varak: 10 Satır: 15 Metin: 9*15 cm. Cilt: 14*20 cm. (kahverengi deri cilt)

7. Tertib-i Zibâ

Tahran-Meclis-i Sena Elyazmalar Kütüphanesi No: 18274

Müellif: Hafız Mahmud Efendi Vardarî (ölm. H.1045)

Konusu: Lügat (Arapça-Türkçe)

Nüsha: Müellif tarafından kaleme alınan Türkçe nesir türünde bir dibacenin ardından Arapça ve Türkçe sözlerin karşılıklı anlamları verilmiştir. Nüshada ayrıca bu eserin H.1054 tarihinde tamamlandığına dair bir kayıt bulunmaktadır.

Hat: Nesh ve Nestalik K.Tarihi: H.XII.yy. Varak: 130 Satır: 25 Metin: 13*18 ve 14*19 cm. Cilt: 18*24 cm. (mukavva cilt kahverengi deriyle kaplıdır.)

8. Ferheng-i Gülistan

Tahran- Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Elyazmalar Bölümü) No: 9010(Mecmua)

Müellif: Kasım oğlu Sundun Ağa oğlu Rıza oğlu Sundun Ocak oğlu Kaynak

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe)

Başlangıç: "..Yurdu köhnedir bu köhne dudun
Kah serferaz be dergah-i sernegun.."

Devam: "..amma yergin oldur ki .. her faideler bununle.."

Nüsha: Safeviler dönemi II. Şah Abbas zamanında yaşamış olan müellif ayrıca şiir divanına da sahiptir. Safi Kuluhan'ın Dağıstan'da öldürüldüğünde hayatta olan müellif bu dönemin olaylarını da yakından takip etmiştir. Sadi Şirazî'nin meşhur eseri *Gülistan*'daki Farsça sözlerin Türkçe karşılığının verildiği bu eseri de yine bu dönemde yazmıştır.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.XII.yy./M.XVIII.yy Varak: 24 Satır: 14 Metin: 5*14 cm. (6*14 cm) Cilt: 15*19 cm. (Açık kahverengi deri ciltle kaplı)

9.a) Tuhfe-i Şâhidî

Tahran- Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Elyazmalar Bölümü) No: 9659(Mecmua)

Müellif: Mevlevi İbrahim Dede bin Salih Muğlevî (Şahidî) (ölm. H.957/ M.1550-51)

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe)

Başlangıç: "..Benam-i halik u Hayy u tevana,

Kadim u Kadir u binâ u dana.."

Devam: "Bu kitabı okuren içi ab-ı hayat,

Şahidî'ye her kim iderse dua,

İde mahşerde şefaat Mustafa.."

Nüsha: Müellif tarafından H.920-21 yıllarında nazmedilmiş bu eser iki dilli Türkçe sözlüklerdendir. Nüshanın başlangıç varakları dağınık Türkçe metinlere sahiptir.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.XIII.yy Varak: 14 Satır: 17 Metin: 8*16 cm. Cilt: 16*21 cm. (Mukavva cilt siyah deri ile kaplı)

b) Tuhfe-i Şâhidî

Kum-Maraşi Necefi Elyazmalar Kütüphanesi No: 5369(Mecmua)

Müellif: Mevlevi İbrahim Dede bin Salih Muğlevî Rumî mahlası (Şahidî) (ölm. H.957/ M.1550-51)

Konusu: Manzum Lügat (Farsça-Türkçe)

Başlangıç: "Benam-i halik u hayy u tevana,

Kadim u kadir u bina u dana,

Sena u hamd u şukr-i bi nihayet,

Sipas u minnet-i bi hadd u gayet.."

Devam: "Denci göğe ey merdan dirler sipehrgerdan,

Beh eyü siperem reyhan siperi…"

Nüsha: Aruz ve lügat ilimlerinde meşhur olan bu manzume 800 beyitte H.920 / M. 1514 senesinde nazmedilmiştir. Bu eserin nazımı Mevlana'nın meşhur eseri *Mesnevî*'sinden birçok Farsça sözü kullanmıştır. İsmail Paşa

Bağdadî'nin *Hediyyet'ul-Arifin …* adlı eserinde bu manzume *Et-Tuhfetu fil-Lugatil-Farsiye* olarak yadedilmiştir.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.Receb ayı 999/M. Mayıs 1591 Varak: 15 (Mecmuada 30b-55a arası) Satır: 17 Metin: 8*15 cm. Cilt: 13*19,5 cm. (deri cildi açık kahverengi renkte)

10. Tuhfet'ul-Muluk

Tahran- Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Elyazmalar Bölümü) No: 9196(Mecmua)

Müellif: Abdurrahman bin Abdullah Kuddusî Manisevî

Konusu: Lügat Şerhi (Türkçe)

Nüsha: *Tuhfe-i Şahidî* adlı daha önce tanıtılan Mevlevi İbrahim Dede'nin eserine şerh olarak kaleme alınan bu kitap Türkçe'dir. Eserin yer aldığı mecmuanın içinde ayrıca Attar'ın *Pend-name*'sinin Türkçe şerhi ve Sem'î'nin *Saadet-name*'si de bulunmaktadır.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.XII.yy./M.XVIII.yy. Varak: 20 Satır: 24 Metin: 12*15 cm. Cilt: 14*20 cm.(mukavva cilt siyah deriyle kaplı)

11. Ferhengi Turki be Franse

Tahran- Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Elyazmalar Bölümü) No: 8373

Müellif: Purhaki Razi (?)

Konusu: Lügat (Türkçe-Fransızca)

Başlangıç: "..sipas ve sitayeş hamdara merfu dergah-i cenab-ı Kibriya kılındığı isterde tahrik-i hame-i beyan…"

Devam: "..Serflor derd timektir ve Niem hatm'ul-kelam…"

Nüsha: Sözlüğün bulunduğu nüshada bir önceki eser Türkçe olarak kaleme alınmış Fransızca gramer kitabı Purhaki Razi adlı bir şahıs tarafından Sultan Abdülhamid için kaleme alınmış ve sözlüğün başlangıcında müellife dair bir kayda rastlanmaması sonucu bu sözlüğün de bu şahsa ait olduğu kanaati doğmuştur. Kayıtlara göre eser Sani'ud-Devle'nin şahsi kütüphanesinden buraya aktarılmıştır.

Hat: Nesh ve Nestalik K.Tarihi: H.1298 Varak: 17 Satır: 28 ve 17 Metin: 4*21 cm. Cilt: 11*24 cm. (Mukavva bir cilde sahip)

12. Ahterî-i Sağir (Lügat-ı Ahterî)

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 1354

Müellif: Muslihiddin Mustafa bin Şemseddin Karahisarî Kütahyevî (Ahterî olarak tanınmaktadır.) (ölm. H.968/M.1560-61)

Konusu: Lügat

Başlangıç: "..Elhamdulillah ellezi şerrefna bilmantık vel-beyan…"

Devam: "..yekalu elyehter zam'u ez-zulm ve hicaret emsal'ul kef…"

Nüsha: Arapça sözlük olan bu eser Türkçe şerhe sahiptir. Ahterî bu eseri iki kez telif etmiş, ilki *Ahterî-i Sağir* (bu nüsha) ve diğeri *Ahterî-i Kebir*'dir. Bu eser H.952/M.1545-46 senesinde yazılmıştır. 28 babtan oluşan eserde alfabetik sıraya riayet edilmiştir. Her bölüm kendi içinde birkaç fasıldan oluşmaktadır. Bu eser daha çok *Lügat-ı Ahterî* olarak bilinmektedir.

Hat: Nesh K.Tarihi: 17 Ramazan 972/18 Nisan 1565 Varak: 314 Satır: 25 Metin: 11,5*21 cm. Cilt: 21*32 cm.

13.a) Ahterî-i Kebir (Lügat-ı Ahterî)

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 1624

Müellif: Aynı

Konusu: Lügat

Başlangıç: Aynı

Devam: ".. elyeherr: (biteşdid'ir-ra) katı, berk, muhkem, taş ve serap manasında gelür.."

Nüsha: Bu eser bir önceki zikredilen sözlükten biraz daha tafsilatlı şekilde yazılmıştır. Bu yapıt ilk defa H.1242 / M.1826-27 senesinde İstanbul'da Dar'ut-Tabaa El-Amire tarafından basılmış daha sonra Kitabfuruşi-i Sabirî-i Tebriz tarafından baskısı tecdit edilmiştir.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.996/m.1588 Varak: 380 Satır: 27 Metin: 10,5*20,5 cm. Cilt: 18*27 cm. (siyah muşamba üzerine kenarları siyah derili cilt)

b) Ahterî-i Kebir (Lügat-ı Ahterî)

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 9160

Müellif: Aynı

Konusu: Aynı

Başlangıç: "..Elhamdulillah ellezi şerrefna bilmantık vel-beyan ve huve ma yecri alel-lisan…"

Devam: "..faslul ya vel mim: elyevm: bilfethe ve teşdid-tokuz bahr kibi…"

Hat: Nesh K.Tarihi: H.XII.yy Varak: 478 Satır: 29 Metin: 11*22,5 cm. Cilt: 20*31 cm.(Kahverengi deriyle kaplı)

14. A'cubetu'l-garaib fi nazm'il-cevahir'il-acaib

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 5369(Mecmua)

Müellif: Bahaiddin bin Bayram Malkaravî Ankaravî (ölm.H.895/M.1490)

Konusu: Lügat – Manzum

Başlangıç: "..Elhamdulillah ellezi zeyyinul-cenan bienvar rahmetihi ve nevver el-cenan bienvari hikmatihi…

Ne hoş nazm iledim dorr-i danelerde

Ne hoş sarf iledim efkar içinde"

Devam: "..müstef'elun müstef'elun müstef'elun işbu kitabsa ki behaden nazmla görince hub talimdir…"

Nüsha: 400 beytlik bu manzum eser manzum şekilde düzenlenmiş lügat olup 15 bahr ve 36 kıt'ada Arapça Farsça sözleri Türkçe olarak nazmetmiştir. Eser İbrahim Paşa'nın mahdumları Mehemmed Çelebi ve Mahmud Çelebi için yazılmıştır. Bu eser yazarı tarafından İsmail Paşa Bağdadî'nin *İzah'ul-Meknun…* adlı eserinde söylediğine göre H.827/M.1424 senesinde tamamlanmıştır. Ama ihtimalen bu manzumenin yazımı H.872/M.1467 yılında gerçekleşmiştir. Belki de *İzah'ul-Meknun*'da belirtilen tarihle ilgili bir tashih söz konusudur.

Hat: Nesh K.Tarihi: Receb 999/M.1591 Varak: 16 (Mecmuada 14b-30a arası) Satır: 17 Metin: 7,5*14 cm. Cilt: 13*19,5 cm.

15.a) Et-Tuhfet'ul-Hadiyeti (Danisten)

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 2048(Mecmua)

Müellif: Mehemmed bin Hacı İlyas Zeyli

Konusu: Lügat ve Gramer

Başlangıç: "..Elhamdülillah el-ala el-kavi el-cabbar vessalatu… Ve çun sabiyan-i müteallim pişez teellüm… elevvelü: danisten: bilmek şenahten: anlamak.."

Devam: "..nev'i diger gayri ez men, gayri ez ma, gayri ez tu…"

Nüsha: 10 bölüm ve 4 fasılda toplanan eser Farsça gramer ve tatbiki lügattır. Türkçe tercümelerinde verildiği gramer bilgilerinin yanı sıra Farsça-Türkçe sözlüğe de sahiptir.

Hat: Nesh K.Tarihi: Rebi'ul-Ahır 998/Şubat 1590 Varak: 28 (Mecmuada 1b-27a arası) Satır: 14 Metin: 8*14 cm. Cilt: 15*21,5 cm. (siyah muşamba kenarları siyah derili cilt)

b) Et-Tuhfet'ul-Hadiyeti=Danisten

Aynı nüsha no: 7160

Aynı nüsha;

Başlangıç: "..Danisten=Bilmek, Şenahten=Anlamak, Amuhten=öğretmek, Handen=Okumak, Nevişten=Yazmak, Fermuden=Buyurmak…"

Devam: "..nohsad hezar=tokuzyüz bin, hezar ba hezar= bin kere bin…"

Hat: Nesh K.Tarihi: 12 Muharrem 999/22 Kasım 1589 Varak: 40 Satır: 7 Metin: 10,5*14 cm. Cilt: 14,5*21 cm. (kahverengi muşamba kenarlar kahverengi deriyle kaplı)

16. Dekaik'ul-Hakaik

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 3274(Mecmua)

Müellif: Şemseddin Ahmed bin Süleyman bin Kemal Edirnevî (Kemal Paşa Zade olarak meşhur)

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe)

Başlangıç: "..sipas-i bi kıyas Hüdayi bi niyaz ve bi hemtaya ki gülzar-ı bed'ul-asar beyanında ezhar…"

Devam: "..bahr-i feraz serbeser-i an tu payi menehzinehendan-i sade ra dest meyaz.."

Nüsha: Zıt ve eşanlamlı müşabih Farsça sözlerin Türkçe'deki karşılıklarıyla karşılaştıran bir sözlük olan eserde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Eser Kanuni Sultan Süleyman'ın Sadrazamı İbrahim Paşa için H.929'la 940 (M.1522-33) yılları arasında bir tarihte kaleme alınmış ve daha sonraları Ahmed bin Hakkı Üskübî tarafından yeniden tanzim edilmiştir.

Hat: Nestalik K.Tarihi: XI. yy./M.XVII.yy Varak: 130 Satır: 17 Metin: 5,5*11,5 cm. Cilt: 12*21,5 cm. (siyah muşamba ve kenarları kahverengi deri cilt)

17. Şerh-i Tuhfe-i Şahidî

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 199

Müellif: Abdülkadir bin Ömer Bağdadî Mısrî

Konusu: Lügat (Türkçe-Arapça)

Başlangıç: "..elhamdulillahi Rabbil-alemin … hazihi kelimet'ul-arabiye emlaha şeyhuna ve ustazuna lisan'ul-mütekellimin huccet'ul-nazırin Cemal.."

Devam: "..her kim: kullu men, ilerse dua: yecudu'd-dua, ide mahşerde: yef'elu fi'l-mahşer.."

Nüsha: Şahidî mahlasıyla şiirler yazan İbrahim Dede bin Salih'in *Tuhfe-i Şahidî* adlı eserinin şerhi olan bu yapıt Türkçe-Arapça sözlük niteliğindedir. Şahidî daha çok Mevlana'nın *Mesnevi*'sindeki Farsça manzum sözleri Türkçe'ye çevirmiş ve bu eserin şarihi de bu eserdeki Türkçe manzum sözleri Arapça'ya tercüme etmiştir.

Hat: Nesh K.Tarihi: 5 Sefer 1102/M.9 Kasım 1690 Varak: 72 Satır: 19 Metin: 8,5*16cm. Cilt: 15,5*20,5 cm. (kahverengi muşamba ve kenarları koyu kahverengi deri cilt)

18. Aynı eser bir başka nüsha

No: 4006

Başlangıç: "..elhamdulillahi Rabbil-alemin … hazihi kelimet'ul-arabiye emlaha şeyhuna … ala et-tuhfet'uş-Şahidiyeti…"

Devam: "..şefeat'ul-Mustafa sallallahu teala aleyh ve sellem yani el-mana

men yedee liş-şahidi bil-hayri yekunu şefyur.. yevm'ul-kıyameti el-Mustafa aleyhisselam : teme…"

Hat: Nesh K.Tarihi: H.XII.yy./M.XVIII.yy. Varak: 87 Satır: 15 Metin: 10*20,5 cm. Cilt: 18*27 cm. (kahverengi muşamba ve kenarları koyu kahverengi deri cilt)

19. El-Kasımiye (El-Kaime)[1]

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 178

Müellif-Şarih: Kadı Lütfullah bin Yusuf[2] Halimî (ölm. H.922/M.1516)

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe)

Başlangıç: (Başlangıç varaklarında düşme vardır.)

"..Latifî: Ebi curm ra er koni zulm u cevr

Koned bi goneh mer tora cevr-i devr.."

.. ve elif-i sakin ki ismin ahırına gelür .. şaha, hüdavenda, servera.."

Devam: "..yehiden yahmak,bozmak; Latifî:

Egerçi hane-i örmem yehide kerd becevr

Esas-ı omr-i vey ender eman-ı Hakk bâdâ.."

Nüsha: Şarihin kendisinin kaleme aldığı *Şerh-i Bahr'ul-Garaib* sözlüğünde Farsça sözlerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Şarih öncelikle *Bahr'ul-Garaib fi lûgat'il-Furs* adlı kitabı manzum ve nesir şekilde tasnif etmiş ama işin zorluğu karşısında *El-Kaime* adlı şerhi kaleme almıştır. Bu eseri iki defter olarak tanzim etmiş birinci defterde sözlüğe ve ikinci defterde aruz, kafiye ve belagata yer vermiştir. Tanıtımını yaptığımız nüsha sadece birinci defteri kapsamaktadır. Yani aruz, kafiye ve belagata ait bilgilerin bulunduğu ikinci defter bulunmamaktadır. Bu eserde Farsça şiirlere sahip Türk şairlere özenle yer verilmiştir. Şarih İstanbul'da Osmanlı şehzadelerinin eğitimiyle meşgul olmuş ve bu kitabı H. 882/M. 1477-78 senesinde Fatih Sultan Mehemmed'e takdim etmiştir. Bu eserin tam nüshası Britanya Müzesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.XI.yy/M.XVII.yy Varak: 238 Satır: 19 Metin: 11*16 cm. Cilt: 16*21,5 cm. (Koyu kahverengi deri cilt)

---

1 Bu eser *Lügat-ı Halimî* ve *Şerh-i Bahr'ul-Garaib* olarak da tanınmaktadır.

2 Bazı nüshalarda bu şahıs "Ebi Yusuf" olarak kaydedilmiştir.

20. Lûgat-ı Turki-Arabi-Farsi

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 9319

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat (Türkçe-Arapça-Farsça)

Başlangıç: "..ebe: kabile (çoğulu kabail) ve kabul ve kabil ve valide, F baraç ve adırda ve bişyare ve bikare ve varurin ve jem ve zemenç… Ebu Cehl Karpuzi: Henkel ve Hemzel ve Hentem… F Pehiket ve herboze-i talh…"

Devam: "..yuva: hacer ve hicran (çoğulu hacere ve ecmar) … C. Meken ve mekenat dukan ve mukan F. Aşiyan ve tekend ve ganine ve kahic ve kabuk ve kaderek ve kerhe ve neşim…"

Nüsha: Üç dilli sözlük olan bu eserde önce alfabetik sırayla Türkçe söz ve sırayla Arapça karşılığı eşanlamlı kelimeleriyle birlikte ve C. (ج) işaretiyle kelimenin çoğulu verilmekte, F. (ف) işaretinden sonra sözün Farsça karşılığı bütün eşanlamlı sözleriyle birlikte kaydedilmektedir. Bütün çabalara rağmen eserin müellifi hakkında bilgi edinilememiştir. Ama Sarayova Gazi Hüsrev Bey elyazma eserler kütüphanesi katalogunda R-614 nolu yerde kayıtlı *Münteheb min Lehceti fil-Lugati* adlı eserin başlangıcı bu eserin başlangıcına uymaktadır. Aynı eser olması ihtimali bulunan bu nüshaların karşılaştırılarak incelenmesi gerekmektedir.

Hat: Nestalik ve Nesh K.Tarihi: H.XIV.yy./M.XX.yy. Varak: 143 Satır: 18 Metin: 13*20 cm. Cilt: 15,5*22 cm. (cetvelli koyu kırmızı deri cilt)

21. Lügat-ı Serhedat-ı İran

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 9690

Müellif: Mühendis Abdürrezzak bin Muhammed Muhsin Bugayiri Sebzivari (ölm. Hicri Şemsi 1332 M. 1953)

Konusu: Lügat (Arapça-Farsça-Türkçe[3])

Başlangıç: ".. As: Tahune, der kainat beguyend.. Etek: Damine-i kuh…"

Devam: "..yurt: mekan, mava(Çağatayca); yalvaç (Moğolca peygamberdir) yulavuç (Çağataycası…"

Nüsha: İran sınır bölgelerinde konuşulan çeşitli Arapça, Farsça ve Türkçe dil lehçelerinden oluşan bu üç dilli sözlük, dönemin İran hükümeti tarafından

[3] Çağatay, Azeri, Türkmen ve Moğol lehçelerinden sözler bu eserde yer almaktadır.

İran-Osmanlı, İran-Rusya sınırlarının belirlenmesinde görevlendirilmiş İranlı mühendisin eseridir. Bu eser sözlük olarak son dönem eserlerinden olmasına rağmen incelenmeye değerdir.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.XIV.yy./M.XX.yy. Varak: 69 Satır: 5 Metin: 9,5*11 cm. Cilt: 11*17 cm.

22. Lügat-ı Arabi-Turki

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 4458

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat (Arapça-Türkçe)

Başlangıç: "..Hemze (_) innekum, abel, avat, ah, ade, adem… Ekra: çoğulu Kura, Ekdam: kademin çoğulu.. Ekraa: Kul, Erken: Başı Çökük, ekbel: Egri gözler, Ekleh: Saru döşlü… ; Fasl'ul-elif el-meftuh me'el kaf…"

Devam: "… fasl'ul-vav me'el-ta'a: veteye: basmak, veti: m, vetaa: kıyame vetenef: kolun kılı, vetus: demir tenur, vetus: kurun…"

Nüsha: Arapça-Türkçe iki dilli sözlüklere örnek bu eser detaylı yapısıyla dikkate değer bir kitaptır. Yazarı hakkında bir bilgiye ulaşılamamış bu sözlük H. XI.yy./M.XVII.yy.'da telif edilmiştir.

Hat: Nesh ve Süls K.Tarihi: H.XI.yy/M.XVII.yy. Varak: 185 Satır: 9 Metin: 9,5*17,5 cm. Cilt: 17,5*25 cm. (Açık kahverengi deri cilt süslemelere sahiptir.)

23. Lügat-ı Arabi u Turki

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 8473(Mecmua)

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat (Türkçe (Osmanlıca)-Arapça)

Başlangıç: ".. Elhamdüliveliye ve salati ala nebiye, haza kitabun mukannen müstenbit min el-lügatil-mensubeti ila… Babu elif vel-hemze: ine: fakir ilemek…"

Devam: "..M. mübariz: Bahadır, Meez: geçi, N. Neşuz: guçmek, V. Vakiz: kekiz ürci, H. Hezze: …"

Nüsha: Arapça kelimelerin son harfini esas alarak sırayla Türkçe karşılıkları verilmiş iki dilli bu sözlüğün de müellifinin kim olduğu

anlaşılamamıştır. Nüshada birçok varak düşmüştür. Ama eserin H.XI. yy./M.XVII. yy.'da yazıldığı anlaşılmaktadır. Bu nüshada elif ve hemze babı ve sin ve elif babından bazı bölümler kalmıştır. Bu nüshanın yer aldığı mecmua-da başka Türkçe eserler de yer almaktadır. Bunlardan birisi yine sözlük olarak *Lügat-ı Arabi-Farsi-Turki* adıyla kaydedilmiş bir başka lügattır.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.XI.yy./M.XVII.yy. Varak: 6 (Mecmuada 1b-6b arası) Satır: 7 Metin: 5,5*10 cm. Cilt: 11*15 cm. (Kahverengi solmuş deri cilt süslemelere sahiptir.)

24. Lügat-ı Arabi-Farsi-Turki

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 8473(Mecmua)

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat (Arapça-Farsça-Türkçe(Osmanlıca))

Başlangıç: "..Düşmüş… Yemin: sovgend (And), Eyman: Sovgendha (Andlar).. ve telif: gerd kerden (Yığmak), mecmu; gerd konende (Yığılmış).."

Devam: "..Salih ve Tali'i: nikmerd ve bedmerd (Eyvar ve yaramzar), Suleha ve Tuleha: nikmerdan ve bedmerdan (Eyvarlar ve yaramzarlar), Şems ve Kame: Aftab ve Mah (Küneş ve Ay)…"

Nüsha: Aslı Arapça-Farsça sözlük olarak tasarlanan bu eser daha sonra Türkçe karşılıkları da eklenerek üç dilli sözlük halini almıştır. Bir önceki zikredilen eserin bir parçası olması muhtemel olan bu yapıt da H:XI.yy/M.XVII. yy. öncesi kaleme alınmış olmalıdır. Bu esere benzer bir elyazma Berlin Saltanat Kütüphanesi kataloguna göre 6992.4 nolu yerde bulunmaktadır.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.XI.yy./M.XVII.yy. Varak: 30 (mecmuada 7a-37b arası) Satır: 7 Metin: 5,5*10 cm. Cilt: 11*15 cm. solmuş kahverengi deri cilt cetvelli ve süslemelidir.)

25. Lügat-ı İlm-i İnşa

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 2628(Mecmua)

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat ve İnşa (Kompozisyon) (Arapça-Farsça-Türkçe)

Başlangıç: ".. İlm-i inşada istimal olan lügatler beyan olunur;

Hebbeza: ne güzel, Ne'm: ne hoş, Neveşte: tahrir olunmuş…"

Devam: ".. Goşade bad: açık olsun, Deşt: sahra, Feravan: çok çok, Sezavar: layık, Nemime: nemam…"

Nüsha: İnşa ilminde sarf edilen sözleri içeren üç dilli bir sözlük olan eser, inşa ilmiyle ilgili konuları da kısaca ele almıştır. Yazarıyla ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Hat: Rika K.Tarihi: H.XII.yy./M.XIX.yy. Varak: 3 (mecmuada 1b-3a arası) Satır: ortalam 8 satır her sayfada Metin: ortalama 7,5*15 cm. Cilt: 17*25 cm. (kahverengi muşamba cildin kenarları aynı renk deriyle kaplı)

26. Lügat-ı Nevaî=Abuşka

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 4799

Müellif: Bilinmiyor.

Konusu: Lügat (Türkçe (Çağatayca)-Farsça-Arapça)

Başlangıç: "..aşk ve muhabbet meyhanesinin rind-i kadeh peymai ve şiir belagat kaşanesinin tuti şekerhayi… ba elif-i meftuhe: Abuşka: avret adıdır şuy manasına Leyli ve Mecnun'da Mecnun'un pederi.."

Devam: ".. yukayırsa: yoksa demektir, Yumay: bir açık şeyi kapayan demektir ve bir şeyi suyla yumayan demektir…"

Nüsha: Osmanlı alimlerinden olduğu düşünülen eserin müellifi, Alişir Nevaî'nin eserinde bulunan çoğu Çağatayca olan ve yer yer Uygurca bazı sözlerin yanı sıra Arapça ve Farsça olan sözlere de eserinde açıklamalarla yer vermiştir. Alfabe sırasına göre sıralanan sözler Uygurca olan Abuşka sözüyle başlaması münasebetiyle kitabın adı da Abuşka olarak anılmıştır. Abuşka Uygurca'da baba manasına gelmektedir.

Hat: Nesh K.Tarihi: H.Receb 960/M. Ocak 1553 Varak: 146 Satır: 17 Metin: 8,5*12,5 cm. Cilt: 14*21 cm. (eserin cildi siyah deriyle kaplı)

27. Lügat-ı Nimetullah

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 975

Müellif: Nimetullah bin Ahmed bin Kadı Mübarek Rumî Sofyevî mahlası Rüşenîzade (ölm. H.969/M.1561-62)

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe (Osmanlıca))

Başlangıç: "..hamd-i bi kıyas ve şukr ba sipas, an malik-i bi hemtay-i ra ki mülkeş bi enbaz est ve dergah-i lutfeş ba bendegan-i muhlis baz…"

Devam: ".. yuher: mislihu, yuhe: mislihu, yuyu: yuymak kuşu, yuya: arzumend, yehe: mislihu, yehre: mislihu…"

Nüsha: Farsça-Türkçe sözlük olan bu eser Türkçe karşılıklarıyla açıklamalı olarak kaleme alınmış ve 3 bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm mastarlar, II. Bölüm kaideler ve III. Bölüm Deri Farsçasının grameridir. Bu eser Hamididdin Sivasî'nin *Aknum-i Acem*, Lütfullah Halimî'nin *El-Kasımiyye*, Hatip Rüstem Mevlevî'nin *Vesilet'ul-mekasid ila ehsen'ul-mekasid* adlı eserlerinden yararlanılarak alfabe sırasını *Aknum-i Acem*'de olduğu gibi meftuh, maksur ve mazmum tertibiyle yazılmıştır. Eserin müellifi İstanbul'da Emir Buharî zaviyesinin kitapdarıdır. Bu kitap Hacı Halife'nin *Keşf'uz-Zunun* adlı kitabında *Nimetullahi fi Lügat'il-Furs* olarak kaydedilmiştir.

Hat: Nesh K.Tarihi: H. Rebiul-Ahır 986 / M. Haziran 1578 Varak: 263 Satır: 19 Metin: 21,5*16,5 cm Cilt: 17*24,5 cm. (zerli cetvellere sahip kahverengi deri cilt süslemelere de sahiptir)

28. Ma'ruf'ul-Lügat=Ferheng-i Azferî

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 6171

Müellif: Mirza Alibaht Bahadır bin Muhammed Veli Lekhnevî[4] Mirza Kelan olarak tanınan bu şahsın mahlası Azferî'dir. (ölm. H.1209/M.1794-95)

Konusu: Lügat (Farsça-Türkçe (Çağatayca))[5]

Başlangıç: ".. hamd-i bi addi mer mütekellim-i natık afewrini ra ve senay-i bi hadd mer halik'ul-halki ra ki ez hukm-i kun hemi mevcudat ra be vucud resanid vucud-i beşer ra cevdeş ez sayir-i mahlukat …"

Devam: ".. ism-i zaman çun Kiklan hağ vakt-i ameden-i ism-i mekan çun Kilmağ bir cay Ameden-i ism-i alet çun Nimarsa Urmami Çizayi alevezn…"

Nüsha: Çağatayca sözler ve bu dilin grameri Farsça karşılıklarıyla beraber bir mukaddime ve iki bölümden oluşan bu eserde açıklanmıştır. Müellif mukaddime kısmında kendi nesebiyle ilgili bilgilere yer vermiş ve Nakşibendi şeyhlerin silsilesini zikretmiştir. Müellifin nesebnamesine göre kökleri baba tarafından Timurlenk'e ve anne tarafından Ebul-Hayr Nakşibendi

4 Hindistan'da bir şehir adı Lekhno ve buralılara verilen nispiyetle Lekhnevî.

5 *Babürname* adlı eserde Timurlenk'in Hindistan'da kurduğu hakimiyetle burada kullanılan dilin Çağatayca olduğu anlaşılmaktadır. Burada yazı dili olarak da Çağatayca kullanılmıştır.

Türkistanî'ye dayanmaktadır. Müellif mukaddimesinde Gürkanî ve Nakşibendi silsileye ait olup da Türkçe bilmemenin ne kadar ayıp olacağına, bu silsilelere ait olmada şüpheye neden olacağına değinmekte, Çağatayca ve Özbekçe hakkında açıklamalara yer vermektedir. Çağatayca bilen birinin bütün diğer lehçelere de hakim olabileceğini savunmuştur. Türkçe konusunda o dönemin en büyük alimi olarak andığı üstadı Mir Kerem Ali'nin yazdıklarından yararlandığını da belirtmiştir. Turanî, İranî ve Rumî muteber Türkçe eserleri 8 yıl boyunca mütalaa ettiğini ve derlediği sözleri bu eserinde yazdığını söylemektedir.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.XIII.yy./M.XIX.yy. Varak: 50 Satır: 13 Metin: 10*17,5 cm. Cilt: 16,5*21 cm. (Mor renkte muşamba kaplı bir cilde sahip)

29. Müntahab'ul-Lügat

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 11303

Müellif: Muhammed Rıza Hivekî (ölm. H.1213 M. 1798-99)

Konusu: Lügat (Türkçe (Özbekçe)-Arapça-Tacikçe)

Başlangıç: "..sipas-ı bi kıyas sitayeş-i biendras kim esnaf-ı umem ve tevayif-i beni Adem tilidin evvel hakliğe kim … amma be'd bu bende-i haksar-i bi miktar yani Muhammed Rıza-i bi medar muddea-i kuyaşin…"

Devam: ".. ve halli in çekar bur kişi ani hekiman irmastur dur ve tur işi meel-mim ve sim dağ ve tesan ve ham zebun ve nagovara meen-nun dehen ve sosti ve ten…"

Nüsha: Hive sultanlarından biri adına yazılan bu üç dilli sözlük bir mukaddime iki bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. Eserin hazırlanmasında Muhammed Kasım bin Muhammed Kaşanî'nin *Mecme'ul-Furs* ve Alişir Nevaî'nin *Nazariyat-ı Lugavi* adlı eserlerinden yararlanıldığı görülmektedir. Ama bu nüsha sadece mukaddime ve birinci bölümü şamildir.

Hat: Nestalik K.Tarihi: H.XIII.yy./M.XIX.yy. Varak: 84 Satır: 13 Metin: 8*14 cm. Cilt: 13*21 cm. (süslü kahverengi deri cilt)

30. Nisab (?)

Kum-Maraşî Necefî Kütüphanesi No: 2048(mecmua)

Müellif: Veli bin Yusuf İskilibî İmadî, Veli Yegen olarak tanınan bu şahsın mahlası İmadzade'dir. (ölm. H. 998/M. 1589-90)

Konusu: Lügat Manzume (Türkçe (Osmanlıca))

Başlangıç: "..evvel Allah hazretine ola hamd ber devam,

Hem resulüne ola nice salavatıyla selam…"

Devam: ".. Hem hayır ola hatm-i dahi, Amin Yarrabel alemin, Mustef'elun Mustef'elun bahr-i recezdir bu hanin…"

Nüsha: İmadzade 600 beytlik eserinde Ebu Nasr Mesud bin Ebi Bekir Ferahî'nin *Nisab'us-Sibyan* adlı eserini esas alarak aruzi bahirleri ve şiir vezinlerini beyitlerde hecelerdeki alfabetik sırayla nazmetmiştir. Kitabın adıyla ilgili kesin bilgilere rastlanmamıştır. Ama ilk sayfada *Lügat-ı İmadzade* kaydı müşahede edilmektedir.

Hat: Nesh K.Tarihi: Nüsha kağıdının, hat ve nüsha özelliklerine binaen H.XII. yy./M.XVIII.yy. öncesi yazılmış olması gerekir. Varak: 34(mecmuada 29b-53a arası) Satır: 16 Metin: 9*16 cm. Cilt: 15*21,5 cm. (siyah muşamba cildin kenarları aynı renk deriyle kaplıdır)

KAYNAKÇA

1. İbni İmad Hanbelî, Şehabeddin Abdulhayy: *Şezerat'uz-Zeheb fi ahbari min zeheb* (9 cilt), I.. baskı Beyrut, Darul-Kitab El-ilmiyye H.1419/M.1998.
2. İbni Yusuf Şirazi, Ziyauddin Hadayık: *Fihrist-i Ketabhane-I Medrese-i Âli Sipehsalar* (cilt II) Tahran, Meclis Baskısı, 1318.
3. Seyyid Muhsin Emin: *A'yan'uş-Şia* (10 cilt) Beyrut, Dar'ut-Tearif lil-Matbu-at H.1403/M.1983.
4. Seyyid Abdullah Envar: *Fihrist-i Nusah-i Hatti Ketabhane-i Milli İran*, (cilt 6) İntişarat-i İdare-i Kull-i Ketabhaneha, 1354.
5. Mehdi Bamdad: *Şerh-i hal-i Rical-i İran*, (6 cilt) Tahran, Zevvar yay. 1357.
6. Muhammed Tahir Bursevî: *Osmanlı Müellifleri*, (3 cilt) I. Baskı İstanbul, Matbaa-i Amire 1333-42.
7. İsmail Paşa Bağdadî: *İzah'ul-Meknun…* (2 cilt) III. Baskı Tahran H.1387 M.1967, Hediyyet'ul-Arifin; (2 cilt) III. Baskı Tahran, H.1387 M.1967.
8. Muhammed Ali Terbiyet: *Daneşmendan-ı Azerbaycan*, I. Baskı Tahran 1378.
9. Mustafa bin Abdullah (Katip Çelebi) Hacı Halife: *Keşf'uz-Zunun…* (2 cilt) Tahran, H.1387 M.1967.
10. Muhammed Taki Danişpejuh: *Fihrist-i nushahay-i hatti Ketabhane-i Merkezi-i Daneşgah-i Tahran* (13 cilt) Tahran 1340.

11. *Lügatname-i Dehhoda* (2000 CD version)

12. Abdüllatif bin Muhammed Riyazizade: *Esma'ul-Kutub*, Dımişk, Dar'ul-Fikr H.1407/M.1983.

13. Hayrettin Zerkelî: *El-E'lam…* (8 cilt) III. baskı Beyrut, Dar'ul-ilm 1989.

14. Şemseddin Muhammed Sami: *Kamus'ul-E'lam*, (6 cilt) I. Baskı İstanbul, Mehran Matbaası, 1306-16.

15. Tevfik Subhanî: *Fihrist-i nushahy-i hatt-i Ketabhane-i Manisa*, I. Baskı Tahran, Merkez-i Neşr-i Daneş, 1366.

16. Hüseyin Kazım Kadri: *Büyük Türk Lügatı*, (cilt 1) İstanbul, Devlet Matbaası, 1927.

17. Ömer Rıza Kahhalet: *Mu'cem'ul-Müellifin…* (15 cilt) Beyrut, Mektebet'ul-Müsenna/Dar'ul-İhya'ut-Teras'il-Arabi.

18. Ağa Bozorg Münzevi Tahranî: *Ez-Zeria ila Tesanif'iş-Şia* (26 cilt) Irak/Necef, Matbuat'ul-Garî, H.1355/M.1935.

19. Carl Brockelman: *Geschichte der Arabischen Literatur* (GAL) Supplementband I-II Leiden 1943-49.

20. Taşköprîzade Ahmed Efendi: *Mevzuat'ul-Ulum*, II. cilt Türkçesi: Kemaluddin Mehmed Efendi, İstanbul, 1313.

21. Taşköprülü-Zade: *Eş-Şeka'ik'un-Numaniye fi Ulema'id-Devlet'il-Osmaniye*, İnc. Ve notlarla Yay. Ahmed Suphi Furat, İstanbul, 1985.

22. AbdulHüseyin Hairî: *Fihrist-i Nushahay-i Hatt-i Ketabhane-i Meclis-i Şura-i Milli*, (19 cilt) Tahran, 1350.

Özet: Bu çalışmada İran'da bulunan ve şimdiye kadar layıkıyla değerlendirilmemiş Türkçe elyazmaları külliyatından Türkçe sözlükler tanıtılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Türkçe, İran kütüphaneleri, elyazmaları, kitabiyat, sözlükler.

Abstract: This study provides an introduction to the rich collection of Turkish dictionaries found in the manuscripts in Iranian libraries which have not been systematically studied so far.

Keywords: Turkish language, Iran libraries, manuscipts, dictionaries, bibliography.

Süreli Yayınlar Tarihimizde Unutulan Mahalli Bir Dergi: *Yeni Edremid*

Kahraman BOSTANCI*

Başta Seyfettin Özege Bağış Kitapları Katoloğu olmak üzere, süreli yayınlarla ilgili diğer kaynaklarda -kontrol edebildiğimiz kadarıyla- geçmeyen *Yeni Edremid* dergisi ancak bir sayı yayımlanabilmiştir.

25 Mayıs 1334/1918'de yayımlanan *Yeni Edremid* dergisinin "sâhib-i imtiyâz ve müdîr-i mes'ûlü Eczacı Avni İsmail Bey"dir[1]. Derginin adresi Eczacı Avni İsmail Bey'in Edremit'teki "dâire-i mahsûsa"sıdır.

Cumartesi günü yayımlanmış olan *Yeni Edremid*'in duyurulan senelik abone bedeli elli kuruştur.

Dergiye gönderilecek "evrâk ve mekâtib" sorumlu müdür adına kabûl edilmiştir. Dergide yayımlanacak ilânlar ücrete tâbi tutulmuştur. Nüsha fiyatı yüz pâre olarak belirlenmiştir. "Yeni Edremid Mecmuası" klişesi altında: "On beş günde bir neşrolunur fennî, ilmî, iktisâdî Türk mecmuasıdır" ibâresi yer almaktadır.

* Yard. Doç. Dr., BAÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

1 Avni İsmail Bey, 1890'da, Sındırgı'da dünyaya gelir. Babası Balya'nın Müstecap köyünden Celâl-zâde İsmail Bey, Ergani Maden Müdürlüğü görevinde bulunur. Annesi Faika Hanım'dır. Avni İsmail Bey, İstanbul Dâru'l-fünûnu Tıp Medresesi'nden eczacılık icâzetnâmesini aldıktan sonra, Ali Şuuri Efendi'nin torunu (Müftüzâdelerden) Retibe Hanım ile evlenir. Bu evlilikten Piraye (Yırcalı), Mehpâre (Uluğ), Beyhan (Öztaş) ve Kaya Avni (Sağlıkçı) adında çocukları dünyaya gelir. Edremit Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin "Kâtib-i Umûmî"si olan Avni İsmail Bey,4 Mart 1919'da Konakönü'nde tertiplenen mitinge katılır. Köprülülü Hamdi Bey ve Rûhi Nâci Sağdıç'ın yakın arkadaşı olan Avni Bey, Soyadı Kanunu'ndan sonra "Sağlıkçı" soyadını alır. Avni İsmail Bey, Balıkesir ve havalisinde ilk eczâhâne sâhibi olarak tanınır. Edremit'te "Sağlık Eczâhânesi"ni açar. Daha sonra Balıkesir'e taşınır. Necatibey Eğitim Enstitüsü'nde biyoloji dersleri verir. Türk Hava Kurumu Başkanlığı görevlerinde bulunur. 1968'de vefat eder. Avni İsmail hakkındaki bu bilgiler, oğlu eski Balıkesir Belediye Başkanı merhûm Kaya Avni Sağlıkçı'dan araştırmacı-yazar Sayın Zekeriya Özdemir'e aktarılmıştır (Bkz. Zekeriya Özdemir, *Balıkesir Bölgesi'nde Millî Mücadele Önderleri*, Ankara-2001, ss: 259-260).

Yeni Edremid'in ön kapak sayfasında “mündericât” kısmı ile “İlk Dâhili İstikrâz” [iç borçlanma] duyurusu yer almaktadır.

> “Ufak bir hareket-i milliye netîcesiyle Edremîd’de ilk istikrâzımız istikbâle âid ümîdlere pek tesellî-bahş idâd ile mukabele etmiştir.
>
> Yalnız Ali Bey Ticâret Gurubu 38.000 lira kaydolunmuştur.
>
> Yalnız iki gün zarfında yekûn 50.000 liradır.”

Yeni Edremid dergisinde sırasıyla “Mukaddime”, “Edremid” başlıklı tanıtım yazısı, sabunculukla ilgili bir makale, serbest bir şiirle, Rıza Tevfîk’ten seçilen dört şiir yer alırken son sayfada da mahallî hâdiselerle ilgili haberler yayınlanmıştır.

Türkiye’deki kütüphânelerde varlığına rastlanmayan *Yeni Edremid* dergisindeki bütün yazı ve şiirleri yeni harflere aktarırken, bu derginin bir nüshasını fotokopi yoluyla bana takdim eden Balıkesir ve havalisinin mümtâz antikacısı Mehmet Zeki Oskargil Bey’e antika dünyasının güzellikleriyle içten bir teşekkür sunuyorum.

*

* *

Mukaddime

Dest-i kudret-i tabîatın nihâyetsiz ihtimâmlarına mazhar olduğu hâlde -acı olsa da bir hakîkattir- sükkân ve takdîrkârânı tarafından pek ziyâde ihmâl edilen güzel Edremîd’de uyanan yeni rûhu teşvîk ve ta‘mîm, vatanın bu güzîde parçasını müştâkânına en iyi bir sûrette takdîm ve irae ve bu sâyede Edremîd’le azîz memleketin aksâm-ı sâiresi arasında ilim ve fennin îcâbâtına daha ziyâde muvâfık ve onun kavâidinden mülhem usûllerle bir mübâdele-i his ve menfaat te‘mîn eylemek gibi pek ulvî bir maksadla ‘Yeni Edremid’ matbuât âlemine arz-ı dîdâr ediyor.

Aczini herkesten iyi ve evvel takdîr eden bu mecmua matbuât âleminin erkân-ı muhteremesi arasında bir mevkii ihrâzına adem-i ehliyetini anlamakla beraber, teşne-gân-ı sa‘y ve terakkînin şehbâl-i ref’et ve himâyetine ilticâ eylediği için nihâyet lâyık olduğu mevkiin kendisinden esirgenmeyeceğine îmân ediyor. Yeni Edremid bir mecmûadan beklenen hizmetin velev yüzde birini olsun îfâya muktedir ve bilhassa muhterem halkımızla matbuât tarafından pek ziyâde ümîd ve temenni eylediği muâvenete mazhar olursa kendini bahtiyâr addeyleyerek gösterilen teveccühe liyâkatini isbâta çalışacaktır. Tevfîk Allah’tandır.

Hey’et-i Tahrîriye

***

Edremit

Edremid yeşil bir yurttur. Sâhilleri öpen zümrüdîn ovası içinde mâzinin sahîfe-i nisyânına karışmış târihi pek kıymet-dârdır.

Kurûn-ı Ûlâ'da Truva'da icrâ-yı hükmeden 'Priam' [Priamus] Edremid ve havâlisini epeyce zaman zîr-i hâkimiyetinde tutmuş ve Yunânîlerin hücûmu üzerine terke mecbûr olmuştur. Lidya hükümdârı "Krezüs" Yunanlılara karşı açmış olduğu muhârebe-i hûn-rîzâne netîcesinde buralarını yed-i zabtına geçirmiş ise de en nihâyet İran hükümdârı meşhûr (Keyhusrev) [Kyros] ile Kızılırmak kenârında vukû bulan muhârebesinde münhezim olarak bütün Asyâ-yı Sugra havâlisi burada dâhil olduğu hâlde iki yüz sene müddetle İranîlerin kabza-ı hâkimiyetinde kalmıştır. Sonraları Makedonya hükümdârı İskender-i Kebîr o zamanki İran şâhı üçüncü Dârâ'yı mağlûb ederek o güzel havâliyi yed-i istîlâsına almış ve vefâtında târihte her zaman tesâdüf edilen taksîmâta uğramıştır. Mysia kıt'asında 'Litrimahos' [Lysimachus] kumandanlarından 'Philetairos'Bergama krallığını teşkîl eylemiş ve evvelce ufacık bir hükümet iken bilâhire Romalıların da muâvenet ve müzâheretiyle oldukça büyük bir hükûmet şeklini almıştır. Bergama krallığını te'sîs ve idâre eden hükümdârın vefâtından sonra yerine geçen, Romalılardan 'Adrimus' yeni Edremid'le Burhaniye arasında bulunan Karatepe nâm mahalde 'Andropolüs' kasabasını binâ ve te'sîs etmiştir ki bu şehr bilâhare Edremid ismini almıştır. Sonra 'Mysia' kıt'asının kısm-ı a'zamı Rûm Devlet-i Selçukiyesine intikâl etmiş ve bu devletin inkırâzı üzerine Aclan Bey'in yed-i zabtına geçmiştir. Bu havâli (737) târihinde şehzâde Süleymân Paşa tarafından memâlik-i Osmaniyeye ilhâk olunduğu gibi Edremid ve Amrud-âbâd da (738)'de fethedilmiştir. Zeytinli karyesi ile yeni Edremid arasında Paşa dağında bir harâbe ile bir kabir vardır. Kabrin Fâtih hazretle-

بريجى سنه
جمعه ايرتسى
صايى — ١
يكى ادرميد
مجموعه سى
صاحب امتياز و مدير مسئول
اجزاجى عونى اسماعيل
آدرس
اعلانات
آبونه قيئاتى
ادرميدده بسه كونده براتشار اولنور فنى، علمى، اقتصادى تورك مجموعه سيدر
١٣ شعبان ١٣٣٦
٢٥ مايس ١٣٣٤ / ١٩١٨
مندرجات
مقدمه — هيئت تحريريه . ادرميد — حيدر نيازى . صابونجيلغه دائر — عونى اسماعيل .
حوادث محليه . اعلانات .
ايلك داخلى استقراض
٣٨،٠٠٠
٥٠،٠٠٠

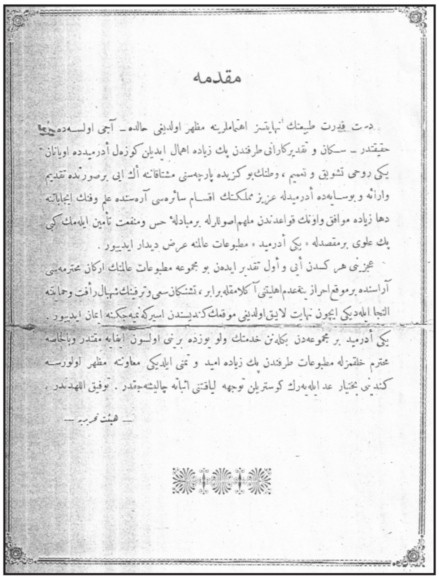
مقدمه

دست قدرت طبیعتك نهایتسز اهتماملرینه مظهر اولدیغی حالده – آجی اولسه‌ده حقیقتدر – سكان و تقدیركارانی طرفندن پك زیاده اهمال ایدیلن كوزل أدرمیده اویانان یكی روحی تشویق و تعمیم ، وطنك بو كزیده پارچه‌سنی مشتاقانه ألك ایی برصورتده تقدیم وارائه و بوسایه‌ده أدرمیدله عزیز مملكتك اقسام سائره‌سی آره‌سنده علم وفنك ایجاباتنه دها زیاده موافق واونك قواعدندن ملهم اصوللرله برمبادلهٔ حس ومنفعت تأمین ایله‌مك كبی پك علوی برمقصدله « یكی أدرمید » مطبوعات عالمنه عرض دیدار ایدیور .

عجزینی هر كسدن أیی و أول تقدیر ایدن بو مجموعه مطبوعات عالمنك اركان محترمه‌سی آراسنده برموقع احرازینه عدم اهلیتی آكلامقله برابر ، نشئكانسی وترفینك شهبال رأفت وحمایته التجا ایله‌دیكی ایچون نهایت لایق اولدیغی موقعك كندیسندن اسیركه‌نمیه‌جكنه ایمان ایدیور .

یكی أدرمید بر مجموعه‌دن بكله‌نن خدمتك ولو یوزده برینی اولسون ایفایه مقتدر وبالخاصه محترم خلقمزله مطبوعات طرفندن پك زیاده امید و تمنی ایلدیكی معاونته مظهر اولورسه كندینی بختیار عد ایله‌یه‌رك كوستریلن توجهه لیاقتنی اثباته چالیشه‌جقدر . توفیق الله‌دندر .

– هیئت تحریریه –

rinin dâmâdı Süleymân Paşa'nın biraderine âid olduğu mervîdir. Böyle oldukça dağdağalı bir hayat-ı tarihiyeye mâlik olan eski Edremid mürûr-ı zamanla şimdiki yeni Edremid şeklini almıştır. Bugün bahârın bahşettiği güzellikle arz-ı endâm eden bu dil-nişîn şehir bir taraftan Kazdağı gibi büyük dağlar, diğer taraftan onların ağuşuna iltica eden tepeciklerle muhâttır. Bu letâfet Garb'ın dest-i san'atla meydâna getirdiği güzellikten değil, belki yed-i kudret-i tabîatın Şark'tan hiç esirgemediği ebedî yâdigârlardandır. Bir taraftan gîsû-yı hadrâya bürünen zeytin ağaçlarının manzara-ı dil-rübâsı rûhu, diğer taraftan her türlü hazain-i kıymet-dârı sînesinde saklayan müteselsil cibâlin sükûtî manzarası hayât-ı faâliyeyi îkâz etmeye uğraşıyor.

Diyebilirim ki hayât-ı beşerin bilâ-ârâm tevlîd ettiği inkılâbât bütün ma'nâsıyla burada başka tarzda tecellî ediyor. Bu ufacık beldenin bu kadar hüsnüyle beraber âb u hevâsı da muvâfık-ısıhhat olsaydı, şüphesiz, işte o vakit ne Granöbl'ün "Sasnaji" ve ne de Puvatya'nın "Flori"si şimdiki Edremid'le kıyâs edilemezdi. Hâl böyle iken maalesef eslâfın büyük bir teseyyüb ve ihmâli netîcesi olarak hâlâ bu şehrin letâfetine darbe vuran bataklıklar, adem-i nezâfet memleketi pek tahrîb ediyor. Eğer şimdi bütün mevcûdiyetleriyle çalışan eller, şâyân-ı şükrân olan halâskâr sa'ylarına devâm edecek olursa emîn olunabilir ki az zaman zarfında memleketlerine pek parlak bir istikbâl hazırlamış olacaklar. Şimdiki hâlde, bir taraftan lağımlar, su mecrâları açılıyor diğer taraftan memleketin fenne muvâfık bir şekilde tanzîmini mümkin kılacak sûrette harîtası yapılıyor. Bu iki teşebbüs, muvaffakiyetle başarılırsa eminim ki Edremid birkaç sene zarfında tanınmayacak bir hâle girecek.

Memleketin ticâret ve sanâyii kendisiyle nisbet edilirse Osmânlı ülkesinde en zengin şehir olarak gösterilebilir. On beş bin kadar nüfûsa mâlik olduğu hâlde otuza karîb zeytin fabrikası, on fabrikası ve debbâğ-hânesi bulunan kaç Osmânlı şehri gösterilebilir? Saha-ı sanat ve ticârette husûle gelen intibâh devâm ettiği takdîrde Edremid çok geçmeden Avrupa'nın merâkiz-i ticâriyesiyle hem-ayâr bir şehr hâline girecektir.

Mevki-i coğrafisi, sâhile pek karîb bir mevkiide bulunması hasebiyle âlem-i ticârette daha yüksek bir mevkie nâmzed olan Edremid'in harb akîbinde pek büyük muâmelâta sahne olacağına şüphe etmiyoruz. Ümîd ederiz ki garb piyasasıyla müessir bir sûrette temâsı Edremid'e benliğini hissettirecektir.

Haydar Niyâzî

***

Sabunculuğa Dair

'Yeni Edremid mecmuasına'

Sabun; her nev mevâdd-ı zeytiniye ve şahmiyenin mâiyât-ı kloviye [mâiyet-i sodyum, potasyum, amonyum] ile ittihâdından hâsıl olur. Nezâfet ve sıhhate hizmeti dolayısiyle sabunun gâyet mühim ve kıymetdâr bir mevkii vardır. Sabunsuz tehâret, tehâretsiz sıhhat olamaz.

Sabun yalnız zeytin yağından yapılmaz. Herhangi bir yağla imâli mümkündür. Zîra: Yağlar kemiyet ve keyfiyet itibâriyle sert, yumuşak veya mâyi hâlinde olsun hemen yek-diğerinin aynıdırlar. Yağlarda asit sitearik, oleik, palmiyetik ... gibi başlıca üç nev hâmiz vardır. Asit oleik fazla olursa yağ mâyi olur. Zeytin yağı gibi. Asit sitearik ve palmiyetik ziyâde ise her iki madde miktarının ziyâdeliğine göre yumuşak 'sâde yağı" veya sert 'iç yağı' olur. Madem ki yağların kâffesinde derece-i mütefâvitede unsur-ı esâsî olarak üç nev hâmiz vardır, o hâlde her nev yağdan sabun yapmak kabil olur. Avrupa'da hayvânât lâşelerinden hâtır ve hayâle gelmedik her türlü gayr-ı kabil ekl mevâdd-ı şahmiye ve zeytiniyeden istifâde edilerek sabun yapılmakta ve nefîs yağlar dâima me'kûlâta hasrolunmaktadır. Memleketimizde yalnız zeytin yağından sabun yapılıyor. Herhangi bir yağdan sabun husûle geldikten sonra ne mâiyet-i sodyumun yakıcı te'sîri, ne de madde-i şahmiyenin nâhoş ve kerîh râyihası bâkî kalır. Yalnız sabunun fen dairesinde istihsâli şarttır. Avrupa'dan vaktiyle türlü türlü nâmlarla gelen müzeyyen, dil-firîb, zarîf eşkâlde, güzel kokularla muattar sabunların ne ile yapıldığını söylemeye lüzûm yoktur sanırız. Yerli mallarımıza rekabet eden bu sabunlar her hâlde bizde sabunculuğa ehemmiyet verilmemiş olmasından birtakım esrâr-ı fenniyeyi bilmediğimizden ileri geldiğine şüphe yoktur.

٤ — صحيفه (يكى أدرميد)

صابونجيلغه دائر

ادبيات

سربست شعرلر

حيات

Akdemce memleketimizde sabun kül-kireçten, daha sonraları karbonin sodyumla-kireçten yapılmakta ve pek çok müşkilâta sebebiyet vermekte imâli âdetâ birkaç ustanın dûş-ı himmetine münhasır kalmıştı. Külden yapılan sabunlar sıhhî değildir. Çünki; külün terkîbi yalnız karbonin sodyumdan ibâret değildir. Bu miyânda karbonin potasyum, kils mangazi ve sâire bulunmakta olduğundan bunların da sabuna intikali tabî'idir. Bu maddelerden potas hem sabunun derece-i tahrişini tezyîd eder ve hem de rengini esmerleştirir. Bu nev sabunları tathîrât-ı bedeniyede kullanmaktan ziyâde çamaşırda ve sâir husûsâtta kullanmak daha muvâfıktır fikrindeyiz.

Birkaç seneden beri beyne'l-avâm 'kostik soda' denilen mâiyet-i sodyumdan sabun imâl edilmekte ise de fen dâiresinde hareket edilemediğinden yine sâf sabun elde edilemiyor. Şüphesiz gliserini de ziyâa uğruyor. Çünki sabun teşekkül ettikten sonra gliserini de hâsıl olur. Avrupa fabrikaları gliserini zâyi etmediklerinden sabunu daha ucuza mâl ediyor. Kable'l-harb gliserinin kilosu 15-30 kuruş arasında mütebeddil iken bugün on liraya kadar satılmakta olduğuna nazaran memleketimizin sabun istihsâlâtından ne kadar mühim zarara düçâr olduğu ufak bir muhâsebe ile anlaşılmış olur. Binaenaleyh sabunculuğumuzu bu hâliyle idâme ettikçe Avrupa fabrikalarına rekabet etmek gayr-ı mümkündür. Bunun için her hâlde sabunculuğu ıslâh ederek piyâsada mevkiimizi yükseltmeye çalışmalıyız. Mesele ticâret-i memlekete taalluk ettiğinden sabunculukla uğraşanlarımızın bilhâssa nazar-ı dikkatlerini celb ederiz.

Bizdeki sabuncu ustaları öteden beri öğrendikleri indî birtakım usûl-ı sakîm ta'kîb ederek sabun yapmaktadırlar ve bugün yaptığı sabun yarınki sabuna hiç benzemez. Hâlbuki fen dâiresinde yapılan sabunlar hep aynı kemiyet ve keyfiyette olacağından bu gibi mahzûrlar yoktur. Sabunlarımızın ekseriyâ klovisi ta'bîr-i mahallice sodası böyle sabunlar istimâlinden birçok mahâzîr-i sıhhiye tevellüd eder. Ezcümle ellerde, yüzlerde çatlaklık, diş etlerini, dişleri bozmak, saç dökmek, saçlarda kepek yapmak gibi hastalıklar husûle getirir. Fen dâiresinde yapılmış sabunlarda bu gibi mahzûrlar olamaz. Bu sebeblerle Avrupa piyasasında sabunlarımızın hiçbir mevkii yoktur.

Avni İsmail Bey'in Edremit'ten Balıkesir'e taşıdığı Sağlık Eczâhânesi'nin
1950'li yıllardaki görünümünden bir kesit

Edremid'de sabunculuğa hasr-ı himmet ve mukadderet etmiş mütehassıs, mütefennin zevât hemen yok gibidir. Hatta diyebiliriz ki birkaç sabuncu ustanın ta'tîl-i mesâi etmesiyle sabunculuğun ciddî bir tehlikeye uğrayacağı muhakkaktır. Bu mahrûmiyet ve şerâit dâiresinde tekâmüle, terakkîye doğru hatve-endâz olmak mümkün değildir. Bu bâbdaki mütâlaâtımızı gelecek makalemizde mevzû-ı bahsedeceğiz.

Sağlık Eczâhânesi Müessis ve Müdîri

Eczâcı Avni İsmail

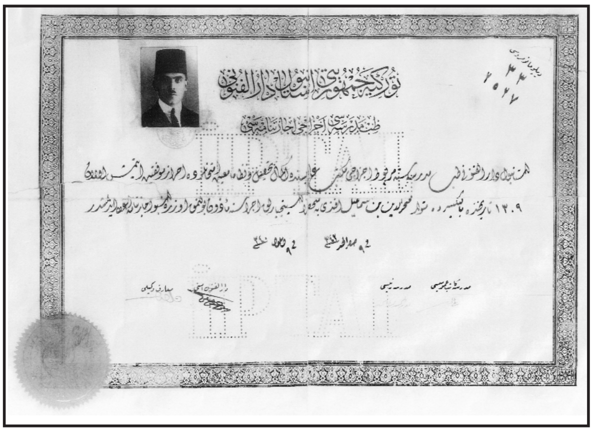

TÜRKİYE CUMHÛRİYETİ İSTANBUL DÂRU'L FÜNÛNU
TIP MEDRESESİ ECZÂCI İCÂZETNÂMESİ
İstanbul Dâru'l-Fünûnu Tıp Medresesine merbût Eczâcı Mekteb-i Âlisinde ikmâl-i tahsil ve nizâm-ı muayyen imtihanlarda ihrâz -ı muvaffakiyet etmiş olan 1309 tarihinde Balıkesir'de mütevellid Fahreddin bin İsmail Efendiye münhasıran ispençyârlık icrâsına mezûn bulunmak üzere işbu icâzetnâme i'tâ edilmiştir.
Fi Safer 1342 fi 9 Eylül 1340

Edebiyat/Serbest Şiirler
Hayat

- Kardeşim Muharrem'e-
1 Hazîrân 333

Bir dalgacık, bir nesîm işte belirsiz
Ömrü az bir hayât-ı fersiz
Her lâhza ufûl, her lâhza sükût...
Hayât; dağılan hazîn bir bulut!

Bir ses! Şimdi bir ma'nâ, yarın bir yalan
Her hakîkat böyle, zavallı beşer inan
Bugün yaptığın iş... Evet vicdân
Yarın bir masal, cennet, bühtân!

Bir nazar, aşk!... İşte hayât
Ebedî mi âh, o muvakkat bir hevesât
Gurûb, tulû, çemen, kâinât
Bir ân saâdet,sonra hep türrehât!

Kadın, o bir hissiyât... Bir rûh-ı harîm
Onsuz hayât sefîl, giryân bir yetîm
İnanma zavallı beşer... Nerede o nedîm?
Yok, yok... Hayâtta bir şefîk bir kerîm
Sürûr; işte bizleri tesellî eden şey
Hüzn, bundan kaçan çocuk ey
Yorulma şu hakîkatten bir zerre şey
His ve idrâk et, cesûr ol işte hey!

Edirne: Tunca kenarı- H. Cemâl

***

[Şarkımızın bir dâne feylesofu Rıza Tevfîk Bey hakîkati nasıl terennüm ediyor. Nâmına hürmet olmak üzre ilk nüshamıza birkaç parçasını yazmayı, Edremidlilere bu muhterem feylesofumuzu tanıtmayı şeref biliyoruz:]

Sorma Hocam

Bana suâl sorma cevâb müşkildir
Ben sana her sırrı açamam hocam
Hakkın hazînesi darı değildir
Câmii avlusunda saçamam hocam

Kayd-ı âhiretle düşmem mihnete
Ben burada me'mûrum şimdi hizmete
Hayvan otlatırken gidip cennete
Sana hile donu biçemem hocam

Mirâcı anlatma eşek değilim
Bildiğin kadar da melek değilim
Günâhkâr insanım ördek değilim
Bu ağır gövde ile uçamam hocam

Halka korku verme velvele salıp
Dünya ve âhiret bu kökne kalıp
Ben softa değilim cübbemi alıp
İmâret imâret göçemem hocam

Ölümden ürker mi tez ölen kimse
Çok mazhar oldum ben hak nefese
Bu demi sürerken ecel gelirse
İşimi bırakıp kaçamam hocam

Nâr-ı cahîmi önüme serme
Günâhımı döküp kaygılar verme
Kitâbda bana yerini gösterme
Ben pek o yazıyı seçemem hocam

Feylosof Rızâyım dinsiz anlama
Dini ben öğrettim kendi babama
Çok ipte oynadım cânbâzım ammâ
Sırat köprüsünü geçemem hocam
Rızâ Tevfik

Akşam Garipliği
Ezelden beridir o hücrâ yerde
Ninniler söylermiş bir serin dere
Sırrını bana da açtı meşçere
Gençliğim orada medfûndur sandım

Sevdâlar demiydi, bülbül çilerdi
Servistân içinde bir ses gülerdi
Çiçekler kuşlardan bûse dilerdi
Kainât aşk ile mecnûndur sandım

Nûş ettim güneşin akan rengini
Rûhumu haz ile yakan rengini
Ufukta görünce o kan rengini
Felekler ben gibi dil-hûndur sandım

Sıra dağlar mordu, sular kırmızı
Suları dinlerdi bir peri kızı
Alnından öperken akşam yıldızı
Yeşil gözlerine meftûndur sandım

Reng-i hüsn emerdi ay, ülker, çemen
Günün can çekişen solgun lebinden
O akşam her şeyi penbe gördüm ben
O yerin mehtâbı gül-gûndur sandım[2].
Rızâ Tevfik

[2] Bu şiir, Rızâ Tevfik'in 1949'da yayımlanan *Serabı Ömrüm* başlıklı kitabında "Şâm-ı Garibân" başlığıyla yer alır. Şair, bu şiirini "Sevgili oğlum Ahmet Nazîf'e" diyerek oğluna ithâf eder. 1949 baskısında şiirin tamamı on bir kıtadan ibârettir. Yukarıdaki kıtalarda yer alan mısralarda da değişiklik görülmektedir. Bunları şöylece gösterebiliriz: 1. Kıt'a; "Ezelden beridir o hücrâ yere" , 2. Kıt'a: "Servistân içinden bir ses gülerdi", 4. Kıt'a: "Suları beklerdi bir peri kızı, Felekler ben gibi dil-hûndur sandım". 5.Kıt'a; "O gece her şeyi penbe gördüm ben". 1949 basımında, bu şiirle ilgili olarak, bizzat şâirin kısa bir değerlendirmesi de yer alır: "Bu şiir tamamen subjective ve impressionniste bir manzume nümûnesidir ve çok pittoresque yani tasvirîdir. Her kıt'ası bir ressam için bir tablo mevzuu olabilir. Şair, cemadata bile kendi duygularını atfettiği için subjectivedir. Tabiatın yalnız bir an içinde arzettiği güzellik cilvesini -o âne ve o cilveye mahsus olan rengi ve şekli ile- tasvîr ettiği için de -tâbirin doğru mânası ile- empresionisttir. Bunu küçük oğlum Nazif için yazmıştım". Rıza Tevfik, *Serabı Ömrüm*, Kenan Dinçman Matbaası, 1949, ss: 61-63.

Fikret'in Mezarında
Dediler ki ıssız kalan türbende
Vahşi güller açmış görmeye geldim
O cennet hâkinin bağına ben de
Hasretle yüzümü sürmeye geldim

Dediler ki sana emel bağlayan
Kabrinde diz çöküp bir dem ağlayan
Ber-murâd olurmuş ben de bir zaman
Ağlayıp murâda ermeye geldim.

Şu hicrân yılının Sonbaharında
Jaleler titrerken çemen-zârında
Gün doğmazdan evvel ben mezârında
Mâtem çiçekleri dermeye geldim.

Seni andım bütün gam çekenlerle
Aşk-ı hak uğruna yaş dökenlerle
Sarı gonce veren şu dikenlerle
Taşına bir çelenk örmeye geldim
Yâdın ölüm gibi bir sırr-ı mübhem
Neş'e-i sevdâ mı bulmuş elem
Rûhumda ne füsûn eyledin bilmem
Bugün sana gönül vermeye geldim[3].
Rızâ Tevfîk

Nefs-i Levvâmenin Bana Hitabı
Gel oğul! Yerinme felâketine;
Yanmayınca cevher kal olur mu ya?
Acıma boş geçen şu zahmetine;
Çile çekmeyince hâl olur mu ya?

Bir avuç arpaymış diyetin senin
Bilinmedi yazık, kıymetin senin!
Ne işe yaradı niyetin senin?
Bal demekle ağız bal olur mu ya?

Kemân-keş değilsin; ne ok atarsın!
Yabanî dikensin göze batarsın
Ebcedi bilmezsin hikmet saçarsın
Elif; bâ, bâ, cim, cim; dal olur mu ya?

Ömrün heder olduğu: Kitâb okudun!
Bir tutam aklını dolaba kodun!
İpliğin çürükmüş, ne biz dokuduk!
Paçavra parçası şâl olur mu ya?

3 Bu şiir, *Serabı Ömrüm*'ün 1949 baskısında, "Fikret'in Necîb Ruhuna" başlığıyla yer alır. Bazı kıtalarında değişiklik göze çarpar. Bunları şöyle gösterebiliriz: 1. Kıt'a: " cennet bağının hâkine... 2. Kıt'a; "eş'e-i sevdâ mı bu hiss-i elem?". Rıza Tevfik, söz konusu şiirin sonuna, şu kayda değer dipnotu da ilâve eder: "Merhum Fikretle çok samimî dost idik. Hastalığı esnâsında hemen daimâ yanında bulundum. Zaten en yakın komşusuydum. Son zamanlarında, çabuk öleceğini sezmiş ve bazı arzularının icra ettirilmesini bana vasiyet etmişti. Otuz beş kırk kişi ile Eyüb'e götürüp sessizce defnettik döndük. Ben birkaç gün sonra bir sabah yalnızca mezarına gittim. Bir müddet ayakta durup düşündüm ve derin bir ye's ile eve döndüm. Bu şiir o düşündüklerimi ve duyduklarımı me'yûsâne bir edâ ile muhtasaran ifade edebilmiştir". Rzâ Tevfîk, age., s.101.

Ne umdun küçükten, hatta büyükten?
Gün doğar mı sandın odada yükten
Çıyanlar yuvası kuru kütükten
Filiz türeyip de dal olur mu ya?

Hak! Dedin bakmadın dosta, hâtıra
Bismillah yazılı, zaglı satıra;
Böyle bir uğursuz sersem katıra
Karpuz kabuğundan nal olur mu ya?

Onlar deryâya postunu sermiş
Dağ, deniz aşarak murâda ermiş
Yüzme bilmeyenler çayda gebermiş
Çamaşır teknesi sal olur mu ya?

Sen Turan ilini engin mi sandın?
Zâloğlu Rüstem'i dengin mi sandın?
Hey müflis! Kendini zengin mi sandın?
Tatlı mâlî-hulyâ mâl olur mu ya?

Boş yere başını hulyâya salma!
Âbdetsiz ağzına Fâtiha alma
İmrenip baktığın o kızıl elma
Güneş görmedikçe âl olur mu ya?

Köpükte pekmezin tortuymuş meğer
(Uçan Turna!) dedin martıymış meğer
(Yarın bayram) dedin yortuymuş meğer
Böyle çingenece fal olur mu ya?

Hey Rızâ âlemi kasdın, kavurdun
Saçma düzdün ammâ hikmet savurdun
Gâh çivisine, gâh nalına vurdun
Yabanî katıra nal olur mu ya? [4]

Rıza Tevfîk

***

Mahalli Havadis

Harita

Belediye meclisi tarafından verilen karara tevfîken Edremid kasabasının 1/500 mikyâsında harîtasının tanzîmine mübâşeret olunmuştur. İstihbârâtımıza nazaran harîta Eylül nihâyetinde teslîm edilecektir. Harîtayı tanzîm eden mühendisin mücerrib olan bızaa-ı fenniyesi harîtanın pek sahîh ve mükemmel olacağına şübhe bırakmamaktadır. Kasabayı fenne ve îcâbât-ı sıhhıyeye muvâfık olarak tanzîme karar veren Belediye hey'etinin her şeyden evvel harîta tanzîmine lüzûm göstermesini şâyân-ı takdîr ve tebrîk görürüz.

Lağım İnşası

Memleketin münhat ve pek râtıb bir mahalde binâ edilmiş olması hasebile

[4] Rızâ Tevfîk'i bütün yönleriyle incelemeye devam eden ve kaleminin hakkıyla Türkiye'de yegâne "Rıza Tevfîk mütehassısı" unvânını alan Abdullah Uçman, yukarıdaki şiirde geçen son mısraların rediflerinin halk şâirlerinden Gufrani'nin: "Emrini terk eder nehyini tutar,/Kuru dâvâ ile kul olur mu ya?" redifli şiirini çağrıştırdığını Yusuf Ziya'nın bir makalesinden hareketle hatırlatır. Bkz: Abdullah Uçman; *Rıza Tevfîk'in Şiirleri ve Edebi Makaleleri Üzerinde Bir Araştırma*, Kitabevi yay., İstanbul- 2004, s.329.

bilhâssa yaz mevsimlerinde çekilen müşkilât ma'lûmdur. Burnumuzu kapamadan, her türlü mevâdd u müzahrefâtı hâmil çay sularını atlamadan Edremid dâhilinde on dakîka gezmek mümkün olmadığını söylersek halkın müz'ic vaz'iyetini ifâde etmiş oluruz.

Her türlü hastalıkların müvellidi olan bu fenâlığı esâsından ref 'eylemek üzre her nev' mevâni ve müşkilâta rağmen Belediye meclisinin lağım inşaasına karar verdiği istihbâr ve inşaata mübâşeret edildiğini ma'l- memnûniye müşâhede eyliyoruz. Belediyemizin bu büyük ve hayâtî işi başaracağını ümîd ve hiçbir fedâkarlıktan çekinmeyen halkın azamî muâvenetine mazhar olacağını te'mîn eyleriz.

Edremid fabrikatörlerinden Seyyid Efendi lağım inşaatında istihdâm edilmek üzre arabalarını müddet-i münâsibe ile Belediye emrine terk edeceğini Belediyeye ihbâr eylemiştir. Mumâileyhin gösterdiği iş bu himmet ve hamiyet şâyeste-i takdîrdir.

Teberru

Müttehid fabrikaları müdîri Hacı Mehmed Hocazâde Ali Bey, dâru'l-eytâm talebesine fotin imâl edilmek üzre (250) lira kıymetinde deri ve gön ihdâ eylediği ve mûmâileyhe evlâd-ı şühedâ nâmına beyân-ı şükrân ve minnet edildiği dâru'l-eytâm müdîrliğinden bildiriliyor. Mîr-i mûmâileyhin hareket-i vâkıa-ı âlî-cenâbânesi şâyân-ı tebrîk ve sezâ-yı imtisâldir.

İdmân Yurdu

Yurt a'zâsı adedinin kırk beşe bâliğ olduğu müstahberdir. Edremid gençlerinin ispor eğlencelerine gösterdiği rağbet ve alâka şâyân-ı takdîrdir.

Çekirge Mücadelesi

Birkaç haftadan beri inficâre başlayan çekirge muhtelif edvâr-ı hayâtiyesine dâhil olmuştur. Mücâdele iyi bir şekilde devâm ediyor. Âfetin önüne geçileceği zannolunuyor.

Ahvâl-i Ziraiye

Mahsûlâtın ahvâl-i umûmiyesi mûcib-i şükrândır. Mısır ziraytâtına devâm, bağların imâr ve tedâvisine gayret olunmaktadır. Son zamanlarda celb edilen iki tekerlekli pulluklar, dört demirli sabanlar mazhar-ı rağbet olmaktadır.

Özet: Bu makalede, 1918 yılında Edremit'te sadece bir sayı çıkmış olan *Yeni Edremid* dergisi değerlendirilmektedir. Kataloglarda yer almayan ve sadece bir sayı yayınlanan derginin sahibi Eczacı Avni İsmail Bey'dir. XX. yüzyılın başlarında Edremit tarihine ışık tutan dergide tarih, edebiyat, bilim ve günlük haberlere ilişkin yazılar yayınlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: *Yeni Edremid*, mahallî yayınlar, Avni İsmail, Rıza Tevfîk.

Abstract: In this article, *Yeni Edremid* magazine, which was puplished in 1918 in Edremid, is introduced. It was published by pharmacist Avni İsmail. In the magazine which goes unrecorded in the catalogues, articles about history, literature, science and daily news have been published.

Keywords: *Yeni Edremid*, local press, Avni İsmail, Rıza Tevfîk.

kebikeç / 23 • 2007

Türkiye'de Tarımın Tarihsel Temelleri: Bir Giriş Denemesi

Suavi AYDIN

Dünya Holosen devir adını verdiğimiz dönemde bir büyük küresel ısınma yaşayarak Son Buzul Çağı'ndan çıktı. Bu büyük iklimsel dönüşüm sonucunda dünyanın belirli yerlerinde avcı-toplayıcı yaşam tarzı terk edilerek tarıma, başka bir deyişle besin üreticiliğine geçildi. Bu yerler arasında tahıl türlerinin evcilleştirilerek tarıma alındığı Ortadoğu bölgesi özel bir önem taşır. Bugünkü Türkiye, Suriye, Irak ve Filistin toprakları, dünya tarihinde insanların ilk tarımsal uygulamalara giriştiği topraklar arasındadır.

Holosen sonunda buzulların erimesiyle birlikte ortaya çıkan buzul-sonrasının ekolojik ortamında, daha sonra tarıma alınan belli başlı bitkilerin yabani örnekleri Ortadoğu'da yaygınlık kazandı. İklimbilimcileri bu büyük değişmeye "büyük iklim geçişi" diyorlar. Buna göre son buzul devrinden buzul sonrası küresel ısınma sürecine geçiş, Pleistosen ile Holosen devirlerin sınırında gerçekleşti (Roberts vd. 2001: 721). Buzul çağının soğuk ve kurak iklimi, günümüzden yaklaşık olarak 12,000 yıl öncesine kadar devam etmiştir. Son buzul çağının yüksek evresi ile (günümüzden 21-20,000 yıl öncesi) bu tarih arasında birkaç iklim dalgalanması yaşanmıştır. Bu dalgalanmalardan birinde, Lascaux aralığı (günümüzden 17,000 yıl önce) sırasında Ürdün vadisinde bazı ot gruplarının arttığı saptanmıştır. 14,500 ilâ 10,500 yıl öncesine denk gelen aralıkta ise önceki aşamaya göre belirgin bir nemlenme artışı kaydedilmektedir. Buna bağlı olarak Ortadoğu'nun bazı bölgelerinde belirli bitki türlerinin ortaya çıkarak istikrar kazandığı da saptanmıştır. Örneğin Kuzeybatı Suriye'de (yani Hatay ve Gaziantep'e komşu bölgelerde) yürütülen polen ölçümleri, günümüzden 12,000 ilâ 11,000 yıl öncesine denk gelen zaman diliminde bitki ör-

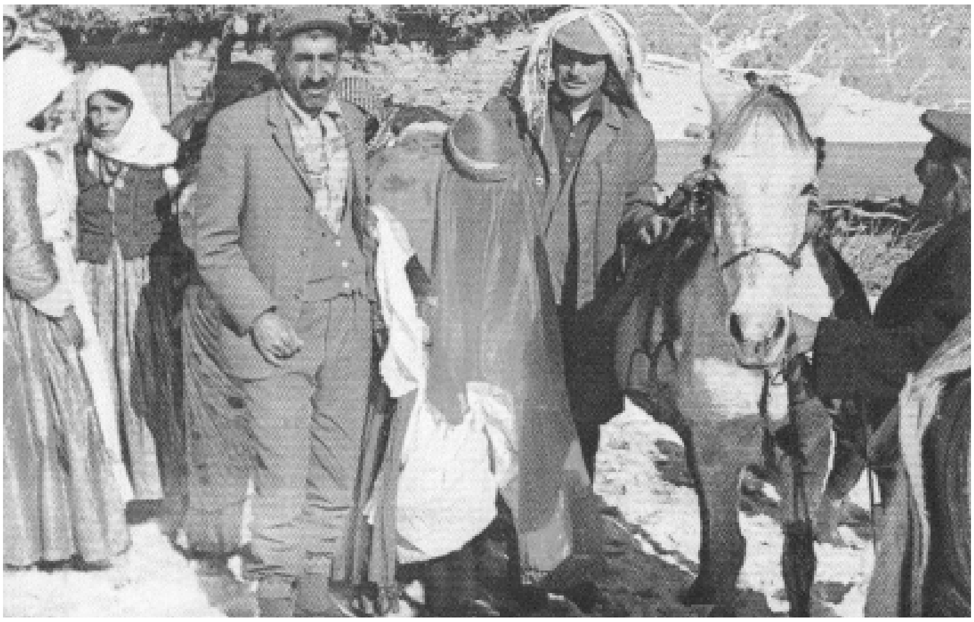

tüsünde esaslı bir değişimin yaşandığını göstermektedir. Veriler yayılan bitki örtüsünün başlıca öğeleri arasında *Quercus* (meşe), *Pistacia* (fıstık), *Olea* (zeytin) ve *Ostyra* (karagürgen) türlerinin bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak 11,000 ilâ 10,200 yıl öncesinde genç Dryas adı verilen bir "buzularası dönem"e girilmiş ve sıcaklıklar yeniden düşmüştür. Bu hızlı soğuma döneminde Ortadoğu'da yeniden bir bozkırlaşma görülür. Orta Fırat bölgesinde, Tel Mureybet'te yapılan polen kayıtları incelemesine göre bu dönemde ıspanakgiller (*Chenopodiaceae*) yaygınlaşmıştı. Ancak yapılan başka araştırmalar Ortadoğu'da genç Dryas etkisinin mevzi olduğunu, Doğu Akdeniz çevresinde çeşitli yerlerde çevresel farklılıkların ortaya çıktığını da göstermiştir. Örneğin Bottema ve van Zeist'ın yaptığı değerlendirmeye göre, bu dönemde Ürdün vadisinde yer alan bazı istasyonlarda bir nemlilik artışına işaret eden polen buluntuları elde edilmiştir (bkz. Dolukhanov 1998: 187-9).

Son Buzul döneminin bu değişken iklimi, ekolojide pek çok değişmenin ortaya çıkmasını sağladığı gibi, Doğu Akdeniz bandında, yerleşik hayata ve tarımcılığa geçişle simgelenen Neolitik dönemin hazırlayıcısı olan Epipaleolitik yaşam koşullarını da ortaya çıkarmıştır. Zaman zaman ortaya çıkan soğumalara karşın, daha ılık dönemlerde temelleri atılan bu yeni yaşam biçimi, yeni özelliklerin ve yeni deneyimlerin yaratıcısı olmuştur. Bu aralıkta zaman zaman zenginleşen bitki örtüsü de daha kararlı bir ısınma döneminde ortaya çıkacak floranın habercisidir.

Nitekim günümüzden 19,000 yıl önce ilk izlerini gördüğümüz ve 14,500 yıl öncesine kadar devam eden Kebaran Epipaleolitik kültür topluluğu bu değişimi temsil eden ilk endüstri olarak anılır. Onu 9,800 yıl öncesine kadar devam eden diğer Epipaleolitik endüstriler Muşabiyen, Kebaran, Natufyen ve Harifyen izlemiştir (bkz. Dolukhanov 1998: 191-204).

Bu endüstrileri yaratan topluluklar, daha önceki avcı-toplayıcı hayattan tanımadığımız bazı yaşam biçimi özelliklerini sergilemektedir. Bunların başında "yerleşikleşme" gelir. Bunlar en küçükleri 15 ilâ 100 m^2, en büyükleri ise 1000 m^2'yi aşan açık arazide, dairesel ve eğrisel taş temelli yapılardan oluşan basit ama öncekilere göre kalıcı yerleşmelerdi. Bu dönem yerleşmelerinde yazlık ve kışlık yerleşmeler ve bunlar arasında mevsimlik hareket biçiminde bir başka yenilik (bir tür transhumans) daha görülmektedir. Epipaleolitik insanları henüz tarıma alınmamış olsa da avcılık yanında bazı bitkilerin toplayıcılığı ile geçiniyorlardı. Bunda söz konusu dönemde tohumu ve meyvesi yenen bazı bitkilerin bu coğrafyada yaygınlaşmasının büyük rolü vardı. Özellikle arpa ve buğdayın daha sonra evcilleştirilerek tarıma alınmış olan türleri, izleyen Neolitik dönemde olduğu gibi Epipaleolitik dönem yerleşmelerinin yoğun biçimde yayıldığı Doğu Akdeniz koridorunda ve Kuzey Irak-Yukarı Mezopotamya yaşam alanında (yerli adıyla el-Cezire'de) yayılmıştı. Bu, yoğun avcılık yapan toplulukların avcılıktan kaynaklanan riskleri en aza indirgeyen ciddi bir bitki toplayıcılığı etkinliğiyle hayatı kolaylaştırdıkları majör bir yerleşikleşme etkeniydi. Bu dönemde meşe ormanları, orman-bozkır eşiği ve nemli bozkırlardan oluşan eşikte belirli yabani buğday türleri (bilhassa *Triticum boeoticum*), çeşitli çavdar türleri (*Secale* cf. *secale vavilovi, S. montanum, lepidium perfoliatum, Drapa*), bazı fıstıkgiller (*Pistacia atlantica*, *P. kinjuk*, *Stipa* cf. *holosericae*, *Trifoliae*); yine buralarda ve biraz daha kurak bozkırsı ortamlarda palak türleri (*Stipa* cf. *barbata*, *S.* cf. *parviflora*), arpagiller (*Hordeum glaucum/Leporinum*), kuş elması (*Trifoliae*) türleri; vadi diplerinde ise bir tür madımak (*Polygonum corrigioloides*), bir tür sazotu (*Scirpus maritimus/tuberosus*), bazı nehir otları (*Crypsus*) ve bazı darı türleri (*Setaria, Echinochloa*) görülmekteydi (Dolukhanov 1998: 201-3). Doğal olarak bu "otlanma"ya bağlı belirli otçul hayvan türlerinde de artış ve çeşitlenme olmuştur. Örneğin Natufyen yerleşmelerinde yapılan araştırmalarda elde edilen hayvan kalıntısı sonuçları, avlanan hayvanlar arasında gazelin ağırlıklı olduğunu, onu yaban domuzu, kızılgeyik, karaca ve dağ keçisinin izlediği saptanmıştır (Dolukhanov 1998: 204).

Her ne kadar toplayıcı etkinliğe konu olan bu yabani bitki türlerinin çeşitlenmesi göreli bir yaşam kalitesi ve güvencesi sağlamış olsa da, asıl gelişme Holosen yani "tam ısınma" döneminde tarımın gelişmesiyle başlamıştır. Bu geçiş günümüzden yaklaşık olarak 10,000 yıl önce gerçekleşti. Holosen iklim tarihindeki en önemli dönem günümüzden 9,000 yıl önce başlayıp 5,000 yıl öncesine kadar devam eden *İklimsel Optimum* evresidir. Bu evrede ortalama güneş radyasyonu ve atmosferdeki karbondioksit yoğunlaşması arttı ve en yüksek seviyelerine ulaştı. Bu değişme, bugünkü değerlere göre yaz sıcaklığının 0,8 C° ve kış sıcaklığının 1,2 C°, yıllık ortalama sıcaklığın ise 1,0 C° artmasına yol açtı. Bu değişme aynı zamanda yağış miktarında artışa karşılık geliyordu. Ortadoğu'da bu iklim değişmesi çarpıcı sonuçlar doğurmuştur. Yapılan polen analizlerine göre günümüzden yaklaşık olarak 10,000 yıl önce Kuzey Suriye, Orta Fırat ve Güney Toros bölgelerinde iklim yeterince nemli hale gelmiş, karışık meşe, ardıç ve çam ormanları yamaçları kaplamaya başlamıştır. Bottema ve van Zeist'ın verileri bu dönemde meşe, zeytin, kara gürgen ve fıstık ormanlarının en geniş sınırlarına ulaştığını göstermektedir. Nemlenmede öncelik Doğu Akdeniz ve Dicle-Fırat çevresinde ortaya çıkmıştır. Yüksek bölgeler ve çevresel alanlar ise ardışık bir sıra ile aynı nem yükselmesini ve buna bağlı bitki çeşitlenmesini yaşamıştır. Örneğin Van gölü çevresinde ormanlaşma, günümüzden takriben 6,500 ilâ 3,400 yıl öncesindeki zaman diliminde gerçekleşmişti. Batı İran'da Orta Zagroslar'da günümüzden 10,000-7,000 yıl öncesine karşılık gelen zaman diliminde önce seyrek bir meşe ormanlaşması izlenmiş, 6,000 yıl öncesinden itibaren de bu ormanlaşmada sıklaşma görülmüştür. Kuzeyde Karadeniz kıyılarındaki dağlarda ise çam ağacı yayılmış, yamaçlar ise ceviz ağırlıklı geniş yapraklı ağaçlardan oluşan ormanlarla kaplanmıştır. Ayrıca Holosen'in başlarında ve ortalarında göller hızla yükselmiştir. Göl seviyelerindeki son yükselmenin yaşandığı 9,000-8,000 yıl öncesinde de bu göllerin kıyılarında ve yakın çevrelerinde ilk tarım yerleşmeleri görülmektedir (bütün bu veriler için bkz. Dolukhanov 1998: 204, 274-9).

Önce yoğun bir "köyleşme" ortaya çıktı. Köy tarımcı hayatın temeliydi. Rift vadisi adını verdiğimiz ve Akabe kıyılarında Kızıldeniz'den başlayıp Şeria ve Ürdün nehri vadileri ile Ölü Deniz'i izleyen çöküntü yoğun bir yerleşmeye sahne oldu. Eriha gibi büyük Neolitik köyler bu verimli çöküntü alanında ortaya çıkmıştı. Eldeki veriler Eriha'da bir taraftan avcılık yapılırken bir taraftan da arpanın tarıma alındığını göstermektedir. Bunun yanısıra Ürdün vadisindeki Beydha yerleşmesinde bulunan binlerce dane kalıntısının hemen hemen tamamı yabani arpaya (*Hordeum spontanaeum*) aittir. Beydha'nın ayırıcı özelli-

ği, burada halen yabani bitki toplayıcılığı sürmekteyken keçinin evcilleştirilmiş olduğunun saptanmasıdır (Dolukhanov 1998: 213). İkinci önemli bölge Holosen koşullarında göllenmeye uğramış olan ve Rift sisteminin devamı olan Şam havzasıydı. Bu havzada yer alan Tel Aswad yerleşmesinde, günümüzden 9,800-9,600 yıl öncesine işaret eden katmanlarda, yine van Zeist ve Bakker-Heeres (1979) polen analizleri yoluyla emmer buğdayı, tarla bezelyesi, mercimek ve belki de arpa tarımı yapıldığını saptamışlardır. Üçüncü yerleşme alanı bugünkü Suriye'nin ortalarına denk gelen Orta Fırat bölgesiydi. Tel Mureybet buradaki en önemli Neolitik köydü. Mureybet'te ise evcilleştirilerek tarıma alınmış bitki henüz yoktu. Buradaki bulgular yabani bitki toplayıcılığına işaret eder. Bunlara arasında şam fıstığı, einkorn buğdayı (*Triticum boeoticum*), yabani arpa (*Hordeum spontaneum*), mercimek ve burçak daneleri vardır.

Biraz daha kuzeye ve biraz daha doğuya doğru çıktığımızda bir başka önemli, belki de en önemli Neolitikleşme alanıyla karşılaşmaktayız. Burası Dicle ve Fırat'ın yukarı çığırları arasında kalan ve kuzeyden Toros Dağları ile sınırlanan bir alandır. Bugünkü Diyarbakır, Malatya, Urfa ve Batman illerinin kapladığı alanla bu Neolitikleşme alanı kabaca örtüşmektedir. Buradaki en önemli yerleşme Ergani yakınlarındaki Çayönü'dür. O zamanlar Çayönü'nün bulunduğu bölge, Holosen dönemin tipik Ortadoğu florasının yansıtmaktadır. Meşe ve fıstık ağaçlarından oluşan ormanlar ve onları izleyen serpili bozkırlar tipik bitki örtüsünü oluşturmaktaydı. Bu bölgede çarpıcı başka Neolitik yerleşmeler de vardır. Gritille, Nevali Çori, Hayaz Höyük, Cafer Höyük, Gürcütepe, Göbeklitepe ve Hallan Çemi bunların en önemlileridir. Keramik öncesi Neolitik dönemde yukarı bölgenin insanları Avrupa bizonu ve kızılgeyik avcılığına ve yabani einkorn ve emmer buğdayı toplayıcılığına bağımlı bir geçim biçimi sürdürüyordu (Dolukhanov 1998: 227). Ancak özellikle Fırat kıyılarına yakın bazı yerlerde, örneğin Cauvin'in yaptığı kazılara dayanarak verdiği bilgiye göre Gritille ve Cafer Höyük'te, henüz hayvan evcilleştirmesine ilişkin herhangi bir bulguyla karşılaşılmamış olmakla birlikte, tarıma geçişin izlerine rastlanmaktadır. Cafer Höyük'te en eski tabakalardan başlayarak yabani ve evcil einkorn ve emmer buğdayının birarada bulunduğu saptanmıştır. Mercimek ve bezelye de tarıma alınanlar arasındadır (bkz. Cauvin 1989). Günümüzden 10,500 yıl öncesinden itibaren, Çayönü yerleşmesinin ilk tabakalarında da tarıma alınmış buğdaya ve baklagillere rastlanmıştır (Özdoğan 2002: 78). Nevali Çori'de koyun ve keçinin evcilleştirilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca burada einkorn ve emmer buğdayı, arpa, bazı mercimek ve

bezelye türleri de tarıma alınmıştı. Hallan Çemi'de herhangi bir bitki evcilleştirme izi yoktur ama günümüzden 10,600-10,000 yıl öncesine tarihlendirilen domuz en eski evcil domuz olarak kayda geçmiştir. Tarıma alınmış en eski emmer buğdayına (*T. dicoccum*) Çayönü ve Cafer Höyük'te, einkorn buğdayı (*T. monococcum*), koyun (*Ovis ammon orientalis*) ve keçinin (*Capra aegagrus*) ilk evcil örneklerine ise Nevali Çori'de rastlanmıştır.

Bu alanın güneyinde Sincar Dağları'nın eteklerine yayılan bir başka Neolitikleşme alanı bulunur. Burada Nemrik IX, Tel Magzaliye ve Kermez Dere yerleşmeleri göze çarpar. Kermez Dere'de yabani *einkorn* buğdayı ile yabani arpanın yanında karaburçak ve mercimek kalıntıları bulunmuştur (bkz. Watkins vd. 1989). Diğer bir önemli alan, Zap ırmakları boyunca El-Cezire'den daha yüksekteki dağ vadilerine doğru uzanan bir hinterlantta Zagros Dağları bölgesidir. Kabaca bugünkü Kuzey Irak'ı içine alan bu alanda Şanidar, Zawi Çemi, Zarzi Mağarası ve Kal'at Carmo Neolitik yerleşmeleri göze çarpar. Tarımın tedricî bir biçimde ortaya çıkışı Şanidar, Tel Magzaliye, Zawi Çemi ve Kal'at Carmo yerleşmelerinde izlenebilmektedir. Perkins (1964) Zawi Çemi'deki koyun kalıntıları içinde genç olanların oranındaki yüksekliğe bakarak bunların evcilleştirilmiş olduğunu öne sürmüştü. Ne var ki burada evcilleştirmeyi gösteren morfolojik değişmeler henüz saptanamamıştır. Zarzi Mağarası'nda, günümüzden önce 11,000-10,000 yıl aralığına karşılık gelen katmanlarda ise çok miktarda tahıl polenine rastlanmıştır. Tel Magzaliye ise bu bölgede tarımın başlangıcı açısından kritik bir önemdedir. Zira burada pek çok tarıma alınmış bitki kalıntısı bulgulanmıştır. Bunlar arasında buğdaygiller (*Triticum monococcum, T. dicoccum*), arpagiller (*Hordeum vulgaris*), yulaf, mercimek, keten ve burçak türleri bulunmaktadır. Kal'at Carmo'da da evcil arpa, einkorn ve emmer buğdayı türlerinin izlerine rastlanmıştır (Dolukhanov 1998: 212-3). Ayrıca Tel Magzaliye'de bulunan alçıtaşından ve mermerden yapılmış tekneler ve içi kil, dışı alçıtaşı ile sıvanmış yüksek küpler, bir "bitki biriktirme" eylemine işaret etmektedir (Dolukhanov 1998: 215).

Bu tabloya baktığımızda, aslında Filistin'den başlayarak Suriye'yi kat eden ve Türkiye sınırları içinde Güneydoğu Toroslar'a değen, oradan Kuzey Irak'a geçen ve Zagros Dağları'nın batı eteklerine yayılan bir Neolitikleşme ve tarıma geçiş alanı görmekteyiz. Bu alanın bir hilâl görünümünde olması ve tarıma geçişin bu hilâlin üzerindeki Neolitik köylerde gerçekleşmesi nedeniyle, bu bölgeye "Verimli Hilâl" adı verilmiştir. Bu bölge ilk evcilleştirme bölgelerinden biridir. Burada modern ekmeklik buğday, emmer buğdayı ile bir diğer *Triticum* türünün (*T. tauschii*) melezlenmesiyle elde edilmiş, emmer buğdayıyla

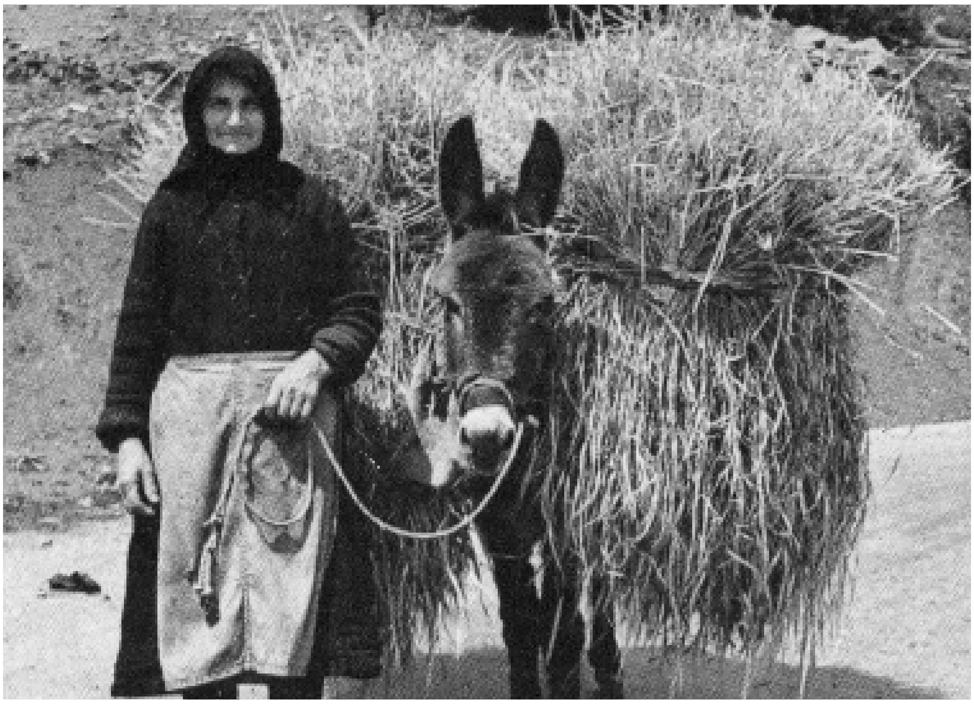

birlikte ekmeklik buğday da bu çekirdek bölgeden Avrupa ve Asya'ya yayılmıştır. Heun ve arkadaşları (1997) bu bölge ve çevresinde tarıma alınmış einkorn buğdayına ait 68 soy ve yabanî einkorn buğdayına ait 261 soy tespit etmişler, bunlar üzerinde yaptıkları DNA analizleriyle bunlar arasında en kesin soyları genetik olarak Karacadağ bölgesinden elde etmişler ve yabani türlere ait soyların tarıma alınmış olanlara genetik bakımdan en yakın olanlar olduğunu göstermişlerdir. Karacadağ çevresindeki Neolitik yerleşmelerde (Cafer Höyük, Çayönü ve Nevali Çori'de) hem yabani hem de tarıma alınmış türler bir arada bulunmuştur (Mannion 1999: 44).

"Verimli Hilâl"de yer alan ilk tarımcı yerleşmeler, denizden yüksekliği 300 ilâ 1500 metre arasında değişen, bugünkü yağış miktarı 250 ile 500 mm. arasında yer alan geniş bir koridorda, dağların eteklerinde ve dağ arası vadilerinde kurulmuşlardı. Bu yağış miktarının sağladığı nemlilik koşulları, doğal yani kuru tarım için çok uygundu. Zaten tarıma geçişin yaşandığı günümüzden önce 10,000-8,000 yıl aralığı, sıcaklığın ve nemliliğin ciddi biçimde yükseldiği bir zaman dilimiydi. Bu bölge aynı zamanda tahılların, baklagillerin, ağaç fındıkgillerinin ilk yaşam alanıydı. Bunun yanı sıra aynı yerlerde kolayca evcilleştirilebilen keçi, koyun ve domuzun ata türleri de yaygın ve bol miktarda bulunmaktaydı (Dolukhanov 1998: 232-3).

Nitekim ünlü Rus biyoloğu Vavilov'un (1887-1943) tarıma alınmış bitkilerin kökenine ilişkin çalışmalarıyla başlayan araştırmalar, tarımla yerleşik toplumsal hayat arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından son derecede aydınlatıcı olmuştur. Vavilov, tarıma alınmış bitkilerin Batı Asya'daki ana çıkış odağının Ortadoğu olduğunu saptamıştı. Özellikle Zohary'nin araştırmalarıyla derinleşen bilgiler, yabanî arpanın (*Hordeum spontaneum*) ve yabani einkorn buğdayının (*Triticum boeoticum*) anayurdunun Neolitikleşmenin gerçekleştiği "Verimli Hilâl" ile neredeyse bire bir örtüştüğünü göstermektedir. Üstelik Vavilov'u izleyen çalışmalarda (örneğin Zohary 1969, Zohary ve Hopf 1988, Renfrew 1973), iki sıra daneli arpanın (*Hordeum spontaneum*) tarıma alınmış arpanın yabani atası, *Triticum boeoticum*'un da emmer buğdayının (*Triticum monococcum*) yabani atası olduğu gösterilmiştir. Tarıma alınmış emmer buğdayı ise (*Triticum dicoccum*), yabani bir emmer türünden (*Triticum dicoccoides* Korn) evcilleştirilmişti. Bu üç bitki insanlar tarafından tarıma alınmış ilk tahıl türleridir (Bkz. Dolukhanov 1998: 81-83).

Ancak Neolitikleşme "Verimli Hilâl" ile sınırlı değildir. Ortadoğu söz konusu olduğunda bir başka önemli Neolitikleşme alanı daha vardır: İç Anadolu'nun güneyi.

Anadolu'nun iç bölgesinde, Mezopotamya'daki gibi yönü güneye değil kuzeye dönük olan ikinci bir "Verimli Hilâl"den söz edebiliriz. Bu hilâlin bir ucu Burdur Gölü civarındaki Neolitik yerleşmelere, diğer ucu ise Tuz Gölü'nün güneydoğusundaki Neolitik yerleşmelere uzanmaktadır. Hilâlin merkezinde ise Konya'nın güneyinde bulunan ve sırtını Toroslara vermiş bir başka yoğun yerleşme alanı göze çarpar. Neolitik bir köy olarak kuruluşu günümüzden önce 8,880-8,520 yılları arasına tarihlendirilen en batıdaki Hacılar yerleşmesinde de tarımın başladığına ilişkin buluntular ele geçmiştir. Bu bölgede yapılan polen analizleri sonucunda, farklı polen topluluklarının Ortadoğu'daki insan etkinliğini işaret ettiğine inanılan gösterge polen tiplerine ulaşılmıştır. İnsan müdahalesiyle yetiştiği düşünülen ilk bitki grubunu, içinde zeytin ağacının (*Olea europaea*), çiçek dişbudakın (*Fraxinus ornus*), ceviz ağacının (*Juglans regia*), kestane ağacının (*Castanea sativa*), erik ağacının (*Prunus*) ve üzüm asmasının (*Vitis vinifera*) bulunduğu ağaç türleri oluşturmaktadır. İnsan eliyle tarıma alınmış ikinci öbeği ise tahıllar (buğday, yulaf, çavdar ve arpa) meydana getirmektedir. Bunlar doğrudan doğruya insan tarafından buraya getirilmiş değildi, zira bunların yabanılları floranın başlıca öğeleri arasındaydı ve insan topluluklarının temel geçim etkinliği haline gelen ziraatçilik tarafından

* Antepfıstığı menengiçin aşılanmasıyla elde edilmiştir.

denetim altına alınmış ve yaygınlaştırılmıştı (Vermoere vd. 2002: 572).

Yayın doğu ucundaki Aşıklıhöyük'te Neolitik yerleşme günümüzden 10,000-9,500 yıl önce başlamıştı. Burası keramik öncesi Neolitik bir köydü (bkz. Esin 1991). Bu bölgede yapılan araştırmalar, buradaki son Buzul (Pleistosen) ve Buzul sonrası (Holosen) dönemi bitki örtüsünün Ortadoğu'nun genel tablosuna uyduğunu, dolayısıyla bu alanda da tarıma geçişin Yukarı Mezopotamya ve Doğu Akdeniz Neolitiğinde izlediğimiz süreçlere benzer olduğunu göstermektedir. Son Buzul çağında (geç Pleistosen'in son iki bin yılında) bu bölgede tahıl türü polenleri de üreten *Artemisia* türleri, ıspanakgiller (*Chenopodiaceae*) ve çeşitli meşe türleri (*Quercus pubescens* ya da *Q. robur*) hâkimdi. Günümüzden 12,000 yıl önce başlayan ve iki bin yıl kadar devam eden geçiş döneminde bu bölgede ot türlerinden kuzukulağı (*Rumex* acetosa-type) baskın hale geldi ve orman örtüsü olarak meşe, ardıç (*Juniperus*) ve menengiç ağacı* (*Pistacia*) tedricen yayıldı. Orta Holosen'e doğru karaağaç (*Ulmus*) ve ıhlamur ağacı (*Tilia*) da yayılarak bu ağaç türlerine katıldı. Neolitik yerleşmelerin geliştiği bu dönemde söz konusu ağaç türleriyle birlikte açık otlakların oluşturduğu bir flora mevcuttu. Günümüzden önce 8,000 yıl önce özellikle meşe ve fındık ağacı (*Corylus*) yaygındı. 6,500 yıl öncesine ait polen kayıtları ise fındık ağacına, ıhlamur ve karaağaca ilişkin verilerin düştüğünü gösterir. Buna karşılık meşe ormanları yoğunlaşmıştı (Roberts vd. 2001: 730-732).

İzlenebileceği gibi İç Anadolu'nun ekolojik koşulları da tarıma geçişi ve yerleşikleşmeyi olanaklı kılacak özellikler taşımaktaydı. Yağış bu bölgede ender olarak 400 mm.'nin altına düşmekteydi (Bkz. van Zeist 1969). Bu da kuru tarım için gerekli yağış miktarını sağlıyordu. Ancak Konya Ovası'nın batı ve güney kıyılarındaki Neolitik yerleşmeler ile Yukarı Mezopotamya'daki yerleşmeler arasında Holosen döneme özgü önemli bir doğal engel mevcuttur. Bunu yaratan etken İç Anadolu endoreizmidir ("kapalı tekne sistemi"). Bu sistem denizlere ulaşamayan akarsuların iç bölgedeki tekneye doğru yönelmesiyle oluşmuş ve bugün Tuz Gölü'nün kalıntısı olarak kaldığı "büyük göl" ile onun güneyinde Konya Ovasını kaplayan pluviyal göl, bölgenin doğusu ile batısı arasında önemli bir doğal engel halini almıştır (bkz. Kuzucuoğlu 2002, Baird 2002, Erol 1984, Fortugne vd. 1999, Karabıyıkoğlu 1999, Roberts vd. 1999). Bu durum bölgeyi sulak, nemli ve verimli bir alan haline getirmektedir. Bu alanda ikili bir yapı görülür: Bugün geniş düzlüklerle temsil edilen Konya Ovası'na karşılık Kapadokya'yı engebeli-tepelik arazi ile bu sistemle bağlantılı vadiler temsil eder (Baird 2002: 139). Neolitik devre ait bir diğer çarpıcı tespit, Seyfe Gölü havzası da dahil olmak üzere Kızılırmak'ın doğusunda ve kuzeyinde, Tuz

Gölü havzasının batısında ve kuzeyinde ve Kızılırmak vadisinde herhangi bir yerleşmenin bulunmayışıdır (Summers 2002: 132). Öyleyse bölgede yerleşik hayatın Kızılırmak'ın ve Tuz Gölü'nün güneyinde, yani Güney İç Anadolu'da başladığı ve Kalkolitik'ten itibaren tedricen iskânın başladığı kuzeyde yerleşikleşmenin Tunç Çağı ile birlikte kalıcı ve gelişkin hale geldiği söylenebilir.

Güney İç Anadolu'daki yerleşmelerde de tedricen tarıma geçildiği görülür. Örneğin Suberde'de günümüzden 8,500-8,000 yıl öncesinden itibaren tarımsal faaliyetin başladığına dair izler vardır. Aşıklı Höyük'te tarıma alınmış einkorn buğdayına (*Triticum monococcum*), emmer buğdayına (*T. dicoccum*), makarnalık buğdaya (*T. durum*), arpaya (*Hordeum distichum*), kara burçağa (*Vicia ervilla*), mercimeğe (*Lens culinaris*) ve bezelyeye (*Pisum sativum*) rastlanmıştır. Hacılar'da emmer buğdayı ve altı sıralı arpa tarıma alınmıştır. Ancak Hacılar'da hayvan evcilleştirmesini ilişkin bir iz yoktur. Can Hasan'ın üçüncü tabakasında (günümüzden 8,890-8,040 yıl öncesi), yabani einkorn buğdayının iki cinsi, tarıma alınmış tek ve çift tohumlu einkorn ve emmer buğdayı, makarnalık buğday, çavdar otu, iki ekmeklik buğday cinsi, iki sıralı kavuzlu ve yalın arpa, mercimek ve büyük taneli başka otlar bulunmuştur. Ayrıca Can Hasan'da sığır büyük olasılıkla evcilleştirilmişti (Öksüz 2002: 86-87).

Özetle bugünkü Türkiye toprakları da içinde olmak üzere Ortadoğu'da evcilleştirilerek tarıma alınan bitkiler ve yaklaşık ilk evcilleştirilme tarihleri aşağıdaki gibidir (Mannion 1999: 43)

Bitki Türü	Bilinen Adı	Yaklaşık Evcilleştirilme Dönemi
Avena sativa	yulaf	GÖ 9,000 yıl
Hordeum vulgare	arpa	GÖ 9.800 yıl
Secale cereale	çavdar	GÖ 9,000 yıl
Triticum aestivum	ekmeklik buğdayı	GÖ 7,800 yıl
Triticum dicoccum	emmer buğdayı	GÖ 9,500 yıl
Triticum monococcum	einkorn buğdayı	GÖ 9,500 yıl
Lens esculenta	mercimek	GÖ 9,500 yıl
Vicia faba	kurufasulye	GÖ 8,500 yıl
Olea europea	zeytin	GÖ 7,000 yıl

Bugün iç içe olduğumuz bazı hayvan türlerinin evcilleştirilme alanlarını da aynı bölgededir. Koyun Doğu Akdeniz, Orta Fırat ve Yukarı Mezopotamya bölgesinde; keçi Toroslar'a kadar uzanan Doğu Akdeniz koridorunda ve domuz Zagros bölgesinde, günümüzden 10,000 ilâ 7,000 yıl öncesine uzanan zaman diliminde evcilleştirilmişti (Mannion 1999: 47).

Tarıma geçişle birlikte nüfusun arttığı bir gerçektir. Ancak bunu basit bir nüfus artışı biçiminde tezahür etmiş bir süreç olarak yorumlamak zordur. Zira yerleşik yaşam tarzıyla birlikte, aynı zamanda salgın hastalıklar yayılmış, birlikte daha kalabalık yaşamanın getirdiği gerilimlere bağlı olarak büyük olasılıkla kişiler ve gruplar arasındaki çatışma riski de artmıştır. Bu riskler doğum yüzdelerindeki artışla birlikte ölüm oranlarındaki artışı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Ancak nüfusun geometrik bir hızla olmasa bile doğrusal bir biçimde arttığına pek kuşku yoktur. Nitekim biz Neolitik'le birlikte daha önce görmediğimiz büyüklükte yerleşmelerle karşılaşmaya başlamaktayız. Örneğin Ürdün'deki 'Ayn Gazal yerleşmesi nüfusunun günümüzden 7,250 yıl önce 2 hektar genişliğe ve en fazla 604 kişilik bir nüfusa sahip olduğu hesaplanırken, beş yüz yıl sonra bu genişlik 4,5 hektara ve nüfusun üst sınırının 1400 kişiye çıktığı, yine beş yüz yıl sonra bu sayıların 9,5 hektara ve 2870 kişiye ulaştığı, ve en nihayet günümüzden 5750 yıl önce yerleşme büyüklüğünün 12,5 hektara, nüfusun ise 3575-3775 kişi aralığına yükseldiği hesaplanmaktadır (Dolukhanov 1998: 216).

Büyük arkeolog Braidwood, tarımın çekirdek bölgeden çepere doğru yayılışını aşırı nüfusa bağlamaktadır. Bu nedenle artan nüfus daha az elverişli alanlara göç etmek zorunda kalır. Burada karşımıza "biyolojik taşıma kapasitesi" kavramı çıkmaktadır. Çekirdek bölge, aşırı nüfus artışı yüzünden "biyolojik taşıma kapasitesi"nin üzerinde bir nüfus yüküyle karşılaşmış ve bu durum söz konusu göçü doğurmuştu. Tarım tekniklerinin ve kültürünün doğuya, batıya ve güneye doğru yayılması Braidwood tarafından bu olguya bağlanır. Günümüzden 15,000 yıl öncesinden, yani Son Buzul Çağı'ndan itibaren Ortadoğu'da nüfus artışı giderek yükselmiştir. Biyolojik taşıma kapasiteleri ise aşağıdaki gibi hesaplanmıştır:

Avcı-toplayıcılarda	0,1 kişi/km^2
İlk tarımcılarda	1-2 kişi/km^2
Sulu tarımcılarda	6-12 kişi/km^2

Bu hesaplamaya dayanarak Braidwood'a göre, biyolojik taşıma kapasitesinin doygunluğu ile birlikte çiftçiler, yerli toplayıcıları sürmüş ve tarım bu harekete bağlı olarak çepere doğru her kuşakta 10-20 km. yayılmıştır. Öncelikle tarımcı yerleşmelerin Zagros Dağları'nın güneydoğusundaki bozkırlara, Deh-Luran, Susiana ve Ram Hürmüz ovalarına yayıldığı görülür (Dolukhanov 1998: 231). Ancak yayılma bununla sınırlı değildir; tarımcı hayat Kıbrıs ve Ege'ye, oradan Balkanlar'a, Mısır'a, İran'a ve Hindistan'a yayılmıştır (bkz. Braidwood 1995).

Ammerman ve Cavalli-Sforza (1973) bu harekete "ilerleme dalgası" adını vermişlerdir. Arkeolog Colin Renfrew (1987), bu "ilerleme dalgası"na bağlı olarak Hint-Avrupa dillerinin de çevreye yayıldığını öne sürmektedir. Ona göre Hint-Avrupa dillerinin anayurdu Neolitikleşmenin gerçekleştiği alan, yani İç Anadolu ve Yukarı Mezopotamya yaylasıdır. Renfrew'a göre proto-Hint-Avrupa dili günümüzden yaklaşık olarak 9,000-8,000 yıl önce çekirdek bölgeden çevreye yayılmaya başlamıştır. Renfrew, proto HA yayılmasının ilk dalgasına ilişkin ortak kelimeler listesini verir:

Coğrafya ve Ağaç Adları	Tarıma Alınmış Bitkiler	Evcilleştirilmiş Hayvanlar
dağlar	arpa danesi	keçi
yüksek dağlar	buğday	koyun
ırmak	darı	kuzu
dere	yulaf	
tuzlu su (deniz)	keten	
meşe	üzüm (tarıma alınışı İÖ. 4. bin)	
kayın	şarap	
gürgen		
dişbudak		
huş ağacı		
söğüt		
porsuk ağacı		
köknar		
ladin		
akçaağaç		
elma ağacı		

Görüleceği gibi Renfrew'ın tezini destekler biçimde, ortak kelimelerin neredeyse tamamı tarımsal hayata, ekolojiye ve onların ürünlerine aittir. Bütün bu dillerde ortak olarak bulunan kök kelimeler, Hint-Avrupa dillerinin çekirdek bölgesinin tarımın, özellikle tahıl tarımının başladığı ve koyun, keçi gibi küçükbaş hayvanların evcilleştirildiği bir alan olması gerektiğine işaret eder. Renfrew bu varsayımdan yola çıkarak bu dillerin çıkış alanını, daha önce öne sürülen Kafkasya ve Orta Asya tezlerinin yerine, Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya taşımaktadır.

Yerleşik hayata geçişle birlikte, aynı zamanda, nüfusun aslî artışını sınır-

layan etkenler de ortaya çıkmıştır. Eğer öyle olmasaydı, sınırsız çevrede nüfus artışı üstel bir nüfus artışına neden olur ve nüfus geometrik (logaritmik) bir hızla yayılırdı. Oysa nüfus artışı, bu etkenlerin sınırlayıcılığı altında, lojistik bir eğri çizmiştir. Bu etkenler arasında en önemlileri tarıma açılan toprağın tuzlanması, yerleşik hayata bağlı olarak artan salgın hastalık riski ve gruplar arası çatışmaların yoğunlaşmasıdır. Yerleşikleşme, öte yandan ortak ata ideolojisine dayalı geniş kültürel grupların ortaya çıkmasını da sağlamıştır.

İÖ. 6000'lerde bir taraftan tarım çekirdek bölgeden uzaklaşırken, öte yandan çekirdek bölgede belirli değişmeler gözlenmeye başlanmıştır. Bunların başında geniş yabanıl faunanın daralması ve bunun yerine evcil hayvanlarda artış gelmektedir. Buna bağlı olarak, göçebe ve yarı-göçebe yaşam biçiminin yaygınlaştığı gözlemlenir. Öte yandan tarımcı yerleşmelerde büyük baş hayvancılık da görülmeye başlanır. Örneğin İç Anadolu'nun gelişmiş tarım yerleşmeleri arasında önde gelen Çatalhöyük'te sığırın evcilleştirildiği görülmektedir.

Mezopotamya'da ise tarım yerleşmeleri, platodan alüvyon ovasının kuzey bölümüne doğru yayılmaktadır. Dolayısıyla tarım, güvenli kuru tarım sınırlarının dışına çıkmaktadır. Bu andan itibaren ortaya çıkan kültürler Geç Neolitik ya da Kalkolitik kültürler olarak anılırlar ve bu bölgede sulu tarım başlar.

Sonuç olarak tahıl türlerinin ve keçi, koyun, domuz türlerinin ilk evcilleştirildiği bölge Ortadoğu, bu türlerin evcilleştirilmiş örneklerine rastlanan ilk alan da bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Yukarı Mezopotamya alanıdır.

Özellikle buğday ve arpa türleri ile koyun, keçi gibi küçükbaş hayvan türleri Holosen başlangıcından bugüne kadar bu bölgede ekonominin temeli olmuştur. Bu bölgede ortaya çıkan ilk tarım imparatorlukları bu türler üzerinden yaratılan muazzam artık değerin bir sonucudur. Bu imparatorlukların ilkini kuran Hititlerin ekonomisine baktığımızda da aynı türlerin hâkimiyetini görmekteyiz. Hitit ülkesinde yetişen başlıca tahıl türleri arpa ve emmer buğdayı (*Triticum dicoccum*) idi. Arpa ve emmer buğdayından sadece ekmek değil bira da yapılmaktaydı. (Batu 1939: 24-25). Bira ilkçağda şimdiki tüketilişinden biraz farklı olarak temel bir gıda maddesi olarak tüketiliyordu. Eski Sumer metinlerindeki kayıtlar ilk biranın Sumerlerce yapıldığını, yapılmakla kalmayıp bu temel gıdanın tıpla, ayin ve mitolojiyle ilişkisinin de kurulduğunu göstermektedir. Bu metinlerden biranın ekmek gibi kullanıldığını anlamaktayız. Hatta bu yüzden Braidwood "bira ekmekten önce midir"? sorusunu sormuştu (Katz ve Maytag 1993). Tıpkı bira gibi, şarapçılık da dünyaya Ortadoğu'dan yayılmıştı. Bunun en eski kanıtı şarapçılık ve bağcılıkla ilgili temel sözcüklerin kaynağının, tıpkı tahıl ve küçükbaş hayvanlara ait olanlar gibi, eski Küçük Asya dillerinde bulunmasıdır (bkz. Batu 1939: 25).

KAYNAKLAR

AMMERMAN, A. J. ve L. L. CAVALLI-SFORZA (1973), "A Population Model for the Diffusion of Early Farming in Europe", C. RENFREW (der), *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*, Londra: Duckworth, ss. 343-358.

BAIRD, D. (2002), "Early Holocene Settlement in Central Anatolia: Problems and Prospects as Seen from the Konya Plain", F. GERARD ve L. THISSEN (der) *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th-6th Millenia cal. BC*, İstanbul: Ege Yayınları, ss. 139-152.

BATU, S. (1939), *Sümer ve Etilerde Ziraat ve Hayvancılık*, Ankara: Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayını.

BRAIDWOOD, R. J. (1995), *Tarih Öncesi İnsan* (çev. M. Glazer, D. Arısan-Günay, B. Altınok), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

CAUVIN, J. (1989), "La stratigraphie de Cafer Hoyuk-Est (Turquie) et les origines du PPNB de Taurus", *Paléorient*, 15 (1), ss. 75-86.

DOLUKHANOV, Pavel (1998), *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı* (çev. Suavi Aydın), Ankara: İmge Kitabevi.

EROL, O. (1984), "Geomorphology and Neotectonics of the Pluvial Lake Basins in the Taurus Belt and South Central Anatolia", O: TEKELİ ve M. C. GÖNCÜOĞLU (der), *Geology of the Taurus Belt Proceedings*, Ankara: M.T.A.

Yayınları, ss. 119-123.
ESİN, U. (1991), "Salvage Excavations at the Pre-pottery Site of Aşıklı höyük in Central Anatolia", *Anatolica*, 17, ss. 123-164.
FORTUGNE, M, vd. (1999), "From Pleniglacial to Holocene: A 14C Chronostratigraphy of Environmental Changes in the Konya Plain, Turkey", *Quaternary Science Reviews*, 18, ss. 573-591.
HEUN, M. vd. (1997), "Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting", *Science*, 278, ss. 1312-1314.
KATZ, S. H. ve F. MAYTAG (1993), "Brewing an Ancient Beer", P. WHITTEN ve D. E. K. HUNTER (der), *Anthropology: Contemporary Perspective*, New York: Harper Collins.
KARABIYIKOĞLU, M. vd. (1999), "Facies and Depositional Sequences of the Late Pleistocene Göçü Shoreline System, Konya Basin, Central Anatolia: Implications for Reconstructing Lake-Level Changes", *Quaternary Science Reviews*, 18, ss. 593-609.
KUZUCUOĞLU, C. (2002), "The Environmental Frame in Central Anatolia from the 9th to the 6th millenia cal. BC.", F. GERARD ve L. THISSEN (der), *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th-6th Millenia cal. BC*, İstanbul: Ege Yayınları, ss. 33-58.
MANNION, A. M. (1999), "Domestication and the Origins of Agriculture: An Appraisal", *Progress in Physical Geography*, 23 (1), ss. 37-56.
PERKINS. D. (1964), "Prehistonic Fauna from Shanidar", *Science*, 144, ss. 1565-1566.
RENFREW, A. C. (1987), *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*, Londra: Jonathan Cape.
RENFREW, J. M. (1973), *The Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe*, Londra: Methuen.
ROBERTS, N. vd. (1999), "Chronology and Stratigraphy of Late Quaternary Sediments in the Konya Basin, Turkey: Results from the KOPAL Project", *Quaternary Science Reviews*, 18, ss. 611-630.
ROBERTS, N. vd. (2001), "The Tempo of Holocene Climatic Change in the Eastern Mediterranean Region: New High-Resolution Crater-Lake Sediment Data from Central Turkey", *The Holocene*, 11 (6), ss. 721-736.
SUMMERS, G. (2002), "Concerning the Identification, Location and Distribution of the Neolithic and Chalcolithic Settlements in Central Anatolia", F. GERARD ve L. THISSEN (der), *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th-6th Millenia cal. BC*, İstanbul: Ege Yayınları.
ÖKSÜZ, B. (2002), "Beslenmek", *ArkeoAtlas*, 1, ss. 84-87.
ÖZDOĞAN, M. (2002), "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", *ArkeoAtlas*, 1, ss. 66-83.

VERMOERE, M. vd. (2002), "Palynological Evidence for Late-Holocene Human Occupation Recorded in Two Wetlands in SW Turkey", *Holocene*, 12, ss. 569-584.

WATKINS, T. vd. (1989), "Qermez Dere and the Early Aceramic Neolithic of Northern Iraq", *Paléorient*, 15 (1), ss. 19-24.

van ZEIST, W. (1969), "Reflections on Prehistoric Environments in the Near East", P. J. UCKO ve G. W. DIMBLEBY (der), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Londra: Duckworth. ss. 35-46.

van ZEIST, W. ve J. A. H. BAKKER-HEERES (1979), "Some Economic and Ecological Aspects of the Plant Husbandry of Tell Aswad", *Paléorient*, 15, ss. 161-169.

ZOHARY, D. (1969), "The Progenitors of Wheat and Barley in Relation to Domestication and Agricultural Dispersal in the Old World", P. J. UCKO ve G. W. DIMBLEBY (der), *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Londra: Duckworth.

ZOHARY, D. ve M. HOPF (1988), *Domestication of Plants in the Old World*, Oxford: Clarendon Press.

Özet: Tarıma alınmış ilk tahılların ve evcilleştirilmiş küçükbaş hayvan türlerinin ilk örnekleri Ortadoğu'da, özellikle de Türkiye sınırları içinde kalan Yukarı Mezopotamya ve İç Anadolu bölgelerinde görülmektedir. Tarıma alınmış tahıllar ve diğer bazı bitkiler, bu bölgede Buzul Sonrası Dönem'de (Holosen'de) ortaya çıkan küresel ısınmayla yayılan yabani bitki türlerinin evcilleştirilmiş biçimleri ya da bunların bir kaçının melezlenmesiyle elde edilmiş kültürel türlerdir. Bu nedenle Türkiye toprakları tarımın ve ona zemin olan temel bitki türlerinin çıkış noktalarından biri olarak, en eski tarım alanlarından birini oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Tarım, tahıl, evcilleştirme, köyleşme, Neolitik, Epipaleolitik, Ortadoğu, Türkiye, Yukarı Mezopotamya, İç Anadolu.

Abstract: The first examples of accultered cereals and domasticated animals are seen in the Upper Mezopotamia and central Anatolia, the regions that are presently within the borders of Turkey. Accultered cereals and some other plants are either the domesticated versions of those wild plants spread out in the region after the postglacial era (Holosen) or accultered hibrid kinds. Turkey, therefore, has one of the oldest agricultural lands where agriculture along with the main plant species that provided the basis for it first appeared.

Keywords: Agriculture, cereals, domestication, sedentarization, Neolithic, Epilaeolithic, Middle East, Turkey, Upper Mesopotamia, Central Anatolia.

Kelemen Mikes'in Mektuplarına Göre 1716-1758 Yılları Mevsim Takvimi

Özlem SERT*

Kelemen Mikes, 15 Eylül 1741 tarihli yüz altmış beşinci mektubunda "sanki ben de mektup değil hava üzerine günlük yazıyorum" der.[1] Gerçekten de Macar Prensi II. Rákóczi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sürgün yıllarında ona eşlik eden aydınlardan biri olan Kelemen Mikes'in 1716-1758 tarihleri arasında yazdığı iki yüz yedi adet mektup, yazarın pek ilginç izlenimlerinin yanı sıra zamanının hava durumu hakkında da değerli bilgiler verir. Bu kısa makalede Kelemen Mikes'in verdiği bilgileri bir araya getirerek, belki gelecekte başka birçok kaynaktaki bilgilerle birleştirilerek yapılacak ve Osmanlı tarihi çalışmalarında büyük bir eksiği tamamlayacak olan tarihi bir hava durumu cetveline ufak bir katkısı olacak bu esere dikkat çekmeye çalışacağım.

Her sene ve her gün düzenli olarak kaydedilmiş olmasalar da döneme ait, Osmanlı toprakları hakkında yazılmış, Avrupa'da o zamanlar pek moda olan böyle bir hava durumu günlüğünün olmayışı, Fransa'dan daha yeni Osmanlı topraklarına sığınmış ve bu modadan haberdar olan eğitimli Mikes'in hiçbir zaman yollamadığı, belki de hayali bir kuzene yazdığı ve sık sık havadan da bahsettiği mektuplarını,[2] Osmanlı hava durumu tarihi açısından önemli bir kaynak haline getiriyor. Mikes'in hava durumu hakkında yazdığı notların diğer bir önemi de yazarın artık bölgede etkisini göstermeye başlamış olan Küçük Buzul Çağı diye adlandırılan bu döneme şahitlik etmiş olması.

---

* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü ve Ludwig Maximillian Universitesi, Münih, Almanya.

1 Kelemen Mikes, *Briefe aus der Türkei*, tr. Paul Kárpáti, Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig, 1999, s. 366.

2 Paul Kárpáti, «Nachwort », Kelemen Mikes, *Briefe aus der Türkei*, tr. Paul Kárpáti, Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig, 1999 içinde, s.429-41.

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
OCAK		[illegible]				
ŞUBAT						
MART	[illegible]					
NİSAN	[illegible]	[illegible]			[illegible]	
MAYIS		[illegible]				
HAZİRAN		[illegible]				
TEMMUZ	[illegible]				[illegible]	
AĞUSTOS	[illegible]	[illegible]				
EYLÜL				[illegible]		
EKİM		[illegible]				
KASIM						
ARALIK						
Yer	[illegible]	[illegible]		[illegible]		
Referanslar	[illegible]	[illegible]		[illegible]		

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
OCAK			[illegible]	[illegible]	
ŞUBAT	[illegible]				
MART			[illegible]		
NİSAN					
MAYIS					
HAZİRAN					
TEMMUZ			[illegible]	[illegible]	
AĞUSTOS					
EYLÜL					
EKİM					
KASIM				[illegible]	
ARALIK	[illegible]				
Yer	[illegible]		[illegible]	[illegible]	
Referans	[illegible]		[illegible]	[illegible]	

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
OCAK					
ŞUBAT					
MART					
NİSAN					
MAYIS					
HAZİRAN					
TEMMUZ					
AĞUSTOS					
EYLÜL					
EKİM					
KASIM					
ARALIK			[illegible]		
Yer			[illegible]		
Referans			[illegible]		

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
OCAK					
ŞUBAT					
MART		[illegible]			
NİSAN					
MAYIS					
HAZİRAN					
TEMMUZ					
AĞUSTOS					
EYLÜL					
EKİM					
KASIM					
ARALIK					
Yer		[illegible]			
Referans		[illegible]			

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
OCAK					
ŞUBAT		[illegible]			
MART			[illegible]		
NİSAN					
MAYIS		[illegible]			
HAZİRAN					
TEMMUZ			[illegible]		
AĞUSTOS					
EYLÜL			[illegible]		
EKİM					
KASIM					
ARALIK		[illegible]			
Yer		[illegible]	[illegible]		
Referans		[illegible]	[illegible]		

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
OCAK					
ŞUBAT			[illegible]		
MART					
NİSAN					
MAYIS					
HAZİRAN		[illegible]			
TEMMUZ					
AĞUSTOS			[illegible]	[illegible]	
EYLÜL					
EKİM				[illegible]	
KASIM			[illegible]	[illegible]	
ARALIK					
Yer		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Referans		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
OCAK					
ŞUBAT					
MART					
NİSAN					
MAYIS					
HAZİRAN					
TEMMUZ					
AĞUSTOS					
EYLÜL					
EKİM					
KASIM					
ARALIK					
Yer					
Referans					

Modern öncesi dönemlerde yıl be yıl hava durumunun nasıl olduğunu bugünden bakarak tespit etmek oldukça güç.[3] Bu güçlüğe rağmen bazı iklim tarihçileri ağaç boğumlarına (tree ring), buzul göbeklerine (ice core) ve volkan patlamalarına ait bilgilerini hava durumu hakkındaki ve senelik hasatla ilgili tarihi bilgilerle birleştirerek bazı tahminler yürütüyorlar.[4] Ne yazık ki, bu çalışmalar çoğunlukla kuzey ve orta Avrupa üzerinde yoğunlaşmış ve Osmanlı tarihi açısından çok dolaylı olarak kullanılabilirler, çünkü yine bu tarihçiler hava durumundaki bölgesel değişimlerin birbirinden oldukça farklı olabileceğini ve küresel bir eğilimden bahsetmenin her zaman mümkün olmadığına işaret etmişler.[5] Osmanlı çalışmalarında ise gerek iklim tarihçileri gerekse tarihçiler bu konuya oldukça az ilgi göstermişler.[6] Bu nedenle Osmanlı iklim tarihinin sayfalarını aydınlatan her tarihi veri ve her belge oldukça değerli. İşte kelemen Mikes'in 1718-1752 yıllarındaki notları bu açıdan oldukça önemliler.

1300-1850 yılları arasındaki dönem, iklim tarihçileri açısından Küçük Buzul Çağı olarak adlandırılır,[7] fakat aslında bu dönem kendisine verilen ismin çağrıştırdığı gibi, dünyanın her yerinde ne bir buzul çağının ne de soğuk havanın etkisine girilmesi anlamına geliyor. Küçük Buzul Çağı, daha çok hava durumunda devamlı zig-zaglara neden oldu.[8] Bunlar Avrupa'da bazı yıllar çok soğuk kışlar, doğu rüzgarları, bazı yıllar çok şiddetli bahar yağmurları ve erken yaz yağmurları, ılıman kışlar ve sık sık Atlantik'ten gelen fırtınalar ya da diğer yıllar aşırı yaz sıcakları ve kuraklığı beraberinde getirdi. Öncelikle 1200'lü yıllardan itibaren Kuzey Atlantik'te hava sıcaklıklarında ani bir düşüş görüldü ve bu, bu bölgede ve Kuzey Denizi'nde fırtınalı bir havanın hakim olmasına neden oldu. Bu soğuk hava 1315 ve 1319 yılları arasında Avrupa'da binlerce insanın ölümüne neden olan bir kıtlıkla etkisini Avrupa içlerinde de gösterdi. Küçük Buzul Çağı, ancak 16. Yüzyılın sonlarına doğru soğuk on-yıllar getirdi. 17. Yüzyıl sonlarında ve 19. Yüzyıl ortalarında da artık tüm dünyada soğuk hava etkisini belirgin bir şekilde gösterdi.[9]

---

3 Jean M. Grove, "The Onset of the Little Ice Age", P. D. Jones, A.E.J. Ogilvie, T. D. Davies v K. R. Briffa (ed.), *History and Climate - Memories of the Future?*, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2001, 153-185; Brian Fagan, *The Little Ice Age, How Climate Made History 1300-1850*, New York: Basic Books, 2000, ss..xiii.

4 Brian Fagan, *The Little Ice Age*, s. 51. *History of Weather and Climate In the Czech Lands*, Rudolf Brazdil ve Old_ich Kotyza ((ed.)), C. I, Zürih: Zürcher Geographische Schriften, Heft 62, 1995, ss. 21 ve C. III, Brno: Masaryk University, 1999.

5 *History of Weather and Climate In the Czech Lands*, Rudolf Brazdil ve Old_ich Kotyza (ed.), C. I, Zürih: Zürcher Geographische Schriften, Heft 62, 1995, ss. 21-25. ve C.. III, Brno: Masaryk University, 1999.

6 Kreiser, ss. 9.

7 "Other authorities restrict the term 'Little Ice Age' to a period of much coolar conditions over much of the world between the late seventeenth century and mid-nineteenth centuries." Brian Fagan, ss.49.

8 Fagan, ss. xiii, 50.

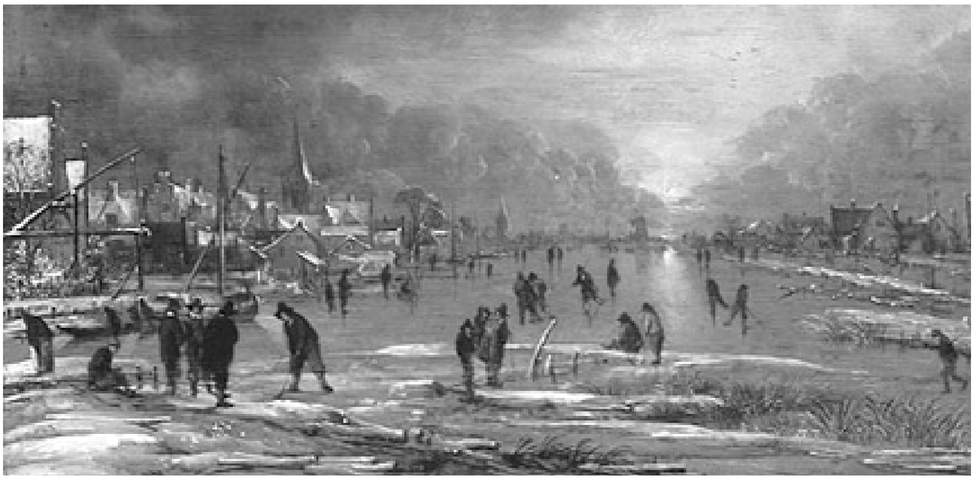

Bazı Kuzey Avrupalı Ressamlar Küçük Buzul Çağında yaşanan soğuğu ve bu soğuğun yaşama etkisini resmetmişlerdir.

İşte Kelemen Mikes'in notları 17. yüzyıl başlarından başlayarak yüzyıl ortalarına doğru yani Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı toprakları üzerinde etkisini göstermeye başladığı dönemden bir kesit sunuyor. Bu notlarda örneğin 1718 yılı Mart ayının aşırı soğuk ve Temmuz ayının aşırı sıcak geçmesi, 1719 yılı Ocak ayının çok soğuk geçip Ekim ayı yağmurlarının sele yol açması, 1721 yılında yağmurların daha Eylül ayında sele yol açmaları, 1724 yılında Aralık

9 Fagan, ss. xvi, 50.

ayında şiddetli gök gürlemesi ile gelen sıcak yağmur ve sıcak, 1726 yılı Ocak ayının çok soğuk, Temmuz'unun ise sıcak ve kurak geçmesi ve 1727 yılı Aralığı'nın yine üç yıl önce olduğu gibi ılık geçmesi, 1735 Yılı Mart ayında yaşanan aşırı sıcaklık, buna karşın 1740 yılında tüm Avrupa'da hiç olmadığı kadar soğuk olması ve kış bitip bahar gelmesine rağmen Mayıs ayında bile bu soğuğun etkisinin dinmemesi buna karşın o yılın Aralık ayında yaz gibi sıcak olup ateş bile yakmadan pencereler açık yatmaları, 1741 ve1746 yıllarının ise çok kurak geçtiği, 1751 yılı Ekim ayında daha pamuk ve üzüm hasadı başlamadan bir anda karın bastırması dikkat çekici notlar.

Öznel şahitliklerin hava durumunu anlamaktaki yetersizlikleri tabii ki aşikar, fakat buna rağmen yıl be yıl yüz yıllar öncesinde havanın nasıl olduğunu tahmin etmeye çalışan iklim tarihçileri için oldukça değerliler. Bu bilgileri bir araya getirmek biz tarihçilere, bunları diğer verilerle karşılaştırıp tartmak ise iklim tarihçilerine düşüyor. Mikes'in hava durumu hakkındaki notlarına dayanarak hazırlanan bu cetvele gezginlerin, tarihçilerin hava durumu hakkında yazdıklarını ve özellikle de şer'iye sicilleri[10] gibi Osmanlı arşivindeki kaynakların bitki örtüsü, tarım ve hasat konusundaki verilerden dolaylı olarak ya da doğrudan hava durumu tarihini aydınlatacak bilgilerin eklenmesi ile Osmanlı tarihçileri işin kendilerine düşen kısmını yapabilirler. Böylece klima tarihçilerinin ellerinde ağaç boğumlarına, buzul göbeklerine ve volkan patlamalarına ait bilgilerini karşılaştırabilecekleri kaynaklar iletilmiş olur. İklim tarihçileri de buna diğer verileri eklerler ise, Osmanlı çalışmaları bir "Tarihi Hava Durumu Cetveli"ne kavuşur.

Özet: Bu kısa çalışma 1716 ila 1758 tarihlari arasında Macar Prensi Rákóczi ile birlikte Osmanlı ülkesinde sürgünde yaşayan Kelemen Mikes'ın mektuplarında hava durumuna dair tuttuğu sistematik notlar sunulmakta ve bunların Osmanlı iklim tarihi açısından önemi kısaca vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kelemen Mikes, Küçük Buzul Çağı, hava durumu takvimi.

Abstract: This short article presents the data provided by the letters written by Kelemen Mikes who spent his years in exile in the Ottoman lands between 1716 and 1758 along with Hungarian Prince Rákóczi, and discusses shortly their value for historical climatical studies of the Ottoman history.

Keywords: Kelemen Mikes, Little Ice Age, historical calender of seasons.

[10] Bu küçük makale de aslında 1549 yılı Rodosçuk (bugünkü Tekirdağ) tarihi hakkında şer'iye sicillerine dayanarak hâlâ yazmakta olduğum doktora tezim çerçevesinde ortaya çıktı.

İhtisas Raporları, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti, Ankara, 1931.

Osmanlı Topraklarında 'Küçük Buzul Çağı'nın Etkileri Hakkında Bazı Notlar

Kayhan ORBAY

İklimbilimciler Avrupa'nın 1400 ve 1800 yılları arasında bir Küçük Buzul Çağı (Little Ice Age) geçirdiği görüşündeler. Bu iklimde sürekli bir kötüleşme veya soğuma anlamına gelmiyor. İklimsel koşullarda yıllık dalgalanmalar olduğu gibi, kısa ve uzun süreli soğuk dönemlerin yanı sıra sıcak dönemler de bulunuyor.[1] Bazı iklimbilimciler Küçük Buzul Çağı'nın başlangıcını daha ileri tarihlere yerleştirmekteler ve bitişini de 20. yüzyıl başlarına kadar uzatmaktalar.[2] Buna karşılık daha erken tarihlemeler de bulunuyor. Tartışmalı tarihleme yanında bir diğer kritik konu ise bu iklimsel değişimin ortaya çıktığı coğrafyanın sınırları. Değişimin Avrupa kıtasının tümü için bile ne kadar geçerli olduğu tartışmalı. Buna karşın, değineceğimiz gibi, Küçük Buzul Çağı'nın çok daha yaygın bir coğrafyada, neredeyse küresel düzeyde gerçekleştiği görüşleri de söz konusu.

Tarihçiler bir yandan da bu iklimsel değişimin iktisadi, sosyal, siyasal etkilerini ortaya çıkartmaya çalışıyorlar. İklimsel değişimin günlük ticari faaliyetlerden fiyat hareketlerine, salgın hastalıkların ortaya çıkmasından, nüfus değişimlerine, tarımsal krizden yaygın isyanlara kadar bir çok önemli gelişmeye neden olabildiğini ileri sürüyorlar.[3] Öte yandan, bazıları iklimsel değişi-

1 M. J. Ingram et al, "Past Climates and Their Impact on Man: A Review", ed. F. M. L. Wigley et al, *Climate and History, Studies in Past Climates and Their Impact on Man*, Cambridge University Press, 1981, 3-50.

2 Reid A. Bryson ve Christine Padoch, "On the Climates of History", *Climate and History; Studies in Interdisciplinary History*, ed. Robert I. Rotberg ve Theodore K. Rabb, Princeton, Princeton University Press, 1981, 3-17.

3 Hubert H. Lamb, "An Approach to the Study of the Development of Climate and Its Impact in Human Affairs", ed. F. M. L. Wigley et al, *Climate and History, Studies in Past Climates and Their Impact on Man*, Cambridge University Press, 1981, 291-309.

mi çok güçlü bir belirleyici etken olarak tarihsel açıklamaya yerleştirirken diğerleri bu derece determinist bir yaklaşımı reddetmekle birlikte, iklimsel ve çevresel faktörlerin tarihsel açıklamada yerini alması gerektiğini düşünüyor.[4] İklimsel değişimin etkisinin araştırılması "17. Yüzyıl Krizi" tezi ile birlikte düşünüldüğünde ayrı bir önem kazanıyor.[5] Çünkü burada iklimsel değişim "17. Yüzyıl Krizi" tartışması içerisinde öne çıkan iktisadi durgunluk ve yaygın sosyal isyanları tarihsel olarak açıklayan ve sebep teşkil eden güçlü bir argüman olarak görülüyor.

Avrupa coğrafyası üzerinde araştırma yapan iklim bilimciler, buzul hareketleri, ağaç halkaları, polen ve böcek kalıntıları ve daha birçok kaynaktan iklimsel geçmişi kurmak için veriler ortaya çıkartıyorlar.[6] Tarihçilerin araçsal ve olgusal veriler olarak adlandırılan sıcaklık ölçümleri ve hava durumu kayıtları ile kronikler, mektuplar ve günlükler gibi her türlü kaynakta yer alan anlatımsal ve betimsel bilgileri de bunlara eklemesiyle iklimsel değişimi görmek ve etkilerini de ortaya koyabilmek kolaylaşıyor.

Bir yanda bu çalışmalar ilerlerken, diğer yandan iklimsel değişimin sadece Avrupa coğrafyasına özgü olmadığı, küresel düzeyde de ortaya çıktığı ve bu bakımdan Osmanlı coğrafyasına da etkilediği görüşü dile getiriliyor.[7] Bunun doğal sonucu olarak, iklimsel değişimin iktisadi ve sosyal etkilerini diğer coğrafyalarda da gösterdiği halen tartışılan bir konu. Aynı zamanda, iklimsel değişim ve etkilerinin küresel düzeye yaygınlaştırılması "17. Yüzyıl Krizi" tezi-

---

4 Eric L. Jones, "The Environment and the Economy", "The New Cambridge Modern History", XIII, blm. II, ed. Peter Burke, Cambridge University Press, 1979, 15-42; J. L. Anderson, "History and Climate: some economic models", ed. F. M. L. Wigley et al, *Climate and History, Studies in Past Climates and Their Impact on Man*, Cambridge University Press, 1981, 337-355.

5 Tarih yazımında '17. Yüzyıl Krizi' tartışmasının gelişimi için bkz., Philip Benedict, "Introduction", *Early Modern Europe, From Crisis to Stability*, ed. Philip Benedict ve Myron P. Gutmann, University of Delaware Press, 2005, 11-14. Aynı eser içinde bu tartışmanın iyi bir değerlendirmesi için bkz., 31-51, J. H. Elliott, "The General Crisis in Retrospect: A Debate without End". Bu çalışmalar tartışmanın gelişimi ile ilgili literatürü çok kapsamlı veriyor, yine de tartışma için bakılabilecek ilk eserler, E. J. Hobsbawm, "The General Crisis of the European Economy in the 17th Century", *Past and Present*, 5, 1954, 33-53; aynı yazar, "The Crisis of the 17th Century-II", *Past and Present*, 6, 1954, 44-65; H. R. Trevor-Roper, "The General Crisis of the Seventeenth Century", *Past and Present*, 16, 1959, 31-64.

6 Veri türleri için bkz., M. J. Ingram et al, "Past Climates and Their Impact on Man: A Review", F. M. L. Wigley et al, *Climate and History, Studies in Past Climates and Their Impact on Man*, Cambridge University Press, 1981, s. 6-11.

7 William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 100-1020 / 1591-1611*, Berlin, Klaus Schwarz, 1983; aynı yazar, "Climatic Change: A Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. Heath W. Lowry ve Donald Quataert, İstanbul, The Isis Press ve The Institute of Turkish Studies, 1993, 37-57; Jack Goldstone A., "East and West in the Seventeenth Century: Political Crises in Stuart England, Ottoman Turkey, and Ming China", *Comparative Studies in Society and History*, 30/1, 1988, 103-142; aynı yazar, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, Berkeley, University of California Press, 1991.

nin önce Avrupa coğrafyası için ortaya atılıp,[8] daha sonra küresel bir kriz iddiasına dönüşmesine, elbette Osmanlı İmparatorluğu'nu da kapsamasına koşutluk gösteriyor.[9] Benzer bir durumu, önce Avrupa'a gerçekleşen ve ardından tüm dünyayı etkilediği ileri sürülen "Askeri Devrim" tartışmasında da görmemiz tesadüf değildir. Aynı tarz yaklaşımı başka konulara da genişletmek mümkündür: 16. yüzyıl "Fiyat Devrimi", "Ticari Devrim" vb. Bütün bu tartışmalarda egemen olan aşırı Avrupa merkezci görüş açıkça ortadadır; dolayısıyla bu terimler etrafında süregiden tartışmalar beraberinde bir de metodolojik tartışmayı getirmiştir.

Bu gelişmeler ve etkilerinin 16. ve 17. yüzyıllar için Osmanlı coğrafyasında da geçerli olup olmadığı hâlâ devam eden çalışmaların konusudur. Ancak bunların içerisinde, iklimsel değişim ve etkileri üzerine çalışmalar dikkat çekici derecede daha az ilgi görmektedir. Gerçi, bazı doğal afetlerin –sel, kuraklık gibi- etkilerine değinen çalışmalar söz konusudur. Ancak bunlar hava koşulları ile ilişkili bir afeti tek başına bir olay olarak ele almakta ve iktisadi etkilerini göstermektedir. Bir çok doğal afetin oluşunu bir arada ele alarak ve iklimsel değişim genel faktörüne bağlayarak bir dönem ve coğrafyaya yerleştiren kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalar ise ne yazık ki henüz yapılmamıştır. Bunun için öncelikle yeterli sayıda ve ayrıntıda monografik çalışmaların artması gerektiği açıktır.

Bireysel afetlerin ve etkilerinin bir iklimsel değişim genel çerçevesi içine alınmamasının en önemli nedenlerinden bir de iklimsel değişimleri görmek için gerekli olan verilerin yetersizliğidir. Bu verilerin önemli bir kısmı, iklimbilimciler tarafından elde edilmektedir. Türkiye için tarihsel iklim verileri ile ilgili çalışmalar ancak son zamanlarda hız kazanarak artmaya başlamıştır.[10]

8 Tarih yazımında '17. Yüzyıl Krizi' tartışmasının gelişimi için bkz., Philip Benedict, "Introduction", *Early Modern Europe, From Crisis to Stability*, ed. Philip Benedict ve Myron P. Gutmann, University of Delaware Press, 2005, 11-14, ayrıca tartışmanın bibliyografik dökümü için bkz., aynı eser içinde s. 25-30, "The General Crisis of the Seventeenth Century: A Bibliography". Yine aynı eser içinde bu tartışmanın iyi bir değerlendirmesi için bkz., 31-51, J. H. Elliott, "The General Crisis in Retrospect: A Debate without End". Bu çalışmalar tartışmanın gelişimi ile ilgili literatürü çok kapsamlı veriyor, yine de tartışma için bakılabilecek ilk eserler, E. J. Hobsbawm, "The General Crisis of the European Economy in the 17th Century", *Past and Present*, 5, 1954, 33-53; aynı yazar, "The Crisis of the 17th Century-II", *Past and Present*, 6, 1954, 44-65; H. R. Trevor-Roper, "The General Crisis of the Seventeenth Century", *Past and Present*, 16, 1959, 31-64.

9 17. Yüzyıl Krizi'nin küresel düzeye yansıtılması için bkz., Goldstone, "East and West in the Seventeenth Century"; William S. Atwell, "A Seventeenth Century 'General Crisis' in East Asia?", *Modern Asian Studies*, 24, 1990, 661-682, ve Niels Steensgaard, "The Seventeenth-Century Crisis and the Unity of Eurasian History", *Modern Asian Studies*, 24, 1990, 683-697.

10 Osmanlı toprakları içinde kalan birçok bölgeyi içeren ve ağaç halkalarından elde edilen iklim verileri için geniş bir veri tabanı http://hurricane.ncdc.noaa.gov/pls/paleo/fm_createpages.treering internet adresinde sunulmaktadır.

İklimsel verilerin bir kısmını ise tarihçiler ortaya çıkartmaktadırlar. Bugüne kadar araştırmacılar tarafından sistematik olarak taranmamış olmakla birlikte, günlükler, kronikler, mektuplar, kadı sicilleri, mühimmeler, ruznamçeler, teşrifat defterleri ve daha bir çok arşiv materyali iklimsel geçmişi kurmaya yardımcı olacak bilgiler içermektedirler.[11] *Kebikeç* dergisinin bu sayısında yer alan Özlem Sert'in yazısı da böyle tarihsel kaynaklardan birisini tanıtmakta. Sert'in de değindiği gibi, zaman içerisinde bu belgelerdeki veri ve bilgilerin ortaya çıkartılıp değerlendirileceğini ve iklimsel değişimlerin etkilerini ortaya koyacak çalışmalara kaynaklık etmelerini bekleyebiliriz.

Elbette tarihçilerin ana ilgisi, eğer bir iklimsel değişim var ise, bunun Osmanlı toplumuna ve ekonomisine etkilerini ortaya çıkartmak olacaktır. Bu çalışmada *Kebikeç* dergisinin bu sayısının konusu bağlamında olası bir iklimsel değişimin Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. ve 17. yy tarımsal gelişmeleri açısından değerlendirilmesi konusunda bir iki noktaya değinmek istiyorum. Osmanlı tarihinde 17. yüzyıl bir tarımsal kriz dönemi olarak görüldüğünden ve iklimsel değişim de tarımsal krizi açıklayıcı bir faktör olarak öne sürüldüğünden bu konudaki çalışmalar bilhassa önemlidir. Ayrıca, iklimsel kötüleşmenin tarımsal üretimi olumsuz etkileyerek, çiftçilerin köylerini terk etmelerine, kırsal kesimde neden olduğu geçim zorlukları ile sosyal çalkantı ve isyanlara yol açtığı görüşü de ifade edilmektedir. Böylece, yaygın Celali isyanları ve hatta İstanbul'daki yeniçeri isyanları bile iklimsel değişimin etkileri olarak değerlendirilebilmektedir.

Ancak bu noktada hatırlatmak gerekir ki, gerçekte Avrupa'da Küçük Buzul Çağı'nın tüm Osmanlı coğrafyası için geçerli olup olmadığını henüz bilmediğimiz gibi, Anadolu için bile iklimsel verilerimiz oldukça yetersizdir. Bu veriler tamamlansa bile, başka bazı konularda da bilgilerimizin geliştirilmesi, örneğin tarımsal krizin daha kapsamlı bir görünümünü ortaya koyulabilmesi gerekir. Osmanlı tarih yazımı, kırsal kesimden göçlerin ve demografik değişimlerin yaygınlık ve ölçeğini, tarımsal üretimdeki düşüşün coğrafyasını, boyutunu ve süresini, bunun gerek tarımsal ürün fiyatları gerekse genel fiyatlar seviyesine etkisini, yerel ticaret ve pazarlar ile vergi gelirlerinin nasıl ve ne derece etkilendiğini, gelir dağılımı ve beslenme bakımından sonuçlarını ayrıntılarıyla ortaya konulması ihtiyacin henüz karşılayacak durumda değildir. Tarımsal krizi, iklimsel değişim ile de açıklamak istediğimizde, iklimsel değişi-

11 Osmanlı tarihinde doğa olayları ve afetlerin bazı arşiv kaynakları konusunda bkz., Rossitsa Gradeva, "Ottoman and Bulgarian sources on earthquakes in central Balkan lands (17th-18th centuries), *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ed. Elizabeth Zachariadou, Rethymnon, Crete University Press, 1999, 55-65.

min tarımsal krizi doğuran kanallarını ortaya koymamız gerekiyor. Biliyoruz ki, iklimsel soğuma gittikçe düşen hava sıcaklıkları veya zorunlu olarak daha kötü hava koşulları demek değildir. İklimsel değişim, daha ziyade hava koşullarında değişkenlik ve aşırı durumlardaki artışla ilişkilidir. Bunlar daha yağışlı sonbahar, daha sert kışlar, daha serin yazlar, ya da yağış rejimindeki değişimler olabilir. Yağış miktarında artış veya tam tersi, uzun kuraklıklar biçiminde ortaya çıkabilir. Kökleri çürüterek mahsulü etkileyen aşırı yağışlar ve seller, yağışın kar olarak düşmesi ve ilkbahar aylarında da toprağı kaplaması, don olaylarına neden olması veya dolu yağmurları, şiddetli rüzgarlar, ekinleri vuran sıcak ve soğuk dalgaları artan aşırı hava olayları olarak ortaya çıkabilir. Yağış rejiminde değişim ve diğer hava olaylarının etkileri, etkiledikleri bölgenin iklimsel koşulları ve ekimi yapılan ürüne göre değişiklik gösterir. Örneğin kurak İç Anadolu ve Akdeniz bölgesinde artan yağışlar tahıl üretimi için daha olumlu olacağından tarımsal krize değil, tam tersine bolluk ve tahıl fiyatlarında düşüşe neden olur.

Tam da bu noktada, tahıllarla hava koşullarına karşı hassas tarımsal ürünlerin fiyatlarını elde edebilmek, tarımsal krizin ortaya konulması açısından hayati önem kazanmaktadır. 17. yüzyıl tarımsal krizi ve bunun boyutları konusunda, tarihçiler genellikle mühimme defterlerindeki hükümler, şeriye sicillerinde yer alan kayıtlarla seyahatnameler ve benzeri kaynaklara dayanmaktalar. Bu belgeler, bize tarımsal koşullarda yaşanan bozulmaya dair bilgiler sunmakta, bazen de ekonomik ve sosyal etkilerini de takip etmemize olanak vermektedirler. Çoğu belge ise tarımsal krizi açıklama konusunda daha ziyade yaygın Celali isyanlarına atıf yapmaktadır. Ayrıca tahrir ve avarız defterleri de, zaman zaman Celali isyanları ile bağlantılı iç göçler ve bunun sonucu olarak tarımsal üretim düşüşüne işaret ederler. Dolayısıyla, bu kaynaklardan yararlanan tarihçilerin tarımsal kriz nedeni olarak daha çok demografik faktörlerle isyanlara dikkat çekmeleri anlaşılır bir durumdur. Öte yandan, isyanların ortaya çıkış nedenleri ise ayrı bir tartışma konusudur, ki bu noktada bazı tarihçiler iklimsel etkenlere de değinmektedirler.[12]

Bir tarımsal krizin öncelikle tahıl fiyatlarını ve sonrasında diğer tüm malların fiyatlarını etkileyeceği açıktır. Ancak burada kriz ile gittikçe daha kötüye giden ve on yıllar süren bir krizden bahsetmiyoruz. Dahası, demografik hareketlerin ve isyanların tüm Anadolu ve Balkanlar'ı ve diğer Osmanlı toprak-

---

12 P. I. Kuniholm, "Archaeological Evidence and Non-Evidence for Climatic Change", *The Earth's Climate and Variability of the Sun Over Recent Millennia, Phil. Trans. R. Soc. Lond. A*, ed. S. J. Runcorn ve J. C. Pecker, 1990, 645-655.

larını da etkilediğini söylemek zor. Mevcut araştırmalar ışığında yerel ve bölgesel üretim krizlerinden bahsetmek daha doğrudur. Bu ise, yerel tahıl fiyatlarının krizin etkisini ancak bölgesel düzeyde yansıtması anlamına gelir. Oysa yakın zamanlara kadar 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyıl başı için İstanbul dışındaki kentlerden elde edilmiş düzenli fiyat verilerimiz yoktu.[13] Bu nedenle tarımsal üretimde kriz ve fiyatlar arasındaki bağlantıyı netlikle görmemiz olanaklı değildi. Bugün ise Anadolu içlerinden bazı bölgelerin fiyat verileri elde edildi ve değerlendirilmeyi bekliyor.[14]

Dolayısıyla, fiyat verilerinin değerlendirilmesi önemlidir. Ciddi fiyat artış ve düşüşlerinde diğer etkenlerle birlikte iklimsel koşulları da hesaba katmak gerekir. Ancak bu durumda da başka bir sorunla karşılaşırız. İklimsel veriler ile fiyat verileri dönemsel ve coğrafi olarak kesişmeyebilir. Kesiştiğinde ise kötü hava koşulları, örneğin aşırı yağışlar ile fiyatlar arasında pozitif korelasyonu ortaya koymak yeterli değildir, çünkü böyle bir ilişkinin varlığı zaten açıktır. Bizim için önemli olan kısa dönemde bu ilişkinin ciddi fiyat dalgalanmalarına, gelir dağılımında değişime, kırsal kesimde geçim güçlüğüne, açlık ve salgın hastalıklara ve böylece göç veya isyanlara neden olup olmadığını tespit etmektir. Veya, bunun vergi gelirlerinde düşüşe, nüfus değişimine, bazı kurumlarda örneğin timar sistemi veya vakıf kurumlarında mali krizlere neden olup olmadığını göstermektir. Bu etkilerin uzun dönemde de örneğin 17. yüzyıl boyunca tekrarlandığını ortaya koymak, eğer uzun dönem iklimsel veriler bu yüzyıl için bir değişim veriyor ise, iklimsel değişimin uzun dönemli iktisadi, sosyal, demografik ve siyasi etkilerinden konuşmamıza olanak verecektir. Bütün bunlar elbette farklı alanlardan veri ve bilgilerin bir araya getirilmesini ve çok farklı tarihsel kaynakların birlikte ele alınmasını gerektirir. Bu nedenle, iklimbilimcilerin çalışmaları yanında, tarihçilerin resmi yazışmalar, günlükler ve mektuplar benzeri her türlü belgeden hava koşulları ile ilgili bilgileri derlemesi, sel, fırtına, kuraklık gibi doğal afetlerin kayıtlarını çıkarması ve tarımsal koşulları yansıtan yerel ve kurumsal çalışmaları yapması çok önemlidir.

---

13 İstanbul için Ömer Lütfi Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 1975. Pamuk 17. yy ortasından başlamak üzere bir çok kent için fiyat serilerini yayınladı, Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998*, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

14 Konya'dan bazı fiyat verilerini Faroqhi vermişti, Suraiya Faroqhi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, s. 206-10, 326f. Yakın zamanda Güran Gelibolu'dan 16. yüzyıl sonlarından başlayan fiyat verileri çıkardı, Tevfik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*, İstanbul, Kitabevi, 2006. Bir diğer çalışma bize Amasya, Tokat, Konya ve Trabzon'dan fiyat serilerini veriyor, Kayhan Orbay, *Economic Development of the Imperial Waqfs; A Study in the Institutional and Local Economic History in the Transformation Period*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Vienna, 2006.

Hava koşullarının tarımsal üretimde neden olduğu düşüşün ve fiyatlarda neden olduğu artışın, kırsal ve kentsel kesimi etkileyen ve belirgin iktisadi, sosyal sonuçları olan bir kriz ortaya çıkarması, ekonomi ve toplumun bu koşullar karşısında verdiği tepkilere ve geliştirdiği çözümlere de bağlı olacaktır. Bazı araştırmacılar, kuraklık veya su baskını gibi doğal afetler sonucu mahsulünü kaybeden çiftçinin bir sonraki dönem ekmek üzere ayırdığı tohumluk buğdayı yemek zorunda kalacağından, sonraki hasadın da az olacağını ve böylece tarımsal krizin etkisinin izleyen yıllara da yayılacağını düşünmektedirler.[15]

Osmanlı örneğinden de biliyoruz ki, doğal afetler durumunda, köylünün üretimi ciddi bir zarara uğrarsa genellikle vergi muafiyetine gidilmektedir. Belirli bir bölgede kıtlık yaşanıp tahıl fiyatlarının yükselmesi durumunda, diğer bölgelerden buğday, un, pirinç takviyesi de yapılmaktaydı. Aynı çözüm, Celali baskınları sonucu köylünün mahsulünün talan edildiği durumlarda da işlemekteydi. Bu konuda vakıflardan örnek verilebilir. Vakıflar, özellikle de büyük tarımsal arazileri tutan sultan vakıfları doğal afetleri ve etkilerini tespit etmek için çok elverişli kurumlardır. Örnek vermek gerekirse, 1042-43/1632-33 yılında, Kangırı bölgesinde hemen tüm bölgeyi etkileyen şiddetli bir dolu söz konusu olur.[16] Bölgede yer alan ve Amasya'daki Sultan II. Bayezid vakfına ait olan köylerin mahsulü tahrip olur ve mültezimler vakfa ödeme yapamaz. Durumun yerinde tespiti ve kadıların bu yönde hüccet vermeleri sonucunda mültezimlerin sözleşme gereği vakfa olan ödeme yükümlülükleri silinir. Dahası, köylerden bazılarının mültezimleri de bizzat köylülerdir. Her durumda, böylesi bir doğal afet karşısında çiftçilerin durumlarını gözeten basit bir mekanizma işlemektedir. Kangırı bölgesinde yer alan diğer vakıf köyleri, timar veya has arazilerini işleyen çiftçiler için de aynı mekanizma devrededir. Ayrıca, kırsalda köylüler bahçelerinde bakla, sebze ve meyve yetiştirir, kümes, küçük baş ve büyük baş hayvanlar bulundurur, süt ve peynir elde eder, yaban otlarından ve çiçeklerden yemek ve reçel yapar, mantar ve kök toplar, av hayvanları, arıcılık ve balıkçılık ile gıda ve maddi kaynak elde eder, şarap damı-

15 W. G. Hoskins, "Harvest Fluctuations and English Economic History, 1480-1619", *Agricultural History Review*, 12, 1964, 28-46; E. A. Wrigley, "Some Reflections on Corn Yields and Prices in Pre-Industrial Economies", *Famine, Disease and the Social Order in Early Modern Society*, ed. John Walter and Roger Schofield, Cambridge University Press, 1989, 235-278.

16 MM 674. Türkiye'ya ait veriler 1640 ile 1644 tarihleri arasında yağış miktarında bir artış göstermektedir. Bkz. R. D'Arrigo ve H. M. Cullen, 2001, "A 350-Year (AD 1628-1980) Reconstruction of Turkish Precipitation", *Dendrochronologia* 19 (2), 2001, p. 169. Ayrıca bkz. Touchan, et al., "Preliminary Reconstructions of Spring Precipitation"; Ünal Akkemik, et al., "A Preliminary Reconstruction (A.D. 1635-2000) of Spring Precipitation Using Oak Tree Rings in the Western Black Sea Region of Turkey", *International Journal of Biometeorology*, 49, 2005, 297-302.

tır, boğma rakı yapar. Her ne kadar bazı doğal afetler tarladaki mahsulü harap etse de, bu zorunlu olarak kıtlık ve açlık, göç ve isyan doğurmayabilir. Burada olduğu gibi, afet ile birlikte onun sonuçlarını da iyi görmek gerekir. Tekrar vurgulamak gerekirse, iklimsel değişim, yağış rejiminde değişimin tarımsal, iktisadi ve diğer genel etkileri, bunların ortaya çıktığı coğrafyanın mevcut iklimi, ekimi yapılan ürün ve toplumun afetler karşısında geliştirdiği çözüm mekanizmalarına göre değişecektir.

Vakıflardan bir diğer örnekle devam edelim. II. Bayezid vakfı bir çok sancağa yayılmış çok sayıda köyden elde ettiği mahsul ve gelirler nedeniyle yerel doğal afetlerin tarımsal etkilerine karşı oldukça korunaklı bir vakıf görünümündedir. Yerel tarımsal krizin mali etkilerini rahatlıkla diğer bölgelerden elde ettiği gelirler ve bazı bütçe ayarlamaları ile giderebilmektedir. Bir çok büyük sultan vakfı da aynı durumdadır. Herhangi bir nedenle, doğal afet, salgın hastalık veya isyan olsun, gelirlerinde ortaya çıkan azalmaları, elbette her zaman mümkün olmasa da, bütçe gider kalemlerinde değişiklik, kısıntılar veya bazı ödemelerinde kesinti ve ertelemeler ile dengeleyebilmektedirler.

Üzerinde çalışılan bazı vakıflarda 17. yüzyılda ilginç bir uygulama ortaya çıkmıştır. Normalde vakıf çalışanları, medrese öğrencileri ve vakıf mutfağından tahsisat alan ihtiyaç sahipleri ile misafirler vakıf imaretinde pişen yemekleri yerler. Ancak büyük olasılıkla 17. yüzyıl başlarında fiyatlarda görülen aşırı dalgalanmalar nedeniyle bu uygulamada değişiklik yapılmak zorunda kalınmıştır. Vakıflar imaretten sıcak yemek çıkarmak yerine yemeğin parasını vermeye ve sadece misafirlere yemek ikram etmeye başlamışlardır. Bu imaret masrafında bir düşüşe neden olabilir, örneğin kap kacak alımı, kalaylanması ve odun ve hammaliye masraflarını azaltabilir. Daha da önemlisi, yemek karşılığı ödemelerin akça cinsinden sabitlenmesi, mutfak giderlerinin ani ve büyük dalgalanmalar gösteren ve yükselen fiyatların getirdiği aşırı maliyetlerden kurtarılması demektir. Ayrıntılarını fazlaca bilmediğimiz bu değişikliklerin daha fazla araştırılması gerekmektedir. Bu fiyat dalgalanmaları gümüş akımı veya tağşişler gibi parasal nedenlere mi yoksa yaygın isyanlara mı yoksa hava koşullarındaki aşırı değişkenliğe mi bağlıdır, daha net biçimde ortaya konulmalıdır. Nedeni her ne olursa olsun, bu örnekler, Osmanlı ekonomisi ve toplumunda merkezi öneme sahip bir kurumun belki de hava koşullarındaki belirsizlik ve aşırı dalgalanmaların etkilerine karşı geliştirdiği bir çözüm olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı tarihinde 16. ve 17. yüzyıllar için iddia edilen, tarımsal ve iktisadi kriz ile sosyal çalkantılar ve isyanların nedenleri arasına iklimsel faktörleri katmak için gerek iklimbilimsel çalışmaların ve gerekse tarihsel çalışmala-

rın artması ve öncelikle iklim örüntüsünde gerçekten bir değişim olup olmadığının netlikle ortaya konulması gerekmektedir. Daha önce de değinildiği gibi, bu noktada tarihçilerin belgeler üzerinde yapacakları çalışmaların bir araya getirilmesi bilhassa önemlidir. Ardından ise, eğer bir iklimsel değişim ve bununla bağlantılı artan aşırı hava olayları ve afetler veya tarımsal üretimi olumsuz etkileyecek derecede mevsim sıcaklık ve yağışlarında değişim söz konusu ise, bunların iktisadi ve sosyal etkilerini ortaya çıkarmaya yönelik yerel ve kurumsal çalışmalar daha sağlam bir biçimde doğrudan bir genel sürece ve nedene bağlanabilir veya onunla ilişkilendirilebilir. Bu yapılana değin, tarımsal krizleri, fiyat hareketlerini, kentsel ekonomide görülen krizleri, taşra veya merkezde ortaya çıkan sosyal ve siyasi isyanları, ne öncelikle iklimsel koşullar ile ne de küresel düzeyde kaba benzerliklerle anlamaya çalışmak verimli, açıklayıcı ve anlamlı olacak, ancak ilgi uyandırıcı olmaya devam edecektir. Şüphesiz bunun da tarihçilerin kavramsal alet-edevat kutusunu genişlettiği ve tartışma açmak bakımından yararlı olduğu ileri sürülebilir. Ancak, bu noktanın ötesine geçmek ve çalışmaları nihai amacına ulaştırmak, hâlâ yoğun emek gerektiren yerel ve kurumsal tarih çalışmalarını ve tarihsel kanıtların üretilmesini gerektiriyor.

Özet: Osmanlı tarihyazımının son zamanlarda üzerinde durmaya başladığı iklimsel değişmelerin tarımsal ekonomi ve toplum üzerindeki etkileri potansiyel sonuçları itibariyle hayli önemli bir araştırma alanına işaret etmektedir. Bu makalede bu tür çalışmaların kapsamı ve metodolojik boyutlarına yönelik bazı değerlendirmeler yapılmakta, ayrıca, "Küçük Buzul Çağı" tartışmaları ışığında 17. yüzyıl Anadolu'sunda yaşanmış iklimsel değişmelerin kimi sonuçlarına dair bazı gözlemler sunulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İklim, iklimsel değişme, "Küçük Buzul Çağı", "17. Yüzyıl Krizi", vakıflar, tarımsal ekonomi.

Abstract: Effects of climatical changes on agricultural economy and society point to a significant field of study with its potential consequences and Ottoman historiography has recently begun to pay attention to these subjects. This article discusses certain methodological dimensions for such studies and provides some observations on the impacts of changing wheather conditions in Anatolia during the seventeenth century within the context of what is generally called "Little Ice Age".

Keywords: Climate, climatical changes, "Little Ice Age", "17th Century Crisis", pious endowments, agricultural economy.

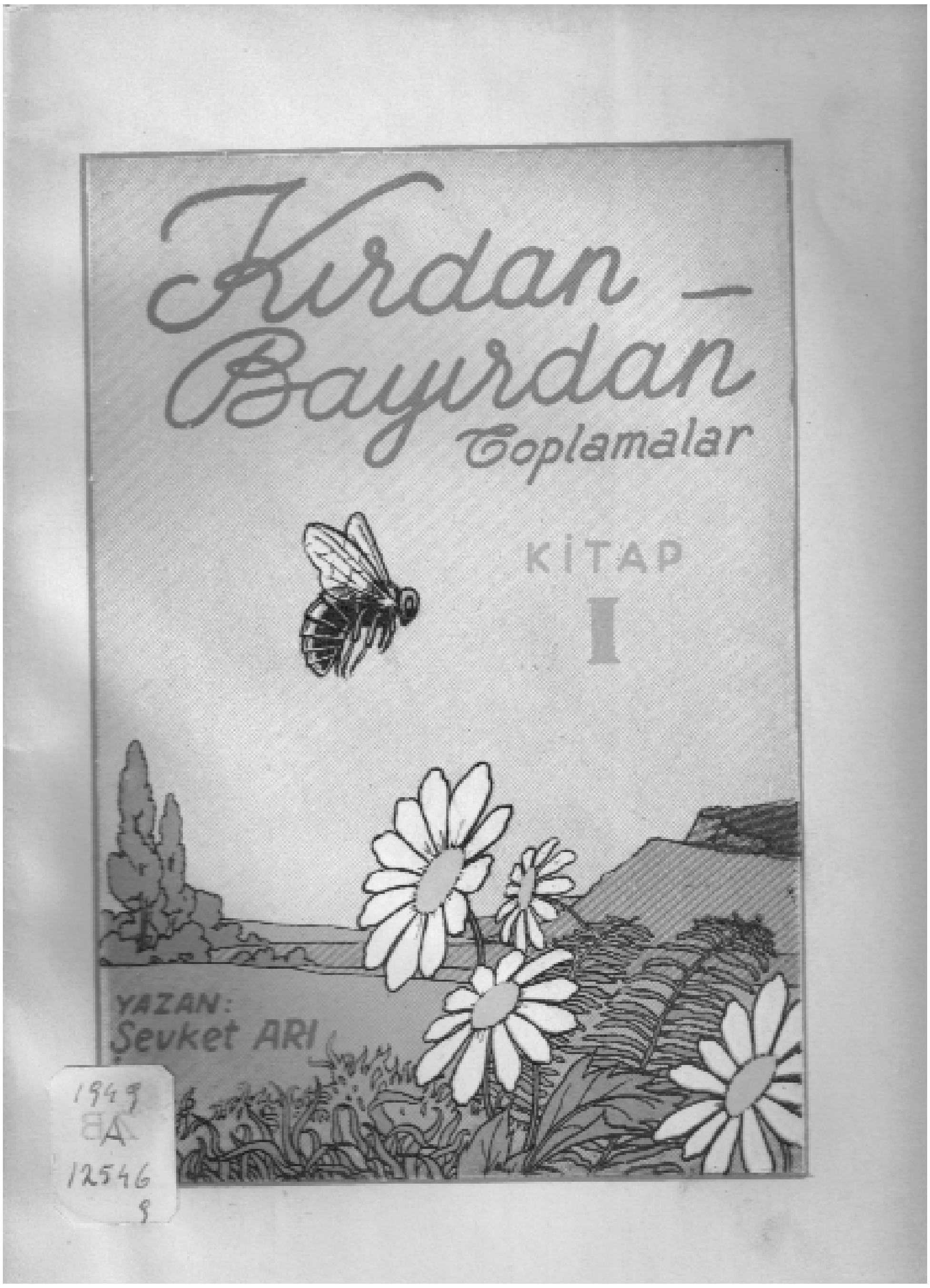

Satış
www.sanatkitabevi.com

Ion Ionescu De La Brad: XIX. Yüzyıl Ortasında Osmanlı Tarım Ekonomisi ve Politik Ekonomi[1]

Alp Yücel KAYA*

Türkiye'nin önemli ölçüde bir tarım ülkesi olarak büyük zenginlikler üretmeye elverişli olduğunun altını çizen *Journal de Constantinople* 14 Aralık 1849'da sütunlarını yeni bir yazara açıyordu: "Fransa'da, bilgin Dombasle yönetimindeki Roville Okulu'nda uzun seneler boyunca ziraat bilimi eğitimi görmüş ve ziraat ile daha iyi ilgilenilen Avrupa'nın farklı bölgelerine birçok geziler yapmış, genç bir Moldav olan Bay Jonesco Türkiye'nin gelişmesi için yapılması gerekenler ve temel ürünler üzerine bir dizi makale hazırlamayı öneriyor."[2] Böylece Ion Ionescu de la Brad "Bursa'ya Zirai Gezi" (*Excursion agricole à Brousse*) başlıklı makalesi ile *Journal de Constantinople*'da Jon Jonesco veya Ion Ionesco imzalarıyla 1857'ye kadar sekiz sene sürecek yazarlık serüvenine başlıyordu.

Bu makalede 19. yüzyıl ortası Osmanlı tarımı hakkında gözlemlerini dönemin güncel ekonomi ve agronomi literatürü ile harmanlayarak özgün bir bakış açısıyla tartışan Ion Ionescu de la Brad üzerinde duracağız.[3] Onun entelektüel

* İTÜ İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü.

1 Ion Ionescu de la Brad'dan ilk defa haberdar olmamı sağlayan Mustafa Erdem Kabadayı'ya, konu üzerinde bol bol tartışma fırsatı bulduğum ve benden hiçbir yardımı esirgemeyen Nagy Pienaru'ya ve sağladıkları araştırma olanakları için New Europe College, Institut for Advanced Studies (Bükreş) yöneticilerine müteşekkirim. Bu makale 19. yüzyıl ekonomi yazını ve toprak meselesini Ion Ionescu de la Brad'ın yazdıklarından yola çıkarak ele alan ve halen devam etmekte olan bir araştırmanın ilk ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

2 *Journal de Constantinople*, 14 Aralık 1849, sayı 204.

3 Romen araştırmacıları hariç tutarsak, Ion Ionescu de la Brad tarih veya ekonomi tarihi yazımına pek yansımış değildir. Belirleyebildiğimiz kadarıyla yalnızca şu eserlerde, ağırlıklı olarak da Dobruca üzerine yazdıkları bağlamında, onun çalışmalarından faydalanılmıştır: Halil İnalcık, "Dobruca", *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, cilt 2, Leiden: E. J. Brill, s. 610; Kemal H. Karpat, "Romania and the Ottoman Empire: A Historiographical Review", *The Turkish Association Bulletin*, cilt 24, sayı 1, 2000, s. 129-135, s. 132; Mustafa Erdem Kabadayı, "Mobility and Resistance in the Light of the Ottoman Settlement Policiers in the Second Hald of the Nineteenth Century: the Transfer of Agricultural Labourers from Syria to Dobrudja", M. Afifi, R. Chih, B. Marion, N. Michel ve I. Tamdoğan (derl.), *Sociétés rurales ottomanes/Ottoman Rural Societies* içinde, Kahire: IFAO, 2005, s. 225-240; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, İstanbul: Devlet Basımevi, 1938, s. 104-105.

dünyasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı çalışmaları daha iyi anlayabilmek için ilk olarak eğitim gördüğü Roville Ziraat Okulu'ndan bahsetmek gerekir. 1840'larda Boğdan'daki (Moldavya) reformcu boyarlar öncülüğünde güdülen reform hareketinde yer alışını ele aldıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetlerini inceleyeceğiz. Son olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunduğu sırada Osmanlı tarım ekonomisi üzerine söylediklerinden örnekler sunacağız.

Roville Ziraat Okulu

Ion Ionescu de la Brad (1818-1891) *Journal de Constantinople*'un tanıtım yazısında da belirtildiği gibi dönemin en meşhur ziraat okulu olan Roville Ziraat Okulu'nda (*Ecole agricole de Roville*) 1838-1840 yılları arasında eğitim gördü. Roville tecrübesinin sonraki kariyerinde ve yazdığı eserlerde çok önemli bir mihenk taşı oluşturduğunu söylememiz gerekiyor. Roville Ziraat Okulu üzerinde bir nebze durmamızda bu nedenle fayda var.[4] Okul, soylu sınıftan gelen ve başta kimya olmak üzere fen bilimlerine yoğun bir ilgisi olan Mathieu de Dombasle öncülüğünde hisseli bir şirket olarak yaklaşık 200 hektarlık bir arazi üzerine Nancy şehri yakınlarında (Lorraine bölgesinde) 1822'de kuruldu ve 1842'ye kadar faaliyet gösterdi. Fransa'nın ilk ziraat okulu olmasına rağmen ünü bütün Avrupa'da 19. yüzyılın ilk yarısında duyularak farklı ülkelerden birçok öğrenci çekmeye başladı. Okul tarımda yeni teknik ve teknolojilerin denendiği ve geliştirildiği, rasyonel üretim sistemlerinin hedef alındığı, genç öğrencilerin bir veya iki sene süresince eğitim alarak kendilerini toprak sahibi veya çiftçi olarak tarım işletmeciliğine hazırladıkları bir deneme çiftliği olarak işliyordu. Öğrenciler uygulamalı tarım eğitimi dışında botanik, veterinerlik, tarım muhasebesi/ekonomisi dersleri de alıyorlardı.

Bu haliyle okul 18. yüzyılda gelişmeye başlayan ekonomik anlayış ve agronomi uygulamalarıyla devamlılık arz eder:[5] girdi maliyetlerinin optimizasyonu; artık ürünün, veya Fizyokratların deyişiyle net ürünün, azamileştirilmesi; istatistikler ve çiftlik muhasebesi tutulması; yeni tekniklerin uygulanması; üretimin rasyonelleştirilmesi ve daha verimli kılınması; üretimin küçük ölçekli topraklardan ziyade büyük toprak mülkiyeti üzerinde gerçekleştirilmesi;

4 Fabien Knittel, Marc Benoit ve Michelle Cussenot, "Roville 1822-1842, Naissance de l'enseignement agricole français", Michel Boulet (derl.), *Les enjeux de la formation des acteurs de l'agriculture 1760-1945* içinde, Dijon: Educagri, 2000, 525 s.

5 Ekonomik düşüncenin gelişimi ile agronomi arasındaki ilişkiyi sorgulayan bir makale için bknz. Lluis Argemi "Agriculture, Agronomy, and Political Economy: Some Missing Links", *History of Political Economy*, cilt 34, sayı 2, 2002, s. 449-478.

serbest ticaret ile tarımsal üretimin değerlendirilmesi; artan artık/net ürün sayesinde devlet gelirlerinin arttırılması. Bu genel çerçeve içerisinde özellikle servetin asıl kaynağının toprak ve tarım olduğunun altını çizen Fizyokratların[6] ağırlığı olmasına rağmen Kameralistler[7] ve İskoç politik ekonomistlerin[8] tarım üzerine yaptıkları çalışmaların katkılarını da unutmamak gerekir. Ama Fransa özelinde düşündüğümüzde, 18. yüzyılın ortasından bu yana faaliyet gösteren, büyük toprak sahiplerinin yerel düzeyde örgütlenerek teorik önerileri uygulamaya geçirmek amacıyla kurdukları ziraat dernekleri (*société d'agriculture*) ve tarımda ilerleme ve gelişmeyi öngören ziraat topluluklarının (*comice agricole*) Roville Ziraat Okulu ile gövde bulduğunu söyleyebiliriz. Mathieu de Dombasle de zaten bu tür bir geleneğin en iyi temsilcilerden biriydi. Roville Okulu ve Mathieu de Dombasle'ın girişimleri, daha farklı bir tarihsel çerçevede, Temmuz Monarşisi dönemini yaşayan 1830 sonrası Fransası'nda daha elverişli bir ortam buldu. Bu dönemde rejime muhalif eşraf ve soyluların "kıra inmeleriyle" kurdukları zirai dernekler ve toplulukların hemen her bölgede yaygınlık kazanması, Fransa'da agronomi ve tarımsal gelişmeyi en önde gelen gündem maddelerinden biri yaptı.[9] Bununla birlikte okuldaki eğitimin toprak sahibi, çiftlik işletmecisi veya çiftçi gibi kavramlara yaptığı vurgu, bize Marc Bloch'un da altını çizdiği 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve Fransız Devrimi sonrasındaki hukuki ve ekonomik düzenlemelerle ekonomik ve toplumsal hayata yansıyan tarımsal bireysellik (başka deyişle özel mülkiyet) mücadelelerinin ve buna bağlı olarak kapitalist tarım işletmeciliğinin 19. yüzyılın ilk yarısında Fransa'da eriştiği boyutu gösteriyor.[10]

Bu arada okulun kurucusu ve yöneticisi, Ion Ionescu'nun ilerde yazılarında "ustam" diyerek bahsedeceği, Mathieu de Dombasle'in yayın faaliyetlerin-

6 François Quesnay, *Physiocratie, Droit naturel, Tableau économique et autres textes*, Jean Cartelier (derl.), Paris: Flammarion, 1991; Philippe Steiner (1998), *La 'science nouvelle' de l'économie politique*, Paris: Presses universitaires de France; Jean-Claude Perrot (1992), "La comptabilité des entreprises agricoles dans l'économie physiocratique", *Une histoire intellectuelle de l'économie politique XVIIe-XVIIIe siècle* makale derlemesi içinde, Paris : EHESS, s. 217-236.

7 Keith Tribe, *Strategies of economic order: German economic discourse, 1750-1950*, Cambridge: Cambridge University Press, 1995, IX-285 s.; Guillaume Garner, *État, économie, territoire en Allemagne : l'espace dans le caméralisme et l'économie politique, 1740-1820*, Paris: EHESS, 2005, 436 s.

8 Neil Davidson, "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 1: From the Crisis of Feudalism to the Origins of Agrarian Transformation (1688-1746)", *Journal of Agrarian Change*, 2004, cilt 4, sayı 3, s. 227-268; "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 2: The Capitalist Offensive (1747-1815)", *Journal of Agrarian Change*, 2004, cilt 4, sayı 4, s. 411-460: "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 3: The Enlightenment as the Theory and Practice of Improvement", *Journal of Agrarian Change*, 2005, cilt 5, sayı 1, s. 1-72.

9 George Duby ve Armand Wallon (derl.), *Histoire de la France rurale, 3. cilt, Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789-1914*, Paris: Seuil, 1976, 573 s., s. 116-7.

10 Marc Bloch, "La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIIIe siècle", *La terre et le paysan* makale derlemesi içinde, Paris: Armand Colin, s. 257-349.

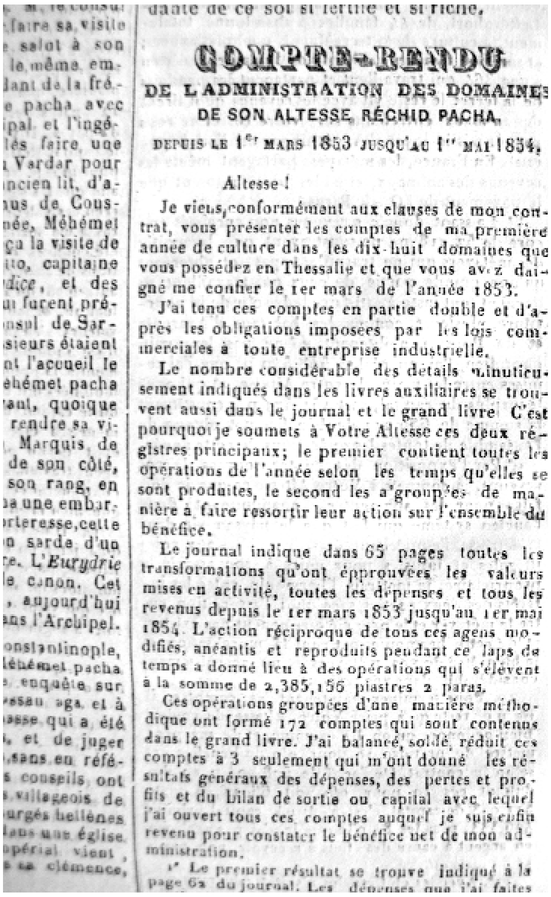

dante de ce sol si fertile et si riche.

COMPTE-RENDU
DE L'ADMINISTRATION DES DOMAINES
DE SON ALTESSE RÉCHID PACHA,
DEPUIS LE 1er MARS 1853 JUSQU'AU 1er MAI 1854.

Altesse !

Je viens, conformément aux clauses de mon contrat, vous présenter les comptes de ma première année de culture dans les dix-huit domaines que vous possédez en Thessalie et que vous avez daigné me confier le 1er mars de l'année 1853.

J'ai tenu ces comptes en partie double et d'après les obligations imposées par les lois commerciales à toute entreprise industrielle.

Le nombre considérable des détails minutieusement indiqués dans les livres auxiliaires se trouvent aussi dans le journal et le grand livre. C'est pourquoi je soumets à Votre Altesse ces deux régistres principaux; le premier contient toutes les opérations de l'année selon les temps qu'elles se sont produites, le second les a groupées de manière à faire ressortir leur action sur l'ensemble du bénéfice.

Le journal indique dans 65 pages toutes les transformations qu'ont éprouvées les valeurs mises en activité, toutes les dépenses et tous les revenus depuis le 1er mars 1853 jusqu'au 1er mai 1854. L'action réciproque de tous ces agens modifiés, anéantis et reproduits pendant ce laps de temps a donné lieu à des opérations qui s'élèvent à la somme de 2,385,156 piastres 2 paras.

Ces opérations groupées d'une manière méthodique ont formé 172 comptes qui sont contenus dans le grand livre. J'ai balancé, soldé, réduit ces comptes à 3 seulement qui m'ont donné les résultats généraux des dépenses, des pertes et profits et du bilan de sortie ou capital avec lequel j'ai ouvert tous ces comptes auquel je suis enfin revenu pour constater le bénéfice net de mon administration.

1° Le premier résultat se trouve indiqué à la page 62 du journal. Les dépenses que j'ai faites

den de bahsetmemiz Ion Ionescu'nun sonraki dönemlerde yazdıklarını anlamlandırmak için faydalı olacaktır. Okuldaki eğitim, uygulamalar, tarım ekonomisi/muhasebesi, rasyonel ve verimli bir tarımsal üretim için yapılması gerekenler üzerine hem teorik hem de uygulamaya dair makaleler içeren, 1824-1837 yılları arasında çıkan *Annales agricoles de Roville* bunların en başında geliyor. Bu dergi, hem Roville Ziraat Okulu'nun teori ve uygulamaya hem de okulun çalışmalarının tarımla uğraşanlara ve kamuya aktarılmasına verdiği önemin bir kanıtını oluşturuyor. *Annales agricoles*'ün dışında ilk olarak 1821 yılında basılmasına rağmen baskıları defalarca tekrarlanan *Le Calendrier du bon cultivateur, ou Manuel de l'agriculteur praticien*[11] (İyi Üreticinin Takvimi veya Ameli Ziraatçinin El Kitabı) Mathieu de Dombasle'ın agronomi çalışmaları arasında en önemli eserlerinden yalnızca birisi.[12] Bu kitapta da öncelik bilimsel ve rasyonel yöntemlerle verimliliğin arttırılarak "bireysel" üretimin veya işletmeciliğin yaygınlaştırılmasına verilmiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz İskoç politik ekonomistleri ve Alman Kameralistleri ile etkileşimini göstermek için Mathieu de Dombasle'in oldukça önem verdiği John Sinclair'den *Agriculture pratique et raisonnée*[13] (Pratik ve Rasyonel Tarım) kitabını; ünlü Alman agronom Albrecht Daniel Thaër'den de *Description des nouve-*

11 Mathieu de Dombasle, *Le calendrier du bon cultivateur, ou Manuel de l'agriculteur praticien*, Nancy: Haener, 1821, IV-407 s.

12 Fabien Knittel, "La diffusion d'une pédagogie agricole: les écrits de Mathieu de Dombasle", *Annales de l'Est*, sayı 1, s. 131-143.

13 John Sinclair, *L'Agriculture pratique et raisonnée*, çeviren: M. de Dombasle, Paris: Mme Huzard (Déterville), 1824-1825, 2 cilt.

aux instrumens d'agriculture les plus utiles[14] (En Faydalı Yeni Ziraat Aletlerinin Tasviri) kitabını Fransızca'ya çervirdiğini ekleyelim.

Ion Ionescu Roville'deki eğitiminden sonra yine Fransa'da Auxerre Ziraat ve Senart Orman okullarında kısa süre bulundu.[15] 1840-1841 yıllarında Paris'de Sorbonne Üniversitesi'nde fizik, kimya ve doğa tarihi dersleri, *Institut de Botanique*'de (Botanik Enstitüsü) botanik dersleri, *Conservatoire des arts et métiers*'de politik ekonomi dersleri aldı.[16] Bu arada politik ekonomi derslerini aldığı dönemde *Conservatoire des arts et métiers*'de politik ekonomi kürsünün başında Jean-Baptiste Say'in halefi Adolphe Blanqui bulunuyordu. Blanqui'nin, ekonomik düşünce tarihi kitaplarının ilki sayılabilecek bir kitap hazırladığı gibi[17] 1841 yılında Fransa Bilimler Akademisi'nin görevlendirmesiyle, Silistre Vilayeti'nde ortaya çıkan huzursuzlukların ekonomik kökenlerini araştırmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş olduğunu da belirtelim.[18]

Boğdan'daki Faaliyetler ve 1848

Ion Ionescu 1841 yılında Boğdan'a geri döndükten sonra ustası Mathieu de Dombasle'ın aynı adlı eserine atıfla *Calendar al bunului lucr„tor de p„mînt* (İyi Toprak Üreticisinin Takvimi) adlı kitabı yazdı.[19] 1842 yılında ise Yaş'taki Michel Sturdza Akademisi'nde ziraat dersleri vermeye başladı. Bu derslerle Boğdan'da yüksek öğretimde agronomi ilk defa yer almaya başladı. 1844 yılında yayınladığı *Îmbun„t„.iri în agricultura noastr„*'da (Ziraatimizde İyileştirmeler); ülkesinde, Boğdan/Moldovya, tarımın ilerlemesi için getirdiği öneriler arasında en dikkat çekici olanı, Roville örneğinde olduğu gibi bir okul çerçevesinde bir deneme çiftliği veya bir ziraat enstitüsü kurulmasıydı.[20] Bu düşünce-

14 Albrecht Daniel Thaër, *Description des nouveaux instrumens d'agriculture les plus utiles*, çeviren: M. de Dombasle, Paris: Mme Huzard, 1821, 128 s.

15 Ion Matei, "Un agronome roumain dans l'Empire ottoman pendant les années 1849-1859", *Studia at Acta Orientalia*, cilt VII, 1968, s. 295-301, s. 296.

16 Gh. Cristea, "L'expérience de l'Ecole agricole de Roville (France) en Roumanie", *Revue roumain d'histoire*, cilt 4, sayı 4, s. 823-839, s. 826.

17 Adolphe Blanqui, *Histoire de l'économie politique en Europe depuis les anciens jusqu'à nos jours, suivie d'une bibliographie raisonnée des principaux ouvrages d'économie politique*, Paris: Guillaumin, 1837, 480 s.

18 Adolphe Blanqui, *Considérations sur l'état social de la Turquie d'Europe*, Paris: W. Coquebert, 1842, IV-77 s.; Adolphe Blanqui, *Voyage en Bulgarie pendant l'année 1841*, Paris: W. Coquebert, 1843, X-414 s.

19 Cristea, "L'expérience…", *op.cit.*, s. 827.

20 Cristea, "L'expérience…", *op.cit.*, s. 826-827. Ayrıca bknz. Al. Andronic, "Ion Ionsecu de la Brad şi unele probleme în domeniul agriculturii din Moldova în anii 1840-1844", *Ion Ionescu de la Brad Aniversarea a 150 de ani de la naştere, volum omagial* içinde, Bacau, 1968, s. 202-208.

sini 1845 tarihli *Calendar pentru bunul gospodar* (İyi İdarecinin Takvimi) adlı eserinde geliştirerek tekrarladı[21]. Ziraat okulu için somut gelişme 1846 yılında yaşandı. Ion Ionescu'nun eğitiminden işletmesine her şeyinden sorumlu olacağı, Moldav boyarlarından Scarlat Vasiliu Vîrnav'ın da sermaye finansmanını yapacağı bir deneme çiftliği ve ziraat okulu kurulmasına dair bir anlaşma imzalandı. Anlaşma, tarafların karşılıklı sorumlulukları dahil olmak üzere, okul ve deneme çiftliğinin kurulmasından, gerçekleştirilecek eğitimin en ince ayrıntısına kadar maddeler içeriyordu.[22] Ancak 1848'de bütün Avrupa'yı saran devrimci hareketler Eflak ve Boğdan'ı da etkilemişken 19. yüzyılın başından bu yana reformcu bir pozisyon almış olan bazı boyarlar (büyük toprak sahipleri) siyasi mücadeleyi ön plana alarak eğitim konusundaki planları ertelediler, böylece Ion Ionsecu'nun ziraat okulu ve deneme çiftliği planları da ertelenmiş oldu.

1848'in sıcak günlerinde Ion Ionescu reformcu boyarların hareketi içerisinde yer alarak reformcu kanat tarafından oluşturulan, boyar ve köylü temsilcilerini içeren "mülkiyet komisyonu"nun başkan yardımcılığı görevini yaptı. Bu komisyon köylülerin tabi oldukları angaryaları[23] ortadan kaldırarak köylülere toprak dağıtımını öngören bir "toprak reformu" üzerinde çalışmalar yapıyordu.[24] Aslında reformcu boyarların siyasi hareketinin kökeni, 1840'larda Ion Ionescu'nun ziraat okulu ve deneme çiftliği kurma çabalarında da görüldüğü gibi, 1848 öncesine hatta 18. yüzyıla kadar iniyordu.[25] Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında kırılgan bir dengede mücadele vermek zorunda kalmış olmalarına rağmen, bu denge dahilinde, Eflak ve Boğdan'da kendileri için imtiyazlardan ziyade toprak mülkiyetiyle tanımlı (köylülerin özgür çiftçiler olarak yer aldıkları) bir siyasi, ekonomik ve toplumsal düzen kurgulamaya başlamışlardı.[26] Bu noktada büyük toprak sahibi reformcu boyarların aşamalı olarak,

21 Cristea, "L'expérience…", *op.cit.*, s. 827-828.

22 Cristea, "L'expérience…", *op.cit.*, s. 828-831.

23 1830 yılında Osmanlı-Rus rekabeti çerçevesinde Rusya'nın etkisiyle yürürlüğe konulan Eflak ve Boğdan'ın dahili yönetimini belirleyen *Règlement organique* (dahili nizamname) angaryayı şöyle düzenliyordu: köylü yılda 12 gün toprak sahibine çalışacak, bir gün toprak sahibinin evine odun taşıma veya taşımacılık hizmeti yapacak, 100 aileden 4 köylü toprak sahibine hizmetkarlık yapacak; köylü ürettiği ürünler üzerinden ondalık (aşar) verecek. Bknz. Ilie Corfus, *L'agriculture en Valachie depuis la Révolution de 1848 jusqu'à la Réforme de 1864*, Bükreş: Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1976, 216 s., s. 15.

24 *Ibid.*

25 Vlad Georgescu, *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés roumaines 1769-1830*, Bükreş: Association internationale d'études du sud-est européen, 1970, XXI-197 s.

26 Bu çerçevede Rusya'nın siyasi etkisi altında ortaya çıkan 1830 tarihli *Règlement organique* (dahili nizamname) ve 1848 devrimcilerinin reform programının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reform hareketlerini oldukça etkilediği savı da üzerinde durmaya değerdir, bu konudaki zihin açıcı bir makale için bknz. Radu R. Florescu, "The Romanian Impact upon the Ottoman Tanzimat", *Revue roumaine d'histoire*, cilt. 17, sayı 1, 1978, s. 41-50.

orta vadede bazı feodal toplumsal kontrol mekanizmalarını korusalar da, uzun vadede feodal üretim sisteminden kapitalist üretim sistemine geçmeye ve kendilerini kapitalist toprak sahiplerine dönüştürmeye yönelik bir yöntem izledikleri söylenebilir.[27]

Ancak Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında sıkışmış olan, Fransa, Büyük Britanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da siyasi ağırlığını hisseden Eflak ve Boğdan'da 1848 devrimcileri, birçok Avrupa ülkesinde olduğu gibi, başarılı olamadılar.[28] Hareketlerinin bastırılmasından sonra ya Batı ülkelerine ya da Osmanlı İmparatorluğu'na kaçarak siyasi göçmen konumuna geldiler, böylece "toprak reformu" programı ve bu program içinde önemli bir yere sahip olan Ion Ionescu'nun ziraat okulu ve deneme çiftliği planı gündemden tamamen düşmüş oldu. Osmanlı İmparatorluğu'na geçen birçok arkadaşı gibi Ion Ionescu ilk önce Bursa'ya yerleştirildi. Giriş bölümünde bahsedilen "Bursa'ya Zirai Gezi" Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu ilk ikametin sonucu oluştu.

Osmanlı Topraklarında Siyasi Göçmenlikten Ekonomistliğe

1848 yılını Bursa'da geçiren Ion Ionescu 1849 yılında İstanbul'a geldi. Burada diğer etkili Eflak ve Boğdan siyasi göçmenlerinin bağlantıları aracılığıyla bir taraftan Osmanlı yöneticileri ile tanışıp idari yapı içerisinde görevler almaya başlarken diğer taraftan *Journal de Constantinople*'u çıkaran François Noguès ile tanışıp gazetesinde yazılar ve raporlar yazmaya koyuldu. Bursa'daki tarımsal ekonomi üzerine yazdığı ilk yazıda dutluklar, ipekböcekçiliği ve iplik fabrikası başlıkları altında bölgedeki üretim olanakları ve yerel ekonominin gelişmesi için yapılması gerekenler üzerinde duruyordu.[29] Yazının sonunda kurulabilecek bir iplik fabrikasının maliyet hesapları bile gayet ayrıntılı bir şekilde yer alırken Osmanlı topraklarında tarımla ilgili benzer çalışmalara devam edeceğini de vaadediyordu. Bundan sonraki yazısı, genel olarak Osmanlı ekonomisinin özet bir analizini içeren *Coup d'œil sur les conditions de*

27 Bu da aslında literatürde Prusya tarzı denilen reformcu ve yukarıdan empoze edilen tarımsal kapitalizme denk düşer, bknz. Vlademir Illych Lenin, *The Development of Capitalism in Russia, Collected Works,* 3. cilt içinde, Moskova: Progress Publishers, 1963, s. 239. Bu tür bir tarihsel gelişim, "ticari toplum" evresindeki İngiltere'ye yetişebilmek için 18. yüzyıl İskoçyası'ndaki büyük toprak sahiplerinin izlediği kendilerine özgü kapitalist tarım yolunu da bize hatırlatır, bknz. Davidson, "The Scottish Path to Capitalist Agriculture 3…", *op.cit.*

28 Ülkelerarası güç dengesi çerçevesinde başarısızlığa uğrayan 1848 devrimcilerinin Osmanlılarla ilişkilerinin bir analizi için bknz., Vasile Maciu, "Les relations roumano-turques pendant la révolution de 1848", *Revue roumaine d'histoire*, cilt 10, sayı 1, pp. 43-62. Aynı yazı ve Türkçe özeti için bknz. *Belleten*, cilt 35, sayı 139, 1971.

29 *Journal de Constantinople*, 14 Aralık 1849, sayı 204.

la production de la richesse en Turquie (Türkiye'de Servet Üretimi Şartlarına Bakış), 1850 Nisanı'nda yayınlandı.[30]

Ion Ionescu Nisan–Temmuz 1850 ayları arasında, 1848 Eflak-Boğdan devrimcilerinin liderlerinden yine İstanbul'da bulunan Ion Ghica'nın[31] sağladığı finansman ile, başka bir 1848 devrimcisi olan agronom Ioranu beraberinde Silistre Eyaleti'ne bağlı olan Dobruca'da bulundu.[32] Bu gezideki amaç, 1848'de ertelenmek durumunda kalan Roville örneğindeki bir ziraat okulu ve deneme çiftliğini hayata geçirebilmekti. Bu yeni çaba, İstanbul'daki Eflak ve Boğdan devrimcileri tarafından desteklenmekle birlikte, o sıralar Paris'te siyasi göçmen olarak bulunan, 1848 devrimcilerinin önde gelen isimlerinden olan aynı zamanda 1848'de "Mülkiyet Komisyonu" başkanlığı da yapan Nicolae B„lcescu'yu da heyecanlandırıyor ve yeni planlara sürüklüyordu.[33] Bu hava içerisinde gerçekleştirilen gezide Ion Ionescu, Hırşova'da Topalu Köyü yakınlarında bulunan, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında harap konuma gelen Çekirge Köyü'ndeki araziyi okul ve çiftlik arazisi olarak belirledi.[34] Tüm hesaplamalar yapıldıktan ve ayrıntılar belirlendikten sonra hazırlanan proje taslağı Ion Ionescu tarafından İstanbul'daki Ion Ghica'ya Osmanlı Hükümeti'nden çiftliğin iltizamının alınması amacıyla gönderildi. Ion Ghica projeyi Paris'e Nicolae B„lcescu'nun onayına sunmak için gönderirken, B„lcescu da proje konusunda Versailles Agronomi Enstitüsü müdürü olan, Ion Ionescu'nun yazılarında sıkça referans verdiği, Adrien de Gasparin'e danışıyordu. Onaylanan proje İstanbul'a Ion Ghica'ya Kasım 1850'de tekrar ulaştı. Ghica'nın projeyi o dönemde mülteci komiseri olarak görev yapan Ahmet Vefik Efendi'ye (sonraki dönemin Ahmet Vefik Paşa'sı) iletmesine rağmen proje ülkelerarası diplomatik dengelerle kısıtlanmış Osmanlı idarecileri tarafında çok rağbet bulmadı ya da uygun görülmedi.[35]

Tüm devrimci heyecanlar ve projelerle birlikte Dobruca'ya yapılan gezi sonucunda bölgenin ekonomik yapısı hakkında Ion Ionescu'nun yazdıkları 1850 yılı boyunca *Journal de Constantinople*'da yayınlandı. Hatta aynı yıl François

30 *Journal de Constantinople*, 14 Nisan 1850, sayı 227.

31 Osmanlı idarecileri ile yakın ilişkiler içerisinde olan Ion Ghica'nın 1856'da Sisam mutasarrıflığına getirildiğini de geçerken belirtelim, bkz. Ali Fuat Örenç, "Mösyö Yvan Gika'nın Sisam Beyliği Dönemi Vesikaları", *Romano-Turcica*, cilt 1, sayı 1, 2003, s. 187-205.

32 T. Mateescu, "Projet roumains d'exploitation agricole en Dobroudja au milieu du XIXe siècle", *Revue roumaine d'histoire*, cilt 11, sayı 4, s. 655-663, s. 657.

33 Mateescu, "Projet roumains...", *ibid.*, s. 658.

34 Mateescu, "Projet roumains...", *ibid.*, s. 659.

35 Mateescu, "Projet roumains...", *ibid.*, s. 662-3; Matei, "Un agronome roumain...", *op.cit.*, s. 299.

Noguès, gazetenin matbaasında Ion Ionescu'nun Dobruca üzerine yazılarını 124 sayfa tutan derleme bir kitap olarak bastı: *Excursion agricole dans la plaine de la Dobroudja* (Dobruca Ovasına Zirai Gezi). Çalışma Dobruca'nın Karadeniz'e bağlantıları, toprak, iklim, mülkiyet durumu, tarım ekonomisi sistemleri, idare, vergiler, topografi ve nüfus konu başlıklarını içeriyordu.[36]

Ion Ionescu İstanbul'a dönüşünde, 1847 yılında kurulmuş olan Ayamama (Yeşilköy) Ziraat Mektebi'nde[37] ders vermeye başladı, sonrasında ise Nafia Meclisi üyeliğine getirildi.[38] Bu görevleriyle birlikte 1850 yılı sonuna doğru Tırhala'da (Teselya) incelemeler yapmak üzere yola çıktı. Tırhala'daki gözlemleri üzerine yazıları Ocak 1851'den itibaren *Journal de Constantinople*'da çıkmaya başladı ve yıl boyunca sürdü. Aynı yılın Kasım ayında ise aynı Dobruca gezisi yazıları gibi Tırhala yazıları da kitaplaştı:[39] *la Thessalie agricole telle qu'elle est et telle qu'elle peut être* (Zirai Tırhala, olduğu gibi ve olabileceği gibi). Tırhala'da tarımsal ekonominin emlak-ı hümayun çiftlikleri ile büyük çiftlikler çevresinde örgütlenmiş olması ile Ion Ionescu, ilgisinin en yoğunlaştığı konu üzerine çok zengin bir malzeme ile karşılaştı. Üretim eyleyiciler, toprak sahipleri, ortakçılar, ürünlerin paylaşımı, borçlanma, kredi, kâr, vergiler, çiftlik muhasebesi ana başlıkları altında makaleler kaleme aldı. Özellikle ortakçılık üzerine yazdığı yazılarda Fransa ve Boğdan'da elde ettiği teorik ve uygulamalı bilgi birikimi ile Tırhala'da varolan sistemi çok özgün bir şekilde tartışabildiğini tesbit ediyoruz.

İlerleyen zaman içinde Ion Ionescu'nun bir ziraat okulu ve deneme çiftliği işletme sevdasından hâlâ kurtulamadığı görülüyor. 1852 yılı Temmuz'unda Nafia, Ticaret ve Ziraat Nazırı İzzet Paşa'ya İstanbul yakınlarında, örneğin Ayamama'daki (Yeşilköy) Ziraat Mektebi'nde, kurulacak bir çiftlik okul ve onun işletmesini üstlenme (iltizamını alma) önerisi getiriyordu.[40] Bu öneriye verilen cevabı bilemiyoruz ama kendi hayatını anlattığı bir eserde 1852 yılında Ayamama Ziraat Mektebi'nin müdürlüğüne getirildiğini belirtiyordu[41].

36 Ion Ionescu'nun Dobruca üzerine yazdıklarının bir analizi için bknz. Anca Ghia.„, "Les roumains en Dobroudja au milieu du XIXe siècle d'après les informations de Ion Ionescu de la Brad", *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, cilt 15, sayı 1, 1977, s. 131-157.

37 Cahit Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi, 1734-1876*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2002, XIV-538 s., s. 288-298. Ziraat Mektebi'nin işleyişi ve verilen derslerle ilgili bknz. *Journal de Constantinople*, 29 Temmuz 1849, sayı 177.

38 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.MKT.NZD 17/5 (1266/1850); A.MKT.MHM 40/94 (09.02.1268/04.12.1851); A.MKT.MHM 53/66 (14.05.1269/23.02.1853).

39 *Journal de Constantinople*, 29 Kasım 1851, sayı 342.

40 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.TO 418/4 (20.07.1852).

41 Ghia.„, "Les roumains en Dobroudja...", *op.cit.*, s. 133.

Bununla birlikte Ion Ionescu 1852 yılı Ekim ayında Serasker Mehmet Paşa'nın görevlendirmesiyle Karahisar'daki, tahminlerimize göre bir emlak-ı hümayun çiftliği olan, Çifteler Çiftliği'ne inceleme yapmak üzere gitti.[42] Yolculuğunu, daha çok hayvan yetiştiriciliği yapılan çiftlikteki gözlemlerini ve çiftliği daha verimli kılabilmek için yaptığı hesaplamalarını yine *Journal de Constantinople*'da okuyoruz.[43]

1853 yılı başında ise Ion Ionescu Nafia Meclisi'ndeki görevini devam ettirmesine rağmen Ziraat Mektebi'ndeki görevini bıraktı. 1 Mart 1853'den başlamak üzere Reşit Paşa'nın Tırhala'daki 18 çiftliğinin iltizamını alarak işletmesini üstlendi.[44] Bu, onun bilgi birikimi değerlendirebileceği ve ideallerinden birini sonunda gerçekleştirebileceği bir fırsat olarak ortaya çıkıyordu. Bir taraftan çiftliklerdeki emek örgütlenmesi ve idaresine özen gösterirken diğer taraftan da çiftlik muhasebesini sıkı izleyerek ayrıntılı maliyet hesapları ile gelirleri (artık/net ürünü) arttırmayı hedefliyordu. Bu özenli çiftlik muhasebesini günlük tutarken Reşit Paşa'ya sunmak üzere bir yıl boyunca maliyet ve gelirlerin kaydedildiği büyük bir defter düzenledi. Reşit Paşa'ya sunulan ilk seneki (1 Mart 1853- 1 Mayıs 1854) hesapların raporunu ise yine *Journal de Constantinople*'da yayınladı.[45] Ama örnek olması gerektiğini düşündüğü bu tür bir işletme mantığını tanıtabilmek ve yaygınlaştırabilmek için gazetedeki yayınla yetinmeyecek, aynı yazıyı 1866'da Bükreş'te tekrar basacaktır.[46]

Ion Ionescu ve Politik Ekonomi

Ion Ionescu'nun bir taraftan 19. yüzyıl ortasında ekonomi literatürünü Osmanlı ekonomisi üzerinden nasıl tartıştığını ve diğer taraftan 1848'in toplumsal çatışmaları çerçevesinde tarımsal üretim ilişkilerini nasıl analiz ettiğini görebildiğimiz, Tırhala'daki araştırmalarını aktardığı yazı dizisi içinde 9 Şubat 1851 tarihli *Journal de Constantinople*'da yeralan "Üretim Eyleyicilerinin Ortaklıkları" (*L'association des agents de production*) başlıklı yazısı bize onun ekonomik analizleri hakkında önemli ipuçları verecektir.

42 *Journal de Constantinople*, 29 Ekim 1852, sayı 407.

43 *Journal de Constantinople*, 24 Aralık 1852, sayı 418.

44 *Journal de Constantinople*, 9 Haziran 1854; Ghia.„, "Les roumains en Dobroudja...", *op.cit.*, s. 133; Matei, "Un agronome roumain...", *op.cit.*, s. 300-301; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.MKT.MHM 53/66 (14.5.1269/23.02.1853).

45 *Journal de Constantinople*, 9 Haziran 1854.

46 Ghia.„, "Les roumains en Dobroudja...", *op.cit.*, s. 133; Matei, "Un agronome roumain...", *op.cit.*, s. 300-301.

Ion Ionescu araştırmalarında Tırhala'daki topraklarda iki tür toprak sahipliğinin hüküm sürdüğü sonucuna varıyor: Toprağı kendi hesaplarına işleyen *kefalohori* (baş-köy) denen köylerin sakinleri ve çiftlikler. Çiftliklerde "toprağa sahip olmayıp toprak sahipleriyle ürünün paylaşımı kaydıyla ortaklık kurarak toprağı işleyen" ortakçılar mevcut. "Toprak tasarrufunda bulunan her *kefalohri* köyü üreticisi ve toprak sahibi olmayıp çiftiklerdeki (ortakçı sayısına eşit olan) parselleri paylaşmış olan üreticiler bölgede bireysel küçük üretim sisteminde faaliyet gösteriyorlar."[47]

Tırhala'daki bu tesbitten sonra, 1848'deki Avrupa'daki toplumsal ve siyasi çatışmaların etkisi tazeliğini korurken, Ion Ionescu'un ilgisi çiftlikler ve çiftliklerdeki üretim üzerine yoğunlaşıyor ve üretim faktörleri (sermaye, rant ve emek) arasındaki ilişki üzerinde duruyor. Çünkü "toplumsal servetin unsurları olan ürettiğimiz ve tükettiğimiz sermaye ve emek, en şiddetli tartışmaların ve en feci toplumsal karışıklıkların konusu oldular ve olmaya da devam ediyorlar". Ona göre üretim eyleyicilerinin her biri diğerinin ortağıdır ve ekonomik yapıda "ortaklık" dahilinde faaliyet gösterirler. Ortaklık çerçevesinde de eyleyiciler "doğal kaynakları kullanarak toprağa rant, sermayeye faiz ve emeğe ücret olarak karşılığını vermelidirler". "Eğer rant, sermaye ve ücret arasındaki elde edilen ürünlerin paylaşımı sırasında ortaklardan biri diğerleri üzerinde egemenlik ararsa, ortaklıktaki denge yıkılır ve açık veya gizli, kavga başlar".

Ion Ionescu'ya göre "ya sermaye yararına ya da emek yararına bu ortaklığı tekelleştirme eğilimi" bu süreçte öne çıkar. Bu tekel de, ya sermayenin emekçiyi yani güçlünün zayıfı ya da emekçinin sermayedarı yani zayıfın güçlüyü baskı altında tutmasını getirir. "Birinci durumda ortaklığın ürünlerinin paylaşımında sermaye emekten daha fazla bir pay alırken ikinci durumda emek sermayeden daha fazla pay alır. Her iki durumda da ortaklık ilkesinden kayma gözlenir, adaletsizlik ve dolayısıyla anarşi ve sefalet ortaya çıkar". Ion Ionescu'ya göre sorun sermaye ve emeğin çıkarlarının ürünlerin paylaşımında eşit olarak temsil edilmemesidir. Bu durumda "tüm ortaklık çabaları ortaklığın temel ilkeleri olan özgürlük ve eşitlikten uzaklaşarak çıkarların çatışmasıyla boş ve verimsiz hale gelir".

Üretime bir düzen vermek ve insanlığı sefaletin tahakkümünden kurtarmak için birçok felsefecinin ortaklık konusunu ele aldıklarını söyler Ion Ionescu ve farklı görüşleri sıralar. Mesela bazıları sefaleti insanlığın ayrılmaz bir

[47] Fransızca orijinal metinden çeviriler bana ait (A.Y.K.).

parçası olarak görerek ortaklıkların kuruluşuna hayırseverlik faaliyetlerini eklemlerler diyerek, tahminen, Jeremy Bentham'ın *National Charity Company*'sini kasteder.[48] Adam Smith'in adını açık etmez ama "rekabetin iş örgütlenmesinin temeli olduğunu düşünerek yeryüzünde tanrısal mutluluğu vaadeden doktrinler formüle edenler"i de sıralamaya koyar. Ütopik sosyalistlerden ise şöyle bahseder: "Saint Simon ortaklık ilkesini ele almasına rağmen uygulaması ile pek ilgilenmemiştir. Fourrier ise uygulanışı ile oldukça fazla ilgilenmiştir".

Ion Ionescu'ya göre ise rekabetsiz ortaklık yaşayamaz zaten de yaşamamıştır. "Ustamız Mathieu de Dombasle, *Œuvres diverses d'économie politique*'e bakınız,[49] rekabet ve ortaklık; birbirine üstünlüğü olmayan, bütün toplumları yarışarak yönlendiren iki ilkedir derdi". Rekabet önemlidir ama Adam Smith çizgisindeki rekabet değildir Ion Ionescu'nun kafasındaki: "Ortaklıklar, insanların ihtiyaçları doğrultusunda farklı formlarda kendiliğinden kurulmuşlardır. Son dönemlerde hayali düşüncelerin kurguladığı evrensel mutluluk sonucunu ima eden yeni tip ortaklıkları bir tarafa bırakıp insanlar arasında yaşanan ortaklıklara yoğunlaşalım".

Onun kafasındaki ortaklık, Jean-Baptiste Say'in cumhuriyetçi ekonomi politiğini[50] ve 1848 devrimcilerinin reformlarını[51] hatırlatır şekilde, şöyledir:

> "Sermayedar ortaklığa kendi üretici kaynaklarını yatırır yani toprağı ve parayı; işçi kendininkileri, sağlık ve zamanını. Üretici kaynakların ortak olarak bir araya gelmesiyle üretim eyleyicileri güçlü ve zayıf, proleter, boyar, köylüden ziyade ortak hale gelirler. Farklı kaynaklarla oluşan bu ortaklık toplumu tıkayan efendi ve kul ilişkisini ortadan kaldırır. Ancak ortaklık toplumsal hiyerarşiyi ortadan kaldırmaz, aksine korur ve hatta varlığı bunu gerektirir. Bu ilkenin [ortaklığın] gü-

48 Karl Polanyi, "Pauperism and Utopia", *The Great Transformation, the Political and Economic Origins of Our Time* içinde, Boston: Beacon Press, 1957, 315 s., s. 103-110.

49 Mathieu de Dombasle, *Œuvres diverses: Économie politique, instruction publique, haras et remontes*, Paris : Bouchard-Huzard ; Paris : Audot, 1843, 550 s.

50 G. Zane, "La loi rurale de 1864 et l'héritage idéologique de l'an 1848", *Revue roumaine d'histoire,* cilt 3, sayı 2, s. 213-226; Keith Hitchins, *The Romanians 1774-1866*, Oxford: Clarendon Press, XI-337 s, s. 231-272.

51 Richard Whatmore, *Republicanism and the French Revolution, An Intellectual History of Jean-Baptiste Say's Political Economy*, New York: Oxford University Press, XIII-248 s.; Philippe Steiner, "Comment stabiliser l'ordre social moderne? J.-B. Say, l'économie politique et la Révolution", G. Faccarello ve P. Steiner (derl.), *La pensée économique pendant la Révolution française* içinde, Grenoble: Presses universitaires de Grenbole, 559 s., s. 173-193.

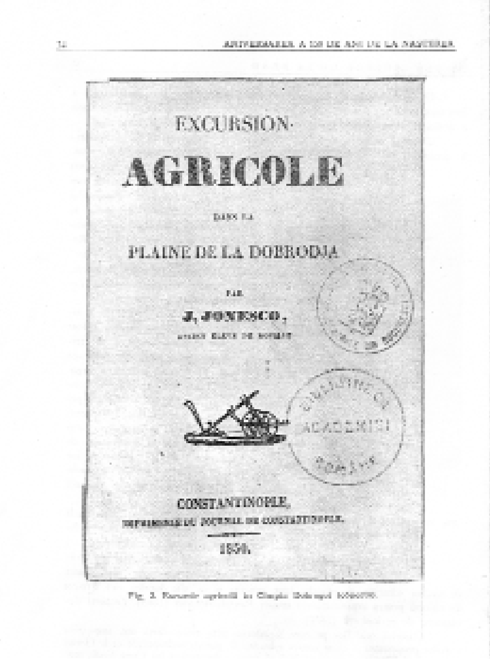

EXCURSION

AGRICOLE

PLAINE DE LA DOBRODJA

J. JONESCO,

CONSTANTINOPLE,

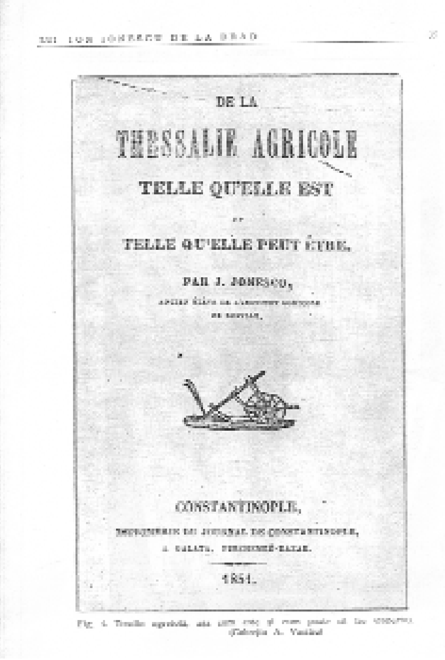

DE LA

THESSALIE AGRICOLE

TELLE QU'ELLE EST

TELLE QU'ELLE PEUT ÊTRE,

PAR J. JONESCO,

CONSTANTINOPLE,

1851.

cü ve güzelliği eşit olmayan şartlardaki toplumsal düzenden gelen kişileri eşit kılması ve onları birleştirmesidir. Bir defa ortaklık kuruldu mu ne sermayedar işçinin ne de işçi sermayedarın sırtından geçinmez, her ikisi de aynı ortak amaç için çalışırlar".

Bu tartışmadan sonra tekrar Tırhala'daki gözlemlerine dönen Ion Ionescu'ya göre buradaki çiftliklerde "sermayedarlar [toprak sahipleri] işçilere [ortakçılara] göre ellerini taşına altına daha fazla sokmuş durumdalar". Çünkü ortaklığın doğası gereği işçilere döner sermayeden (işletme sermayesinden) ve çiftlik taşınmazlarını kullandırma yoluyla taşınmaz mallardan avans vermekteler. Dolayısıyla kötü hasat ihtimali karşısında hem rant hem de faiz kaybetme riskini üstleniyorlar. Ancak avansları göz önünde tutunca Ion Ionescu'nun gözlemlerine göre Tırhala'da ortakçı sermayedardan aldığından daha fazlasını geri veriyor. Ona göre bunun nedeni de sermayedarın ortakçıyı ortaklık ilkesinden sapacak şekilde borçlandırmasıdır yani riski ortakçıya yansıtmasıdır. Ama böyle bir durumda ortakçı faizleri de içerecek şekilde toprak sahibine elde edilen ürünlerden büyük bir miktar verirken üretimini kısıtlamak zorunda kalmaktadır. Fazla üretmenin ona bir faydası yoktur, ürettiğinin çoğu toprak sahibine gitmektedir. Böylece Ion Ionescu'ya göre toprak sahibi ortakçının refah artışını engellemektedir. Çünkü üretimini kısan ortakçı yalnızca

kendi geçimliğini üretecektir. Böylece toprak sahibi ortakçıyı faizleri bile ödeyemeyecek hale mahkum ederek ortaklığın doğasını bozar. Ortakçı ve toprak sahibi her ikisi de kendi çıkarlarına karşı hareket etmiş olurlar. Bu noktada, Fizyokratların büyük toprak üzerinde üretim yapan zengin üretici ve küçük toprak üzerinde üretim yapan yoksul üretici ayrımını hatırlatır şekilde,[52] Ion Ionescu ortakçıları zengin ve yoksul ortakçı olarak ikiye ayırır. Bunun belirleyicisi de ortakçının borçlu olup olmadığıdır. Yani borç batağına batmış, faizleri bile ödeyemeyen ortakçı yoksul ortakçıdır; borçsuz ortakçı ise zengin ortakçıdır, üretimini arttırmaya çalışan, topraktan en yüksek rantı sermayeye en yüksek faizi yaratandır.

Tam da bu noktada Tırhala'daki toprak meselesinin özünü yakalamış olur Ion Ionescu. Zira 1850'lerde ortakçılar, çiftlik sahipleri ve çiftlikleri işleten subaşılar arasındaki çatışmalar, hem çiftliklerde üretimin kesintiye uğraması hem de borçlanma sarmalının giderek ağırlaşmasıyla içinden çıkılmaz bir hal alıp bölgede hatırı sayılır bir toplumsal hareketliliğe sebep olacaktır.[53] Ion Ionescu bu çatışmaların kaynağını 1854'de hazırladığı başka bir raporda, bu sefer subaşıların borç mekanizması ve üretim sürecindeki baskıcı rollerinin üzerinde durarak, şöyle aktarır:

> "Çiftçi denilen adem çiftlik sahibinin emek şeriki dimek olub hasılatın her yerde çiftlik sahibiyle çiftçi beyninde usul-ı şirket üzere taksimi hususuna riayet olunur ise de burada böyle olmayub çiftçinin tali esaretten eşer olduğu bedihidir. Reaya-ı çiftlikatın subaşılardan dolayı gördükleri gaddarlıklar yalnız bunlar olmayub manevi güna gün mezalim ve teadiyat vardır ki tafsil yazılması lazım gelse uzun uzadı risaleler tahriri iktiza ider."[54]

1862'de hazırlanan bir nizamname ile subaşılığın kaldırılması ve ortakçı köylülerle çiftlik sahipleri arasındaki üretim ilişkileri yeniden düzenlenmesine rağmen Tırhala'daki toprak meselesi çözülememiştir. Hatta bölgenin Yunanistan'a geçtiği 1881'den Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştirilebilen

52 François Quesnay, "Fermiers", Auguste Oncken (derl.) *Œuvres économiques et philosophiques de F. Quesnay, accompagnées des éloges et d'autres travaux biographiques sur Quesnay par différents auteurs* içinde, Frankfurt: J. Baer, 1888, XXII-814 s., s. 159-192.

53 Tırhala'daki çiftliklerdeki çatışmalar ve bölgedeki aktörler arasındaki ilişkileri düzenleyen 1862 tarihli nizamname için bknz. Erden Atilla Aytekin, *Land, Rural Classes and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Binghamton, 2006, X-235 s., s. 78-90.

54 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR.MKT 92/5 (06.02.1271/29.10.1854).

toprak reformuna kadar "çiftlik meselesi" adı altında Yunan hükümetlerini epey meşgul etmiştir.[55]

Ion Ionescu de la Brad bu şekilde yalnızca 1848'deki devrim mücadelelerine yansıyan değil 20. yüzyılın başına kadar sürecek olan toplumsal çalkantıların da nabzını tutmuş olur. Eğitimini Fransa'da alıp Avrupa'yı saran 1848'in devrimci hareketlerinin atmosferi içerisinde Boğdan'da mücadele vererek yoğrulan entelektüel kişiliği, Osmanlı topraklarında bulunduğu sürede Bursa, Dobruca, Kütahya ve Tırhala'daki faaliyetlerine yansımış ve hatta bu coğrafyadaki toplumsal ve ekonomik meselelerle daha da zenginleşmiştir. Başka bir deyişle toplumsal ve ekonomik olayları incelerken yaptığı teorik tartışma gözlemlediklerini anlamlandırmaya çalışmanın aracı olurken gözlemleri de teorik çerçevenin sınırlarını zorlayarak gelişmesine vesile olmuştur. Günümüzden bakınca sıradışı gözüken bu yaşam tecrübesi sonucunda bize bıraktığı eserler 19. yüzyılın evrensel tarihini sorgulamamızda kuşkusuz yeni kapılar açacaktır.

Özet: Fransa'daki eğitimi ve Avrupa'yı saran 1848'in devrimci hareketlerinin atmosferi çerçevesinde yoğrulan Ion Ionescu de la Brad'ın entellektüel kişiliği, Osmanlı topraklarında bulunduğu sürede (1849-1857) Bursa, Dobruca, Kütahya ve Tırhala'daki faaliyetlerine yansımış ve aynı zamanda bu coğrafyadaki toplumsal ve ekonomik meselelerle daha da zenginleşmiştir. Onun entellektüel dünyasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaptığı çalışmaları daha iyi anlayabilmek için ilk olarak eğitim gördüğü Roville Ziraat Okulu üzerinde durulacaktır. 1840'larda Boğdan'daki (Moldavya) reformcu boyarlar öncülüğünde güdülen reform hareketinde yer alışı ele alındıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleri incelenecektir. Son olarak Tırhala'daki çiftliklerde egemen olan üretim sistemi (ortakçılık) üzerine yazdıkları tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ion Ionescu de la Brad, Roville Ziraat Okulu, Boğdan, toprak reformu, Tesalya, ortakçılık.

Abstract: Ion Ionescu de la Brad's intellectual background that was moulded during his study in France and in the atmosphere of 1848 revolutionary movements not only shaped his activities in Bursa, Dobroudja, Kütahya and Thessaly during his years in exile in the Otto-

[55] 1878 Berlin ve 1881 İstanbul anlaşmaları sonucunda bir taraftan Osmanlı döneminden kalan çiftlikler üzerindeki mülkiyet hakları korunurken, diğer taraftan Yunanistan hükümetinin Tırhala'daki çiftlikleri kamulaştırması engellenmişti. Ama çoğu çiftlik sahibinin (özellikle İstanbul'da ikamet eden paşaların) 1878-1881 arasında çiftliklerini İstanbul'daki Rum bankerlere satması kendi meşruiyeti için toplumsal dengeleri gözetmeye çalışan, ama finans sermayesine karşı da aciz olan, Yunan hükümetlerinin işini daha da zorlaştırmıştır, bknz. Kostas Vergopoulos, *Le capitalisme difforme et la nouvelle question agraire, l'exemple de la Grèce moderne*, Paris: Maspero, 307s, s. 88-124; Ömer Lütfi Barkan, "Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1* içinde, İstanbul: Gözlem Yayınları, s. 415-420.

man Empire (1849-1857) but also was enriched by economic and social questions of this geography. In order to better grasp his intellectual background and the works that he undertook in the Ottoman Empire, first the Agricultural School of Roville in which he studied is discussed. After studying his participation in the Moldavian revolutionary movement of 1840s led by the reformist boyars, his activities in the Ottoman Empire is analyzed. Finally, his writings on the dominant mode of production in the big farms of the Thessaly (sharecropping) are examined.

Keywords: Ion Ionescu de la Brad, Agricultural School of Roville, Moldava, land reform, Thessaly, sharecropping.

XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri

Mehmet ÖZ*

Giriş

Bu çalışmada, XV-XVI. yüzyıllar Anadolu'sunu temsil edebileceğini düşündüğümüz bazı sancak veya kazalar üzerinde tahrir defterleri temel alınarak yapılmış çalışmaların verilerinden hareketle, ele alınan dönemde Anadolu'da yetişen tarım ürünleri, bu ürünlerin ve bunlardan elde edilen vergi gelirlerinin gerek bulundukları bölgenin gerekse ülkenin genelinin toplam ekonomik potansiyeli, tarım üretimi içerisindeki yeri konusunda genel bir panorama çizmeye çalışacağız. Hiç şüphesiz, iyi bilindiği üzere, kullanacağımız verilerin dayandığı tahrir defterleri, ne gerçekte toplanan vergi miktarlarını, ne bir bölgedeki bütün üretim faaliyetlerini ve ne de nüfusun tamamını ihtiva ettiğinden burada ulaşacağımız sonuçlar kesin olmaktan uzak ve takribî rakamlar ve sonuçlar olacaktır.[1]

Tahrir Verileri ve Tarım

Tahrir defterlerindeki terimlerin farklı anlamlarda kullanılabilmesi, ölçü tartı birimlerinin farklılaşması vb. meseleler tabiatıyla bazı zorlukları beraberinde getiriyor.[2] Gerek nüfusa ilişkin rakamların (Göyünç, 1979), gerekse eki-

* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü.
Okuyucuyu aydınlatmak açısından hemen belirtmeliyim ki, konuyla ilgili basılı literatürde mevcut veriler üzerinden *Kebikeç*'in bu sayısı vesilesiyle bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma yapmayı amaçlamıştım. Ancak, diğer yoğun işlerim arasında başlangıçta tasarlanandan çok daha özet ve dar kapsamlı bu makaleyi kaleme alabildim. Bu konuda kapsamlı bir monografiyi önümüzdeki yıllarda tamamlamayı düşünüyorum (M. Ö.).

1 Konuyla ilgili daha önceki çalışmalarımız için bkz. Öz 1997; 1999b; 2000; 2002.

2 Defterlerdeki terminoloji meselesinin genel bir değerlendirmesi için bkz. Arıkan, 1996. Ölçü-tartı birimleri için bkz. İnalcık, 1983.

lebilir arazi (Cook, 1972) ve üretime dair verilerin kesin bir nitelik taşımaktan uzak bulunduğunu biliyoruz. Bu yüzden, son yıllarda tahrir defterleri üzerinde çalışanlara özellikle istatistikî verilerin ihtiyatsız kullanımı yüzünden yöneltilen bazı eleştirilerin (Heywood, 1988) haklılık payı vardır ve fakat Emecen'in de belirttiği üzere bu tür tenkitler bu verileri kesin rakamlar gibi algılayanlara yöneltilmeli ve genelleştirilmemelidir (Emecen, 1996).

Gerçekten de defterlerdeki tarım ürünü vergilerinin ne derecede güvenilir olduğu da bugüne kadar epeyce sorgulanmıştır. Ürün öşürlerinin gerçek üretimi yansıtmadığı ve Barkan'ın neşrettiği bir tahrir kaydına göre tahrirden evvelki üç yılın ortalamasına dayanmış olabileceği bu alanla ilgilenenlerin gayet iyi bildikleri bir husustur (Öz, 1991: 434).[3] Bu verilerin güvenirliği konusunda Makovsky (1984: 117-119) vergi rakamlarının tahrir heyeti ile vergi toplayıcılar ve vergi yükümlülükleri arasında sıkı pazarlıklar sonucu tespit edilmiş olabileceği ve dolayısıyla aşırı farklı tahminlerin önlenmiş olabileceğini varsayar.[4] Venzke de bu verilere ihtiyatla yaklaşılmasını kabul etmekle beraber, yöneltilen eleştiriler karşısında kaynaklarımızın bir yana atılamayacağını, Osmanlı İmparatorluğu gibi gücünün zirvesindeki bir imparatorluğun işe yaramaz kayıtlar tutmak için büyük bir çaba harcamasının anlamsız olacağı üzerinde durur (1997: 12). Üretimi dayandırdığımız vergi miktarları ile ilgili dikkat edilmesi gereken bir nokta da ölçü-tartı birimleridir ki, bunların yöreden yöreye değiştiği de bilinen hususlardandır. Yöresel ölçü-tartı birimlerinin değerleri iyi bilinmeden anlamlı analizler yapmaya girişmek mümkün değildir (Koç, 1999).

Vergi tahminlerinin özellikle *müd* gibi büyük bir birim ile verildiği örneklerde küsuratın dikkate alınmaması gibi tehlikeler olabilir. Mesela bir köyün hububat öşrü 5 *müd* olarak verilse İstanbul *kile*siyle bu takriben 2600 kg. olabilir ki gerçek vergi miktarının 4.7 veya 5.3 *müd* olması durumunda tahmini üretimde önemli bir farklılık çıkabilir; bu tür sapmaların olabileceğini de hatırda tutmalıyız. Mamafih defterlerde *kile* (*müd*ün 20'de biri) sıklıkla kullanıldığından, hatta *müd*ün kullanıldığı yerlerde vergi tahminlerinin tam *müd* rakamının üstündeki kısmı *kile* olarak verilebildiğinden bu sakınca ilk bakışta göründüğünden daha az etkili olabilir.

Özellikle mezraa gelirleri başta olmak üzere bazı yerlerin gelirleri ayrıntısız bir şekilde verilebilmektedir; bu durumda söz konusu gelirlerin hangi

3 Tahrir verilerinin iktisadî tarih açısından değeri hakkında bir tartışma için bkz. İslamoğlu-İnan, 1991: 68-81. Bu verilerin ilginç bir kullanımı için bkz. McGowan, 1969.

4 Tahrir süreci için bkz. Barkan, 1940; İnalcık 1954; Barkan-Meriçli, 1988; İlhan, 1987; Murphey, 1990.

ürünlerin öşründen veya hangi vergilerden oluştuğunu kesinlikle bilemeyiz. Bununla birlikte, ayrıntısı verilen gelirler üzerinde yapılan hesaplamalardan hareketle, yani ayrıntısı verilen geliri oluşturan vergi kalemlerinin toplam içindeki oranlarını ölçüt kabul ederek, bu tür toplam rakam olarak verilen gelirlerin tahminî olarak hangi vergilerden oluştuğu hesaplanabilir (İslamoğlu-İnan, 1991: 73) Öte yandan bazı ürünlerin vergilerinin hem miktar hem de akçe değerleri verilirken bazılarının sadece akçe değeri, bazılarının da miktarı (hacim veya ağırlık ölçüleriyle) verilir. Daha önemlisi bazen farklı ürünlerin tek bir başlık altında toplanması durumudur. Bu gibi durumlar eğer çok önemli boyutlara ulaşıyorsa tabiatıyla hesaplara dahil etmemek gerekir.

Üretimin hesaplanması açısından ekilebilir toprak miktarının bilinmesi gerçekten önemli bir faktördür. Çünkü o devrin şartlarında birim tohumdan alınan ürün miktarı, bir dönüm topraktan alınabilecek asgari ve azami mahsul vb.yi dikkate alarak defter verilerini daha iyi değerlendirebiliriz (Koç, 1999). Öte yandan, Venzke'nin de belirttiği gibi tarım üretimini tahmin ederken vergi miktarlarına güvenmek yetersizdir; bu bağlamda toprağın kalitesi, hava, iklim, sulama potansiyeli, nüfus yoğunluğu, bölgenin güvenliği vb. bir dizi faktörü de hesaba katmalıyız (1997:12). Ancak ortalama bir *çift*liğin veya *bennâk* kaydedilen bir raiyyetin *çift*liğinin tahminen kaç dönümden oluştuğunu kesinlikle bilemeyiz. Bununla birlikte yarım *çiftlik*ten az toprağı ifade eden

bennâk'in dörtte bir *çiftlik* sayılması makuldür ve bu konuda yapılan hesaplamalarda bu varsayım kullanılmıştır. Tarım üretimi hususunda defterlerimizin değeri hakkında özetle şunu belirtmeliyim: Defterlerdeki öşür miktarları, herhangi bir yılın gerçek üretimi üzerinden tespit edilmiş olmamakla birlikte üretim hakkında genel tahminlerde bulunmamıza yarayabilir.

İstisnaî örneklerde dahi nüfus-üretim veya nüfus-toprak-üretim faktörleri arasındaki ilişkinin incelenen dönemler boyunca nispeten inandırıcı bir seyir gösterdiğini söyleyebiliriz. Bunun makul bir yansıması da kişi başına düşen tarım üretiminin, mesela Rum beylerbeyliğine tabi Tokat, Çorum ve Samsun yörelerinde, 1520lere göre 1570lerde belli bir düşüş göstermesidir (İslamoğlu-İnan, 1991; Öz, 1997: 88). Aynı yüzyılda Osmanlı sancaklarının pek çoğunda benzer gelişmeler yaşanmıştır. Canik-i Bayram (Ordu) kazasında 1485-1547 arasında kişi başına düşen buğday ve arpa miktarının azaldığı (Yediyıldız, 1985: 133), aynı durumun 1531-1575 arasında Manisa (Emecen, 1989: 243) ve 1518-1566 arasında Harput (Ünal, 1989: 101) yöreleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Kır nüfusunun 16. yüzyılın ikinci yarısında karşılaştığı zorlukların bir yansıması olarak da değerlendirilebilecek bu husus ayrı bir tartışmayı hak etmektedir (Özel, 2004). Bahsedilen yörelerin çoğunda gerek ekilebilir toprak miktarı gerekse toplam hububat üretimi artmış gözükse de bu artışın nüfustaki artışa göre çok daha düşük bir oranda kaldığı tespit edilmektedir. Tabiatıyla burada hem nüfus, hem toprak miktarı ve hem de öşür rakamlarının gerçeği ne ölçüde aksettirdiği hususundaki çekinceleri göz ardı etmemeliyiz; ancak değişik bölgelerde benzer sonuçların çıkması da aynı şekilde dikkate alınmalıdır. Gerçekten de 16. yüzyılın ikinci yarısındaki artış ile ulaşılan nüfus seviyesinin sürdürülebilir bir mahiyet taşımadığı, Celalî isyanları sonrası dönemde Anadolu nüfusunda büyük oranda bir düşüş olduğu izlenimini verecek veriler ışığında ileri sürülebilir (Özel, 1993).

Tarımın Organizasyonunda Temel Üretim Birimi: Çift-Hane

Klasik Osmanlı döneminde, tımar sisteminin uygulandığı alanlarda, mirî arazi rejimi çerçevesinde, tarımsal ekonominin temel üretim aracı bir çift öküz ile çekilen sapandı; kuru tarım ile buğday-arpa ekimi yapılan iklim kuşaklarında, sabanın odun veya demirden yapılmasının yol açtığı değişiklikler dışında makineleşme dönemine kadar tarım teknolojisinde köklü bir değişiklik görülmez. Bu geleneksel tarımın temel emek birimi ise aile reisi erkeğin simgelediği köylü ailesidir (İnalcık, 1993: 2). Kökleri eski İran ve Geç Roma İmpa-

ratorluğu dönemine uzanan ve çift öküz ile aile emeğinin esasını oluşturduğu köylü işletmelerine dayanan Osmanlı mirî-tapulu arazi sistemini Halil İnalcık çift-hane sistemi olarak adlandırmaktadır ki, bu sistemde aile emeği, bir çift öküz ve ikisinin birlikte işlediği arazi hep birlikte bir üretim birimi ve dolayısıyla bir malî ünite sayılır (İnalcık, 1993: 2-3). İşte Osmanlı devletinde, özellikle klasik dönemde, tarım faaliyeti büyük ölçüde bu sistem çerçevesinde cereyan etmekteydi. Köylüler, tasarruflarındaki arazinin büyüklüğüne göre *çift*, *nîm-çift*, *bennâk*, *caba*, *mücerred* gibi kategorilere ayrılmakta ve buna bağlı olarak da, bölgelere göre değişen miktarlarda *çift resmi* vb. vergileri ödemekteydiler.[5]

Barkan'a göre Osmanlı İmparatorluğu'nda, mirî topraklar rejiminin icaplarına uygun olarak, memleket arazisinin büyük bir kısmı, müstakil köylü işletmesine yetecek büyüklükte olmak üzere, her yerin hususiyetine göre ayrıca hesap edilerek, reaya çiftlikleri (Balkan memleketlerindeki Slavlar arasında *baştine*ler) halinde, birtakım parçalar bölünür ve bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen bir peşin kira alınıp, "daimi ve irsi bir nevi kiracılık" mukavelesiyle, bütün olarak terk edilirdi. Çiftliklerin ölçümünde çeşitli usuller kullanılmaktaydı. Bazı yerlerde "nadas ve ekim işleri bir çift öküzle yapılabilecek büyüklükte olan" zirai işletme bütününe "çiftlik", bunun yarısına da "öküzlük" denilirdi. Keza reaya çiftliğinin "muayyen miktarda tahıl (buğday) ekimine müsait olan bir toprak sahası" olarak tarif edildiği de vâkidir. Resmî tarife göre ise, bir çiftlik arazi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere, âlâ (kaliteli) yerden 60-80, evsat (orta halli) yerden 80-100 ve ednâ (kıraç) yerden 100-150 *dönüm* (eni ve boyu 40'ar adım olan bir yüzölçümü) olarak belirlenmektedir. "Çift resmi arza bağlanmıştır, öküze değil" kaidesine dikkati çeken Barkan, defterlerdeki işaretlerden ve çiftlik değil çift resmi ibaresinin kullanılmasından hareketle halkın anlayışındaki çiftlikle (bir çift öküzle işlenebilen büyüklükte yer) dönümlerle ölçülen gerçek çiftlik arasında bir münasebet vardır, ama meseleye daha yakından bakınca, çift resminin sadece bir çift öküzle yer işleyenlerden alınan bir resim olmadığı, çeşitli yükümlülüklerden oluşan bir vergi olduğu anlaşılır diyor (Barkan, 1945: 392-397).

5 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık 1959: 575-610. Tam çift'in yarısı (*nîm-çift*) büyüklüğünde toprağı olanlar çift resminin yarısını, yarım çiftten az toprağı olanlar (*ekinlü) bennak* resmini öderlerdi. *Caba* genelde evli-topraksız hane reisi anlamına gelirken Karaman ve İç-il gibi bazı yerlerde kendi geçimini sağlamaya muktedir bekâr erkek anlamını taşırdı. Bekâr (*mücerred*) yazılanlar ise kimi yerlerde resim öderken bazı sancaklarda ödemezlerdi. Gayrimüslim reâyâ resm-i çift yerine *ispençe* adlı standart bir vergi öderlerdi. Ancak Anadolu'daki bazı eyaletlerde önceden gayrimüslimler de müslümanlar gibi çift resmine tâbi idi ki, 16. yüzyılın ikinci yarısında bunlar da sair yerlerdekiler gibi ispençeye kaydolunmuştur. Bu konuda bkz. Yediyıldız, 1985: 155.

Osmanlıların üretim ve geçimlik ekonomi için en uygun birim kabul ettikleri raiyyet çiftliklerinin bölünmeden devam etmesine büyük önem atfettikleri bilinmektedir. Ne var ki, uygulama her zaman teori ile uyumlu görünmüyor. Tahrir defterleri verilerine dayalı araştırmalar, özellikle 16. yüzyılda, muhtemelen nüfus baskısının ve/veya devletin, kanunnâmelerdeki çift resmi miktarının akçe değerindeki düşüşe paralel olarak değer kaybetmesine karşılık bu 'zarar'ı telafi etmek için geliştirdiği politikaların sonucunda çiftliklerin parçalanmaya başladığını gösteren işaretler vardır.[6] Yine tahrir defterlerinin yakından tetkiki bir kişinin ismine yazılı bir toprak parçasının bazı durumlarda birden fazla aile (genellikle kardeşler) tarafından işlendiğini göstermektedir. Esasen, ölen bir kişinin yerinin oğullara intikali hususunu açıklayan sancak kanunnameleri maddelerinde de açıkça belirtildiği üzere, bu gibi topraklar kardeşler tarafından "müşa ve müşterek" kullanılırdı.

Yukarıda ana hatlarıyla açıklanan sistemde tarım topraklarının çıplak mülkiyeti mirîye yani devlete ait olup köylüler bu toprakları, Barkan'ın ifadesiyle, adeta irsî ve daimî kiracılık statüsü ile kullanıyorlar, resim ve öşürlerini ise dirlik sahiplerine ödüyorlardı (kimi yerlerde vakıf ve mülk sahipleri). Toprağını üst üste üç yıl boz bırakanlardan *çiftbozan* akçesi adıyla bir tazminat alınmaktaydı. Toprağın ne kadarının her yıl ekildiği çok açık olmamakla beraber en az ne kadarının ekilmesi gerektiğine dair bazı kanunname kayıtları vardır (Barkan, 1980: 751-2):

> "*...Ve bir raiyyetin elinde çiftliği olsa Bursa müddü ile dört müd tohum ekmek her yıl borcudur. Hiç ekmediği yılda elli akçe, ekmediği için alına ve alâhâzâ amma dört tohum, tamam ekdikden sonra gayri san'at işler ise dahi taarruz olunmaya.*"

> "*Bir çiftlik yer tasarruf eden raiyete Bursa müddü ile yılda dört müd tohum ekmek lazımdır. Ekmedüğü yılda elli akçe vere. Amma Karaman müddü ile bir müd ekse yirmi beş akçe vere ve alâhâzâ vesair umuruna dahlolunmaz ve eğer bir raiyyete âfet yetişüb bîmecâl olub çiftin bıraksa sipahisi ol yeri ahara verüb andan resm-i bennak alına resm-i çift taleb olunmaya.*"

[6] M. A. Cook'un Aydın, Hamid ve Rum (Tokat ve civarı) hakkındaki araştırmasının (Cook, 1972: 37-38) bu yöndeki bulguları daha sonraki araştırmalarda genelde teyit edilmiştir. Bkz. Yediyıldız, 1985: 71; Emecen, 1989: 231; Ünal, 1989: 93 ; Öz, 1999a: 48-52.

Bu kanunname ifadeleri bize bir raiyyet çiftliğinin, Bursa müddü ile 12 müd, Karaman müddü ile ise 6 müd tohum ekilen yer olduğunu açıkça gösteriyor. 1455 yılına ait Canik yöresi defterinde ise bir çiftlik (iki öküzlük) yer, on müdlük yer olarak tarif edilir ki, burada 10 müd tohum ekilen yer kastedilmektedir.[7] Yine bir çiftliğin en az üçte birinin ziraat edilmesi mecburî tutulmaktadır; çiftlik hiç ekilmezse 50 akçe, altıda biri ekilirse 25 akçe tazminat olarak alınmaktadır. Buradan şöyle bir sonuç çıkabilir mi? Altıda bir çiftlikten yani iyi kalite toprakta 10 dönüm yerden 25 akçe tazminat alınmaktadır. Tam çiftlik Karaman müddü ile 6 müd tohum ekilen yer; 1 müd ise 20 kileden oluşmakta; Karaman'da 1 müd (20 kile) tohum ekilen [ekilmeyen] 10 dönüm yerden 25 akçe tazminat alınıyor. 1518 civarında Karaman'da bir kile buğdayın tahrir kıymeti 6, arpanınki 4 akçe idi (Aköz, 1999: 166). 20 kile tohumdan takriben 80 kile ürün alındığı varsayılsa bunun takriben 5 kilesi tazminat olarak alınmış olur ki, bu, aynı yeri ekilmiş olması halinde 1/5 ilâ 1/10 arasında (yani 16, 10 veya 8 kile) ödenecek öşrün en az yarısına tekabül eder. Bu tür tedbirler, malî gelirlerinin büyük kısmını tarım üretiminden sağlayan bir sanayiöncesi imparatorluk için son derecede olağandır.

XVI. Yüzyılda Anadolu'da Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Klasik dönemde tarım faaliyetinin ağırlığını tahıl ürünlerinin teşkil ettiğini kolaylıkla tahmin edebiliriz. Bununla birlikte, genel üretim içinde, özellikle konar-göçer hayat tarzının hakim olduğu yörelerde hayvan ürünlerinin payı dikkat çekici oranlara ulaşabilir; yine pamuk, çeltik, kendir, bağcılık vb. bakımından ihtisaslaşmış veya öne çıkmış bölgelerde de üretimde belirgin bir çeşitlilik ve bazı durumlarda dengeli bir yapı ortaya çıkmış olabilirdi. Aşağıda, Osmanlı topraklarındaki tarım faaliyetine konu olan ürünlerin toplam tarım üretimi içindeki yerini daha yakından göstermeye teşebbüs edeceğiz. Bunun için, önce 1979'da S. Faroqhi-H. İslamoğlu'nun bir araştırmasını ele alacak, sonra da bazı sancaklar hakkındaki araştırmalardan hareketle daha genel bir değerlendirmeye gideceğiz. Burada seçtiğimiz sancakların Anadolu'nun değişik yörelerinden olmasına dikkat etmeye çalıştık.

Faroqhi-İslamoğlu ikilisinin 16. yüzyılda Anadolu'da tarımsal üretim eğilimleri üzerinde yaptıkları bir araştırmada, Türkiye'deki farklı ziraî bölgeleri temsil eden nahiyeleri seçerek tarım ürünlerinin toplam üretim içindeki yerlerini tespit etmeye çalışmışlardır. Araştırmanın temel kaynağı durumundaki

[7] Krş. Cook, 1972: 68.

tahrir defterlerindeki verilerin böyle bir işlem açısından barındırdığı güçlükler bir yana bırakılırsa, şu sonuçlar dikkat çekicidir. Anadolu platosunda bulunan nahiyelerde toplam üretimin % 90 veya daha fazlasını teşkil eden hububatın adeta bir mono-kültür halinde bulunduğu ve bunun muhtemelen hayvancılıkla tamamlandığı anlaşılmaktadır. Ünye yöresinde kendirin fazla görünmesi burasının tersanenin kendir ihtiyacını karşılayan bir yöre olması hasebiyle bu işte uzmanlaşmasından kaynaklanmıştır (Bostan, 1992; Öz, 1999a). Yine Bigadiç pirinç, Adana pamuk, Tire pirinç ve pamuk, Uluborlu yöresi de haşhaş üretimiyle farklılık arz eder. Kasaba, Uluborlu, Güre, Bigadiç, Ünye, Göl, Tire ve bilhassa da Zeytun ile İznik meyve-bağ üretimi açısından ön plana çıkmaktadır. Tire, Bigadiç ve belli ölçüde Ünye, İznik, Zeytun ve Uluborlu'da tarımsal üretimde belirli bir çeşitlilik söz konusudur. Bunu en bariz olarak Tire ve Bigadiç'te görmekteyiz.

Makalede yüzyılın ilk ve ikinci yarısına ait iki veri seti değerlendirilmiştir. Aşağıda ise çoğunluğu 16. yüzyılın ikinci yarısına ait olan verilerden hareketle yapılan tabloyu iktibas ettik. Bununla bir karşılaştırma olması açısından, daha önce bir başka çalışmamızda verilerini verdiğimiz sancaklara ek olarak Maraş ve Denizli kazaları ile Bozok sancağının 1560-70 civarına ait verilerini de ihtiva eden bir tablo oluşturduk. Bu tabloya Yılmaz Kurt'un (Kurt, 1993) tezinden hareketle İslamoğlu-Faroqhi ikilisinde de yer alan Adana ile ilgili 1572 tarihine ait verilerini de koyduk. İki set arasında bazı farklar varsa da temelde ortaya çıkan manzara aşağı yukarı benzerdir. Bu tablolar, tarım ürünlerinin defterlerden elde edilen vergi kıymetleri (akçe) toplanmak suretiyle oluşturuldu. Bununla ilgili bazı açıklamalar tablonun altında verildi. Kısaca belirtmek gerekirse, mümkün olduğu durumlarda tahrir kıymetleri esas alınmak suretiyle sadece ağırlık ölçüsü cinsinden verilen öşür miktarları akçeye dönüştürüldü. Böylece bütün bölgeleri karşılaştırma imkanı elde edildi. Elde edilen toplam içinde her bir ürünün oranı hesaplandı. Hububat açısından akçe değerleri değil miktarlar üzerinden bir karşılaştırma yapılması düşünülebilir ama bütün ürünleri karşılaştırmak için en uygun kriterin "tahrir kıymet"leri olduğunu düşünüyoruz. Böyle bir hesaplama tabiatıyla özellikle hububat içinde, tahrir kıymeti en yüksek olan buğdayın oranını olduğundan fazla gösterir. Bunu telafi için buğday, arpa, darı vb. tahılların ayrıca miktar değerleri (müd, kile) üzerinden de hesaplanması mümkün olabilir. Biz burada bu yola gitmeyeceğiz ama buğday ile arpa ve darının tahrir kıymetleri arasındaki oranın kabaca 10'a 8 olduğunu belirterek okuyucumuzun bir fikir sahibi olmasıyla yetineceğiz.[8]

---

[8] Mesela Rum Eyaleti'nde 1570'lerde 1 müd buğday 120 akçe iken bir müd arpa veya gavers 100 akçe idi; bir başka deyişle 1 kile buğday 6, bir kile arpa ise 5 akçe idi.

Burada hatırlatılması gereken hususlardan birisi, küçük miktarlarda üretilmekle birlikte diğer kategorinde verilen veya akçeye dönüştürülemediğinden (miktarı da ihmal edilebilir boyutlarda olduğundan) verilmeyen bazı ürünlerin eklenmesiyle tarım ürünlerinin çeşitliliğinin burada gösterilenden çok daha renkli olduğudur. Zaten burada diğer kategorisinden verilen baklagillerin (mercimek, nohut, bakla, börülce), bağ-bahçe ürünleri içinde verilen meyve ve sebzelerin (bağ, soğan, sarımsak, bostan, armut, nar, ceviz ve genel olarak meyve) de çok çeşitli bir üretim yelpazesini yansıttığını, esasen Osmanlı uygulamasında pazar için olmayan meyve-sebze üretiminin vergilendirilmediğini, dolayısıyla defterlere kaydedilmediğini hatırlarsak bunların üretim ve tüketimde burada görünenden daha fazla yer tuttuğunu da vurgulamalıyız.

Tablo: 16. Yüzyılın İkinci Yarısında Bazı Nahiyelerde Tarım ürünlerinin Yüzdeleri

Nahiye	Tarih	Buğday	Arpa	Diğer hububat	Bağ Bahçe meyve	Pamuk	Keten Kendir	Susam	Haşhaş	Pirinç
Çorum	1576	58	33	0.8	7		0.3			
Koçhisar	1584	56.5	39		4					
Melegübü	1584	53	40		7					
Kasaba	1559-60	56	18	3	13,5	9,5				
Mindaval	1569-70	63.5	33	0.16	2,5	1,2				
Kâfirni	1576-77	59	33	1						
Uluborlu	1566 civ.	54	26,5		11			9		
Güre	1570-1	60	19	12	9					
Bigadiç	1573-4	26,5	15,5	25	9	2,5		5		17
Ünye	1576-7	35.7	26	8,5	14,7		13,7			0,8
Adana	1572-3	27,5	30,5	1,5	2	36		2.5		
Zeytun	1563-4	54	15	1,5	29	1				
Tire	1575-6	26	26	12,5	11,5	15,5	3,5	0.05		3
İznik	I. Ahmed	33.5	16,5	24	21	1				5

Not: Koçhisar nahiyesi Karaman'da, Melegübü Niğde'de, Mindaval Şarkî (Şebin) Karahisar'da, Kâfirni Tokat'ta, Uluborlu Hamid'de, Bigadiç Karesi'de, Tire Aydın'da, Göl Kastamonu sancağında, Kasaba Malatya'da, Ünye Canik'te, Zeytun Maraş'ta ve Güre Kütahya'da idi. Kaynak: İslamoğlu-Faroqhi 1979, ss. 418-419.

TABLO: 16. Yüzyılda Bazı Sancak ve Kazalarda Tarım üretimi Yüzdeleri

Sancak/Kaza	Dönem	Buğday	Arpa	Darı vs. hububat	Bağ bağçe meyve bostan	Pirinç	Pamuk	Keten kendir	Diğer	Toplam
Bolu	1519	50,3	18,7	20,9	7,6			1,7	0,8	100
	1568	39,1	23,7	23,8	9,9			1,4	2,1	100
Canik	1485	47.9	27,9		3	15		6	0,2	100
	1576	46	30	6	4	4		8	2	100
Harput	1518	56,1	18,1	5,7	9,8		9,1		1,2	100
	1566	55	22,6	0,2	6,9		13,9		1.4	100
Karahisar-ı şarki	1547	60,7	32,6	0,1	5,9		0,2	0,5		100
	1569	59,3	34,3	0,2	4,2		1,3	0,7		100
Manisa	1531	49,5	25	1,7	7,9	8,8	5,7	0,4	1	100
	1575	52,1	26,5	4,4	4,9	6,7	3,6	0,3	1,5	100
Tokat	1520	61	29,8		8,6		0,2	0,4		100
	1574	56,5	31,4	0,1	9,4		1,4	0,8	0,4	100
Bozok	1576	60,78	30,07		0,96		0,27	0,1	7,82	100
Maraş Kazası	1563	53	24,5	0,3	9,7	7	5,1		0,4	100
Lazıkiyye =Denizli	1571	40,5	15,7	1,9	11,4	9,9	20,4		0,2	100
Adana	1572	30,5	27,6	0,2	4,3	1,1	34,3		2	100

AÇIKLAMALAR:

1-Oranlar akçe değerleri üzerinden hesaplanmıştır. Tablolarda kile veya diğer birimler kullanıldığında tahrir kıymetleri ile çarpılarak akçe değerleri bulunmuştur.

2-Canik'te 1576'de diğer kategorisi büyük ölçüde lazot (mısır), sebze, baklagiller, az miktarda da zeytin ve pamuktan oluşmaktaydı. Tokat'ta diğer, baklagiller. Manisa ve Denizli'de akçe değeri verilmediğinden pamuğun yüzdesi verilmedi. Manisa'da diğer, baklagiller; keten ve kendir içinde sınai bitkiler var. Bozok'ta diğer'in % 4.4'ü çayır, kuru ot, burçak ve fiğden, çok az bir kısmı da baklagillerden oluşmaktaydı. Kalan kısım genelde bag-bahçe, kendir, ot vb.den oluşmaktaydı. Maraş'ta susam % 0.1 oranındadır. Maraş'ta bağ-meyve kategorisinin çoğu bağ ürünleridir (toplamın yüzde 7'si). Adana 'da diğer kategorisi susam, Denizli'de ise baklagillerdir. Lazıkıyye'de akçe değeri veril-

meyen 3115 kıyye susam geliri hesaba katılmadı.

3-Lazıkıyye'de 82779 *kıyye* pamuk tespit edildi. Bunun akçe değeri hesaplanırken 1 *men* pamuk'un 7.2 akçe olduğu (İbrahim Solak, *Maraş*, s. 149.) ve 1 men'in de 6 okka/kıyye'ye eşit olduğu bilgisinden hareketle 1 okka pamuğun 1.2 akçe olduğu sonucuna ulaşırız. Pamuk vergi kıymetleri bu ölçüye göre hesaplanmıştır.

4-**Kaynaklar**: Bolu (Taş, 1993: 142 vd.); Canik (Öz, 1999a: 94-95); Harput (Ünal, 1989: 164-166), Karahisar-ı Şarkî (Acun, 2006: 124), Manisa (Emecen, 1989: 242-261); Tokat (Şimşirgil, 1990: 301-309), Bozok (TD 31'den Mehmet Öz-Yunus Koç tarafından çıkarılan veriler); Lazikiyye (Gökçe, 2000: 354-376), Maraş (Solak, 2004: 142-154; Adana (Kurt, 1992: 213-215).

Yukarıdaki tablo, Faroqhi-İslamoğlu ikilisinin kısmen daha küçük birimler üzerinden yaptığı değerlendirme ile paralellik arz eder. Pamuk veya çeltik gibi ürünlerin ön planda olmadığı sancak veya kazalarda buğday, arpa, darı vb. hububatın tarımsal ürünler içinde yüzde 80-90 civarında yer tuttuğu tespit edilmektedir. Çorum, Mindaval dahil Karahisar-ı Şarkî ve Bozok gibi yerlerde buğday, arpa başta olmak üzere hububatın mono-kültür teşkil ettiği görülmektedir. Tabiatıyla buradaki tabloda özellikle hayvancılığın dahil edilmemiş olmasını daima hatırda tutmalıyız. Mesela Bozok gibi konar-göçer hayat tarzının henüz etkilerini devam ettirdiği yörelerde bu özellikle önemlidir. Karahisar-ı Şarkî'de şaphanenin önemli bir ekonomik faaliyet alanı teşkil ettiği hatırda tutulmalıdır. Öte yandan Bolu, Harput, Manisa, Denizli, Tokat, Maraş yörelerinde bağ, bahçe, sebze, bostan ve meyve üretiminin hatırı sayılır oranlara ulaştığına da dikkat çekmeliyiz. Karahisar-ı Şarkî bağcılık, Adana da yaz meyveleri açısından bir ölçüde temayüz eden sancaklardır. Adana, Manisa ve Denizli bağ-bahçe-meyve kategorisinin yanında pamuk üretiminin de belirli ölçülerde tarımsal tabloyu etkilediği bir görünüme sahipken Canik'in doğu kesiminde tersane ocaklığı durumundaki kendir üretimi dikkati çeker.

Tahrir defterlerine dayalı bazı çalışmalardan hareketle bu sancak veya kazalardaki tarım ürünlerinin nisbî dağılımını ortaya koyarken sancak bazında yapılan değerlendirmelerin sancak-içi çeşitlilik ve farklılıkları gölgelediği de belirtilmelidir. Mesela 1485'te Canik Sancağı kazalarından Satılmış ve Kavak'ta buğdayın oranı yüzde 60 civarında, Bafra'da ise yüzde 50 kadardır; özellikle Terme, Arım ve Ünye'de keten ve kendir, Samsun'da ise hassa çeltik üretimi sancak genelinde buğdayın payının yüzde 50'nin altına düşmesini sağ-

lamıştır (Öz, 1999a: 94-95).

Buradaki tablolar dışında bazı örnekler vermek gerekirse, mesela Ankara Sancağı Çubuk kazasında 1571 tarihinde mirî topraklardaki tarım ürünlerinin yüzde 91'i hububat, yüzde 5'i meyve ve sebze, yüzde 3'ü bağ ve yüzde 1'i de baklagiller iken vakıf topraklarında hububat oranı yüzde 74'e düşmüş, sebze ve meyve oranı yüzde 13'e, baklagillerin oranı da yüzde 9'a çıkmış görünmektedir. Bağlardan elde edilen gelirde ise küçük bir artış vardır (% 4). Hububatın büyük kısmı buğday ve arpadan oluşurken burçak da önemli miktarda yetiştirilmektedir (Çınar-Gümüşçü 2002: 164-177). Aksaray Sancağı'nda ise 1584'te toplam 995,372 akçelik tarım ürünü gelirinin % 55'i buğdaydan, % 39,3'ü arpadan, % 3.76'sı bağ öşründen, yaklaşık % 2'si bahçe ürünleri, bostan, meyve ve sebze'den elde edilmekteydi (Yörük, 2005: 158-167). Mamafih tuz üretiminin ekonomide önemli bir rolü olduğunu ve yine koyun yetiştiriciliğinim de ekonomiye hatırı sayılır bir katkı yaptığını hatırlatmak gerekir (Yörük, 2002: 168-172).

Yukarıdaki tablolar ve verilen rakamlar açıkça göstermektedir ki, 16. yüzyılda Anadolu'da -hayvancılık ve konar-göçer hayat tarzının hüküm sürdüğü bazı bölgelerde hayvan üretiminin ekonomideki ağırlıklı yerini hatırda tutmak kaydıyla- pek çok sancakta buğday üretimi toplam tarım üretiminin yarısını ve hatta daha fazlasını oluşturmaktaydı. Pirinç ekimi, pamuk üretimi, bağcılık gibi bazı alanlarda ihtisaslaşan bölgelerde bu oran yüzde 25-30'lara düşer. Mamafih, arpa ve darı gibi diğer tahıllarla birlikte buğdayın tarımsal faaliyetin en önemli kalemi olduğu yine de görülmektedir. Anadolu'ya baktığımızda özellikle Tosya-Boyabat yöreleri başta olmak üzere pirinç,[9] Adana, Manisa, Harput vb. yerlerde pamuk, Ünye-Terme civarında kendir ve pek çok yörede bağcılık faaliyetinin mahallî ekonomilerde büyük önemi haiz bulunduğu anlaşılmaktadır.[10]

Buğday ve diğer tahıllar hem insanların temel yiyecek maddelerini hem de dönemin ulaşım ve askerî şartları gereği büyük öneme sahip bulunan hayvanların yiyeceklerini (arpa, saman vs.) sağlamaktaydılar. Osmanlı döneminde hububat üretiminin tarım faaliyetine damgasını vurduğu açıktır; öte yandan, nüfus artışı veya hububat ihtiyacının yeterince karşılanamamasına yol açan birtakım gelişmeler sonucunda buğdayın yerine kalitesi daha düşük olmakla birlikte dönüm başına daha fazla verim alınan darı vb. tahılların ekimi ağır-

9 Osmanlı İmparatorluğu'nda çeltik üretiminin şartları ve organizasyonu için bkz. İnalcık, 1982.

10 Bu konuda Y. Kurt'un Adana, Emecen'in Manisa ve Ünal'ın Harput ile ilgili araştırmalarına bakınız.

lık kazanıyordu.

Bazı yörelerde önceden tahrir defterlerinde çok az geçen darının 16. yüzyılın ikinci yarısında önemli miktarlarda üretildiği anlaşılmaktadır (Öz, 1999a: 94-95, 121). Güran'ın yukarıda zikredilen araştırmasının da açıkça gösterdiği üzere (Güran, 1998: 99) birim-tohum başına üretim bakımından darı buğdayın en az üç katı bir ürün vermekteydi ki, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki nüfus tazyikinin yarattığı şartlar içinde darı üretimine ayrılan toprakların artması bu bakımdan da makul görünüyor. Bu noktada XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde geçen *gâvers* kelimesinin darı veya mısır anlamına mı geldiği tartışılan bir konudur. Esasen ülkemizde pek çok yerde mısıra darı dendiğinden hareketle burada bir eşanlamlılık olacağı varsayılabilir. Bununla birlikte burada zikredilen eğer bir çeşit mısır olabilirse de, bunun Amerika'dan intikal eden mısır olması ihtimali bizce düşüktür.[11] Mamafih asıl üzerinde durulması gereken husus, XVI. asrın ikinci yarısında bu ürünün oranında görülen artışın tesadüfî veya kayıt usullerinden kaynaklanan bir şey olmayıp nüfuz baskısının sonucunda verimi yüksek bir ürünün tercih edilmesinden kaynaklandığı hususudur.[12]

Tevfik Güran'ın *19. Yüzyılda Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar* adlı çalışmasında 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında tarım politikaları, tarımsal faaliyetin şartları, tarımsal verimlilik vb. konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. XVI. yüzyıldaki tarım teknolojisinin ve verimliliğin çok değişmediği bu dönem hakkındaki bulgulara göre, Anadolu'daki ekili arazinin yaklaşık % 85'inin tahıllara, % 2,7'sinin baklagillere, % 5'inin sınaî bitkilere, % 7,6'sının da bağlara ayrıldığı belirtiliyor. Toplam üretim içinde tahıllar % 60, bağ-bahçe ürünleri % 10, hayvan ürünleri ise % 23'lük bir paya sahipti (Güran, 1998: 77-78). Bizim incelememizle karşılaştırılabilir olması bakımından hayvan ürünlerini dışarıda tutarsak hububatın yüzde 72, bağ-bahçe ürünlerinin yüzde 14-15'lik bir paya sahip olduğu söylenebilir. Yine Güran'a göre, tohum birimi başına hasıla 1907-9 yıllarında Rumeli'de buğdayda 4,8, Anadolu'da 5,5 iken darıda bu % 18 civarındaydı (Güran, 1998: 99). Daha önceki bazı çalışmalarda verimlilik konusunda değişik oranları (1'e 3 ile 1'e 5 arasında değişen) dikkate alarak bazı hesaplamalar yaparak köylülerin geçim durumuna dair bazı spekülasyonlar yapmıştık. Bu makalede konunun bu yönüne değinmeye-

---

11 Bu konuda F. Emecen, ayrıntılı bilgi vermekte ve kanaatimizce konuyu büyük ölçüde aydınlatmış bulunmaktadır.

12 Tarım üretiminde verimlilik, tohum-ürün oranı konusu da literatürde tartışılmıştır. Bkz. McGowan, 1969; Öz, 1999a. Ayrıca bkz. Nagata, 1997: 122-124

ceğiz ama bir cümle ile ifade etmek gerekirse geçimlik düzeyde bir tarım üretiminin söz konusu olduğu tekrarlanmalıdır. 1570'lerde nüfus tazyikinin etkilediği durumlarda vergi taleplerini karşılamakta zorluk çeken köylülerin muhtemelen çoğunluğu marjinal toprakları kullanma dahil üretimi arttırmak için çeşitli yollar denedikleri gibi, en azından gençler başta olmak üzere bir kesimi ise geçimini şehirlerde veya bey kapılarında aramayı tercih etmiştir.

Sonuç Yerine

Klasik dönem Osmanlı tarım tarihi hakkındaki bilgilerimiz artmakla birlikte, İmparatorluk çapında değerlendirmelerin henüz yeterli seviyede olmadığı görülmektedir. Bunda, şimdiye değin yapılan araştırmaların verilerinin yeterince standart olmayışı kadar genel değerlendirmenin önündeki çeşitli metodolojik zorluklar da rol oynamıştır. Burada belki çok mütevazı bir çerçevede yapılan değerlendirmeyi çok daha zenginleştirmek, öncelikle tahrir verilerinin yanında kanunnâmeler (sancak kanunnamelerinde pazarda satılan ürünlerin zikredilmesinin rastgele olmadığı hesaba katılmalıdır), mühimme defterleri vs. diğer kaynakları da kullanarak kapsamlı bir envanter çıkarmak gereği kendini açıkça hissettirmektedir. Toprak mahsullerinin yanında hayvanlardan elde edilen üretim ve madencilik gibi faaliyetler de hesaba katılarak kırsal ekonominin tam bir fotoğrafı çekilebilir. Böyle bir araştırmada, vergilendirilen her türlü ürünün yörelere ve kayıtlı oldukları dönemlere göre listeleri de oluşturulmalıdır. Farklı adlarla kaydedilen tahıllar, meyve ve sebzeler, sınaî bitkiler tek tek değerlendirilmelidir. Böylece Anadolu tarım tarihinin bu dönemi ayrıntılı bir şekilde ortaya konulabilir. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus ise böyle genel bir çalışmada coğrafya ve tarım disiplinlerinden gereken ölçüde yararlanılmasıdır. Bu ise ancak disiplinlerarası bir çalışma ile yapılabilir.

KAYNAKÇA

Acun, Fatma (2006), *Karahisar-ı Şarkî ve Koyulhisar Kazaları Örneğinde Osmanlı Taşra İdaresi (1485-1569)*, Ankara.

Aköz, Alaaddin (1999), *XVI. Asırda Karaman Kazası*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Arıkan, Zeki (1996), "Tahrir Defterlerinde Geçen Deyimler", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVI, ss. 1-13.

Barkan, Ö. L. – Meriçli E. (1988), *Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri*,

Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.

Barkan, Ö. Lütfi (1940), "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri I", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/1, ss. 20-59.

Barkan, Ö. L. (1941), "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri II", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, II/2, ss. 214-247.

Barkan, Ö. L. (1945), "Çiftlik", *İslâm Ansiklopedisi*, III, ss. 392-397, İstanbul, [*Türkiye'de Toprak Meselesi*, ss. 789-797.]

Barkan, Ö. L. (1980), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfların Hukuki Statüsü", *Ülkü*, c. IX-X (1937) [*Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul, ss. 725-788.

Bostan, İdris (1992), *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara.

Cook, M. A. (1972), *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, Londra.

Çınar, H. - Gümüşçü O. (2002), *Osmanlıdan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Çubuk Belediyesi Yay., Ankara.

Emecen, Feridun M. (1996), "Mufassaldan İcmale*", Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVI, ss. 37-44.

Emecen, F. M. (1989), *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Türk Tarih Kurumu yay. Ankara.

Gökçe, Turan (2000), *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazâsı*, Ankara.

Göyünç, Nejat (1979), "Hane deyimi hakkında", *İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi*, İstanbul, ss. 331-348.

Gürbüz, Adnan (2001), *15.-16. Yüzyıl Osmanlı Sancak Çalışmaları-Değerlendirme ve Bibliyografik Bir Deneme*, İstanbul.

Heywood, Colin (1988), "Between Historical Myth and 'Mytho-history'-The Limits of Ottoman History", *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12, ss. 315-345.

İlhan, M. Mehdi (1987), "The Process of Ottoman Cadastral Surveys during the second half of [the] sixteenth century- A Study based on the documents from the *Mühimme Defter*s", *Extras-Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie 'A.D. Xenopol'*, 24/1, ss. 17-25.

İnalcık, Halil (1959), "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten*, c. 23, ss. 575-610.

İnalcık, Halil (1982), "Rice Cultivation and the *Çeltükçi* Reaya system in the

Ottoman Empire", *Turcica*, 14 ss. 69-141.
İnalcık, Halil (1954), *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.
İnalcık, Halil (1983), "Introduction to Ottoman Metrology", *Turcica*, 15, ss. 311-342.
İnalcık, Halil (1990), "Köy, Köylü ve İmparatorluk*", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat tarihi Kongresi-Tebliğler, (İstanbul, 21-25 Ağustos 1989)*, Ankara, ss.1-11.
İslamoğlu-İnan, Huricihan (1991), *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Köylü*, İstanbul.
İslamoğlu, H. - Faroqhi S. (1979), "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia", *Review*, II/3, ss. 401-36.
Koç, Yunus (2000), "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müddü Örneği",*Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Konya, 7-9 Nisan1999*, Konya, ss.541-546.
Kurt, Yılmaz (1992), *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Basılmamış Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
Makovsky, A. (1984), "Sixteenth Century Agricultural Production in the Liwa of Jerusalem", *Archivum Ottomanicum*, 9, ss. 91-127.
McGowan, Bruce (1969), "Food Supply and Taxation on the Middle Danube 1568-1579", *Archivum Ottomanicum*, I, ss. 139-196.
Murphey, Rhoads (1990), "Ottoman Census Methods in the Mid-sixteenth Century: Three Case Studies", *Studia Islamica*, 71, ss. 115-126.
Nagata, Yuzo (1997), *Tarihte Âyânlar-Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara.
Öz, Mehmet (1991), "Tahrir defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi,* 22, ss. 429-439.
Öz, Mehmet (1997), "XVI. Yüzyıl Anadolusu'nda Köylülerin vergi Yükü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma",*Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVII, ss. 77-90.
Öz, Mehmet (1999a),. *15-16. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
Öz, Mehmet (1999b), "Osmanlı Klasik Döneminde Tarım", *Osmanlı,* ed. G.Eren-K.Çiçek-C. Oğuz, c. 3, Ankara, ss. 66-73.
Öz, Mehmet (2000), "15-16. Yüzyıllarda Anadolu'nun Sosyal Tarihine Dair Araştırmalar: Genel Bir Değerlendirme", *Uluslararası Kuruluşunun*

700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Konya, 7-9 Nisan1999, Konya, ss. 525-531.

Öz, Mehmet (2002), "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi-Ankara, 4-8 Ekim 1999-Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III/3, Ankara, ss. 1643-1651.

Özel, Oktay (1993), *Changes in Settlement Patterns, Population and Society: A Case Study of Amasya (1576-1642)*, Basılmamış Doktora Tezi, University of Manchester.

Özel, Oktay (2004), "Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th centuries: 'Demographic Crisis' Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies,* 36, ss. 183-205.

Solak, İbrahim (2004), *XVI. Asırda Maraş Kazâsı (1526-1563)*, Ankara.

Şimşirgil, Ahmet (1990), *Osmanlı Taşra Teşkilâtında Tokat (1455-1574),* Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul.

Taş, Kenan Ziya (1993), *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı,* Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Tarih Anabilim Dalı.

Ünal, Mehmet Ali (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara.

Venzke, Margaret L. (1997), "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları-The Journal of Ottoman Studies*, XVII, ss. 1-61.

Yediyıldız, Bahaeddin (1985), *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Kültür ve Turizm Bakanlığı yay., Ankara.

Yörük, Doğan (2005), *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı* (1500-1584), Konya.

Özet: Osmanlı sosyo-ekonomik tarihçiliğinin yaklaşık son otuz yılında, özellikle 1980 ve 1990'larda tahrir defterlerine dayalı, çoğunluğu XVI. yüzyılı, bir kısmı da ek olarak XV. yüzyılın ikinci yarısını da içine alan sancak/kaza araştırmaları yapıldı. Bu araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin tımar sistemine tâbi topraklarının neredeyse tamamına yakını hakkında belirli açılardan bilgi dağarcığımızı genişletmekle birlikte, nihaî tahlilde Osmanlı tarihçiliğine katkıları hep sorgulanır kaldı. Çoğunluğu birbirinin plan ve muhteva açısından neredeyse aynısı veya çok benzeri olan bu araştırmalar üzerinde bugüne kadar kapsamlı bir eleştirel değerlendirme yapılmadığı gibi, bu eserlerden hareketle çeşitli konuların derinlemesine incelenmesi de nedense düşünülmemiştir. Osmanlı devletinin 700. kuruluş yıldönümü vesilesiyle yaptığım bir iki kısa çalışmada tarımsal üretim ve verimlilik gibi konularda bazı denemeler yaptım. Bu makalede, aynı dönemde Anadolu'nun tarımsal haritasına diğer

yayınlanmış veriler ışığında küçük bir katkı olabilecek bazı analizler sunacağım.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı'da tarım, tarım ürünleri, vergi, tahrir, öşür, ölçü birimleri.

Abstract: In the last two or three decades of the historiography of Ottoman socio-economic history, there has been an increase in the number of regional studies based on the tahrir reğisters that mostly cover the period between mid-fifteenth and late sixteenth-centuries. Despite the fact that they broadened the scope of our knowledge of the agricultural lands of the empire under the timar system, their value and contribution in the last analysis have always remained questionable. Althougn they are usully produced in similar formats copying from each other, it is interesting to note the fact that no one has attempted to make systematic use of the data they provide in furthering analyses of certain issues. I have produced earlier a couple of articles to this end on the occasion of the seventeenth anniversary of the foundation of the Ottoman State. The present study provides a further analysis of the agricultural structure and crop patterns in Anatolia using the data published in these studies.

Keywords: Ottoman agriculture, crop patterns, taxation, survey, tithe, measures of weight.

kebikeç / 23 • 2007

XVIII.Yüzyılda Osmanlı Anadolu'sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra'a ve Murâba'a Sözleşmeleri*

Özer ERGENÇ**

Bu makalenin hazırlanmasında iki farklı çalışmanın büyük etkisi vardır. Birincisi 1986 yılında Amerika'da State University of New York-Binghamton'da yapılan "İkinci Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi Konferansı"nda temel konu olarak belirlenmiş "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Tarım" üzerine verilen tebliğlerdir. Bu konferansta bütün tebliğlerde ortak tema, Osmanlı Devleti'nin egemen olduğu topraklar üzerinde 18. yüzyılda ortaya çıkan ve tarımsal yapıyı ve üretim ilişkilerini etkilemiş görünen "çiftlik" olgusu idi. Klasik dönemde geçimlik aile işletmesi boyutunda örgütlenmiş tarım üretimi, özellikle Batı'dan kaynaklanan yeni taleplerle karşılaştı. Bu, tarımsal ürün talebi idi. Böyle bir talep, geleneksel düzenin artı ürünü ile sağlanamazdı. Onun için tımar sisteminin çözülmesinin de yarattığı kolaylıklarla bir kısım topraklar, zengin ellerde toplanıyor ve bu durum yeni bir toprak mülkiyetinin oluşmasına neden oluyor ve bu oluşum tarımın ticarîleşmesine olanak hazırlıyordu. Konferans, esas itibariyle bu süreci irdeleyen bir toplu çalışma idi. Görüldü ki 18. yüzyıldan başlayarak, özellikle 19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde böyle bir eğilimin varlığını kanıtlayan gelişmeler olmasına rağmen bu eğilim, çok köklü dönüşümleri gerçekleştirecek boyutlara ulaşmamıştır.[1]

---

* Bu makale, 28 Eylül-1 Ekim 2005 tarihleri arasında Venedik'te yapılan *10th International Congress of Economic and Sosial History of Turkey: The Mediterranean and the Ottoman Empire - 10. Uluslar Arası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Akdeniz ve Osmanlı İmparatorluğu*'na sunulmuş "Akdeniz Havzasının Bir Ucu Osmanlı Ülkesinde Tarımın Ticarileşmesi Eğilimleri: Muzâra'a Sözleşmeleri" başlıklı bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

1 *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım,* Editörler: Çağlar Keyder-Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.

İkinci olarak, 2002 yılında Londra'da yapılan CIEPO Toplantısı'nda 18. yüzyılda kul sistemindeki değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni tip eyalet valilerinin özelliklerini belirlemek amacıyla örnek olmak üzere bu dönemin dikkate değer vezirlerinden biri olan Çelik Mehmed Paşa hakkında bir bildiri sunmuştum.[2] Çelik Mehmed Paşa'nın birçok özelliği yanında önemli bir girişimi de dikkatimi çekmişti. Bu Paşa, kendisine yönetimi bırakılan eyaletleri, iltizâm yoluyla üzerine alıyor ve bu iltizâma ya kendi eyaletinin içinde ya da komşu eyaletlerden birtakım sancaklar da "tâbi' mukâta'alar" olarak katılıyordu. Bu ilginç bir uygulamaydı. Fakat bunun kadar ilginç bir başka husus, adı geçen Paşa'nın mukâta'a hüküm alanı içindeki eyalet ve sancakların bazı köylerindeki tarım üreticileri ile "muzâra'a" ilişkisine girmiş olması ve bu yolla dikkate değer ölçekte yıllık ziraî ürünü sağlamış olması idi.

Bu ilginç uygulamanın sadece Çelik Mehmed Paşa'ya mı özgü, yoksa dönemin yaygın bir uygulaması mı olduğu araştırılması gereken önemli bir noktaydı. Bu açıdan 18. yüzyıl belgeleri üzerinde yaptığım çalışmalar, beni tarım üretiminin ticarîleşmesi konusunda mîrî toprakların özelleşmesi ve bunlar üzerinde çiftlikler oluşturulması eğiliminden önce, "muzâra'a" konusunda düşünmeye yöneltti. Çünkü "muzâra'a" uygulaması, sadece Çelik Mehmed Paşa'ya has değildi. Aksine, dönemin belgeleri, bu sistemin her zümreden örf mensupları için ek gelir elde edilecek bir yol olarak kullanıldığı izlenimi veriyordu. Çelik Mehmed Paşa gibi, Ege bölgesinde Karaosmanoğlu ailesinin çeşitli bireyleri, Canikli Ali Paşa gibi belli bir hanedana dayanan a'yân kökenli paşaların yanı sıra "ulemâdan ve kütebâdan" çeşitli kişiler de aynı uygulamanın tarafları arasında görünüyorlardı.[3] Aslında bu girişim, Klasik dönemde örf mensuplarının artık mansab tasarruf edemedikleri, mütekâ'id oldukları zaman başvurdukları bir yoldu. Yıllar önce yaptığım Ankara çalışmasında, benzer bir şekilde, mütekâ'id sancakbeylerinin, mevâlî pâyesine ulaşmış kadıların "mudârebe" yoluyla sof ticaretine katıldıklarını ve bu yolla gelirlerini arttırmak istediklerini saptamıştım.[4] Bu ilginç uygulamanın yaygınlığını belirledikten sonra, bunun tarımın ticarîleşmesi açısından ne anlama geldiğini açıklamak

2 "An Administrator in the 18th Century: A 'Mültezim Pasha' ", *CIEPO-XV*, 8-12 Temmuz 2002, Londra.

3 Bunun en tipik örneği Yuzo Nagata'nın yayınladığı Karaosmanoğulları Ailesi ile ilgili tereke kitabında ve Osman Bayatlı'nın Bergama tarihine ilişkin eserlerinde görülebilir. Ayrıca münferit örnekler olmak üzere 19 19 nolu Ankara Şer'iyye Sicilinde 913 nolu zabıt, Yusuf Bey bin Abdi adlı örf mensubunun; yine aynı defterde 496-A ve 496-B nolu zabıtta ilmiyeden Hüseyin Efendi'nin Kafirciklü köyünden bir köylü ile "akd-ı muzâra'a" eylediği anlatılmaktadır. Bu örnekler çoğaltılabilir.

4 Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s.109-113.

gerekiyordu. Bu çalışmada, yaptığım incelemeler sonucunda edindiğim bilgileri sunmak ve konuyu tartışmak istiyorum.

Önce "muzâra'a" terimini açıklamak gerekiyor. Mufâ'ale kalıbında Arapça bir sözcük olan "muzâra'a", karşılıklı ya da birlikte zirâ'at yapmak anlamına gelir. Fıkıh açısından "mudârebe" gibi bir ortaklık için kullanılır. Mudârebe, herhangi bir ticaret faaliyetinde taraflardan birinin sermayesini; diğerinin emeğini ortaya koyarak kurdukları "şirket"tir. Muzâra'a da bunun gibi tarım üretimi için kurulmuş bir şirkettir. Bu şirkette toprak sahibi belirli koşullarla toprağın işletmesini "âmil"e, yani bir çiftçiye bırakır. Çiftçi, toprağın işlenmesini, tohmun ekilmesini, ürünün hasadını gerçekleştirir ve sonunda ürün, tarafların anlaştıkları oranlarda paylaşılır. Bu paylaşım, yarı yarıya olduğu gibi, 1/3, 2/3 gibi paylarda da olabilir. Bu uygulama, aslında İslam'dan önce de var olan ve tarım ürünlerini arttırmaya yönelik bir işleme dayanır.[5] Bu ortaklıkta toprak sahibi, bir anlamda çiftçiye toprağını kiralamakta ve bu kirayı peşin bir ödeme ile değil; topraktan alınan ürünün belli bir payı şeklinde tahsil etmekteydi. Kısaca bu şekilde tanımlanabilecek "muzâra'a"nın bütün koşulları, fıkıhta sıralanmıştır. Kimlerin muzâra'a akdinde bulunabilecekleri, muzâra'a akdi yapan tarafların birbirlerine karşı sorumlulukları, akdin süresi, süre bitmeden taraflardan birinin ölümü halinde vârislerin hak, yetki ve sorumlulukları ayrı ayrı düzenlenmiştir.[6] Aslında muzâra'a ile yapılmak istenen, toprağı tasarrufunda bulunduranın çeşitli sebeplerle onu işleyemeyecek duruma düşmesi halinde, boş kalmasını önlemek; diğer yandan üretici iş gücüne sahip, fakat topraksız olanın da üretime katılabilme fırsatını bulmasını sağlamaktır. Bu yüzden fıkıhta bu konuda ayrıntılı düzenlemelere yer verilmiştir.

Ancak, 18. yüzyılda yaygınlığını saptadığımız askerî zümrelerden birinin taraf olduğu muzâra'a uygulaması, fıkıhta belirtilenden daha değişik bir nitelik göstermektedir. Bu uygulamada muvazzaf veya mütekâ'id askerî sınıf mensupları yalnız nakit para ve tohum ücreti vermek suretiyle muzâra'aya girmektedirler ve toprağı tasarrufunda bulunduran köylü, aynı zamanda toprağı işleyerek ürün almaktadır. Yani burada yukarıda anlattığımız muzâra'ada olduğu gibi toprağını bir çiftçiye kiralamamaktadır.[7] O halde bu nasıl

5 Plantasyon çiftlikleri için değil, yalnızca hububat üretimine ayrılmış tarlalalar için geçerli olan muzâra'anın İslam'dan önce Irak'ta çok iyi bilinen bir uygulama olduğu, Bizans'ta da mâlî bir işlem olarak muzâra'aya yaygın olarak başvurulduğu tespit edilmiştir. Bkz. Baber Johansen, *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rigths as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Otoman Periods,* London-New York-Sidney, 1988, s. 51-79.

6 Bkz. "Muzâra'a", *EI*^{2}; Osman Öztürk, *Osmanlı Hukuk Tarihinde Mecelle*, İstanbul 1973, s. 349-350; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukı İslamiye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, VII, İstanbul 1970, s.123-136.

7 "Muzâra'a" ile "icâre" arasındaki fark hakkında bkz. Baber Johansen, *a.g.e.,* s. 68-69.

bir muzâra'adır? Bunu daha iyi anlayabilmek için 18. yüzyıla ait örnek olabilecek birkaç muzâra'a sözleşmesinde geçen ifadelerle açıklayalım:

7 Ekim 1765 (21 Rebî'ü'l-âhir 1179) tarihli bir belgeye göre; Karaman eyâletinde Beyşehir sancağında Afşar adlı köyden 18 çiftçi, Konya mahkemesine gelerek şöyle demişlerdir: Bizler, Çelik Mehmed Paşa ile muzâra'a sözleşmesi yapmış ortaklarız. Kendisinden çift masrafları için 935 guruş, buğday ve arpa tohumu için 568 guruş olmak üzere toplam 1502 guruş aldık. Elde edeceğimiz üründen 100 kiyel buğday ile 80 kiyel arpayı kendisine teslim edeceğiz[8]. Görüldüğü gibi, burada toprak ve emek köylülerindir. Paşa sadece parasıyla ortaklığa katılmaktadır. Bunun örnekleri çoğaltılabilir.

Ekim ortaları 1765 (Rebî'ü'l-âhir 1179) sonlarında Konya mahkemesi defterine kaydedilen bir başka belgede akd-ı muzâra'ada bulunan Beyşehir sancağına bağlı Kurd köyü ahalisinin kadı huzurunda verdikleri ifadeden anlaşıldığına göre; adıgeçen köy ahalileri daha önce bütünüyle dağılmış ve perişan olmuşlarken, merhum Paşa hazretleri, mahkemeye geldikleri tarihten birkaç sene önce, çift akçesi adıyla 300 guruş ile 20'şer kiyel buğday ve arpayı tohum olarak kendilerine teslim etmiştir. Köylüleri korumak amacıyla girişilen bu işlem karşılığında ahali paşaya senelik 40 kiyel arpa ve 40 kiyel buğday verecektir.[9]

30 Kasım 1761 (3 Cemâziye'l-evvel 1175) tarihli bir başka belgede muzâra'a akdinin tarafları ve hangi koşullarda oluştuğuna dair daha aydınlatıcı bilgiler yer almaktadır:[10]

> *Beyşehri sancağında vâki' Kûçe-i Kebîr kazâsına tâbi' Homa karyesi sükkânından olub mahrûse-i Konya'da müsâfireten mukîm El-hâcc Abdulcelil oğlu Halil ve Ebubekir oğlu Hasan ve Es-seyyid Abdusselam ve El-hâcc Mustafa ve Deli oğlan ve Es-seyyid Mahmud oğlu Hasan ve Kurd oğulları Halil ve Mehmed ve Es-seyyid Şaban*

8 Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 126/1 21 Rebî'ü'l-âhir 1179 tarihli belge: *"... bizler paşa-yı müşârün ileyh hazretleri ile akd-ı muzâra'adan şerîkler olub çift akçesi olmak üzere an nakd 935 guruş ve tohum-ı mezrû'ât içün dahi hınta ve şa'îr kıymeti olmak üzere 568 guruş ki cem'an 1503 guruş vezîr-i müşârün ileyh bizlere teslîm ve biz dahi ahz ve kabz edüb mezrû'âtımızdan hâsıla mahsûlâtımızdan beher sene 100 kıyel hınta ve 80 kıyel şa'îr vezîr-i müşârün ileyh tarafına edâ ve teslîm ve bu vechile akd-ı muzâra'ada şirket üzere olmuş idik ..."*.

9 Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 125/3, evâhir-i Rebî'ü'l-âhir 1179 tarihli belge: *"karye-i mezbûre ahâlîleri bundan akdem bi'l-külliye perâkende ve perîşân olub harâb olmuş iken merhûm müşârün ileyh bizleri* ***himâyet ve sıyânet edüb*** *birkaç sene mukaddem karyemize iskân ve çift akçesi nâmiyle üç yüz guruş bizlere karz-ı hasen verüb ve tohm-ı mezrû'âtımız olmak üzere Konya kilesi olmak üzere yirmi kiyel hınta ve yirmi kiyel şa'îr bizlere teslîm edüb bizler dahi meblağ-ı mezbûr ile çift tedârük ve tohm-ı mezbûru arâzilerimize zer' ve hâsıla olan mahsûlümüzden senevî vezîr-i müşârün ileyh tarafına kırk kiyel-i Konevî hınta ve kırk kiyel şa'îr edâ ve teslîm...."*.

10 Konya Şer'iyye Sicili 58, s. 124/1.

oğlu ve Deli Hasan ve İsmail oğlu Hasan ve Yusuf oğlu ve Himmet ve Abdulhamid oğlu Mahmud ve Ayvaz oğlu Mustafa ve Kırklar oğlu Musa ve Yusuf ve Ebi oğlu Dayı ve Bağcı oğlu Hüseyin ve Hacı oğlu ve Cidal oğlu Süleyman Mustafa Bey ve Ahmed Bey ve Abdulhalim ve Köle oğlu İsmail ve Köle oğlu Mahmud ve Abdullah oğlu Osman ve Çavuş Mustafa ve Emrullah ve Molla Mustafa ve Kablan oğlu ve Ahmed oğlu Hüseyin ve Kır Mustafa ve Ebubekir ve oğlu Halil ve Safer oğlu Mahmud nâm kimesneler meclis-i şer'-i hatîr-i lâzimü't-tevkîrde sâbıkan Karaman vâlisi iken intikâl-i dârü'l-bekâ eden ***Vezîr Çelik Mehmed Paşa*** *merhûmun eytâmından Muhibbâne Hanım nâm sagîrin vasîleri kebîr oğlu Es-seyyid Ahmed Bey hazretleri muvâcehesinde her biri ıkrâr-ı tâmm ve takrîr-i kelâm edüb "mukaddemâ karyemiz ahâlisine za'f târî olub zer' ü harsa iktidârımız olmadığından nâşî vezîr-i müşârün ileyh ile şirk-i muzâra'a içün bin iki yüz doksan guruş ile doksan guruş kıymetli kırk kiyel hınta ve yirmi kiyel şa'îr ahz edüb akd-ı şirket-i muzâra'a etmişidik, el-hâletü hâzihi vezîr-i müşârün ileyh fevt olub metrûkâtın cânib-i mîrî içün ahz ü kabz olunmağla meblağ-ı mezkûr ile hınta ve şa'îri bizlerden taleb ederler, edâya kudretimiz olmadığından bin üç yüz seksen guruş müşârün ileyhin evlâdından Muhibbâne Hanım nâm sagîrin mâlinden olmak üzere vasî-i mûmâ ileyh yedinden ahz ü kabz ve umûrumuza sarfla istihlâk eyledik, zimmetimizde vâcibü'l-edâ deynimizdir, lâkin meblağ-ı mezbûr mâl-i yetîm olmağla sagîre-i mezbûrenin umûruna sarf içün senede yüz elli kiyel-i Konevî hınta ve yüz kıyel şa'îr verilmek üzere mukâvele olunub müte'ahhid olduğumuz tescîl ve cânib-i şer'den yedlerine hüccet verilsün".*

Buradaki ifadelerden de anlaşılıyor ki taraflardan birisi olan vezir; toprağın işlenmesi, tarım aleti, hayvan ve tohmun tedarikini üstlenmekte ve bunların karşılığında köylüler, tasarruflarındaki toprakları işleyerek ürün aldıktan sonra belirli miktardaki kısmını bu maddî desteği sağlayana vermeyi yüklenmektedirler. Görüldüğü gibi buradaki muzâra'a, toprağı işleme hakkının çiftçiye terki şeklinde değildir. Köylüler, toprağı kendileri işlemekte ve kaldırdıkları ürünün bir bölümünü vermektedirler. Ürünün ne kadarının verileceği genellikle muzâra'a akdi sırasında belirlenmektedir. Yukarıdaki örneklerden birincisinde 100 kıyel hınta, 80 kıyel de şa'îr verilmesi öngörülmüştür. İkinci

örnekte tohum miktarının 2 katı verilmesi taahhüd edilmektedir. Bunun ne anlama geldiği eğer iyi anlaşılırsa, muzâra'anın yorumu da daha iyi yapılabilir. İkinci örnek bize, "munâsafa" yoluyla yapılmış bir "muzâra'a akdi" olduğunu hatırlatıyor. Üreticiler, ürettiklerinin tümünü para veren tarafa devretmeyeceklerine göre, anlaşılıyor ki sözü edilen köyde 1'e 4 bir ürün alımı söz konusudur ve bu, muzâra'a akdini yapan taraflarca paylaşılmaktadır. Bu 1'e 4 ürün oranı, kuru ziraat alanları için uygun olmalıdır. Nitekim Mehmet Öz ve Yunus Koç'un bu açıdan yaptıkları incelemeler, Orta Anadolu'da 1'e 3 ile 1'e 4'ün ortaçağ tarım işletmeciliğinde optimal bir verim olduğunu göstermiştir.[11] Demek ki muzâra'adan beklenen, işlenen toprakta en üst verim düzeyine ulaşılmasıdır.

Burada verdiğimiz örneklerde iki husus önemlidir. Birincisi nakit para koyan örf mensubunun bu para ile neyi hedeflediğidir. Verilen paranın bir bölümü "çift akçesi" veya "çift tedariki" diye belirlendiğine göre, bu açıdan sıkıntı çektiği anlaşılan ve belki de bu yüzden toprağını en iyi biçimde işleyemeyen köylüye destek vermektir. Nitekim bu miktar, birinci örnekte olduğu ve elimizdeki örneklerce de desteklendiği gibi tohum ücretinden çok daha fazla bir miktardır. Burada tarımsal ürünü fazlalaştırmak için çiftlik örneğinden değişik bir girişim sözkonusudur. Ekilebilir toprakların miktarını çoğaltmak veya intensif bir tarım için birleştirme eğiliminden ziyade, verimliliği arttırmak öngörülmüştür. Nitekim bu tür muzâra'a akdi yapılan köylerin Klasik dönemdeki üretim hacmini anlayabilmek için o dönemin kayıtlarına baktığımızda bu yargımızı destekleyen verileri bulmamız mümkün olabilmiştir.

Muzâra'a akdi yapan köylerin içinde 17. yüzyılda Beyşehir sancağına bağlı Homa adlı köy, 16. yüzyılda Ulu Homa ve Kiçi Homa diye 2 ayrı köy olarak tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Bunlardan Ulu Homa, 12 çift, 80 nîm çift, 48 bennâk ve 43 cabanın kaydedildiği bir üretici potansiyeline sahiptir. Burada toprak dağılımı oldukça küçük parçalar halinde olmalıdır. Çünkü 1 çift ve üzeri toprak tasarruf eden aile sayısı 12 iken, bunun yarısını işleyen 80 ve nîm çiftin altında toprağa sahip olan 48 aile vardır. 43 aile de topraksız görünmektedir. Bu tarım işletmesi düzeyindeki Homa köyünden "öşr-i gallât", 2000 kıyel olarak kaydedilmiştir.[12] Mudd cinsinden söylersek 1 müdd, 20 kıyel olduğuna göre, Homa köyünden 100 müdd öşr alınacaktır. Bu hesaplamayı şöyle

[11] Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlilik Problemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999, Ankara), Kongreye Sunulan Bildiriler,* TTK 2002, s.1643-1651; Yunus Koç, "Zirai Tarih Araştırmalarında Ölçü-Tartı Birimleri Sorunu: Bursa Müddü Örneği", *Kuruluşunun 700. Yılında Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Uluslar arası Kongresi (7-9 Nisan 1999, Konya),* Konya 2000, s. 541-546.

[12] M. Akif Erdoğru, *Beyşehir Sancağının 1584 Tarihli Nüfus Sayımı (Beyşehir, Seydişehir, Bozkır),* İzmir 2004.

devam ettirebiliriz: 1 Konya müddünün 118 kg. olduğu düşünülürse, kg. cinsinden 11.800 kg., yani yaklaşık 12 tondur. Bunun topraksızlar dışındaki ailelerden alındığı kabul edildiğinde, aile başına 14 kıyel düşer. Öşrün 1/5 ile 1/10 arasında alındığı düşünülürse, bir ailenin 70-140 kıyel üretimi var demektir. Bu hesaplamalar itibari olsa da bize yaklaşık bir fikir vermektedir. Çünkü Kiçi Homa, Avşar, Çavuş, Tol karyeleri için de yaklaşık sonuçlar çıkmaktadır. Demek ki tımar sistemi içinde küçük aile işletmeciliği şeklinde örgütlenmiş tarım üretimi, vergiler ve bir yıl sonraki ekimin tohum miktarı düşünülürse, bir aileyi ancak geçindirebilecek boyuttadır. Çünkü Ortaçağlarda kişi başına hububat tüketiminin 250-300 kg. arasında olduğu sanılmaktadır.[13] Demek ki üretim, tüketimle başabaş gelmektedir. Aynı üretim alanlarında muzâra'a akdinde bulunan köylülerin taahhüd ettiği miktarlar, o tarihteki üretimin 16. yüzyıl düzeyinden en az iki katına çıktığını göstermektedir. Çünkü elde edilen ürünün "munâsafa" veya "sülüsân" olarak paylaşıldığı anlaşılmaktadır ve bu oranlar bize, köylülerin örf mensubunun payını verdikten sonra kendilerinin vergi ve diğer masrafları da karşılamak suretiyle geçinebildiklerini göstermektedir. Bu durumda örf mensubunun payı olarak onun bulunduğu kente aktarılan tarım ürünü, şimdi daha büyük miktardaki pazar payı demektir. Onun için de 18. yüzyılda önce kaçak başlayan, sonra devletin tanımasıyla meşrulaştırılan hububat ticareti, 16. yüzyıldaki sancak ve kaza sınırları içinde ancak "akreb bazâr"da satılabilen bir metâ olma yerine, uzak mesafeli ticaretin konusu olmuştur.[14]

Tarım üretimi alanında bir başka ortaklık biçimi, "murâba'a"dır. Bu ortaklık biçimi, "muzâra'a"nın bütün şartlarını taşımakla birlikte, sadece bir üretim dönemi için geçerliği olan ve çoğunlukla borçlanmadan dolayı, tasarrufunda bulundurduğu toprağı alacaklısına devrtetmek zorunda kalan çiftçilerin, yine aynı toprağı, bu kez "ortak" olarak işlemeleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Bu ortaklıklara ilişkin birçok örnek vardır. Kasım 1662 (Rebî'ü'l-âhir 1073) tarihli bir belgede,[15] Harput'a bağlı İşvan köyü yerleşiklerinden Yagob adlı zimmi, Mustafa adlı kişi karşısında adıgeçen köyde 12 aded sulu ve susuz tarlalarının "hakk-ı tasarrufu"nu "sâhib-i arz ma'rifeti" ile 80 guruşa adıgeçene "tefvîz" ettiğini ve buraların onun "mülk-i müşterâsı" olduğunu söylemektedir. Bundan sonra Yagob, *"murâba'a oldum, tohum ve tarla mezbûrdan (Musta-*

13 Ergenç, *Ankara ve Konya*, s. 53-55; M. Öz, a.g.m.

14 Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Bursa,* TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 107-112.

15 Harput Şer'iyye Sicili, MFA 7218, s. 30, belge 1.

fa'dan); emek ve bakar benden, her ne zirâ'at olunursa vakt-i harmanda öşr çıkdıkdan sonra münâsafa üzere taksîm" edeceklerini ifade ederek sözlerine devam etmiştir. Eğer murâba'a bozulursa 80 guruşu Mustafa'ya iade etmesi karşılığında tarlaların tasarruf hakkı yine kendisine döneceğini dile getirmiştir. Mustafa, bu sözleri aynen kabul etmiştir. Bu ilginç örneğin bize anlattığı şudur: Aslında Yagob, Mustafa'dan 80 guruş almış, bunun karşılığında tarlalarını ona devretmiştir. Aynı anda tarlanın sahibi olarak Mustafa ile bir üretim ortaklığı kurmuştur. Bu ortaklık, fıkıhta "murâba'a" denilen ortaklıktır ve bir üretim dönemi içinde gerçekleştirilir. Taraflardan biri tarlayı ve gerekirse tohumu; diğeri ise emeğini ve hayvanı ile bu ortaklığa katılır. Harman sonunda taraflar aralarındaki anlaşma uyarınca ürünü yarı yarıya bölüşeceklerdir.

Yine aynı tarihli bir başka belgede benzeri bir işlemi görüyoruz[16]. Harput'un Karahayum köyü sakinlerinden Ahmed, Mahmud Ağa karşısında adıgeçene 40 riyal guruş borcu bulunduğunu, bu borcun 10 guruşuna karşılık olarak adıgeçen köydeki sulu tarlasının "hakk-ı tasarrufu"nu "sâhib-i arz" izniyle Mahmud Ağa'ya "tefvîz" ettiğini ve "teslîm-i mebî'" eylediğini ve geriye kalan 30 guruşluk borcu karşılığında da Mahmud Ağa ile "murâba'a" olduğunu, *"her ne zirâ'at edersem vakt-i harmanda sâhib-i arzın öşrü çıkdukdan sonra münâsafa üzere taksîm"* edileceğini açıklamıştır. Eğer murâba'adan çıkarsa 30 guruşun ödenmesi gereken bir borç olarak kalacağını kabul etmiştir. Mahmud Ağa da bu sözleri onaylamıştır. Görüldüğü gibi burada iki işlem bir arada görülmektedir. 40 guruşluk borcun 10 guruşuna karşılık kendi tasarrufundaki tarlasını Mahmud Ağa'ya satmış, ayrıca 30 guruş karşılığında da onunla bir üretim ortaklığına girmiştir. Burada tarla ve üretim için gerekli masraf olarak 30 guruş Mahmud Ağa tarafından konmuş, emeği de Ahmed üstlenmiş olmaktadır. Bu ortaklık sonucunda ürün yarı yarıya paylaşılacaktır.

Bu borç ilişkilerinin tarım üretimine nasıl yansıtıldığını gösteren bir diğer örnek, yine Ocak ortaları 1663 (Cemâziye'l-âhir başları 1073) senesine aittir.[17] Harput'un Munzır Bey mezraası sakinlerinden Serkiz ve kardeşleri, mahkemede Mustafa Bey adlı kişi karşısında, adıgeçene 93 riyal guruş borçları bulunduğunu ve bunun için birbirlerine "mâlen kefîl" olduklarını, ayrıca 2 manda, 7 öküz, 2 inek alarak kendisine "murâba'a" olduklarını açıklamışlardır. Murâba'nın şartları şöyledir: Ziraati yapılan arpa ve buğdayın harman zamanında öşrü çıktıktan sonra 2 hissesi Munzır Bey'in, 1 hissesi kendilerinin olacaktır. Bundan başka bir ürün alınırsa, aralarında yarı yarıya paylaşılacaktır.

16 Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 30, belge: 2.

17 Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 38, belge: 2.

Murâba'dan çıkmaları halinde 93 guruş ve diğer hayvanlar, iade edilecektir. Munzır Bey de bu sözleri onaylamış ve böylece muraba'a sözleşmesi sicile kaydedilmiştir.

Her iki belgede de görüldüğü gibi murâba'a ortaklığının taraflarından biri "bey" unvanı taşımakta ve köylülere borç vermektedir. Aslında bu bize, "askerî" sınıf mensuplarının harman sonuna kadar köylüyü borçlandırarak tarım üretimine bu yolla katıldıklarını ve nakitlerini toprak ürünlerine yatırdıklarını göstermektedir.

Bu tür bir ortaklığın bir başka şekli yine Harput'a ait bir kayıtta açıklanmıştır. Aralık sonları 1662 (Cemâziye'l-evvel ortaları 1073) tarihli belgede[18] Harputlu Mustafa Bey, Mumcu Ahmed Ağa karşısında Hubusi köyünde Bağdesar ve Arslan nam zimmilerden daha önce satın aldığı ev, bahçe ile kendi kullanımında olan sulu ve susuz topraklarının ve tarlalarının "hakk-ı tasarufu"nu "sâhib-i arz" izniyle Ahmed Ağa'ya, 80 akçesi 1 guruş olmak üzere, 400 hurda guruşa *"bey'-i bât-ı sahîh ile bey' ve tefvîz"* eylediğini söylemektedir. Ayrıca, murâba'aya verilmiş *"altmış sekiz kiyel buğday ve kırk kiyel arpa tohmuna dahi tohum-bahâ"* olarak 100 guruş aldığını ve belirtilen buğday ve arpayı kendisine teslim ettiğini beyan etmiştir.

Bütün bunlar bize, 17. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıl boyunca devam eden bir süreci açıklamaktadır. Bu sürecin temel özellikleri şöyle sıralanabilir. Mîrî toprakların kullanım hakkı, Osmanlı kanununa göre "tapu resmi" ve "öşr"ü verilmek koşuluyla köylüye aittir. Ancak bu hak, bir "mülkiyet" biçimine dönüşmüş, süreklilik gösteren, alınıp satılabilen, miras bırakılabilen bir haktır. Sebepsiz yere üçüncü şahısların müdahale edemeyeceği, bozamayacağı bir haktır. Özellikle 17 ve 18. yüzyıllarda tarımın ticarileşme eğilimleri gösterdiği bir dönemde, özellikle askerî sınıf mensupları bir yandan tarım yapılabilir topraklar içinde köylülerin elinde bulunan tarlaları satın alma yoluyla mülkiyetlerine geçirirlerken; diğer yandan kendilerinin işleyemeyecekleri bu toprakları "muzâra'a" ve "murâba'a" ortaklıklarıyla köylülere işletmek yoluyla tarım üretimini boyutlandıran bir rol oynamışlardır.

Bütün bu anlattıklarımızdan sonra sonuç olarak şunlar söylenebilir:

a- 17 ve 18. yüzyıllarda değişen koşullar yönetsel, sosyal, ekonomik, kısacası bütün beşerî ilişkileri derinden etkilemiştir. Ancak bu etkiyle ortaya çıkan uygulamaları iyi değerlendirmek gerekir. Yeni uygulamaların hedefi, Osmanlı klasik sistemlerinin fonksiyonlarını olabildiğince devam ettirmektir.

18 Harput Şer. Sicili MFA 7218, s. 50, belge:2.

Bunun için de o sistemlerin içinde var olan, fakat daha sınırlı uygulanan kimi usuller yaygınlaştırılmıştır. Bunların başında iltizâm sistemi gelir. İltizâm usulü, üretim ilişkilerini değiştiren bir uygulama değildir. Reayadan alınacak vergilerin toplanış biçimini ve tevcih yönünü belirlemede kullanılmıştır. Vergilerin büyük bir kısmının doğrudan hazineye aktarılması ve re'âyâdan maktû'an toplanması böyle sağlanmıştır. Oysa 18. yüzyılın yeni koşulları, başta üretim ilişkilerini ve usullerini değişmeye zorluyordu. Fakat Osmanlı toprak tasarrufu sistemi ve toprağın tasarrufu kendisine bırakılmış köylülerin devletçe çok sıkı koruma ve denetim altına alınmış olması, toprak mülkiyetinin kolayca miriden özele dönüşmesini engelleyen bir husustu. Bu bakımdan başta Halil İnalcık ve Gilles Weinstein olmak üzere Osmanlı tarihçileri, yoğun tarıma olanak sağlayacak çiftlik olgusunu kabul etmekle birlikte çift-hâne sisteminin kolay çözülmediği konusunda birleşirler.

b- Aile işletmeciliği boyutundaki bir tarım üretimine olanak sağlayan çift-hâne sisteminin kolay çözülmemesi, tarımın ticarîleşmesini, yani artı ürünün akreb bazârdan uzak bazâra doğru yer değiştirmesini önleyen bir husustu. Oysa Batı kaynaklı talep, böyle bir eğilimi zorluyordu. 18. yüzyılda özellikle hububat alanında dikkate değer bir artış gösteren kaçak ticaret, bunun en önemli kanıtıdır.

c- Böyle bir durumda bu büyük boyutlu ticaretin taleplerinin karşılanması, ancak mevcut mülkiyet ve tasarruf ilişkileri içinde üretimi fazlalaştıracak yolların bulunmasıyla mümkün olabilirdi. Nitekim Batı dünyasında bunun tersi olmuş, tarım iş gücünde ticareti yaygınlaştıran manifaktür aşamada önemli bir yer değiştirme vuku bulunca, azalan tarım üretimini çoğaltmak için nasıl ikili, üçlü üretim denemeleri gündeme gelmişse, Osmanlı ülkesinde de tarım üretimini sancak sınırlarının dışındaki talepleri karşılamak üzere arttırmanın ilk yolu, kazanç sağlayan bir yol olarak görülen hububat ticareti etkili olmuştur. Bu dönemin yeni tip yöneticileri, bir yandan iltizâm sisteminin çeşitli manevraları içinde yer alırlarken, bir yandan da üretici köylülerle tarım ortaklıklarına girişmişlerdir. İşte "muzâra'a" ve "murâba'a" kayıtları, bu aşamanın boyutları hakkında bize aydınlatıcı bilgiler sunmaktadırlar. Bu açıdan yapılacak daha ayrıntılı araştırmalar, 18. yüzyıl tarımsal üretiminin boyutları hakkında kesin kanaat edinmemizi sağlayabilecektir.

Özet: Bu makalede, 18. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda tarım üretiminin yeni boyutları irdelenmektedir. Tımar sisteminin hukukî çerçevesi içinde, geçinecek düzeyde ürün elde eden köylülerin, 18. yüzyılın koşulları içinde üretimlerini artıracak yeni imkanlar arayışları, dış talebin hareketlendirdiği yoğun tarım üretimi dışında, yeni bir eğilimdir. Bu eğilim üzerinde yeterince çalışma yapılmamıştır. Değişen koşulların, gereksinimi karşılamak üzere "muzâra'a" ve "murâba'a" denen ortaklıklar yoluyla, imkanlarını genişleten çiftçilerin fazla ürünlerini, kendilerine para desteği sağlayan ortaklarıyla paylaşmaları, hem kendilerine hem de ortaklarına yarar sağlamıştır. Çalışma, Osmanlı belgelerinnden hareketle tarım üretiminin bu boyutu üzerine bilgiler sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Anadolu, tarım, köy ekonomisi, *muzâra'a*, *murâba'a*.

Abstract: The study examines certain new dimensions of agricultural production in 18th century-Ottoman Anatolia. During this period, there emerged a tendency for the peasants who had been traditionaly engaged in subsistance agriculture within the timar system to search for possibilities to increase the production; this was not only an attempt to start intensive cultivation mainly for the demand coming from outside markets. As an example of such a tendency, the present study examines, on the basis of Ottoman documentation, the practices known as "muzâra'a and "murâba'a" through which peasants went into a kind of partnership with individuals who provided financial support for cultivation, partnership that produced a relationship of sharecropping.

Keywords: Ottoman, Anatolia, agriculture, peasant economy, *muzâra'a*, *murâba'a*.

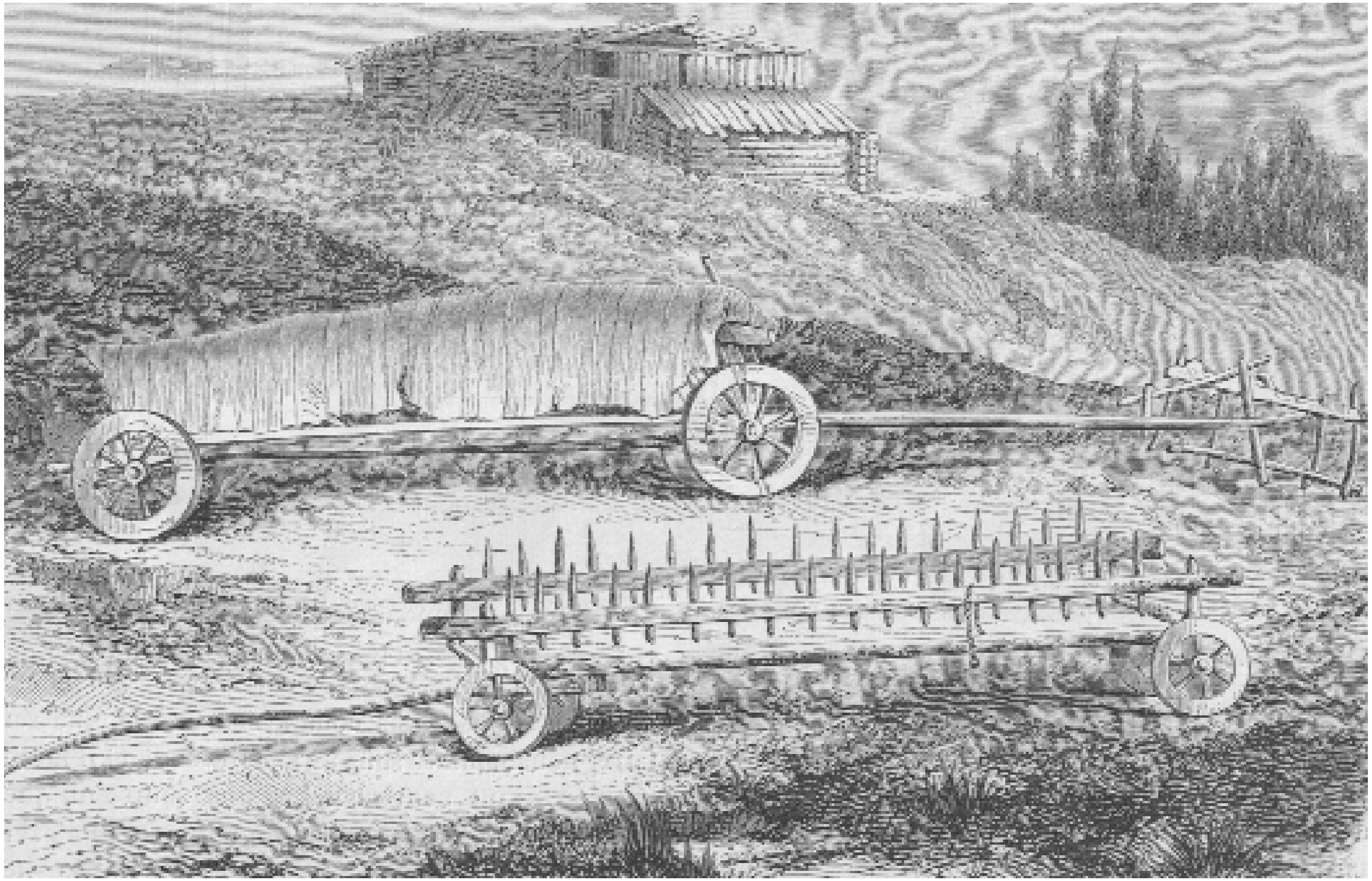

Excursion agricole dans le nord de l'anatolie (ancienne bythinie),
L'opium. - la chévre d'angora. - l'agriculture par M. J. E. dauzats. Texte by dessing inédits. 1855

XIX. Yüzyılda İki Batı Anadolu Kazasında Kırsal Borçluluk

E. Attila AYTEKİN*

Giriş

Kırsal doğrudan üreticilerin borçluluğu, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin önemli bir bölümünde yaygın olarak görülen bir olguydu. Onaltıncı yüzyıldan itibaren rastgelindiği tarihçilerce not düşülen (Özkaya 1994) bu sorun, İmparatorluğun farklı coğrafi bölgelerinde mevcuttu.[1] Tarihsel literatürde kırsal borçluluğun varlığına işaret edildiğini ve zaman zaman da sonuçlarının tartışıldığını görüyoruz. Öte yandan, borçluluğun kökeninde yatan faktörler ve aldığı özgül biçimler hakkında yeterli bilgimiz olduğunu söylemek zor.

Kırsal borçluluğun önemli sonuçları olduğu biliniyor. Sıklıkla, borçlar iyice birikip ödenemeyecek noktaya varıyor ve eski borcun faizini ödemek için yeni borç alınmasıyla bir kısır döngü başlıyordu. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde çok miktarda tarımsal arazi bu nedenle köylülerin elinden çıkıp kentsel ya da kırsal kökenli alacaklıların mülkiyetine girdi. Bazen, borç kısır döngüsünden kurtulmanın tek yolu toprağı fiziksel olarak terk etmekti. Bazen de köylüler, daha önceden kendi kontrollerinde olan topraklarda yarıcı ya da ücretli işçi haline geldiler. Borçlanma döngüsünün sonuçları ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihindeki bir dizi olgunun anlaşılması açısından elbette önemlidir. Ne var ki, borçluluk sorununun sonuçlarına gereğinden fazla odaklanmak, borç-

* Dr., ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.

1 İlgili literatür ve belgeler imparatorluğun her köşesinden pek çok örnekle doludur: Musul için bkz. Khoury (1997), Diyarbakır için, Salzmann (1995), Ürdün için, Rogan (1999), Mısır için, Cole (1993), Şam için, Marcus (1989), Cebel Nablus için, Doumani (1995), Suriye için, Rafeq (1984), Batı Anadolu için, Nagata (1997), Istanbul civarı için, C.İKTS 685, Yanya için, C.ML 2564, ve Tırhala için, bkz. C.ML 2555.

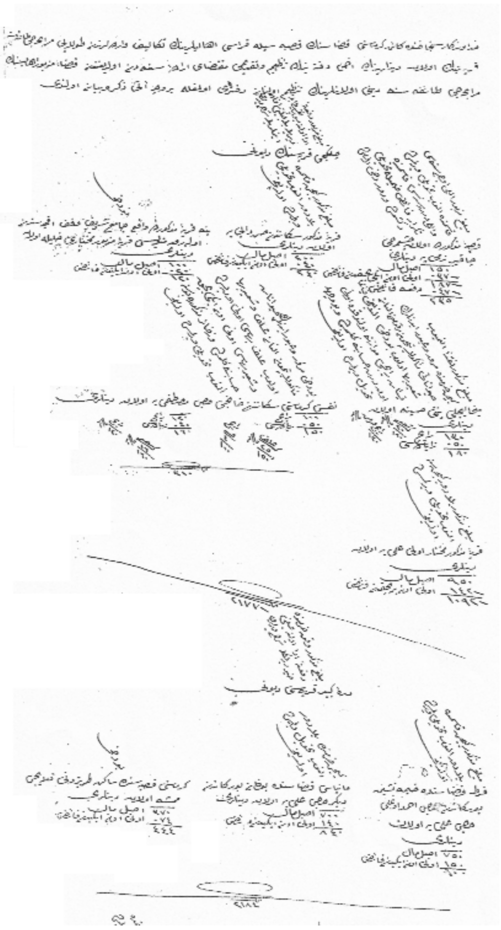

luluğun geçici bir aşama, yerini başka bir olguya bırakması gereken bir safha olarak görülmesine yol açabilir. Borçluluğun, tarımın ve kırsal hayatın önemli bir parçası olarak kalması olasılığı göz ardı edilmemelidir. Örneğin, borçluluğu küçük meta üretimi sürecinin entegre bir parçası olarak düşünmek bu bağlamda iyi bir yöntem olabilir. Aynı biçimde, geçimlik ekonomilerde sistemik olmayan ancak sık rastlanan olumsal bir öğe olan borçluluğun bu türden ekonomik yapılarda nasıl ortaya çıktığının da araştırılması gerekir. Böylelikle borçluluk sorununun sadece sonuçlarına değil, nedenleri, yapısal özellikleri ve tezahür biçimlerine eğilmemize olanak verecek bir çerçeveye ulaşma yolunda bir adım atılmış olur.

Kuramsal bir tartışma

Mevcut açıklama tarzları ondokuzuncu yüzyılda görülen köylü borçluluğu sorununu genellikle Osmanlı tarımının ticarileşmesine bağlar. Ticarileşmeyi arttıran faktörler arasında, bir kredi piyasasının oluşmasını teşvik eden malikane sistemi, piyasada kâr etme olanaklarının doğrudan üreticileri geçimlik tarımın ötesinde üretmeye sevk edecek biçimde artması ve nakdi vergilendirmenin hız kazanması sayılır.

Niyetim, tarımda ticarileşme ile kırsal borçluluk arasında neden-sonuç ilişkisi kuran bu tezi kökten eleştirmek değil. Zaten bu tezin bazı varsayımlarını paylaşıyorum. Üstelik, ondokuzuncu yüzyılda, hem daha çok ürünün piyasada satılmak üzere yetiştirilmesi hem de tarım alanlarından gitgide daha uzak piyasalar için üretim yapılması anlamında bir ticarileşme yaşandığı doğrudur (Quataert 1994: 843). Nihayetinde amacım, ticarileşme tezinin beraberinde getirdiği bazı kolaycı varsayımları sorgulamak.

Nakdi vergilendirmenin yarattığı baskı söz konusu olduğunda, ticarileşme tezi büyük ölçüde geçerli görünmektedir. Gerçekten de ondokuzuncu yüzyılda İmparatorluğun geniş bölgeleri için Witold Kula'nın "ticarileşme mecburiyeti" dediği olgudan bahsedilebilir:

Mevcut sosyoekonomik sistemin, devlete verilen vergilerin, toprak sahibine olan yükümlülüklerin ve borçların para olarak ödenmesini gerektirdiği durumlarda durum kökten değişir. Artık 'ticarileşme mecburiyeti' denebilecek bir olguyu gözlemleyebiliriz. Köylü, bu mali yükümlülükleri yerine getirmek ve toprağını kaybetmemek amacıyla, para bulmak için [piyasada mal-EAA] *satmaya mecbur kalır* (Kula 1976: 43).

Öte yandan, ticarileşme tezinin, doğrudan üreticilerin piyasanın açığa çıkardığı yeni olanaklara yanıt vermesiyle ilgili kısmı sorunludur. Bu bağlamda, köylü hanehalklarının piyasada artan talebe ve fiyatlara, doğrudan ve olumlu bir tepki verdikleri varsayılır. Oysa, doğrudan üreticilerin piyasayla ilişkisi çok karmaşıktır. Kapitalizm öncesi üretim ilişkilerinin hakim olduğu bir ortamda, üreticilerin tepkisi kapitalist bir ekonomide beklenen tepkinin tamamen zıttı olabilir. Yani, piyasada fiyatlar yükselince üreticiler daha az satma eğilimine girerler. Zira, bulmaları gereken nakit parayı artık daha az mal satarak elde edebileceklerdir. Öte yandan, doğrudan üreticilerin piyasada yükselen fiyatlara üretimi artırma biçiminde tepki vermeleri için bir dizi koşulun yerine gelmesi gereklidir. Bu koşullar arasında, mevcut üretim araçlarını başka biçimlerde kullanmanın mümkün olması, toprağın tamamen bir meta haline gelmiş olması ve köylünün tarlasında kullanılan emek için bir emek piyasasının oluşmuş olması vardır. Üreticilerin fiyat yükselince üretimi artırmaları için ayrıca, piyasa koşulları elverişli hale geldiğinde kullanılmak üzere ürün rezervleri bulunmalı ve bir kredi piyasası mevcut olmalıdır (Kula 1976: 43; 55).

Elbette, ondokuzuncu yüzyılın başları ve ortalarındaki Osmanlı tarımı bağlamında bu koşullardan hiç birinin mevcut olmadığını iddia etmiyorum. Öte yandan, hepsinin mevcut olduğunu varsaymak, ya da daha doğrusu, sorunun bu boyutları üzerinde yeterince düşünmemek de aynı biçimde sakıncalıdır. Tarımsal doğrudan üreticilerle piyasa arasındaki ilişki karmaşık ve çok boyutlu bir ilişkidir; ticarileşme tezi bu doğrultuda yeniden ele alınmalıdır.

Osmanlı tarımına ilişkin çalışmaların diğer bir sorunu da, köylü borçlanması bağlamında küçük meta üretiminin yaygın olduğu bir iktisadi yapı ile geçimlik üretime dayanan bir yapı arasındaki farka gereken özenin gösterilme-

miş olmasıdır. Geçimlik üretime dayalı bir yapıda, borç kısır döngüsü kolaylıkla başlayabilir; eğer geçim marjı küçükse, tek bir kötü hasat bile buna yeterli olur. Borç döngüsünü başlatabilecek diğer etmenler, köylülerin piyasaya karşı verili olarak dezavantajlı bir konumda olmaları (Kula 1976: 75) ve bazen de kötü bir hasatın gerçekleştiği yıllarda alıştıkları tüketim standartlarını sürdürme istekleridir.[2] Tüm bunlara rağmen, sık görülmekle birlikte, geçimlik bir ekonomide köylü borçluluğu zorunlu değil *olumsal* bir öğedir. Buna karşılık, piyasa için üretim yapılan bir küçük meta üretimi ekonomisinde borçlanma *zorunlu* bir ilişki haline gelir. Bu tür bir yapıda doğrudan üreticilerin borçlarına karşılık ödedikleri faiz, artığa el koymanın temel mekanizmalarından biridir (Boratav 2004: 42-5). Piyasaya yönelik küçük meta üretime dayanan bir iktisadi yapı ile geçimlik tarıma dayanan bir yapı arasındaki farkın altı iyice çizilmeden borçlanma nedenlerinin hakkıyla anlaşılması zordur.

Elbette bu yazının literatürdeki bu genel sorunları giderme iddiası yok. Amaçlanan, kırsal borçluluk sorunuyla ilgili bazı ampirik boşlukları kısmen de olsa gidermek. Zira, bir bölgedeki doğrudan üreticilerin çok borçlu olduğunu bilsek bile çoğunlukla kredi ilişkisinin yapısıyla ilgili fazla bir şey bilmiyoruz. Genellikle, kredi verenlerin kim olduğu, uygulanan faiz oranları, ödenemeyen borçlarla ilgili ne olduğu gibi soruları yanıtlamaktan uzağız.

İkinci olarak, Osmanlı devletinin kırsal borçlanma sorununa nasıl baktığını bildiğimiz söylenemez. Osmanlı devletinin diğer dönemlerde olduğu gibi ondokuzuncu yüzyılda da köylüleri bazı yerel zenginler karşısında zayıf duruma düşmekten ve topraklarını kaybetmekten korumaya çalıştığı söylenegelmiştir. Eğer bu doğruysa, merkezi devletin kırsal borçluluk sorununa büyük önem vermiş ve çözmek için ciddi adımlar atmış olması beklenir. Yazıda bu noktayı da ele alacak ve devletin borçlanma sorununa yaklaşımının anahatlarını belirlemeye çalışacağım.

İki Batı Anadolu kazasında kolektif borçluluk

Bu çalışmanın temel kaynaklarını, 1839 yılında Hüdavendigar'a bağlı Mihaliç (bugünkü adıyla Karacabey) ve Kirmastı (bugünkü adıyla Mustafakemalpaşa) kazalarında yapılan bir borçluluk araştırmasının sonuçlarının kaydedildiği defterler oluşturuyor. Defterler Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Maliye Nezareti Maliye Defterleri (ML) fonunda 78 ve 80 numaralarla kayıtlı.

2 Litaratürde elit olmayan grupların tüketim alışkanlıklarını inceleyen çalışmaların sayısı çok azdır; bu bağlamda Quataert (2000) bir başlangıç olabilir. Ayrıca, arkeolojik çalışmalar da kırsal bölgelerdeki tüketim kalıplarına ilişkin bilgimizi ciddi biçimde arttırabilir. Bkz. Carroll (2000)

1839 yılının başlarında bir görevli bu iki kazayı gezmiş ve her ikisi için de ayrı defterler hazırlamış. Bu borçluluk araştırmasının niye yapıldığına dair defterlerde herhangi bir bilgi yok. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bununla ilgili bilgi veren başka bir kayda rastlamadım. Araştırmanın bu iki kazaya özgü bir nedenden dolayı yapılmış olması mümkün olduğu gibi, iki defter daha geniş kapsamlı bir araştırmanın parçası olarak hazırlanmış da olabilir. Her iki defter de Mehmet Rüştü isimli bir memur tarafından hazırlanmış; defterlerin sonunda Mehmet Rüştü'nün yanısıra kaza kadısının da mührü bulunuyor. Defterlerin başında kısa sunuş yazıları var. Kirmastı defterinin (ML 80) başındaki yazı söyle:

Hüdavendigar sancağında kain Kirmastı kazasının kasabasıyla kurası ahalilerinin tekalif-i varidelerinden dolayi murabahacı taifesine karyecek olan deynlerinin dahi defterinin tanzimi ve takdimi mukteza-yı irade-i seniyyeden oldugundan kaza-i mezbur ahalisinin murabahacı taifesine deyni olanlarının tanzim olunan defteri olmağla ber-vech-i ati zikr ü beyan olundu.

Defterlerde, *kolektif olarak* borcu bulunan köyler hakkında bilgiler yer almakta.[3] Tipik bir kayıtta, alacaklının adı ve memleketi, anapara, işlemiş olan faiz, faiz oranı, toplam borç ve kredinin alındığı yıl yazılı. Memurun köylülere zamanı geldiğinde bu borçları ödeyip ödeyemeyeceklerini de sorduğu anlaşılıyor.

Etnik-dinsel açıdan iki kazada üç tip köy bulunuyordu. Bunlar, sadece Müslümanların yaşadığı köyler, sadece gayrı-Müslimlerin yaşadığı köyler ve üçüncü olarak da heterojen yapıdaki köylerdi. Heterojen yapıdaki bazı köylerde Müslüman ve Hıristiyanların mali işlerini ayrı ayrı yönettikleri görülürken bazılarında vergi ve diğer mali işler ortak yürütülmekteydi.

Mihaliç'teki köylerin yüzde 45'i borçluyken bu rakam Kirmastı'da yüzde 81'di. Öte yandan, Mihaliç'teki borçlu köylerin çoğunluğu, Kirmastı'da ise ancak yüzde 20'si bu borçlarını zamanı gelince ödeyemeyeceklerini beyan etmişlerdi. Dahası, toplam borç Mihaliç'te çok daha fazlaydı. Yani hem nesnel hem de öznel açıdan borç yükünün Mihaliç'te diğerinden çok daha yüksek olduğunu söyleyebiliriz.

Bu durum bir kaç biçimde açıklanabilir. Mihaliç, 1830'ların başlarından ortalarına kadar yaşanan seller nedeniyle önemli tarımsal kayıplara uğramıştı (C.ML 1301). Bu, köylerin borçluluğunu arttıran bir etmen olabilse de, borçlu-

[3] ML 78 ve 80'de iki kaza merkezinde bulunan kimi mahallelerin kolektif borçlarıyla ilgili veriler de var. Benim bu yazıdaki odağım kırsal borçlanma olduğu için bu verileri dikkate almadım.

luğun ortaya çıkışının buna bağlı olması pek muhtemel görünmüyor. Zira, bu borçların pek çoğunun vadesi dört yıldan fazlaydı; hatta bazı borçlar o kadar eskiydi ki köylüler de tam olarak ne zaman alındıklarını hatırlayamamışlardı. Yani, en azından bu borçların yaşanan sellerle doğrudan ilgili olmadığı öngörülebilir.

Tablo 1: İki kazadaki borçlu köyler

	Köy sayısı	Borçlu köy sayısı	Borcunu zamanında ödeyebilecek köy sayısı	Borcunu zamanında ödeyemeyecek köy sayısı	Köylerin toplam borcu (kuruş)
Mihaliç	77	35	14	22	283.493
Kirmastı	36	29	23	6	37.259

Başka bir açıklama, iki kazanın etnik/dinsel yapısındaki farklılıkta aranabilir. Borç defterlerinin ve bazı köylere ait temettuat defterlerinin[4] karşılaştırmalı bir analizi, bir köyün dinsel yapısı ile sahip olduğu toplam kolektif borç arasında bir korelasyon olduğunu gösteriyor. Mihaliç'te on üç Müslüman köyü, dokuz Hıristiyan köyü ve beş de heterojen yapıda köy varken, yedi köyde yaşayanların dinleri hakkında bir bilgi yok. Öyle görünüyor ki, Hıristiyan nüfusun tek başına ya da Müslümanlarla birlikte bulunduğu köyler, sadece Müslümanların yaşadığı köylerden daha fazla borç biriktirme eğilimindeydi. İlk akla gelen, bu durumun cizye ile alakalı olması. Nakit olarak alınagelen bir vergi olan cizye, sadece gayrı-Müslimlere uygulanmaktaydı. Aynî vergiler ve cizyenin yanısıra, hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar, "vergi-yi mahsusa" adıyla bir başka nakdi vergi de vermekteydi.[5] Bu nakdi vergi bileşimi, Hıristiyanları özel olarak zorlamış ve onları dışarıdan nakit bulmaya yönlendirmiş olabilir; bu da daha çok Hıristiyan köyünün bulunduğu Mihaliç'te kolektif borçlanma eğiliminin yüksek olmasını izah edebilir. Defterlerin başındaki sunuş yazıları da nakdi vergiler yüzünden borçlanma varsayımını destekler görünüyor.

4 İki kazaya ait borç defterlerine ek olarak şu temettuat defterlerini de kullandım: ML.VRD.TMT 8966, 8918, 8922, 8911, 8925, 8905, 8891, 8935, 8893, 8973, 8942, 8952, 8965, 8956, 8971, 8909 ve 8915.

5 Örneğin 1250 yılı için, Mihaliç'a bağlı Canbaz köyünde bulunan yirmi Hristiyan aile toplam 3.089 kuruş, ve Karacaoba köyünde yaşayan on beş Hristiyan aile toplam 3.832,5 kuruş vergi-yi mahsusa ödemişlerdi (ML.VRD.TMT 8918 ve 8905).

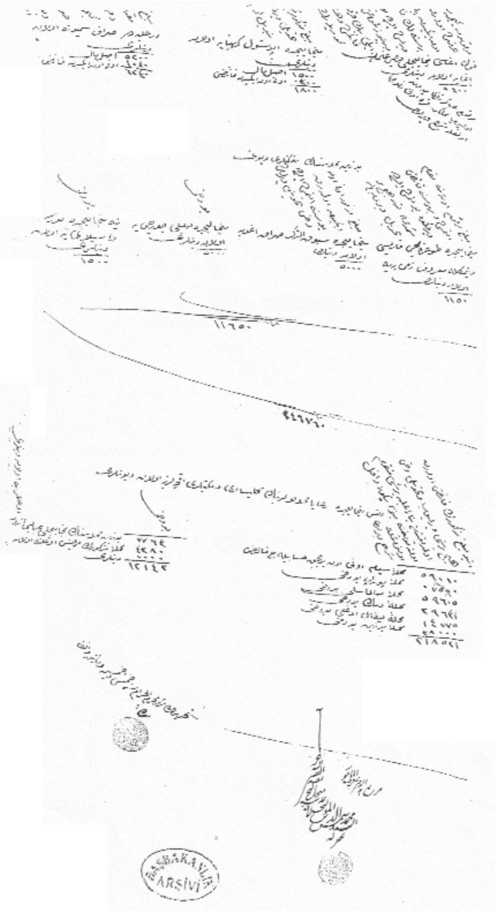

Ne var ki, bu tür bir akıl yürütmenin iki sakıncası olabilir. Birincisi, Osmanlı çalışmalarında şimdiye dek etnik ve dinsel etmenlere genel olarak gereğinden fazla önem atfedilmiştir. Örneğin, İmparatorluk'ta bir etnik işbölümünün hakim olduğuna dair inanış hâlâ tamamen bir kenara bırakılmış değildir. [6] İki kazada görülen kolektif borçların miktarlarındaki farklılaşmayı esasen etnik/dinsel nedenler üzerinden açıklamak, Osmanlı tarihçiliğindeki bu eğilime destek vermek olacaktır. İkincisi, özellikle ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı tarihi, merkezi devleti esas alan bir perspektifin egemenliği altında incelenegelmiştir. Borçlanma olgusunun farklılaşmasında vergilere ve bunların etkilerine gereğinden fazla vurgu yapmak, devleti Osmanlı tarihinde değişmenin temel öznesi olarak gören yaklaşımı yeniden üretmek anlamına gelebilir.

Bunların ötesinde bir de metodolojik bir sorunla karşı karşıyayız. Eldeki veriler ışığında etnik-dinsel etmenlerle borçluluk miktarı arasındaki ilişkiyi ancak iki varsayım dolayımıyla yapmak mümkün. Birinci olarak, Mihaliç'teki Hıristiyan köylerinin Müslüman köylerinden daha büyük olmadığını varsayıyoruz. İkincisi, bir köyün büyüklüğüyle biriktirdiği borcun miktarı arasında, *ceteris paribus*, pozitif bir korelasyon olduğunu öngörüyoruz. Ama bu *ceteris paribus*'un ötesine gidildiğinde, biriken borcun miktarını etkileyecek pek çok etmen olabileceği açıktır. Çünkü esasen borç, karmaşık bir iktisadi ve sosyal ilişkidir. Daha fazla borç, fakirliğe olduğu kadar zenginliğe de delalet edebilir (Kautsky'den aktaran Lenin 1960: 118). Ciddi miktarda borçlanma, piyasa için üretim yapıldığını ve geçimlik tarımın terk edildiğini gösterebilir. Her ha-

6 Etnik iş bölümünün büyük ölçüde bir efsane olduğunu gösteren bir çalışma için bkz. Kırlı (2000). Marcus (1989) da Şam'da kentsel mekandaki farklılaşmanın dinsel farka tekabül etmediğini göstermiştir.

lükârda, bu varsayımlar ancak borçlu köylerdeki iktisadi faaliyetlerin çeşitliliği ve büyüklüğüne dair sağlam veriler yoluyla test edilebilir. Fakat bu anlamda iyi bir kaynak teşkil edebilecek olan temettuat defterlerinden yeterince yararlanmam mümkün olmadı. Zira bölgedeki çok borçlu köylerden pek çoğuna ilişkin temettuat defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde mevcut değil. Gerekli veriler halihazırda mevcut olmadığına göre şimdilik yapılması gereken, borçlanma etrafında dönen toplumsal ilişkilerin karmaşıklığını vurgulamak ve kolaycı çıkarımlardan uzak durmak gibi görünüyor.

Faiz oranları

Borcun vadesi ile toplam borç arasındaki ilişkinin temel belirleyeni faiz oranıdır. Osmanlı kırsal bölgelerinde faiz oranı aynı zamanda borçluluk kısır döngüsünün başlamasında da önemli bir rol oynamaktaydı; köylüler, mevcut borçların anaparasını ödemekten ümidi kesip sırf faizini ödemek için ayrıca borç aldıklarında döngü kurulmuş oluyordu. Borcun çok uzun bir zaman önce alındığı bazı hallerde, köylüler borcu tamamen temizleme ümidini yitiriyor ve alacaklıya verdikleri yıllık faiz düzenli bir ödeme haline geliyordu.

Her iki kazada da en sık görülen faiz oranı yüzde 20'ydi. Öte yandan, diğer oranlar da sıklıkla görülüyordu. İki defterde kaydedilen en düşük oran yüzde 15'di. Kirmastı'da çoğu aynî kredilere ait olmak üzere bazı aşırı yüksek faiz oranları da söz konusuydu. O dönemde resmen kabul edilen en yüksek faiz oranının yüzde 15 olduğu düşünüldüğünde[7], bu oranların mevcudiyeti daha da ilginç hale geliyor. Dahası, bunlar araştırmayı yapan memura bildirilmiş ve resmen kayda geçirilmişti. Anlaşılan, merkezi devlet tarafından kabul edilen faiz oranı tavanı kağıt üzerinde kalmış ve her iki kazada da alacaklılar yasal tavanı dikkate almadan istedikleri oranları uygulamışlardı.

Aynî borçlanma

Hem Mihaliç'te hem de Kirmastı'da köyler az da olsa aynî kredi de alıyorlardı. Bu tür işlemlerde faiz, bir malın piyasa fiyatı ile parasal değerinin borç olarak hesaplandığı fiyat arasındaki farktan doğmaktaydı. Hesaplanan satış fiyatı piyasa değerinin çok üstünde olduğundan, aynî kredilerin faiz oranı nakdi kredilerin faiz oranından çok daha yüksekti. Hatta Kirmastı köylerinden birinde faiz oranı yüzde 85'e tekabül eden bir borç ilişkisi kayda geçirilmişti. Köylüler bazen köyden gelip geçen ya da köyde bir süre konaklayan resmi görevlilerin hayvanlarına verilecek yemleri aynî borç olarak alıyorlardı. Bazen de acil nakit ihtiyaçlarını karşılamak için mal olarak borç alıyor, sonra o malı satarak nakit elde ediyorlardı.

7 Örneğin bkz. C.DH 4326 (1847) ve C.ML 2564 (1840)

Aynî borç, parasal olarak hesaplanır hesaplanmaz nakdi bir borç haline geliyor ve takip eden yıllarda köylüler bu borcun faizini ödüyorlardı. Yani, ilk başta piyasa değeri ve hesaplanan fiyat arasındaki farktan doğan faizin üzerine bir de bu faiz ekleniyordu. Bu özelliğiyle aynî kredi köylüler için çok olumsuz bir kredi türüydü. Bundan dolayı köylülerin sadece zorunlu hallerde bu yola başvurduğunu varsaymak yanlış olmaz.

Kredi ilişkilerinin mekansal bir analizi

Mihaliç ve Kirmastı'daki borçlu alacaklı ilişkilerini mekansal açıdan incelediğimizde iki kaza arasında farklar görüyoruz. Defterlerden anlaşıldığı kadarıyla köylere kredi sağlayan kaynaklar şu yerleşim birimlerinde yaşıyordu: borçlu köyün kendisinde; kazadaki diğer bir köyde; kaza merkezinde (yani Mihaliç ya da Kirmastı'da); Hüdavendigar'a bağlı başka bir kaza merkezinde; Hüdavendigar'a bağlı başka bir köyde; Bursa'da.

Mihaliç'teki kredi ilişkileri geniş bir mekansal dağılıma tekabül ediyordu. Kredi ilişkilerinin yüzde 10'u Bursa'yla kurulmuşken, kasaba merkeziyle daha fazla ilişki kurulmuş olmakla birlikte diğer mekansal tercihlere aşağı yukarı eşit düzeyde (yüzde 20 civarında) başvurulmuştu. Dahası, nadiren de olsa, bu kazadaki köylerin İstanbul'da yaşayan kişilerden borç aldığı da oluyordu. Öte yandan, Kirmastı'daki kredi-borç ilişkileri mekansal olarak çok daha yoğunlaşmış bir yapıya sahipti. Mevcut kredi ilişkilerinin yarısından fazlası, Kirmastı köyleriyle kaza merkezi olan Kirmastı kasabası arasında kurulmuştu. Bu da, Hüdavendigar'a bağlı diğer kazalar ve köylerde yaşayan zenginlerin, kredi kaynağı olarak daha az kullanılması anlamına geliyordu. Kirmastı köyleri Bursa'da ya da İstanbul'da yaşayan kimseden borç almamıştı.

Öyle görünüyor ki Kirmastı kasabası ve köyleri arasındaki mali (ve muhtemelen de ekonomik) ilişkiler Mihaliç kasabası ve köyleri arasındaki ilişkiye göre çok daha yoğundu. Bu aynı zamanda Kirmastı'da bulunan kredi kaynaklarının ve piyasasının bu kazaya bağlı köyler için yeterli olduğu anlamına da geliyor. Tersine, daha fazla borçlu olan ve borçlarını zamanında ödemekte zorlanan Mihaliç köyleri kaza dışında da kaynaklar aramışlar, Batı Anadolu'nun bu köşesinin en büyük şehri olan ve muhtemelen de en gelişmiş kredi piyasasını barındıran Bursa'yı ve İmparatorluğun başkentini de arayışlarına dahil etmişlerdi.

Alacaklılar

Aşağıdaki tablolardan görülebileceği gibi, iki kazada borç verenlerin neredeyse tamamı erkekti. Öyle ki, Kirmastı köylerine kredi sağlayan hiç kadın

yoktu. Mihaliç defterine kaydedilmiş olan alacaklıların çoğu gayrı-Müslimken Kirmastı'dakilerin büyük çoğunluğu Müslümandı. Kentsel ve kırsal yerleşimlerde yaşayan alacaklıların sayısı Mihaliç'te eşitken Kirmastı'da kentsel kökenlilerin sayısı az da olsa daha çoktu.

Her iki defterde de kredi sağlayan pek çok kişinin mesleğinin yazılmamış olmasına rağmen, geri kalanların mesleklerinden belirli çıkarımlar yapmak mümkün. En dikkat çekici nokta, borç verenler içerisinde çok az profesyonel tefecinin bulunması. İkincisi, her iki kazada en çok esnaf/tüccar ve memur/yarı-resmi görevlilerin alacaklı olarak yazıldığını görüyoruz. Bu iki veri, Anadolu'nun bu köşesinde kredi verme işinin profesyonel tefecilere/sarraflara/bankerlere mahsus bir iş olmadığını gösteriyor; aksine bu, pek çok kentsel ve kırsal kökenli zenginin portföyüne[8] eklediği bir kâr kapısıydı.

Tablo 3: Mihaliç köylerine kredi sağlayanlar[9]

Cinsiyet	*Erkek*	*Kadın*	*Kurumsal*	*Toplam*				
%	89	5	5	99				
Meslek	*Esnaf / Tüccar*	*Sarraf*	*Din adamı*	*İşçi / çiftçi*	*Askeri ya da sivil görevli*	*Bilinmiyor diğer*	*Büyük toprak sahibi*	*Toplam*
%	11	1	3	1	7	76	0	99
Din	*Müslüman*	*Gayrı Müslim*	*Kurumsal*	*Toplam*				
%	39	56	5	100				
Kentsel ya da kırsal kökenli	*Kentsel*	*Kırsal*	*Bilinmiyor*	*Toplam*				
%	48	48	3	99				

8 Burada Ariel Salzmann'ın (1995) "portfolio capitalists" teriminden ilham aldım. Salzmann da terimi Bayly (1990)'dan ödünç alıyor.

9 Tabloda kullandığım yüzdeleri alacaklı kişiler üzerinden değil kredi ilişkilerinin sayısı üzerinden hesapladım. Yani diyelim bir alacaklının adı bir defterde üç ayrı yerde krediyi sağlayan olarak geçiyor, bunu tabloda bir değil üç olarak hesaba kattım. "Askeri ya da sivil görevli" kategorisine din adamları hariç tüm askeri ve sivil ve yarı-resmi statüsü olan görevlileri dahil ettim. Yuvarlama nedeniyle toplamlar 100'den farklı çıkabilmiştir.

Tablo 2: Kirmastı köylerine kredi sağlayanlar[10]

Cinsiyet	*Erkek*	*Kadın*	*Kurumsal*	*Toplam*				
%	99	0	1	100				
Meslek	*Esnaf / Tüccar*	*Sarraf*	*Din adamı*	*İşçi / çiftçi*	*Askeri ya da sivil görevli*	*Bilinmiyor diğer*	*Büyük toprak sahibi*	*Toplam*
%	21	0	4	7	18	44	6	100
Din	*Müslüman*	*Gayrı Müslim*	*Kurumsal*	*Toplam*				
%	77	21	1	99				
Kentsel ya da kırsal kökenli	*Kentsel*	*Kırsal*	*Bilinmiyor*	*Toplam*				
%	56	42	1	99				

Kredi verenlerin açtıkları kredilerin sayısı ve büyüklüğü birbirinden çok farklı olabiliyordu. Sadece bir köye sınırlı bir miktar borç veren alacaklılar olduğu gibi, farklı köylere ve mahallelere çok daha büyük miktarlara ulaşan krediler veren kişiler de vardı. Örneğin Mihaliç kasabasında oturan Kocabaşı Salmaslı Kevork'un yedi köyü içeren toplam 9.578 kuruşluk bir portföyü vardı. Aksakal İmamı Mustafa Efendi ise dört köye toplam 11.675 kuruş kredi vermişti. Üstelik aynı Mustafa Efendi kredi faaliyetlerinden elde ettiği faiz gelirini saklamayı ve bir kaç sene sonra düzenlenen temettuat defterine kaydettirmemeyi başarmıştı.

Sonuç: Devlet ve kırsal borçluluk

Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına değin merkezi devletin köylü borçluluğu sorununa ancak sınırlı hallerde müdahale ettiğini görüyoruz. Bu müdahaleler üç bağlamda gerçekleşiyordu. Birincisi, köylülerin borçluluğunun bir alandaki üretim sürecini kesintiye uğratması ihtimalinin ciddi biçimde ortaya çıktığı hallerdi. İkinci durumda, bir bölgedeki gerginlik artan köylü hoşnutsuzluğuyla birleşiyordu (Örneğin C.ML 2564) Üçüncü olarak, devletin, borçluluğun köylülerin topraklarından edilmesine yol açabileceği durumlarda müdahale ettiğini görüyoruz (Örneğin C.DH 1421) Bunun örneklerinin ara ara görülme-

10 Bir önceki nota bakınız.

sine rağmen üçüncü türden bir müdahalenin diğerlerinden daha az vuku bulduğu izlenimine sahibim. Merkezi devletin doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesi ihtimaline ya da olgusuna gitgide daha az 'telaş' ve kararlılıkla yaklaşması, Osmanlı arazi hukukunun ondokuzuncu yüzyılda geçirdiği evrimle de tutarlıdır.[11]

Her halde, bu üç durumda gerçekleşen müdahaleler bir istisnaydı. İster bireysel ister kolektif borçlar olsun, Osmanlı devletinin kırsal borçlanmaya genel yaklaşımı mümkün mertebe müdahil olmama yönündeydi. Bunun bir göstergesi, kredi-borç ilişkisine dair, yüksek faiz gibi yasadışı sayılan kimi pratiklerin yaygın biçimde 'idare edilmesiydi'. Üstelik, normalde bu tür durumlarda işlemleri 'kitabına uydurmakta' usta olan kadı mahkemelerinin borç karşılığı devredilen bir tarım arazisine dair 'yasadışı' işlemleri aynen kayıt altına aldığı da oluyordu (C.DH 9454). Kirmastı ve Mihaliç'te borç sayımını yapan memur ve ona eşlik eden kadı, öğrendikleri tüm borçlanma ilişkilerinden sadece birine müdahale etmişlerdi; söz konusu borçlu köy ahalisi, alacaklı için bir tarla ayırıp kolektif olarak ekecek, geri ödemeyi hasat vaktinde tarlanın hasılatını alacaklıya vererek aynî olarak yapacaktı. Memur ve kadı bu uygulamayı uygunsuz bulmuş ve değiştirilmesini istemişlerdi.

Bu, keyfi bir müdahale değildi ve merkezi devletin ondokuzuncu yüzyıl ortalarında benimsediği genel politikaları yansıtıyordu. Kirmastı ve Mihaliç borç araştırmasından yaklaşık yirmi yıl sonra Selanik'e bağlı Tırhala kazasında benzer bir yaklaşım çok daha büyük bir ölçekte benimsenmişti. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Tırhala çiftliklerinde "subaşılık" denen bir sistem yürürlükteydi. Bu sistemde subaşı, hem köyün/çiftliğin kahyasıydı, hem de idaresi altındaki doğrudan üreticilerin zorunlu nakit ihtiyaçlarını karşılıyordu. Üreticiler de bunun karşılığında kendi ektiklerinden ayrı olarak bir miktar araziyi ortaklaşa ekiyor, hasılatı da subaşıya faiz olarak veriyorlardı. Bu, hem kredi-borç ilişkilerinin hem de tarımsal artığa el koyma mekanizmalarının çok karmaşık bir biçim aldığına delalet eder. Subaşılık sistemini bir tür angarya sayan Osmanlı devleti Tanzimat ilkelerinin angaryayı yasaklamasından yola çıkarak 1862'de uygulamayı yasakladı. Ne var ki üreticilerin nakit ihtiyaçları devam etmekteydi. Sonuçta doğrudan üreticiler, "ticarileşme mecburiyeti" altındaydılar ve tefecilere başvurarak çok yüksek faizlerle borç

[11] Ne Osmanlı arazi hukukunun imparatorluğun son dönemlerindeki seyri ne de temel yasa olan 1858 Arazi Kanunnamesi hakkıyla tartışılmış ve analiz edilmiş değil. Arazi hukukunun legalist-formalist çerçevenin ötesine geçen bir perspektiften ele alınması, imparatorluktaki tarımsal ilişkilerin analizine önemli katkılar sağlayabilir. 1858 Arazi Kanunnamesi'ne mevcut yaklaşımların eleştirisi için şu çalışmama bakılabilir: Aytekin (2005)

almak zorunda kaldılar. Önceki uygulamayı yasaklayan Osmanlı devleti bu yeni oluşan ve doğrudan üreticileri büyük sıkıntıya sokan duruma müdahale etmedi ve yüksek faiz oranlarını fiilen onayladı (İ.MVL 20920). Böylelikle Tanzimat ilkeleri uygulanmaya çalışılırken kırsal doğrudan üreticilerin somut koşulları daha da kötüleştirilmiş oldu.

Osmanlı devleti bazen de üreticilerin mali sorunlarını onlara doğrudan parasal ya da aynî destek sağlayarak çözmeyi denedi. Onsekizinci yüzyılın son çeyreğinde İstanbul çevresinde (C.İKTS 685), 1840'da Ankara'da (C.İKTS 297 ve C.İKTS 833), 1838'de Mihaliç'te (C.ML 1302), devlet köylülere destek sağladı. Ayrıca 1844'de kırsal üreticilere çeşitli yollarla yardım etmeyi hedefleyen bir program başlatıldı (Özdemir 2003: 139). Devletin bu politikası da kırsal borçluluk sorununu çözmekte yetersiz kaldı. Genelde müdahaleler ya çok geç geliyor, ya da yetersiz kalıyordu. Dahası, borçluluk sorunu bir bütün olarak sistematik bir yaklaşımla ele alınmadı.

Osmanlı devletinin bu alandaki 'eylemsizlik' tavrını bir başarısızlık olarak görmek elbette mümkün. Gerçekten de literatürdeki hakim eğilim, ya merkezi devletin yerel güçler karşısındaki güçsüzlüğünü ya da Tanzimat devlet adamları ve bürokratlarının başarısızlıklarını/basiretsizliklerini vurgulamak. Ne ki, bu çok verimli bir yaklaşım değil; zira, Tanzimat dönemi Osmanlı devletinin başarı ya da başarısızlığından söz etmek için elimizde net standartlar yok (Thompson 1993). Öte yandan, devletin ne yapıp ne yapamayacağından hareketle yerel sorunlara müdahale etmek için elinde yeterli gereçler bulunup bulunmadığını sorgulamak da aynı şekilde bizi merkezin zayıflığı ve taşranın bazı unsurlarının gücü arasında kurulan ikiliğe götürür.

Kanımca, Osmanlı merkezi devletinin kırsal borçluluk sorununa yaklaşımına farklı bir perspektiften de bakılabilir. Öncelikle, kredi-borç ilişkisinin ni-

teliğinden yola çıkmak yararlı olabilir. Yukarıda, en azından Batı Anadolu'nun bu bölgesinde, köylülere kredi sağlayanların dar kapsamlı bir profesyonel grup değil, meslek, mekan, iktisadi güç ve diğer açılardan heterojen bir grup olduğunu gösterdim. Balkanlar'da, Tırhala'da, borçlanma ilişkisinin doğrudan üreticilerin tabi olduğu sömürü ilişkisinin merkezi bir parçasını oluşturmuş olması dikkate değer. Eğer bu iki bölgede görülen durum İmparatorluk içerisinde istisnai değilse, merkezi devletin bu konudaki tavrını açıklama yönünde bir adım atmış oluruz. Şöyle ki, taşrada yaşayan pek çok zengin kişi kırsal alanlara kredi vermeyi iktisadi faaliyetlerinin eklemiş olduğundan, kırsal borçluluk sorununa ciddi biçimde eğilmek ve yüksek faiz oranlarına karşı sert bir tavır almanın da aralarında bulunduğu önlemler almak, Osmanlı yönetici sınıfının geniş kesimlerini yabancılaştırma sonucu verebilirdi. İşte bu anlamda, hükümetin kırsal borçluluk sorununa yönelik tavrı bir zaaf ya da başarısızlık emaresi değil, hatırı sayılır yapısal kısıtlar altında yapılmış bir 'tercih' olarak anlaşılabilir. Aslında bu hem sınıfsal, hem de kentin kır üzerindeki hakimiyetini pekiştirme anlamında mekansal bir tercihti. Merkezi devletin ondokuzuncu yüzyıl ortalarında toplumsal üretim ilişkileri içerisinde bu biçimde konumlanması, belirli toplumsal kesimlerin ve özellikle de kırsal doğrudan üreticilerin ödediği toplumsal bir bedel olarak somutlaştı.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Maliye Nezareti Maliye Defterleri (ML): 78, 80

Cevdet İktisat (C.İKTS): 297, 685, 833

Cevdet Dahiliye (C.DH): 1421, 4326, 9454

Cevdet Maliye (C.ML): 1301, 1302, 2555, 2564

Temettuat Defterleri (ML.VRD.TMT): 8966, 8911, 8918, 8922, 8925, 8891, 8905, 8935, 8893, 8973, 8942, 8952, 8965, 8956, 8971, 8909, 8915

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL): 20920

Kitap ve Makaleler

Aytekin, E. Attila (2005), "Hukuk, Tarih ve Tarihyazımı: 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi'ne Yönelik Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3 (5): 723-744

Bayly, C.A. (1990), "Portfolio Capitalists and the Political Economy of Early Modern India" *Merchants, Markets and the State in Early Modern India* (der. Sanjay Subrahmanyan), Delhi: Oxford University Press, ss. 242-265.

Boratav, Korkut (2004), *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, Ankara: İmge.

Carroll, Lynda (2000), "Toward an Archaeology of Non-Elite Consumption in Late Ottoman Anatolia", *The Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground* (der. Uzi Baram ve Lynda Carroll), New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, ss.161-180.

Cole, Juan Ricardo (1993), *Colonialism and Revolution in the Middle East*, Princeton: Princeton University Press.

Khoury, Dina (2002), *State and Provincial Society In The Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*, Cambridge: Cambridge University Press.

Kırlı, Cengiz (2000), "The Struggle over Space: The Coffeehouses of Ottoman İstanbul, 1780-1845", Yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton University, SUNY.

Kula, Witold (1976), *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy, 1500-1800*, Londra: N.L.B.

Lenin, V.I. (1960), *Collected Works Vol.4*, Moskova: Foreign Languages Publishing House.

Marcus, Abraham (1989), *The Middle East on the Eve of Modernity : Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press.

Nagata, Yuzo (1997), *Tarihte Ayanlar : Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Özdemir, Bülent (2003), *Ottoman Reforms and Social Life : Reflections from Salonica, 1830-1850.* İstanbul: Isis Press.

Özkaya, Yücel (1994), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Quataert, Donald (1994). "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, (der. Halil İnalcık ve Donald Quataert) Cambridge, Cambridge University Press, ss. 759-943.

Quataert, Donald (der.) (2000), *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, Albany: SUNY Press.

Rafeq, Abdul-Karim (1984), "Land Tenure Problems and Their Social Impact in Syria around the Middle of the Nineteenth Century", *Land Tenure and*

Social Transformation in the Middle East (der. Tarif Khalidi), Beyrut: American University of Beirut.

Rogan, Eugene L. (1999), *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire. Transjordan, 1850-1921*, Cambridge: Cambridge University Press.

Salzmann, Ariel C. (1995), "Measures of Empire: Tax Farmers and the Ottoman Ancien Regime, 1695-1807", Yayınlanmamış doktora tezi, Columbia University.

Thompson, Elizabeth (1993), "Ottoman Political Reform in the Provinces: The Damascus Advisory Council in 1844-45", *International Journal of Middle Eastern Studies* 25: 459-461.

Özet: Bu makale, 1839 yılında Hüdavendigar'ın Mihaliç ve Kirmastı kazaları için hazırlanan borç defterleri ışığında, iki kazanın kırsal alanlarındaki kolektif borçluluk olgusunu ele almaktadır. Makalede ayrıca, kırsal borçluluk üzerine kısa bir kuramsal tartışma ve Osmanlı merkezi devletinin doğrudan üreticilerin borçluluğuna yaklaşımına dair bir bölüm de bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Osmanlı İmparatorluğu, kırsal borçluluk, tarımda ticarileşme, köylülük.

Abstract: This article deals with the rural collective indebtedness in two districts in the province of Hüdavendigar, Mihaliç and Kirmastı, based on the debt registers of the districts that date from 1839. The article also includes a brief theoretical discussion of rural indebtedness and a section on Ottoman central state's approach to the indebtedness of rural direct producers.

Keywords: Ottoman Empire, rural indebtedness, commercialization of agriculture, peasantry.

kebikeç / 23 • 2007

İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs'ta Filoksera (Asmabiti) ile Mücadele (1878 - 1895)

Mehmet DEMİRYÜREK*

Giriş

"Asmabiti" olarak bilinen filoksera "homoptera (eşkanatlılar) takımından, Avrupa'da ve ABD'nin batısında üzüm bağlarına çok büyük zararlar veren, küçük, yeşilimsi sarı böcek"[1]şeklinde tanımlanmaktadır. Bu böceğin anavatanı Kuzey-doğu Amerika'dır. Birçok yabanî asma türünün yaprakları ve kökleriyle beslenen bu böcek[2] Kuzey-doğu Amerika'da asmalara zarar vermemektedir. Çünkü asmalar bu böceğe karşı bağışıklık kazanmışlardır[3]. Bununla birlikte "Asmabiti 1860'a doğru Avrupa'daki asmalara bulaşarak çok büyük zararlara yol aç(mış)"[4] ve "25 yıl içinde Fransa, İtalya ve Almanya'nın neredeyse bütün bağlarını ve şarap sanayilerini yerle bir etmiştir"[5].

Böcek Avrupa'da ilk defa 1868 yılında Fransız eczacı Jules Emile Planchon tarafından tanımlanmıştır[6]. Bağlar üzerinde bu kadar büyük olumsuz etkiye sebep olan asmabiti ile mücadele de uluslararası seviyede gerçekleşmiştir. Bu cümleden olarak birincisi 1877'de Lozan'da ve ikincisi de 1878'de Bern'de

---

* Doç.Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. (KKTC) mdyurek@lefke.edu.tr

1 *Ana Britannica*, c: 2, Ana Yayıncılık yay., İstanbul-2004, s: 454.

2 *Encyclopedia Americana*, c: 22, ABD-1982, s: 44.

3 *Ana Britannica*, s: 454.

4 *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c: 2, Milliyet Yay., İstanbul-1986, s: 896

5 *Ana Britannica*, c: 2, s: 454.

6 *Meydan Larousse*, c: 2, Sabah Gazetesi yay., (t.y.), s: 176; *a.g.e.*, c: 16, s: 137.

olmak üzere iki uluslararası konferans düzenlenmiştir[7]. Asmabiti ile mücadelede başarıya 1900'lerde ulaşılmıştır[8]. Bu mücadelede çeşitli yollar önerilse de[9] en iyi çözüm "ABD'nin doğusunda yetişen ve asmabitine karşı bağışıklık kazanmış olan yabanî amerikan asmalarından alınmış dayanıklı anaçlara Avrupa asmalarını" aşılamaktır[10].

Kıbrıs'ta İngiliz Devrinde Hastalıklarla Mücadele

1878 yılında Kıbrıs adasının idaresini fiilen üstlenen İngilizlerin "sağlık konusundaki uygulamalarını üç yönlü olarak ele almak gerekmektedir: 1. Kıbrıs'a dışarıdan gelebilecek hastalıklara karşı alınan tedbirler, 2. Kıbrıs'ta ortaya çıkan hastalıkların ada geneline yayılmasını önlemek için alınan tedbirler, 3. Hastalıklarla Mücadele"[11].

Kıbrıs yönetimi yukarıdaki uygulamalarını gerçekleştirmek amacıyla ilk olarak 17 Mart 1879 tarihinde bir "Karantina Nizamnamesi" hazırlayarak uygulamaya koymuş, ilerleyen yıllarda ise bu konuda pek çok nizamname ile kanun çıkarmış ve uygulamıştır[12].

Kıbrıs yönetimi filoksera ile mücadelede de yukarıda ana hatları verilen yönlerde uygulamalar gerçekleştirmiştir. Yönetimin genel tutumu ve çabası hastalığın Kıbrıs'a gelmesini önlemek yönünde olmuştur. Çünkü İngilizlerin Kıbrıs yönetimini fiilen üstlendikleri tarihte Kıbrıs'ta filoksera yoktu. Ama Kıbrıs'ta bağcılık önemli bir gelir kaynağı idi. Örneğin "aşar istatistiklerine göre, 1879 yılı üzüm rekoltesi yaklaşık 44.000.000 paund[13] ol(muştur). Bu miktarın değeri 69,700 Türk Lirası olarak..."[14] hesaplanmıştır. 1889 yılında Kıbrıs yönetiminin şarap ve üzümden elde ettiği gelir ise 33,301 Sterlin olmuştur[15].

7 P. G. Gennadius; *Report on the Agriculture of Cyprus*, Printed at the Government Printing Office, Lefkoşa (t.y), s: 51.

8 *Encyclopedia Americana*, c: 22, s: 44.

9 *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c: 2, s: 896

10 *Encyclopedia Americana*, c: 22, s: 44; *Meydan Larousse*, c: 2, s: 176; *a.g.e.*, c: 16, s: 137; *Ana Britannica*, c: 2, s: 454; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c: 2, s: 896.

11 Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs'ta Salgın Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara-2005, s: 1299.

12 Geniş bilgi için, bkz. *a.g.e.*

13 1 pound: 0,453 kg.

14 *Report by Her Majesty's High Commissioner for the Year 1879*, Londra-1880, s: 22.

15 *The Cyprus Blue Book for the Year 1888-1889*, Printed at the Government Printing Office, Lefkoşa, Haziran 1937, ss: 502-508.

Kıbrıs valilerinin Meclis-i Kavanin'i açış konuşmalarının hemen hemen hepsinde bağcılık ve şarap konusuna değindikleri görülmektedir. Valiler bu konuya değinirken gerek gördüklerinde filokseradan da bahsetmişlerdir[16]. Kıbrıs hükûmetinin konuya neden bu kadar önem verdiğini Kıbrıs valisinin 1892 yılı konuşmasındaki şu satırlar açıkça göstermektedir: "Cezirenin [*adanın*] neşv ü nema bulmakta [*gelişmekte*] olan şarap hirfet-i mühimmesinin [*önemli şarapçılık mesleğinin*] vikayesi [*korunması*] için sinîn-i adideden [*birçok senelerden*] beri ittihaz etmekte [*uygulamakta*] olduğumuz meslek-i ihtiyatkârâneyi [*tedbirli hareket etme tutumunu*] bir kat daha semerebahş [*verimli*] eylemek maksadıyla bağların (filoksera) hastalığından zan ve itikadında [*inancında*] bulunduğumuz vechile [*şekilde*] arî idüklerinin [*temiz olduklarının*] tahkiki [*araştırılması*] ve her nerede olur ise olsun mezkûr [*adı geçen*] hastalıktan eser görüldüğü halde imhası için bunların bir ehl-i hibre [*bilirkişi*] ma'rifetiyle [*tarafından*] icra-yı muayenesi esbabının istihsali [*kontrol edilmesi*] meselesi hükûmetçe taht-ı tezekkürde [*düşünülmekte*] bulunmaktadır"[17].

Filoksera'nın Kıbrıs'a Girmesini Önleme Amaçlı Emirnameler

Kıbrıs'taki İngiliz yönetiminin resmî kayıtlarında filoksera adı ilk kez 1880 yılında yayımlanan bir ilanda geçmektedir. Bu ilana göre; "Akdeniz'e kıyısı olan belirli ülkelerde filoksera olarak bilinen hastalığın mevcudiyeti nedeniyle ve bu hastalığın Kıbrıs'a bulaşmasını önlemek için" bazı kararlar alınmıştır. Söz konusu kararda/emirde "13 Temmuz 1880 tarihinden itibaren Fransa'nın, Türkiye'nin, Yunanistan'ın, Avusturya ve İtalya'nın herhangi bir yerinden Kıbrıs'a kuru veya yaş tüm sebzelerin, bütün taze meyvelerin ve bütün çiçek ve meyve ağaçlarının ithalatı (hava almayan/kapalı mühürlü kutular içindeki sebzeler hariç) bir sonraki emre kadar yasaklanmıştır. Bu emir meşe palamutunun ithalatını yasaklamamaktadır"[18] denilmektedir.

Konuyla ilgili bir başka emir de patates ithali ile ilgilidir. 20 Temmuz 1880 tarihinde yayımlanan bir emirname ile Kıbrıs'a patates ithali yasaklanmıştır. 19 Ocak 1881 tarihli bir başka emirle de bu yasak bazı şartlarla

16 "Kıbrıs'ta şarabın imali usûlünün daimi bir suretle ıslahı için bir tarik ittihazı biğayet arzu olunan mevaddandır. Filokseranın cezireye men'-i duhulü ...", *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 21 Mart 1890. [Bu çalışmada Türkçe, Rumca ve İngilizce olarak yayımlanan bu gazetenin bazen İngilizce nüshaları (*The Cyprus Gazette*) bazen de Türkçe nüshaları (*Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*) kullanılmıştır].

17 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 14 Mart 1892. [ ] içindeki ifadeler bize aittir.

18 *The Cyprus Gazette*, Temmuz 20, 1880.

kaldırılmıştır[19]. 25 Ocak 1884 tarihinde yayımlanan bir başka ilana göre ise, 22 Ocak 1884 tarihinden itibaren Kıbrıs'a yapılacak patates ithaline izin verilmektedir[20].

Kıbrıs Filoksera Komisyonu

1887 yılında "Kıbrıs Filoksera Komisyonu" kurulmuş bulunuyordu. Komisyonun ne zaman kurulduğunu kesin olarak saptanamasa da 13 Ekim 1887 tarihinde[21] bu komisyon mevcut idi. Komisyonun başlıca üyeleri "Kıbrıs hükûmetinin baş kâtibi Topçu Miralayı Honourable Falkland George Edgeworth Warren, hükûmeti mezburenin [*adı geçen hükûmetin*] ser-tabibi [*baştabibi*] doktor Frederick Charles Heidenstam ve cezire-i mezkûre [*adı geçen ada*] Tanzimat Meclisi azasından Avukat Mösyö Nikolas Ressos ve Mösyö Jozef Lanitis" idi ve komisyon "illet-i mezburenin [*adı geçen hastalığın*] cezire-i mezkûreye [*söz konusu adaya*] men'-i sirayeti [*bulaşmasının önlenmesi*] esbabının [*tedbirlerinin*] istihsali [*alınması*] zımnında [*konusunda*]" çalışmak için kurulmuştu[22].

1887 yılı filokseranın birçok ülkede varolduğu bir yıl olmuştur. Kıbrıs resmî gazetesinde 16 Aralık 1887 tarihinde yayımlanan bir ilana göre "Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Avusturya, Yunanistan, Rusya, Romanya, Rumeli, Anadolu ve Suriye"de filoksera hastalığı vardı[23].

Kıbrıs'ta Basılan İlk Kitap: *The Turin Phylloxera Council-Ideas to the Phylloxera and Rules for Watching the Vineyards*[24]

Komisyon'un kurulduğu yıl çıkarılan ve "Kıbrıs'ta Tab' Olunan [*basılan*] Kütüb [*Kitap*] Nüshalarından [*kopyalarının*] Saklanılması ve Kütüb-i Mezburenin [*adı geçen kitapların*] Kaydedilmeleri Esbabının İstihsali [*için gereken tedbirlerin alınması*] Zımnında [*hakkında*] Kanun" adını taşıyan kanuna göre Kıbrıs'ta basılan kitaplar konusunda hükûmete bilgi verilmesi gerekiyordu[25]. Bu kanun gereğince bu tarihten sonra Kıbrıs'ta basılan kitaplar

19 *The Cyprus Gazette*, Ocak 19, 1881, s: 75.

20 *The Cyprus Gazette*, Ocak 25, 1884, 4 numaralı ilan.

21 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1454, Gömlek Sıra No: 49, Tarih: 25.M.1305; *The Cyprus Gazete*, 10 Ocak 1890, s: 1504.

22 BOA, Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1454, Gömlek Sıra No: 49, Tarih: 25.M.1305.

23 *The Cyprus Gazette*, 16 Aralık 1887, 112 numaralı ilan.

24 *Torino Filoksera Konseyi-Filoksera Hakkında Düşünceler ve Asmaları İzleme Kuralları*

25 *İlave-i Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 25 Mart 1887.

konusunda hükûmete bilgi verilmeye başlanmış ve kitap ile ilgili her türlü bilgi *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs* adlı resmî gazetede yayımlanmıştır. İlk kitap listesi *The Cyprus Gazette*'in 1890 yılına ait cildinde yer almaktadır. Bu listeye bakıldığı zaman İngiliz devrinde Kıbrıs'ta yayımlanan ve kayda geçen ilk kitabın filoksera hakkında yazılmış bir kitap olduğu görülür. "1" numara ile kaydedilen bu kitap Profesör Jemina tarafından İtalyanca olarak yazılmış ve E. H. Thomas tarafından İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır. Lefkoşa'da 23 Kasım 1887 tarihinde basılan kitabı "Kıbrıs Filoksera Komisyonu" yayımlamıştır. 300 adet basılan bu kitap 8 sayfa olup Hükûmet Matbaası'nda tab edilmiştir. Aynı kitap 12 Aralık 1887 tarihinde 200 adet olarak yeniden basılmıştır[26].

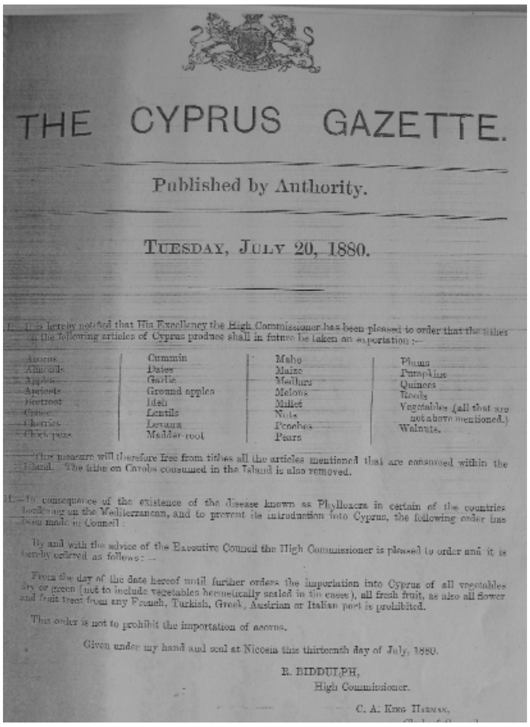

THE CYPRUS GAZETTE.

Published by Authority.

TUESDAY, JULY 20, 1880.

I.—It is hereby notified that His Excellency the High Commissioner has been pleased to order that the tithes on the following articles of Cyprus produce shall in future be taken on exportation:—

Acorns	Cummin	Mahe	Plums
Almonds	Dates	Maize	Pumpkins
Apples	Garlic	Medlars	Quinces
Apricots	Ground apples	Melons	Reeds
Beetroot	Ideh	Millet	Vegetables (all that are not above mentioned.)
Cones	Lentils	Nuts	Walnuts.
Cherries	Levana	Peaches	
Chick-peas	Madder-root	Pears	

This measure will therefore free from tithes all the articles mentioned that are consumed within the Island. The tithe on Carobs consumed in the Island is also removed.

II.—In consequence of the existence of the disease known as Phylloxera in certain of the countries bordering on the Mediterranean, and to prevent its introduction into Cyprus, the following order has been made in Council:

By and with the advice of the Executive Council the High Commissioner is pleased to order and it is hereby ordered as follows:—

From the day of the date hereof until further orders the importation into Cyprus of all vegetables dry or green (not to include vegetables hermetically sealed in tin cases), all fresh fruit, as also all flower and fruit trees from any French, Turkish, Greek, Austrian or Italian port is prohibited.

This order is not to prohibit the importation of acorns.

Given under my hand and seal at Nicosia this thirteenth day of July, 1880.

R. BIDDULPH,
High Commissioner.

C. A. KING HARMAN,

The Cyprus Gazette, July 20th, 1880. "Filoksera ile ilgili İlk İlan".

Kıbrıs Filoksera Komisyonunun Osmanlı Vilayetlerinde Araştırma Yapma Talebi

Ancak Kıbrıs hükûmeti alınan tedbirlerle yetinmemiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelere göre Osmanlı hükûmetine de başvurarak bazı Osmanlı vilayetlerinde filoksera hakkında araştırma yapacak bir heyet gönderme talebinde bulunmuştur. 13 Ekim 1887 tarihli bir belgeye göre, bu heyet "Kıbrıs ceziresine [*adasına*] civar [*yakın*] bulunan ve cezire-i mezbure [*adı geçen ada*] ile münesebât-ı ticariyesi [*ticari ilişkileri*] olan vilayât-ı şahanede [*Osmanlı vilayetlerinde*] filoksera illetinin [*hastalığının*] mevcut olup olmadığının"araştırılması işiyle meşgul olacaktı. Kıbrıs hükûmeti İstanbul'daki İngiliz elçiliği aracılığı ile Osmanlı Hariciye Nezareti'ne yaptığı

26 *The Cyprus Gazete*, 10 Ocak 1890, s. 1504.

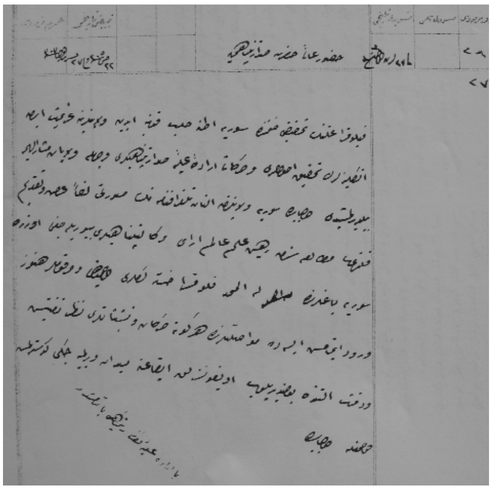

Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Tasnifin Kodu: DH.KMT, Dosya No:1461, Gömlek Sıra No:88, Tarih:1305.S.22.

müracaatta, Kıbrıs Filoksera Komisyonu üyelerinin "Suriye vilayeti dahilinde [*içinde*] ve Antakya cihetinde [*tarafında*] tahkikat-ı mukteziye [*gerekli incelemeleri*] icra etmek [*yapmak*] üzere" seyahat edeceklerinden ellerine "açık bir tavsiyename" verilmesini istemiştir. Hariciye Nezareti talebi yerinde bulmuş ve "Suriye vilayet-i celilesiyle [*vilayetiyle*] cezire-i mezkûreye [*adı geçen adaya*] civar [*yakın*] bulunan vilâyâta [*vilayetlere*] benzer"yazılar yazılmasının uygun olacağını düşünmüştür[27].

24 Ekim 1887 tarihli bir başka belgeye göre ise, Osmanlı hükûmeti Suriye, Adana, Halep, Konya ve Aydın vilayetlerine ortak bir yazı göndermiştir. Bu yazıda Kıbrıs adasına yakın bulunan ve Kıbrıs ile ticarî münasebetleri olan Osmanlı vilayetlerinde filoksera olup olmadığını araştırmak için kurulmuş olan bir komisyonun söz konusu vilayetlere gelme niyetinde olduğu belirtilerek "heyet-i merkumenin [*söz konusu heyet*] vürudlarında [*geldiği zaman*] haklarında mürâât [*himaye edilmesi*] ve teshilat-ı lazımenin ifasıyla [*gerekli kolaylıkların gösterilmesiyle*] beraber geşt ü güzar edecekleri [*gezecekleri*] mahallerde [*yerlerde*] daire-i selamet [*güven*] ve emniyette bulundurulması"[28] istenilmiştir.

Osmanlı hükûmeti İngiliz taleplerine olumlu yanıt vermiş ve ilgili vilayetlere durumu bildirmiş ise de heyetin söz konusu araştırma gezisini yapıp yapmadığı kesin değildir. Çünkü Suriye vilayetinin 8 Kasım 1887 tarihli telgrafına göre hem Suriye bağlarında filoksera hastalığı yoktur, hem de söz konusu heyet üyeleri henüz Suriye'ye varmamışlardır. Telgrafa göre heyet eğer gelirse "her gün harekât [*hareketleri*] ve teşebbüsâtları [*girişimleri*] nazar-ı teftiş [*kontrol*] ve dikkat altında bulundurulup uygunsuzluk ika'ına [*yaşanmasına*] meydan"[29] verilmeyecektir.

---

27 BOA, Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1454, Gömlek Sıra No: 49, Tarih: 25.M.1305.

28 BOA, Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1457, Gömlek Sıra No: 28, Tarih: 7.S.1305.

29 BOA, Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1461, Gömlek Sıra No: 88, Tarih: 22.S.1305.

Suriye vilayetinin 21 Aralık 1887 tarihli bir başka telgrafına göre de heyetin Suriye'ye gidip gitmediği belli değildir. Söz konusu telgrafta buna değinilmemekte sadece Suriye vilayeti dahilindeki bağlarda filoksera olmadığı belirtilmektedir[30]. Oysa 16 Aralık 1887 tarihli Kıbrıs resmî gazetesinde yer alan resmî bir ilanda Suriye filoksera hastalığı bulunan ülkeler arasında gösterilmektedir[31].

Filoksera'nın Kıbrıs'a Girmesini Önleme Amaçlı Kararnameler

Aynı tarihlerde filoksera ile ilgili emirnamelerin yerini biraz daha ayrıntılı kararnameler almıştır. 26 Mart 1887 tarihinde Kavanin Meclisi'nde onaylanan ve 8 Nisan 1887 tarihli resmî gazetede yayımlanan 1887 yılının ilk kararnamesinde "filoksera adıyla bilinen asma hastalığı Akdeniz sahiline yakın olan bazı ülkelerde etkinliğini sürdürmektedir. Bu nedenle Kıbrıs yönetimi hastalığın Kıbrıs'a bulaşmasını önlemek için bazı ilave tedbirler alma gereğini duymuştur. Buna göre, Fransa, İtalya, Avusturya ve Yunanistan'ın herhangi bir limanından hiçbir şekilde kuru ve taze ot ile saman getirilmesi bir sonraki emre kadar yasaklanmıştır"[32] denilmektedir.

Kıbrıs hükûmeti 15 Haziran 1887 tarihinde yeni bir kararname yayımlama gereği duymuştur. Kararnameye göre Türkiye'de filoksera hastalığının varlığı haber alınmıştır. Bu nedenle "hastalığın Kıbrıs'a men-i sirayeti [*bulaşmasının önlenmesi*] için" bazı tedbirler alma zorunluluğu doğmuştur. Buna göre "Anadolu'nun herhangi iskelesinden olur ise olsun Kıbrıs'a baskılanmış olarak yahut sair suretle kuru ve taze ot ve saman celb [*getirilmesi*] ve ithali zîrde [*aşağıda*] muharrer [*yazılı*] tarihten itibaren emr-i ahire [*sonraki emre*] değin" yasaklanmıştır. Ayrıca "Anadolu iskelelerinden Kıbrıs'a patates celb [*getirilmesi*] ve ithalinin dahi bütün bütün memnuiyetine [*yasaklanmasına*] makam-ı müşarunileyhden [*adı geçen makamdan=valilikten*] meclis-i icraatın [*yönetim kurulunun*] inzimam-ı reyile [*onayı ile*] sudûr eden [*ortaya çıkan*] fi 13 Kânun-ı sani [*Ocak*] sene 1881 tarihli bir kıta [*adet*] ve 28 numaralı ve fi 22 Kânun-ı sani [*Ocak*] sene 1884 tarihli diğer bir kıta [*adet*] kararnameye izafeten [*dayanılarak*] ita-yı karar buyurulmuştur [*karar verilmiştir.*]"[33].

1887 yılında yayımlanan üçüncü kararname ise 20 Temmuz 1887 tarihlidir. Kararnameye göre "işbu kararname tarihinden itibaren karar-ı ahire

30 BOA, Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1454, Gömlek Sıra No: 49, Tarih: 25.M.1305.

31 *The Cyprus Gazette*, 16 Aralık 1887, 112 numaralı ilan.

32 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 8 Nisan 1887, No:227, 69 numaralı ilan.

33 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 17 Haziran 1887, 120 numaralı ilan.

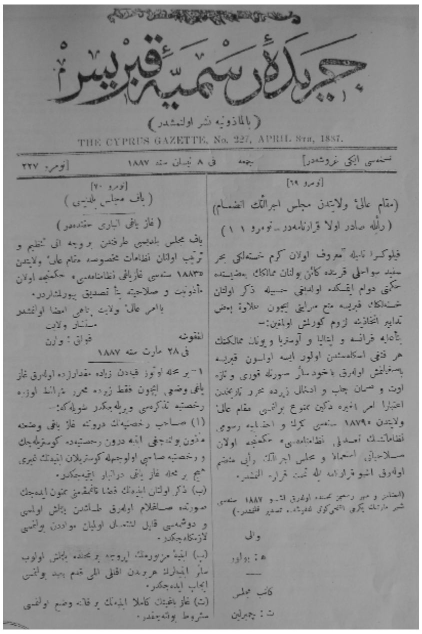
جريدهٔ رسميهٔ قبرس

(بالمأذونيه نشر اولنمشدر)

THE CYPRUS GAZETTE. No. 227, APRIL 8TH, 1887.

Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs, 8 Nisan 1887.

[*sonraki karara*] değin Kıbrıs'a baskılanmış olarak yahut sair suretle celb [*getirilen*] ve ithal olunan kuru ve taze ot ve samanın ve bahr-i sefîde [*akdenize*] mücavir [*kıyısı olan*] (Kıbrıs'a patates celbi [*getirilmesi*] taht-ı menuiyete alınmış [*yasaklanmış*] olanların gayrı [*dışındaki*]) memalikten [*ülkelerden*] getirilen patatesin nere mahsulü idüğünü [*olduğunu*] mübeyyin [*açıklayan*] şahadetnamesi [*belgesinin*] bulunması ve mezkûr [*adı geçen*] şahadetnamenin [*belgenin*] derununda [*içinde*] ta'dad edilmiş [*sayılmış*] olan mahsulâtın [*ürünlerin*] menşe'ce [*geldiği yerin*] sahih [*gerçek*] ve muteber [*güvenilir*] bulunduğuna dair mahsulât-ı mezburenin [*adı geçen ürünlerin*] sefineye [*gemiye*] tahmil edildikleri [*yüklendikleri*] iskelenin İngiliz konsolosluk memurunun vizesini havi olması [*taşıması*] lazım gelecektir".

Kararnameye göre, eğer söz konusu yerde İngiliz konsolusluk görevlisi yoksa ve bir iskeleden "kuru ve taze ot ve saman" getirilmiş ise "şahadetnamesinin" söz konusu iskelenin liman memuru tarafından vize edilmiş olması gerekli olacaktır. Bu şartları taşımayan ve Kıbrıs'a getirilmiş olan "kuru ve taze ot ve saman ve patates"in Kıbrıs'a girişine izin verilmeyecektir[34].

1887 yılında yayımlanan dördüncü kararname 16 Aralık 1887 tarihinde yayımlanmıştır. Buna göre,

> "filoksera olarak bilinen asma hastalığının Kıbrıs'a girişini önlemek için ilave tedbirlerin alınması gerekli görülmüştür. Şöyle ki; 6 Aralık 1887 tarihinden itibaren Fransa, İtalya, İspanya, Portekiz, Avusturya, Yunanistan, Rusya, Romanya, Rumeli, Anadolu ve Suriye'den gelen ağacın, bitkinin veya her çeşit aşı kaleminin, toplanmış veya saksıda bulunan her çeşit çiçeğin, her çeşit sebze ve meyvenin, genel olarak hava almayan/kapalı mühürlü kavanozlarda veya teneke kutularda saklanmayan her çeşit bahçıvanlık

34 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 29 Temmuz 1887, 167 numaralı ilan.

> ve bostan ürününün, ayrıca baskılanmış/sıkıştırılmış kuru otun, çimenin veya samanın Kıbrıs'a girişi bir sonraki emre kadar yasaklanmıştır.
>
> Şu farkla ki 20 Temmuz 1887 tarihli emirname gereğince Suriye'den Kıbrıs'a kuru ot, taze ot veya saman ithal edilebilir.
>
> Konu hakkında bu emirnameye aykırı olan önceki emirnameler bu vesile ile iptal edilmiştir.
>
> İmzamız ve mühr ve resmimiz tahtında olarak 1887 yılının 6 Aralık günü Lefkoşa'da tasdir kılınmıştır [*yazılmıştır*]."[35].

Görebildiğimiz kadarıyla 1888 yılında konuyla ilgili sadece bir tek resmî ilan yayımlanmıştır. 29 Haziran 1888 tarihinde yayımlanan 16 Haziran 1888 tarihli bu resmî ilanla Anadolu'dan Kıbrıs'a meyve ihracını yasaklayan 6 Aralık 1887 tarihli kararnamenin alanı genişletilmiştir. Buna göre "İzmir ile cezair-i mücaveresinden [*ona yakın adalardan*] ve Anadolu kıtasından celb [*getirilen*] ve ithal olunan her nev' [*çeşit*] kuru üzüm ve incir ile sair kuru meyveler" de Kıbrıs'a getirilemeyecektir[36].

1889 yılında ise kararnameler yoluyla filoksera ile mücadeleye devam edilmiştir. 16 Mart 1889 tarihli kararname Kıbrıs'a girişi yasaklanan birçok meyveyi kapsamaktadır. Buna göre; "bakla ve bezelye ve mercimek ve mahu ve nohut ve böğrülce ve fasulyenin filoksera ile bulaşık bulundukları" tescil edilmiş ülkelerden Kıbrıs'a getirilmesinin yasaklanması "filokseranın Kıbrıs'a men'-i idhalince [*girişini engellemek için*] ittihaz olunan [*alınan*]" tedbirlerden biri olarak kabul edilmiş ve uygulamaya konulmuştur[37].

1889 yılının ikinci kararnamesi oldukça kapsamlıdır ve 5 Ağustos 1889 tarihinde kabul edilmiştir. 9 Ağustos 1889 tarihli resmî gazetede yayımlanan bu kararnameye göre, kararnamenin amacı; "filoksera namıyla [*adıyla*] maruf bulunan [*bilinen*] kürum [*asma*] hastalığının Kıbrıs'a men'-i ithali [*girişine engel olmaktır*]"tır. Daha önceki bütün kararnameleri fesh eden bu kararnameye göre Cezayir, Anadolu, Avusturya, Fransa, Yunanistan, İtalya, Portekiz, Romanya, Rusya, İspanya, Suriye ve Rumeli'den

1. "Ham halinde bulunan gerek taze ve gerek kuru bilcümle [*her çeşit*] fevakih [*meyveler*] ve sebzevat [*sebzeler*]",

35 *The Cyprus Gazette*, 16 Aralık 1887, 112 numaralı ilan.

36 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 29 Haziran 1888, 442 numaralı ilan.

37 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 16 Mart 1889, 610 numaralı ilan.

2. "Her nev' [*çeşit*] eşcar [*ağaç*] ve fidanlarla ağaç ve fidanın henüz diri bulunan her hangi kısmı",
3. "Gerek kat' olunmuş [*kesilmiş*] ve gerek sair surette bulunan her nev' [*çeşit*] çiçek",
4. "Her nev' [*çeşit*] kuru fidan ve çiçek",
5. "Kürum [*asma*] desteği yahut buna mümasil [*benzer*] hususât [*hususlar*] için isti'mal olunmuş [*kullanılmış*] sırıklar",
6. "Kürum [*asma*] yahut nebatat-ı saire [*diğer bitkiler*] için isti'mal olunmuş [*kullanılmış*] bilcümle [*bütün*] bağlar",
7. "Toprak ve kum ve yaprak ve bahçe toprağı",
8. "Kuş fışkısı ve kemik tozu ve tahaccür etmiş [*katılaşmış*] nebatî [*bitkisel*] ve hayvanî [*hayvansal*] maddelerden ve kimyaca tertib olunmuş [*kimyevî*] gübrelerden maada [*başka*] bilcümle [*her çeşit*] hayvan ve nebat [*bitki*] gübresi"nden herhangi birisinin Kıbrıs'a getirilmesi yasaklanmıştır.

Aynı kararname Cezayir, Anadolu, Avusturya, Fransa, Yunanistan, İtalya, Portekiz, Romanya, Rusya, İspanya, Suriye ve Rumeli'den Kıbrıs'a getirilecek "baskılanmış olarak yahut aher [*başka*] suretle kuru ot ve saman"ı da kesinlikle yasaklamaktadır. Ancak bu ülkelerden getirilen "ot yahut saman ile birlikte bir kıta [*adet*] şehadetname [*belge*] bulundurulup şahadetname-i mezkûr [*söz konusu belge*] o ot yahut samanın mahall-i husulüne [*üretim yerine*] dair sahih [*doğru*] ve muteber [*güvenilir*] bir şahadetname [*belge*] idüğü [*olduğu*] hakkında mezkur [*adı geçen*] ot yahut samanın sefineye [*gemiye*] tahmil edildiği [*yüklendiği*] iskelenin İngiliz konsolos memurluğunun yahut İngiliz konsolos memurluğu bulunmadığı halde mahalli iskele ser-memurunun [*müdürünün*] vizesini" taşıyorsa Kıbrıs'a ithaline izin verilecektir.

Bu kararnameye göre Cezayir, Anadolu, Avusturya, Fransa, Yunanistan, İtalya, Portekiz, Romanya, Rusya, İspanya, Suriye ve Rumeli'den "celb [*getirilen*] ve idhal olunan eşya ve emtianın [*malların*] istifi için isti'mal edilmiş [*kullanılmış*] olan kuru ot ve saman ve ot ve yaprak ve mevad-ı nebatiye-i saire [*diğer bitki çeşitleri*] vürud ettikleri [*geldikleri*] iskele gümrüğünde itlaf"edilecektir. Ancak "bunların kuru samandan ma'mul [*yapılmış*] sargı halinde bulunanları" bundan muaf olacaklardır.

Kararname hangi maddelerin Kıbrıs'a girişine izin verileceği konusunu da açıklığa kavuşturmaktadır. Buna göre;

1. Dış kabuklarından ve saman ve topraktan layıkı vechile [*gerektiği şekilde*] tathir olunmuş [*temizlenmiş*] hınta [*buğday*] ve şi'r [*arpa*] ve sair hububât,
2. Palamut,
3. Debbağhane palamutu,
4. Badem ve ceviz ve kestane ve sair enva' [*çeşit*] fındıklar (dış kabuklarından ve yaprak ve sap ve dallarından ari bulunmak üzere),
5. Reçeller,
6. Şekerleme meyveler,
7. Münasip şişe ve teneke kaplar derununda [*içinde*] asla hava geçmeyecek surete kapatılmış fevakih [*meyveler*] ve sebzevat [*sebzeler*],
8. Kepeği çıkarılmış yahut çıkarılmış her nev' [*çeşit*] dakîk [*un*] ve bunların her nev' [*çeşit*] tertibât [*sentezi*] ve terkibâtı [*bileşiği*]"[38] ithal edilebilecektir.

1890 yılına kadar hükûmet bu konudaki uygulamalarını sürdürmüştür. Bu cümleden olarak 13 Haziran 1890 tarihinde yeni bir kararname daha yayımlanmıştır. Bu kararnameye göre;

> "filoksera ile bulaşık olduğu ilan edilen ülkelerden ithal edilen her türlü madde yasaklanmış veya herhangi bir şekilde kısıtlanmıştır. Filoksera ile bulaşık olduğu ilan edilmemiş herhangi bir ülkeden Kıbrıs'a her türlü maddenin ihraç edilebilmesine sadece liman müdüründen alınmış o konudaki özel izin ve referanstan sonra izin verilecektir. Liman müdürü kendince uygun göreceği tarzda söz konusu maddelerin veya eşyaların menşei ve madde ile ilgili diğer bilgileri talep edecektir. Bu tür eşyaların kabulü için liman müdürünün özel izninin alınmayacağı durumlarda, liman müdürünün talimatına göre, liman giriş yetkilileri söz konusu madde veya eşyanın derhal geri gönderilmesini talep edebilir, söz konusu madde veya eşya imha edilebilir ya da yetkililerin tasarrufuna bırakılabilir"[39].

38 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 9 Ağustos 1889, 731 numaralı ilan. Bu ilanın büyük ölçüde benzeri olan ve ona atıf yapan bir başka ilan da 6 Şubat 1892 tarihli resmî gazetede yayımlanmıştır; bkz. Şubat 6, 1892, 1564 numaralı ilan. Buna göre yasaklar aynen kalmakta yalnız "demirhindi"nin ithaline izin verilmektedir. Ayrıca 5 Ağustos 1889 tarihli ve ayrıntısı ile yukarıda açıklanan kararnameye de atıf yapılarak 11 Kasım 1892 tarihinde yeni bir emirname yayımlanmıştır. Buna göre filoksera ile bulaşık ülkeler listesine Malta ve Simas da eklenmiştir. Bu nedenle bu ülkelerden de söz konusu madde ve eşyaların ithali yasaklanmıştır. Ancak "saponaria" adlı bitkinin ithaline izin verilmiştir, bkz: Kasım 11, 1892,1859 numaralı ilan.

39 *The Cyprus Gazette*, Haziran 13, 1890, s: 1618.

1890 Senesi Filoksera'nın Men'i Kanunu

1890 yılı Kıbrıs hükûmetinin filoksera ile mücadelesinde ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü hükûmet bu konuda bir kanun çıkarma gereğini duymuştur. "1890 Senesi Filoksera'nın Men'i [*Önlenmesi*] Kanunu" adını taşıyan bu kanun, 26 Mayıs 1890 tarihinde Kavanin Meclisi'nde kabul edilmiş ve resmî gazetede 22 Ağustos 1890 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Kıbrıs valisi 11 Mart 1890 tarihinde yaptığı Kavanin Meclisi açış konuşmasında filoksera konusuna değinmiş ve şöyle konuşmuştur:

> "Kıbrıs'ın bağları bağlık memleketlerin filoksera denmekle maruf bulunan [*tanınan*] dahiyesinden [felaketinden] bi-minh-i müteal [*Allahın yardımıyla*] bu ana değin beri kalmış olup fakat işbu kürum [*asma*] hastalığının Avrupa-yı şarkî [*doğu Avrupa*] memaliğinde [*ülkelerinde*] icra-yı kesb-i vüs'at etmiş [*yayılmış*] olmasına binaen [*olmasından dolayı*] onun buraya duhulü [*girmesi*] tehlikesine karşı her vakitten ziyade [*çok*] teyakkuz [*alarm halinde*] ve intibah [*uyanıklık*] üzere bulunmaklığımız lâzım gelir ve mezkûr [*adı geçen*] hastalığın buraya sirayeti[*bulaşması*] aleyhinde ve şayet ez-kaza [*kazaen*] dahil-i cezirede [*ada içerisinde*] runüma-yı zuhur olur [*ortaya çıkar*] ise hemen def' ve izalesi [*yok edilmesi*] için şimdiye kadar müttehiz bulunmuş [*alınmış*] olanlara ilaveten münasip görülecek daha sair tedâbir-i ihtiyatiyenin [*daha başka ihtiyat tedbirlerinin*] dahi anen fe anen [*devamlı olarak*] ittihazı [*alınması*] kaziyesine [*meselesine*] atf-ı nazar eylemekten [*girişmekten*] hükûmet dûr [*uzak*] olmayacaktır"[40].

Kavanin Meclisi azalarının cevabî konuşmasında da konuya değinilmektedir. Azalar adına yapılan 20 Mart 1890 tarihli konuşmada "Filoksera'nın cezireye [*adaya*] men'-i duhülü [*girişinin önlenmesi*] emrinde [*meselesinde*] izhar buyurduğu [*gösterdiği*] takayyüdden [*dikkatlilikten*] dolayı hükûmete arz-ı teşekkür borçlu olup canib-i hükûmetten [*hükûmet tarafından*] bu cihete [*yönde*] ma'tuf bulunan ihtimamın [*gösterilmekte olan özenin*] ba'dema [*bundan sonra da]* irha buyrulmayacağına [*gevşetilmeyeceğine*] itimad eyleriz"[41] denilmektedir.

---

40 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs,* 21 Mart 1890.

41 *Ceride-i Resmiye-i Kıbrıs*, 21 Mart 1890.

"Makam-ı Ali-i Vilayetten Meclis-i İcraatın İnzimam-ı Rey'iyle Sadır Olanan Kararnamedir.Numara:11

Filoksera namıyla ma'ruf olan kerm hastalığı bahr-i sefîd sevahili kurbünde kain bulunan memaliğin bazısında hükmünü devam etmekte olduğu hasebiyle zikr olunan hastalığın Kıbrıs'a men'-i sirayeti için ilaveten bazı tedabir ittihazına lüzum görülmüş olmağın:

Binaenaleyh Fransa ve İtalya ve Avusturya ve Yunan memaliğinin her hangi iskelesinden olur ise olsun Kıbrıs'a basgılanmış olarak yahut sair suretle kuru ve taze ot ve saman celb ve ithali zîrde muharrer tarihten itibaren emr-i ahire değin memnu' bulunması makam-ı âli-i vilayetten "1879 Senesi Gümrük ve İhtisabiye Rüsumu Nizamatının Tadili Nizamnamesi" hükmünce olan salahiyeti istimalen ve meclis-i icraatın reyi munzam olarak işbu kararname ile taht-ı karara alınmıştır.

(İmzamız ve mühür ve resmimiz tahtında olarak işbu 1887 senesi şehr-i martının yirmi altıncı günü Lefkoşa'da tasdir kılınmıştır.)

Vali ***Kâtib-i Meclis***

H.Bulver ***T.Chemberlyn"***

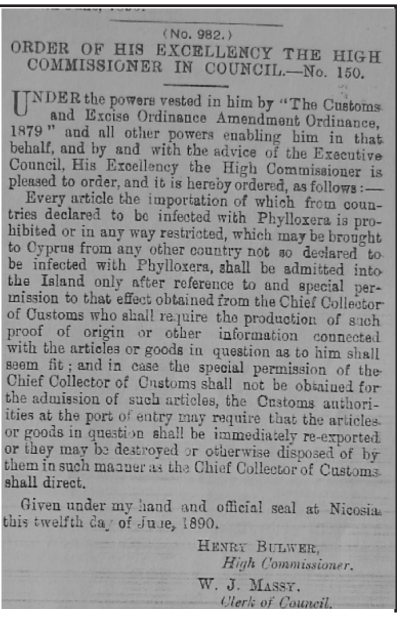

(No. 982.)

ORDER OF HIS EXCELLENCY THE HIGH COMMISSIONER IN COUNCIL.—No. 150.

UNDER the powers vested in him by "The Customs and Excise Ordinance Amendment Ordinance, 1879" and all other powers enabling him in that behalf, and by and with the advice of the Executive Council, His Excellency the High Commissioner is pleased to order, and it is hereby ordered, as follows:—

Every article the importation of which from countries declared to be infected with Phylloxera is prohibited or in any way restricted, which may be brought to Cyprus from any other country not so declared to be infected with Phylloxera, shall be admitted into the Island only after reference to and special permission to that effect obtained from the Chief Collector of Customs who shall require the production of such proof of origin or other information connected with the articles or goods in question as to him shall seem fit; and in case the special permission of the Chief Collector of Customs shall not be obtained for the admission of such articles, the Customs authorities at the port of entry may require that the articles or goods in question shall be immediately re-exported or they may be destroyed or otherwise disposed of by them in such manner as the Chief Collector of Customs shall direct.

Given under my hand and official seal at Nicosia this twelfth day of June, 1890.

HENRY BULWER,
High Commissioner.

W. J. MASSY.
Clerk of Council.

***The Cyprus Gazette*, June 13th, 1890.**

Kıbrıs Yönetimi, Kavanin Meclisi'nde görüşülecek kanun tasarılarını görüşmeden önce resmî gazetede yayımlıyordu. Filoksera hakkındaki kanun tasarısı 16 Mayıs 1890 tarihinde yayımlandı[42]. Tasarı 26 Mayıs 1890 tarihinde Kavanin Meclisi'nde görüşülerek kabul edildi ve 22 Ağustos 1890 tarihli resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe girdi[43].

Tasarı 10 maddeden oluşmakta ise de, Meclis'te görüşülerek kabul edilen kanun 12 maddeden oluşmaktadır. Bu kanun, "filoksera denmekle ma'ruf bulunan [*tanınan*] hastalığın cezireye [*adaya*] sirayeti [*bulaşması*] ve şayet sirayet edecek [*bulaşacak*] olursa intişarı [*yayılması*] aleyhinde ilaveten

42 *The Cyprus Gazette*, Mayıs 16, 1890, s: 1597.

43 *The Cyprus Gazette*, Ağustos 22, s. 1663-1664.

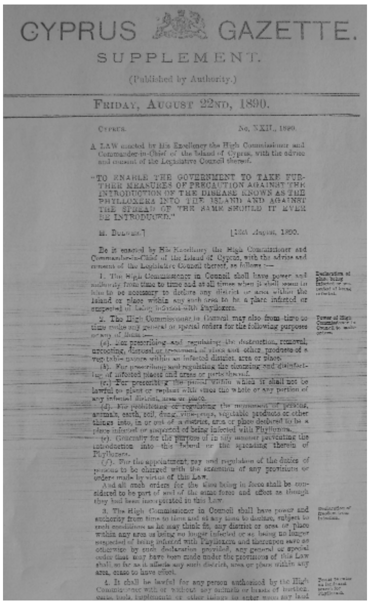

CYPRUS GAZETTE.

SUPPLEMENT.

(Published by Authority.)

FRIDAY, AUGUST 22ND, 1890.

CYPRUS. No. XXII., 1890.

A LAW enacted by His Excellency the High Commissioner and Commander-in-Chief of the Island of Cyprus, with the advice and consent of the Legislative Council thereof.

"TO ENABLE THE GOVERNMENT TO TAKE FURTHER MEASURES OF PRECAUTION AGAINST THE INTRODUCTION OF THE DISEASE KNOWN AS THE PHYLLOXERA INTO THE ISLAND AND AGAINST THE SPREAD OF THE SAME SHOULD IT EVER BE INTRODUCED."

H. BULWER.] [18th August, 1890.

Be it enacted by His Excellency the High Commissioner and Commander-in-Chief of the Island of Cyprus, with the advice and consent of the Legislative Council thereof, as follows:—

1. The High Commissioner in Council shall have power and authority from time to time and at all times when it shall seem to him to be necessary to declare any district or area within the Island or place within any such area to be a place infected or suspected of being infected with Phylloxera.

2. The High Commissioner in Council may also from time to time make any general or special orders for the following purposes or any of them:—

(a). For prescribing and regulating the destruction, removal, uprooting, disposal or treatment of vines and other products of a vegetable nature within an infected district, area or place.

(b). For prescribing and regulating the cleansing and disinfecting of infected places and areas or parts thereof.

(c.) For prescribing the period within which it shall not be lawful to plant or replant with vines the whole or any portion of any infected district, area or place.

[illegible]

The Cyprus Gazette Supplement, August 22nd, 1890. "Filoksera Prevention Law"

tedâbir-i ihtiyatiye [*ilave ihtiyat tedbirlerinin*] ittihazına [*alınmasına*] hükûmeti iktidar zımnında [*yetkilendirme konusunda*] Kıbrıs ceziresi [*adası*] valilik ve serdarlığı [*başkomutanlığı*] canibinden [*tarafından*] cezire-i mezbure [*adı geçen ada*] Kavanin Meclisi'nin inzimam-ı rey' ve rızasıyla [*onayı ile*] vaz' ve te'sis"olunmuştur[44].

Kanunun birinci maddesi; "bulaşık bulunan yahut bulunduğu şüphe olunan mahallerin ilanı hakkındadır". Buna göre, Kıbrıs hükûmeti göreceği lüzum üzerine herhangi bir ülke veya bölgenin "filoksera ile bulaşık" olduğunu ilan etmeye yetkilidir.

Kanunun ikinci maddesi valinin bu konudaki yetkileri hakkındadır. Buna göre vali;

1."Bulaşık bir taraf veya kıt'a yahut mevkide bulunan kürumun [asmaların] ve sair mahsulât-ı nebatiyenin [*bitkisel ürünlerin*] tayin [*tesbiti*] ve tensik-i suret-i itlaf [*yok etme şeklinin belirlenmesi*] ve nakl [*nakledilmesi*] ve kal' [*sökülmesi*] ve tasarruf ve sairesi"ne,

2. "Bulaşık mevki ve kıtaların yahut bunların her hangi kısmının tayin [*tesbiti*] ve tensik-i suret-i tathir [*temizleme şeklinin belirlenmesi*] ve izale-i afeneleri [*çürüklerin yok edilmesi*]"ne,

3. "Bulaşık herhangi taraf veya kıt'a yahut mevki'in tekmiline [*tamamlanmasına*] yahut herhangi bir kısmına bidayeten [*başlangıçta*] yahut tekraren kürum [*asma*] garsı [*dikilmesi*] ne kadar müddet caiz olmayacağının tayini"ne,

4. "Eşhâs [*şahıslar*] ve hayvanât [*hayvanlar*] ve toprak ve gübre ve fışkı ve asma desteklerinin ve mahsulât-ı nebatiyenin [*bitkisel ürünlerin*] yahut sair nesnelerin filoksera ile bulaşık yahut bulaşıklığı melhuz [*düşünülerek*] ilan edilen taraf veya kıt'a yahut mevki'in dahilinde yahut derun [*içine*] veya haricine [*dışına*] men' [*çıkmasının önlenmesine*] yahut tensik-i duhul veya hurucu [*giriş veya çıkışının düzenlenmesine*]"ne,

44 *Kavanin-i Kıbrıs*, 1885-1895, 1890 yılı 22 numaralı kanun, s: 107.

5. "Filokseranın işbu cezireye [*adaya*] sirayetinin [*bulaşmasının*] yahut dahil-i cezirede intişarının [*ada içinde yayılmasının*] alelumum [*genel olarak*] her ne suretle olur ise olsun men'i [*önlenmesine*]"ne,
6. "İşbu kanunun her hangi ahkâmının [*hükmünün*] yahut ahkâm-ı mezbureye [*adı geçen hükümlere*] binaen [*dayanılarak*] vaz' olunan [*meydana getirilen*] her hangi talimâtın infazıyla [*yeine getirilmesiyle*] mükellef edilen [*sorumlu olan*] kimesnelerin [*kişilerin*] nasb [*tayini*] ve ücreti ve vazifelerinin tensiki [*düzenlenmesine*]"ne yetkilidir.

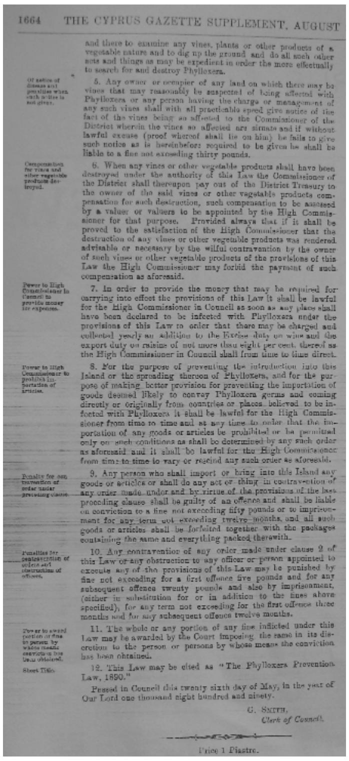

1664 THE CYPRUS GAZETTE SUPPLEMENT, AUGUST

and there to examine any vines, plants or other products of a vegetable nature and to dig up the ground and do all such other acts and things as may be expedient in order the more effectually to search for and destroy Phylloxera.

Of notice of disease and penalties when such notice is not given.

5. Any owner or occupier of any land on which there may be vines that may reasonably be suspected of being affected with Phylloxera or any person having the charge or management of any such vines shall with all practicable speed give notice of the fact of the vines being so affected to the Commissioner of the District wherein the vines so affected are situate and if without lawful excuse (proof whereof shall lie on him) he fails to give such notice as is hereinbefore required to be given he shall be liable to a fine not exceeding thirty pounds.

Compensation for vines and other vegetable products destroyed.

6. When any vines or other vegetable products shall have been destroyed under the authority of this Law the Commissioner of the District shall thereupon pay out of the District Treasury to the owner of the said vines or other vegetable products compensation for such destruction, such compensation to be assessed by a valuer or valuers to be appointed by the High Commissioner for that purpose. Provided always that if it shall be proved to the satisfaction of the High Commissioner that the destruction of any vines or other vegetable products was rendered advisable or necessary by the wilful contravention by the owner of such vines or other vegetable products of the provisions of this Law the High Commissioner may forbid the payment of such compensation as aforesaid.

Power to High Commissioner in Council to provide money for expenses.

7. In order to provide the money that may be required for carrying into effect the provisions of this Law it shall be lawful for the High Commissioner in Council as soon as any place shall have been declared to be infected with Phylloxera under the provisions of this Law to order that there may be charged and collected yearly an addition to the Excise duty on wine and the export duty on raisins of not more than eight per cent. thereof as the High Commissioner in Council shall from time to time direct.

Power to High Commissioner to prohibit importation of articles.

8. For the purpose of preventing the introduction into this Island or the spreading thereon of Phylloxera, and for the purpose of making better provision for preventing the importation of goods deemed likely to convey Phylloxera germs and coming directly or originally from countries or places believed to be infected with Phylloxera it shall be lawful for the High Commissioner from time to time and at any time to order that the importation of any goods or articles be prohibited or be permitted only on such conditions as shall be determined by any such order as aforesaid and it shall be lawful for the High Commissioner from time to time to vary or rescind any such order as aforesaid.

Penalty for contravention of order under preceding clause.

9. Any person who shall import or bring into this Island any goods or articles or shall do any act or thing in contravention of any order made under and by virtue of the provisions of the last preceding clause shall be guilty of an offence and shall be liable on conviction to a fine not exceeding fifty pounds or to imprisonment for any term not exceeding twelve months, and all such goods or articles shall be forfeited together with the packages containing the same and everything packed therewith.

Penalties for contravention of orders and obstruction of officers.

10. Any contravention of any order made under clause 2 of this Law or any obstruction to any officer or person appointed to execute any of the provisions of this Law may be punished by fine not exceeding for a first offence five pounds and for any subsequent offence twenty pounds and also by imprisonment, (either in substitution for or in addition to the fines above specified), for any term not exceeding for the first offence three months and for any subsequent offence twelve months.

Power to award portion of fine to person by whose means conviction has been obtained.

11. The whole or any portion of any fine inflicted under this Law may be awarded by the Court imposing the same in its discretion to the person or persons by whose means the conviction has been obtained.

Short Title.

12. This Law may be cited as "The Phylloxera Prevention Law, 1890."

Passed in Council this twenty sixth day of May, in the year of Our Lord one thousand eight hundred and ninety.

G. SMITH,
Clerk of Council.

Price 1 Piastre.

Kanununa göre valinin yukarıdaki konularda vereceği kararlar bir kanun hükmü addedilecektir.

Kanunun üçüncü maddesi "Bulaşıktan kurtulan yerlerin ilanı hakkındadır". Buna göre; "filoksera ile artık bulaşık olmadığı yahut bulaşıklığı melhuz bulunmadığı [*düşünülmediği*] keyfiyetini [*işini*] " kendi belirleyeceği şartlara göre ilan etme yetkisi valiye aittir. Böylece önceki emir feshedilmiş olacaktır.

Kanunun dördüncü maddesi "araziye duhûl [*giriş*] ve filoksera taharri etmek [*aramak*] salahiyetine dairdir". Buna göre; "beraberinde herhangi nev' [*çeşit*] binek veya yük hayvanâtı [*hayvanları*] ve yük arabası ve alât ve edevât [*aletler*] ve saire bulundurarak yahut bulundurmayarak herhangi araziye duhûl [*girme*] ile orada herhangi kürum [*asma*] veya nebatâtı [*bitkileri*] yahut sair mahsulât-ı nebatiyeyi [*bitkisel ürünleri*] muayene etmeye ve yeri kazmağa ve filokseranın daha ziyade müessir [*etkili*] ve netice-pezîr [*sonuç verici*] olacak surette" araştırılması ve yok edilmesi için gereken her şeyi yapmaya valinin izin verdiği görevli yetkili olacaktır.

Kanunun beşinci maddesi; "hastalığın ihbarı ve ihbar edilmediği halde terettüb edecek [*düzenlenecek*] mücazât [*cezalar*] beyanındadır". Buna göre; hastalıklı olduğundan şüphelenilen bir arazinin sahibi veya kullanıcısı veya bağın korunması ve idaresinden sorumlu olan kişi durumu kaza kay-

makamlığına derhal bildirecektir. İhbarı ispatlamaktan kendisi sorumludur. Kabul edilebilir özrü olmaksızın hastalığı haber vermez ise 30 liralık[45] para cezasını ödemekle yükümlü olacaktır.

Kanunun altıncı maddesi "itlaf edilen kürum [*asmalar*] ve sair mahsulât-ı nebatiye [*diğer bitkisel ürünler*] için tazminat itası [*verilmesi*] hakkındadır". Buna göre, eğer bu kanuna göre asma veya ürün imha edilirse bunların imhasından dolayı sahibine ilgili kaymakamlık tarafından "kaza mal sandığından tazminat" verilecektir. Tazminat miktarını görevlendirilen uzman belirleyecektir. Eğer arazi veya ürün sahibinin bilerek ve isteyerek bu kanuna muhalif tavırları olduğu kanaati hasıl olursa vali o kişiye tazminat ödenmesini engelleyebilecektir.

Kanunun yedinci maddesi, "mesarifatın [*masrafların*] tesviyesi [*karşılanması*] için akçe tedarikine [*sağlanmasına*] valinin meclis-i icraatta [*yönetim kurulunda*] salahiyeti olduğu beyanındadır". Buna göre, herhangi bir arazinin filoksera ile bulaşık olduğu ilan edilirse kanun hükümlerinin uygulanması için para temin etmek amacıyla şarap ve alkollü içkiler vergisi ile kuru üzüm ihraç vergisine adı geçen vergilerin % 8'ini geçmemek şartıyla yıllık zam yapmaya vali yetkilidir.

Kanunun sekizinci maddesi, "eşyanın men'i ithaline [*eşyanın ithalinin önlenmesi için*] valinin salahiyeti" hakkındadır. Buna göre, "filokseranın işbu cezireye [*adaya*] duhûlünün [*girmesinin*] yahut dahil-i cezirede tevsi'inin [*ada içinde yayılmasının*] men'i [*önlenmesi*] ve filoksera tohumu nakl etmek ihtimalleri olup, filoksera ile bulaşık bulundukları zannedilen memalik [*ülkeler*] veya mahallerden [*yerlerden*] doğrudan doğruya yahut an asl vürud eden [*asıl olarak gelen*] emtianın" ithalinin yasaklanması ve gereken tedbirleri almak amacıyla hangi eşya veya malın ithalinin yasaklanacağı veya hangi şartlarla izin verileceği konusunda emir vermeğe vali yetkilidir.

Kanunun dokuzuncu maddesi, "madde-i sabıka [*önceki madde*] hükmünce ita olunmuş [*verilmiş*] emir hilafında [*dışında*] hareket edenler hakkında bulunacak mücazât [*cezalar*] beyanındadır". Buna göre bir önceki maddede belirtilen vali emrine aykırı hareket edenler suçlu sayılacak ve en fazla 50 lira para cezası ödeyecek veya on iki aydan fazla olmamak üzere hapis cezasına çarptırılacak ve söz konusu eşyanın tamamı müsadere edilecektir.

Kanunun onuncu maddesi, "talimât hilafında [*dışında*] hareket ve memurîne [*görevlilere*] mümanaat edenler [*engel olanlar*] hakkında bulu-

45 Bu kanunda geçen lira, İngiliz lirası, "Pound, Sterlin" anlamındadır.

nacak mücazâta [*cezalara*] dairdir". Buna göre, bu kanunun ikinci maddesinde bahsedilen konulardaki valilik emrine aykırı hareket edenler veya söz konusu kanunun herhangi bir maddesinin uygulanması için görevlendirilen memura engel olanlar, ilk defa olarak bu suçu işlediklerinde 5 lira veya en fazla 3 ay hapis, bu suçun tekrarı halinde ise en fazla 20 lira para cezası veya en fazla on iki ay hapis cezalarına çarptırılabileceklerdir. Bu cezalardan yalnız biri veya her ikisi de verilebilir.

Kanunun on birinci maddesi "ceza-yı nakdinin [*para cezasının*] bir kısmını çekmek lühûkuna [*sonucuna*] vasıta olan kimesneye [*kişiye*] vermek salahiyeti beyanındadır". Buna göre, kanuna dayanılarak mahkemece verilen para cezalarının hepsinin veya bir kısmının "hükmün itasına [*verilmesine*] vesile olan kimesneye [kişiye] veya kimesnelere [*kişilere*]" ödenmesine de aynı mahkemece hükmedilebilir.

Kanunun on ikinci maddesi kanunun "ism-i muhtasar [*kısa isim*]"i hakkındadır. Buna göre, bu kanun "1890 Senesi Filoksera Men'i Kanunu" adıyla anılacaktır[46].

Kanunun Uygulanması

Filoksera kanunu, Kıbrıs'ta en uzun süre uygulanan kanunlardan birisidir ve bugün Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde bir iki küçük değişiklikle uygulanan yasalar arasında bulunmaktadır[47].

Kanun yayımlandıktan sonra konuyla ilgili ilk hükûmet bildirisi 14 Kasım 1890 tarihinde yayımlanmıştır. Bu bildiri kanunu özetlemekte ve açıklamasını yapmaktadır. Buna göre,

> "geçmişte hükûmet tarafından atılan adımlar, hastalığı taşıması muhtemel maddelerin Kıbrıs'a ithalini önlemek olmuştur. Zaman zaman bu maddelerin oluşturduğu listeler Kıbrıs Yüksek Komiserinin/Valisinin emri ile yayımlanmaktadır. Yukarıda zikredilen kanun hükme bağlıyor ki, Kıbrıs'a yasaklanmış herhangi bir maddeyi getirecek kişilerin veya hassas madde ve eşyaların ithali konusunda bu kanun hükümlerine göre

46 *Kavanin-i Kıbrıs*, 1885-1895, 1890 yılı 22 numaralı kanunu, ss: 107-112. Kanunun İngilizce metni için bkz: *The Cyprus Gazette*, Ağustos 22, 1890, ss: 1663-1664; *Laws of Cyprus*, c: 1, Londra 1950, ss: 964-966; *Laws of Cyprus*, c: 1, Blm. 77, Londra 1959, ss: 2-3; *Kıbrıs Yasaları*, c: I, Kıbrıs Türk Federe Meclisi yay., Lefkoşa-1981, ss: 447-449.

47 Bkz: Fasıl 77, "Filoksera Önleme".

yayımlanmış bir emre aykırı hareket edecek kişiler, suçlu bulunmaları halinde, 50 İngiliz lirasını geçmeyecek para cezasına veya 12 ayı geçmeyecek hapis cezasına çarptırılacaktır. Söylendiği şekilde emre muhalif olarak ithal edilmiş tüm madde ve eşyalar, paket içindekiler ve paketle birlikte olan her şey müsadere edilecektir.

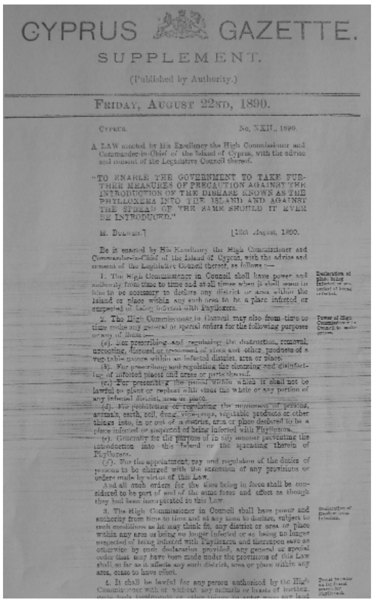

CYPRUS GAZETTE.

SUPPLEMENT.

(Published by Authority.)

FRIDAY, AUGUST 22ND, 1890.

CYPRUS. No. XXII., 1890.

A LAW enacted by His Excellency the High Commissioner and Commander-in-Chief of the Island of Cyprus, with the advice and consent of the Legislative Council thereof.

"TO ENABLE THE GOVERNMENT TO TAKE FURTHER MEASURES OF PRECAUTION AGAINST THE INTRODUCTION OF THE DISEASE KNOWN AS THE PHYLLOXERA INTO THE ISLAND AND AGAINST THE SPREAD OF THE SAME SHOULD IT EVER BE INTRODUCED."

H. BULWER.] [22nd August, 1890.

Be it enacted by His Excellency the High Commissioner and Commander-in-Chief of the Island of Cyprus, with the advice and consent of the Legislative Council thereof, as follows:—

1. The High Commissioner in Council shall have power and authority from time to time and at all times when it shall seem to him to be necessary to declare any district or area within the Island or place within any such area to be a place infected or suspected of being infected with Phylloxera.

2. The High Commissioner in Council may also from time to time make any general or special orders for the following purposes or any of them:—

(a). For prescribing and regulating the destruction, removal, uprooting, disposal or treatment of vines and other products of a ...

Kavanin-i Kıbrıs, 1885-1895.
"Filoksera'nın Men'i Kanunu".

Kanun ayrıca hükme bağlıyor ki, filoksera ile bulaşık olduğundan şüphe edilen bağ dikili herhangi bir arazinin sahibi veya işletmecisi veya bağın idaresinden sorumlu olan kişi, mümkün olan en hızlı şekilde bağın hastalıklı olduğunu kaza kaymakamına bildirecektir. Eğer makul bir mazereti olmaksızın, mazeretini delillendirmek kendi sorumluluğundadır, haber vermez ise 30 İngiliz lirasını geçmeyecek bir para cezasını ödemekle yükümlü tutulacaktır"[48].

"Filoksera Önleme Kanunu"nun çıkarılmasından sonra da, 1891 ve 1892 yıllarında bazı kararname ve emirnameler yayımlanmıştır. Ancak bu emirname ve kararnamelerde dayanak noktası söz konusu kanun değildir. Dayanak noktası olarak "1879 Senesi Gümrük ve Zecriye Tadilat Nizamnamesi" kabul edilmiştir. 1893-1894 ve 1895 yıllarında filoksera konulu resmî bir ilana rastlanmamıştır.

Sonuç

1878 yılında Kıbrıs'ın idaresini devralan İngilizler o yılların bağcılığı için büyük bir tehlike addedilen filoksera ile etkili bir mücadele gerçekleştirmişlerdir. Bu cümleden olarak 1880 yılından itibaren emir ve kararnameler yayımlanmış, "Kıbrıs Filoksera Komisyonu" kurulmuş, konuyla ilgili kitap yayımlanmış ve nihayet 1890 yılında "Filoksera Önleme Yasası" çıkarılmıştır. Bütün bu uygulamaların amacı hastalığın Kıbrıs'a girişini önle-

45 Bu kanunda geçen lira, İngiliz lirası, "Pound, Sterlin" anlamındadır.

mektir. Bağcılıktan ve şarapçılıktan önemli bir gelir elde eden Kıbrıs için bu mücadele çok yerinde olmuş ve incelenen dönemde filoksera hastalığının Kıbrıs'a girişi ve Kıbrıs'ta yayılması engellenmiştir.

Kaynakça:

A. Arşiv Belgeleri:

1. KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi/Girne'de bulunan resmî yayınlar:

-*Report by Her Magesty's Commissioner for the Year 1879*, Londra-1880.

-*The Cyprus Blue Book, for the Year 1888-1889*, Printed at the Government Printing Office, Lefkoşa, Haziran, 1937.

-P. G. Gennadius; *Report on the Agriculture of Cyprus*, Printed at the Government Printing Office, Lefkoşa, (t,y).

-*Kavanin-i Kıbrıs*, 1885-1895.

-*Laws of Cyprus*, c: 1, Londra-1950.

-*Laws of Cyprus*, c: 1, Londra-1959.

-*Kıbrıs Yasaları*, c: 1, Kıbrıs Türk Federe Meclisi yay., Lefkoşa-1981.

2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri:

-Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1454, Gömlek Sıra No: 49, Tarih: 25.M.1305.

-Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1457, Gömlek Sıra No: 28, Tarih: 7.S.1305.

-Tasnifin Kodu: DH.MKT, Dosya No:1461, Gömlek Sıra No: 88, Tarih: 22.S.1305.

B. Ansiklopediler:

-*Ana Brittannica*

-*Büyük Larousse ve Ansiklopedisi*

-*Encyclopedia Americana*

-*Meydan Larousse*

C. Gazeteler:

-*Ceride-i Resmîye-i Kıbrıs*, (1879-1895)

-*The Cyprus Gazette*, (1879-1895)

D.Makaleler:

-Demiryürek, Mehmet; "Kıbrıs'ta Salgın Hastalıklar ve Hastalıklarla Mücadele", *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi Bildiriler Kitabı*, Ankara-2005.

Özet: Bu çalışmanın amacı 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da bağlarda görülmeye başlanan Filoksera hastalığının Kıbrıs üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Bağcılık Kıbrıs'ta önemli bir gelir kaynağı olduğu için 1878 yılında Kıbrıs idaresini ele alan İngilizler bu konuya büyük önem vermişlerdir. Esas amaç hastalığın Kıbrıs'a girişini önlemektir. Çalışmamız sırasında KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan kaynaklar kullanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Filoksera, Kıbrıs, İngiliz İdaresi.

Abstract: The aim of this study is to reveal the effects of the Phylloxera on Cyprus. Phylloxera is a disease of vine. It occured in Europe in the second half of the sixteenth century and effected badly the countries which produced vine and grape. Cyprus was also a country that produced vine and grape, and the Cyprus Government had to fight this disease.

Keywords: Phylloxera, Cyprus, British Administration.

Kıbrıs'ta İngiliz Döneminde Yayınlanan Ziraat Dergileri (1904 - 1955)

Meral DEMİRYÜREK*

Giriş

1878 yılında Kıbrıs'ı "geçici" olarak kontrolüne alan İngiliz idaresi kısa bir süre içerisinde adada bütün kurumlarını inşa etmeye ve olumlu gördüğü faaliyetleri de desteklemeye başlamıştır. Kültürel ve eğitsel kapsamda yapılan çalışmaların başında basınla ilgili olanları görüyoruz. Ahmet An'a göre:

> "İngilizler Kıbrıs'a gelinceye kadar, Kıbrıs'ta basımevi yoktu. İlk basımevi İngilizlerin gelişinden sonra Henry King and Co. tarafından Larnaka'da kuruldu ve ilk gazete 29 Ağustos 1878 tarihinde yayımlandı. Haftalık olarak yayımlanan bu gazete *Kipros/Cyprus* adını taşıyordu ve ilk iki sayfası İngilizce, diğer iki sayfası da Rumca idi"[1].

Basın hayatındaki bu hareketlenme adanın Türk unsurunu da harekete geçirdi ve -sayıca Rumca gazete ve dergiler kadar olmasa da- Türkçe birtakım gazete, dergi ve kitaplar yayımlanmaya başladı.

Kıbrıs'ta yayımlanan ilk Türkçe gazete konusunda yakın zamana kadar bilinenler, son iki tespitle, değişiklik göstermiştir: Uzun yıllar, bilinen ilk Türkçe gazetenin *Zaman* olduğu kabul edilmiştir. Ancak Cemalettin Ünlü,

* Yrd. Doç. Dr., Lefke Avrupa Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, KKTC, meraldem@lefke.edu.tr; meraldemiryurek@gmail.com

1 Ahmet Cavit An, "The British Rule in Turkish Cypriot Text-books and Turkish Cypriot Text-books in Cyprus", *The Cyprus Review*, v: 6, Spring 1994, Number: 1, s: 65; *Kıbrıs'ta Türkçe Basılmış Kitaplar Listesi (1878- 1997)*, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı yay. , Ankara-1997, ss: 2-3.

Kıbrıs'ta Basın Olayı (1878-1981) adlı eserinde, Kıbrıs'taki ilk Türkçe gazetenin *Saded* olduğunu yazmaktadır. Yazarın kaynağı *Cyprus Blue Book*'un 1889-1890 cildidir[2]. Dr. Salahi R. Sonyel tarafından İngiliz Sömürgeler Bakanlığı belgelerine dayanılarak yapılan bir çalışma ile Doç Dr. Mehmet Demiryürek'in Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulduğu bir belge, ilk Türkçe gazetenin *Saded* değil, *Ümid* olduğunu ortaya koymaktadır. 1879 yılında yayımlanmaya başlayan ve 1880 yılına ait yazışmalarda adı geçen *Ümid*, Larnaka'da Aleksan Sarrafian tarafından çıkarılmıştır[3].

İlk Türk gazetesi *Saded*, ilk Türkçe gazete *Ümid* adları Kıbrıs Türk basın tarihinde -şimdilik- yerlerini almış olsa da bu iki gazetenin elde mevcut nüshası yoktur. Nüshaları bulunan en eski gazete, çıkış tarihi 1891 olan *Zaman*'dır. Türklerin bilinen ilk dergisi ise 1920-21 yıllarında ancak 23 sayı çıkabilen aylık İrşad[4] dergisidir. Ancak daha öncesinde hükûmet tarafından desteklenen resmî birtakım dergiler söz konusudur. Bu dergiler arasında özellikle tarım alanına yönelik çiftçilikle, ziraatla ilgili olanlar dikkati çekmektedir.

Bu çalışmada tarımla ilgili ve hükûmet tarafından yayımlanan dergiler konu edilecektir.

The Cyprus Journal

Ziraat dergileriyle ilgili ulaşılabilen en eski kayıt 1904 yılı Ocak ayını işaret etmektedir. Buna göre; Tarım Dairesi, Athalassa'da[5], adadaki ziraî kesimler üzerinde faydalı etkileri olacağına inanılan bir yayına başlamıştır[6]. Bu bir dergidir ve *The Cyprus Journal*[7] adını taşımaktadır. Dergi üç ayda bir yayımlanır. Yayımlanan her sayı, adadaki resmî yazışmalarda olduğu gibi, İngilizce, Rumca ve Türkçe olmak üzere üç dilde çıkar.

Merkezi Lefkoşa'da olan derginin okuyucularını abone olmaları konusunda özendirdiği görülmektedir. Yayımlanan formu dolduran ve beraberinde bir

2 Cemalettin Ünlü, *Kıbrıs'ta Basın Olayı*, (b.y.y.),(b.t.y.), s: 15.

3 Salahi Sonyel, "Bir Düzeltme: Kıbrıs'ta Yayımlanan İlk Türkçe Gazete", *Yeni Kıbrıs*, Aralık 1985, ss: 16-17; Mehmet Demiryürek, "Kıbrıs Türk Basını ve Türkiye Hükûmetleri I (Osmanlı Dönemi) (1878-1910)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi Atatürk Yolu*, Mayıs-Kasım 2000, No: 25-26, s: 121.

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. Meral Demiryürek, *İrşad Dergisinin Yeni Türk Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi*, Yakındoğu Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Lefkoşa, 2002.

5 Çoğunluğunu Rumların oluşturduğu mercimek, tütün, vigo [fiğ] gibi ürünler yetiştirilen ipek böcekçiliği yapılan Lefkoşa'nın köylerinden biri. 1974 sonrası Rum tarafında kalmıştır ve boştur.

6 İleriki yıllarda yayım yeri Lefkoşa olmuştur.

7 P. Gennadius, *Annual Report the Year 1903-4*, Printed of the Government Printing Office, Nicosia 1904.

yıllık ücreti nakden, pulla veya posta havalesi ile ödeyen herkes dergiye abone olabilmektedir. Derginin fiyatı Kıbrıs kaza merkezleri için yıllık 2 şilin, kaza merkezlerinin dışı için 2 şilin 6 kuruş ve Kıbrıs dışı için 3 şilindir[8].

Tarım Dairesi tarafından yayımlanan yıllık raporlardan *The Cyprus Journal*'ın köylerde büyük ilgi gördüğü ve geniş bir okuyucu kitlesine ulaştığı anlaşılmaktadır[9].

1909 yılı raporuna göre, çok faydalı makaleler yayımlamaya devam eden dergi, eskiden köy muhtarlarına gönderilirken, onların çoğunlukla okuryazar olmaması nedeniyle, artık okul müdürlerine gönderilmektedir. Çünkü onların hem öğrencilerine, hem de köy halkına derginin içeriğini anlatmakta daha başarılı olacakları ümit edilmektedir[10].

1911 yılına ait rapordan, derginin yayımının başarıyla sürdüğü bilgisinin yanı sıra, çiftçilerin eğitim düzeyinin henüz istenen seviyede olmadığı ve okul müdürlerine gönderilen *The Cyprus Journal* vasıtasıyla bu durumun düzeltilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Böylece derginin amacı da ortaya konmuş olmaktadır. Rapora göre, bir veya daha fazla tarımsal yayını olmayan pek az tarım ülkesi vardır ve *The Cyprus Journal* diğer ülke yayınlarıyla rahatlıkla kıyaslanabilecek düzeydedir. Zamanla ortaya çıkacak gelişmeler neticesinde tarım kesimi onun eğitsel değerini çok daha fazla takdir edecektir[11].

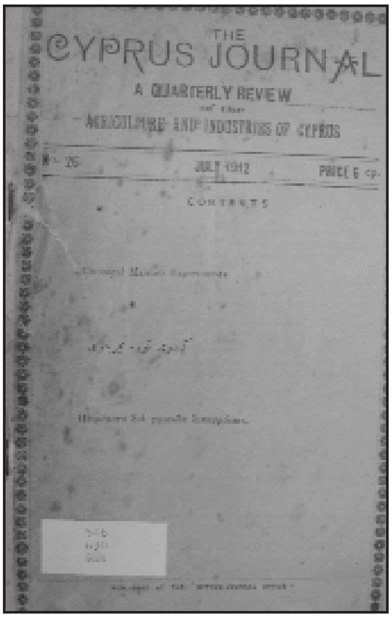

Bugün, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Girne Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde *The Cyprus Journal* dergisinin sadece bir nüshası bulunmaktadır. Temmuz 1912 yılına ait bu sayı, 26. sayıdır[12]. İngilizce, Rumca ve Türkçe olarak hazırlanan sayının Türkçe adı

8 *The Cyprus Journal (Mecmua-i Kıbrıs)*, July 1912, No. 26, s: 453.

9 D. Saracomenos, *Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1907-8*, s: 7.

10 *Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1908-9*, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1909, s: 8.

11 *Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1910-11*, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1911, s: 11.

12 Eğer dergi düzenli olarak çıkmış olsaydı, 1904'ten 1912 Temmuzuna gelindiğinde 35. sayıya ulaşmış olması gerekirdi.

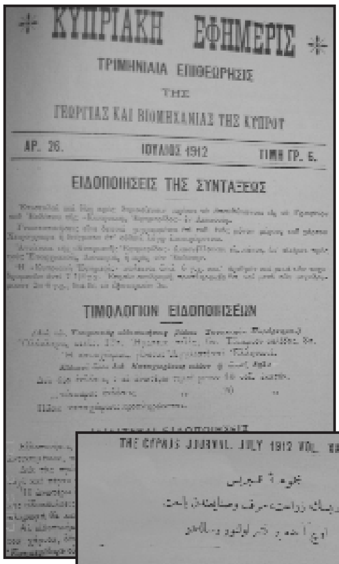
ΚΥΠΡΙΑΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ

ΤΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

ΑΡ. 26. ΙΟΥΛΙΟΣ 1912 ΤΙΜΗ ΓΡ. 6.

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ

ΤΙΜΟΛΟΓΙΟΝ ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΩΝ

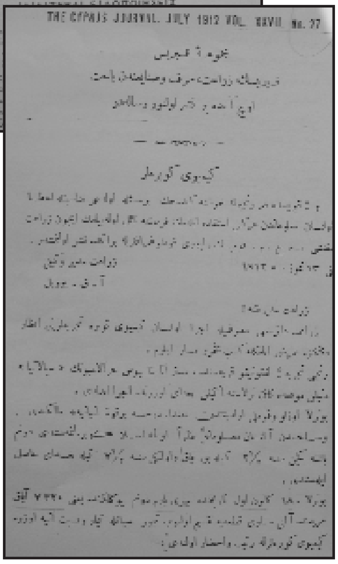
THE CYPRUS JOURNAL. JULY 1912 VOL. XXVII No. 27

Mecmua-i Kıbrıs'tır. İlk sayfada "Kıbrıs'ın ziraat, hiref [zanaat] ve sanayinden bâhis üç ayda bir neşrolunur risaledir" ibaresi yer almaktadır. Ancak yanlışlıkla "VOL. XXVII. No. 27" yazılmıştır. Çünkü aynı nüshanın İngilizce ve Rumca kısımlarında 26. sayı ifadesi vardır. Mecmuanın fiyatı baştaki İngilizce kısımda "6 cp." yani "6 Kıbrıs kuruşu" olarak belirtilmiştir.Derginin İngilizce nüshasında dergi nüshalarının kaza kaymakamlıklarından veya editörden elde edilebileceği ve bütün mektupların editöre gönderilmesi gerektiği yazmaktadır[13]. Dergide Türkçe, İngilizce ve Rumca reklamlar da yayımlanmaktadır. Kağıdın sadece bir tarafına yazılan bu reklamlar, yeni sayının yayın tarihinden 15 gün önce gönderilmiş olmalıdır[14].

Temmuz 1912 tarihli nüshanın içeriği "kimyevî gübreler" hakkında olup Ziraat Müfettişi I. M. Foumis tarafından hazırlanmış bir rapora dayanmaktadır. Raporun, 13 Temmuz 1912 tarihli takdim yazısında Ziraat Müdür Vekili A. K. Bovill tarafından; "bu; Kıbrıs'ta her rençberin hoşuna gidecek bir mesele olduğu münasebetle ita olunan malumattan herkes istifade eylemek fırsatına nail olabilmek için ziraat müfettişi Mister I. M. Foumis'in raporu fotoğraflarla birlikte neşrolunmuştur"[15] denilerek raporun yayım amacı özetlenir.

Buna göre, Ziraat Dairesi marifetiyle birtakım tarlalara deneysel amaçlı kimyevî gübre uygulaması yapılmıştır. Bu uygulamalardan ilki, Lefkoniko köyünde yaşayan Anastasiyos Haralambo'nun "Sipalatya" denilen mevkide bulunan tarlasına ekilen buğday üzerinde icra edilmiştir. Tarla daha önce hiç gübrelenmemiş ve dönüm başına geçen yıl (1911) 2,5 kile burçak evvelki sene

13 "Editorial Notes", *The Cyprus Journal*, July 1912, Vol. XXVII, No. 27.

14 " Scale of Advertisement Charges", *The Cyprus Journal*, July 1912, Vol. XXVII, No. 27.

15 *The Cyprus Journal*, July 1912, Vol. XXVII, No. 27, s: 445.

7,5 kile buğday vermiştir. Tarla, 18 Kânûn-ı evvel [Aralık] tarihinde her biri yarım dönüm büyüklüğünde altı eşit kısma bölündükten sonra demir sabanla sürülüp gübrelenir. 26 Mayıs tarihinde tarla incelendiğinde toprakta eksik olan ve olmayan mineraller ortaya çıkarılmış olur. Örneğin, toprak potas yönünden zengin olmakla birlikte, fosfor açısından fakirdir. Çıkan sonuçlara göre ilginç olan bir şey varsa o da, hiç gübrelenmemiş alanda dahi çevredeki diğer tarlalara göre çok daha fazla yeşillenme olmasıdır. Müfettiş bunun sebebini, tarlanın "demir sabanla" sürülmüş olmasına bağlar.

27 Mayıs'ta ekin hasat makinesiyle biçilir. Bu esnada gübrelenmiş ve gübrelenmemiş bölümler arasındaki fark şaşırtıcıdır[16]. Kimyevî gübre ihtiva eden 100 başakta 2877 tane oluşmuş ve bunlar 40 dirhem ağırlığa sahiptir. Kimyevî gübreden mahrum bulunan 100 başakta ise 11 dirhem ağırlığında 1333 tane oluşmuştur. "Demek; birinci kısımdan 100 adet tane ikinci kısımdan 100 adet tanenin hemen iki misli sıklette idi. Velhasıl aynı başaklarda gerek kemiyyet ve gerek sıklet itibariyle iki kat fazlasına yani hemen dört kat fazla mahsule..."[17] sahip olunmuştur.

Yazının devamında gübrelemenin malî boyutu üzerinde durularak bu denemenin uygulanabilir olup olmadığı üzerinde durulmaktadır. Buna göre, 26 şilin ve 6 kuruş masrafa mukabil 5 kat fazla mahsul alınmıştır. Müfettiş Foumis, bu kârın daha da arttırılabileceği görüşündedir.

Söz konusu çalışma, Yukarı Zodya ve Karava köylerinde bulunan iki tarlada daha yapılmış ve Yukarı Zodya'da 10 kat fazla verim alınmasına karşılık, en parlak sonuç Karava köyündeki bakla yetiştirme tecrübesinden elde edilmiştir. Burada 53 _ kuruş masrafa karşılık 116 kıyye fazla bakla mahsulü alınmıştır.

Yapılan deneysel çalışmalar hakkında verilen bütün bu teferruatlı açıklamalar neticesinde Müfettiş Foumis, birtakım sonuçlara varmıştır. Buna göre, mahsulün arttırılması toprağın şartlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Zira kimyevî gübreler zayıf topraklardan fevkalade sonuçlar alınmasını sağlayabildiği halde, zengin topraklar üzerindeki etkisi güçlükle hissedilebilir. Ayrıca kimyevî gübre kullanmadan önce gerekli analizlerin yapılması lüzumludur. İstenildiği takdirde danışmanlık hizmeti de verilecektir. Bunun için çiftçilerin yazacağı dilekçeler mümkün olduğunca cevaplandırılacaktır.

---

16 *The Cyprus Journal*, July 1912, Vol. XXVII, No. 27, s: 447.

17 *The Cyprus Journal*, July 1912, Vol. XXVII, No. 27, s: 448.

The Cyprus Agricultural Journal

Tarım Dairesi 1916 yılında *The Cyprus Journal* adını *The Cyprus Agricultural Journal* olarak değiştirir[18]. Artık yıllık raporlarda dergi yeni ismiyle yer almaya başlamış ve kendisine verilen destek artmıştır. Örneğin, 1923 yılında *The Cyprus Agricultural Journal*'da, Orman Dairesi çalışanlarının katkılarıyla hazırlanan makaleler yayımlanır[19]. 1886-87 yıllarından itibaren her yıl düzenli olarak yayımlanan ve geçmiş yıla ait gazete ve dergiler hakkında bilgi veren *The Cyprus Blue Book* incelendiğinde 1920'li yıllarda *The Cyprus Agricultural Journal*'ın ne kadar basıldığı hemen anlaşılmaktadır. Buna göre, 1925 yılında derginin her bir sayısı 888 adet[20], 1926 yılında 920 adet[21], 1927 yılında ise 1000 adet basılmıştır.[22] 1928 yılında ise, sayının tekrar 1925'teki miktara düştüğü görülür[23].

Ancak hem adada, hem ada dışında dağıtımı yapılan bir dergi konumuna gelmesine rağmen II. Dünya Savaşı nedeniyle 1940 yılında *The Cyprus Agricultural Journal*'ın yayımı durdurulur.

KKTC Girne Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde *The Cyprus Agricultural Journal*'ın İngilizce nüshalarına ait dört sayıya tesadüf edilmiştir. Bunlar, 1928, 1934, 1936 ve 1937 yıllarına aittir. Türkçe nüshaların sayısı ise, üçtür ve 1925, 1928, 1929 yıllarına aittir.

Savaş Dönemi Dergileri: *Farmers' War* ve *Countryman*

The Cyprus Agricultural Journal'ın yayımının durdurulmasından hemen sonra, 1941 yılında, savaşın ziraî bağlantılı etkileri üzerine propaganda amaçlı aylık *Farmers' War* adlı dergi hem Türkçe, hem Rumca olarak 5.000 adet basılır. 1945 yılında savaşın bitmesiyle *Farmers' War* yeniden gözden geçirilip genişletilerek barış zamanı versiyonu olarak *Countryman* adıyla

18 *Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for the Year 1915-1916*, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1916, s: 16.

19 *Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1922*, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1923, s: 21.

20 *The Cyprus Blue Book 1925*, Printed by William James Archer Government Printer at the Government Printing Office, Nicosia 1926, ss: 174-175.

21 *The Cyprus Blue Book 1926*, Printed at the Government Printing Office, Nicosia, June 1937,s: 174.

22 *The Cyprus Blue Book 1927*, Printed at the Government Printing Office, Nicosia, June 1928, s: 178.

23 *The Cyprus Blue Book 1925*, Printed by William James Archer Government Printer at the Government Printing Office, Nicosia 1929, s: 182.

çıkmaya başlar. Bu dönemde dergi sınırlı sayıda İngilizce olarak basılır.

Quarterly Review

1949 yılında yayımlanan bir rapordan, 1945'ten itibaren Tarım Dairesi'yle ilgili faaliyetlerin önce *Quarterly News Letter* daha sonra *Quarterly Review* adı altında üç ayda bir teksir edilmiş bir dergi yoluyla halka ulaştırıldığı anlaşılmaktadır. Dergi, Tarım Dairesi dışındaki kişi ve kurumlar tarafından da hatırı sayılır ölçüde desteklenmiştir[24].

Quarterly Review'dan bugüne ulaşan nüshalar 33. sayı (1.7.1953-30.9.1953), 34. sayı (1.10.1953-31.12.1953), 36. sayı (1.7.1954-30.9.1954), 38. sayı (1.10.1954-31.12.1954) ve 39. sayıdan (1.1.1955-31.3.1955) ibarettir.

Kıbrıs'taki resmî kaynaklı ziraat dergilerinin mevcut sayıları incelendiğinde, İngiliz idaresinin adanın ziraî ve ticarî kesimlerini kontrol altına almak istediği anlaşılmaktadır. Yapılan çalışmaların sistematik ve bilimsel olması Kıbrıs üzerindeki her türlü kaynağın en verimli şekilde değerlendirilmesi amacına yöneliktir. Hiçbir şeyin tesadüfe bırakılmadığı bu ortamda kurulan ilgili birimler aracılığıyla çiftçinin eğitimine önem verilmesi, bunun için ona teknolojik imkanlardan yararlanma yollarının öğretilip gerekli araç gerecin sağlanması hep aynı amaca yönelik çabalar olarak değerlendirilmelidir. Nitekim bu gayretler, aynı zamanda adanın Rum ve Türk halklarını İngiltere'nin tebası kılmaya da hizmet etmektedir.

Girne Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde Bulunan Dergiler ve İçerikleri

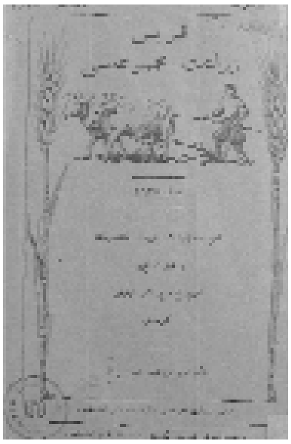

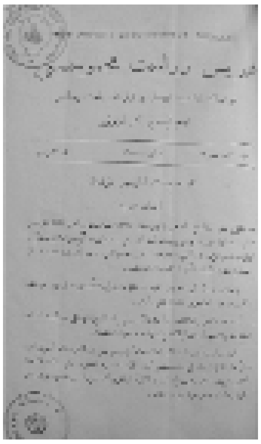

24 J. Mc Donald; *Cyprus Agriculture 1938-1948*, Cyprus Government Printing Office, Nicosia 1949, s: 51.

***Kıbrıs Ziraat Mecmuası*, (Nisan 1925)**

-At Koşusu Haberleri, s: 113,
-Pamuk Kozalarına Ârız Olan Böcekler, s: 97,
-Portakalları İstif Edip Bağlamak, s: 85,
-Ziraat Dairesinin Neşrettiği Varakalar, s: 78,
-Ziraî Notlar, s: 95,
-Tuyûr-ı Ehliye Hastalıklardan Kuşpalazı ve Çiçek, s: 96,
-Kıbrıs ve Britanya İmparatorluk Sergisi: 1924, s: 79,
-Lefkoşa At Yarışları, s: 114,
-Lefkoşa Hayvanat Sergisi, s: 89,
-Londra Pazarı, s: 116,
-Mağusa Kazası Ziraati Hakkında Notlar, s: 102,
-Mebhas-ül Haşerata Müteallik Notlar, s: 94,
-Müdüriyet, s: 57,
-Mesarya'da Efkalistos, s: 72,
-Muvafık Usûlde Hayvanat Yetiştirmek, s: 66,
-1924'te Hitam Bulan Sene Zarfında Sukut-ı Baran, s: 101.

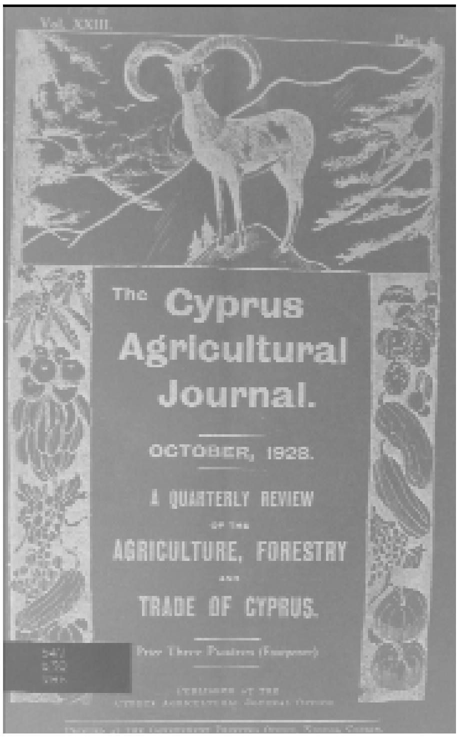

***Kıbrıs Ziraat Mecmuası*, (Teşrini evvel 1928)**
-İlanattan Alınacak İcraatlar, s: 140,
-Ekmezden Evvel Patatesi Filizlendirmenin Fevaidi, s: 121,
-Tarla Pancarı, Hayvanlar için, s: 125,
-1928 Tütün Mahsûlü Ümitleri, s: 127,
-Hususi İlanat, s: 141,
-Suriye'de Sirividiya "Dudalzara", s: 135,
-Kıbrıs'ın Üzüm ve Şarap Sanatı, s: 109,
-Kıbrıs Kokulu Yağları, s: 123,
-Kaza Haberleri/Leymosun Komiseri Tarafından, s: 131,
-Kaza Haberleri/Baf Komiseri Tarafından, s: 132,
-Koizland Bezelyesi ve Tarla Fasulyesi, s: 133,
-Koyun ve Keçilerin Dahili Hastalıkları, s: 118,
-Koyun Bandırma, s: 119,
-Kiremit ve Tuğla Ticareti, s: 142,
-Kimyon Tohumu ve Yağı, s: 128,
-Müdüriyet Notları, s: 103,
-Mecmua Umur-ı Tahririyesi Hakkında İlan, s: 140,
-Midilli Aygır "Bikonezlayet"in Ölmesi, s: 139.

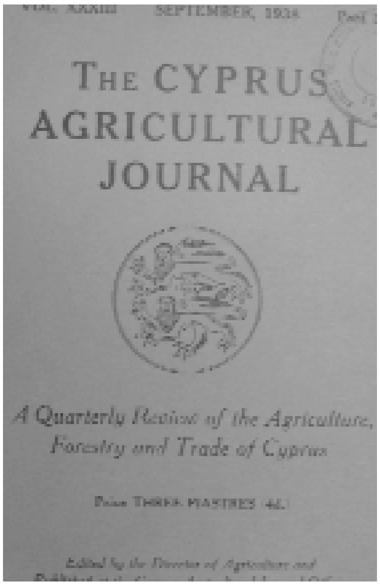

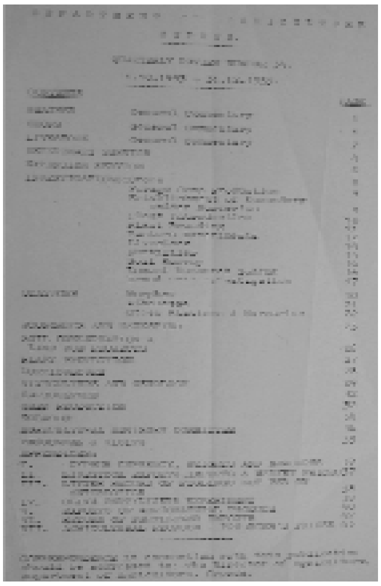

***Kıbrıs Ziraat Mecmuası*, (Kânûnusani 1929)**

-İlanattan Alınacak İcraatlar, s: 43,

-İnekler İçin Gıda Kıymetleri, s: 34,

-Tarla Bezelyesi ve Baklalar, s: 25,

-Hususi İlanat, s: 44,

-Kıbrıs Harman Tahtası, s: 12,

-Kaza Haberleri, s: 27,

-Mecmua Umur-ı Tahririyesi Hakkında İlan, s: 43,

-Müdüriyet Notları, s: 1.

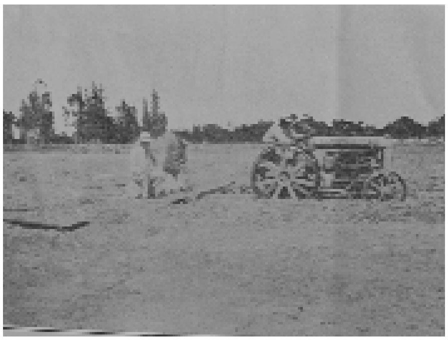

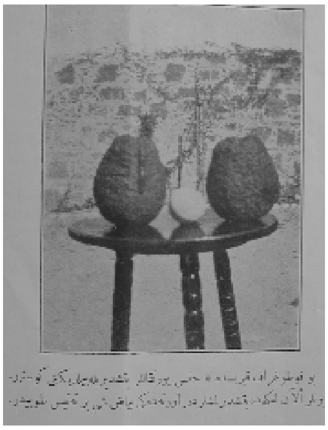

***The Cyprus Agricultural Journal*, (Haziran 1934)**

-Tarım Takvimi, s: 58,

-İtalya Ziyaretinden Tarım İzlenimleri, s: 49,

-Limon Sezonuna Bir Bakış/1933-34, s: 53,

-Editör ve Reklam Notları, s: 65,

-Editör Notları, s: 35,

-Keten Küskütü, Kıbrıs'ta Son Zamanlarda Görülen Baş Belası, s: 41,

-Meteoroloji Verileri, s: 63,

-İpekböceklerinin Beslenmesinde Dut Yaprakları, s: 47,

-Filistin İthalat Düzenlemeleri, s: 56,

-Görünüş, s: 52,

-Kıbrıs'ın Ağaçlandırılan Tepeleri Özelinde Dağlık Ülkelerde Ormanların Önemi.

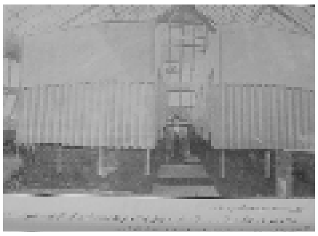

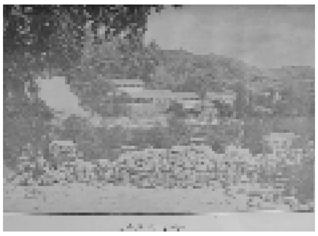

***The Cyprus Agricultural Journal*, (Mart 1936)**

-Merkezî Deney Çiftliğinde Buğday Deneyleri, s: 4,
-Pamuk Deneyleri, s: 20,
-Kümes Hayvanı Hastalıkları, s: 12,
-Editör ve Reklam (Tanıtım) Notları, s: 35,
-Editör Notları, s: 1,
-Kıbrıs'ın Zararlı Böcekleri, s: 9,
-1936 Yılı İçin Aygır Yetiştirme Lisansı Listesi, s: 31,
-Çiftlik Hayvanı Notları, s: 29,
-Meteoroloji Verileri/Kıbrıs, s: 33,
-Gözden Geçirilmiş Yayınlar, s: 28,
-Gelişmekte Olan Asma, s: 26.

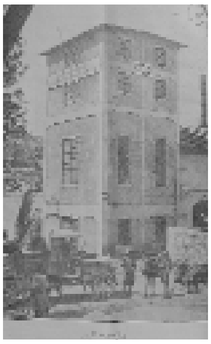
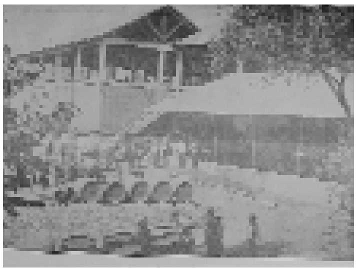
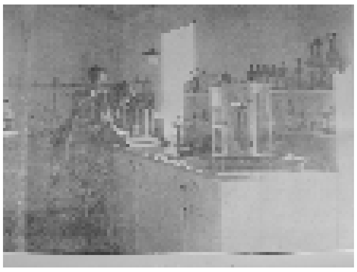

***The Cyprus Agricultural Journal*, (1936 Yılı İndeksi)**

-Kıbrıs'ta Muz Yetiştirme, s: 146,
-Katırtırnağı Kozası, s: 141,
-Asmalar, s: 26,
-Merkezî Deney Çiftliğindeki Tahıl Deneyleri, s: 4,
-Ceratitis Capitata/Wied, s: 78,
-Turunçgil Sarfiyat Denemeleri/1936, s: 52,
-Turunçgil Meyve Sarfiyatı, s: 75,

-Pamuk Denemeleri, s: 20,

-Kolakas Hakkında Bir Çalışma, s: 94,

-Kız Lisesi'nde Gösteri Amaçlı İpekböceği Yetiştirme/1936, s: 144,

-Kümes Hayvanları Hastalıkları, s: 12,

-Yazı İşleri Müdürlüğüne Ait İlanlar ve Reklamlar, ss; 35, 65, 115, 148,

-Yazı İşleri Müdürlüğü Notları, ss: 1, 37, 71, 121,

-Keçi ve Koyun Hastalıkları, s: 133,

-Kıbrıs'ta Zararlı Böcekler, ss: 9, 58, 83, 125,

-Kıbrıs'ın Böcekleri/Zararlılar, ss: 9, 58, 83, 125,

-Kıbrıs'ta Sulama, s: 41,

-1936 Yılında İzin Verilen Aygır Yetiştirme Listeleri, ss: 31, 66, 116, 149,

-Çiftlik Hayvanları ile İlgili Notlar, s: 29,

-Meteorolojik Veriler/Kıbrıs, ss: 33, 69, 119, 152,

-Ücretsiz Dut Ağacı Konusu, s: 145,

-Kümes Hayvanları Hastalıkları, s: 12,

-Patates Denemeleri, s: 57,

-Gözden Geçirilen Yayınlar, ss: 28, 111,

-İpekböcekçiliği Notları: Kız Lisesi'nde Gösteri Amaçlı İpekböceği Yetiştirme, s: 144/İpekböceği Yumurta-Koza Denemeleri-1936, s: 144/İpekböceği Yumurtalarının Kış Uykusu, s: 145/Ücretsiz Dut Ağaçları Kanunu, s: 145/Kırılan İpekböceği Yumurtalarının Karşılaştırmalı Raporu, s: 146/İpekböceği Kozası ve 1936'da Üretilen İpekle İlgili Tablo, s: 146,

-Koyun ve Keçi Hastalıkları, s: 133,

-Kırılan İpekböceği Yumurtalarının Karşılaştırmalı Raporu, s: 146,

-1936 Yılında Aygır Yetiştirme İzni Verilenlerin Listesi, ss: 31, 66, 116, 149,

-Patates Denemeleri, s: 57,

-1935-36 Yılında Ağaç Dikimi/Üç Ağaçlandırma Bölgesi Dışındakiler, s: 113/Üç Ağaçlandırma Bölgesi, s 114,

-1935-36 Ağaç Dikim Döneminde Üç Ağaçlandırma Bölgesi-Kısa Bir Bakış, s 109,

-Asmaların Budanması ve Filizlenmesi, s: 56,

-Asmaların Aşılanması, s: 26,

-1936 Yılında Kaliteli Şarap Yapımı-Bir Tavsiye, s: 111.

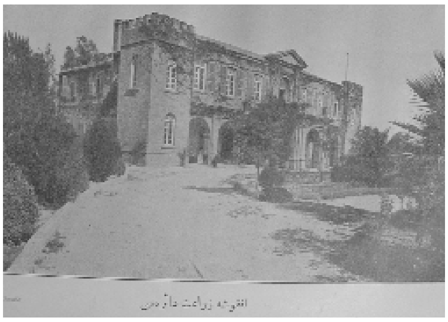

***The Cyprus Agricultural Journal*, (Mart 1937)**
-Hava Şartlarına Karşı Tarımsal Bilim Savaşları, s: 22,
-Buğday (Tahıl) Hasadı, s: 4,
-Koyun ve Keçi Hastalıkları, s: 12,
-Editör ve Reklam Notları, s: 24,
-Editör Notları, s: 1,
-Kıbrıs'ta Hayvan Yemi Muhafazası, s: 20,
-1937 Yılı İçin Aygır Yetiştirme Lisansı Listesi, s: 25,
-Meteoroloji Bilgileri/Kıbrıs, s: 28,
-Patates Tohumunun Dezenfektesinin İlk Deneyi, s: 23,
-Şarap Deney İstasyonu/Saitta, s: 19.

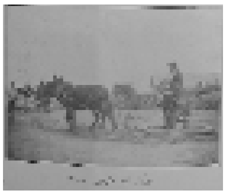

***Quarterly Review*, (1.7.1953-30.9.1953)**
-Hava/Genel Değerlendirme, s: 1,
-Ürünler/Genel Değerlendirme, s: 1,
-Çiftlik Hayvanları/Genel Değerlendirme, s: 2,
-Veterinerlik Hizmetleri, s: 4,
-Yetiştirme Hizmetleri, s: 4,

-Araştırmalar: Hasat/Çiftlik Hayvanları/Kimyevî Gübreler/Toprak Araştırmaları/Kimya Laboratuarı, s: 6,

-Hükûmet Çiftlikleri: Omorfo/Athalassa, s: 10,

-Ekonomi ve Pazarlama, s: 14,

-Toprak Koruma, s: 16,

-Bitki Koruma, s: 18,

-Bahçıvanlık, s: 20,

-Bağcılık ve Ekoloji, s: 22,

-İpekböcekçiliği, s: 25,

-Arıcılık, s: 25,

-Tohum Üretimi,s: 25,

-Tütün, s: 26,

-Tarım Danışma Komitesi, s: 27,

-Personel ve Ziyaretler, s: 27,

-Ekler: Kıbrıs Parası, Ağırlık ve Ölçüler/Çiftlik Hayvanı İhracı, İthali ve Pazar Fiyatları/Deneyler ve Araştırmalar/Tarımsal Üretim ve Üretici Fiyatları/Tarımsal Ürünlerin İhracı/Kimyevî Gübre İthalinin Getirisi, s: 30.

***Quarterly Review*, (1.10.1953-31.12.1953)**

-Hava/Genel Değerlendirme, s: 1,

-Ürünler/Genel Değerlendirme), s: 1,

-Çiftlik Hayvanları/Genel Değerlendirme, s: 2,

-Veterinerlik Hizmetleri, s: 4,

-Yetiştirme Hizmetleri, s: 6,

-Araştırmalar: Hasat/Arpa Üretimi/Bitki Tanıtımı/Bitki Yetiştirme/Mera Deneyleri/Çiftlik Hayvanları/Kimyevî Gübre/Toprak Araştırmaları/Çekirge Araştırma Projesi/Yol Genişletme Çalışmaları, s: 8

-Hükûmet Çiftlikleri: Omorfo/Athalassa/Diğer Çiftlikler ve Fidanlıklar, s: 18.

-Ekonomi ve Pazarlama, s: 23,

-Toprak Koruma ve Toprak Kullanım Projeleri, s: 26,

-Bitki Koruma, s: 27,

-Bahçıvanlık, s: 28,

-Bağcılık ve Ekoloji, s: 29,

-İpekböcekçiliği, s: 32,

-Tohum Üretimi, s: 32,

-Tütün, s: 34,

-Tarım Danışma Komitesi, s: 34,

-Personel ve Ziyaretler, s: 35,

-Ekler: Kıbrıs Parası, Ağırlık ve Ölçüler/Çiftlik Hayvanı İhracı, İthalatı ve Pazar Fiyatları/Antibiyotikle Beslenmemiş Domuz Yavrularının Doğum Kaydı/Zeytin Gübreleme Deneyleri/Ziraî Ürünlerin İhracı/Kimyevî Gübre İthalatının Getirisi/Tarımsal Üretim-Üretici Fiyatları, s: 37,

***Quarterly Review*, (1.7.1954-30.9.1954)**

-Hava Şartları, s: 1,

-Ürünler, s: 1,

-Bitki Koruma, s: 2,

-Çiftlik Hayvanları, s: 3,

-Veterinerlik Hizmetleri, s: 4,

-Yetiştirme Faaliyetleri, s: 5,

-Hükûmet Çiftlikleri: Athalassa/Omorfo, s: 6,

-Kümes Hayvanı Birimleri: Athalassa/Omorfo/Pergama/Küçük Merkezler, s: 8,

-Pazarlama ve Ekonomi: Ürün Tahminleri/Tarımsal Pazarlama/Tarımsal İhracat/Tarımsal İthalat/Fiyatlar, s: 9,

-Toprak Kullanımı: Toprak Geliştirme Projeleri/Toprak Koruma Hizmeti, s: 12,

-Tohum Üretimi, s: 14,

-İpekböcekçiliği, s: 16,

-Arıcılık, s: 16,

-Tütün, s: 16,

-Araştırma ve İncelemeler: Arpa Hasadı/Bitki Tanıtımı/Buğday Deneyleri/Kimyevî Gübre Deneyleri/Bitki Koruma/İncelemeler, s: 17,

-Görev Değişiklikleri: Atamalar/Terfiler/Nakiller, s: 24,

-Personel Eğitimi, s: 25,
-Ziyaretler, s: 26.

***Quarterly Review*, (1.10.1954-31.12.1954)**
-Hava Şartları, s: 1,
-Ürünler, s: 1,
-Bitki Koruma, s: 2,
-Çiftlik Hayvanları, s: 3,
-Hayvan Sağlığı; s: 4,
-Yetiştirme Faaliyetleri, s: 6,
-Hükûmet Çiftlikleri: Athalassa/Omorfo, s: 7,
-Kümes Hayvanı Birimleri: Athalassa/Omorfo/Pergama/Küçük Merkezler, s: 10
-Pazarlama ve Ekonomi: Ürün Tahminleri/Ürün Denemesi/Tarımsal Pazarlama/Tarımsal İhraç/Tarımsal İthal/Fiyatlar, s: 11,
-Toprak Kullanımı, s: 13,
-Tohum Üretimi, s: 16,
-Bağcılık, s: 19,
-İpekböcekçiliği, s: 20,
-Arıcılık, s: 20,
-Tütün, s: 20,
-Araştırma ve İncelemeler: Mera ve Yem Ürünleri/Tarla İşleri/Bitki Koruma/Buğday Hasadı/Bakla/Kimyevî Gübre Denemeleri/Hayvancılık, s: 21,
-Görev Değişiklikleri: Atamalar/Terfiler/Nakiller, s: 30,
-Personel Eğitimi, s: 30,
-Ziyaretler, s: 31.

***Quarterly Review*, (1.1.1955-31.3.1955)**
-Hava Şartları, s: 1,
-Ürünler, s: 1,
-Bitki Koruma, s: 2,
-Çiftlik Hayvanları, s: 3,
-Hayvan Sağlığı, s: 4,
-Yetiştirme Faaliyetleri, s: 5,
-Hükûmet Çiftlikleri: Athalassa/Omorfo/Küçük Merkezler, s: 6,
-Kümes Hayvanı Birimleri: Genel/Athalassa/Omorfo/Pergama, Küçük Merkezler, s: 8,
-Pazarlama ve Ekonomi: Tarımsal Getiriler/Tarımsal Pazarlama/Tarımsal

İhracat/Tarımsal İthalat, s: 10,

-Toprak Kullanımı, s: 12,

-Tohum Üretimi, s: 14,

-Bağcılık, s: 16,

-İpekböcekçiliği, s: 16,

-Tütün, s: 17,

-Araştırma ve İncelemeler: Mera ve Yem Ürünleri/Tarla İşleri/Bitkisel Besinler/Toprak Islahı/Bitki Ekolojisi/Bitki Koruma/Çiftlik Hayvanları, s: 17,

-Görev Değişiklikleri: Atamalar/Terfiler/Nakiller, s: 23,

-Personel Eğitimi, s: 24,

-Ziyaretler, s: 24.

Kaynakça:

A) Arşiv Belgeleri:

KKTC Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi: Tarım Dosyaları:

P. Gennadius; *Annual Report the Year 1903-4*, Printed of the Government Printing Office, Nicosia 1904.

D. Saracomenos; *Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1907-8.*

Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1908-9, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1909.

Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1910-11, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1911.

Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for the Year 1915-1916, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1916.

Cyprus Annual Report of the Director of Agriculture, for 1922, Printed at the Government Printing Office, Nicosia 1923.

J. Mc Donald; *Cyprus Agriculture 1938-1948*, Cyprus Government Printing Office, Nicosia 1949.

The Cyprus Blue Book 1925, Printed by William James Archer Government Printer at the Government Printing Office, Nicosia 1926.

The Cyprus Blue Book 1926, Printed at the Government Printing Office, Nicosia, June 1937.

The Cyprus Blue Book 1927, Printed at the Government Printing Office, Nicosia, June 1928.

The Cyprus Blue Book 1925, Printed by William James Archer Government Printer at the Government Printing Office, Nicosia 1929.

B) Dergiler:

The Cyprus Journal (Mecmua-i Kıbrıs), July 1912, No. 26.

The Cyprus Agricultural Journal (Kıbrıs Ziraat Mecmuası), 20. cilt, 2. kısım, Nisan 1925, 23. cilt, Teşrinievvel 1928, S. 4, 24. cilt, Kânûnusani 1929, S. 1, vol. 29, part. 2, June 1934, vol. 31, part. 1, March 1936, 1936, vol. 31, INDEX, vol. 32, part. 1, March 1937.

Quarterly Review, No: 33, 1.7.1953-30.9.1953, No: 34, 1.10.1953-31.12.1953, No: 36, 1.7.1954-30.9.1954, No: 37, 1.10.1954-31.12.1954, No: 39, 1.1.1955-31.3.1955.

C) Kitap ve Makaleler:

Ahmet Cavit An; "The British Rule in Turkish Cypriot Text-books and Turkish Cypriot Text-books in Cyprus", *The Cyprus Review*, volume: 6, Spring 1994, No: 1.

Ahmet Cavit An; *Kıbrıs'ta Türkçe Basılmış Kitaplar Listesi (1878-1997)*, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı yay., Ankara-1997.

Cemalettin Ünlü; *Kıbrıs'ta Basın Olayı*, [tarih ve yer yok].

Salahi Sonyel; "Bir Düzeltme: Kıbrıs'ta Yayımlanan İlk Türkçe Gazete", *Yeni Kıbrıs*, Aralık 1985.

Mehmet Demiryürek; "Kıbrıs Türk Basını ve Türkiye Hükûmetleri I (Osmanlı Dönemi) (1878-1910)", *Atatürk Yolu*, Ank. Üniv./Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Mayıs-Kasım 2000, S. 25-26.

Meral Demiryürek, *İrşad Dergisinin Yeni Türk Harflerine Aktarılması ve İncelenmesi*, Yakındoğu Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Lefkoşa, 2002.

Özet: Bu çalışmada, 1904 yılından 1955 yılına kadar Kıbrıs'ta yayımlanmış resmî ziraat dergileri incelenmektedir. Bu yayınlar, Kıbrıs'taki İngiliz idaresine bağlı Ziraat Dairesi tarafından yapılmıştır. Ulaşılabilen mevcut sayılar *The Cyprus Journal*, *The Cyprus Agricultural Journal* ve *Quarterly Review* dergilerine aittir. Dergiler üç dilde hazırlanmıştır. Üç ayda bir yayımlanan dergiler yaklaşık olarak 800-1.000 arasında basılmıştır. Bu sayı, o devirde yayımlanmış diğer gazete ve dergilerin adediyle kıyaslandığında dergilerin oldukça fazla basıldığını gözler önüne serer. Söz konusu dergiler incelendiğinde hükûmetin ziraî konulara ne kadar önem verdiği hemen anlaşılmaktadır. Bunun en büyük göstergesi yapılan bilimsel çalışmalardır. Ayrıca yayınların okul müdürlerine gönderilerek köylünün eğitiminin istenmesi de aynı çabanın sonucudur.

Anahtar Sözcükler: Kıbrıs basını, ziraat dergileri, İngiltere, Kıbrıs, tarım.

Abstract: The present article deals with the agricultural magazines published in Cyprus during the British Administration between 1904 and 1955. During this period, the Agricultural Reviews were published by the Government. The common aim of these publications was to inform the farmers about the modern farming techniques.

Keywords: Cyprus, Cyprus press, British administration, agricultural reviews, agriculture.

Bir Yurttaş Yaratmak, Muâsır Bir Medeniyyet İçin Seferberlik Bilgileri 1923-1950, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, tarih.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılından Harf Devrimine Geçiş Sürecinde Botanik Kitapları

Emine ALÇITEPE* - Galip ALÇITEPE*

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu bilindiği gibi 1699'da imzaladığı Karlofça Antlaşması ile çöküş sürecine girmiştir[1]. Bir takım hamleler yapıldıysa da hiçbiri sonuç vermemiş, ülke yöneticileri çözüm olarak batılılaşma yolunu terci etmiştir. Bu amaç doğrultusunda 1773'te Mühendishane-i Bahr-i Humayûn, 1793'te Mühendishane-i Berr-i Humayûn, 1827'de Tıbhane-i Âmire, 1834'te ise Mekteb-i Ulûm-i Harbiye açlmıştır[2]. Bu arada ülkenin ayağına bağ olan Yeniçeri Ocağı 1826'da kaldırılırken[3], 1839'da Tanzimat ilân edilmiştir. Mutlak yönetimin sınırlandırılmasını öngören aydınlar 1876'da Birinci Meşrutiyet'in kabulünü sağlamış, 93 Harbi'ni bahane eden Sultan II. Abdülhamid Meclis'i kapatmış ve otuz üç yıllık istibdat yönetimini başlatmış, 1908'te ayaklanan ordu Meclis'in yeniden açılmasını sağlamıştır[4]. 1914-1918 arası yaşanan Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile ayrılan devlet 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası işgale uğramış bu durum T. C.'nin ilânına değin sürmüştür. Yeni devletin amacı tam anlamı ile çağdaşlaşmadır. Bu yolda pek çok devrim yaşanacaktır. Eski ile bağları tamamen koparacak en önemli gelişme kuşkusuz, 1928 tarihli Harf Devrimi'dir.

* C.B.Ü. Fen Edebiyat Fakültesi, Manisa,
[1] İ.H.UZUNÇARŞILI.Osmanlı Tarihi, Ankara, 1982,c.IV. Bölüm I, s.1-120.
[2] Yahya, AKYÜZ, Eğitim Tarihi, Ankara,1985 s.124-147.
[3] E.Z.KARAL, Osmanlı Tarihi, Ankara,1983 c.V, s.143.
[4] Bayram, KODAMAN, II. Meşrutiyet Dönemi, *Türkler*, c. 13, s.165 v.d.

Ana hatları ile özetlediğimiz bu süreçte temel bilimlerde de, çağdaşlaşma hareketine gidilmiştir. Botanik bunlardan biridir. Çalışma konumuz olan bu bilim dalı ile ilgili ilk dersler bugünkü adıyla Tıp Fakültesi'nde verilmiştir. İlk Türkçe metin bu dönemde 1834'te İshak Efendi tarafından kaleme alınmıştır. İshak Efendi, *Mecmua-i Ulûm-i Riyasiye* adlı kitabının dördüncü cildinin sondan üçüncü makalesinin beşinci bâbı olan altı buçuk sayfalık risalesinde bitkilerin faydalı yönlerine yer vermiştir [5] Amatörce dahi olsa sistematikte ilgili bilgilerin yer aldığını gözlemlemekteyiz. Örneğin bitkiler "eşcar-ı kebire" (- büyük ağaçlar), "üşb" veya "haşişe" (otsu bitkiler) olmak üzere üçe ayrılmış çiçeğin dış kısımları "dış kadeh" (-kaliks-), "çiçeğin muhiti" (-korolla-) "çiçeğin huyutu" (-stamen), "enbube-i amudiye" (-stilus-) ve "nokta" (-stigma-) olarak tanımlanmıştır[6]

İlk bilimsel tıbbî botanik kitabı *Élémens de botanıque l'usage des éléves de l'école de Médecine Impérale de Galata Serai* olup yazarı Avusturyalı hekim Charles Ambroise Bernard'dır[7]. İlk sistematik botanik kitabı ise Asuman Baytop'un saptamalarına göre Salih Efendi'nin *İlim-i Hayvanat ve Nebatat*'ıdır[8]

DÖNEMLERE GÖRE BASILAN BOTANİK KİTAPLARI

Çalışma dönemimiz yukarıda ana hatları ile özetlediğimiz belli zaman dilimlerine ayrılmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz :

a) Tanzimat Dönemi (1839-1876),

[5] Ekmeleddin, İHSANOĞLU, "Mühendishane-i Besr-i Humayun Baş hocası İshak Efendi ve Çalışmaları Hakkında Arşiv Belgelerine Dayandırılan Bir Değerlendirme Denemesi", *Belleten*, c.LIII, No.207, s.735-765.Asuman BAYTOP, Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları, İstanbul,2003, s. 176.Y.ALTAN-G.ALÇITEPE-E ALÇITEPE, "Osmanlı Alfabesi ile Basılan Bazı Botanik Kitapları" *Kebikeç*, c.20, s.81-82.

[6] Feza GUNERGUN, "Osmanlı Dönemi'nde Türkiye'ye Modern Botaniğin Girişi ve Gelişmesi" *Osmanlı*, c.VIII, S. 471-480.

[7] Asuman BAYTOP, "Eczacılık Öğretiminde İlk Botanik Ders Kitabı : Eemens de Botanıque", *Acta Phormaceutica*, c.31, No.2, s. 73. A. ALTINTAŞ, Karl Ambroise BERNARD'ın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin Kurucusu Olduğu Meselesi ve Görevi Hakkında", *III. Türk Tıp Tarihi Kongreleri*, Ankara, s.91-100.

[8] Asuman BAYTOP, a.g.e.,s.231-258.

b) Birinci Meşrutiyet Dönemi (1877-1878),
c) İstibdat Dönemi (1878-1908),
d) İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1914),
e) Birinci Dünya Savaşı (1914-1918),
f) Ulusal Kurtuluş Savaşı (1919-1922),
g) T. C. Dönemi (1923-1928).

Yukarıdaki zaman dilimlerine göre basılan kitaplar şöylece tasnif edilebilir:

a) TANZİMAT DÖNEMİ:

i- Hekimbaşı Salih Efendi: ***İLM-İ HAYVANAT ve NEBATAT (ZOOLOJİ ve BOTANİK).*** Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1865, 2+89 s., 240 x 160 mm

ii- Hekimbaşı Salih Efendi: ***USUL-İ MENAKIB-İ TABİİYAT (DOĞA BİLİMLERİ).*** Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1872, 88 s. 220 x 150 mm

iii- Hüseyin Remzi: ***İLM-i MEVALİD-İ SELASE'den USUL-İ NEBATAT (BOTANİK ARAŞTIRMALARINDA ÜÇ YÖNTEM).*** Mekteb-i Harbiye İdaret-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1876, 61 s., 220 x 150 mm.

iv- Hüseyin Remzi: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)*** Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1874, 154 s., 220 x 160 mm

v- ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK)*** Yazarı, basım yer ve yılı saptanamadı. Resimli teksir metin, 96 s., 210 x 150 mm.

vi- Mustafa Hami Paşa: ***ZUBDETU'L-ULÛM) FENN-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Mekteb-i Sanayi Matbaası, (İstanbul, 1874), 75 s., 220x160 mm.

b) BİRİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ:

Hiçbir eser basılmamıştır.

c) İSTİBDAT DÖNEMİ:

i- Ali Rıza: ***FENN-i HAYAT-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1893, 264 s., 160x200 mm.

ii- BERZUNG, E. Ferdinand: ***MUHTASAR NEBATAT (KISALTILMIŞ BOTANİK BİLGİSİ).*** (Çevirmen: Yusuf bin Ragıb), Mühendishane-i Berr-i

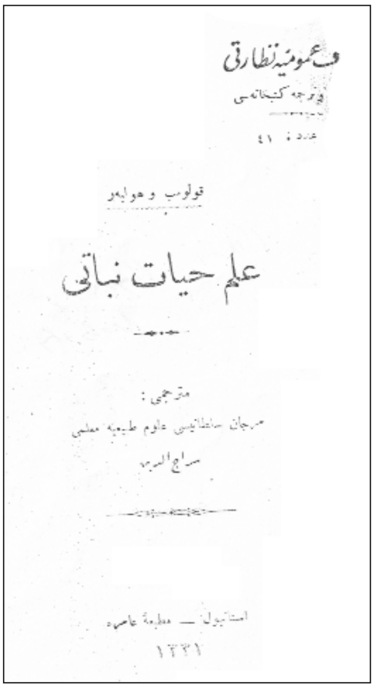

Humayûn Matbaası, İstanbul, 1903, 8+173+43 s., 150x210 mm.

iii- CAUVET, Désıre: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** (Çevirmen : El-Hacc Mehmed Ali), Mektebi Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1886, c.I, 481, c.II, 1023 s., 150x220 mm.

iv- Es'ad Şerafeddin: ***MEBADİ-İ İLM-İ NEBATAT (BOTANİĞE GİRİŞ).*** Âlem Matbaası, İstanbul, 1901, 208 s

v- Hüseyin Remzi: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Mekteb-i Şahane Litografya Destgâhı, İstanbul, 1898, 184-8 s., 160x210 mm.

vi- Hüseyin Remzi: ***İLM-İ NEBATAT – Morphologie (BOTANİK).*** Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1905, 208 s.

vii- İbnu'r – Rüşd Osman Rahmi: ***HAYAT-İ NEBATAT (BOTANİK).*** İstepan Matbaası, İstanbul, 1882, 391. s.

vii- Mahmud Es'ad: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Cemal Efendi Matbaası, İstanbul, 1899, 890+4 s.

ix- Mahmud Es'ad: ***TARİH-İ TIBBİ'den İLM-İ NEBATAT (TIP TARİHİNDE BOTANİK).*** Hizmet Matbaası, İzmir, 1894, 570 s.

x- Mehmed Ali Paşa: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Kitabı basan matbaa saptanamadı, İstanbul, 1885-1892, c.I, 481 s; c.II, 1023 s., 220x150 mm.

xi- Mehmed Ali Paşa: ***İLM-İ NEBATAT-İ TIBBİYYE (TIBBÎ BİTKİLER).*** Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1878, c. I, 587+31 s, c.II, 660+9 s., 220x150 mm. (6)

xii- Mehmed Ali Paşa: ***KİTABU'N-NEBATAT (BOTANİK).*** Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul, 1900, 1000 s., 220x150 mm.

xiii- Mehmed Niyazi: ***FEZÂİL-İ NEBATAT-İ TIBBİYE VE ZİRAİYE (TIBBÎ VE ZİRAÎ BİTKİLERİN ÖZELLİKLERİ).*** Mekteb-i Fünûn-i Harbiye-i Şahâne Matbaası, İstanbul, 1905-1905, c.I, 786 s., c.II, 314 s.

xiv- Mehmed Niyazi: ***İLM-NEBATAT (BOTANİK).*** Karabet Matbaası, İstanbul, 1898, 130+2 s.

xv- Mıgırdıc Hekimyan: ***İLM-NEBATAT (BOTANİK).*** Mihran Matbaası, İstanbul, 1882, 391 s.

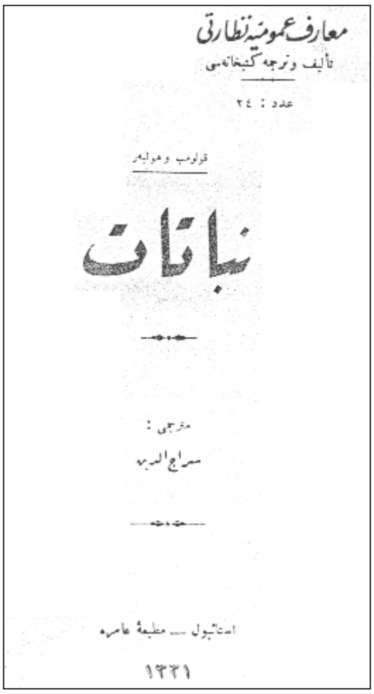

xvi- Necib Asım: **KIRAAT-I FENNİYE (FEN BİLGİSİ OKUMA KİTABI).** Karabet Matbaası, İstanbul, 1892, c.I, 126, 1893, c.II, 232 s.

xvii- Salih: ***İLM-NEBATAT (BOTANİK).*** Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografya Destgâhı, İstanbul, 1889, c.I, 185+15 s.; c.II, 56+8 s.

d) II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ:

i- Es'ad Şerafeddin: ***FENN-İ HURDEBİN-İ NEBATAT (BOTANİKTE MİKROSKOP KULLANIMI).*** Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1913, 112 s.

ii- Es'ad Şerafeddin: ***İLM-NEBATAT (BOTANİK).*** Karabet Matbaası, İstanbul, 1912, 347 s., 140x200 mm.

iii- Es'ad Şerafeddin: ***NEBATAT-İ SAYDALANİYE (ZİRAÎ VE SINAÎ BİTKİLER).*** Kader Matbaası, İstanbul, 1912, 704 s., 130x190 mm.

iv- Es'ad Şerafeddin: **NEBATAT-I TIBBÎYE DERSLERİ (TIBBÎ BOTANİK DERSLERİ).** Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1909, 363 s., 170x250 mm.

v- Hasan Tahsin: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi, İstanbul, 1919, 320+2 s., 180x250 mm.

vi- Hudaverdi: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK***). Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1913, 320+2 s., 170x240 mm.

vii- Kasım İzzeddin: ***KİTABU'N-NEBATAT (BOTANİK).*** Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1911, 128 s.

viii- Mehmed Tayyar: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Halkalı Ziraat Mektebi-i Âlisi, İstanbul, 1911, Kısım I, 37 s; Kısım II, 31 s.

ix- Mustafa Satı: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Basıldığı matbaa saptanamadı, İstanbul, 1909, 171 s.

x- Selanikli Hasan Sıdkı: ***NEBATAT-I TIBBİYE HULÂSASI (TIBBİ BOTANİK ÖZETİ).*** İstanbul, 1913, 80 s.

xi- Şerafeddin: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Matbaatu'l-Umumiye, Kahire, 1913, 304 s., 140x200 mm.

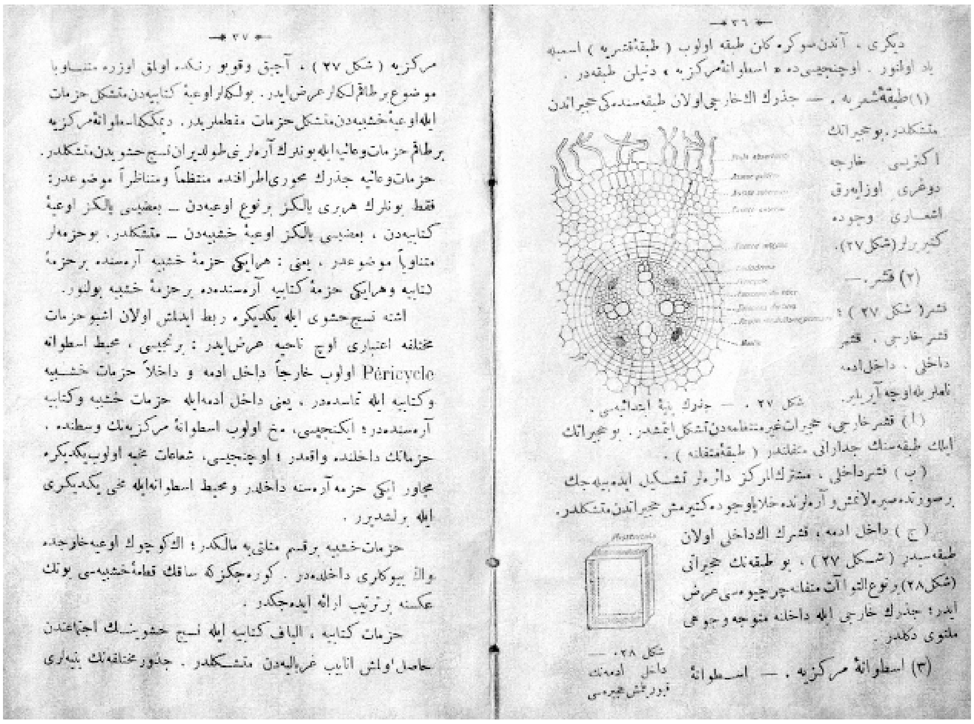

xii- Şerafeddin: **İLM-İ NEBATAT-İ TIBBİ'den MEBHAS-I ENSİCE (TIBBÎ BİTKİLERİN DOKULARI).** Metin Matbaası, İstanbul, 109 s, 130x200 mm.

xiii- Şerafeddin: ***İLM-İ NEBATAT-İ TIBBİ'den MEBHAS-I ENSİCE (TIBBÎ BİTKİLERİN SİSTEMATİĞİ).*** Arşak Garoyan Matbaası, İstanbul, 1910, 446 s., 120x170 mm.

e) I. DÜNYA SAVAŞI:

i- Ali Rıza: ***FENN-İ HAYAT-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Kanaat Matbaası, İstanbul, 1916, c.I, 552 s., c.II, 464 s.

ii- Es'ad Şerafeddin: ***HAFİ İLKAHLI NEBATLAR (TOHUMLU BİTKİLER).*** Tıbbiye-i Askerî Matbaası, İstanbul, 1917, 112 s, 160x240 mm.

iii- Siraceddin: ***İLM-İ HAYAT-İ NEBATÎ (BOTANİK).*** Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1915, 493 s., 120x195 mm.

iv- Siraceddin: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1915, 328 s., 170x190 mm.

v- Subhi Edhem: ***İLM-İ NEBATAT TARİHİ (BOTANİK TARİHİ).*** Kitabhane-i Sudi İstanbul, 1917, 207 s., 140x200 mm.

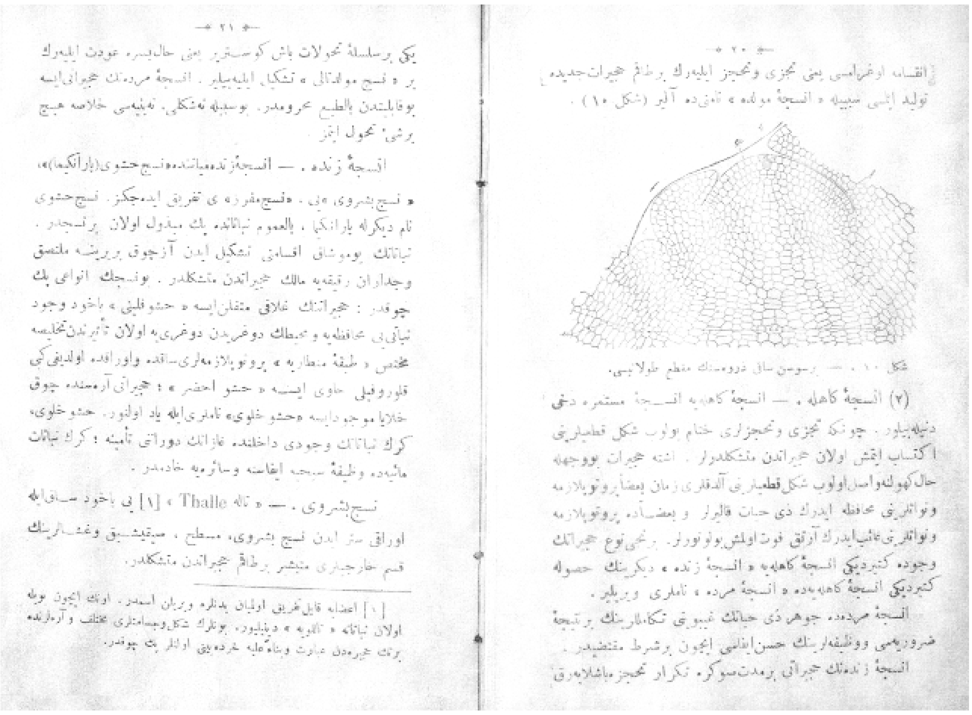

vi- Subhi Edhem: ***TIBBÎ VE ZİRAÎ İLM-İ NEBATAT DERSLERİ (TIBBÎ VE ZİRAÎ BOTANİK DERSLERİ***) Şirket-i Müretebiyye Matbaası, İstanbul, 1917, c.III, 302 s., 140x200 mm.

f) ULUSAL KURTULUŞ SAVAŞI:

i- Hüseyin Remzi: ***TEŞRİH VE VEZAİFU'L – NEBATİ (BİTKİLERİN ANATOMİSİ VE GÖREVLERİ).*** Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1919, 153 s., 120x170 mm.

g) T. C. DÖNEMİ:

i- Ahmed Refik – Mehmed Emin: ***YENİ NEBATAT (BOTANİK***). Amedî Matbaası, İstanbul, 1928, 287 s.

ii- Ebu'l-Muhsin Kemal: ***TARİH-İ TIBBİ'den İLM-İ NEBATAT (TIB TARİHİNDEN BOTANİK).***Artin ASADURYAN ve Mahdumları Matbaası, İstanbul, 1923, 2006, 206 s., 130x185 mm.

iii- Es'ad Şerafeddin: ***İLKAH-I HAFİ NEBATLAR (TOHUMLU BİTKİLER).*** Daru'l-Fûnun Matbaası, İstanbul, 1925-1926 c.I, 771, s; c.II, 527 s., 140x200 mm.

iv- Es'ad Şerafeddin: ***MUHTASAR NEBATAT (ÖZET BOTANİK).*** Daru'l-Fûnûn Matbaası, İstanbul, 1927, Fasikül-I, 37 s; Fasikül-II, 121 s, 140x200 mm.

v- Harun Reşid: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK***). Kanaat Matbaası, İstanbul, 1925, 222 s., 195x220 mm

vi- İbrahim Hakkı: **NEBATLAR ALEMİ (BİTKİLERİN DÜNYASI).** Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, 435 s., 165x245 mm

vii- Siraceddin: ***NEBATAT DERSLERİ (BOTANİK DERSLERİ).*** Kitabhane-i Hilmi, İstanbul, 1928, 341 s, 105x180 mm

viii- Siraceddin: ***İLM-İ NEBATAT (BOTANİK).*** Garayan Matbaası, İstanbul, 1924, 208 s., 160x180 mm.

ix- Tevfik Ali: ***NEBATAT İLMİ (BOTANİK).*** Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1925, 271 s., 160x180 mm.

SONUÇ ve TARTIŞMA

Çalışmalar elli iki botanik kitabı incelenmiştir. Adı geçen dönemde ziraatle ilgili eserlerin de, yayınlandığı gözlenmiş ve bunlar özenle botanikten ayrılmıştır. Elde edilen veriler incelendiğinde şöyle bir sonuçla karşılaşıyoruz.

SNO	DÖNEM	ADET	YIL BAŞINA DÜŞEN YAYIN	%
1	TANZİMAT D. (1839-1876)	6	0,16	11,53
2	I.MEŞRUTİYET D.(1876-1878)		2	
3	İSTİBDAT D. (1878-1908)	17	0,56	32,69
4	I.MEŞRUTİYET D.(1908-1914)	13	2,6	25
5	I.DÜNYA SAVAŞI (1914-1918)	6	1,5	11,53
6	MİLLİ MÜCADELE (1919-1922)	1	0,33	1,92
7	T.C.	9	1,8	17,3
	TOPLAM (ADET)	52	8,95	99,97

Bunun grafik olarak ifadesi şöyledir.

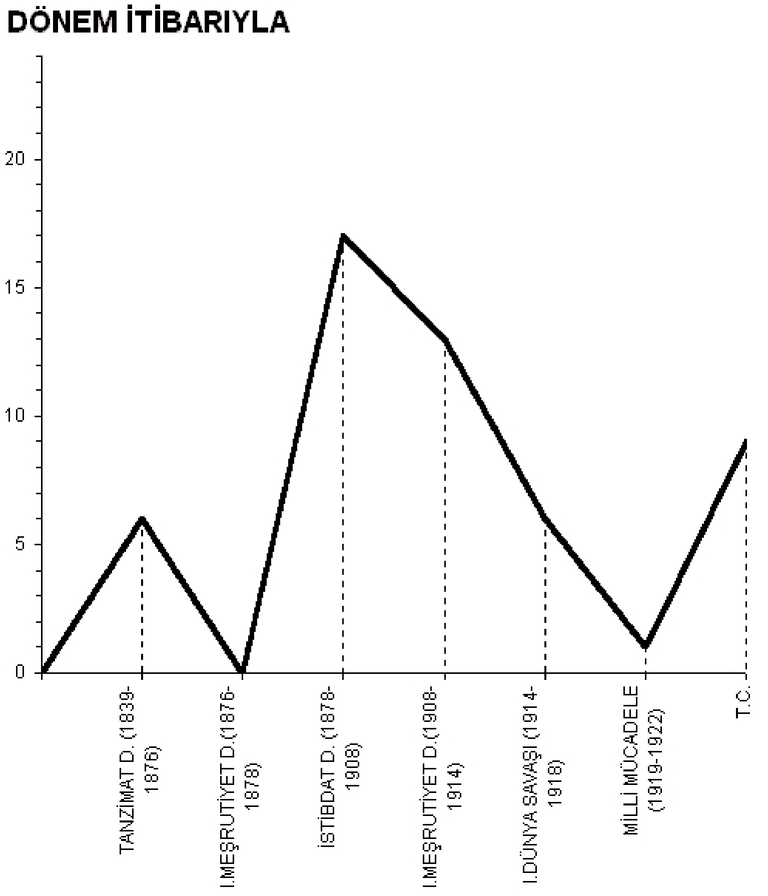

Batılı anlamda en fazla okulun açıldığı dönem, 1878-1908 arası "istibdad" diye adlandırdığımız devirdir. Bu dönemde temel bilimlerden botanikte bir tür yayın patlamasının yaşandığı gözlemliyoruz. II. Meşrutiyet devrinde de, bu durum devam etmiştir. Ama 1914/1918 yılları arasında yaşanan Birinci Dünya savaş gerçeğini ortaya çıkaracak ve bilime ket vuracaktır. Bu yıllarda yapan yayın sayısı yalnızca altıdır.

Ardından gelen dönem tam anlamıyla bir yıkımdır. Ülke yabancı güçler tarafından işgal edilecek ve Türk halkı kurtuluş savaşı verecektir. Üç yıl süren bu devrede yalnız bir kitap basılabilmiştir. Bu da Mustafa Kemal'in "Yurtta barış, Dünya'da barış" ilkesinin ne denli doğru olduğunu kanıtlamaktadır. Dikkat çeken husus barış dönemi olarak nitelendirebileceğimiz zaman dilimlerinde yayınlarda artış gözlemlenirken (örneğin 1878-1908 arası % 32,69) sa-

vaşın yaşandığı yıllarda (örneğin 1914-1918 arası % 11,53) tersine bir durumla karşılaşılmaktadır. Ülkemizin işgal edildiği 1918-1922 yılları arasında ise yalnızca bir adet kitap yayınlanabilmiştir. Bu da savaşın bilime vurduğu darbenin bir göstergedir. Öte yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923'ten harf devriminin gerçekleştiği 1928'e değin geçen süreçte yapılan yayının oranı % 17,30'dur.

1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, kendine çağdaşlaşmak ve batılılaşmak ilkelerini temel hedef olarak seçmiştir. Bu amaç doğrultusunda 3 Mart 1924'te 429, 430 ve 431 sayılı yasalarla Hilafet Makamı, Şer'iyye ve Evkaf Vekaletleri lağvedilmiştir. Bu aslında laik düzenin tesisinden başka bir şey değildir. Öte yandan 1928'de yapılan Harf Devrimi ile geçmişle olan bağlar tamamen koparılmıştır. Bu kısa devirde dokuz botanik konulu kitap yayınlanmıştır ki, böylesi bir hamlede Mustafa Kemal'in "hayatta en gerçek yol gösterici bilimdir" söyleminin payı olduğu kuşkusuz gerçektir.

Sayfa sayısı itibariyle bir inceleme yaparsak şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız.

SNO	SAYFA SAYISI	ADET	%
1	0 – 100	7	13,46
2	101 – 200	11	21,15
3	201 – 300	9	17,3
4	301 – 400	10	19,23
5	401 – 500	4	7,69
6	501 – 600	2	3,84
7	601 – 700	3	5,76
8	701 – 800	3	5,76
9	8001 -900	-	-
10	9001 -1000	1	1,92
11	1001+	2	3,84

Grafik olarak ifadesi şöyledir :

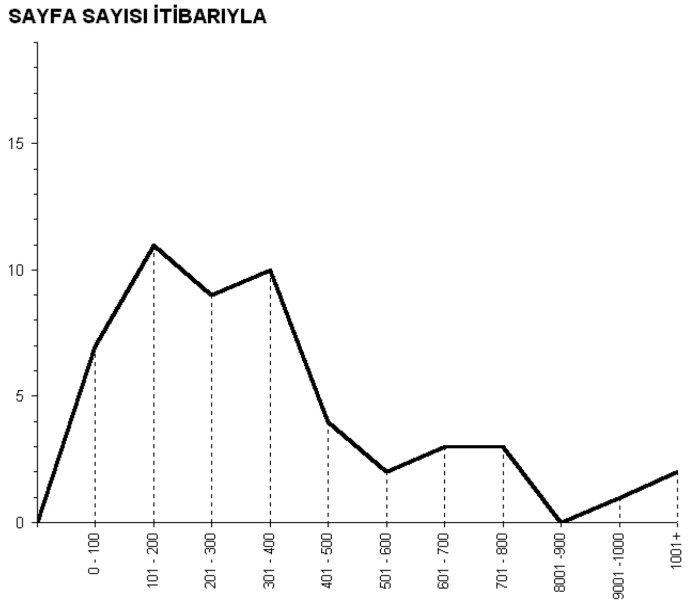

Görüldüğü gibi 101-200 sayfalık kitaplar daha yoğunluktadır. Ancak 500 ve üstü hacimli kitapların oranının % 21.42 olması da ilgi çekici bir sonuçtur.

Bu kitapların günümüz literatürüne kazandırılması gerekmektedir. En azından botanik tarihi üzerine yapılacak incelemelerde birinci elden kaynak olduğu unutulmamalıdır. Ancak böylesi uygulamaların interdisipliner olduğu da ayrı bir gerçektir. Bunun için TÜBİTAK gibi kurumların konuya el atması ve araştırmacıları teşvik etmesi şarttır.

Özet: Osmanlı İmparatorluğu'nda botanikle ilgili bilimsel eğitim ilk kez Tıbhâne-i Âmire'de verilmeye başlanmıştır. Bu çalışmada ilk bilimsel çalışmalardan Latin alfabesinin kabul edildiği 1928 yılına kadar yayınlanan botanik kitapları tanıtılarak, istatistik verilerle dönemsel değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Botanik, bibliyografya, Osmanlı dönemi, Cumhuriyet dönemi.

Abstract: Modern scientific education on botanics in the Ottoman Empire began at Tıbhane-i Âmire. This article provides a bibliography of botanic books with the statistical

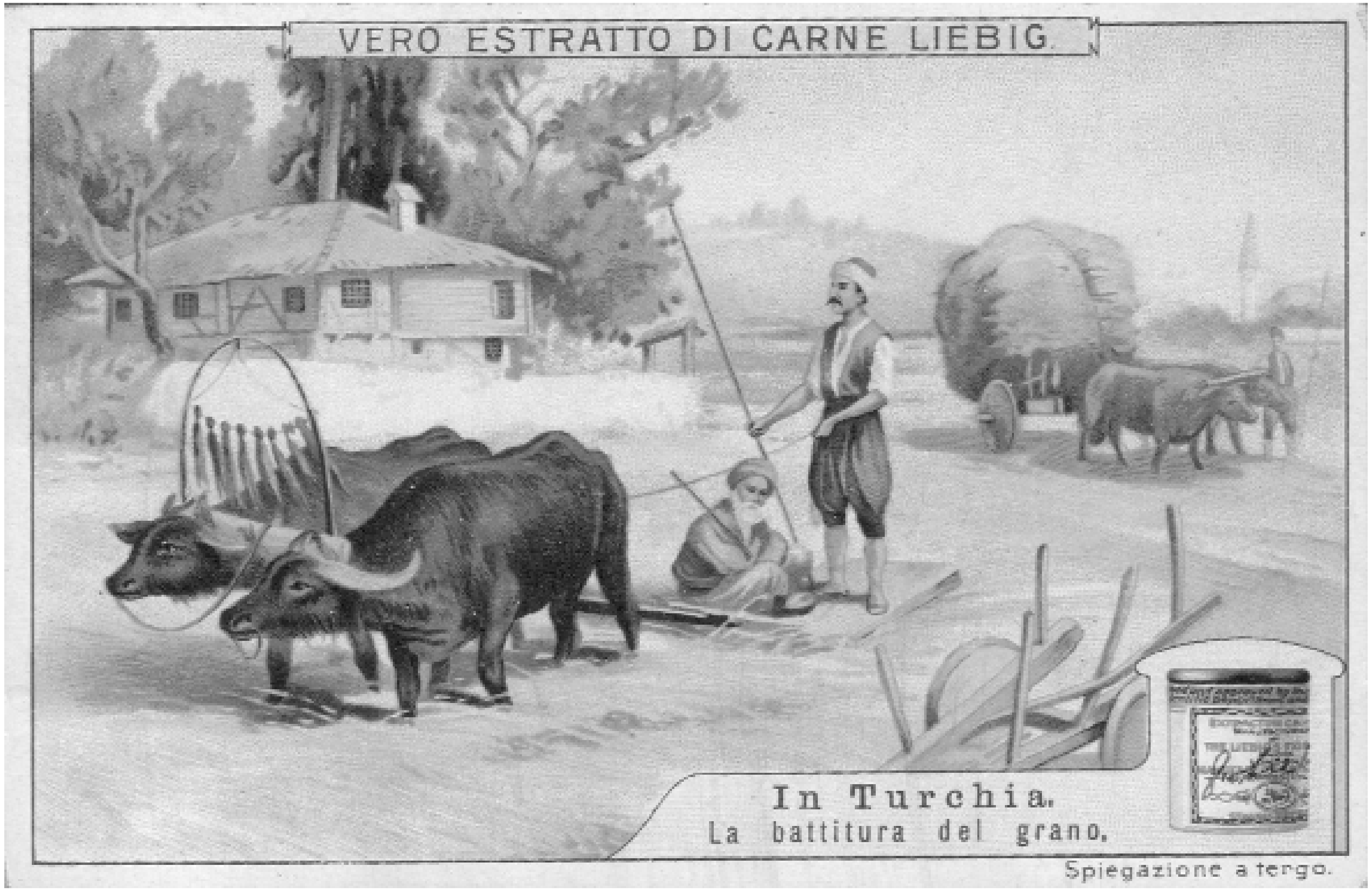

Çorba Kartı 1867 (Ahmet Yüksel Koleksiyonundan)

kebikeç / 23 • 2007

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Çıkarılması

İlhan TEKELİ - Selim İLKİN

GİRİŞ

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu İkinci Dünya Savaşı'nın son yılında çıkartılan bir yasadır. Uygulaması uzun yıllar sürecekti ve sonuçları uzun erimde alınacaktır. Buna rağmen Kanun Savaş içindeki Türkiye'yi tanımamız açısından çok önemli fırsatlar sağlıyor. Bunlardan birincisi Meclis'te yapılan görüşmelerin o günlerin kırsal yapısını ortaya koymasıdır. Bu nesnel gerçekliğin tam bir yansıması olmasa bile karar vericilerin kırsal alanın sosyal yapısını nasıl algıladıklarını ortaya çıkarıyor. İkincisi ise bir tek parti rejiminde Milli Şef'in isteklerine siyasal süreç içinde karşı çıkılabilme yollarının neler olduğunu göstermesidir. Milli Şef'in bir tek parti rejiminde bile gücünün sınırlarını gözlemek bakımından ilginç bir örnek olay oluşturuyor. Bu nedenle Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'ten geçişini ayrıntılı olarak ele alacağız.

Türkiye Cumhuriyeti kurularak modern ulus devlet oluşturmak yolunda inkılaplarını yapmaya başladığında toplumdaki geleneksel toplumsal ilişkileri tasfiye etmek için bir toprak reformu yapmamış olmakla eleştirilmiştir. Böyle bir reformun yapılamamış olmasında tarihsel nedenler bulunmasının yanı sıra toprak reformu yapmak için ekonomik bir nedenin de bulunmamasının etkili olduğu düşünülebilir. Cumhuriyetin ilan edildiği ve Yunanistan'la Türkiye arasında çok büyük ölçekli bir mübadelenin gerçekleştirildiği yıllarda toprak sorunundan çok bir iskan sorunu vardır. Kıt olan üretim faktörü toprak değil emektir. Buna Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımı makineleştirmek için atılan ilk adımların Büyük Ekonomik Buhran dolayısıyla sürdürüleme-

mesinin de eklenmesiyle Türkiye toprak kıtlığından çok Türkiye topraklarının işlenemeyişi sorunuyla karşı karşıya kalmıştır.

Bu nedenle Cumhuriyetin ilk yıllarında gündeme gelemeyen toprak reformu **Cumhuriyet önderlerinin konuşmalarında** 1930'lu yılların ikinci yarısından sonra dile gelmeye başlamıştır. TBMM'yi 1936 yılındaki açış konuşmasında **Atatürk** "Toprak Kanununda bir neticeye varılmasını Kamutay'ın yüksek hizmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçinecek ve çalışacak toprağa malik olması behemehal lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır" diyordu. Bir yıl sonraki Meclis'i açış konuşmasında ise "Milli ekonominin temeli ziraattir. Bunun içindir ki ziraatte kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yapılacak programlı ve pratik çalışmalar bu maksada erişmeyi kolaylaştıracak. Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilecek toprağın hiçbir sebep ve suretle bölünmez bir mahiyet almasıdır" diyerek reform projesine biraz daha ayrıntı kazandırıyordu. Atatürk'ün konuşmalarından reformun ekonomik nedenlerden çok sosyal nedenlerle istendiği açıktır.

İkinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü yıllarda **İsmet İnönü** de Meclis'i açış konuşmalarında toprak reformunu ele almıştır. 1941 yılı Meclis'i açış konuşmasında İnönü "Toprak Kanunu, büyük Meclis'e sunulmak üzeredir. Birçok araştırmalardan anlıyoruz ki, toprağı hiç olmayan köylünün nisbeti mahduttur. Devlet malı toprak dağıtmak suretiyle, bu nispet yıldan yıla azalmaktadır. Bununla beraber, toprağı olmayıp, kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini, Cumhuriyet'in en ziyade önem verdiği meseledir" demiştir. 1944 yılı konuşmasında da İnönü "Eğer kuvvetle ümid ettiğim gibi bu sene Toprak Kanunu'nu çıkarırsak, ziraat bakımından büyük neticeler verecek ve içtimai bünyemizin esas meselesi olan bu davayı, temel bir tedbire bağlamış olacağız" diyordu. İnönü'nün de toprak sorunun çözmekten beklediği Atatürk'ün beklediğiyle aynıdır. Beklenen ekonomik bir sorunu çözmekten çok içtimai bir sorunu çözmektir.

Bu genel gelişmeler yanı sıra İnönü'nün 1941 yılında Baladız'da doğrudan müdahil olduğu bir toprak sorunu da onun Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çıkarılmasındaki kişisel ısrarının bir açıklaması olarak görülebilir. Baladız tümü Alevi olan, Burdur demiryolunun sapağındaki bir köydür. Padişah fermanıyla diğer iki köyle birlikte Tahir Paşa'ya verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı çıktığında Baladız Çiftliği Tahir Paşazade Abdullah Bey'indir (Demiralay). Bey, Deli Abdullah diye nam salmıştır. Köylüler Abdullah Bey'in çiftliğinde ortakçıdırlar. 1941 yılı sonbaharında köylü, afyon ekmiştir. Bir gün Abdullah Bey köye gelir. Afyon baş vermiş, yeşermiştir. Savaş koşullarında buğday

fiyatları yükseldiği için Abdullah Bey köylüye afyonu söküp buğday ekmelerini söyler. Köylü daha ürününü almadığı afyonu sökmez istemez, direnir.

Muammer Erten'in anlatımına göre "Bir sabah köylüler bakarlar ki, afyon tarlaları sürülmüş, o yeni doğmuş çocuk gibi üstüne titrenen afyonlar artık yok olmuştur. Köye gelen Bey'e karşı, köylüler ilk defa sert çıkışlarda bulunurlar. Bu çıkışlar, Bey'in avukatları tarafından, ölümle tehdit, Bey'in avlusuna her zamanki gibi girdikleri için, haneye tecavüz diye, şikayet konusu olur. Yönetim de Abdullah Bey'den yanadır. Köylüler toplu halde Isparta'ya, merkez jandarma karakoluna getirilirler. Köylüler artık isyancıdır. Onlar her türlü muameleyi hak etmişlerdir. Tek parti döneminin meşhur jandarma dipçiği sırtlarındadır. Jandarmadaki terbiyevi muamele biter ama adliye pek tutuklama nedeni bulamaz. Köylüler serbest kalırlar. Ama yarıcılık, kiracılık biter. Baladız köylülerine, ekecek toprak, hayvanlarını otlatacak mera, tavuklarını salıverecek yer kalmaz. Köylü adeta, hayvanlarıyla, tavuklarıyla evlerinin duvarları arasında hapistir. Evlerinin de kime ait olduğu tartışmalıdır. Köylü bunalmıştır. Çaresizlik içinde kıvranmaktadır."[1]

İsmet İnönü'nün Gönen Köy Enstitüsü'nü ziyaret edeceğinin duyulması köylüler için bir umut olur. Köylüler trenin gelmesini beklemeye başlarlar. Beyaz Tren'in geldiği görülünce yüzlerce köylü yan yana, raylar üzerine yatarlar, "makinist daha uzaktan, raylar üzerinde garip bir şeyler olduğunu gördü. Zaten istasyona gireceği için yavaşlamıştır ama gene de sert bir frenle durmaya mecbur olur. Bu ani, istasyon dışındaki sert duruş herkesi telaşlandırmıştı. Baladız İstasyonu'nda karşılamaya gelen, başta vali, devlet erkanı ve jandarmalar trene koşarlar. Manzarayı gören yöneticilerin, öfkeden kan beynine sıçramıştır. Emirler verilir, dipçikler çalışmaya, süngüler parlamaya başlar. Ama köylüler direnir. *"İsmet Paşa gelmeden, bizi öldürseniz kalkmayız."* derler.[2]

"Sonunda İsmet Paşa kararını vermiştir. Bu topraklar devlet tarafından istimlak edilecek ve köylülere dağıtılacaktır. Bizzat Başvekil Saraçoğlu bu işle görevlendirilmiştir. Ama köylülerin çilesi henüz bitmemiştir. Baladız Çiftliği devlet tarafından istimlak edilir. Ama Danıştay, böyle bir nedenle istimlak yapılamayacağından bahisle, istimlak kararını bozar. Devlet çaresiz kalmıştır. Başvekil Saraçoğlu, Abdullah Bey'i Ankara'ya çağırır. Köylülerin anlattığına göre, Saraçoğlu, o sırada yürürlükte olan bir kanunu uygulayarak, Abdullah Bey'e ya çiftliğini satmasını ya da bölgede karışıklıklara sebep olduğu için doğ-

1 Muammer Erten, *Topraktan Parlamentoya, (Hakkı Uyar Tarafından Yayına Hazırlanmıştır);* İzmir 2005 (Henüz Yayınlanmamış Çalışma), s..36.
2 Muammer Erten, *age*, s. 37.

ruca sürgün edileceğini söyler. Sonraları İsmet İnönü'den dinlediğime göre, Başvekil, Abdullah Bey'i, araziyi devlete, parası peşin ödenmek kaydı ile, satmaya razı eder. Abdullah Bey, Başvekil'le sulh olmuştur. Toprakların değeri, hükümetin seçeceği üç kişilik bir bilirkişi heyeti tarafından tespit olunacak, parası devletçe peşin olarak ödenecektir. Araziler gerçek değerinde tespit edilir. Ama köylü, hükümetin bile, Abdullah Bey'le baş edemeyeceğini görmüştür. İşler uzamaktadır. O sırada Abdullah Bey, köylülere gelir, hükümetin kendisi ile anlaşmaya mecbur olduğunu, kendileri ile de eski borçları için anlaşabilirse ancak, topraklarını devredebileceğini söyleyerek, eski borçları noter senedi ile yenileyerek takside bağlamayı teklif eder."[3] Bu senet yenileme bir oyun haline gelerek köylülerin daha ağır koşullarla borçlandırılması sonucunu doğurunca, köylüler ödeyemeyecekleri borçlarla karşı karşıya kalır ve gerilim Abdullah Bey'in linç edilmesine kadar varır.

İsmet İnönü Baladız Olayı'nın kendi üstündeki etkisini yirmi yıl sonra Muammer Ertem'e "Demek Baladız köyünü tanıyorsun. O olayları unutmam mümkün değildir. Lokomotifin önünde ilk yatan kadını elinden tutup kaldırdığımda yüzünü gördüğüm zaman, insanın içinin yüzünden okunabileceği pek canlı bir olaya az rastlamışımdır. Orada hissettiğim, köylüler ölümü bir çare olarak görüyorlardı. Biz Atatürk'le beraber bir toprak reformu yapılmasını gönülden istiyorduk. Baladız Olayı beni uyarmıştı. Çiftçiyi topraklandırma konusunda o olayın etkisi büyüktü. Ama gönlümüzce olamadı. Bu konuda reaksiyonlar, Baladız köyü olayında devletin aciz kalması, bu işin ne kadar güç olduğunu bana öğretmiştir" diye anlatmıştır.[4]

Bu amaçlarla toprak sorununu çözmek isteyen Türkiye ilk adımını **1937 yılında Anayasa değişikliğiyle** attı. Bu yılda İnönü ve 153 arkadaşının teklifiyle Anayasa'nın 74'nci maddesine bir fıkra eklendi. İnönü ve arkadaşlarının önerisinin gerekçesinde "Yuttaşların, mülkiyet haklarını masun bulundurmak ve bütün kanunların bu hakkın korunmasını sağlıklaştırmak Türkiye Devleti'nin önemle takip ettiği bir esas olmakla beraber özel bir menfaatin korunması düşüncesiyle halkımızın çokluğunu teşkil eden ve genlikleri ulusun ilerlemesi bakımından en lüzumlu olan çiftçilerimizin geçmiş devirlerde olduğu gibi hizmetkar durumunda kalması inkılapçı Türkiye'nin ana siyasasına uyamayacağından bu büyük menfaatın elde edilmesi emrinde hususi hakları da göze alarak (menafi-i umumiye için) belediyelerin ve Hükümetin tatbik ettikleri istimlak kanunlarındaki şartlardan başka hükümlerle hususi istimlak kanunları yapılmasının Ana Kanunumuzda yer tutması lüzumlu olduğu düşünülmüş-

[3] Muammer Erten, *age.* s. 37.
[4] Muammer Erten, *age.* s. 39.

tür" deniliyordu.[5] Bu gerekçelerle 74'üncü maddeye "Çiftçiyi toprak sahibi kılmak ve ormanların kamulaştırılmaları karşılığı ve karşılıkların ödenişi özel kanunlarla gösterilir" ibaresi ikinci fıkra olarak eklenmiştir

Ayrıca Hükümet var olan yasaların verdiği olanaklar içinde **Toprak Dağıtımı yapma gayreti** içinde olmuştur. Maliye Bakanlığı'ndan Milli Emlak 1941-1944 arasında 801.361 dekar toprağı 51.269 topraksız çiftçi ailesine 1.0847.192 lira borçlandırarak dağıtmıştır.[6] Bu toprakların krokileri yapılarak tapuya tescil edilmektedir. Vakıf elindeki topraklardan 218.500 dönümü 3000 aileye dağıtılmıştır. Ziraat Bankası toprak alarak, halka borçlandırma yoluyla toprak dağıtma sistemini başarıyla uygulamaktadır. 400 bin dönüm arazi almış 50 binini tevzi etmiş bulunmaktadır. Sağlık Bakanlığı'na bağlı İskan Umum Müdürlüğü de 1933-1944 arasında 159.589 muhacir ve yerli aileye 5.691.799 dönüm toprak tevzi etmiştir. Toplam 676.000 hektar toprak dağıtılmıştır.[7] Bu sayılar rejimin başarmak istediklerinden uzaktır. Bir çiftçiyi topraklandırma kanununu çıkararak toprak dağıtım sürecini hızlandırmak istemektedir.

Hükümetin böyle bir istekte ısrarlı olmasının nedenlerini topraklarının kullanılışı ve toprak mülkiyetinin dağılımı konusundaki bilgilerde bulabiliriz. Her ne kadar güvenilir bilgiler sınırlı olsa da Hükümetin kararlarını verirken yararlanmak durumunda olduğu bilgiler aşağıdaki gibiydi.

Kanun gerekçesinde ülke topraklarının kullanım türlerine göre dağılımı Tablo.1'deki şekilde verilmiştir. Bu tabloda işlenmekte olan tarla arazisine nadasa bırakılan topraklar dahildir. Boş duran tarla arazisi nadas dışındaki boş arazidir. Tarla, bağ ve bahçe kültürlerine yarayışlı toprakların toplamı 15.798.000 hektardır, ülke topraklarının yüzde 20,3'ünü oluşturmaktadır. Bu

5 TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1, s. 71.
6 Asım Us, "Toprak Kanunu Hakkında", *Vakit* , 4 Nisan 1945.
7 TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1,s. 75. ve TBMMTD: B:55, 16/5/1945, O:1,s. 159.

göreli olarak küçük bir orandır. Oysa çayır ve mera arazisi oranı yüzde 50,3'dür. Bu çok yüksek bir orandır. Tarıma açılabilecek yeni alanların genişliğini göstermektedir.

Tablo.1: Ülke Topraklarının Kullanım Türlerine Göre Bölüşümü

İşlenmekte olan tarla arazisi	13.465.000 hektar.
Boş duran tarla arazisi	1.107.500
Bağ bahçe arazisi	1.225.315
Çayır ve mera arazisi	39.120.062
Ormanlar	10.563.400
Ziraate elverişsiz toprak	12.231.023
Toplam	**77.712.300**

Kaynak: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Gerekçesi.

Tablo.1 Türkiye'nin toprak potansiyelini verirken, Tablo.2'de verilen değerler toprak sorununun kapsamını göstermek için hazırlanmıştır. 2,6 milyon köylü ailesinin toprak sahipliğine göre farklılaşmasına ilişkin kestirimleri içermektedir. Bu sayılar ülkeyi tüm olarak kapsayan bir araştırmaya değil daha önce Tarım Bakanlığı'nca 35 ilde yapılan araştırmaların sonuçlarına dayanan bir tahmindir.

Tablo.2 Arazi Büyüklüğü Farklılaşmasına Göre Aile Sayıları

	Aile* Sayısı	Aile Başına Arazi	Toplam Hektar Miktarı
5000 dönümden fazla toprağı olan aile	418	(1531)	640.000 hektar
500-5000 toprağı olan aile	5.764	(298)	1.720.000 hektar
500 dön. az toprağı olanlar küçük mülk	2.493.000	(6)	14.958.000 hektar
Hiç toprağı olmayan aile sayısı	128.690		
Toprağı yetersiz olan aile sayısı	872.830		

Kaynak: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Gerekçesi
* 35 İlde yapılan inceleme sonuçlarından Türkiye için yapılan kestirimler.

Bu kestirimlere göre topraksız ailelerin oranı yüzde 4,89 toprağı yetersiz ailelerin oranı yüzde 33,21'dir. Toprak sorunu olan ailelerin toplamı yüzde 38,10'na ulaşmaktadır. Yaklaşık olarak 1 milyon aileden oluşmaktadır. Toprakların alan olarak yüzde 3,59'u 5000 dönümden büyüktür. Toplam ailelerin yüzde 0,0002'sinin elinde bulunmaktadır. Toprakların yüzde 9,93'ü 500-5000 dönüm arasındadır, toplam ailelerin yüzde 0.21'inin elinde bulunmaktadır. 500 dönümden küçük toprak mülkiyetleri ailelerin yüzde 94,86'sını, toprakların yüzde 86,37'sini oluşturmaktadır. Toprağı yetersiz 872.830 aile de bu grup içindedir. Türkiye'de kırsal alanın esas sorunu olarak görülen ortakçılığın ve kiracılığın kaynağını bu grup oluşturmaktadır. Bu sayılara bakıldığın da pek çok ülkeye göre Türkiye'de büyük bir toprak konsantrasyonu olmadığı sonucu çıkarılabilir. Ama yine de ülkede kırsal nüfusun yüzde 33'ünün toprak sorunu bulunmaktadır. Nüfusunun büyük kısmı göçmen olan dolayısıyla iskan edilmiş olan Trakya'da 1300 köyde yapılan araştırmada çiftçinin % 87'sinin yeter toprağa sahip olduğu, % 8'inin toprağının yetersiz, %5'inin ise topraksız olduğu bulunmuştur.

Burada üzerinde durulan az topraklı ve topraksız köylünün toplumsal bakımdan ne demek olduğunu taslağın Meclis'teki görüşmeler sırasında yapılan betimlemelere göre ortaya koyabiliriz.

Zonguldak Milletvekili Dr. R. Barkın (Zonguldak) az toprağı olmanın ne manaya geldiğini "İşletilen toprak çiftçinin geçimine yetmediği hallerde çiftçi köyündeki işiyle gerektiği gibi meşgul olamıyor. Bir nevi yarı köylü haline geliyor ve geçimine yardım için şehirlerde muvakkat işler alıyor. Büyük şehirlerimizde elinde bir iple sefil ve perişan bir halde dolaşan yüklerimizi ve paketlerimizi taşımak isteyen köylüler bunlardır.... Ne iyi amele ve ne de iyi köylü olabiliyorlar"[8] diye anlatmaktadır.

Mardin Milletvekili Gl. S. Düzgören ise topraksız köylüyü anlatıyor: "Askere geldiklerinde 'evli misin?', diye sorarız. 'Nasıl evleneyim, bir ayalım var köyde filanın çiftliğinde çalışıyor. Ben yorganımı iple boynuma sarar, günlerce yürür filan beyin çiftliğinde çalışırım. Ben nasıl olur da çoluk çocuk yetiştiririm'" diye[9] betimliyor.

Hükümetin toprak dağıtımı konusunda ısrarlı olmasının bir başka nedeni Hazine'nin elinde önemli sayılabilecek büyüklükte toprak bulunmasıydı. Maliye Bakanlığı'nın 1945 yılında yaptığı bir incelemede Hazine'ye ait 13.726.000 dönüm toprak vardı. Bu topraklar 402 ilçeye yayılmış 9.748 köydeydi. Hazine'nin 500.000 dönümden fazla toprağı olan iller Balıkesir, Kocaeli, Konya, Muş, Samsun, Seyhan, Sivas, Urfa ve Van'dı.[10]

8 TBMMTD: B:55, 16/5/1945, O:1,s. 143.
9 TBMMTD: B:55, 16/5/1945, O:1,s. 155.
10 Ahmet Salih Korur raporu; Ek 5.

II. ÇİTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU TASLAĞI HAZIRLANIYOR

Gerek İnönü'nün, gerek Saraçoğlu'nun savaş yılları içinde köye yoğunlaşan ilgisi Meclis'in açılış konuşmasında dile getirilen beklentileri Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu taslağının hazırlanmasını sağladı. Bu konuda Tarım Bakanlığı'nın elinde 1937 yılından itibaren oluşturulmuş bir birikim vardı. 1937 yılında Hükümet, Milletler Cemiyeti'ndeki delegasyonumuz vasıtasıyla milletlerarası iş bürosu teşkilatına başvurarak Avrupa'da yapılan toprak ıslahatı ve neticeleri hakkında bir rapor hazırlanmasını rica etmişti. Bu teşkilatın toprak ıslahatı dairesi başkanı Olindo Gosni tarafından hazırlanan rapor, toprak kanunu tasarısında reform yapan 13 memleketin tecrübelerinden yararlanılmasını sağlamıştır.[11] 10 Kasım 1937'de Ziraat Vekaleti Kastamonu milletvekili Tahsin Çoşkan başkanlığında Zirai Islah Komisyonu oluşturarak "Zirai Islahat Kanun Layıhası" hazırlamıştı. 8 Nisan 1938'de çalışmalarını tamamlayan bu komisyonun raportörlüğünü Şevket Raşit Hatipoğlu yapmıştı.

Savaş sırasında da toprak reformu konusunda zaman zaman çalışmalar yapılmıştır.[12] İnönü ve Saracoğlu'nun çiftçiyi topraklandırma konusunda siyasal kararlılık gösterdiği bir dönemde Şevket Raşit Hatipoğlu'nun Ziraat Vekili olması bu birikimlerin hazırlanan yasa taslağına yansımasını kolaylaştırdı. Hazırlanan taslağın gerekçe bölümü konuya nasıl bir zihniyet içinde yaklaşıldığını ortaya koymaktadır. Gerekçe sorunu öncelikle bir mülkiyet rejimi sorunu olarak tanımlamaktadır. Gerekçe toprağı bir doğal varlık olarak ele almakta ve hem bir olanak ve hem de bir mekan olarak yorumlamaktadır. Ancak bu yorum benimsendikten sonra toprak iktisadi, içtimai, siyasi ve idari bir mahiyet kazanacaktır. Bu bakımdan arazi mülkiyeti rejimi millet hayatının tümüne etki yapar. Bu rejimin ortaya çıkardığı mülkiyet yapısı o ülkenin arazisinden modern teknik ve yöntemlerle yararlanılmasını kolaylaştırır ya da zorlaştırabilir. Bu nedenle arazi mülkiyet rejimini bir hukuk düzenlemesi olarak düşünmek yetersiz kalır mutlaka onun iktisadi sonuçlarını da göz önüne almak gerekir. Ama onun etkileri iktisat alanıyla sınırlı kalmaz, toplumsal sükun ve içtimai huzur büyük ölçüde arazi rejiminden etkilenir. Bu nedenle her yeni Devletin, kendi cemiyet ve iktisadının özel karakterine uyan bir arazi mülkiyeti rejimi ve ona göre bir mülkiyet bünyesi edinmesi zorunludur. Bu bakımdan ele alındığında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'yla halkçı cumhuriyet gerçekleştirmekte geciktiği bir gerekliliği yerine getirmiş olacaktır.[13] Bu bakımdan, ge-

---

11 Peyami Safa, "Toprak Davasının Temelleri", *Tasvir,* 18 Mayıs 1945.

12 Bu konuda ilginç bir çalışma için bknz: *Toprak Reformu Hakkında Adana Çiftçi Birliğinin Düşünceleri,* Adana Türközü Basımevi, 1941.

13 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97,s. 2.

rekçede özellikle Cumhuriyet'in halkçılık prensibinin ziraat alanında uygulaması arazi mülkiyeti bünyesinde köylü mülklerinin en geniş temeli oluşturması olarak yorumlanmaktadır.

Uygun bir arazi mülkiyeti rejiminin ve yarayışlı mülkiyet bünyesinin kurulması sadece bir başlangıçtır. Bunun uygun bir işletme rejimi ile tamamlanması gerekmektedir. İşletme rejimi arazinin kullanılmasına ilişkin biçim ve yöntemlerden oluşur. Kullanılan tarım tekniğini belirler. Arazinin doğrudan doğruya sahibi tarafından işletilmesini esas alan bir işletme rejiminde ziraat tekniği daha çabuk gelişir. Halbuki, ortakçılık sisteminin hüküm sürdüğü yerlerde topraktan iyi faydalanılmaz. Sahipleri tarafından işletilmesini ana prensip sayan bir işletme rejimi ise toprağına bağlı, köklü, kendi mülküne dayanan müstakil bir çiftçi kitlesi yaratır. Bu grup her çeşit içtimai sapkınlığa karşı durur. Buna karşın göreneklere bağlı olarak başkalarının toprakları üzerinde çalışanlar, içtimai bakımdan toprak sahibine bağlı olurlar. Bu çeşit bağlılıklar mahalli nüfuzların, mahalli tahakkümlerin desteğini verir. Bu nedenle dengeli, barışık bir toplumun oluşması uygun bir işletme rejimini şart koşar.[14]

Türkiye'nin arazi genişliği, çeşitliliği, topraklarının verim kabiliyeti zengin bir millet iktisadiyatını ve bunun içinde gümrah bir ziraatın, kalabalık ve rahat bir cemiyetin varlığını mümkün kılmaktadır. Bunun gerçekleşmemiş olmasının nedeni Devlet mülkiyetine dayalı Osmanlı toprak mülkiyeti rejiminin tam olarak dönüştürülmekte gecikilmesidir. Türkiye Cumhuriyeti bu dönüşümü Medeni Kanunu kabul etmekle tamamlamıştır. Bu nedenle bugün için bir arazi mülkiyeti rejimi sorunu yoktur. "Fakat bugün Türkiye'de var olan arazi mülkiyeti bünyesi, Cumhuriyet rejiminin ruhuna, Milletin zaruretlerine uymadığı gibi, gelişmesini de hızlandıracak durumda değildir.

"Büyük arazi mülkleri başta Devlete, sonra bazı hükmi şahıslara, nihayet kişilere ait bulunmaktadır. Öte yandan geçimini toprağa bağlamış olan büyük bir kalabalık da topraksız veya geçinmeye yeter ölçüde topraktan mahrumdur. Büyük arazi mülkiyetini elinde bulunduranların çoğu yaşayışlarını toprağa bağlamadıkları halde, geçinmelerini toprağa bağlamış olanların hepsinin de elinde toprak bulunmamakta veya arazi mülkleri kafi gelmemektedir."[15] Ellerinde büyük arazi mülki bulunanların önemli bir kısmı hayatlarını ziraattan kazanmadıkları için topraklarını işletememektedir. "Öte yandan maişetlerini ziraatten çıkaran fakat arazi mülkü olmadığından başkasının toprağını işle-

14 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97,s. 3-4.

15 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97,s. 5.

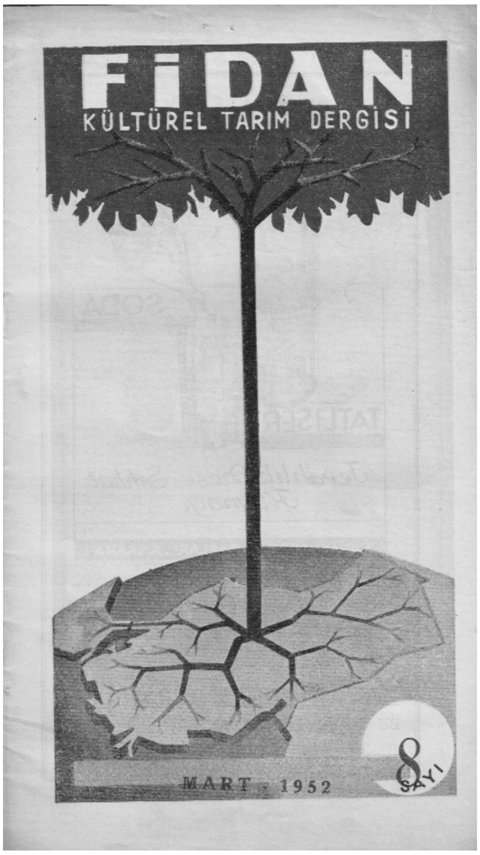

yenler onu benimseyememekte imar edememektedir. Türkiye'de geniş toprakların bakımsız olmalarının iyice istismar edilememelerinin sırlarından biri işte bu ortakçılık sistemidir. Ortakçılık sistemi, hem millet, hem toprak sahibi, hem de ortakçılar için zararlıdır.

Türkiye çiftçiliğini kalkındırabilmek için, her şeyden önce yurt topraklarının işlenip mamurlaştırılmasını sağlamak gerekir. Bu nedenle Türkiye toprağa sahip olanların toprağı işlemesi ilkesi üzerinden gitmek durumundadır. Türkiye'nin topraklarına emek, bilgi, zeka ve sermaye ancak bu ilke üzerinden yürüdüğünde akacaktır."[16]

Bu ilkenin uygulanması tasarı da "Çiftçi Ocakları"[17] biçimini alıyordu. Bu yaklaşımın ip uçları hem Atatürk'ün hem de İnönü'nün Meclis'i açış konuşmalarında vardı. Çiftçi ocağında mülkün bölünmezliğini sağlayacak düzenlemeler getirilerek, ziraatta müstakil ailelerin iktisadi bir varlık olarak sürdürülmesi sağlanmak isteniyordu. Bunda mülkünde köklü, emeği ve mülkü ile rahat geçinebilen müstakil çiftçi ailelerinden oluşan bir kırsal alana ulaşmak arayışı hakimdi.

Gerekçenin ilginç bir başka özelliği getirilmek istenilen tarımsal işletme biçimini nüfus politikasıyla ilişkilendirmesidir. Cumhuriyet'in kuruluşundan beri Türkiye'nin nüfusunu artırmak politikası vardır. Bu bakımdan da çiftçinin toprağına sahip olması gerektiği ileri sürülmektedir. Ortakçı ailelerin, geçimlerini sağlamak için mevsimlik göç yapanların ülkenin sağlıklı nüfus artışına katkısı sınırlı olmaktadır.

---

16 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97,s. 6.

17 Çiftçi Ocakları düşüncesinin Nazi Almanya'sının Erbhof adlı yasasından alındığı konusunda Adnan Menderes'in ve Niyazi Berkes'in eleştirileri ve buna ilişkin kaynaklar konusunda bakınız. M. Asım Kocaömerlioğlu, "Bir Tepeden Reform Denemesi Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Hikayesi", *Birikim,* Sayı. 107, s. 31-47.

Tabii ki tarımsal kalkınmanın sağlanması için yapılması gereken daha çok şey vardır. Tarım reformunu gerektiren çok sayıda işin de sırasıyla gerçekleştirilmesi gerekir. Bütün bunların yapılmasının başlayabilmesi için çiftçilere toprak sağlanması ve çiftçi ocaklarının kurulmuş olması gerekecektir. Reformun özü budur.

Bu kanunla köylü toprağa bağlanacak, bağlandığı toprakta istihsali daha çok artıracak, kendisi ve ailesi daha çok iyiliğe kavuşarak, sanayi hamlelerimize muvazi bir şekilde yükselip alım kabiliyeti ile bu hamleleri daha çok destekleyecektir.[18]

Tarım Bakanlığı'nca böyle bir zihniyet çerçevesi içinde hazırlanan tasarı Bakanlar Kurulu'nca benimsendikten sonra 17 Ocak 1945'de Meclis'e sunulmuştur. Bu tasarıyı incelemek üzere Adalet, Bütçe, Ekonomi, Tarım, Maliye, Ticaret, Anayasa ve İçişleri komisyonlarından dörder aza seçilerek bir Geçici Komisyon kurulmuştur. Bu komisyon üç aya yakın sürede 45 toplantı yaparak çalışmasını tamamlamıştır. Komisyon başkanlığını eski iktisat vekillerinden Rahmi Köken (İzmir) yapmıştır.

Komisyon tasarıyı iki kez müzakere etmiştir. Şükrü Saraçoğlu'nun Meclis'teki konuşmasından Hükümet'in Komisyon'daki görüşmeler konusunda esnek bir yaklaşım izlediği anlaşılmaktadır. Saraçoğlu Tarım Bakanı'na "Makul bulduğun ve memleket hayrına olduğunda ittifak bulunan teklifleri kabul edeceksin. Hükümet namına salahiyet veriyorum. Şayet şahsi olarak, kanaatine göre tatbiki vaziyetlerle karşı karşıya gelirsen, bunları da kaydı ihtirazi ile kabul eder, geçersin" talimatını vermiştir[19]. Hükümet'in bu duyarlı konuda müzakereleri gerginleştirmek istemediği anlaşılmaktadır.

Komisyon tasarıyı uzun süre bu değişikliklere izin verici havada görüşmüştür. Komisyon çalışmasını hükümet tasarısında değişiklikler yaparak sürdürmüştür. Komisyon'a ilk sunulan taslağın kapsamı oldukça dardır. Reformun teşkilat, işletme kısmı ve mali hükümleri bulunmamaktaydı. Komisyon bu eksikliklerin giderilmesi isteyince Hükümet bunların ayrı kanun taslakları halinde Meclis'e sunulacağını bildirmiştir. Komisyon mali hükümlerin taslağa girmesi konusunda ısrarcı olunca Hükümet bu maddeleri de Komisyon'a göndermiştir. Ama teşkilat konusunda yaptığı hazırlığı göndermeyeceğini bu tasarının yasalaşmasından sonra bu konudaki taslağı Meclis^'e göndereceğini bildirmiştir.[20]

Gerek yapılan değişikliklerin niteliği, gerek hazırlanan komisyon raporunun içeriği bu tasarıyla Hükümet'in gerçekleştirmek istedikleri konusunda

18 Mümtaz Faik Fenik, "Toprak Kanunu ve Meclis", *Ulus,* 18 Mayıs 1945.
19 *Ayın Tarihi,* No.139, Haziran 1945, s. 37.
20 TBMMTD:B: 68, 4/6/1945, O.2,s. 104.

Komisyon'da coşkulu bir desteğin bulunmadığını göstermektedir. Yapılmak istenenler konusunda sürekli kuşkular ifade edilmektedir. Hazırlanan Komisyon raporunda açıkça vurgulanmasa da, argümanların sıralanması yoluyla okuyucuda orta ve büyük mülkiyet altındaki toprakların kamulaştırılmasıyla bir şeyin çözülemeyeceği ve gereksiz olduğu kanısı yaratılmaya çalışılmaktadır. Komisyon raporunda büyük ve orta mülklerin tümünün dağıtılması halinde küçük mülklerin ortalama büyüklüğünü 60 dönümden ancak 65 dönüme çıkaracağı saptamasının yapılması bu çabanın bir örneğidir.

Rapor orta işletmelere önem verilmesi gerektiğini, bu işletmelerin piyasa için üretim yaptığını, uygun teknolojileri kullanmakta ve kredi sağlayabilmek bakımından üstünlüklere sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu yolla tasarının küçük mülkiyete yönelmiş olmasını ve toprakları küçük parçalara bölmenin "topraklarımızın susadığı sermaye ve tekniğin ziraat alanına gerektiği gibi yönelmesini engelleyeceği ve tarım üretim alanını her kudret ve kabiliyetteki ehliyetin ulaşabileceği bir saha olmaktan çıkaracağı " üzerinde durmaktadır.[21]

Komisyon, Karadeniz gibi bazı bölgelerde genellikle toprak miktarı az ve kamulaştırılabilecek orta ve büyük arazinin ise hemen hemen yok olduğunu belirttikten sonra, Orta Anadolu'da bir çok kazada yapılan araştırmada 200 dönümden az topraklıların oranının yüzde 94, 200 dönümden fazla topraklıların oranı yüzde 6 olarak bulunduğu üzerinde durarak bu yörelerde kanun fiilen uygulanamayacağına işaret etmektedir.

Komisyon buna karşılık nüfusu az olan vilayetlerde çok mümbit toprakların boş yatmakta olduğunu bu yerlerde toprakların çiftçiye ve insana muhtaç olduğunu, bu nedenle toprak dağıtımından çok bir iç iskan politikasının geliştirilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur.

Yine, Komisyon'a göre Türkiye'de toprak darlığının esas nedeni Türkiye'nin yüz ölçümüne göre işlenen topraklarının az olmasıdır. İşlenen toprak ülke yüz ölçümünün yüzde 20,3'ü iken, mera ve çayırların oranı yüzde 50,3'tür. Bu suretle ekilen sahanın hayvancılıkta bir gerileme olmadan bir misli artırılabileceği belirtilerek orta ve büyük toprakların kamulaştırılmasının gereksizliği ima edilmektedir.

Komisyon ayrıca toprak sıkıntısı çekilen yerlerde sulama işlerinin hızlandırılmasının da ferahlatıcı etkiler yapacağı, bataklıkların kurutulması, yarı bataklıkların ıslahının da yeni imkanlar yaratabileceği üzerinde durmaktadır.

Komisyon taslağın yetersizliği konusundaki savının ikinci ayağını Ziraat

---

21 Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97, s.11.

Bakanı'nın tasarıyı Komisyon'a sunarken vurguladığı zirai kalkınma kavramı üzerine kurmaktadır. Komisyon tasarının orta arazinin konulan hadler içinde dağıtılması ve bir müddet satılamaması konusunda hükümler getirdiğini, bunun zirai kalkınmayı gerçekleştiremeyeceği, zirai donatım, zirai kredi, fiyat ve pazar sorunlarının çözülmesi, maliyetlerin düşürülmesi, tabiat güçlüklerine karşı önlemler alınması, toprak ve onun işlenmesine ilişkin mevzuatın yeniden düzenlenmesi gereği üzerinde durmuştur.[22]

Komisyon Türkiye'de bulunan ortakçılık, yarıcılık ya da marabacılık gibi geri işletme biçimlerinin yaygınlığı konusundaki görüşünü de, ortakçılık "yalnız büyük arazi mülklerinde ve yoksul köylünün iş kuvvetinin istismarı şeklinde belirmeyip bilakis bütün memlekette yaygın bir işletme şekli halinde bulunması ve toprak sahibi köylülerin dahi, iktisadi ve teknik yoksulluktan dolayı, birçok vaziyetlerde toprağını bırakarak ortakçılıkla başkasının toprağı üzerinde çalışmak zorunda kalması, bu konudaki sebeplerin geniş ve yaygın ekonomik sahalarda yattığını gösterir. Fikrimizce, bu sebepler ortadan kaldırılmadıkça sadece toprak mülkiyet ve işletme rejimlerinde yapılacak değişiklikler bu müesseseleri kökten tasfiyeyi sağlamayacak ve bunlar şekil değiştirerek yine devam edebileceklerdir" şeklinde ifade etmiştir. Taslaktan "Çiftçi Ocağı" oluşturulmasına ilişkin maddeler de çıkarılmıştır.

Komisyon "tasarıyı bu görüşlerle ve esas itibariyle uygun bulmuştur." Komisyon sonunda tasarıyı uygun bulmuş olsa da bunun bir tek parti rejiminin sınırları ifade edilmiş bir uygun bulma olduğunu göz önüne almak gerekir. Asıl görüşlerinin tasarının toprak dağıtımı yoluyla kaldırmaya çalıştığı ortakçılığın kaldırılması hedefinin gerçekleşmeyeceği olduğu söylenebilir.

Komisyon çalışmalarında ikinci görüşmelerin sonuna gelindiğinde tasarıda yapılan değişiklikler Tarım Bakanı'nı rahatsız eder boyutlara ulaşmıştır. Durumu Başbakan'a bildirir. Bunun üzerine ortaya çıkacak mahsurları ortadan kaldırmak için, daha sonra üzerinde ayrıntılı olarak duracağımız, ünlü 17. maddenin yeniden yazılmasına karar verilir. Ve ikinci görüşmeler son maddeye ulaştığında Başbakan Saraçoğlu Komisyon toplantısına giderek kendisini dinlemelerini rica eder. Komisyon üyesi Adnan Menderes Başbakan'ın komisyonda görüşmek hakkının bulunmadığını, Hükümet adına Tarım Bakanı'nın konuştuğunu, bu durumda Başbakan'ın konuşması için hükümetten imzalı vesika getirmesi gerektiğini ileri sürer. Cafer Tüzel'in Başbakan'ın söyledikleri zaten Hükümet teklifinin içinde vardır diyerek Menderes'in iddiasının yersiz olduğunu belirten yorumuna Menderes dışındaki tüm üyelerin katılması

[22] Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Geçici Komisyon Raporu (1/386), S. Sayısı: 97,s. 14.

üzerine Komisyon Başbakan'ı dinleme karar alır[23]. Başbakan da 17. maddenin yeniden yazılımıyla neyi gerçekleştirmek istediğini anlatarak bu maddenin müzakere edilerek yeniden yazılmasını ister. Bu isteği göz önüne alan Komisyon maddenin yeniden yazımı için bir alt komisyon kurar. Alt komisyon çalışmalarına Başbakan da katılır. Sonunda "Tarım işçisine toprak verilecek, üstünde çalışan işçiye behemehal verilecek, topraksız olan ve toprağı yetmeyen çiftçiye de, bu çiftçi, ortakçı olsun, işçi olsun verileceği" konusunda uzlaşılır. Ama Komisyon'daki büyük toprak sahiplerinin huzursuzluğu tam olarak giderilemez. Bu grup özellikle amelelere toprak dağıtımını engellemek konusunda ısrarcı olur. Sonunda komisyon raporu sözcü Adnan Menderes tarafından kaleme alınarak Meclis Başkanlığı'na sunulur.[24]

III. ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA KANUNU MECLİS'TE GÖRÜŞÜLÜYOR

Komisyon raporunu Meclis'e göndermesinden sonra, görüşmelerin bütçe kanunu öncesinde tamamlanması amacıyla gündeme alınır. 14 Mayıs 1945 de görüşmeler başlar. Taslak üzerindeki genel görüşmeler ancak üç günde tamamlanır. Ayın 18'inde maddelerin görüşmesine geçildi. İlk sekiz madde kabul edildikten sonra bütçeyi ay başına yetiştirebilmek için Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun görüşmelerine ara verildi. 1 Haziran 1945'te görüşmelere yeniden başlanarak 9'uncu maddeden itibaren sürdürüldü.

Kanun teklifinin sunuş konuşmasını Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu yapmıştır. Hatipoğlu'nun konuşması kanun taslağının gerekçesi paralelindedir. Rejimin temel parolalarından biri olan " köylünün efendimiz" olabilmesinin kendi ancak iktisadi hayatını istiklal içinde kendisinin yürütebilmesine bağlı olduğunu belirttikten sonra, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun, Türkiye'ye yerleşik bir millet olmanın, uzlaşık bir cemiyet olmanın ve hakiki hürriyetlerin ve demokrasinin kökleşmesi yollarını genişleteceğini söylemiştir.[25]

Kanun teklifinin konuşulmaya başladığı ilk gün, Cavit Oral, Adnan Menderes, Halil Menteşe, Emin Sazak, Damar Arıkoğlu gibi Meclis'teki büyük toprak sahipleri ardı ardına konuşarak teklif aleyhine bir hava yaratmışlardır. Konuşmalarında genellikle Komisyon Raporu'nun çizgisini izliyorlardı.

Seyhan Milletvekli **Cavit Oral** bu işin Parti programının tanımladığı mutedil devletçilik çizgisinde ele alınmasının gerekli olduğunu hatırlatarak bu yasanın Türkiye'yi geniş topraklar üzerinde daralarak eski zamanın iktisadiya-

23 TBMMTD:B:68, 4/6/1945, O.1 s. 65.
24 *Ayın Tarihi:*No.139, Haziran 1945, s. 37-40.
25 TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1, s. 59-63.

tına geri götüreceğini, toprağı işleyecek, istihsal yapacak kaynakları huzursuzluğa sevk etme yoluyla düzenli işletmeleri de ortadan kaldırmak gayesini güttüğünü iddia etmiştir. Oysa devlet ifrata gitmese elindeki araziyi, özel idareler elindeki toprakları, boş araziyi ve keza 5.000 dönümden fazlasını, yerine göre 2.000 dönümden fazlasını kamulaştırıp **ortakçılık ve icarcılık yapanlara başarıyla dağıttıktan** sonra yetersiz kalırsa Meclis'e gelerek toprak istese olmaz mıydı, diye sormuştur.[26]

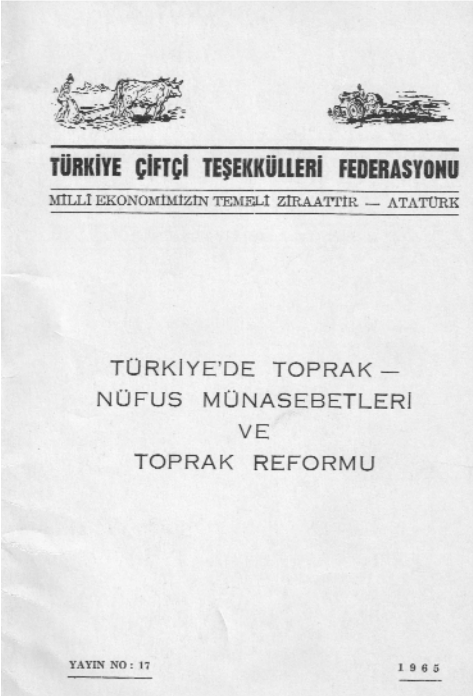

Bir başka büyük toprak sahibi İzmir Milletvekili **Halil Menteşe** Türkiye'de gerek devlet, gerek Ziraat Bankası eliyle toprak dağıtımının belli bir başarıyla devam ettiğini düşünmektedir. Ona göre orta, batı ve güney Anadolu'da büyük çiftlik sorunu yoktur. Ayrıca ortakçılığı iptidai bir sistem olarak görmemektedir. Bu sistemin toprak sahibi ile çiftçi ve çiftçi amelesi arasındaki ilişkileri bir nizama bağlayınca hiçbir sorun kalmayacaktır. Türk tarımı için esas tehlike 17. maddenin uygulanması sonucu tüm çiftçilik alanında yaratacağı güvensizliktir. Türkiye'deki topraksız sayısı 130.000 civarındadır. Bunlara toprak sağlayacağız diye memleketin üstüne çökmek doğru değildir. Bunun yerine Hükümet elindeki 13 milyon dekar toprağı Ziraat Bankası'na devretmelidir. Bu durumda Banka devletin verdiği ve kendisinin belli koşullarda aldığı toprağı topraksız çiftçiye borçlandırma yoluyla tevzi edebilecektir. Devletin devrettiği topraklar dolayısıyla kredilendirme kapasitesi artan Banka toprak dağıttığı bu kişilere yeterli kredi de sağlayabilecektir.[27]

Eskişehir Milletvekili **Emin Sazak** üzerinde bu kadar konuşulduktan sonra bir Toprak Kanunu çıkarmanın zorunluluk haline geldiğini, bu nedenle Komisyon'da Hükümet teklifinin zararlarını olabildiğince azaltarak kanun teklifinin genel kurula gelmesini sağlamaya çalıştıklarını, ama zihniyetin aslı iyi olmadığından sonuç alamadıklarını belirtmiştir. Sazak bu zihniyeti "ne yapar-

[26] TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1, s. 63-68.
[27] TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1, s. 74-78.

sa yapsın 30 dönümden fazla: şehirde, kasabada oturan, başka iş tutan adama vermemek, emeği varmış, sermayesi varmış, şusu varmış, busu varmış nazara alınmıyordu. Bir de ocak kuruyordu. İçinde harc ediyordu insanları, veraset hakkı yok, şu yok, bu yok. Yani Türk ruhuna uymayan bir şekilde bizi ürküten bu şekillerden kurtarıp zararı hafifletmek için uğraştık, didindik" diye anlatmaktadır.[28] Sazak için kanunun en zararlı olan bölümü ameleye toprak verilmesidir. Bunu havsalasına sığdıramamakta ve bunu "Çünkü Hükümet ta bilmem ne yapasıya kadar çiftlik sahibi onu bedava besleyecek, Hükümet toprağı elinden alacak, o adama verecek, hem nasıl adama toprağı veriyor? En aciz, en miskin ve beceriksiz bir adama. Toprak sahibi onu orada iyi bir hale getirmiş, yaşatmış, ailesini barındırmış, olgun bir hale getirmiş, falan tarlayı sür deyince emniyetle sözünün yerine geleceğine, sula deyince sulayabileceğine inanabilir hale getirmiştir." "Bunlar bilerek düşünülerek yapılmış bir şey değildir. Çünkü bu memlekette ne kadar toprak var, kime vereceğiz? Bunu, biz de bilmiyoruz, Hükümet de bilmiyor"[29] diye ifade etmektedir.

Bir başka Seyhan Milletvekili **Damar Arıkoğlu** kendisinin makineli teknik tarım yapan bir çiftçi olduğunu vurgulayarak konuşmuştur. Bu nedenle orta çiftçiliğin önemi üzerinde durmaktadır. Makineyi bilmeyenler top yekün harpler dünyasında çok zorlukla karşılaşmaktadır. Genel Kurmay ve Tarım Bakanlığı birlikte bir traktör tipi saptarsa milli savunma açısından da önemli bir adım atılmış olacaktır. Orta ziraatın hakim olduğu bir ülkede savaş çıkınca, şoförü hazır, 15 günlük akar yakıtı hazır, binlerce çekici güç milli savunmanın emrine girecektir. Oysa tasarı ve özellikle 17. madde bu olanağı ortadan kaldırmaktadır,[30] diyerek pozisyonunu çok farklı bir açıdan savunmuştur.

Taslağa karşı muhalefeti yürütenlerin stratejisinde en etkili argüman yeterli toprağın varlığı olmuştur. Örneğin bu paralelde Ordu milletvekili H. Şarlan "eğer 14 milyon hektar arazi işleniyor ve 40 milyonu da çayır ve mera halinde bulunuyorsa, bizim kamulaştırmaya ihtiyacımız kalmamıştır" demektedir.[31] Şarlan'ın dikkati çektiği bir başka husus ortakçıya marabacıya toprak verilirken "üzerinde ocak, otağ kurmuş, ağaç dikmiş, harman yapmış olan vatandaşlara, tuğralı tapunun sahibi vatandaşa toprağın yeter parasını vermek suretiyle alıp"[32] verilmesinin gerekliliği olmuştur.

İkinci günün müzakerelerinde konuşmacılar içinde tasarının yaklaşımını savunanlar ağırlık kazanmaya başlamıştır. Tasarıyı savunanlar bir yandan

28 TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1, s. 79.
29 TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1, s. 79-82.
30 TBMMTD: B:54, 14/5/1945, O:1, s. 82-84.
31 TBMMTD: B:55, 16/5/1945, O:1, s. 101.
32 TBMMTD: B:55, 16/5/1945, O:1,

tasarının ulaşmayı amaçladığı kırsal yapının Cumhuriyet rejiminin amaçları ve ilkeleri açısından üstünlüğünü ve ideolojik tutarlılığını göstermeye çalışırken, öte yandan öngörülen işletme rejiminin ekonomik veriminin de yüksek olduğunu ortaya koyma gayreti içindedirler. Ayrıca tasarının tüm önerilerinin mevcut yasalara uygunluğunu göstermeye çalışmaktadırlar.

Manisa Milletvekili **F. Uslu**'ya göre "bu tasarı; efendiliği, beyliği kaldıran kanunun tatbikatına ait şaheser bir misal" oluşturmaktadır.[33] Ona göre bu tasarının esas aldığı işletmedir. Tasarının işletme konusundaki seçimini "Ben de çiftçi çocuğuyum, bu işin içinde yetiştim; bizzat işlettiğimiz zaman aldığımız randımanla, kiracıya, yarıcıya ortakçıya verdiğimiz zaman aldığımız randıman arasında dağlar kadar fark olduğunu müşahade etmişimdir" diye savunmaktadır. Onun için tasarının mühim başarılarından birisi de bütün bu işlerde adli, idari, kaza yollarının kapatılmamış olmasıdır.[34]

H. Ulusoy Niğde Milletvekili olarak tasarıyı hazırlayanların amacının servet eşitsizliğine çare bulmak olmadığını, ortakçılığa son vererek topraksız köylüye toprak sağlamak olduğunu, bunun en yararlı yolunun köylüyü nerede toprak varsa oraya götürmek olduğunu ama ülkenin bunu sağlayacak mali imkanları olmadığını, benzer biçimde de toprağı değer pahasını ödeyerek aldıktan sonra dağıtmasının uygun olacağını ama yine mali imkanlar dolayısıyla bunun yapılamadığını, yani kanunun itiraz edilen her iki yanının da zaruretlerin sonucu olduğunu belirtmiştir.

Mardin Millet Vekili **L Ülkümen** tasarının çok anlayışlı bir değerlendirmesini yapmaktadır. "Toprak Kanunu, diğer bir çok ülkede olduğu gibi, ne başka unsurların ellerindeki malikaneleri bölüşmek ne de sınıf mücadelelerine dayanak olmak için hazırlanmış değildir." Tasarının ruhunda "Vatandaşlar arasındaki imkan ve müsavatsızlıklarını kaldırmak; çalışacak kollara, asrımızın görüşüne uygun, iktisadi bir disiplinle çalışma imkanlarını yaratmak; varlıklılarımıza adeta "kademeli bir yardımlaşma mükellefiyeti" tatbik etmek" vardır.

Bunu da Cumhuriyet'in inkılapçı geleneği içinde gerçekleştirmektedir. Ona göre tasarının bir inkılap mahiyeti taşıyan ana hükümleri

1) Özel arazi mülkiyetine azami had çizmek,
2) Ortakçılıkta işletilen her türlü mülklerde kamulaştırma yapmak,
3) Kamulaştırma bedeli olarak hakiki değer yerine vergi kıymetini esas

[34] TBMMTD: B:55, 16/5/1945, O:1, s. 101.

tutarak toprak tahvilleri vermektir.

Tüm açıklamaların onda ortadan kaldıramadığı kaygı büyük rasyonel çiftçiliğin sadece devlet işletmeleriyle yapılmasının yeterli olmayacağı, özel büyük işletmeciliğe de Bakanlar Kurulu kararıyla izin verilmesi gerekliliğidir. Taslağın orta işletmeciliği kaldırmayacağını düşünmektedir. Bu girişimlerin bağ ve bahçelerinin kamulaştırma dışı bırakılacak olması gelecekte de ziraatın en kârlı üretim alanlarının bu kesimler olduğu düşünülürse orta çiftçiliğin esas gelişme alanlarındaki gelişmesine bir engel bulunmayacaktır.[35]

Siirt Milletvekili **A. R. Esen** ise taslağın Anayasa'nın 74'üncü maddesiyle tutarlı olduğunu, bu maddede toprak alınması için gerekli görülen özel yasanın başka yerde aranması gerektiğini, bu yasanın işte o özel yasa olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yasanın iç tutarlılığı için 17. maddenin bir defa uygulanacak geçici madde haline getirilmesi gerektiğini söylemiştir.[36]

Büyük toprak sahiplerinden **Adnan Menderes** ikinci gün konuşmuştur. Komisyon'un sözcüsü olarak öncelikle geçici komisyon çalışmalarına Başbakan'ın katılmasının iç tüzüğe aykırı olduğunu, onun önerileri sonucu yapılan değişikliklere muarız olduğunu, bu nedenle de Komisyon'un sözcülüğü görevini sürdürmeyeceğini bildirir.

Menderes Türkiye'de nesnel koşulların toprak reformunu gerektirmediği kanısındadır. Türkiye'de toprakların ancak yüzde 15'i ekilmektedir, kolayca iki misline çıkarılabilecektir. Toprakta büyük mülklerde aşırı bir yığılma bulunmamaktadır. Ayrıca işletme rejimlerinde de orta çağ bakayası ilişkiler sürmemektedir.[37] Makineli tarım ise benzin fiyatlarının yüksekliği dolayısıyla tamamen devre dışı kalmıştır.

Menderes'e göre bu nedenle ikinci müzakerede zararlı olabilecek şekilde arazi mülklerini az çok eşit parçalara bölmek ve 500 dönümden yukarı işletmeleri dağıtmak gibi memleket realitesine olduğu kadar rejimimizle de kabili telif olmayan yollara gidilmemiştir.

Menderes tarım alanındaki geriliğin nedeninin toprak sorunu olmadığını eğer böyle olsaydı devlet kendi mülkiyeti ve hüküm ve tasarrufu altındaki 13 milyon dönüm toprağı dağıtacağını ve 20 yıldır yürürlükte bulunan 1505 Sayılı Kanun'u uygulayarak büyük mülkleri parçalayabileceğini ama bunları yapmadığını ileri sürmüştür.[38]

Menderes'in eleştirisinde üzerinde durduğu önemli bir başka konu çiftçi ocakları kurarak çiftçiliği meslek haline koymak fikridir. Ona göre bu iktisadi hayatın ön gördüğü işbölümü anlayışı içinde değildir. Bunlar nasyonel sosyalist rejimin iskan ve toprak kanunu olan Erhhof Kanunu'ndan hemen hemen

aynen iktibas olunmuş düşüncelerdir. "Eğer tasarıdaki bu hükümler kabul olunsaydı kasabalının ve şehirlinin toprakla ve köyle alakasını hemen tamamiyle kesmek, ziraatı köyde bulunanlara hasretmek gibi neticeler doğuracaktı." Bu yolla "Köyle şehir arasına aşılmaz sedler çekmek bu memleketin geriliğini devam ettirecek bir hareket" olacaktır.[39]

Toprak dağıtımını savunan komisyon üyelerinden olan **Emin Erişirgil**, köylüye toprak vermenin Halk Partisi'nin 15 yıldan beri çözümünü aradığı bir şey olduğu, bunun için 1937 yılında Anayasa'ya bir madde konduğunu, yapılanların mülkiyet rejimi esasına karşı olmadığını, tersine toprak dağıtımıyla ferdi mülkiyet esasının sağlamlaştırıldığını, tasarıdaki toprak sahibinin toprağının kamulaştırılmasının değer pahasını peşinen verilerek değil farklı bir usulle yapılmasının Meclis açısından yeni bir tutum olmadığını, Meclis'in kamu yararı adına bireyin haklarını sınırladığını, kirayı tahdit ederken, kömür için çalışma mükellefiyeti korken, madenlere el koyarken çok kere yaptığı bir iş olduğunu vurgulamıştır.

Erişirgil 17. maddenin bir istisna maddesi olduğunu, orta ziraatı ortadan kaldırmasının söz konusu olmayacağını düşünmektedir. Erişirgil kanunla bir etki yaratılmayacağı fikrine de katılmamaktadır. Ona göre sosyal hayatta kanun, hukuk, iktisat, memleketin örfü, ahlakı birbirine kaynaşmış halde yer almaktadır. Bu nedenle kanuna bir direnç olabileceğini, ama yine de kalıcı bir etkisi olacağını düşünmektedir.

Erişirgil'e göre "Bu Hükümet ki memleketin atide de nizamının bozulmaması için bu kanunla ağır bir sorumluluğu kabul ediyor, büyük bir işe" girmektedir.

Bolu Milletvekili **H. R. Öymen** orta ve büyük toprakların ancak makineli ziraat yapılması halinde savunulabileceğini ama muhtaç olduğu hakiki işletme düzeninde işletilmez de kiracıya ya da ortakçıya verilirse savunulmasının dayanaklarını kaybettiğini, 17. madde kapsamı içinde kamulaştırılmasına karşı çıkılması için bir neden kalmadığına dikkati çekmiştir.[40]

Öymen "yuvasız çiftçi olur mu? Topraktan rahat sıcak yuva olur mu? Fakat bu insan, iğreti toprakta ömrü boyunca bir yorgana sarılmış olarak bekleyecektir. Çiftçi olan ve çiftçi olarak gelişmek isteyen bir vatandaş için - bugünkü demokrasi cihazı içinde - acı bir mahkumiyet olsa gerektir" diyerek topraksız köylünün durumunu çok iyi tasvir etmektedir.[41]

Giresun Milletvekili **Fikret Yüzatlı** diğer konuşmacıların dile getirmediği bir başka önemli konuyu gündeme getirmekte ve "Giresun mıntıkasında fındık bahçeleri ve Ege'deki zeytinlikler emval-i metruke yoluyla dağıtılırken ço-

ğu haksız sahipler eline geçmiştir. Bu nedenle oradakilere toprak dağıtırken nereden toprak verilecek. Oradaki vatandaşa taksim yaparken nereden toprak vereceksiniz ? Toprak üzerinde zeytin ağacı ve fındık olunca neden dağıtılmasın, oradaki vatandaşın bu demokrat devletin kanunundan istifadeye hakkı yok mudur? Oradaki başkasının bahçesin de ömür billah esir gibi çalışacak mıdır?" diye sormaktadır.[42]

Taslağın geneli üzerinde çok sayıda konuşmacı söz alıyor. Tümü üzerinde durmak olanaksız. Bu bölümü birkaç konuşmacının özgün görüşmelerine değinerek sonuçlandıralım. Gl. N. Eldeniz (Seyhan), Türkiye'de vakıfların çok güçsüz kaldığına, bu yasayla topraklarının elinden alınmasıyla daha da zayıflayacağını belirttikten sonra, vakıfların güçlendirilmesi gerektiğini, bunun için bu kanunun dışında bırakılmasını istiyor.[43] S. Çumralı (Konya) çiftçi ocaklarının başka bir sistemden kopya olmadığını, Medeni Kanun'un bu tür müesseseleri olanaklı kıldığını söylüyor.[44] H. Şarlan (Ordu) taslak Komisyon'a geldiğinde istimlak edilecek toprağının değerinin 1914 yılı vergi değerinin dört katı olacağının yazıldığı, sonra 1944 yılı değerine çıkarıldığı[45] konusunda bizi bilgilendiriyor.

IV. MADDELERİN GÖRÜŞÜLMESİNE GEÇİLİYOR

18 Haziran'da maddelerin görüşülmesine başlanıyor. **Yasanın amacı birinci maddesinde**: a) "arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri ve **çiftçilik yapmak isteyenleri,** aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ve iş kuvvetlerini değerlendirecek ölçüde araziye sahip kılmak", b) Kendilerine arazi verilenlerle yeter arazisi bulunup istihsal vasıtaları eksik olan çiftçilerden muhtaç bulunanlara kuruluş, onarma ve çevirme sermayesi, canlı ve cansız demirbaş vermek, c) Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak, olarak belirtilmiştir. Bu amacın anlam kazanabilmesi için çiftçilik ve çiftçinin tanımlanması gerekiyor. Bu **ikinci madde**de "Arazide ekim, dikim bakım ve yetiştirme yollarıyla nebat, hayvan veya hayvan mamulleri istihsalinde bulunmaya veya bu mahsullerin yetiştiricileri tarafından işlenip değerlendirilmesine "çiftçilik" ve bu işleri "çiftçi" denir" diye tanımlanmaktadır. Bu yasadan yararlanmak isteyen çiftçilerin **üçüncü madde**ye göre kendilerini "çiftçi kütüğüne" yazdırmaları gerekecektir. Hükümet taslağında çiftçinin tanımında "çiftçiliği kendisine asıl iş edinip geçim ve kazancını" bu yolla sağlamak koşulu bulunuyordu. Komisyon çalışmalarında bu koşul kaldırılmıştır.

Bu üç maddenin oluşturduğu bütünden, Meclis'teki görüşmelerde en çok tartışılan konu, yeniden çiftçilik yapmak isteyenlerin de toprak dağıtılacaklar

arasında bulunmasına olanak verilmesi oldu. İtirazlardan biri olarak Anayasa'nın kamulaştırmaya ilişkin maddesi kapsamına bu grubun girmeyeceği ileri sürülmüştür. Bu itiraza iki tür yanıt getirilmiştir. Bunlardan birincisi çiftçinin kim olduğunun tanımında çiftçi kütüğüne kaydolma koşulunun bulunmasına dayanarak ilgisiz kişilerin bu yasadan yararlanmasının olanaksız olduğu üzerinde durmuştur. İkinci yanıt ise bu guruplara kamulaştırılacak topraklardan değil devletin kendi topraklarından verilmesi halinde kaygılanacak bir şey kalmayacağı olmuştur.[46] Bu görüşmeler sırasında Tahsin Banguoğlu, yeniden çiftçi olmak isteyenlere toprak verilmesini, şehirde bulunanların köye dönmesini teşvik edebileceği için desteklemiştir.[47]

Dördüncü madde dağıtılacak arazinin kapsamını "ormandan başka olan kültür arazisi" olarak belirlemiştir. Kültür arazisi çiftçilikte kullanılabilen arazidir. Kültür arazisinin alt kategorileri "tarla, bağ, bahçe, ağaçlık, çayır ve mera" olarak tanımlanmıştır. Maddenin Komisyon'daki görüşmeleri sırasında kavaklık ve okaliptüs yetiştirilen alanlar alt kategorilere eklenmiş bulunuyordu. Bu alt kategoriler taslakta ayrı ayrı tanımlanmıştır. Bu tanımlar üzerinde görüş ayrılığı olmamıştır.

Ama mera'nın tanımı üzerinde uzun tartışmalar yapılmıştır. Hükümet tasarısında mera arazisi "tarla ve bahçe halinde kullanılmaya elverişli olmayan ve üzerinde biçilebilecek ot bitmeyen ve fakat hayvan otlatılan arazi" olarak tanımlanmıştır. Oysa bu tanım Komisyon tarafından "tarla, bağ, bahçe halinde kullanılmayan ve üzerinde hayvan otlatılabilen arazidir" şeklinde kapsamı genişletilerek değiştirilmiş bulunuyordu. Meclis'te konuşulan tanım budur. Meclis'te bu konuda açılan tartışma meraların önemi üzerinde durulmasına yol açmış, eğer mera tanımının hükümet tasarısında olduğu gibi dar tutulursa, tarımın yapılması gerekli hayvanların yetiştirilemeyeceği anlatılarak Komisyon'un daha geniş olan tanımı benimsenmiştir.[48]

Taslak **beşinci maddesi**nde kullanılacak arazi birimini dönüm olarak kabul etmiş ve dönümü de 1000 metre kare olarak tanımlamıştır. Bu madde de eleştiri konusu olmuştur. Eleştirilerde bu kabulün, bir yandan ölçüler inkılabına aykırı olması, öte yandan halkın kullandığı dönümün 919 metre kare olmasının yaratacağı karışıklık üzerinde durulmuştur.[49] Yine de halkın toprağını dönüm olarak bilme alışkanlığı dolayısıyla bu madde kabul edilmiştir.

Altıncı madde arazi büyüklüklerine göre küçük, orta ve büyük araziden ne anlaşılması gerektiğini belirlemiştir. 500 dönüme kadar olan topraklar küçük, 501-5000 dönüm arası araziler orta, 5000 dönümden büyük araziler büyük arazi olarak tanımlanmıştır. **Yedinci madde** ise makbul mazeret olmadan üst

üste üç yıl sürüm, dikim ve bakım görmeyen araziyi işlenmiyor saymıştır. Bunu Tarım Bakanlığı belli edecektir.

Sekizinci maddede dağıtılacak arazilerin neler olduğu; a) Devletin hüküm ve tasarrufu veya hususi mülkiyeti altında olup kamu işlerinde kullanılmayan arazi, b) Bir veya birkaç köy, kasaba veya şehrin orta malı olan arazinin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığı'nca belirtilen parçası, c) sahibi bulunmayan arazi, d) devletçe kurutulan sahipsiz bataklıklardan kazanılacak arazi, e) Göllerin kuruması ve nehirlerin doldurulmasıyla sağlanacak arazi, f) Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırılacak arazi, olarak sayılmıştır. Komisyon sözcüsünün belirttiğine göre uygulama da bu kategoriler arasında bir sıra güdülmemiştir.

Bütçe müzakereleri dolayısıyla 13 gün ara verildikten sonra 1 Haziran'da taslak üzerindeki görüşmeler dokuzuncu maddeden başlamıştır. İşlemlerin ayrıntılarıyla ilgili dokuz ve onuncu maddeleri bir tarafa bırakarak dağıtım işleminin nasıl başladığını tanımlayan **on birinci madde** üzerinde duralım. Bu maddede kamulaştırma ve dağıtma işleminin başladığı bölgeler usulüne göre ilan edildikten sonra bu bölgede bulunan özel idareler, belediyeler, her çeşit vakıflar, belediyeler köyler ile gerçek ve tüzel kişiler beyan kağıtlarını doldurup tasarruf bölgelerine veya muhtarlara onaylatıp Tarım Bakanlığı'nca belirtilen mercilere vereceklerdir. Eğer toprağın sınırları belirli değilse toprak sahibi yerel olanaklarla taş koyarak hendek kazarak sınırı görünür hale getirecektir.

On üçüncü maddeye göre yetkili merciler beyan kağıtlarını ve bunların dayandığı belgeleri inceleyerek, bu bölgedeki özel kişilere ve devlete ait arazi miktarlarını belli edeceklerdir. Rize Milletvekili Tahsin Bekir Balta bu maddeye itiraz ederek toprak miktarları hakkında saptamaların ancak yargı organlarınca yapılabileceği, idarenin yaptığı bu tür saptamaların geçersiz olacağını, bu nedenle halen komisyonlarda müzakere edilmekte olan tapu kanununun öncelikle çıkarılmasını ve toprak dağıtımı öncesinde ve sonrasında tüm işlemlerin tapuya bağlanması gerektiğini, bunun için de tapu kanununa özel hükümlerin konulması üzerinde durulmasını söylemiştir. Komisyon sözcüsünün Tapulama Kanunu'nun yakında çıkacağını ve bir bölgede toprak dağıtımı uygulaması yapılmasından önce tapulama çalışmalarının gerçekleştirilebileceğini, bu konuda bir gecikme olsa bile taslağın 17'nci maddesinde sözü geçen gezici mahkemelerden yararlanılacağını belirtmesi üzerine bu madde aynen kabul edilmiştir.[50]

On dördüncü madde hangi toprakların kamulaştırılacağını belirlemiştir.

Bunlar a) Mülhak ve mazbut vakıfların tüzel kişilikleri namına Evkaf.Umum Müdürlüğü veya mütevelliler tarafından tasarruf edilmekte bulunan vakıf arazisinin tamamı, b) Özel İdare ve belediyelere ait olup da kamu hizmetlerinde kullanılmayan arazi, c) Gerçek kişilere özel hukuk tüzel kişilerine ait araziden beş bin dönümü geçen parçaları (Kamu yararına olan kuruluşlar, iktisadi devlet teşekkülleri ve sermayesinin yarısından fazlası devlete ait ortaklıkların 5000 dönümden fazla kısımları işletilmek koşuluyla Bakanlar Kurulu kararıyla kamulaştırma dışı kalabilecektir), d) Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra işletilmeyen arazi (arazideki yapı ve tesisler, han, dükkan, kahve gibi yapılarla bağ ve bahçeler kamulaştırma dışı tutulacaktır). e) Kamulaştırılmaya tabi araziden bölünmek suretiyle 1944 yılı Ekim ayından sonra iktisap edilen ve yeni sahipleri tarafından işletilmeyen arazinin tümü (miras yoluyla intikal edenler kamulaştırma dışı kalacaktır.)[51] olarak sıralanmıştır.

Madde görüşmeleri sırasında on dördüncü maddenin başlangıcına "Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçilere (tarım işçileri dahil) dağıtılmak üzere" ibaresi eklenerek kamulaştırılacak arazi kategorileri sayılmıştır. Bu maddenin (e) fıkrası üzerinde yoğun görüşmeler olmuştur. Eleştiriler bu maddenin geçmişe dönük cezalandırma getirerek hukuk devleti dışına çıkma anlamına geleceği üzerinde toplanmıştır. Buna karşılık savunmalar bu maddenin sadece kanundan kaçınmak için muvazaa yapılmasını engellemeye çalıştığı, eğer bu yapılmazsa yasaya uyanlara haksızlık yapılmış olacağı üzerinde durmuşlardır. Bu fıkranın kaldırılması için verilen önergeler kabul edilmemiştir.[52] Komisyon sözcüsü (e) fıkrasını eleştirenlerin toprak sahiplerinin kamulaştırma başlayıncaya kadar uzun yıllar topraklarını satamayacakları, ipotek ederek kredi alamayacakları dolayısıyla büyük ekonomik kayıpları olacağı konusundaki eleştirilerin geçerli olmadığı, bu fıkranın bu işlemlerin yapılmasına engel olacak hiçbir unsur olmadığını belirtmiştir.[53]

On beşinci maddeye göre toprak dağıtım bölgelerinde (il ya da ilçe) 8'inci maddeye göre verilen beyanlarla 14'üncü maddedeki kamulaştırılabilecek topraklara ilişkin bilgiler bir araya getirilerek yeterli toprak bulunup bulunmadığı saptanarak geniş ya da dar topraklı bir bölge olduğu Bakanlar Kurulu kararıyla ilan edilecektir. **On altıncı madde**ye göre ise geniş topraklı bölgelerde 14'ncü maddenin (c) fıkrasına göre (5000 dönümden fazla) kamulaştırma yapılacak, dar topraklı bölgelerde orta arazinin 2000 dönümden fazlası kamulaştırılabilecektir. Şu kadar ki düzenli bir şekilde işletilen orta araziler kamulaştırma dışı kalacaktır. Düzenli işletmelerin hangileri olduğunu Tarım Bakanlığı saptayacaktır. Yetersiz bulduğu işletmelere ise eksiklerini tamamlayabil-

mesi için bir süre tanıyabilecektir. Bu eksiklikleri tamamlayamayanlar kamulaştırma dışı kalamayacaktır.[54]

Tasarının görüşülmesinde **on yedinci madde**ye gelinince tartışmalar birden yoğunlaşmıştır. Komisyon kendi çalışması sırasında toprağın kıt olduğu bölgelerde kamulaştırma sınırının 500 dönüme indirilebileceğini kabul etmişti. Ayrıca çok verimli özel bölgelerde bir ailenin geçimi için yeterli toprağın 50 dönüm altında kalacağını düşünerek bu yöreler için böyle bir sınır da konulmuştu.[55] Komisyon'un böyle bir uzlaşma noktasında bulunduğu zaman Başbakan komisyona giderek müdahale etmiştir. Başbakan'ın isteğiyle maddenin yeni biçimini yazmak için kurulan alt komisyonda mutabık kalınan ilkeleri Başbakan şöyle anlatmaktadır:

" Orada arkadaşlarla beraber çalıştım. Değişen şey şudur.

1- *Bir adamın ne kadar toprağı olursa olsun, o adamın toprağını alabileceğiz, topraksızlara vereceğiz. Ancak ona bırakacağımız toprak köylülerin aldığının üç katı olacaktır.*
2- *Alınan topraklara iki misli bedel verileceği kabul edilmişti, ben üç misli verilmesine razı oldum.*
3- *Amele meselesinde, eğer daimi surette çalışan amele ise, orada yerleşmiş amele ise maalmemnuniye, bunların da toprak almaları lazım gelir kanaatini edindik."*[56]

Madde yazıldıktan sonra Komisyon üyeleri arasında huzursuzluk sürmüştür. Komisyon'dan bir grup Başbakan'ı ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Adnan Menderes ameleye toprak verilmemesi konusunda ısrarcı olmuştur. Bu konuda sonuç alamayanlar üzerinde uzlaşılan 17'nci madde metnindeki **"yerleşmiş amele"** kavramının yorumu konusunda tereddütler yaratmaya başlamışlardır. Ayrıca Komisyon'ca Meclis'e sunulan 17'nci maddenin metninde bir büyük arazinin kamulaştırılması **" yakınında dağıtılabilecek veya kamulaştırılabilecek araziden bunlara verilmesi mümkün olan miktarın bu çiftçileri topraklandırmaya yetmemesi**" şartına bağlanmıştır.[57]

Bu durumun Hükümet'i rahatsız etmesi üzerine **A. Tiridoğlu** ve **Saffet Arıkan**'ın öncülük yaptığı 321 milletvekili bu maddenin yeni biçimi için bir önerge hazırlamışlardır.

Bu önerge 17'nci maddeyi *"Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işletmekte bulunan arazi o bölgede (39)'ncu madde gereğince dağıtılmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde 3 katı sahibine bırakılmak şartıyla, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üze-*

re kamulaştırılabilir.

Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu maddenin uygulanmasında 15 ve 16'ncı maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder", şeklinde düzenliyordu.

Önergeyi Meclis'te A. Tiridoğlu (Kütahya) savundu.[58] Önergenin maddeyi yeni yazılma biçiminde dağıtılacak toprağın saptanmasında 39'zuncu maddeye atıf yapılması Komisyon'un yazımının okuyucuda yarattığı toprağın 50 dönümlük parçalara bölüneceği yanılgısına karşı bir netlik sağlıyordu.[59]

Kuşkusuz bu Komisyon'un ön gördüğünden daha radikal bir formülasyondu. Komisyon üyesi büyük toprak sahipleri ardı ardına söz alarak bu önergenin orta çiftçiliği yok edeceği üzerinde durdular. Bu gruptan **Adnan Menderes** söz alarak elden ele dolaştırılarak karar ekseriyetinden fazla imzayı içeren bir önergenin hazırlanmasını Hükümet'in bu konuda Meclis'teki tartışmadan kaçınması olarak yorumlamıştır. Menderes önergenin bir işletmenin düzenli ve teknik olarak işletiliyor olmasına da bakmaksızın, tek kriter olarak işletmede kullanılan amelenin yeri olmasına bakarak 50 dönümden fazlasının kamulaştırılabilmesini, Türkiye'nin topraklarını sadece sahipleri tarafından işletilen 50 dönümden ibaret parçalara ayırmak anlamına geleceği üzerinde durmaktadır.

Menderes bu yasanın Cumhuriyet'in daha önce çıkardığı yasalarla uyum içinde olmadığını örnekler vererek göstermeye çalışmıştır. "Şark isyanı üzerine bu mıntıkadaki derebeyliğin tasfiyesi için çıkarılan 1505 Sayılı Kanun'un asi derebeylerinin ellerindeki arazinin ancak 2 bin dönümden fazlasını kamulaştırdığını" görüyoruz. Hatta bizzat Sayın Hatipoğlu tarafından "orta ve büyük işletmeyi kaldırıyor, araziyi gelişi güzel parçalıyoruz" diye şikayet olunan İskan ve Toprak Kanunu tasarısının kamulaştırmaya dahil olan hükümlerinde 200 dönümden aşağı arazinin kamulaştırılmayacağı ve Vekiller Heyeti kararıyla düzenli ve teknik olarak işletmekte olan 10 bin dönüme kadar genişlikte bulunanları bile kamulaştırma dışı"[60] bırakıldığını bu tür örnekler olarak saymıştır.

Menderes'in üzerinde durduğu bir başka konu yerli amele ve geçici ameleyle işletildiği konusunun belirlenmesinin Tarım Bakanlığı'na bırakılmasının çok keyfi durumlar yaratacağı olmuştur. Kamulaştırma dışı kalacak arazilerin saptanmasındaki kıstasların Meclis'ce açıkça belirtilmesi gerektiği eğer böyle yapılırsa kıstasların iyi olarak uygulanmaması halinde yurttaşın hakkını mahkemelerde araması kolaylaşacağını[61] belirtmiştir.

Genel olarak taslağın savunucuları arasında yer alan Isparta Milletvekili **Kemal Turan** 17'nci maddeye ilişkin önergenin içindeki bir çelişkiye dikkati çekiyor. Önergede bir yörede toprak sahibine 39'ncu maddesine göre bir çiftçi ailesinin geçimine yetecek miktarda ki toprağın üç katı bırakılacağı açıkça belirtildiği bu durumda bırakılacak toprağın 50 dönümden aşağı olamayacağını belirtmenin tutarsız olduğunu çünkü 17 dönüm toprağın hiçbir yerde bir ailenin geçimi için yeterli olmayacağı[62] üzerinde durmuştur.

Taslak konusunda eleştirel bir çizgide bulunan Manisa Milletvekili **Hikmet Bayur** bu maddenin mantığı sonucu bir toprak sahibi topraklarının 5000 ya da 2000 dönümden fazlasını kaybettikten sonra da eğer çiftliğinde ortakçı, kiracı çalıştırıyorsa elinde kalan toprağını muhafaza edemeyeceğini daha da küçüleceği üzerinde durmaktadır. Ayrıca her işletmenin içinde kaçınılmaz olarak çalışanların bulunacağı, bu durumda da 5000 ve 2000 dönüm sınırlarının anlamını yitireceğini anlatmaktadır. Bu sınırlar büyük görülüyorsa ve gerekirse daha küçük sınırların belirlenmesi ama sınırlar belirlendikten sonra o mülkiyetin artık tıpkı ev, apartman ya da arsa gibi dokunulmaz bir mülkiyet haline gelmesini savunmaktadır.[63]

Emin Erişirgil söz alarak taslağı eleştirenlerin ısrarla üzerinde durduğu, bu maddeye ilişkin cezrilik, müphemlik ve hududunun gayri muayyenlik suçlamalarının geçersizliğini göstermeye çalışmıştır.

Erişirgil toprak sahibinden alınacak toprağın sınırının belirsiz olduğu eleştirisinin geçersiz olduğunu çünkü sınırın bir aileyi geçindirecek toprağın üç misli olarak gayet açık biçimde belirlendiğini söylemektedir. Ona göre kuşkular Komisyon'un koyduğu hububat dışındaki bazı üretim dallarında bir aileyi geçindirebilecek toprak miktarının çok küçük olabileceği, örneğin 10 dönüm, kaygısıyla ortaya koyduğu 50 sınırından doğmaktadır. Esas belirleyicinin bir aileyi geçindirecek toprak miktarının üç misli olmasıdır. Erişirgil bu maddenin cezri ve lüzumsuz olması görüşüne katılmamaktadır. Çünkü bir yerde toprak sahiplerinin mevcut bir ailenin geçimine yetecek kadar (ya da üç misli) toprağı varsa bu yasa uygulanmayacaktır. Öyle ise cezrilik iddiası anlamını yitirecektir. Vazıh olmayan bir durumun Komisyon'un "yerleşmiş amele kavramında" bulunduğunu oysa hazırlanmış önergede bu kavramın kullanılmadığını söylemektedir.[64]

L. Ülkümen ise bu tasarıda gerçekte iki ayrı kamulaştırma ilkesi bulunduğunu, bunlardan birincisinin 14, 15, 16'ncı maddelerde doğrudan sahipleri tarafından işletilen arazilerle ilgili olduğunu, diğerinin ise ortakçılık ve kiracılıkla işletilenlere ilişkin bulunduğunu, 17'nci maddenin işte bu ikinci bölüm

için ilkeyi koyduğunu, ilkelerin farklılığına ilişkin, bu ayrım başlangıçta açıkça ortaya konulursa, taslak konusundaki anlayış farklarının ortadan kalkacağı üzerinde durmuştur. Bu halde orta çiftçilik sorunu hakkındaki kaygılara da yer kalmayacaktır. Çünkü 14, 15, 16'ncı maddeler orta işletmelerin doğuşuna olanak verecektir. Ülkümen toprağı kamulaştırılacakların Türk asalet ve ananesini yaşatan köklü aileler olduğunu, bu ailelerin de cemiyet içindeki yerlerini göz önünde tutarak, kaldırabilecekleri hayatın asgarisini temin edebilecek yeter bir arazi parçası bırakılmasını rica etmiştir.[65]

Rize Milletvekili **Kemalettin Kâmu** Türkiye'de devletin ve tüketicilerin çoğu zaman tarımsal üretimi korumak için çiftçiler lehine fedakarlıklar yaptığını, bunu sadece birkaç kişinin cebini doldurması için yapmadığını, şimdi de küçük çiftçilerin korunması için fedakarlık yapılmasının sırası geldiğini, bu fedakarlığın da büyük toprak sahiplerine düştüğü üzerinde durmuştur.[66]

Benzer bir savı Urfa Milletvekili **S. Coşar** dile getirmiştir. Büyük toprak sahiplerinin 17'nci maddeye karşı çıkması üzerine eğer "şeker şirketinin pancar zeri için büyük ve küçük arazi sahiplerine ayırmış olduğu kontenjanları liste halinde neşrederek devletin büyük araziye ne kadar büyük yardım ettiğini ve onu buhrandan kurtarmak için ne büyük bir istiratgah teşkil eylediğini görürsünüz. Pamuğun vaziyeti de aynıdır. Pamuk mahsulü üzerinde devlet daima alıcı vaziyettedir" dedikten sonra "netice itibariyle bu kolaylıklar küçük üreticiye yani çiftçi ailesine gösterilse o neye palazlanmasın, canlanmasın ve memlekette istihsal faktörü rolünü oynamasın" diye sormuştur."[67]

17'nci madde üzerinde görüşmeler, Tarım Bakanı ve Başbakan'ın konuşmalarıyla tamamlanmıştır. **Ş. R. Hatipoğlu** önce kendisine Adnan Menderes tarafından getirilen suçlamaları yanıtlamıştır. On yıl önce İçişleri Bakanlığı'nca hazırlanan bir toprak ve iskan kanunu taslağı konusundaki kendisinin de üyesi olduğu bir komisyonca hazırlanan raporun ele aldığı konularla şimdi ele alınan konunun farklılığını anlatarak, iki çalışmadaki görüşlerin karşılaştırılmasının doğru olmadığını söylemenin yanı sıra, kendisinin görüşünün değişmesinin de normal karşılanması gerektiğini, çünkü deneyiminin arttığını eklemiştir.

Bu tasarının bir Nazi kanununun taklidi olduğu iddiasını da "o memlekette hakim olan rejim, kendisine yar olsun diye bir aristokrat zümresini, hanedan toprak sahiplerini tatmin etmek için, bambaşka niyetlerle bir kanun çıkarılıyor. Huzurunuza gelen kanun layihası ise sırtında bir gömleği zor bulunan ve bu benimdir diyecek temelli bir şeyi olmayan Türk köylüsünü toprak sahibi yapmak istiyor. Bizim kanunumuzun kaynakları nerede, bu isnatlar nere-

de?" … "Arkadaşlar; biz başka memleketlerden, bizden ileri olan memleketlerden metod almaz mıyız? Alırız, bilgi almaz mıyız? Alırız. Amma espri almayız, asla ruh almayız, yaptıklarımızın ruhu bizim ruhumuzdur" diye karşılıyor. [68]

Daha sonra Türkiye'de zirai bünyenin esas olarak köylü işletmeleri üzerine kurulduğunu, bu taslağında sosyal ve ekonomik faydaları yüksek olan bu alanda iyileştirmeye gittiğini belirttikten sonra, bu yasanın orta işletmeleri büsbütün nefyetmediğini, amma bu orta işletme meselesinin toprak dağıtımı karşısında bir barikat gibi kullanılmasına karşı olduğunu söyleyerek Türkiye'deki orta işletme gerçeği üzerinde duruyor.

Orta işletme üzerinde konuşanlar sadece toprak büyüklüğüne baktığını fakat bunların düzenli işletmeler olmadığını, ortakçılıkla işletildiğini, bunun için köylerin bir kısmı az topraklı ve topraksızlardan oluştuğu gerçeği üzerinde durmamaktadır. Bunlar verimli üretim yapmamaktadır. Nitekim üç yıl önce iaşe sıkıntısı başladığında ihtiyacı karşılayabilmek için küçük köylüye gidilmiştir. Eğer büyük ve orta işletmeler önemli miktarda üretim yapabilseydi, sorun kolayca çözülebilirdi. Ama onlar düzenli ve verimli işletmeler değildir. Ortakçılık sistemi tarihten gelmekte ve alışkanlıkla sürmektedir. Eğer bu alışkanlık sürmeseydi, toprak sahipleri çiftliklerini kendileri işletmek zorunda kalsaydı ya kendileri onları düzenli olarak işletecek, ya da başaramazsa toprakları satın alan yeni sahipleri düzenli olarak işletecekti. Ama ortakçılığın sürmesi bu gelişmeleri engellemektedir. Ortakçılıkla işletilen toprağa ne toprak sahibi ne de ortakçı yatırım yapmakta, imar etmektedir. Bu sistem iki tarafı da tembelleştirmektedir. Bizde ortakçılık çiftçiliğin kanseridir. Bizde servaj yoktur. Ama bu tür ilişki biçimleri vardır. İşte 17'nci madde bu tür ilişkileri tasfiye edecek maddelerden biridir.[69]

Son sözü Başbakan alır Komisyon'daki gelişmelerin öyküsünü anlatarak Hükümet'in sık, sık görüş değiştirmediğini ortaya koymaya çalışır. Bundan sonra Kütahya Milletvekili Alaettin Tiridoğlu ile Konya Milletvekili Saffet Arıkan ve 319 arkadaşının verdiği önerge yani 17. madde oylanır ve beklenildiği üzere kabul edilir.

Diğer maddelerin görüşülmesine geçilir. **18'inci madde**de bir büyük ve orta arazide kamulaştırma dışı kalacak alanı semt bakımından toplu olmasını göz önünde tutarak Tarım Bakanlığı'nın seçeceği, **19'uncu madde**de kamulaştırma gereğinin saptanması ve kamulaştırma kararının verilmesiyle Tarım Bakanlığı'nın yetkili olacağı kararlaştırılmıştır.

Yasanın **21'rinci madde**si kamulaştırılacak arsanın bedelinin nasıl saptanacağını belirliyordu. Buna göre a) Beş bin dönümden fazla kısımda 1833 ve

2901 sayılı kanunlar gereğince takdir edilip 1944 bütçe yılı arazi vergisine matrah olan değer; b) Beş bin dönümden aşağı olan arazide aynı değerin iki katı, c) iki bin dönümden aşağı kamulaştırmalarda aynı değerin üç katı kamulaştırma karşılığının hesaplanmasında esas olacaktır. Tayin olunacak değere Hazine ve mülk sahibi 3692 Sayılı Kanun hükümlerine göre itiraz edilebilecektir.

Bu maddenin görüşülmesi de uzun zaman almıştır. Genellikle konuşmalar kamulaştırma karşılığının düşük olması üzerine yoğunlaşmıştır. Bu itirazlardan biri **Tahsin Bekir Balta'**dan gelmiştir. Ona göre kamulaştırma değerini sabit bir yıla (1944 yılı) bağlamanın doğru olmayacağı çünkü kamulaştırmanın 5, 10 hatta 15 sene yapılabileceğini o yıllarda da bu değerlerin anlamı kalmayacaktır. Balta'ya göre ayrıca işlenmekte olan, imar ve ıslah edilen topraklarda vergi değerinin yeniden saptanması yolu açılmalıdır.[70]

Tokat Milletvekili **G. Pekel** genel olarak vergi değerine bağlı kamulaştırmaya karşı olmadığını ama 1944 yılı vergi değerlerinin güvenilir olmadığını, çünkü bu vergilerin idare-i hususiyelerce 1935-1936 yılında acele yapılan bir tahrire dayandığı, bunun da çoğu kez kahvelerde doldurulduğunu, bunlara güvenilemeyeceğini, yazılırken değerlerin çok düşük olduğunu, ayrıca bu yazımın yapıldığı yıllarda buğdayın kilosunun 3-5 kuruş iken şimdi 25 kuruş olduğunu, bu nedenle vergi değerlerinin değer pahasının on misli altında olduğunu söylemiş ve bu nedenle 500 dönümden az alanların kamulaştırılmalarında toprak sahibine değer pahasının para olarak ödenmesini önermiştir.[71]

Faik Ahmet Barutçu kamulaştırma bedellerinin ehl-i vukuflarca saptanması yolunun uygulamada çok yüksek değerler çıkmasına neden olduğunu, bu nedenle sabit kıstaslara yani vergi değerine dayanmanın bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. **Sedat Pek** (Kocaeli), **R Koraltan** (İçel) konuşulan maddedeki misillerin birer artırılarak, 2, 3 ve 4'e çıkarılmasını önermişlerdir.[72]

Bu madde üzerindeki son konuşmayı **Başbakan Şükrü Saraçoğlu** yapmıştır. Bu madde belli olduktan sonra bu konuda saptanan bedelleri bu işleri bilenlerle görüştüğünü, bu değerlerin savaş başındaki toprak değerlerine hemen hemen eşit olduğu kanaatini edindiğini anlattıktan sonra bunun bugünkü fiyatlara göre düşük olduğunu ama bugünkü fiyatların kıstas alınamayacağını söylemiştir. Bunun nedenini de *"Yalnız unutmayalım ki, toprak üzerindeki fiyat artışına sadece siz ve sizin Hükümetinizin takip ettiği politika sebep olmuştur. Harp zamanında buğday fiyatını artırmak, yükseltmek, çiftçiyi korumak için çeşit çeşit tedbirleri birlikte aldık ve bu yüzden buğday fiyatlarını bir müddet hayli yükselttikten sonra 27 kuruş etrafında tutmak için çırpınmak-*

tayız.

Tacir sıfatıyla düşünecek olursak böyle bir tedbire ihtiyacımız yoktur. Bizim bunları satmamız lazımdır. Bunları satacak olursak buğday fiyatı bugünkü fiyattan belki de iki, üç defa daha aşağı inmiş olacaktır. Denek ki harp esnasındaki toprak fiyatıyla harpten evvelki toprak fiyatı arasındaki farkın büyük kısmını tevlit eden doğrudan doğruya Büyük Meclis'in ve onun Hükümetlerinin takip ettiği politika olmuştur. Onun için Komisyon'un tespit ettiği fiyat adildir, hakikidir" diye açıklamıştır. Bu konuşmadan sonra yapılan oylamada önergeler reddedilmiş, Komisyon'dan gelen madde aynen kabul edilmiştir.[73]

Daha çok ayrıntılı işlem düzenlemeleri niteliğindeki 22 ile 26 arasındaki maddeler üzerinde görüşmeler olmadan aynen kabul edilmişlerdir. **27'nci madde** ise toprak kamulaştırma ve dağıtım sürecinin gerektirdiği yargı işlemlerinin düzenlenmektedir. Bunun için işleri yerinde görmek üzere asliye mahkemesi yetkisiyle gerektiği kadar gezici mahkemeler kurulacak ve bu mahkemeler şifahi muhakeme usulü uygulayacaklardır. Danıştay'da görülecek davalarda bu kanunun uygulanmasına ilişkin olanlarına öncelik verilecektir. 28 ve 33'üncü maddelerdeki kamulaştırma ve haksız kamulaştırmalarda yapılacak işlemler üzerinde görüşme olmadan kabul edilmiştir.

34'üncü madde ile yasanın arazi verilecekler bölümüne geçilmiştir. Bu maddede arazinin aile reislerine verileceği, arazi verilmesinde bir sıra gözetileceği bu sıra da a) Hiç arazisi olmayıp başkalarının arazisinde ortakçılık, kiracılık yapanlar, b) Arazisi yetmeyen çiftçiler, c) Hiç arazisi olmayıp yerleşmiş bulunduğu yerde öteden beri tarım işçiliğiyle geçinenler, d) Göçebeler, göçmenler ve göçürülenlerden çiftçi olanlar, e) 58'nci madde uyarınca miras şirketinden ayrılanlar, f) Tarım ve Veteriner okullarını veya Tarım Bakanlığınca tanınmış tarım kurslarını bitirenlerden arazisi bulunmayanlar veya yetmeyenler g) Evvelce çiftçi olmayıp ta arazi edindiği takdirde çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığı'nca kanaat getirilenler" şeklinde saptanmıştır. Bu kapsama giren kimselerden müstakil bir işletme kurabilecek olanlara aile sahibi olmasalar dahi arazi verilecektir.[74] **35 ve 36'ncı maddeler** bu konuyu ayrıntılandırmaktadır.

37-44'üncü maddeler arazi verilme prosedürünü belirlemektedir. **Madde 37'**ye göre arazi Tarım Bakanlığı'nca verilecektir. **Madde 38'**de arazi isteyenlerin başvuru biçimleri belirlenmiştir. **39'uncu madde** verilecek toprağın miktar ve yerini saptamaktadır. "Hiç arazisi olmayanlara, bölgelere ve tarım çeşitlerine göre bir çiftçi ailesinin geçinmesine ve aile fertlerinin iş kuvvetlerinin değerlendirilmesine yetecek genişlik, kuvvet ve çeşitte olmak üzere küçük ara-

zi haddi içinde arazi" verilecektir. Verilecek arazinin imkan nispetinde bir yerde toplu olması gözetilecektir. **40'ıncı madde** değişik faaliyetleri içeren işletmelere ilişkin hesaplamalara izin vermektedir. **41'rinci madde**de ise başvuran bir kişiye oturduğu yerde toprak bulunamıyorsa, o bölge içinde bir başka yerde de elverişli toprak yoksa alıştığı iklim koşullarına uygun bir başka bölgede arazi verilecektir. **42'nci madde**ye göre ise arazi üzerindeki yapı ve tesisler bedel karşılığında borçlandırma yoluyla verilecektir.[75]

Kanunun mali hükümleri **45'nci madde**den başlamaktadır. Bu maddeye göre "Kamulaştırma bedeli eşit taksitlerle ve kamulaştırmayı takip eden yıldan itibaren yirmi yılda ödenecek "Toprak Tahvilleri" adlı Hazine tahvilleriyle ödenir. Her taksitte senelik yüzde 4 faiz yürütülür. Her yılın kupon vadesi 30 Eylüldür." "Her yıl yapılacak kamulaştırmalara göre Tarım Bakanlığı'nın teklifi üzerine Bakanlar Kurulu'nca belirtilecek miktarda tahvil çıkarılır."[76]

Meclis'teki görüşmeler sırasında eleştirilerin önemli bir kısmı verilecek hazine tahvillerinin yüzde 4 faizli olmasına yönelmiştir. Savaş içinde çıkarılan tahvillerin yüzde 7 faizli olmasına değinen konuşmacılar piyasada iki ayrı tür devlet tahvilinin bulunmasının toprak tahvillerinin piyasada önemli değer kayıplarına yol açacağı üzerinde durmuşlardır. Maliye Bakanı bu koşullarda yüzde 7 faizin yüksek olduğunu, Hükümet'in iç borçlanma faizlerini düşürmeye çalıştığını nitekim son günlerde Devlet Hazine Bonolarının da faizlerinin de yüzde 5'ten yüzde 4'e indirildiğini söylemiştir. **Şükrü Sökmensüer** ise yapılacak ödemelerin tümünün tahvil olarak değil ilk 1000 liralık bölümünün nakden geri kalan bölümün tahvil olarak ödenmesi önerisine Hükümet'in de katılması üzerine 45'nci madde bu değişikle birlikte kabul edilmiştir.[77]

46'ncı madde ise toprak dağıtılacakların nasıl borçlandırılacaklarını belirlemektedir. "Dağıtılacak arazi, yapı ve tesislerin karşılığı Maliye ve Tarım bakanlıklarınca belirtilecek esaslara göre tayin edilerek borçlandırmayı takip eden altıncı yılın Ocak ayından başlamak ve yirmi yılda, yirmi eşit taksitte ve faizsiz olarak ödemek üzere Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası adına senede bağlanacak ve senetler bankaya" verilecektir. Borçlunun ilköğretim çağına giren her çocuğu için geriye kalan borcundan yüzde 5 düşülecektir. Vadesinden önce ödenen taksitlerden de yüzde 5 iskonto yapılacaktır. Madde aynen kabul edilmiştir.

47'nci madde de ise toprak dağıtılacak çiftçilere kredi verilmesi düzenlemektedir. Arazi verileceklere Ziraat Bankası'nda oluşturulacak bir fondan, onarma ve işletme kredisi verilecektir. Komisyon tasarısına göre kuruluş kredisi 25 yıl vadeli, onarma kredisi 10 yıl, işletme kredisi 1 yıl vadeli olacaktır.

Bu kredilerin açılma şekline ve yüzde 5'in altında olacak faiz düzeyi Maliye, Tarım ve Ticaret bakanlıklarınca kararlaştırılacaktır. Madde görüşülürken yapılan bir değişiklik önerisiyle onarma kredisinin vadesi de 25 yıla çıkarılmıştır. **48'inci madde** özel fonun, her yıl bütçeye konulacak ödeneklerle ve 46'nci maddeye göre doğan alacaklardan yapılacak tahsisatlardan oluşacağını belirlemiştir. Madde 49-52 toprak dağıtılanların Zirai Donatım Kurumu, Tarım Bakanlığı ıslah istasyonları ve fidanlıklarıyla nasıl destekleneceği vb. hususlar belirlenmiştir.[78]

Madde 56, 57, 58 ve **59'**la dağıtılan toprakların yasanın amaçları doğrultusunda kullanılmasını garanti altına almaya çalışmaktadır. 56'ncı madde haklı gerekçeler olmadan bu kanunla verilen arazi ortakçılıkla işletilemeyeceğini ve kiraya verilemeyeceğini, 57'nci madde bu kanunla verilen toprak işletilmeyerek terk edilir veya özürsüz olarak ortakçıya veya kiracıya verilirse toprağın geri alınma prosedürünü belirlemiştir. 58 madde de toprağı alan borcunu ödemiş olsa bile 25 yıl 56 ve 57'cinci maddelerin hükümlerine tabi olacağı açık hale getirilmiştir. 59'uncu madde arazi verilen kişinin ölümü sonrasında mirasçıların işletmeyi nasıl sürdüreceklerini belirlemektedir.[79]

Yasada uygulamaya ilişkin değişik maddeler 60-66 arasında sıralanmıştır. Kanunun birinci görüşmesi 5 Haziran 1945'de tamamlanmıştır. Kanunun ikinci görüşmesi 11 Haziran 1945'de yapılmıştır. Bu toplantıya katılan 345 kişinin oybirliğiyle kabul edilmiştir. 104 kişi toplantıya katılmamıştır. 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanununu, 15 Haziran 1945'de 4760 sayılı **Toprak Bayramı Kanunu**'nun kabulü izlemiştir. Bu kanunla Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabul edildiği 11 Haziran gününü takip eden Pazar günlerinin her yıl toprak bayramı olarak kutlanması kabul edilmiştir. Yasanın çıkması ve Toprak Bayramı'nın ilanı basında kutlanacak bir başarı olarak yer alır.[80]

V. ÇİFTÇİYİ TOPRAKLANDIRMA YASASININ UYGULANMASI İÇİN ATILAN İLK ADIMLAR

1945 yılı bütçesine çiftçiyi topraklandırma konusunda bir ödenek konulmamıştı. Bu yıl bir hazırlık yılı olarak ayrılmıştı.11 Temmuz 1945'te **4784 Sayılı Teşkilat Kanunu** uygulamaya girdi. Bu kanunla 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun getirdiği işleri görmek üzere Tarım Bakanlığı içinde Toprak İşleri Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Bu genel müdürlük "Hazırlama ve Kamulaştırma", "Verme ve Kurma", "Denetleme" ile "İşlem ve Arşiv" şubelerinden oluşacaktır. Toprak dağıtımı işlemleri bir başkan, iki üye, yeterince

teknik personelden oluşan **Toprak Komisyonları**'nca gerçekleştirilecektir.

Artık örgütlenmeye geçilebilirdi. Toprak İşleri Genel Müdürlüğü'ne deneyimli bir kadastro mühendisi olan Tapu ve Kadastro Genel Müdür Yardımcısı Ahmet Salih Korur getirildi. İlk altı ayda örgütlenme geliştirilmeye başlamış, ölçme ve haritalamada çalıştırılacaklar eğitilmiş, tüzük, hukuki ve teknik yönetmelikler ve norm cetvelleri hazırlanmaya çalışılmıştır. Daha sonra Toprak Komisyonları'nda başkan ve üyeler özel bir kursa tabi tutulmuştur. Ayrıca ilk uygulama yapılacak 6 ilçe seçilmiştir. Dört ilin 12 ilçesinde gerekli tetkikler yapıldıktan sonra bunlardan 6'sının (**Eskişehir Merkez, Tire, Denizli Merkez, Sarayköy, Antalya Merkez ve Serik ilçeleri**) dar topraklı bölgeler olduğu ve uygulamaya geçilmesi kararı Bakanlar Kurulu'nca alınmıştır. Toprak sorununun en yoğun olduğu Güney Doğu Anadolu'dan değil de, ülke tarımının çok gelişmiş olduğu yörelerden başlanılmasının temel nedeni ilk deneylerin başarılı olmasını garanti altına almak içindir.

Bu bölgeler seçilirken çiftçilerin uyanık olması, bu yörelerde tarımın gelişmiş olması Tarım Bakanlığı'nın destek altyapısının örgütlenmiş bulunması, toprak sahipleriyle ortakçılar ve kiracılar arasındaki ilişkilerin gergin olmasına dikkat edilmiştir. Komisyonlar bu yörelere gitmiş ve çalışmaya başlamıştır. Bu çalışmalar yasanın ön gördüğü bildirimlerin köylülerce yapılamadığı yerine giden Komisyonların teknik elemanlarınca doldurulmak durumunda kalındığını göstermiştir. Bu bilgilerin toplanmasındaki zorluklar ilçeden daha büyük alanlarının uygulama bölgesi ilanına olanak bırakmadığı açıklık kazanmıştır.

Bu uygulamalardan alınan derslerle hazırlanan Çiftçiyi Topraklandırma Tüzüğü Danıştay'ın onayını aldıktan sonra Bakanlar Kurulu kararıyla 20 Mayıs 1947'de 3/5842 Sayılı Kararname'yle uygulamaya konulmuştur. İlk toprak dağıtımı 1947 yılında gerçekleştirilebilmiştir.

Korur bu görevde bir yıl çalıştıktan sonra Recep Peker Hükümeti'nin Tarım Bakanı Faik Kurdoğlu'na hazırladığı bir raporda 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çok formalist olduğunu, pratik uygulamaya elverişli olmadığını, 4784 Sayılı Teşkilat Kanunu'nun ise reformu tahakkuk ettirmeye katiyen müsait olmadığını, tam manasile bürokratik ve eski rutinlere bağlı bir teşkilat kanunu olduğunu, bu kanunla süratli ve az masraflı iş yapmağa imkan olmadığını belirtmiştir.[81] Bu rapora göre reformun etkin olarak gerçekleştirilebilmesi için arazi kadastrosuyla birleştirilebilecek bir mülhak bütçeli bir genel müdürlük kurulmasına gerek vardır.

Bu raporda uygulamanın değişik boyutlarını ortaya koyan bir uygulama

modeli oluşturulmuştur. Toprak reformu çalışmalarının özellikle finans boyutlarını ortaya çıkaran bu modelin sonuçları şöyle özetlenebilir:

Toprak İşleri Genel Müdürlüğü ilk aşama için kurulacak 25. komisyonla yılda 12.500 ailenin topraklandırılması için 20 yıllık bir program hazırlanmıştır. (Bu program 20 yılda 250.000 aileyi topraklandıracaktır. Oysa 1.000.000 çiftçi ailesine toprak dağıtılmasının gerektiği tahmin edildiğine göre uygulamanın ilk yıllarından sonra komisyon sayılarını artırmak dört misline çıkarmak gerekecektir.)

Yılda 12.500 aile topraklandırılırsa dağıtılan toprakların % 80'i devletten geleceği % 20'si kamulaştırılacağı kabulüyle 150.000.000 liralık toprak dağıtılacaktır. Kamulaştırılan topraklar için faiziyle birlikte 20 senede 43.898.000 ödenecektir. Bunun için ilk sene devlet bütçesine 125.000 lira konulacak, daha sonra bu miktar yıllık 2,25 milyon liraya çıkacaktır. Ama o yıllarda devletin toprak borçlanması senetlerinden elde ettiği yıllık tahsilat 5 milyon lirayı bulacaktır. Devletin tahvillerin karşılığı olarak yaptığı 20 yıldaki ödemenin toplamı 43.898.000 liranın karşılığı 39 yılda yaptığı tahsilat 127.437.500 lirayı bulacaktır. Devletin sağladığı gelirlerin fazlalığı kendi özel mülklerini ve hüküm ve tasarrufu altındaki toprağı dağıtmasından doğmaktadır.

Bu reformun finansman gereksinmesini hesaplamak için topraklandırılacak bir çiftçiye azami 1.000 lira tesis ve onarma, azami 1.000 lira donatım ve azami 250 lira işletme kredisi verileceği kabul edilmiştir. İşletme kredisinin faizi % 2,5 olacaktır. Tesis ve onarım kredisi 20 yıllıktır ve yıllık faizi % 0.75'tir. Donatım kredisi 7 yıllıktır yedi yıllık faizi % 0,50 olacaktır.[82]

Yılda 12.500 çiftçiye tesis ve onarma kredisi için bütçeye her yıl 6.250.000 lira konulacaktır. Devletin 20 senede koyacağı tahsisat toplamı 125 milyon lira olacaktır. Ancak devlet bu krediyi 76 milyon lirayla çevirecektir. Çünkü yedinci seneden sonra her yıl bütçeye konulacak tahsisat her yıl 552.875 lira azalacaktır. Devlet ise 39 yılda 18.500.000 lira faiziyle birlikte 143.500.000 lira tahsil edecektir. Donatım kredisinde de 125 milyon liralık bir kredi tahsisi söz konusudur. Ama bu krediyi çevirebilmek için 20 milyon lira sermaye tahsisi kafi gelecektir. 7 yılda geri ödeneceği için durum daha da elverişlidir. Yani 96 milyon sermaye bağlayarak 250.000.000 liralık bir kredilendirme gerçekleştirilmiş olacaktır.

Yılda 12500 çiftçiye toprak dağıtıldığı kabulüyle toprak sağlamak, tesis ve onarım kredisi ve donatım kredisi sağlamak için devletin her yıl bütçeden ayırması gereken tahsisatlar ile çiftçinin devlete yapacağı geri ödemelerin 44 yıllık akımını gösteren bir tabloda devletin 44 yılda koyduğu tahsisatlar top-

lamı 293.650.000 lira iken geri ödemeler toplamı 402.278.000 lira olmaktadır. Devlete kalan pozitif fark 102.627.000 liradır. Bu akım tablosunun ilginç yanı 15'inci yıldan sonra geri ödemelerin devletin koyacağı tahsisat miktarını aşmasıdır. Birinci yılda 12.610.000 lirayla başlayan tahsisat geri dönüş farkı, beşinci yılda 8.677.000 liraya, onuncu yılda 3.790.000 liraya düşmekte, on beşinci yılda fark hemen hemen sıfır olmaktadır.

25 komisyonun yıllık gideri ise 2.241.670 lira olacaktır. Yirmi yılda yapılan harcama toplamı 42.417.579 liraya ulaşacaktır.

Bu rakamlar toprak reformunun devlete büyük yük getirmediğini, uzun erimde devletin topraklarının değerlendirilmesi dolayısıyla devlete gelir sağlayabileceğini ve ayrıca dağıtım yapılan alanlarda kadastro hizmetlerinin görülmüş olmasının da ek bir yarar olacağını göstermektedir.

SON SÖZLER

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun nasıl bir ortamda geliştiğini gördük. Türkiye'de çok partili rejime geçişin arifesinde çıkan bu yasaya karşı çıkanlar belki de bu nedenle yüksek perdeden bir muhalefet sergilemişlerdir. Nitekim bu kanunun müzakeresi sırasında bu yasaya karşı çıkanların büyük bölümü DP'nin kurucu kadroları içinde yer almışlardır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kamulaştırma sınırı olarak kabul ettiği 5.000 dönüm Avrupa örnekleriyle karşılaştırıldığında oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bu miktar Bulgaristan'da 300 dönüm, İspanya'da kıraç topraklar için 4.000 dönüm, sulu topraklar için 300 dönüm, Finlandiya'da 2.000 dönüm, Litvanya'da 500 dönüm, Polonya'da 3.000 dönüm, Yugoslavya'da toprağın vasfına göre 750 ila 3.000 dönüm, Çekoslovakya'da ise toprağın cinsine göre 1500 ila 2500 dönümdür.[83]

Bu yasanın uygulanması 1947-1972 yılları arasında sürmüştür. Bu 25 yıllık sürede 5.236 köyde 432.117 yerli aileye toprak verilmiştir. Bu bir yılda ortalama 16.620 aileye toprak dağıtılması demektir. Dağıtılan toprağın aile başına ortalama büyüklüğü 51,64 dönüm olmuştur. İlginç olan husus DP'nin iktidara gelmesinden sonra da uygulamanın sürmüş olmasıdır. Bu iktidar döneminde 1950 yılında çıkartılan 5618 Sayılı, 1955 yılında çıkartılan 6603 Sayılı yasalarla iki değişiklik yapılmış, bu değişikliklerle pratikte karşılaşılan bazı sorunlara çözümler getirilirken, özel topraklar üzerindeki kamulaştırma yetkileri sınırlanmıştır. Dağıtılan toprak miktarı 22.314.000 dönümdür. Bu topraklardan sadece 158.000 dönümü kamulaştırılma yoluyla sağlanmıştır. Bu kamulaştırmanın 54.252 dönümü şahışlardan, 80.861'i vakıflardan, 18.475 dö-

nümü ise hususi idare ve belediyelerden yapılmıştır.[84]

Eğer bu uygulamanın genel bir değerlendirmesini yaparsak 4753 Sayılı Yasa çıkarılırken ön görülen 20 yılda 1.000.000 aileye toprak dağıtma hedefinin, 25 yılda yüzde 43'ünün gerçekleştirildiği., dağıtılan toprakların yüzde 20 kadarının kamulaştırılacağı öngörüsünün ise yüzde 0.7 düzeyinde kaldığı görülmektedir. Bu sayılar uygulamada kırsal kesimde toplumsal yapıyı değiştirme arayışının terk edilerek sadece devletin topraklarının dağıtımına dönüştüğü kanıtlamaktadır. Zaten 1948 yılında İnönü'nün yasanın muhaliflerinden Cavit Oral'ı Tarım Bakanı yapması 4753 Sayılı Yasa'nın radikal bir uygulamasından yapılmasından vazgeçildiğinin bir işareti olmuştu.[85]

Tabii ki böyle bir değerlendirmeyi yaparken dikkatli olmalıdır. Çünkü 1945 yılında 4753 Sayılı Yasa'nın görüşmeleri sırasında 1948 yılında yani üç yıl sonra başlayacak olan büyük çaplı bir tarımda makineleşme hareketine ilişkin bir vizyon gündeme gelmemiştir. Tabii eğer Türkiye'de tarımda büyük çaplı bir makineleşmenin vizyonuna sahip olunsaydı, 4753 Sayılı Yasa'nın geliştirilmesinde de çok farklı bir yol izlenebilirdi.

Bu saptamalar Çiftçiye Topraklandırma Kanunu'nun Meclis'ten geçtiği dönemde Dahiliye Vekili olan Hilmi Uran'ın, hatıratında yazdığı[86]

"İtiraf etmek icabeder ki… hem memleketteki bir takım topraksızları toprak sahibi ederek onları da müstakil duruma geçirmek, hem de yurt topraklarının sürekli işlemesini sağlamak şüphesiz hayırlı ve faydalı maksatlardı. Fakat bu maksatları sağlayacağım diye böyle bir kanunu çıkarmak da, aynı zamanda, memleketimizin iç bünyesini layıkıyla bilmemek veyahut da onu bilmiyor görünmek demekti. Nitekim sırf bu son sebep yüzünden kanun, Meclis'ten adeta zorlanarak çıkarılabilmişti ve kanunun çıkabilmesi için Başvekil Saraçoğlu, hususi gayretler sarfına mecbur olmuştu. Kanun Meclis'ten çıktıktan sonra da Halk Partisi aleyhtarları, bunu silah olarak ele almışlar… geniş propagandalar yaparak büyük arazi sahiplerini yer yer aleyhimizde kazanmışlardı.

Halbuki yurdumuzda, hiç sahipli araziye dokunmaya lüzum kalmaksızın da, topraksız vatandaşlara dağıtılabilecek her yerde bir çok arazi vardır. Öte taraftan büyük arazi sahiplerinden sahip bulundukları araziyi verimli surette işletmeyenleri, topraklarını fenni şekilde işletmeye mecbur edecek çok daha başka tedbirler mevcuttur. Bunlar, bilinen şeyler olduğu halde, büyük arazi sahipleri elinden, icabında topraklarının bir kısmının istimlak edilerek alınacağı şeklinde kanuna bir hüküm koymak, yurtda devamlı bir huzursuzluk yaratmış ve büyük arazi sahiplerini aleyhimize çevirmişti."

satırları kanımızca durumun gerçekçi bir değerlendirmesini yapmaktadır.

Özet: 1945 yılında dönemin özel koşullarında, tek parti iktidarının gücüyle, Meclis'te yoğun tartışmalarla kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, günün koşullarını, Meclis'in ve tarımın yapısını anlamak açısından önemli fırsatlar tanımaktadır. Makalede, Kanun'un kabul edilme süreci ve genel olarak yapısı ile uygulama sürecinde geçirdiği anlam değişiklikleri üstünde durulmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Tek Parti Dönemi, DP, tarımsal yapı, toprak reformu, ortakçılık, ağalık.

Abstract: Accepted in 1945 under the specific conditions of the period after a series of disputes during the Single Party rule in Turkey, the Land Code concerning the landless peasants provides a suitable ground for a better understanding both the structure of the agriculture and of the Turkish Parliement. This article concentrates on the legislation process of the Law and its content, along with the changes took place during its application.

Keywords: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Single Party Period, DP, agricultural structure, land reform, sharecropping, landlordship.

kebikeç / 23 • 2007

Türkiye Tarımında Yapısal Değişme Örüntüleri, Terör ve Yerinden Olmuş Nüfusun Yeniden Kırsal Alana Dönüş Koşulları

Abdulkerim SÖNMEZ*

Giriş

Türkiye'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 1980'lerin ortalarından beri yaşanan terör olayları ile bağlantılı olarak gerçekleşen yerinden olma ya da yaygın olarak kullanılan tabirle zorunlu göç süreci ülkede sürüp giden tarımsal dönüşüm, kırsal göç, yerinden olma ve kentleşme süreçleriyle eklemleşmiş ve aşina olunan sorunlara yeni boyutlar katmıştır. Bir bütün olarak bugün yaşanan sorunlar ülkenin toplumsal, siyasal ve iktisadi yapıları için ciddi tehditler oluşturmaktadır. Bu nedenle, bir yanda terör kaynaklı yerinden olma sürecinden, diğer yanda ise genel iktisat politikaları ve toplumsal gelişme dinamiklerinden kaynaklanan tarımsal yapılardaki değişme ve gelişme örüntülerinin olgusal verilere dayalı olarak bir analizinin yapılması ülkenin önünde duran sorunlar ve imkanlar hakkında bir öngörü kazanılması ve yeni siyasaların şekillendirilmesine katkı sağlanması bakımlarından büyük önem taşımaktadır.

Bu çerçevede olarak, yerinden olmuş nüfusun rehabilitasyonu amacıyla uygulamaya konulmuş olan *Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi*'nin amaçladığı hedeflere ulaşabilme kabiliyetinin tarımsal yapıların içinde bulunduğu durum ve yerinden olmuş nüfusun geçirmekte olduğu değişme ve dönüşmeler ekseninde değerlendirilebilmesi özel önem taşımaktadır. Böyle bir çaba aynı zamanda Türkiye'de tarımsal-kırsal yapıların uzun erimli dönüşüm yol ve biçimleri hakkında yeniden bir değerlendirme yapmayı da ister istemez bir ihtiyaç olarak ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca, bir yanda yerinden olma sürecinin ulus-

* Yrd. Doç. Dr. Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

lararası müdahaleye açık bir sorun haline gelmiş olması, diğer yanda ise tarımın dönüştürülmesinin Avrupa Birliği ile üyelik müzakere sürecinin önemli konularından biri olduğu dikkate alınacak olursa, böyle bir analizden müzakerelerin yürütülmesi esnasında dikkate alınabilecek bir takım öngörüler çıkarılması da mümkün görünmektedir.

Olgusal verilerin analizine geçmeden önce hem terör ve yerinden olma sürecinin biçim ve boyutları hem de bunların genel yapısal dönüşüm süreciyle önemli eklemleşme noktaları hakkında kısa bir betimlemede bulunmakta yarar vardır.

2. Yerinden Olma Süreci ve Kırsal-Tarımsal Yapılar

PKK'nın 1984 yılında askeri ve sivil hedeflere yönelik silahlı saldırıları Türkiye'de terör kaynaklı yerinden olma sürecinin başlangıcını oluşturur. Çok kısa bir süre içinde terörün nokta hedeflere saldırı yoluyla halkta korku uyandırmaktan bütün bir bölgeyi bir lojistik destek, güç ve egemenlik alanına dönüştürme hedefine yönelmesi ile birlikte özellikle kırsal alanın asayiş ve güvenliğinin olağan güvenlik örgütlenmesi yoluyla sağlanması ve sürdürülmesi önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu durumun yarattığı asayiş ve güvenlik tehdidine karşı bir tedbir olarak hükümetler kırsal yerleşimlerin PKK saldırılarına karşı kendilerini korumalarına imkan verecek şekilde geleneksel köy koruculuğu sistemini paramiliter bir yapıya dönüştürerek yeniden örgütlemişlerdir. Buna ek olarak, bu düzenlemenin etkin bir şekilde yeniden örgütlenemediği yerler ile PKK'nın kendisine lojistik destek sağlanması talebine karşı etkin bir şekilde direnme göstermeyen veya gösteremeyen kırsal yerleşimlerden gerekli görülenlerin boşaltılması uygulaması başlatmışlardır. Bu durum, birçok yerde kırsal nüfusu gece PKK yanlısı, gündüz güvenlik kuvvetleri yanlısı olarak davranmak gibi her bakımdan zor bir varoluş içine çekmiştir.

Öte yandan, kırsal alanda asayiş ve güvenliğin olağan usul ve vasıtalarla sürdürülemiyor oluşu, benzer durumlarda sık sık karşılaşıldığı üzere, ahlaki ve siyasal bir boşluk yaratmış ve bu boşluk çatışmaların yoğun olarak yaşandığı bölgelerde aileler, soy grupları veya aşiretler arasında bir şekilde sürüp giden güç mücadelelerinin ve eskinin çözümlenmeden bırakılmış sorunlarından kaynaklanan çatışmaların yeni bir kisve ile canlanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, yerinden olma sürecinin ardında sadece güvenlik güçleri ile PKK arasında meydana gelen çatışmalardan ve tarafların muhalif talep ve baskılarından isteyerek veya zorda kalarak uzaklaşmak gereği değil, fakat aynı za-

manda yerel ölçekte sürüp giden diğer çatışmalardan da isteyerek veya zorda kalarak uzaklaşmak gereği gibi iki katmanlı bir süreç vardır. Dahası, bu her iki çatışma biçiminin bütün bir bölgeye yayılması olağan iktisadi faaliyetlerin de çeşitli biçimlerde kesintiye uğraması ya da bunların ancak kısıtlı bir şekilde yürütülebilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu bakımdan üzerinde en çok durulan engeller hükümetçe konulan mera-yaylalara çıkma yasakları ile boşaltılmış köylerin bazılarının mayınlanmasıdır.

Ancak, bundan daha önemlisi kırsal nüfusun kendi yerleşim birimleri içinde yürüttükleri olağan tarımsal üretim faaliyetleri ile kendi yerleşimleri dışında yürüttükleri gelir getirici diğer faaliyetler arasında kurmuş oldukları bağlantı ve dengelerin zorunlu olarak kesintiye uğraması veya bütünüyle kırılması olmuştur. Bunun bir sonucu olarak, örneğin, küçük bir arazi parçasını işlemek ile mevsimlik işgücü göçünden elde edilen gelirin birleştirilmesine dayalı bir iktisadi varoluş kırsal alanda yerleşim güvenli olmadığı için sürdürülemez bir varoluş haline gelmiştir. Bundan dolayıdır ki, terör kaynaklı yerinden olma sürecinin kitlevi bir vasfa büründüğü yıllarda bile iktisadi etkenlerden kaynaklanan göç durmamış sadece ağırlığı geri plana düşmüş, aksine, çatışmaların nispeten kesildiği yıllarda iktisadi etkenlerin tetiklediği ya da zorladığı göçler tekrar ön plana geçmeye başlamıştır.

Meydana geldiği yer bakımından terör kaynaklı çatışmalar ve yerinden olma vakaları belli illerle sınırlı kalmıştır. Bu illerin başlıcaları Ağrı, Adıyaman, Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkari, Mardin, Muş, Siirt, Şırnak, Tunceli ve Van'dır. Ancak, terörün toplumsal, siyasal ve iktisadi maliyet ve etkileri ülke ölçeğinde ele alınması gereken ve her ne açıdan bakılırsa bakılsın çok ağır bir maliyettir. Ulusal düzeydeki bu ağır maliyet, ulusal bir siyasi, iktisadi ve toplumsal bütünün parçaları olarak aynı illerdeki tarımsal yapıların değişim ve dönüşümlerini ayrıca etkilemiştir.

Terör kaynaklı çatışmalardan ortaya çıkan toplumsal, siyasal ve iktisadi maliyeti hesaplamak şüphesiz ki, güç bir iştir. Ancak, mevcut kimi veriler yardımı ile durumu kısmen resmetmek mümkün görünmektedir. İlk olarak, terör kaynaklı çatışmalar sonucunda 2000 yılına kadar 35 binden daha fazla bireyin hayatını kaybettiği (Özcan, 2002'den aktaran Varol, 2006: 3) tahmin edilmektedir. Şimdilerde ise bu rakamın 40 bine yaklaştığı güncel haberlerde resmi yetkililerce telaffuz edilmektedir. İkinci olarak, konu hakkında yapılmış en yeni ve en kapsamlı bir çalışma olan *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması* sonuçlarına göre, ülke nüfusu içinde 2.7 milyon bireyin en son yaptığı göç etme eylemi Birleşmiş Milletler Örgütü'nün 'ülke içinde yerinden

olma' tanımına uygun düşmektedir. Bu nüfusun yaklaşık yarısının (yüzde 48.6'sı) yerinden olması ya da zorunlu göçü terör ve güvenlik kaynaklı etkenlerden, diğerlerininki ise aileler arası çatışmalar, toplumsal dışlamalar, ağa baskısı, bayındırlık projeleri, sel, deprem vb doğal etkenlerden kaynaklanmıştır. Aynı araştırmanın verilerine göre, terör ve terör kaynaklı çatışmalardan en çok etkilenmiş olan ve yukarıda adları belirtilen 14 ilden 1986 ile 2005 yılları arasında yerinden olan nüfusun 1,077,440 olduğu ve bunların 837,200'ünün (yüzde 77.7'si) kırsal kökenli oldukları tahmin edilmektedir. Bu nüfusun yüzde 32'si 1991 yılından önce, geriye kalan yüzde 68'i ise 1991 yılından sonra yerinden olmuştur. Terör ve terör kaynaklı çatışmalar nedeniyle yerinden olan bu nüfusun halen yüzde 10.1'inin aynı illerin başka kırsal yerleşim yerlerinde, yüzde 40.4'ünün aynı illerin kentsel merkezlerinde, yüzde 33.9'unun ülkenin güney ve batı yörelerindeki büyük kentlerin merkezlerinde[2] ve 15.6'sının ise yine bu sonraki kümede yer alan illerin kırsal alanlarında yaşadığı tahmin edilmektedir (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 59-60, 62).

Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması'nda, terör ve terör kaynaklı çatışmalar sonucu yerinden olmuş nüfusun etnik, dinsel ya da dilsel vasıflarına ve PKK ya da güvenlik güçlerinin yerinden olma üzerindeki doğrudan etkilerinin ne olduğuna dair herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bununla birlikte, daha önce Aile Araştırma Kurumunca yaptırılmış olan *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları* çalışmasında: (1) araştırmada kapsanan ve kendilerinin terör ve güvenlik nedeniyle göç etmiş olduklarını beyan eden hanehalklarının yüzde 48.6'sının PKK tarafından, geriye kalanların ise güvenlik güçleri ve köy korucuları tarafından göç etmeye zorlandıkları, (2) PKK tarafından göç etmeye zorlanmış olanların yüzde 79'unun anadilinin Kürtçe'nin farklı lehçeleri, yüzde 10.8'inin anadilinin Türkçe ve bir o kadarının anadilinin ise Arapça olduğu, (3) kendilerinin güvenlik güçleri ve köy korucuları tarafından göçe zorlanmış olduğunu beyan edenlerin ise yüzde 98.2'sinin anadilinin Kürtçe'nin farklı lehçeleri, geriye kalanların anadillerinin ise Türkçe ve Arapça olduğu rapor edilmektedir (Türkyılmaz *ve diğ.,* 1998: 72, 121). Üçüncü olarak, yerinden olma ve kırsal göçün kırsal nüfus üzerindeki etkisi süreçten doğrudan etkilenmiş her ilde aynı düzeyde değildir. Örneğin, *1997 Köy Envanteri*[3] (s. 160-1) verilerine göre, 1993

[2] Bu iller Ankara, İstanbul, İzmir, Bursa, Kocaeli, Manisa, Antalya, Mersin, Adana ve Malatya'dan oluşmaktadır.

[3] Metin içinde bu ve Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından yayımlanmış olan diğer veri kaynaklarına isimleri ile atıfta bulunulacaktır. Bu yayınlar Kaynakçada ayrı bir başlık altında sıralanmıştır.

ile 1997 yılları arasında kırsal göç ve yerinden olma süreci bu illerin kırsal yerleşimlerinde 1997 yılında meskun nüfusunun yaklaşık dörtte birine ulaşan bir nüfusu kırsal yerleşim dışına itmiştir. Bazı illerde bu şekilde dışarı itilmiş olan nüfus 1997 yılında meskun kırsal nüfusa eşit rakamlara ulaşmakta, hatta bir örnekte, Tunceli'de, meskun nüfusu aşmaktadır.

Dördüncü olarak, terörle askeri mücadele ulusal ekonomi üzerinde oldukça yıkıcı bir etki doğurmuştur. Bir tahmine göre, bu amaçla 2000'li yıllara kadar yapılan harcamaların yekunu 120 milyar ABD dolarını aşmış olup, bu miktar aynı dönem itibariyle ulusal borç stokunun yaklaşık olarak yarısına eşittir (Özcan, 2002'den aktaran Varol, 2006: 3). Terörle askeri mücadele için harcanan bu miktar ulusal borç stokunun artması ve süreğen enflasyonun ardında yatan en önemli etkenler arasında yer almaktadır. Devletin içine girdiği borçlanma sarmalı ve yüksek enflasyon önce 1994'te, ardından da 2000 ve 2001 yıllarındaki büyük iktisadi bunalımların hazırlayıcıları olmuşlar ve bu bunalımlar IMF kanalı ile yapılan dış borçlanmalar yoluyla aşılmaya çalışılmıştır. Terörle askeri mücadele için harcanan meblağın ulusal toplumsal ve iktisadi kalkınma için harcanmış olması halinde bugün nasıl bir tablo ile karşılaşabilecek olduğumuz tahayyül etmek güç olmasa gerektir. Ancak, gelişmelerin aksi yönde seyretmiş olmasının sonuçları da aşikardır. Nitekim, 1994 iktisadi bunalımının hemen ardından yürürlüğe konan tasarruf tedbirlerinden tarımın desteklenmesi için yapılan harcamalar da nasibini almışlar ve bunun bir sonucu olarak ulusal gıda politikası için temel öneme sahip olan hububat ve şeker pancarı ile tütün haricindeki tarımsal ürünler destekleme kapsamı dışına çıkarılmış ve tarıma verilen doğrudan destek miktarında önemli bir daralma meydana gelmiştir (bak. Devlet Planlama Teşkilatı, 2000: 26; Günaydın, 2005: 153).

Türkiye'de devletin tarıma verdiği destek şüphesiz ki, destekleme alımları ile sınırlı değildir. Aksine, gübre, ilaç, tohumluk, damızlık hayvan gibi girdi destekleri; yıllık üretimin sürdürülmesi için kullanılan çevirme kredisi, uzun dönemli yatırım kredileri, teçhizat ve makine satın alımı için verilen krediler, ihracat kredisi; araştırma, eğitim ve yayım hizmetleri gibi daha birçok alanda tarıma *doğrudan* destek verilmektedir (bak. Devlet Planlama Teşkilatı, 2000: 25-37). Tarıma her yıl verilen toplam desteğin parasal miktarı, 1990'lı yıllarda yıllık tarımsal üretim değerinin üçte birine yakın bir düzeyde seyretmiş olup, bu bakımdan destek nispeti en azından OECD ülkelerinde verilen destek ile yaklaşık olarak aynı düzeydedir. Ancak, aynı dönemde tarıma verilen toplam destek miktarının GSMH'ya oranı Türkiye'de yıllık yüzde 6-8 arasın-

da değişirken OECD ve AB ülkeleri, ABD ve Japonya'da yüzde 1-1.5 arasında değişmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 2000: 38). Dolayısıyla, Türkiye'nin tarıma verdiği destek tarımsal üretim değeri dikkate alındığında, gelişmiş ülkelerin kendi ulusal tarımlarına verdikleri toplam desteğe yakın, ancak GSMH'ya nispetle yaklaşık 5 kat daha yüksekte seyretmiştir.

Tasarruf Tedbirleri kapsamında destekleme kapsamının daraltılmasını 1995 yılında imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması'ndan doğan yükümlülükler izlemiştir. 1995 anlaşması, destekleme alımı, girdi sübvansiyonu, gümrük vergileri ve kotaları ve ihracat sübvansiyonu gibi uygulamalardan kaynaklanan tarımı koruma uygulamalarının ülkelerin gelişmişlik düzeyini dikkate alarak izleyen on yıllık süre içerisinde azaltılmasını ve bu suretle dünya ölçeğinde tarım ürünlerinin ticaretinin de serbest rekabet kuralları çerçevesinde yürütülebileceği bir ortam oluşturulmasını amaçlamaktadır (Akder, 2005: 14-15). Türkiye bu anlaşmaya gelişmekte olan ülke statüsünde girmiştir ve "…hayvancılık ürünleri, çay, tahıllar, buğday unu, şeker, domates ve işlenmiş tütün gibi ürünlerde indirime yüksek gümrük vergilerinden başlamış, net ithalatçı olunan ürünlerde ve ihracata dönük sanayi ara mallarında düşük tarife oranlarında yüksek indirim tercih edilmiştir. Örnek olarak, bitkisel yağlar, ipek ve pamuk sayılabilir" (Akder, 2005: 16). İhracat sübvansiyonlarındaki azaltmalar söz konusu olduğunda ise 44 ürün ya da ürün grubunda azaltma yapmayı taahhüt etmiş (Akder, 2005: 16) ancak "… bütçe zorlukları nedeniyle zaten kullanmadığı dışsatım sübvansiyonlarının indirgenmesi hükümlerinden olumsuz etkilenmemiştir" (Günaydın, 2005: 152).

1990'lı yıllarda tarımsal yapıları etkilemeye başlayan bir başka gelişme Türkiye'nin Avrupa Birliği ile üyelik müzakerelerine giden sürecinin daha bir somutluk kazanması ve bu çerçevede tarımsal yapıların Avrupa Birliği tarımsal yapı ve politikaları ile uyumlu hale getirilmesi gereğidir. Bu yöndeki gelişmelerin ulusal tarımsal yapılarda 1991 ile 2001 yılları arasında meydana gelen değişmeleri doğrudan etkilemesi söz konusu değildir. Yine de geleceğe yönelik beklentilerin politika ve uygulamaların aldığı somut içeriği şekillendirmede bir etken olduğunu belirtmek gerekir. Bu bakımdan en dikkate değer husus özel olarak tarımsal yapıların dönüştürülmesine yönelik politikalardan ziyade genel olarak iktisadi kalkınma, liberalleşme ve yapısal uyum politikalarının 1980'lerden itibaren hız kazanmış olmasıdır. Başka bir özel etken söz konusu olmasa bile bu yeniden yapılanma süreci küçük işletmelerin bekasını tehdit eden bir nitelik arz etmektedir (bak. Aydın, 2001) ve bugün artık devletin kendi bekası ile küçük üreticiliğin bekası arasında kurmuş olduğu bağla-

rın yeniden örgütlendiği bir döneme ulaşılmıştır. Cumhuriyet döneminin başlangıcından 1980'li yıllara kadar ülkede tarım çağdaş bir sınai ekonominin yaratılması için ihtiyaç duyulan mali kaynakların asli üreticisi olmuştur. Köylülüğün rejime sadakat içinde kendini dönüştürmesinin karşılığı olarak, Hann (1990)'ın ifadesiyle, devletin de köylülüğün talepleri karşısında evcilleşmeyi kabul etmesine dayanan karşılıklı ilişkiler, bu dönemden itibaren ulusal ekonominin kesin olarak kentli ve sınai bir nitelik kazanmasıyla birlikte, artık devletin sürdürmeyi istemediği bir ilişki haline gelmiş görünmektedir. Bu yeni dönemde köylülükten üstlenmesi istenen yeni misyon sınai-kentli bir ekonomiye ayak bağı olmamak ve bir meslek kategorisi olarak kendi çıkarlarını akılcı bir şekilde kovalayacak şekilde yeniden örgütlemektir. Tarım kredi ve satış kooperatifleri üzerindeki devlet himaye ve desteğinin çekilip, bu örgütlerin özerk bir yapıda işlevlerini sürdürmelerinin istenmesi tarımın ve tarımsal üreticilerin yeniden örgütlenmesinin biçimlerinden biridir. Ancak, çağdaş bir sınai ekonomi ve işbölümü içinde çıkarlarını rasyonel bir şekilde kovalayacak bir şekilde yeniden örgütlenmek sadece üst örgütlenmeler düzeyinde değil, işletme düzeyinde de yeniden örgütlenmeyi, küresel ekonomi ve serbest rekabet ortamının şartları içinde üretim faaliyetlerini, ürün desenlerini de yeniden örgütlemeyi gerektirmektedir. Köylülüğün toplam nüfus içindeki ağırlığının büyük oranda gerilemiş olması demokratik bir siyasal sistem içinde devletin karar ve uygulamalarını kendi lehine etkileme kabiliyetini de büyük ölçüde sınırlamaktadır.[4] Bununla birlikte, tarımın ve köylülüğün kendini yeniden örgütlemesi devletin geri çekilmesi ile değil, aksine belki daha fazla sürece dahil olması; vesayet yerine geliştirici himayesini daha fazla sürece katması ile mümkün olacak görünmektedir. Avrupa Birliği ile müzakere süreci bu bakımdan önemli bir süreç olacaktır.

Terör bağlantılı yerinden olma ve kırsal göç sürecinin devlet ile köylülük arasındaki ilişkilerin ve ulusal tarımsal yapıların köklü bir dönüşüm içine girdiği bir dönemle çakışması ve terörün mali yükünün tarımsal desteklerin azaltılması yöndeki bazı temel politikaların acele ile uygulanmaya konulmasını bir zaruret haline getirmiş olması, bu süreçlerden birinin etkisini diğerinin etkisinden bağımsız olarak değerlendirmeyi büyük ölçüde güçleştirmektedir. Ancak, niteliksel olarak bu etkilerden birinin genel ve kuşatıcı, diğerinin ise bu genel tablonun içinde özel biçim ve örüntülere sahip hızlandırıcı bir etken olduğu dikkate alınacak olursa, yerinden olma süreci yaşanmamış olsaydı so-

[4] Örneğin, 2006 yılı Temmuz ayı sonunda üreticilerin fındık fiyatları ve satın alma politikası konusunda hükümet uygulamalarına olduğu kadar kendi öz örgütleri olan Fiskobirlik'e karşı gösterdikleri büyük tepki ancak sınırlı ölçüde etkili olmuş görünmektedir.

nucun nasıl olabileceğini diğer illerin durumundan hareketle tahmin etmek bir ölçüde mümkün görünmektedir.

3. Veriler ve Analiz Yöntemi

Bu araştırmada istihdam edilen veriler esas itibariyle *1991* ile *2001 Genel Tarım Sayımı* sonuçlarına dayanmakta olup, bunlardan yapısal özellikleri yansıtan toprak mülkiyeti, işletme büyüklükleri ve toprak dağılımı, toprağı tasarruf biçimleri ve işletmelerin yürüttükleri tarımsal faaliyetin biçimleri olmak üzere dört kategoride yer alan veriler üzerine odaklanılmaktadır. Gerekli ve mümkün olan yerlerde, bu verilerin analiz ve yorumuna derinlik katmak amacıyla daha önceki dönemlerde yapılan tarım sayımı verilerinden, genel nüfus sayımı verilerinden ve alan araştırması sonuçlarından da yararlanılmaktadır. Aşağıdaki analiz bölümünde de görüleceği üzere, Türkiye tarımında ulusal düzeyde bugün itibariyle gözlemlenen değişme örüntülerinin en azından bir kısmının 1980'lerin ortalarında boy göstermeye başlamış olması mümkündür. Benzer şekilde terörle bağlantılı yerinden olma süreci de, yukarıda belirtildiği üzere, yine 1980'lerin ortalarında başlamıştır. Bu nedenle analiz için seçilen verilerin kapsadığı zaman aralığı ile olayların gerçekleştiği zaman aralığının birbirleri ile bütünüyle uyuşmadığı aşikardır. Ancak, 1980'den sonraki tarım sayımlarının her on yılda bir yapılmakta oluşu, 1991 öncesinde yapılmış olan tarım sayımlarının belirtilen bu dört yapısal unsur hakkında il düzeyinde veri içermiyor olması ve 1991 ile 2001 sayımlarının verilerinin tasnif edilme biçimlerinin büyük oranda aynı olmasından ötürü bu iki sayım sonuçları burada ele alınan olaylar ve süreçler ile en fazla örtüşen ve süreç içindeki değişmeleri aynı derinlikte takip etmeyi mümkün kılan verilerdir.

Bu veriler, biri mutlak, diğeri ise izafi değişme oranları olmak üzere, iki değişme ekseninde analiz edilmektedir. *Mutlak değişme oranı* verili bir olay kümesi (diyelim belli bir işletme büyüklüğü kümesi) içinde birbirini izleyen iki zaman kesitinde meydana gelmiş olan değişmenin yönünü ve hızını göstermektedir. Bunun hesaplanması için istihdam edilen formül şöyledir: [(*mutlak değer* z_2*-mutlak değer* z_1*)/mutlak değer* z_1 *x 100*]. İzafi değişme oranı ise verili bir analiz birimi (yani il kümeleri ve genel olarak ülkenin tamamı) içinde birbirini izleyen iki zaman kesitinde olay kümelerinde gözlenen farklı hız ve yöndeki mutlak değer değişmelerinin tarımsal yapının bütününde meydana ortaya çıkardığı değişmenin yönünü ve hızını göstermektedir. İzafi değişme hesaplamalarında verili bir olay kümesinin (yine örneğin belli bir işletme bü-

yüklüğünün) bir analiz kümesinin (diyelim il kümeleri) tarımsal yapısı içindeki oransal değerlerinde meydana gelen değişmeler dikkate alınmaktadır. Bunun hesaplanması için istihdam edilen formül ise şöyledir: [(*oransal değer* z_2- *oransal değer* z_1)/*oransal değer* z_1 *x 100*]. İstihdam edilen analiz birimleri ise şunlardan oluşmaktadır: (1) terör olaylarının ve terörle bağlantılı yerinden olma vakalarının en yoğun yaşandığı 14 il ki, bunların isimleri yukarıda belirtilmiş olup, bundan böyle bu birim içinde yer alan illere *terörden doğrudan etkilenmiş iller* olarak atıfta bulunulacaktır, (2) diğer iller, ve (3) Türkiye geneli. Belirtilen bu ilkeler dahilinde yapılan istatistiksel analizlerden elde edilen sonuçlar özet tablolar halinde metnin ilgili yerlerinde sunulmakta olup, önemli görülen noktalarda alt kümelerde gözlenen duruma dair açıklamalara da yer verilmektedir.

4. Tarımdaki Yapısal Değişmelerin Örüntü ve Boyutları

İstatistiksel analizlerden elde edilen olgusal sonuçları bir bakış açısına yerleştirip yorumlayabilmek için Türkiye'de toprak mülkiyetinin, tarımın ve köylülüğün durumu ve dönüşüm sürecinin belli başlı konularını akılda bulundurmakta yarar vardır. İlk olarak, Türkiye coğrafyası tarihsel olarak küçük köylülüğün hissedilir bir ağırlık taşıdığı bir coğrafya olmuştur. Bu tarihsel yapının ortaya çıkmasında ve devamında Osmanlı toprak dağıtım sisteminin ve köylünün toprağı tasarruf hakkının korunması yönünde devlet ile köylü arasındaki zımni fakat temel bir sözleşmenin önemli bir yeri vardır. Osmanlı toprak hukuku uzun bir dönemde gelişmiş olduğundan devlet, köylü ve toprak arasında tesis edilmiş olan ilişkilerin tamamını bütün dönemleri kapsayacak şekilde tek bir çerçevede ifade etmek güçtür (bak. İnalcık, 1993: 4-8, İslamoğlu 2000). Ancak, Cumhuriyet döneminin tarihsel ve hukuksal arka planını oluşturması ve kendisinden önceki çeşitli uygulamaları olabildiğince tek bir hukuki çerçevede tanzim etmesi nedeniyle *1858 Arazi Kanunnamesi*'ni burada bir atıf noktası olarak dikkate almakta yarar vardır.

1858 Arazi Kanunnamesi Osmanlı Devleti'nin hükümranlık alanı içindeki arazileri mülk, mîrî, vakıf, metruk ve mevat olmak üzere beş kısma ayırmaktadır. *Mülk* araziler bir mesken veya ikametgahın ayrılmaz bir parçasını (*tetimme-i sükna*) oluşturan ve yarım dönünü geçmeyen arsalar, mîrî araziden aktarma yoluyla mülk edinilmiş araziler, öşre tabi araziler ve fetih döneminde fatihine mülk olarak verilmiş olup haraca tabi araziler olmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır. *Kanunname* bunların mülk araziler olduklarını teyit

etmekte ve ilgili düzenlemelerin fıkıh kitaplarında yapılmış olduğundan hareketle bu arazilerle ilgili başka herhangi bir düzenleme getirmemektedir. *Mîrî* arazi ise sahiplik hakkı (*rakabe*si) Beytülmal'a ait olup, ihale edilmesi ve birinin denetimine verilme işlemi devlet tarafından yapılan (madde 3) ve üzerinde yıllık ekim suretiyle tarımsal üretim yapılan araziler ile hayvan yemi üretimi yapılan arazilerden oluşmaktadır (madde 9 ve 10). *Vakıf* araziler, mülk arazi iken belli bir senet ile vakfedilmiş araziler ile mîrî arazi iken devletten izin alınarak belli bir amaç için vakfedilmiş arazilerden oluşmakta olup, vakıf arazilerin bu ikinci türünün mülkiyeti Beytülmal'a aittir ve üzerinde icra edilecek haklar *Kanunname* hükümlerine tabidir (madde 4). *Metruk* araziler esas itibariyle kamunun ortak kullanımına tahsis edilmiş olan yollar ile belli bir yerleşim yerindeki cemaatin (köy veya kasaba gibi) ortak tasarrufuna tahsis edilmiş olan pazar ve toplanma yerleri, otlaklar, meralar, yaylalar, koruluk ve baltalık gibi arazilerden oluşmaktadır. Başka cemaatlerin bu arazilerden yararlanması ancak kendisine tahsis edilen cemaatin müşterek iznine tabi kılınmış ve bu iznin bir bedel karşılığında verilmesi halinde elde edilen gelirin cemaatin üyelerine eşit olarak dağıtılması hükmü getirilmiştir (madde 5). *Mevat* araziler ormanlar, dağlar, kayalıklar gibi tarıma uygun olmayan veya henüz tarıma açılmamış arazilerden oluşmaktadır (madde 6). Bu hükümlere göre, mülk araziler ile mülk iken belli bir senetle vakfedilmiş araziler dışındaki bütün arazilerin mülkiyeti veya nihai sahiplik hakkı devlete aittir. Ayrıca, mîrî arazilerdeki madenlerin tamamı, metruk ve mevat arazilerdekilerin ise beşte biri devlet mülkiyetindedir (madde 7, 107). Buna karşılık olarak, mîrî araziler üzerine izin almak suretiyle inşa edilmiş mesken ve diğer taşınmazlar ile yine bu araziler üzerinde dikilmiş meyve ve sair ağaçlar ve bağların mülkiyeti bunlar üzerinde sahiplikleri sarih olan kişi veya kurumların özel mülküdür fakat arazinin üzerinde bulunanların mülkiyet hakkı hiçbir şekilde toprağın kendisi üzerinde mülkiyet hakkı doğurmaz (madde 25-32).

Devletin sahipliği altında olup, üzerinde yıllık ekim yapılan veya çayırı hayvan yemi olarak biçilen tarımsal alanlar, yani mîrî araziler, bir ve ya birkaç kişiye ya da topluluğun "hey'et-i mecmuasına" değil, ahaliden her bir şahsa ayrı ayrı tapular tanzim edilerek işlemek üzere tahsis edilir (*Arazi Kanunnamesi*, madde 8). Devletçe izin verilmiş veya üretilmesi uygun bulunmuş ürünleri üretmek ve meşru bir sebep olmaksızın üretime üç yıl ara vermemek kaydıyla, köylünün kendisine bir tapu bedeli karşılığı verilmiş arazi üzerindeki tasarruf hakkı süreklidir. Bu tasarruf hakkı akrabalık bağının türü ve de-

recesine göre düzenlenmiş bir öncelik sırasına göre[5] bedelsiz olarak miras edinilir (madde 54-90) ve tasarruf hakkını kendi elinde bulunduran kişi tarafından bedelsiz veya bedel karşılığı olarak başkalarına devredilebilir (madde 39). Bir birey, cemaat veya kurumun belli bir arazi üzerindeki mülkiyet veya tasarruf hakkının kanıtı bu amaçla düzenlenmiş olan bir senet ile bu hakkın tapu siciline kaydolmuş olmasıdır.

Devlet ile köylülük arasında tesis edilmiş olan bu zımni sözleşme Cumhuriyet döneminde de sürdürülmüştür. 4 Ekim 1926 yılında yürürlüğe giren *Medeni Kanun*'un[6] ayni haklara ilişkin hükümleri ile Osmanlı döneminde toprak üzerinde birey, cemaat veya kurumlara tanımış olan ve tapu sicillerinde kayıtlı bulunan mülkiyet hakları teyit edilmiş, tasarruf hakları da bir özel mülkiyet hakkı olarak tanımış ve tescil etmiştir. Öncelikle, 1926 *Medeni Kanunu* mülkiyet hakkının temel unsurunu "kanun dairesinde dilediği gibi tasarruf etme hakkı" (madde 618), kapsamını ise malik olunan şeyin "bütün mütemmim cüzlerine" (madde 619) ve "bütün tabii semerelerine" malik olma (madde 620) şeklinde tanımlayarak mîrî arazi rejiminin ayrı ayrı haklar şeklinde tanzim ettiği mülkiyet, istimal ve tasarruf haklarını tek bir mülkiyet hakkı kapsamında toplamıştır. Gayrimenkul mülkiyeti söz konusu olduğunda, özel mülkiyet hakkının kapsamı madenler dahil toprağın altında ve üstünde olan her şey ve bu çerçevede yapılan, dikilen şeyler ve doğal kaynaklar (madde 644) olarak belirlenmiştir. Malik olunan gayrimenkulün rehin verilmesi veya karşılık gösterilerek senet ihraç edilmesi özel mülkiyetten kaynaklanan bir ayni hak olarak kabul edilmiştir (madde 765-852). İkinci olarak, *Kanun,* gayrimenkul mülkiyetinin elde edilmesini tapu siciline kayıt şartına bağlanmış ve "işgal, miras, istimlak, cebri icra tarikleriyle veya mahkeme ilamı ile bir gayrimenkulü iktisap eden kimse[nin] tescilden evvel dahi ona malik" olacağını fakat tapu tescili yaptırmadan tasarruf edemeyeceği (madde 633) hükmünü getirmiştir. Üçüncü olarak, tapu sicilinde kayıtlı olmayan bütün gayrimenkullerin mülkiyet ve tasarruf hakkının devlete ait olduğu fakat böyle bir araziyi yirmi yıldan daha fazla müddetle zilyetlerinde bulunduran kimselerin arazinin kendi adlarına kayıt ve tescilinin yapılması için Hazine ve ilgili kamu tüzel kişisi aleyhine tescil davası açabilecekleri hükmü getirilmiştir (madde 638-42).

Böylece, *Arazi Kanunnamesi*'nin yürürlüğe girmesi ile başlayan toprak üzerindeki mevcut hakların teyit ve tescil edilmesi ve çatışan mülkiyet ve hak taleplerinin çözüme kavuşturulması süreci (bak. İslamoğlu 2000) 1926 *Mede-*

5 *Kanunname* hükümlerinden anlaşıldığı kadarıyla, toprağın miras olarak edinilmesinde kan bağı evlilik bağına, füruğ usule, erkek kadına öncelik taşımaktadır.
6 Kaynakçada *Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu* olarak yer verilmiştir.

ni Kanunu'nun akabinde yeni bir ivme kazanmıştır. Bu işlemlerin yapılmasında tapu sicilleri kadar arazi sınırlarının belirlenmesinin önemli bir aracı olan kadastro işlemlerinin yapılmasının büyük bir önemi vardır. Ancak, 1997 yılı verilerine göre, Türkiye'deki 36,651 köyün % 37.9'unda ve terörden doğrudan etkilenmiş 14 ildeki 4,367 köyün % 41.1'inde köy kadastroları henüz yapılmamıştır (bak. *1997 Köy Envanteri*: 20-1) Bu durum, yerinden olmuş nüfusun Tazminat Yasası[7] çerçevesinde yaptığı tazminat başvurularının çözüme kavuşturulması işlemlerini de bir hayli güçleştirmektedir.

İkinci olarak, Cumhuriyet döneminin başından itibaren köylülüğün ve tarımsal üretimin modernleştirilmesi yönünde devlet bir dizi tedbir alma yoluna gitmiştir. Bunlarda devletin uygulamalarını yönlendiren temel düşünce, modern bir toplum ve ekonomi yaratmak için ihtiyaç duyulan mali kaynağın yaratılmasının yegane yolunun asli ve en bol ulusal servet olan toprağın köylülük tarafından verimli bir şekilde işlenmesinde yatmakta olduğudur. Formüle edilmeleri ve yürürlüğe girmeleri uzunca bir döneme yayılmış olsalar da bu yönde alınan tedbirlerin ana hatları şu şekilde özetlenebilir: Tarımsal üretim bilgisi ve teknolojisinin modernleştirilmesi ve köylülük arasında kullanımının yaygınlaştırılması, pazara yönelik üretim yönünde dönüşümün olabildiğince hızlı ve fakat küçük köylünün tasfiye olmasına yol açmadan gerçekleşmesi için devletin denetim ve nihai sorumluluğunda işleyen bir tarımsal kredi ve pazarlama yapısının kooperatifçilik uygulamaları şeklinde örgütlenmesi, ulusal üretimin dış rekabet karşısında korunması ve ulusal gıda politikası ve dış satım bakımından önem arz eden tarımsal ürünlerin tarımsal desteleme kapsamına alınması, küçük köylülüğün toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkının masuniyetinin korunması, toprak ıslahı ve köylünün toplumsal ve kültürel dünyasının ulusal toplumsal ve kültürel gelişme ve dönüşme süreciyle eklemleştirilmesi (bak. Tekeli ve İlkin, 1988; Önder, 1988; Kip, 1988).

Belirtmek gerekir ki, devletin tarımı ve köylülüğü dönüştürme isteği şüphesiz ancak köylülüğün dönüşme isteği ve eylemi ölçüsünde mesafe kat edebilmiş, hatta köylülüğün isteklilik ve eylemi çoğu halde devletinkini aşan bir dereceye ulaşmıştır. Nitekim, belli tarımsal ürünlerin üretiminde bölgesel ihtisaslaşma, belli ürünlerin üretiminin devletin arzuladığının üstünde ve ötesinde bir yaygınlığa ulaşması, devletin ancak sınai gelişmenin talepleri ölçüsünde kırsal nüfusun kentlere göçüne sıcak bakmasına karşılık modernleşen

[7] Tazminat Yasası, yani 5233 Sayılı *Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun* ve uygulanması hakkında Tartışma ve Sonuç bölümünde daha fazla bilgi verilmektedir.

bir ekonomi ve toplum içinde yeni imkanlara ulaşmak için köylülerin kentlere ve yurt dışına yaptıkları göçler vb gelişmeler devlet tarafından planlanmış ve güdümlenmiş olmaktan çok köylülüğün eyleminden doğan fiili durumları yansıtmaktadır. Tarımsal dönüşüm, kırsal göç ve kentleşme şüphesiz büyük bir kitlenin tarımsal üretim ile olan iktisadi bağını koparmış olmakla birlikte ardında büyük tarımsal işletmeleri değil, aksine çoğu halde iktisadi kapasiteleri bir hane halkını desteklemeye yetmeyen küçük işletmeleri bırakmıştır.

Gerçekten de, modernleşen ya da kapitalistleşen genel bir iktisadi yapıda köylülüğün yerini ister istemez büyük ölçekli kapitalist çiftçiliğe bırakacağı yönündeki beklentilerin aksine olarak 1990'lara kadar Türkiye tarımında kendi toprağını işleyen küçük işletmelerin sayısı sürekli bir şekilde artmaya devam etmiş, buna karşılık topraksız hane halkları ile ortakçılık ve yarıcılık biçiminde toprak işleyen işletmelerin sayısı da sürekli olarak gerileme göstermiştir. Örneğin, tarımla uğraştıkları halde topraksız olan hane halklarının sayısı 1950 yılında bir milyonu aşmakta ve tarımla uğraşan hane halklarının yüzde 26.1'ini oluşturmaktaydı. İzleyen 40 yıl içinde bu hane halklarının mutlak sayısı yüzde 83.5 oranında gerileyerek tarımla uğraşan toplam hane halkı sayısının yüzde 4.1'ine düşmüş, buna karşılık toprak sahibi hane halklarının mutlak sayısı yüzde 35.5 oranında artarak toplam hane halklarının yüzde 95.9'una yükselmiştir. Benzer şekilde, 1963 yılında, kendi toprağı olsun ya da olmasın, ortakçılık yapan yarım milyonu aşkın hane halkı sayısal olarak (ki, toplamın yüzde 14.8'ini oluşturmaktaydılar) yüzde 4,100'lük bir gerileme göstererek 1991'e gelindiğinde mutlak değer olarak 12, 406'ya oransal olarak da binde 3'e gerilemiştir (bak. *1950 Tarım Sayımı Sonuçları*: 1; *1963 Tarım Sayımı Örneklem Sonuçları*: 6-7; *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*: 16, 28).

Ulusal düzeydeki istatistiksel verilerin gösterdiği bu gelişme eğilimleri 1970 ve 1980'lerde yapılan alan araştırması sonuçlarınca da büyük oranda teyit edilmiş ve istihdam edilen bakış açısına bağlı olarak bu gelişmeler çoğu halde ülke tarımında kapitalist çiftçilik karşısında küçük veya basit meta üreticiliğinin yerleşmesi olarak yorumlanmıştır (bak. Akşit 1988, 1993; Keyder 1983, 1988; Sönmez 1993, 2001). Ancak, *1963 Tarım Sayımı* sonuçlarına farklı bir açıdan bakan Margulies ve Yıldızoğlu (1983: 40-2). Tarımsal yapılar içinde toprak mülkiyetinin temerküzü yoluyla kapitalist çiftliklerin ortaya çıkışı

yönünde bir gelişme mevcut olmamakla birlikte, tarımsal toprakların iktisadi denetiminin el değiştirmekte olduğuna dair ciddi göstergeler olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlara göre, tarımsal dönüşüm sürecinde 20 dekarın altındaki işletmeler topraklarını daha çok 50 ile 500 dekar arasındaki işletmelere kiralayarak tarımsal üretimden çıkmakta ve çoğu halde kentlere göç etmektedirler. Kırsal göçün artmasıyla birlikte bu sürecin de hızlanacağını tahmin eden yazarlar, bu tahminin Osmanlı toprak hukukunun tarihsel olarak daha farklı bir biçim aldığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri için geçerli olmayabileceğini belirtmişlerdir.

Gerçekten de, üçüncü olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde mîrî arazi rejimi ile *mîri-miranlık* (yani, devletin hükümranlıktan kaynaklanan nihai denetim hakkı saklı kalmak kaydıyla toprak üzerinde fiili denetim hakkının görev veya sadakat karşılığı ve miras olarak devredilebilir bir hak olarak yerel görevlilere, aşiret beylerine bırakılması) rejimi yan yana varlık sürdürmüşlerdir (bak. Aydın, 1986: 13-18). 1858 *Arazi Kanunnamesi* özel olarak bu sıfatla bir atıfta bulunmamakla birlikte, mîri-miranlık rejimine tabi arazileri özel mülk olarak kabul etmiş görünmektedir. Ancak, *Kanunname* sonrası dönemde bu araziler özel mülk olarak kabul edilmemiş olsalar bile 1926 *Medeni Kanunu* ile birlikte kesin olarak özel mülkiyet statüsü elde etmişlerdir.

Gerek 1858 *Arazi Kanunnamesi* gerekse 1926 *Medeni Kanunu* ile gündeme gelen önemli hususlardan birisi ortakçı, kiracı veya benzeri sıfatlarla toprağı tasarruf edenlerin haklarının kapsamı ve niteliği konusu olmuştur. Mîrî arazi rejimi içinde köylünün toprakla olan ilişkisi ve onun üzerindeki tasarruf hakkı hukuken tescil edilmiş ve devletin kendisi de dahil olmak üzere herkese karşı mahkeme yoluyla savunulabilir bir hak hüviyetindedir (bak. *Arazi Kanunnamesi*, madde 13, 14). *Arazi Kanunnamesi*'nin 3. maddesine göre, tımar ve zeamet *ashabı* ile bir aralık mültezim ve muhassıllar *sahib-i arz* itibar olunmuş olmakla birlikte, bu şekilde tasarruf edilen arazilerin rakabesi devlete aittir ve bu uygulamaların ilga edilmesiyle onlara bağlı haklar da ortadan kalkmıştır. Fakat, İslamoğlu'nun (2000: 36-8) işaret ettiği üzere, *Kanunname*'nin yürürlüğe girişinden önce daha 1840'larda *ashap* mîrî arazilerin geliri üzerinde hak sahipliğini toprağın tapulu mülkiyetine dönüştürmeye başlamıştır. *Kanunname*'nin yürürlüğe girmesinden sonra bu tür eski mîrî araziler üzerinde köylünün elinde tuttuğu ve miras olarak devredebildiği

tasarruf hakkı da, köylülerin yoğun itirazlarına rağmen, böylece ortadan kalkmış ve bu köylüler toprak sahiplerinin kiracısı veya ortakçısı haline dönüşmüşlerdir. Dahası, Balkanlar'da bu şekilde mîrî arazilerin mülkiyetini ele geçirmiş olanlar, kendi toprakları üzerinde inşa edilmiş olan ve mîrî arazi rejimi dahilinde inşa edenin, yani köylünün kendi mülkiyetinde olan evler için işgal ettikleri toprak karşılığı olarak kira talep etmişlerdir. Dolayısıyla, 19. yüzyılın ortalarından itibaren özel mülkiyet rejiminin mîrî arazi rejimi aleyhine gelişme ve genişlemesi ile birlikte köylünün miras yolu ile aktarabildiği toprağı tasarruf hakkı hukuki niteliğini kaybederek belki olsa olsa örfi bir hak hüviyetine bürünmüştür. Anadolu coğrafyasında tarımda makineleşmenin hız kazandığı 1950-70 arası dönem bu örfi hakkın özel mülkiyet hakkı aleyhine bir hukuki hak oluşturmadığının bütün berraklığı ile ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde ülkenin farklı bölgelerinde köylüler ve ortakçılar ile işletmelerini modernleştirmek isteyen büyük toprak sahipleri arasında yaşanan ve ancak kolluk kuvvetlerinin müdahalesi ile yatıştırılan veya denetlenebilen gerilimler de esas olarak bu durumdan kaynaklanmıştır (bak. Akçay, 1985).

Feodalizm, ağalık veya başka hangi sıfatla tanımlanmış olursa olsun, büyük arazi alanlarını ortakçılar veya kiracılar vasıtasıyla işlemek az sayıdaki toprak sahibine yerel toplumsal yapı içinde belirgin bir hakimiyet ve ülkenin siyasal sistemi içinde belirgin bir ağırlığı her zaman bahşetmiştir. Yukarıda işaret edildiği üzere, ağa veya bey baskısı, terör ve güvenlik sorunlarının olmadığı mahallerde kırsal nüfusun yerinden olmasının ardında yatan önemli bir etken olarak bugün de varlığını sürdürmektedir. Bütün Cumhuriyet tarihi boyunca, toplumsal, iktisadi ve kültürel bakımdan bir geriliği temsil ettiği düşünülen bu yapının kırılması ve dönüştürülmesi modernliğin gerilik, gelenekçilik, ağalık veya istihdam edilen bakış açısı ve maksada göre, feodalizm karşısında kesin bir başarıya ulaşmasının bir alâmeti ve ön şartı olacağı düşünülmüş, söylene gelmiştir. Gerçekten de bu iki bölge hem genel olarak hem de iller düzeyinde toplumsal ve iktisadi gelişme göstergeleri bakımından ülkenin en az gelişmiş bölgeleri olmayı sürdürmektedirler (bak Dinçer, Özaslan ve Kavasoğlu, 2003: 55). Ancak, bu yapı durağan, iktisadi ve toplumsal gelişmelere kapalı bir yapı değildir. Aksine, tarımda meta üretiminin gelişme süreci ve toprak üzerindeki nüfus baskısı bazı yerlerde geleneksel büyük toprak mülkiyetinin ortadan kalkması ile sonuçlanırken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da

büyük toprak mülkiyeti geleneksel kıyafeti içinde yeni bir hüviyete bürünme yoluna gitmiştir. Nitekim, Aydın (1986) ve Bağcı (1998) ortakçılık yoluyla toprak işlemenin kapitalist çiftçiliğin yeni bir biçimi olduğuna işaret ederken, Özesmi (2002-3) ortakçının da bazı hallerde ancak ortakçı tutarak toprak işleyebildiğine işaret etmektedir. Fakat 1980'li yılların ortalarından beri yaşanan terör ve güvenlik kaynaklı kitlevi yerinden olma süreci ile birlikte tarımsal yapılardaki değişmenin ibresi ve ivmesi yeni yön ve biçimler kazanmaya başlamış görünmektedir ki, şimdi bunları sırasıyla ele alalım.

4.1. Toprak mülkiyetindeki değişme örüntüleri

Tarım sayımı sonuçlarına göre (bak. Tablo 1), 2001 yılında Türkiye'de toplam 3,076,650 tarımsal işletme ya da tarımla uğraşan hanehalkı mevcuttu. Bu toplam sayının yüzde 94.7'sini toprak sahibi olanlar, geriye kalan yüzde 5.3'ünü ise toprak sahibi olmayanlar teşkil etmekteydi. Topraksız hane halklarının yüzde 33.6'sının aynı zamanda işlediği toprağı da bulunmazken, geriye kalan yüzde 66.4'ü işledikleri toprağı ortakçılık, yarıcılık veya kiralama yoluyla elde etmiş hane halklarından oluşmaktaydı. Terör ve yerinden olma sürecinden doğrudan etkilenmiş olan iller tarihsel olarak toprak dağılımının hayli dengesiz olduğu ve bunun bir sonucu olarak kendi bünyeleri içinde oransal olarak daha fazla topraksız hane barındıran iller olmuşlardır. Bu durum Tablo 1'deki 1991 yılına ait veriler tarafından da teyit edilmekte olup, topraksız hane halklarının yüzdesi (yüzde 9.8) ülke ortalamasının iki katı civarındadır.

İki tarım sayımı arasında geçen 10 yıllık süre içinde, ülke genelinde toplam tarımsal işletme sayısı yüzde 24.4, bunlar arasında toprak sahibi hanehalkı sayısı yüzde 25.3, topraksız hanehalkı sayısı yüzde 2.9 ve topraksız olup toprak da işlemeyen hane halkı sayısı yüzde 46.3'lük bir azalma gösterirken, topraksız oldukları halde ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık yoluyla toprak işleyen hanehalkı sayısı yüzde 64.6'lık bir artış göstermiştir. Ülke genelinde gözlenen bu değişme örüntüsü ana hatları ile hem terörden doğrudan etkilenen hem de diğer iller için de geçerlidir. Bu duruma istisna teşkil eden tek vaka terörden doğrudan etkilenmiş illerde topraksız hane halkı sayısının yüzde 14.6'lık bir artış göstermesi olup, bu durum esas itibariyle ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık gibi yollarla toprak işleyen hane halklarının sayısında gözlenen yüzde 176.9'luk artışın bir yansımasıdır.

Tablo 1. İl Kümeleri İtibariyle 1991 ile 2001 Yılları Arasında Toprak Mülkiyetinde Meydana Gelen Değişme Oranları (% olarak)

	Yıllar ve Hanehalklarının Dağılımı				Mutlak	İzafi
		Sütun		Sütun	değişme	değişme
İl kümeleri	1991	%	2001	%	oranı (1)	oranı(2)
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il						
Toplam	**433,809**	**100,0**	**374,648**	**100,0**	**-13,6**	**0,0**
1. Toprak sahibi olanlar	401,645	92,6	337,790	90,2	-15,9	-2,6
2. Toprak sahibi olmayanlar	32,164	7,4	36,858	9,8	14,6	32,7
2-a. Tasarruf ettiği toprağı olanlar	26,755	6,2	21,882	5,8	-18,2	-5,3
2-b. Tasarruf ettiği toprağı olmayanlar	5,409	1,2	14,976	4,0	176,9	220,6
II-Diğer iller						
Toplam	**3,634,620**	**100,0**	**2,702,000**	**100,0**	**-25,7**	**0,0**
1. Toprak sahibi olanlar	3,499,740	96,3	2,576,650	95,4	-26,4	-1,0
2. Toprak sahibi olmayanlar	134,880	3,7	125,351	4,6	-7,1	25,0
2-a. Tasarruf ettiği toprağı olanlar	74,855	2,1	32,641	1,2	-56,4	-41,3
2-b. Tasarruf ettiği toprağı olmayanlar	60,025	1,7	92,710	3,4	54,5	107,8
III-Türkiye						
Toplam	**4,068,430**	**100,0**	**3076650**	**100,0**	**-24,4**	**0,0**
1. Toprak sahibi olanlar	3,901,390	95,9	2,914,440	94,7	-25,3	-1,2
2. Toprak sahibi olmayanlar	167,043	4,1	162,206	5,3	-2,9	28,4
2-a. Tasarruf ettiği toprağı olanlar	101,610	2,5	54,523	1,8	-46,3	-29,0
2-b. Tasarruf ettiği toprağı olmayanlar	65,433	1,6	107,686	3,5	64,6	117,6

(1) Belli bir toprak mülkiyeti kümesine dahil olanların sayısında meydana gelen değişmenin oranını gösterir.
(2) Belli bir mülkiyet kümesine dahil olanların belli bir il kümesi toplamı içindeki nispetinin değişme oranını gösterir.
Kaynak: *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*, s. 16, 28, 242-279; *2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı), s.* 34-75, 166-207.

On yıl içinde mutlak değerlerde gözlenen bu değişmeler sonucunda ulusal tarımsal yapı içinde toprak sahibi hane halklarının izafi ağırlığında sadece yüzde 1.2'lik bir gerileme meydana gelmişken, topraksız olup toprak da işlemeyenlerin izafi ağırlığı yüzde 29'luk bir gerileme göstermiş, buna karşılık topraksız olup ortakçılık, yarıcılık veya kiracılık yoluyla toprak işleyenlerin izafi oranı yüzde 117.6'lık bir artış kaydetmiştir. Bu genel örüntü her iki il kümesi için de geçerli olmakla birlikte topraksız oldukları halde toprak işleyen hane halklarının izafi artış oranı terörden doğrudan etkilenen illerde ulusal ortalamanın iki katına (yüzde 220.6'ya) ulaşmaktadır.

Böylece, 1991 ile 2001 yılları arasındaki on yıllık dönemde ulusal ve bölgesel tarımsal yapılarda tarımla uğraşan hanehalkı sayılarında dörtte bir oranında bir azalma meydana geldiği ve tarımsal yapı içindeki topraklı ile topraksız hane halklarının *izafi dengesi* korunduğu halde toprağı tasarruf biçimleri bakımından önemli değişmeler meydana gelmiş görünmektedir. Toprağı ta-

sarruf biçimleri bakımından gözlenen bu yapısal değişmenin ayrıntılarına geçmeden önce büyüklük ve denetimleri altındaki arazi alanı itibariyle tarımsal işletmelerin dağılımında meydana gelen değişmeleri incelemek yerinde olacaktır. Bunu yaparken esas olarak analitik bakımdan önem arz eden bir ayrım çizgisinin her iki yanında meydana gelen değişmeler üzerinde durulacaktır.

4.2. İşletmelerin büyüklüklerinde meydana gelen değişmeler

Devlet Planlama Teşkilatı'na (2000: 7) göre, bitkisel üretim yapan bir tarımsal işletmenin bir çiftçi hane halkını iktisaden destekleme kabiliyeti (yani, 4.2 milyar TL/yıl net gelir sağlama kapasitesi) dikkate alındığında, kuru tarım yapılan yerlerde 200 dekar, sulu tarım yapılan yerlerde ise 100 dekarlık arazi büyük ile küçük işletme arasındaki ayrım çizgisi olarak düşünülmelidir. Ancak, Devlet Planlama Teşkilatınca da (2000: 8) kabul ve teslim edildiği üzere, ülkede üretimi yapılan ürünlerin olduğu kadar üretimin doğal şartlarının da büyük bir çeşitlilik ve değişme gösterdiği dikkate alınacak olursa, tasarruf altındaki arazi alanı işletmenin iktisadi cesameti ve üzerinde barınan hane halkını destekleme kabiliyeti hakkında bir fikir edinmek için iyi bir ölçüt değildir. Örneğin, yetiştirilen ürünlerin birim alan ve işgünü başına verimlilik düzeyleri ve piyasa fiyatlarına bağlı olarak aynı büyüklükteki tarla veya bahçe arazisinden ortaya çıkan iktisadi cesamet ve dolayısıyla bir hane halkını iktisaden destekleme kapasitesi farklılık gösterecektir. Öte yandan, yılda kaç kez ekim yapılabildiği ve bu ekimlerin her birinde hangi ürünlerin üretilebildiği de çok önemli bir etkendir. Ülkenin denizlere yakın bölgelerinde, özellikle Akdeniz ve Ege bölgelerinin kıyı kesimlerinde yılda iki kez açık tarla ekimi yapmak mümkün iken, doğu kesimlerinde yılda bir kez ürün kaldırmanın zorlaştığı yerler mevcuttur. Ayrıca, bir tarımsal işletmenin arazi alanı veya iktisadi cesameti her halde ve şartta o işletme üzerindeki hane halkının tarımsal üretime devam etme ya da üretimi terk etme kararını belirleyen yegane etmen değildir. Aksine, tarımsal üretim faaliyetlerinin tarım dışı üretim ve istihdam biçimleriyle eklemleşme biçimi, bunun hane halkının iktisadi refahı üzerindeki toplam etkisi, hane halkının hayat döngüsü ve kendini içinde bulduğu diğer toplumsal, siyasal ve kültürel koşullar hane halkının kendi durumunu ve kimliğini algılama biçimini, ikametgah yeri ve biçimi hakkındaki kararlarını ve dolayısıyla kırda kalma veya kente göçme seçeneklerinden hangisine ne şekilde yöneleceğini etkileyen önemeli etmenlerdir (bak. Sönmez, 2001: 101-2). Bundan dolayı, işletmenin alan ve iktisadi cesamet olarak büyüklüğü ile ta-

rımsal politikalar ve tarımı etkileyen kısa ve uzun vadeli diğer iktisadi etkenler arasındaki nedensel bağlantılar pek çok halde kısmi ve dolaylı bağlantılar olarak kalabilir ve tarımsal yapılarda gözlenen değişme eğilimlerinin doğrudan sebepleri olarak tanımlanamayabilirler.

Analitik ve kuramsal bakımdan önem arz eden bu türden etkenleri tarım sayımı verilerinin istatistiksel analizi sürecine katmak mümkün değildir. Sayım sonuçları, işletmelerin kendi üzerlerinde barınan hane halklarını iktisaden destekleme kapasitelerini kabaca hesaplayarak bir sınıflama yapmaya da izin vermemektedir. Aynı veriler işletme büyüklüğü itibariyle kuru ve sulu tarım yapılan alanın hesaplanmasına imkan tanıyor olsa bile buradan hareketle verili işletmelerin bu iki kümeden hangisine dahil edileceğine karar vermeye imkan tanımamaktadır. Bununla birlikte, 2001 yılında üzerinde tarımsal üretim yapılan toplam arazi alanının yüzde 78.2'sinde kuru tarım yapıldığı (*2001 Genel Tarım Sayımı*: 82-3) dikkate alınacak olursa, kuru tarım şartlarında büyük ve küçük işletme ayrımı için öngörülen 200 dekarlık arazi büyüklüğünü analizlerde kaba bir ölçüt olarak dikkate almak ve değişmeleri bu eksen etrafında incelemek yapılabilecek en makul işlem olarak görülmektedir.

Bu 200 dekar çizgisi dikkate alınarak yapılan hesaplamalara göre (bak. Tablo 2), küçük tarımsal işletmelerin oranı 1991 yılında yüzde 94.7 iken, 2001 yılında yüzde 94.2'ye gerilediği görülmektedir. Böylece iki sayım arasında geçen on yıllık sürede küçük tarımsal işletmelerin tarımsal yapı içindeki ağırlıklarında binde 5'lik bir gerileme, buna karşılık olarak aynı işletmelerin tasarrufları altındaki arazinin tasarruf altındaki toplam arazi alanı içindeki nispeti ise yüzde 4.4'lük bir artışla yüzde 63.0'dan yüzde 65.8'e yükselmiştir. Aynı dönemde terörden doğrudan etkilenen illerde küçük işletmelerin sayısında ve tasarrufları altındaki arazinin alanında meydana gele izafi değişme oranları ulusal düzeyde gözlemlenenle aynı yönde fakat çok daha yüksek oranlarda gerçekleşerek bu illerdeki tarımsal yapıların genel görüntüsünü işletme büyüklükleri ve tasarrufları altındaki arazi alanı bakımından ulusal örüntüye yaklaştırmıştır. Nitekim, söz konusu illerde küçük işletmelerin mutlak sayısında yüzde 8.8 ve tasarrufları altındaki arazi alanında yüzde 19.3'lük bir gerileme yaşanmış olmasına rağmen, bunların tarımsal yapı içindeki izafi oranları işletme sayısı itibariyle yüzde 5.3'lük bir artışla 1991'deki yüzde 86.7 düzeyinden 2001 yılında yüzde 91.2'ye, tasarrufları altındaki arazi alanı ise yüzde 55.6'lık bir atışla yüzde 35.3'ten yüzde 55.5'e yükselmiştir. Ancak, aynı veriler göstermektedir ki, belirtilen bu on yıllık dönem içinde ve ulusal düzeyde işletme başına düşen ortalama arazi alanı itibariyle küçük işletmeler mutlak

olarak yüzde 57.4'lük bir oranla daha da küçülürken, büyük işletmeler (yani 200 dekardan büyük olanların) başına düşen arazi alanı yüzde 258.7'lik bir artış göstermiştir. Terörden doğrudan ve dolaylı olarak etkilenen il kümelerinde yaklaşık olarak eşit düzeyde ve aynı doğrultuda gözlenen bu değişme eğilimi, yapısal değişme sürecinin küçük işletmeleri daha da küçülten, büyükleri ile daha da büyüten bir vasfa büründüğünün bir işareti olarak yorumlanabilir.

Tablo 2. 1991 ile 2001 Yılları Arasında Büyüklük İtibariyle Tarımsal İşletmelerin Sayı ve Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında Meydana Gelen Değişmeler (% Olarak)*

İl kümeleri ve	Değişme oranları (% olarak)				Ortalama
	İşletme sayısında		**Arazi alanında**		
İşletme büyüklüğü (da)	Mutlak (1)	İzafi(2)	Mutlak (1)	İzafi (2)	alanda
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il					
Toplam	**-13**	**0**	**-48**	**0,0**	**-28,3**
5 dekardan az	-3,3	11,6	1	95,5	-97,5
5-9	29,5	49,4	33,4	157,3	-93,5
10-19	3,6	19,5	4,4	101,4	-86,7
20-49	-6,0	8,4	-8,9	75,7	-70,1
50-99	-16,4	-3,5	-14,5	64,9	-33,8
100-199	-32,0	-21,5	-30,0	35,0	29,2
1-199'un alt toplamı	**-8,8**	**5,3**	**-19,3**	**55,6**	**-56,8**
200- 499	-31,6	-21,1	-30,3	34,4	171,8
500-999	-56,2	-49,4	-56,4	-15,9	509,6
1000-2499	-76,6	-73,0	-76,4	-54,5	1.178,4
2500-4999	-96,1	-95,6	-96,2	-92,7	3.256,7
5000+	-99,0	-98,9	-96,9	-94,1	24.145,0
200+'nın alt toplamı	**-42,9**	**-34,2**	**-63,9**	**-30,4**	**268,2**
II-Diğer iller					
Toplam	**-25,0**	**0,0**	**-14,4**	**0,0**	**-40,4**
5 dekardan az	-32,2	-9,5	-30,6	-18,9	-97,3
5-9	-27,5	-3,3	-25,9	-13,5	-93,3
10-19	-30,9	-7,8	-29,0	-17,2	-86,3
20-49	-27,1	-2,8	-25,0	-12,4	-68,8
50-99	-22,1	3,9	-18,9	-5,3	-31,7
100-199	-11,1	18,5	-7,1	8,4	34,8
1-199'un alt toplamı	**-25,8**	**-1,1**	**-17,7**	**-3,9**	**-57,4**
200- 499	-6,0	25,3	-3,8	12,4	174,2
500-999	**-12,8**	**16,2**	**-8,5**	**6,8**	**552,9**
1000-2499	-32,9	-10,6	-39,9	-29,9	1.217,8
2500-4999	-53,6	-38,1	-57,3	-50,2	2.948,4
5000+	47,2	96,3	109,5	144,6	64.601,9
200+'nın alt toplamı	**-7,5**	**23,4**	**-6,3**	**9,4**	**256,7**
III-Türkiye					
Toplam	**-23,8**	**0,0**	**-21,4**	**0,0**	**-39,0**
5 dekardan az	-29,3	-7,2	-27,7	-8,1	-97,3
5-9	-23,8	0,0	-22,2	-1,1	-93,3
10-19	-28,2	-5,8	-26,5	-6,5	-86,3
20-49	-25,4	-2,1	-23,6	-2,8	-68,9
50-99	-21,5	3,1	-18,4	3,7	-31,9
100-199	-14,6	12,1	-10,8	13,4	34,1
1-199'un alt toplamı	**-24,2**	**-0,5**	**-17,9**	**4,4**	**-57,4**
200- 499	-11,6	16,1	-9,5	15,1	173,8
500-999	-28,0	-5,5	-25,1	-4,7	543,7
1000-2499	-59,1	-46,3	-60,5	-49,7	1.204,3
2500-4999	-88,5	-84,9	-89,4	-86,5	3.033,1
5000+	-87,1	-83,0	-26,4	-6,3	61.762,8
200+'nın alt toplamı	**-16,6**	**9,4**	**-27,3**	**-7,5**	**258,7**

* Sadece toprağı tasarruf eden işletmeleri kapsamaktadır.
(1) Belli bir işletme büyüklüğü kümesine dahil olan vakaların sayısında meydana gelen değişmenin oranını gösterir.
(2) Belli bir işletme büyüklüğü kümesine dahil olan vakaların belli bir il kümesi toplamı içindeki nispetinde meydana gelen değişme oranını gösterir.
Kaynak: *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*, s. 16, 162-199; *2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı)*, s. 34-75.

Tablo 2'de sunulduğu üzere, tarımsal işletmelerin sayısında meydana gelen değişmeler tarım sayımlarında yapılan daha dar aralıklı tasarruf altındaki arazi büyüklüğü kümelendirmesi temelinde incelendiğinde görülmektedir ki, ulusal düzeyde 200 dekar çizgisi adeta bir direnme eşiği ya da toplanma bölgesi teşkil etmektedir. Nitekim, ulusal düzeyde 5 dekardan daha küçük işletmelerin sayısında gözlenen yüzde 29.2'lik gerileme 200 dekar çizgisine gelindiğinde yüzde 10 civarına düşmekte, sonra tekrar istikrarlı bir şekilde yükselerek 5000 dekar ve üstü aralığında yüzde 87.1'e yükselmektedir. Büyük işletmelerin mutlak sayılarında gözlenen bu hızlı gerilemeye terörden doğrudan etkilenen illerdeki gerilemenin önemli bir katkısı olmakla birlikte yegane sebep terör kaynaklı yerinden olma değildir. Zira, terörden doğrudan etkilenmemiş illerdeki sayıları ihmal edilebilir düzeyde olan 5000 dekardan büyük işletmeler hariç tutulduğunda, 200 dekardan büyük işletmelerin sayısında gözlenen aşınma ve gerileme oransal olarak daha düşük düzeyde seyretse bile bu kümede yer alan iller için de söz konusudur. Buna karşılık olarak, terörden doğrudan etkilenmiş iller kümesinde ise 5-9 dekar arasındaki işletme sayılarında gözlenen hatırı sayılır artış nispeti (yüzde 29.5) ve izleyen 10-19 dekar kümesindeki küçük bir artış (yüzde 3.6) bir kenara bırakıldığında esas itibariyle tasarruf altındaki arazi alanı büyüdükçe işletme sayılarındaki mutlak aşınmanın ivme kazanıp, 5000 dekar ve üstünde yüzde 99'a ulaştığı bir gelişme gözlenmektedir. Büyüklük kümeleri itibariyle işletme sayılarında görülen bu değişmelere karşılık, işletme başına düşen arazi alanı ya da ortalama işletme büyüklüğündeki değişmeler söz konusu olduğunda, 5 dekardan daha küçük işletmeler kategorisinde 97.3 düzeyinden başlayan gerileme eğilimi 100 dekar sınırına ulaşılıncaya kadar düzenli olarak azalarak yüzde 31.9 düzeyine düşmekte, bu noktadan sonra ise düzenli bir şekilde yükselme göstererek 5000 dekardan daha büyük işletmeler arasında yüzde 61,762.8 gibi muazzam bir düzeye yükselmektedir. Ulusal düzeyde gözlemlenen bu genel değişme örüntüsü her iki il kümesi için de küçük değişikliklerle geçerlidir.

Ancak, değişme oranlarına izafi açıdan bakıldığında (bak. Tablo 2), rakamlar terörden doğrudan etkilenmiş iller ile diğer illerdeki yapısal değişme örüntüsünde önemli bir farklılık olduğuna işaret etmektedir. Birinci kümede yer alan illerde işletmelerin 50 dekar çizgisinin altında toplanma eğilimi güç ve ivme kazanırken, diğer illerde toplanma eğilimi bu 50 dekar çizgisinin üstünden başlayıp 1000 dekara kadar uzanmaktadır, eğer 5000 dekar ve üstü işletmeleri dikkate almaz isek. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, diğer illerde işletmelerin toplanma eğilimi gösterdiği aralığın hayli geniş olması, yukarıda işaret

edildiği üzere, önemli olanın tasarruf altındaki arazi alanının büyüklüğü olmaktan çok işletmenin iktisadi cesameti olduğu görüşünü teyit eder görünmektedir. İkinci olarak, terörden doğrudan etkilenmiş olan illerde toplanma aralığının dar ve iktisadi kapasitenin çok zayıf olabileceği bir alana sıkışma eğilimi, genelde küçük işletmelerin aleyhine gelişmekte olan süreç karşısında küçük işletmelerin artan direncinin bir ifadesi değil, bu işletmeler üzerinde varlık sürdüren hane halklarının alternatif istihdam alanlarına geçiş yapmakta giderek daha da fazla zorlanmaları sonucu giderek daha fazla tarıma sarılmalarının bir ifadesi olarak düşünülebilir. Toprağı tasarruf biçimlerinde meydana gelen değişmelerin bir analizi bu konuyu aydınlatmada bize oldukça önemli ipuçları sağlayacaktır.

4.3. Toprağı tasarruf biçimlerinde meydana gelen değişmeler

Toprağı tasarruf biçimlerindeki mutlak ve izafi değişme oranları sadece kendi toprağını işleyen işletmelerin varlık sürdürme kapasitelerinin giderek tükendiği ve yerini giderek artan oranda diğer tasarruf biçimlerine terk ettiğini göstermektedir. Tablo 3'te gösterildiği üzere, zilyetlik biçimindeki fiili mülkiyet uygulaması yoluyla toprağı tasarruf edenler dahil, sadece kendi mülk arazilerini işleyen işletmelerin oranı on yıl içinde yüzde 31'lik bir gerileme göstererek 1991'deki yüzde 92.2'lik seviyesinden 2001 yılında yüzde 85.9'a düşmüştür. Buna söz konusu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanında da benzer bir gerileme eşlik etmiş ve dolayısıyla ortalama işletme büyüklükleri iki sayım dönemi süresince hemen neredeyse bütünüyle sabit (sırasıyla 55.7 dekar ve 55.5 dekar) kalmıştır. Bu genel değişme örüntüsü terörden doğrudan etkilenmemiş iller kümesinde de geçerlidir. Buna karşılık terörden doğrudan etkilenmiş iller kümesinde yalnızca kendi mülklerini işleyen işletmelerin sayısında ulusal ortalamanın yarısı düzeyinde (yüzde 16.9) bir azalma meydana gelmiş, fakat bu işletmelerin ortalama büyüklükleri yüzde 39.9 ve mülkiyetleri altındaki toplam arazi alanı yüzde 50.1 gerileme göstermiştir. Mülkiyet altındaki toplam arazi alanının yarı yarıya azalmış olması bu il kümesindeki büyük işletmelerinin hemen neredeyse tamamına yakının yerinden olma sürecinin bir sonucu olarak üretim dışı kalmış olmasından kaynaklandığı aşikardır. Ancak, kendi mülklerini işleyen işletmelerin sayısındaki mutlak gerileme oranının ulusal düzeyin hayli altında kalması nüfus baskısı karşısında işletmelerin miras aktarımı esnasında giderek daha fazla küçülmeleri ve alternatif istihdam alanlarına geçiş yapmada karşılaşılan güçlüklerden kaynaklanıyor olsa gerektir. Gerçekten de, terörden doğrudan etkilenmiş illerde doğurganlık düzeyi ulu-

sal ortalamanın bir hayli üstünde seyretmektedir. 2000 yılı verilerine göre bu illerdeki doğurganlık oranı ulusal ortalamadan yüzde 89, doğurganlık çağındaki (15-45 yaş arası) her yüz kadın başına düşen 0-4 yaş arası çocuk sayısı ise yüzde 67 daha fazlaydı (*2000 Genel Nüfus Sayımı*: 92-95).

Dahası, yaygın olarak bilindiği ve konu hakkındaki çeşitli çalışmalar tarafından da teyit edildiği üzere, yerinden olmuş nüfusun büyük bir kısmının büyük gruplar halinde ve bir anlamda can havli ile barınmak için yer bulabilmeyi umut ettikleri kentlere kitlevi halde akın etmeleri bu kentlerin barınma ve istihdam yaratma kapasitelerinin başa çıkamadığı bir yük doğurmuştur (bak Göktürk, 1998). Ancak, yerinden olmuş nüfusun kentsel emek piyasasında marjinalliğini artıran etmen sadece göçün, iktisadi ve toplumsal etkenlerin tetiklediği göçlerde sıkça görüldüğü üzere, yetişkin göçmenin çalışacak bir iş ve barınacak bir yer temin ettikten sonra hane halkının geride kalan üyelerini de kente taşımasına fırsat vermeyecek derecede ani, hazırlıksız oluşu (bak Türkyılmaz *ve diğ.*, 1998: 7) değildir. Bunlar kadar önemli olan iki husus daha bulunmaktadır. Bunlardan biri, yerinden olma sürecinin kentsel emek piyasasının hemen neredeyse hiç ihtiyaç duymayacağı ölçüde vasıfsız her yaştan ve cinsiyetten insanı bir anda kentlere itmiş olmasıdır. İkincisi ise, yerinden olmanın hane halkının tarımsal üretimle olan bağını bir anda kesmesinden dolayı göçmenin kentsel varoluşunu desteklemek üzere kendi tarımsal kaynaklarından ve kırsal toplumsal örgütlenme yapısından aktarabileceği ya da en azından yardımına başvuracağı bütün iktisadi ve toplumsal kaynaklardan bir anda mahrum kalmasıdır. Eğer satmaya fırsat bulabildiyse, göçmenin çiftliğindeki birkaç hayvanını satmak suretiyle elde ettiği nakit onun bir anda karşılaştığı barınma ve beslenme ihtiyaçlarını karşılamanın çok gerisinde kalmış, yardım ve desteğine müracaat edebileceği kişilerin çoğunun da kendisiyle aynı konumda olması yükünü daha da ağırlaştırmıştır (bak Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 75-86), 107-8). Göktürk'ün (1998: 57) hesaplamalarına göre, yerinden olma süreci 1990 ile 1996 yılları arasında Diyarbakır ilinde istihdam edilen her 1 kişi başına 24.04 işsiz yaratmış olup, aynı il için benzer şekilde yüksek bir oran Yükseker (2006: 156) tarafından Ersoy ve Şengül (2000)'den aktarılmaktadır. Terör nedeniyle yerinden olanın kentsel alanda karşılaştığı bu ağır tablo karşısında olağan iktisadi ve toplumsal şartların hüküm sürdüğü bir durumda kırdan kente göç edebilecek olan hane halkları ellerindeki kıt tarımsal imkanlara daha fazla sarılmış görünmektedirler. Diğer toprağı tasarruf biçimlerinde gözlenen mutlak ve izafi değişme oranları bu düşünce çizgisini destekler niteliktedir.

Tarım sayımlarında tasnif edilmiş diğer toprağı tasarruf biçimleri mülk artı kiracılık, sadece kiracılık, sadece ortakçılık, bedelsiz tasarruf ve bunların çeşitli kombinasyonlarıdır (bak Tablo 3). İki sayım dönemi arasında ve ülke genelinde, kendi mülk arazilerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin sayısı yüzde 38.4, sadece kiracılık yoluyla toprak işleyen işletmelerin sayısı yüzde 17.8, sadece ortakçılık yapan işletmelerin sayısı yüzde 204.9, bedel ödemeksizin toprak tutanların sayısı yüzde 112.1 ve diğer kombinasyonların sayısı yüzde 184.4'lük bir artış göstermiştir. 2001 yılı verilerine göre, bu toprağı tasarruf biçimleri arasında ağırlığı en hissedilir olan mülk araziye ek olarak toprak kiralamak (yüzde 10.5) olup, sadece kiracılık ve sadece ortakçılık yapan işletmelerin oransal (sırasıyla yüzde 1.8 ve 1.3) ağırlıkları daha geride kalmaktadır. Belirtilen bu biçimlerden herhangi biri ile toprağı tasarruf eden işletmelerin denetledikleri arazi alanındaki artış oranı işletme sayısındaki artıştan çok daha yüksektir: Kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı yüzde 90.5, sadece kiracılık yapan işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı yüzde 188.3, sadece ortakçılık yapan işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı yüzde 440.9'lük bir artış kaydetmiştir.

Tablo 3. 1991 ile 2001 Yılları Arasında Toprağı Tasarruf Biçimleri İtibariyle İşletmelerin Sayısı ve Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında Meydana Gelen Değişmeler ve Oranları (% olarak)

	Sayı ve tasarruf ettikleri alan itibariyle işletmelerin 2001 yılındaki dağılımı					**Değişme oranları (% olarak)**				Ortalama
						İşletme sayısında		**Arazi alanında**		işletme
İl kümeleri ve **Toprağı tasarruf biçimleri**	İşletme sayısı	Sütun %	Tasarruf edilen toplam alan (da)	Sütun %	Ortalama işletme alanı (da)	Mutlak değişme (1)	İzafi değişme (2)	Mutlak değişme (1)	İzafi değişme (2)	alanında değişme (1)
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il										
1. Kendi mülkü ve/veya zilyet	325,451	92,3	23,000,700	90,9	70,7	-16,9	-4,1	-50,1	-3,7	-39,9
2. Kendi mülkü ve kiracılık	12,337	3,5	1,288,280	5,1	104,4	22,2	41,0	-44,9	6,4	-54,9
3. Sadece kiracılık	7,447	2,1	449,971	1,8	60,4	64,2	89,5	87,9	262,4	14,4
4. Sadece ortakçılık	6,908	2,0	497,256	2,0	72,0	761,3	893,9	801,5	1639,1	4,7
5. Başkasının mülkü, bedel ödemeksizin	199	0,1	20,890	0,1	105,0	176,4	218,9	-80,0	-61,4	-92,8
6. Başkasının mülkü, iki veya daha fazla biçimde	422	0,1	40,410	0,2	95,8					
Toplam	**352,764**	**100,0**	**25,297,500**	**100,0**	**71,7**	**-13,3**	**0,0**	**-48,2**	**0,0**	**-40,2**
II-Diğer iller										
1. Kendi mülkü ve/veya zilyet	2,271,660	85,1	120,423,000	75,7	53,0	-30,8	-7,7	-26,3	-13,9	6,5
2. Kendi mülkü ve kiracılık	304,990	11,4	32,939,300	20,7	108,0	39,1	85,5	60,5	87,4	15,4
3. Sadece kiracılık	47,512	1,8	2,627,510	1,7	55,3	12,8	50,5	134,9	174,3	108,1
4. Sadece ortakçılık	30,925	1,2	2,063,540	1,3	66,7	166,5	255,3	277,2	340,4	41,6
5. Başkasının mülkü, bedel ödemeksizin	9,405	0,4	443,113	0,3	47,1	111,0	181,4	365,2	443,2	120,5
6. Başkasının mülkü, iki veya daha fazla biçimde	4,868	0,2	553,669	0,3	113,7	161,7	249,0	647,2	772,4	185,5
Toplam	**2,669,360**	**100,0**	**159,051,000**	**100,0**	**59,6**	**-25,0**	**0,0**	**-14,4**	**0,0**	**14,2**
III-Türkiye										
1. Kendi mülkü ve/veya zilyet	2,597,110	85,9	143,424,000	77,8	55,2	-31,0	-7,3	-31,5	-12,9	-0,8
2. Kendi mülkü ve kiracılık	317,327	10,5	34,227,600	18,6	107,9	38,4	85,8	49,8	90,5	8,2
3. Sadece kiracılık	54,959	1,8	3,077,480	1,7	56,0	17,8	58,2	176,6	188,3	97,3
4. Sadece ortakçılık	37,833	1,3	2,560,800	1,4	67,7	204,9	309,3	325,2	440,9	39,5
5. Başkasının mülkü, bedel ödemeksizin	9,604	0,3	464,003	0,3	48,3	112,1	184,7	132,4	195,7	9,6
6. Başkasının mülkü, iki veya daha fazla biçimde	5,290	0,2	594,079	0,3	112,3	184,4	281,8	701,7	919,8	181,9
Toplam	**3,022,120**	**100,0**	**184,348,000**	**100,0**	**61,0**	**-25,5**	**0,0**	**-21,4**	**0,0**	**5,5**

(1) Her bir toprağı tasarruf biçimi itibariyle işletmelerin sayı ve tasarrufları altındaki alanda meydana gelen değişmeyi gösterir.
(2) Her bir toprağı tasarruf biçimi itibariyle işletme sayılarının ve tasarrufları altındaki alanın il kümesi toplamı içindeki oransal değişimini gösterir.
Kaynak: *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*, s. 242-79; *2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı*, s.166-207

Ulusal düzeyde gözlenen bu değişme örüntüleri yön itibariyle her iki il kümesi için de geçerli olmakla birlikte hız olarak büyük farklılık göstermektedir. Nitekim, hem mutlak hem de izafi olarak en büyük artış kaydeden tasarruf biçimi ortakçılık olmakla birlikte terörden doğrudan etkilenen iller kümesinde gözlenen artış diğer iller kümesinde kaydedilen artıştan en az 3 kat daha fazladır. Tasarruf biçimi itibariyle işletmelerin tasarrufu altında bulunan arazi ve ortalama işletme büyüklüğünde gözlenen artışlar sözkonusu olduğunda ise, terörden doğrudan etkilenmiş illerde sadece kendi mülklerini işleyen işletmeler ile bedelsiz olarak toprağı tasarruf eden işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı mutlak ve izafi olarak ve ortalama işletme büyüklükleri mutlak olarak gerileme göstermiştir. Buna karşılık olarak diğer illerde sadece kendi mülkünü işleyen işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanında mutlak ve izafi olarak bir gerileme yaşanmış, diğer bütün toprağı tasarruf biçimleri yoluyla toprak işleyen işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı ve ortalama işletme büyüklüklerinde önemli artışlar kaydedilmiştir. Bu bakımdan terörden doğrudan etkilenen illerde yalnızca kiracılık (yüzde 262.4) ve yalnızca ortakçılık (yüzde 1,639) yoluyla tasarruf edilen arazin alanındaki izafi artışlar ile, diğer illerde ise arazi alanını yanında ortalama işletme büyüklüğü itibariyle herhangi bir şekilde kendi mülkü olmayan işletmelerin ortalama işletme büyüklüklerinde yüzde 41 ile yüzde 185 arasında değişen oranlarda kaydedilmiş olan artışlar dikkat çekmektedir (bak Tablo 3).

Mutlak değerleri bakımından hatırı sayılır bir oran teşkil eden ilk dört toprağı tasarruf biçiminde (yani sadece mülk, mülk + kiracılık, yalnızca kiracılık ve yalnızca ortakçılık) meydana gelen değişmeler Devlet Planlama Teşkilatı'nın büyük ve küçük işletme ayrım çizgisi dikkate alınarak incelendiğinde ise (bak Tablo 4), terörden doğrudan etkilenmemiş illerde sayısal artış ve arazi alanı itibariyle büyüme eğiliminin sadece kiracılık yapan işletmeler ile kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan büyük işletmeler arasında hayli güçlü olduğu görülmektedir. Buna karşılık olarak, terörden doğrudan etkilenmiş illerde ise yalnızca ortakçılık ve diğer toprağı tasarruf biçimleri ile toprak işleyen işletmeler arasında benzer şekilde güçlü bir büyüme eğilimi gözlenmektedir.

Tablo 4. Büyüklük ve Başlıca Tasarruf Biçimleri İtibariyle İşletmelerin 2001 Yılında Yüzde Olarak Dağılımı ve Sayı, Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında Meydana Gelen Değişme Oranları (% Olarak)

Tasarruf biçimi ve il kümesi	İşletme büyüklüğü (da)	**İşletmelerin 2001'de yüzdelik dağılımı**		Ortalama işletme büyüklüğü (da)	**1991 ile 2001 arasındaki değişme oranı (% olarak)**				Ortalama işletme büyük. mutlak değişme oranı
					İşletme sayısında		**Arazi alanında**		
		sayı	arazi		Mutlak	İzafi	Mutlak	İzafi	
1. Kendi mülkü									
-14 il	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**70,7**	**-16,9**	**0,0**	**-50,1**	**0,0**	**-39,9**
	-199	91,5	55,3	42,7	-12,8	5,0	-23,3	53,6	-12,1
	200+	8,5	44,7	370,6	44,8	33,6	65,1	30,2	36,8
-Diğer iller	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**53,0**	**-30,8**	**0,0**	**-26,3**	**0,0**	**6,5**
	-199	95,8	71,9	39,8	-30,9	-0,2	-26,8	-0,8	5,9
	200+	4,2	28,1	357,2	-27,0	5,4	-24,8	2,0	3,0
-Türkiye	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**55,2**	**-29,3**	**0,0**	**-31,5**	**0,0**	**-3,2**
	-199	95,3	69,2	40,1	-29,1	0,2	-26,4	7,5	3,8
	200+	4,7	30,8	360,2	-32,0	-3,9	-40,8	-13,5	-12,9
2. Kendi mülküne ek olarak kiracılık									
-14 il	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**104,4**	**22,2**	**0,0**	**-44,9**	**0,0**	**-54,9**
	-199	83,3	41,0	51,4	54,9	26,8	15,0	108,5	-25,8
	200+	16,7	59,0	369,1	40,5	51,3	59,5	26,5	31,9
-Diğer iller	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**108,0**	**39,1**	**0,0**	**60,5**	**0,0**	**15,4**
	-199	85,5	52,4	66,2	34,7	-3,2	59,8	-0,4	18,7
	200+	14,5	47,6	355,2	73,1	24,4	61,3	0,5	-6,8
-Türkiye	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**107,9**	**38,4**	**0,0**	**49,8**	**0,0**	**8,2**
	-199	85,4	52,0	65,6	35,3	-2,2	58,0	5,5	16,7
	200+	14,6	48,0	355,8	59,5	15,3	41,8	-5,3	-11,1
3. Sadece kiracılık									
-14 il	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**60,4**	**64,2**	**0,0**	**87,9**	**0,0**	**14,4**
	-199	92,4	71,0	46,5	65,6	0,8	99,4	6,1	20,4
	200+	7,6	29,0	230,2	49,3	-9,1	64,5	-12,4	10,2
-Diğer iller	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**55,3**	**12,8**	**0,0**	**134,9**	**0,0**	**108,1**
	-199	95,1	71,1	41,4	8,6	-3,8	91,9	-18,3	76,8
	200+	4,9	28,9	326,2	385,2	329,9	424,5	123,3	8,1
-Türkiye	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**56,0**	**17,8**	**0,0**	**126,6**	**0,0**	**92,3**
	-199	94,7	71,1	42,0	13,7	-3,5	93,0	-14,8	69,7
	200+	5,3	28,9	307,4	236,8	185,8	297,1	75,2	17,9
4. Sadece ortakçılık									
-14 il	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**72,0**	**761,3**	**0,0**	**801,5**	**0,0**	**4,7**
	-199	92,7	60,7	47,1	812,5	5,9	1561,8	84,3	82,1
	200+	7,3	39,3	389,4	402,0	-41,7	428,3	-41,4	5,2
-Diğer iller	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**66,7**	**166,5**	**0,0**	**277,2**	**0,0**	**41,6**
	-199	92,3	57,7	41,7	155,4	-4,2	186,7	-24,0	12,3
	200+	7,7	42,3	368,5	458,7	109,7	562,7	75,7	18,6
-Türkiye	**Toplam**	**100,0**	**100,0**	**67,7**	**204,9**	**0,0**	**325,2**	**0,0**	**39,5**
	-199	92,4	58,3	42,7	194,2	-3,5	244,3	-19,0	17,0
	200+	7,6	41,7	372,1	447,9	79,7	533,3	48,9	15,6

Kaynak: *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*, s. 242-79; *2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı)*, s. 166-207.

Toprağı tasarruf biçimi itibariyle işletmelerin sayıları, tasarrufları altındaki arazi alanı ve ortalama işletme büyüklüklerinde gözlenen bu değişmelerin dikkatle incelenmesi ve değişme eğilimlerin ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. İlk olarak, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanının ne kadarının kiralanmış olduğu hakkında bir bilgi mevcut değildir. Fakat, sadece kendi mülklerini işleyen işletmelerin ortalama büyüklüklerinin ulusal düzeyde 55.5 dekar, buna karşılık bu tür iş-

letmelerin ortalama büyüklüklerinin ise 104.4 dekar oldukları dikkate alınacak olursa, onların sahip oldukları toprak alanı kadar toprak kiraladıkları tahmini asılsız olmayacaktır. Sadece toprak kiralayarak tarımsal üretimde bulunan işletmelerin ortalama büyüklükleri (56.0 dekar) dikkate alındığında da benzer bir tahminde bulunmak mümkün görünmektedir. Dahası, terörden doğrudan etkilenmiş illerin kırsal alanlarında güvenlik şartlarının normalleşmesi ve diğer illerde 1991 ile 2001 yılları arasında gözlenen mutlak değişme oranlarının bu illerde de hüküm sürmeye başlaması halinde, 2011 yılına gelindiğinde ulusal düzeyde yalnızca kendi mülklerini işleyen işletmelerin oranının toplam işletme sayısının yüzde 75.5'ine, bu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanının ise bütün işletmelerin denetimi altındaki toplam arazinin yüzde 61.1'ine gerileyeceği tahminini yapmak mümkün görünmektedir. Buna karşılık olarak, aynı varsayımlar altında, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin sayısının toplam işletmelerin yüzde 18.5'ine ve tasarrufları altındaki toplam arazi alanının yüzde 31.7'ye, sadece kiracılık yapan işletmelerin sayısının yüzde 2.6'ya ve tasarrufları altındaki arazi alanının yüzde 2.0'a, yalnızca ortakçılık yapan işletmelerin sayısının yüzde 1.8'e ve tasarrufları altındaki arazi alanının yüzde 1.9'a yükseleceğini tahmin edebiliriz.

Böylece, gerek kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmeler, gerekse sadece toprak kiralayan işletmelerin sayıları ve tasarrufları altındaki arazi alanında meydana gelen mutlak ve izafi değişmeler ile potansiyel değişme eğilimleri Margulies ve Yıldızoğlu (1983)'nun Türk tarımı için öngördükleri değişme örüntüsüne, yani kiracılık yoluyla tarımsal arazilerin iktisadi denetiminin el değiştirmesi tezine destek verir görünmektedir. Zikredilen yazarların kendi tezleri için dikkate aldıkları 1963 tarım sayımı ile 2001 tarım sayımı arasında geçen yaklaşık 40 yıllık sürede meydana gelen değişme örüntüleri de onların tezine ayrıca bir destek sağlamaktadır. Belirtilen bu dönem aralığında, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin kendi mülkleri kadar toprak kiraladıkları varsayımı dikkate alındığında, Türk tarımında kiracılık yolu ile işlenen toplam arazi alanının mutlak değer olarak yüzde 188.6 ve izafi olarak yüzde 162.0 oranında arttığı, buna karşılık olarak sadece mülk arazilerini işleyen işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanının mutlak değer olarak yüzde 12.3 ve izafi olarak ise yüzde 23.7 arttığı gözlenmektedir. Bunların aksine olarak, sadece ortakçılık yoluyla işlenen arazi alanının belirtilen dönemde mutlak değer olarak yüzde 83.3, izafi değer olarak yüzde 84.8 oranında, diğer toprağı tasarruf biçimlerinin denetimleri altındaki toplam arazi alanının ise mutlak değer olarak yüzde 50.4, izafi olarak ise yüz-

de 55.0 oranında gerilediği görülmektedir.

Türk tarımında toprak mülkiyetinin el değiştirme hızının yavaşladığının da bir göstergesi olan bu değişme eğilimleri yine de doğrusal bir çizgi takip etmemektedir. Tablo 5'te gösterildiği üzere, kiralama yoluyla toprak tasarrufu 1963 ile 1980 yılları arasındaki artış ivmesini izleyen yıllarda kaybetmiş, buna karşılık olarak ortakçılık yeni bir ivme ve güç kazanmış görünmektedir. Kiracılıkta gözlenen bu ivme kaybını çok kaba hatları şu şekilde açıklamak mümkün görünmektedir: Tarımsal yapı içinde kendi mülklerini işleyen işletmelerin ayakta kalmasını güçleştiren koşullar kira ödenmesi zaruretinden dolayı kiracılık yoluyla toprağı tasarruf eden işletmelerin yükünü daha da ağırlaştırmaktadır. Buna ek olarak, kiralanabilecek toprak alanlarının küçük işletmeler tarafından terk edilen ve çok parçalı alanlar oldukları dikkate alınacak olursa, böyle tek tek ve parçalı bir haldeki kiralık alanları tek bir işletme yapısı içinde örgütlemek ve işlemek çok kolay bir işlem değildir. Zira, toprak kiralayacak olan çiftçi, işletmesini büyütebilmek için her defasında farklı kişilerle kira sözleşmesi yapmak ve onların özel taleplerine cevap vermek zorundadır. Fakat, kiracılığın ivme kaybetmesinin ve buna karşılık olarak diğer toprağı tasarruf biçimlerinin ivme kazanmasının ardında yatan başka etmenler de olmalıdır ve bu bakımdan tarımsal yapıların geleceği tek bir toprağı tasarruf biçiminin kendi güç ve kapasitesi ile açıklanabilmekten uzak görünmektedir.

Tablo 6. Faaliyet Biçimleri ve Sahip Oldukları Toprak ve Hayvan Varlıkları İtibariyle İşletmelerin 2001 Yılındaki Dağılımları

İl kümeleri *ve* **Tarımsal faaliyet biçimi**	Toplam İşletme sayısı	Sütun %	Tasarruf altındaki toplam arazi alanı (da)	Sütun %	Ortalama işletme büyüklüğü (da)	Sahip olunan küçük baş hayvan sayısı	Sütun %	Ortalama küçük baş hayvan sayısı	Sahip olunan büyük baş hayvan sayısı	Sütun %	Ortalama büyük baş hayvan sayısı
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il											
Toplam	**374648**	**100,0**	**25297500**	**100,0**	**67,5**	**7159220**	**100,0**	**19,1**	**1312840**	**100,0**	**3,5**
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık	278127	74,2	19320100	76,4	69,5	6366720	88,9	22,9	1198580	91,3	4,3
2. Sadece bitkisel üretim	71580	19,1	5930360	23,4	82,8	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0
3. Sadece hayvancılık	24942	6,7	47027	0,0	1,9	792506	11,1	31,8	114263	8,7	4,6
II-Diğer iller											
Toplam	**2702000**	**100,0**	**159051000**	**100,0**	**58,9**	**20391800**	**100,0**	**7,5**	**9834600**	**100,0**	**3,6**
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık	1796310	66,5	114118000	71,7	63,5	18645500	91,4	10,4	9564760	97,3	5,3
2. Sadece bitkisel üretim	858002	31,8	44547600	28,0	51,9	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0
3. Sadece hayvancılık	47687	1,8	384987	0,0	8,1	1746310	8,6	36,6	269832	2,7	5,7
III-Türkiye											
Toplam	**3076650**	**100,0**	**184348000**	**100,0**	**59,9**	**27551000**	**100,0**	**9,0**	**11147400**	**100,0**	**3,6**
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık	2074440	67,4	133438000	72,4	64,3	25012200	90,8	12,1	10763300	96,6	5,2
2. Sadece bitkisel üretim	929582	30,2	50477900	27,4	54,3	0	0,0	0,0	0	0,0	0,0
3. Sadece hayvancılık	72629	2,4	432014	0,0	5,9	2538820	9,2	35,0	384095	3,4	5,3

Kaynak: *2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı)*, s. 34-76

Uzun erimli gelişme eğilimlerinin neler olabileceği hakkında bir fikir yürütmek çok sayıdaki etken hakkında peşinen bilgi ve veri sahibi olmayı gerektirmektedir ve bunların çoğu elimizde mevcut değildir. Yine de, kuramsal çözümlemeler ile ampirik gözlem sonuçlarının tecrübî olarak bir araya getirilmesi suretiyle belli bir yorum geliştirmek mümkün görünmektedir. İlk olarak, toprak mülkiyetine yatırım yapmak yapıyı belli bir yönde değiştirmenin bir önkoşuludur. Kapitalist bir iktisadi yapı içinde bu, Mann ve Dickinson (1978)'un ampirik olarak gösterdikleri üzere, toprak mülkiyetine yatırılmış belli bir sermayenin ekonominin diğer kesimlerine yatırılmış aynı miktar sermayenin geri kazanılma hızı ve oranına eşit veya yüksek olması halinde gerçekleşebilmektedir. Fakat, bugüne kadar Türk tarımındaki genel kârlılık oranları ticaret ve sanayi sektörlerindeki oranların hayli gerisinde kalmış ve bu durum kapitalist bir ruh ve beklenti ile tarıma dışarıdan yatırım yapmayı caydırıcı bir etkide bulunmuştur. Aynı iktisadi akılcılık toprak mülkiyetine kırsal cemaatin kendi içinden yapılacak yatırımları da büyük oranda caydırmış ve elinde imkanı olan köylünün kendine bir iktisadi güven aralığı yaratma çabasından daha öteye gitmemiştir (bak. Sönmez, 1993: 19-20, 73-88). Bununla birlikte, kapitalist bir iktisadi ortamda işletmelerin fiziksel ve buna bağlı olarak iktisadi cesametlerinin artırılmasında toprak mülkiyetinin temerküzünün bir ön şart oluşturmadığını ifade etmek gerekir. Nitekim, Bayraç ve Yenilmez (2005: 100)'in verdikleri rakamlara göre, Avrupa Birliği ülkelerinde 1994 yılında tarımsal üretim altında olan alanların yüzde 40.7'si işletmelerin kendi özel mülkü olmayan, aksine kiracılık vb yollarla tasarruf edilen arazilerden oluşmaktadır.

İkinci olarak, Türk tarımında topraktan ve çiftçilikten kopuş bugüne kadar mutlak ve bir anda gerçekleşen bir kopuş olmaktan çok tedrici, göçmenin tarım dışı istihdam ve yaşamda kendi durumunu kollayarak ve gelişmeleri takip ederek gerçekleştirdiği, dolaysıyla yeni istihdam ve yaşam koşullarındaki muhtemel başarı veya başarısızlıklarını gözetleyerek topraklarını bir ihtiyat akçesi olarak elinde tutmayı yeğlediği bir kopuş niteliğindedir. Bundan dolayı, kırsal göçün toprak piyasasına toprak arz etmesi ile göçün gerçekleştiği dönem arasında bazen bir neslin hayat süresi kadar uzun bir zaman aralığı vardır. Dahası, yakın zamana kadar kırsal ile kentsel yaşam olanakları arasındaki muazzam tezat ve toplumsal ve kültürel bakımdan uyumsuzluklar ulaşım, iletişim, şebeke suyu gibi alt yapı olanaklarının makul bir düzeyde kırsal nüfusun yaşam olanaklarının bir parçası haline gelmesiyle büyük oranda ortadan kalkmıştır. Buna karşılık kentlerin boğucu, sıkıcı ortamından geçici de ol-

sa kaçışın bir yolu olarak kırsal alanın yeniden bir cazibe merkezi haline geldiği gözlenmektedir. Nitekim, bugün Türkiye kırsalını yakından tanıyanların teslim edecekleri üzere, kırsal alanda muazzam bir mesken inşası mevcuttur ama bu binaların ancak bir kısmı kırda daimi ikamet edenler, geriye kalanı kentlerde yaşayanlar tarafından inşa edilmekte ve yılın ancak belli bir döneminde iskan edilmektedir.

Kırsal nüfus, istihdam, gelir ve uzun vadeli toplumsal dönüşüm sürecine katılmak ve bunda avantajlı bir konum elde etmek için bir yandan kentlere akın ederken, diğer yandan kentteki kendi dönüşümünün mahiyeti yanında kırın ve kentin daha genel dönüşümü çerçevesinde kendi toplumsal kimliği ve kökeni ile olan bağlarını koparmamak, bu bağları kentlerde yetişmiş olsalar bile yeni neslin kimlik ve kökeninin bir parçası kılmak için büyük bir çaba göstermektedir (bak Sönmez, 2000). Bu çerçevede olarak, bugün Türk tarımının ve kırsal alanının iktisadi akılcılık ile duygusal çıkarların, pragmatizm ile değerlerin yoğun bir çatışma ve gerilimine sahne olduğunu söylemek gerekir. Toprak, alım satıma konu olması bakımından bir metadır ve iktisadi akılcılığın ötesine geçerek fahiş fiyatla satın alınmak istediğinde her zaman mevcuttur. Zira, böyle bir durum göçmenin tarım dışı varoluşunda acil ve makul bir ihtiyacın giderilmesinin, diyelim mesken edinmenin veya çocukların daha iyi öğrenim görmesinin maliyetini karşılamanın bir yolu olarak akıcı bir şekilde kullanılabilir. Ancak, toprak aynı zamanda kökenin ve kimliğin en temel tanımlayıcılarından, geçmişi geleceğe bağlayan ata yadigarlarının belki de yegane timsalidir ve toprağını satmak insanları giderek köksüzleştiren, cemaatsizleştiren bir dünyada kimliğini, kökenini ve ata yadigarını elden çıkararak daha da kimliksiz ve kökensiz hale gelmenin bir biçimidir. Bu nedenle de, toprağın elden çıkarılmaması toplumsal ve kültürel mücadelenin önemli alanlarından biridir.

Terör nedeniyle yerinden olma süreci bu sahneye yeni unsurlar ve boyutlar katmış görünmektedir. Her şeyden önce yerinden olmanın bireylerin kendi tercih ve kararları dışında gerçekleşmiş olması, dışarıdan dayatılan her çözüm gibi, yerinden olmuş kitle içinde köken-toprak bağını daha da değerli kılmış görünmektedir. Yükseker (2006: 148-154)'in kendileriyle mülakat yaptığı bireylerden aktardığı üzere, köye geri dönmek yaşa, cinsiyete, mesleğe, içinde bulunulan şartlara bağlı olarak farklı anlamlar taşımaktadır. Bu anlamlar anıları geride kalmış olanların mezarlarını ziyaret edebilme imkanına sahip olmaktan bilfiil köye daimi geri dönüş yaparak kentsel alandaki iktisadi ve toplumsal sefaletini sonlandırmaya kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır.

Ancak, öyle anlaşılıyor ki, toprağına ve köyüne hiçbir kısıtlama olmaksızın özgürce, dilediği şekilde ve zamanda ulaşabilmek artık sadece yukarıda işaret edilen türden bir toplumsal ve kültürel mücadele olmanın ötesine geçerek aynı zamanda siyasal bir mücadele halini almış görünmektedir.

Mülkiyetin el değiştirme imkanlarının kısıtlandığı bu şartlar altında işletme çapını genişletmenin en kolay ve makul yolu ilk bakışta toprak kiralamak olarak gözükmektedir. Sayım verilerinin de işaret ettiği üzere, toprak mülkiyeti kiracılık yoluyla toprak tasarrufunun bir ön şartı olmaktan çok bunu destekleyen önemli bir etken mahiyetindedir ve kırsal göç ve mesleki farklılaşma süreci sonunda boşalan topraklar kiracılığın kendi tasarrufu altına çekebileceği giderek genişleyen bir boş alan yaratmaktadır. Ancak, kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin ortalama büyüklükleri küçük ile büyük işletme ayrım çizgisinin yarısına (107.9 dekar) ancak gelebilmekte olup, bu şekilde toprağı tasarruf eden işletmelerin yüzde 85.4'ü 200 dekardan daha küçüktür. Sadece kiralama yoluyla toprak işleyenlerin ortalama toprak alanı ise bunun da altında (56.0 dekar) olup, 200 dekardan daha küçük olanların oranı yüzde 94.7'dir. Bu hususlar dikkate alındığında, bu toprağı tasarruf biçimlerinin henüz kırsal göçün atıl bıraktığı toprakları iktisadi denetim altına alacak ve bu yolla ulusal tarımsal yapılarda kapitalist işletmecilik yönünde bir dönüşümün öncüsü ve ana mihrakı olacak bir kabiliyete sahip olmadıklarını belirtmek gerekir. Aksine, bugün içinde bulunulan şartlar ve işletme büyüklükleri itibariyle kiralama yoluyla toprağı tasarruf biçimi çiftçi hane halklarının tarımsal yapı içinde varlıklarını sürdürmek veya topraktan kopuşlarını geciktirmek için başvurdukları bir strateji görünümü taşımaktadır. Dahası, Özesmi (2002-3: 99)'nin de işaret ettiği üzere, kiracılık her zaman gerçek anlamda bir kiracılık olmaktan çok, *icarcılık* sıfatıyla ortakçılığı tanımlamak için de kullanılmaktadır. Ortakçılığın bir biçimi olduğu hallerde icarcı hem toprak kirasını hem de istihdam ettiği işçilerin ya da ikinci dereceden ortakçıların ücretini ayni olarak ve ürünün belli bir nispeti biçiminde ödemektedir. Ülke genelinde kiracılığın kaç farklı biçimde uygulandığı ve burada tarif edilen biçimin ne kadar yaygın bir uygulama olduğuna dair elimizde olgusal veri bulunmamaktadır. Fakat, böyle bir uygulamanın varlığı icarcılığın her zaman saf bir kiracılık, yani miktarı önceden belirlemiş nakdi bir bedelin ödenmesi şartı ile üretim yapmak amacıyla toprağı tasarruf hakkının kiracıya geçtiği ve üretimin planlanması ve iktisadi sonuçlarından sadece kendisinin sorumlu oluğu bir tasarruf biçimi olarak düşünemeyeceğimize işaret eder. Aksine, kiracılık, en azından burada verilen örnekte, ortakçılıkla iç içe geçmiş görünmektedir.

Ortakçılık söz konusu olduğunda, öncelikle açıklanması gereken husus her iki il kümesinde gözlenen muazzam artışların kaynağının ne olduğudur. Aydın (1986: 138-159)'ın çalışmasında görüleceği üzere, ortakçılık hem bitkisel üretim hem de hayvan yetiştiriciliğinde baş vurulan bir sözleşme biçimi olup tarafların mükellefiyetleri, toprak ve üretim süreci üzerinde uyguladıkları denetim ve üründen alacakları payların değişiklik gösterdiği çok sayıdaki uygulamanın ortak adıdır. Toprağını ortakçıya veren kişinin amacı sırf atıl kalan topraktan bir miktar olsun gelir temin etmek ile kendisinin emek-yoğun kapitalist çiftçilik faaliyetlerine ucuz ve köy içinde sürekli hazır tutulan bir emek havuzu yaratmaya kadar niteliksel bakımdan büyük farklılıklar gösterebilir. Toprak ya da hayvan sahibinin amacına bağlı olarak ortakçının mükellefiyetleri ve üretim araçları üzerindeki denetiminin mahiyeti de değişiklik göstermektedir. Toprak ya da hayvan sahibi tarımsal faaliyetlerine ara vermiş ve küçük bir toprak alanına ya da hayvan sürüsüne sahipse, ortakçının üretim ve toprak üzerindeki denetimi artmakta, aksi durumda ise azalmaktadır. Bu durumun ilginç bir örneğini Bağcı (1998: 23, 46-49)'nın çalışmasında bulmaktayız. Toprakların tamamının tek bir ailenin mülkiyetinde olduğu ve tütün ve buğday üretimi yapılan Adıyaman ilindeki bir köyde ağa ailesi etnik bakımdan homojen ve tütün tarlalarındaki mevsimlik işleri yapmaya yetecek kadar işgücüne sahip hane halkları ile ortakçılık sözleşmesi yapmaktadır. Ortakçı hane halkında bağımlı nüfus, özellikle yaşlı nüfusun olması olumlu karşılanmamaktadır. Ağa ailesi hem doğrudan hem de köydeki yardımcıları aracılığıyla tarımsal üretimin her aşamasını (sürme, ekme, çapalama, gübreleme, ilaçlama, hasat vb) sıkıca denetlemekte, kendisinin belirlediği ürünler dışında ortakçının başka bir ürün yetiştirmesine izin vermemekte, hatta evin ihtiyaçları için hayvan yetiştirmesini bile yasaklamaktadır. Dolayısıyla, bu örnekte ortakçı, girdi ve ürün paylaşımı için yapılan sözleşmeden sonra toprağı kendi inisiyatifi dahilinde tasarruf eden biri değil, aksine emek arzı ve öz iş disiplini yıllık ortakçılık sözleşmesi ile denetim altına alınmış sözleşmeli tarım işçisi hüviyetine sahiptir. Benzer şekilde Özesmi (2002-3: 90), pamuk üretimindeki ortakçılık ilişkilerini betimlerken, toprak sahiplerinin emeğin miktarı, kalitesi ve kendi öz iş disiplinini sağlamalarına ne derece önem verdiklerine ve üretimlerini sürdürmek için ortakçı emeğine bağımlı hale geldiklerine dikkat çekmektedir. Gerek Bağcı gerekse Özesmi'nin çalışmaları, ortakçılık sözleşmesinden kaynaklanan yükümlülüklerini yerine getirdikten sonra ortakçı hane halkının bazı üyelerinin mevsimlik işgücü göçüne de katıldıklarına, toprak işlemek için gerekli teknolojinin bir kısmına sahip olduklarına, aksi durumda ağa ya da başkalarından bu teknolojileri kiraladıklarına işaret etmektedir.

Dolayısıyla, toprak sahibinin zaviyesinden bakıldığında, ortakçılık sözleşmesi pamuk ve tütün gibi emek-yoğun tarımsal üretimde mevsimlik ücretli işçi istidamı halinde karşılaşılacak emek arzı, iş disiplini ve emek verimliğini denetleme sorunlarının asgariye indirildiği yıllık emek sözleşmesi hüviyeti kazanan akılcı bir girişimdir. Bağcı (1998)'nın da işaret ettiği üzere, ortakçı, alternatif istihdam alanlarına geçmeye istekli fakat içinde bulunduğu nesnel koşullardan ötürü bunu yapması mümkün veya akılcı olmayan biridir. Dolayısıyla, onun zaviyesinden bakıldığında, ortakçılık, kentsel istihdam piyasasında olduğu kadar mevsimlik tarım işçiliği piyasasında da emekleri yeterince değerlendirilemeyecek hane halkı üyelerinin yıllık bir sözleşme dahilinde verimli ve güvenli bir şekilde istihdamına imkan sağlayan bir iş sözleşmesidir.

Alan çalışmalarından elde edilen bu sonuçlar göstermektedir ki, ortalıkta bir değil, birden fazla ortakçılık mevcuttur. Bunlar (1) oranları önceden belirlenmiş bir katkı ve paylaşım sözleşmesi dahilinde ortakçının toprak ve üretim süreci üzerinde tam bir denetim uyguladığı biçim, (2) ortakçılık görünümündeki yıllık iş sözleşmesi yoluyla yürütülen basit, küçük veya kapitalist meta üretimi ve (3) kiracılık (icarcılık) olarak adlandırılan fakat esas olarak bu iki ortakçılıktan birisini temsil eden biçim. Dolayısıyla, ortakçılık veya kiracılığın niteliği tam olarak bilinmeden tarım sayımlarında ortakçılık uygulamalarında görülen muazzam artışların gerçekte ne türden bir değişim ve dönüşüme işaret ettiklerini kestirebilmek güçtür. Bu çerçevede olarak, her iki il kümesinde gözlenen artışların ortakçılık sözleşmelerinin mahiyeti, ortakçıların kökenleri ve tarımsal ürün desenlerindeki değişmeler birlikte dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Yine de işaret etmek gerekir ki, ortakçılığın ana gelişme çizgisinin toprağı tasarruf biçimi olmaktan çıkarak işletme sahiplerinin mevsimlik işgücü istihdamına alternatif olarak emeği daha verimli bir şekilde denetleme uygulamasına yönelmiş olması daha muhtemeldir. Bu durum, tarımda hem kiracılık hem de kendi mülkünü işleme biçimlerinde gözlenen değişme oranları ve örüntülerine de ihtiyatla yaklaşmamız gerektiğine ve özellikle kendi mülkünü işlemenin ağırlığının rakamların ifade ettiği kadar sarsılmamış ve tehdit altına girmemiş olduğunu da ima eder.

Öte yandan, bir bedel ödemeksizin toprağı tasarruf biçiminde gözlenen artışlar tarımsal yapıları dönüştürme kabiliyetleri bakımından olmamakla birlikte yaşanan dönüşümün mahiyetini anlamak ve yorumlamak bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu şekilde toprağı tasarruf genel olarak köylü toplumlarında yakın akrabalar, dostlar ve bir oranda cemaat üyeleri arasında gözlenen toplumsal ve iktisadi dayanışma biçimlerinden birini temsil eder (bak

Wolf, 2000: 145; Sönmez, 1993: 91). Kategorik olarak ilişki bir tarafın iktisadi veya toplumsal konumunun mutlak olarak diğerinden daha iyi veya üstün olmasını gerektirmez. Aksine, asıl amaç ortak bir köken, kimlik veya çıkarın ayakta tutulması veya ortak bir sorumluluğun birlikte yerine getirilmesi olduğu müddetçe durumu izafi olarak daha geride olan kendi gücünün üstünde bir katkı ile de sürece katılabilir. Ancak, ilişki doğrudan doğruya durumu izafi olarak daha geride olanı desteklemeye yönelik de olabilir. Her iki halde de ahlaki bir sorumluluk duygusunun bireysel maddi çıkarların üstünde tutulması önem arz eder. Bu tür dayanışmanın sık karşılaşılan biçimi miras ve satın alma yoluyla mülk edinilmiş arazilerin bir kısmı veya tamamının bir bedel talep edilmeksizin köyde kalan kardeşin, yakın akrabanın veya yardıma ihtiyacı olan bir cemaat üyesi denetimine bırakılmasıdır. Bu tasarruf biçimine sahip işletmelerin ortalama büyüklüklerinin (48 dekar) ulusal ortalamanın çok da altında olmadığı dikkate alınırsa, burada söz konusu olan şeyin başka türlü işe yaramayan bir şeyi dayanışmaya hasretmek gibi basit bir işlemden ibaret olmadığı aşikardır. Yine de, böyle bir ilişkinin ihsanda bulunan tarafın kendi kökeni, cemaati ile bağlarını sıcak tutma işlevi yanında geride bırakılmış arazilerin bütünüyle çayır veya çalılığa dönmemesi önlemek işlevine sahip olduğuna da işaret etmek gerekir (bak Sönmez, 2000: 65-6). Kırsal göç süreci giderek artan miktarda araziyi tarımsal üretim dışına taşıdığı, göçmen kendi geçmişi ve kökeni ile bağlarını sürdürmekte kararlı ve köyde atıl kalan arazileri işleyecek birileri bulunduğu sürece bu tür dayanışma uygulamaları da devam edecek görünmektedir. Ancak, bazı durumlarda kırsal göç cemaatin nüfusunu bütünüyle kentlere taşıyarak köyleri boşaltmakta, bazı durumlarda ise kendi topraklarını bile verimli bir şekilde işlemekten aciz yaşlı bir grubu geride bırakmakta olduğundan topraklar bütünüyle atıl kalabilmektedir.

Bu çerçevede işaret etmek gerekir ki, 1991 ile 2001 yılları arasında atıl duruma düşen tarımsal arazi alanı 43.3 milyon dekar olup, bunun 19.1 milyon dekarı (yüzde 44.2'si) terörden doğrudan etkilenen illerde bulunmaktadır. Bu arazinin bir kısmının kentsel genişleme ve kentler arası yol inşası sırasında bütünüyle kullanılamaz hale gelmiş olması mümkündür ama her halde şartta tamamı olmasa gerektir. Ayrıca, faaliyetlerine devam eden işletmelerin denetimi altında ve tarımsal üretime uygun olduğu halde işlenmeyen 4.7 milyon dekarlık ilave bir arazi de mevcuttur.[8] Dolayısıyla, tarımda gözlenen daralma sadece göç kaynaklı değildir. Aksine mevcut toprakların bir kısmının nadas amaçlı olmaksızın üretimde çıkarılmasının da sürece önemli bir katkısı var-

8 *1991 Tarım Sayımı*: 22-3, 204-41 ve *2001 Tarım Sayımı*: 82-163'ten hesaplanmıştır.

dır. Bu hususları da dikkate son olarak tarımsal işletmelerin faaliyetlerinde meydana gelen değişme örüntülerini incelemekte yarar vardır.

4.3. Tarımsal faaliyet biçimlerinde meydana gelen değişmeler

Toprak mülkiyeti, işletme büyüklükleri ve toprağı tasarruf biçimleri yanında tarımsal üretim faaliyetlerinin biçimlerinde gözlenen değişmeler de tarımda başka bir açıdan da derin değişmelerin meydana geldiğine işaret etmektedir. Burada dikkate alınan tarım sayımları, faaliyet biçimleri itibariyle tarımsal işletmeleri üç kümeye tasnif etmektedir. Bunlar: (i) bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yürütenler, (ii) yalnızca bitkisel üretim yapanlar ve (iii) yalnızca hayvan yetiştiren işletmelerdir. Yukarıda bir örneğine işaret edildiği üzere, mülk ve toprağı tasarruf rejimlerinden kaynaklanan özel kısıtlamalar olmadığı müddetçe bitkisel ve hayvansal üretimi birlikte yürütmek köylü üretiminin evrensel özelliklerinden biridir. Piyasaya yönelik üretim yapılan şartlarda da bu iki faaliyetin zorunlu olarak birbirinden ayrılması gerekmez. Aksine, meta üretiminin bütün vasıfları ve kurumlarıyla yerleştiği bir tarımsal yapı içinde de işletmeler çeşitli sebeplerden ötürü bu iki faaliyeti birlikte yürütmeyi uygun bulabilirler ve bunun bir sonucu olarak da işletmelerin toplam üretimi içinde pazarlanan bitkisel ve hayvansal ürün oranlarında önemli değişiklikler görülebilir. Bunun bir örneği, bitkisel üretimin ağırlıklı veya bütünüyle piyasa için yürütüldüğü bir ortamda hane halkının günlük tüketimi için birkaç evcil hayvan (tavuk, sığır, koyun vb) yetiştirmek biçiminde karşımıza çıkabilir. Bunun aksine olarak, esas faaliyeti hayvan yetiştirmek olan bir işletme doğrudan tüketim ihtiyaçları için de bir miktar tahıl, sebze ve meyve yetiştirebilir. Bir başka örnek ise bitkisel üretimin bir kısmını yemlik üretimine hasredip bunu aynı zamanda hayvan yetiştiriciliği ile eklemleştirmek şeklinde karşımıza çıkabilir.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak, toplam üretim miktarından hane halkının doğrudan tüketimine ayrılan miktara ya da bazı ürünleri doğrudan tüketim amacıyla üretmeye bakarak tarımsal yapıların içinde bulunduğu durumu geçimlik üretim olarak düşünmek veya tarif etmenin doğru bir yaklaşım olmadığına işaret etmek gerekir. Bu nitelendirme özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki küçük tarımsal işletmelerin durumunu tarif için kullanılmakta olup, bu yolla dolaylı olarak tarımsal yapıların geriliğine veya modernleşmemişliğine de atıfta bulunulmaktadır. Şüphesiz ki, ürettiği sütü pazarda satıp, tükettiği yoğurdu bakkaldan satın almak veya ürettiği

buğdayı pazarda satıp tükettiği ekmeği fırından satın almak çiftçi hane halklarının gıda üretim faaliyetlerinin mahiyeti, toplumsal ve kültürel varoluş şartları ve hayat standartları hakkında çok şeyi ifade eder. Ama bu durum kategorik olarak onların üretim faaliyetlerinin asli karakterinin geçimlik olduğunu peşinen göstermez. Bu, bitkisel ve hayvansal üretimin tamamının doğrudan tüketildiği fakat emeğin piyasaya arz edildiği bir durum için de söz konusudur. Rençperlik ve hayvan yetiştiriciliğinin büyük bir toplumsal işbölümünün parçası olarak düzenlendiği her yerde rençperler ve çobanlar hem vergi ve benzeri yükümlülüklerini yerine getirmek hem de kendi hane halkları veya cemaatleri içinde üretemedikleri kimi mal ve eşyaları elde etmek için bir mübadele ve pazar ağına her zaman düzenli bir şekilde dahil olmuşlardır. Bez, kumaş, tuz, mücevherat, kap-kaçak vb eşyanın çerçilerden veya kasaba ve kent pazarlarından elde edilmesi bunlara örnek teşkil eder. Kültürel anlamda bu araçlara ve mallara olan ihtiyaçların sürekliliği oranında pazar ile olan ilişki ve bağlar da süreklilik ve düzenlilik gösterir. Bununla birlikte, geçimlik üretim durumunu niteleyen şey, üretim için gerekli emek, kaynak ve girdiler ile olağan günlük tüketim ihtiyaçlarının köylünün veya çiftçinin kendi toplumsal kategorisi ve cemaati içindeki mübadele ilişkileri ve ağları dahilinde karşılanabilir olmasıdır. Bu tür bir iktisadi ve toplumsal varoluşun iç bütünlüğünün etkin olarak sürdürülemez hale geldiği, üretim kaynak ve girdilerinden bir veya birkaçının düzenli olarak piyasadan temin edildiği, emek ya da üründen biri ya da her ikisini düzenli olarak piyasaya arz ederek kültürel ve toplumsal gelişmenin vazgeçilemez kıldığı günlük mal ve hizmetlerin düzenli olarak piyasadan satın alındığı bir durumda artık geçimlik değil, piyasa için üretimden söz etmek gerekir.

Piyasa koşullarının egemen olduğu bir ortamda her tarımsal işletmenin kesin olarak piyasa mekanizması içinde yer aldığı söylenemez. Ancak, bugün ülkenin herhangi bir yerinde gübre, tarımsal ilaç ve traktörden birini kullanmadan tahıl ve hatta doğrudan tüketim için sebze üretebilen işletme her halde çok nadir bulunur. Benzer şekilde, kendi ürettiğinden başka tahıl, sebze, meyve ve hayvansal ürün hiç tüketmiyor olsa bile, çay, şeker, sabun, sıvı yağ ve giysiyi pazardan satın almayan; evinde radyo, televizyon, buzdolabı ve telefon gibi çağdaş kültürel araçlardan hiç birine sahip olmayan bir hane halkı her halde yok denecek kadar azdır.[9]

Bu çerçevede işaret etmek gerekir ki, Türkiye tarımında meta üretimi bütün ağırlığı ile yerleşmiştir. Yapı içinde üretim miktarları ve pazarlama oran-

9 Türkiye'de kırda ve kentte hane halklarının dayanıklı tüketim malları ile çeşitli iletişim ve ulaşım araçları sahipliği hakkındaki oranlar için bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (2004: 32).

ları hakkında veri derlenen 120 bitkisel ürün çeşidi bulunmakta olup, 2002 yılı verilerine göre, toplam bitkisel üretimin yüzde 72'si pazarlanmakta, geriye kalanı ise doğrudan tüketilmektedir. Emek-ürün mübadelesinin hangi biçiminin kendilerinin iktisadi ve toplumsal refahları açısından daha fazla getirisi olduğuna dair bir muhasebe yapmak hane halkı geçim stratejilerinin ayrılmaz bir parçası olduğundan, ürün desenleri ve pazarlanma - doğrudan tüketim oranlarında şüphesiz değişiklikler söz konusudur. Yine de, tüketilen miktarın çiftçi nüfusun toplam nüfus içindeki oranına paralel olduğu dikkate alınacak olursa, genel olarak Türkiye çiftçisinin kendi gıda üretimini büyük oranda kendi denetimi altında tuttuğunu söylemek mümkündür. Toplam üretim içinde tahıl, sebze ve meyve üretiminin ağırlıklı bir yerinin olmasının bu denetimi büyük oranda kolaylaştırdığı söylenebilir. Ancak, pamuk, tütün, yağlı tohumlar, çay ve fındık gibi sınai ürünler söz konusu olduğunda toplam miktarın hemen tamamına yakını pazarlanmaktadır. Nitekim, sütün yüzde 19'u, yumurtanın yüzde 34'ü, arpanın yüzde 48'i, balın yüzde 53'ü, buğdayın yüzde 64'ü, patatesin yüzde 70'i, ham pamuğun yüzde 95'i, tütünün ise yüzde 99'u pazarlanmaktadır. Terörden doğrudan etkilenen iller kümesinde pazarlama oranı yüzde 64 olup, ulusal ortalamanın altındadır. Fakat, 2000 yılında, bu illerdeki ortalama kırsal hane halkı büyüklüğünün (7.9 kişi) ülke kırsalının genelindeki ortalama hane halkı büyüklüğünden (5.2 kişi) yüzde 33 daha fazla olduğu dikkate alınacak olursa, aslında bu illerin ürettiği toplam değerin kendi nüfuslarına nispeten daha büyük bir kısmını pazarladıklarına işaret etmektedir (bak. *Tarımsal Yapı 2002*: 12-515 ve *2000 Genel Nüfus Sayımı*: 96-97).

2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre (bak Tablo 6), tarımsal işletmelerin yüzde 67.4'ü bitkisel üretim ve hayvan yetiştirmeyi birlikte sürdürmekte, yüzde 30.2'si yalnızca bitkisel üretim yapmakta, yüzde 2.4'ü ise yalnızca hayvan yetiştirmektedir. Terörden doğrudan etkilenmiş illerde bitkisel üretim ve hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürütme ile yalnızca hayvan yetiştiriciliği ile meşgul olma ulusal oranların üstünde bir ağırlığa (sırasıyla yüzde 74.2 ve yüzde 6.7) sahiptir. Dolayısıyla da yalnızca bitkisel üretim ile uğraşan işletmelerin oranı (yüzde 19.1) buralarda daha düşüktür. Bitkisel üretim ile hayvancılığı birlikte yürüten işletmeler, tasarruf ettikleri ortalama arazi büyüklüğü bakımından (64.3 dekar), yalnızca bitkisel üretim yapan işletmelere nazaran (54.3 dekar) daha güçlü görünmektedirler. Yalnızca hayvan yetiştiriciliği ile uğraşan işletmeler ise ortalama 5.9 dekarlık büyüklükleri ile büsbütün cüce bir görünüm arz etmektedirler ve özellikle terörden doğrudan etkilenmiş iller kümesinde bu işletmelerin toprak varlığının aslen ev, ahır, ağıl gibi zorunlu

mekanlar ile belki küçücük bir sebzelikten daha öteye geçmeyen bir vasıf taşıdığı anlaşılmaktadır. Yalnızca hayvancılıkla uğraşan işletmeler sadece tasarruf ettikleri toprak alanı bakımından değil, işletme başına ortalama 35 küçük baş (koyun ve keçi), 5.3 büyükbaş (sığır ve manda) hayvanla esas faaliyet konuları bakımından da hayli zayıf görünmektedirler ve il kümeleri itibariyle sahip olunan ortalama hayvan sayıları arasındaki farklar niteliksel sonuç doğuracak kadar büyük değildir (bak Tablo 6). Hayvanların çayır ve meralarda hiçbir harcama yapılmaksızın yetiştirildikleri, küçük baş hayvanlarda bazen mümkün olduğu üzere sürünün bir yıl içinde kendini bütünüyle yenilemiş olduğu ve ülkede canlı hayvan fiyatlarının en yüksek olduğu Kurban Bayramı gibi dönemlerde satışa sunulmuş oldukları varsayıldığında bile, bu ortalama hayvan varlığının satışından elde edilebilecek net gelir Devlet Planlama Teşkilatı'nın (2000: 7) büyük ve küçük işletme ayrımı için dikkate aldığı yıllık 4.2 milyar TL gelir kapasitesinin çok üzerine çıkamayacakları açıktır. Dahası, aradan geçen süre içinde hem toplumsal ve kültürel ihtiyaçların vasfında hem canlı hayvan fiyatlarında önemli değişiklikler olmasına rağmen, 1980 tarım sayımında Devlet İstatistik Enstitüsü'nün işletme büyüklüğünün belirlenmesinde benzer bir yaklaşımdan hareketle küçük baş hayvancılıkta 300 baş, büyük baş hayvancılık durumunda ise 100 baş hayvan varlığını büyük ve küçük işletme ayrımında bir ölçüt olarak dikkate aldığı hatırlanacak olursa, hayvan yetiştiriciliğinin her iki biçiminde de işletme ölçeklerinin çok daha küçük göründüğünü belirtmek gerekir.

Önceki konularda olduğu gibi, tarımsal yapıların bu ekseninde meydana gelen değişmeleri de 1991 ile 2001 sayımlarının sonuçlarını karşılaştırmak suretiyle resmetmek mümkün görünmektedir. Bu karşılaştırmaları yaparken hatırda tutulması gereken önemli bir husus terörle mücadele kapsamında koyulan mera-yaylaya çıkma yasaklarının ve boşaltılan köylerin mayınlanmasının hayvan yetiştiriciliğine büyük bir darbe vurduğunun sıkça dile getirilmiş olmasıdır. Sayım verilerinin analizinden elde edilen sonuçlara göre (bak. Tablo 7), 1991 ile 2001 yılları arasında ülke genelinde bitkisel üretim ile hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürüten işletmelerin sayısında yüzde 29.3, tasarruf ettikleri toprak alanında yüzde 28.7, sahip oldukları küçükbaş hayvan sayısında yüzde 46.7 ve büyükbaş hayvan sayısında yüzde 0.9 oranında bir gerileme yaşanmıştır. Terörden doğrudan etkilenmiş olan illerde bu kategoriye dahil işletmelerin sayında meydana gelen gerileme ulusal ortalamadan çok daha yavaş (yüzde 16.9) olmuş fakat işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanındaki gerileme ise aksi yönde olarak çok daha yüksek (yüzde 51.2) bir düzeyde

gerçekleşmiştir. Buna karşılık olarak hayvan varlıklarındaki mutlak değişme oranları ulusal ortalama ile aynı yönde ve yaklaşık olarak aynı düzeyde seyretmiştir. Ancak, izafi değişme oranları söz konusu olduğunda, bitkisel üretim ile hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürüten işletmeler sahip oldukları ortalama büyükbaş hayvan varlığında ulusal düzeyde yüzde 0.6'lık ve terörden doğrudan etkilenmemiş illerde yüzde 0.9'luk bir artış göstermenin dışında, her iki il kümesinde bütün karşılaştırma alanlarında gerileme göstermişlerdir. Sadece hayvancılıkla uğraşan işletmelerin sayı ve tasarruf ettikleri ortalama arazi alanında her iki il kümesinde yakın oranlarda olmak üzere önemli bir gerileme yaşanmış olup bunun ulusal ortalaması sırasıyla yüzde 31.2 ve yüzde 99.4 düzeyine ulaşmıştır. Buna karşılık, terörden doğrudan etkilenmiş illerde bu işletmelerin sahip oldukları ortalama küçükbaş hayvan sayısı izafi olarak yüzde 34.7, büyükbaş hayvan sayısı ise yine izafi olarak yüzde 14.9'luk bir artış kaydetmiştir. Diğer illerde ise, bu işletmelerin sahip oldukları küçükbaş hayvan sayısı izafi olarak yüzde 43.9'luk bir artış kaydederken büyükbaş hayvan sayısı yüzde 23.5'lik bir gerileme kaydetmiştir.

Tablo 7- 1991 ile 2001 Yılları Arasında İktisadi Faaliyet Biçimi İtibariyle İşletmelerin Sayılarında, Tasarrufları Altındaki Arazi Alanında ve Sahip Oldukları Büyük ve Küçük Baş Hayvan* Sayılarında Meydana Gelen Değişme Oranları**

	Mutlak değişme oranı (1) (% olarak)							**İzafi değişme oranı (2) (% olarak)**			
İl kümeleri *ve* **işletmelerin yürüttükleri tarımsal faaliyetin biçimi**	İşletme sayısı	Tasarruf altındaki arazi alanı	Ortalama işletme büyüklüğü	Küçük baş hayvan sayısı	Ortalama Küçük baş hayvan sayısı	Büyük baş hayvan sayısı	Ortalama büyük baş hayvan sayısı	arazi alanı	Tasarruf altındaki hayvan sayısı	Küçük baş hayvan sayısı	Büyük baş hayvan sayısı
I-Terörden doğrudan etkilenmiş olan 14 il											
Toplam	-13,6	-48,2	-40,0	-46,4	-37,9	-0,8	14,9	0,0	0,0	0,0	0,0
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık birlikte	-16,9	-51,2	-41,3	-48,0	-37,5	-2,0	18,0	-3,8	-5,9	-3,1	-1,2
2. Sadece bitkisel üretim	18,0	32,8	43,1					36,6	29,6		
3. Sadece hayvancılık	-34,9	-87,1	-80,1	-27,8	10,9	14,0	75,1	-24,6	-99,8	34,7	14,9
II-Diğer iller											
Toplam	-25,7	-14,4	15,2	-44,7	-25,6	-1,6	32,3	0,0	0,0	0,0	0,0
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık birlikte	-30,9	-22,7	11,9	-46,2	-22,1	-0,8	43,7	-7,1	-9,7	-2,8	0,9
2. Sadece bitkisel üretim	-8,0	18,6	29,0					23,7	38,5		
3. Sadece hayvancılık	-53,0	-33,1	42,3	-20,4	69,2	-24,8	60,0	-36,7	-99,2	43,9	-23,5
III-Türkiye											
Toplam	-24,4	-21,4	4,0	-45,1	-27,4	-1,5	30,2	0,0	0,0	0,0	0,0
1. Bitkisel üretim ve hayvancılık birlikte	29,3	28,7	0,9	46,7	24,6	0,9	40,2	6,5	9,3	2,8	0,6
2. Sadece bitkisel üretim	-6,5	8,8	16,3					23,7	38,4		
3. Sadece hayvancılık	-48,0	-54,0	-11,5	-22,9	48,4	-16,3	61,0	-45,4	-99,4	40,6	-15,0

* Küçük baş hayvanlar koyun ve keçi, büyük baş hayvanlar ise sığır ve mandalardan oluşmaktadır
** Toprak sahibi olmayan işletmeleri de kapsamaktadır
(1) Aynı faaliyet kümesine dahil vakaların mutlak değerlerinde meydana gelen değişmeyi göstermektedir.
(2) Aynı faaliyet kümesine dahil vakaların il kümesi toplamı içindeki oransal değerlerinde meydana gelen değişmeleri göstermektedir.
Kaynak: *1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları*, s. 28-9, 162-199; *2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı)*, s. 34-76.

Dolayısıyla, bitkisel üretim ile hayvancılığı birleştiren işletmelerin yapılarında gözlenen değişimin esası tasarruf edilen ortalama arazi alanını ve büyükbaş hayvan varlıklarını koruyup, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinden giderek uzaklaşmak şeklinde gerçekleşmiş görünmektedir. Buna karşılık olarak, yalnızca hayvancılıkla uğraşan işletmelerde ise tasarruf edilen toprak alanında büyük bir gerilemeye karşılık özellikle küçükbaş hayvan varlığı bakımından mevcut işletmelerin bünyelerinin izafi olarak daha güçlü hale gel-

mesi yönünde bir dönüşüm yaşanmış görünmektedir. Tarımsal işletmelerin kendi faaliyetlerinde giderek artan bir tekbiçimlilik ve ihtisaslaşmanın işareti olan bu gelişmeler yalnızca bitkisel üretim ile uğraşan işletmelerin yapı içindeki konumlarında meydana gelen değişmeler dikkate alındığında daha bir belirginlik kazanmaktadır. Nitekim, bu işletmelerin sayıları ve tasarrufları altında bulunan ortalama arazi alanı terörden doğrudan etkilenen illerde sırasıyla yüzde 36.6 ve yüzde 29.6, diğer illerde yüzde 23.7 ve yüzde 38.5'luk artışlar kaydetmiştir.

Ülke tarımında genel bir daralmanın yaşandığı bir süreçte bu işletmelerin genel daralma oranlarının tam aksi yönde ve derecesinde bir izafi ilerleme kaydetmiş olmaları ulusal tarımsal yapılardaki asli değişme yönünün işletme sayısı bakımından giderek artan bir hızla bitkisel üretime kaydığının ve tarımsal işletmelerin ikili (bitki ve hayvan yetiştiriciliği) karakterinin giderek silinmeye yüz tuttuğunun güçlü bir işaretidir. Öte yandan, yapısal değişme eğilimlerinin küçük işletmelerin bekasını giderek daha fazla tehdit ettiği bir ortamda yaşanan bu gelişmeler kırsal alandaki iktisadi ve toplumsal beka ve dönüşüm stratejilerinin ağırlık kazanan vasıfları hakkında da önemli ipuçları sağlamaktadır. Bu bakımdan birbiriyle bağlantı olan birkaç hususa işaret etmekte yarar vardır.

İlk olarak, işletmelerin ikili karakterinin giderek ortadan kalkması sürecinden en fazla etkilenen boyutun küçükbaş hayvan yetiştiriciliği olmasının mera alanlarına erişimin kısıtlanmasının ötesinde sebepleri vardır zira tarımsal üretimin bu bileşeni terörden doğrudan etkilenmemiş illerde de izafi olarak hemen aynı düzeyde bir gerileme göstermiştir. Bunun sebeplerinden birisi köy tüzel kişiliklerinin denetiminde müşterek tasarrufa tabi olan ve köy içinde yer alan mera alanlarının geçmişte tarıma açılmış olması ve nadas alanlarının daralmış olmasıdır. Zira, nadas alanları yaylalardaki meralara çıkış zamanına kadar koyun ve keçi sürülerinin otlatıldığı önemli alanlardır. Fakat, nadas, uygulamanın kolektif olduğu, yani, Anadolu köylerinde eskiden sıkça karşılaşıldığı üzere, köyün bir tarafındaki arazilerin tamamının dinlenmeye bırakılıp, diğer taraftaki arazilerin sürüldüğü bir durumda otlak alanı sağlar. Nadasa bırakılan toprak alanının daralması şüphesiz ki, tarımsal yapının gelişiminin bir göstergesi, tarımda üretkenliğin insan müdahalesi ile sürdürülen bir hal almasının işaretidir. Ama aynı süreç belli bir iktisadi faaliyetin sürdürülebilmesinin cemaat düzeyinde kolektif hareket etmeye dayalı zorunlu iç örgütlenmesini bozduğu ve çiftçiyi ferdi hareket etmeye

sevk ettiği için, otlatmaya dayalı bir hayvan yetiştiriciliğinin de yapısal varoluş şartlarını ortadan kaldırmaya hizmet etmektedir. Buna karşılık olarak, büyükbaş hayvan yetiştiriciliği açık alanlarda otlatmaya dayanmaksızın da çiftliğin dar alanları içinde sürdürülebilir bir faaliyettir ama o da hayvan yemi girdisinin teminat altına alınmasını gerektirir. Bunu sağlamanın bir yolu hayvan sayısını işletmenin yem, özellikle de ot ve saman gibi kaba yem üretme kabiliyeti ile uyumlu hale getirmektir. Zira aksi yönde bir gelişme işletmenin nakit çıktıları üzerinde büyük bir baskı uygulayacağından, toptan alımlardan kaynaklanan indirimlerden yararlanmaksızın verimli olarak sürdürülemez bir vasıf kazanmaktadır. Dolaysıyla, işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı daraldıkça, ihtisaslaşma yönünde bir girişim olmadığı müddetçe bitkisel üretim ile hayvansal üretimi bir arada yürütmek iktisadi bakımdan güçleşmektedir.

İkinci olarak, hane halkı emeğinin sürekli olarak işletme üzerinde tutulmasının iktisadi ve/veya toplumsal olarak yararsız ve verimsiz olduğu hallerde emeğin başka iş ve istihdam biçimlerine yönelmesi bir zorunluluk arz etmektedir. Bunu tarımdan bütünüyle ve birden bire kopmaksızın yapmanın yollarından biri emek ve ürün piyasalarındaki gelişmeleri de dikkate alarak ileri teknoloji kullanmak, diğeri ise yıllık üretim takvimi dar bir zaman aralığına sıkıştırılabilir ürünlere yönelmektir. Bu iki strateji birbirlerinin alternatifi olmaktan ziyade mümkün olduğunca eklemleştirilen ve fakat şartlara göre biri diğerinden daha öne çıkan stratejilerdir. Teknoloji kullanımı sadece emek verimliliğini artıran bir şey değildir, aynı zamanda köylünün ya da çiftçinin çalışma koşullarını iyileştiren, hayat kalitesini yükselten bir unsurdur. Bu teknolojilerin yaygın olarak kullanılmaya başlandığı bir durumda bunların istihdamından geri kalmak piyasada var olabilmeyi tehdit altına soktuğu gibi, toplumsal gelişmenin gerisinde kalma duygunun gelişimine de yol açmaktadır. Başka bir şekilde istihdam edilmediği müddetçe emeğin bu şekilde serbest kalması iktisatçının gözünde işsizlik ve aylaklık olarak görünse de, çiftçinin gözünde kendi toplumsal ve kültürel varoluşunu beden işçiliğinden kurtaran ve adeta sınıf atlatan bir ilerleme teşkil eder. Dahası, teknoloji kullanımını ilerletmek ve/veya ürün desenlerini değiştirmek suretiyle serbest bırakılan emek nadiren aylaklık yapmaktadır. Aksine, çoğu halde, bu suretle kazanılmış olan ek zaman eğitimine devam etmek, yeni iş ve meslekler edinmek için kullanılmakta, bu suretle de kırsal alanın toplumsal ve kültürel ortamının dönüşümüne de hizmet edilmektedir. Bir yandan

nüfus baskısının işletmelerin fiziksel cesametini küçülttüğü, diğer yandan emek ve ürün piyasalarındaki gelişmeler ile toplumsal ve kültürel gelişmelerin ise işletmelerin bir hane halkının geçim ve refahını destekleme kabiliyetini aşındırdığı bir ortamda bu stratejileriler varoluşun ayrılmaz parçası haline gelmektedir. Bu varoluş şartlarında hane halkını emeğini işletme üzerine en fazla bağlayan etmenlerden birisi hayvan yetiştiriciliğidir ve bu nedenle bir ihtisas faaliyeti olmadığı müddetçe kendisinden vazgeçilmesi kaçınılmaz bir hal almaktadır.

Üçüncü olarak, kırsal alanda tarihsel olarak çiftçilikle çobanlık arasında sürüp giden iktisadi, toplumsal ve kültürel gerilim hane halkının kendi içinde de mevcuttur. Pek çok halde hanenin kendi içinde bitkisel üretimle ilgilenmenin hayvan bakımı ile ilgilenmeye karşı bariz bir toplumsal ve kültürel üstünlüğü vardır. Mevsimi ve zamanı geldiğinde yapılması, üretimin bir aşaması ile diğeri arasında çalışmaya ara vermeye imkan sağlamasından dolayı bitkisel üretim faaliyetlerinin nispeten esnek bir emek-zaman talebi vardır. Buna karşılık, hayvanların bakımının yapılması biteviye bir vasfı haizdir ve bakımdan sorumlu olanların günlük hareketlilikleri üzerinde büyük bir kısıtlama uygular. Hayvanların günlük bakımının yapılması hane halkı içinde kadın ve çocuk emeğini istihdamın önemli bir alanını oluşturur. Bu nedenle kırsal alanda örneğin çocukların eğitimi ile hayvan bakımı arasında önemli bir gerilim yaşanmakta ve çoğu halde biri diğerinin muhalifi olarak durmaktadır. Benzer şekilde, kadın açısından da evinin kadını olmak, bir parça daha iş yükünü azaltmak, ahırın ve ağılın pis kokusundan uzaklaşmak, kapısını çekip akşam eve geç gelecek şekilde bir komşunu ziyaret etmek ya da bir kaç haftalığına uzakta olan akrabalarını ziyaret etmek bir toplumsal ve kültürel ihtiyaç halini aldıkça evdeki erkekten önce ahır ya da ağıldaki hayvan en amansız muhalif olarak durur. Bu muhalefeti kırmanın en kestirme yolu hayvan bakımını işletmenin bir uğraşı olmaktan çıkarmak için mücadele vermektir. Bu yönüyle bakıldığında, bitkisel üretimi hayvansal üretimden ayırmak kırsal kadının toplumsal özgürlük ve ilerleme mücadelesinin önemli ve anlamlı bir boyutunu oluşturur. Bunlar, aşağıda ele alınacağı üzere, yerinden olmuş nüfusun bugün içinde bulunduğu durumu, kadınların, gençlerin kırsal alan yeniden dönüş yapıp-yapmamaktaki tavırlarını anlamak bakımından büyük bir önemi haizdir.

5. Tartışma ve Sonuç

Terörden doğrudan etkilenmiş iller ile ülkenin geri kalan kesiminde gözlenen değişmenin yön ve hızındaki farklılıklar birinci kümede yer alan illerin ulusal tarımsal yapı içindeki konumunu hissedilir oranda değiştirerek yeni bir tarımsal yapının ortaya çıkmasına yol açmış görünmektedir. 1991 yılındaki durumla karşılaştırıldığında, bu illerin ülke genelinde yalnızca kendi mülkünü işleyen işletmeler, topraksız işletmeler, ortakçılık ve kiracılıkla toprağı tasarruf eden işletmeler ve küçük işletmeler içinde olan payında hissedilir yükselmeler meydana gelmiştir. İlk olarak, bu illerde toprak sahibi olan işletmelerin ülke genelinde toprak sahibi olan işletmeler içindeki nispeti yüzde 14.2 (yüzde 10.3'ten yüzde 11.6'ya), topraksız olup herhangi bir düzenleme ile toprağı tasarruf etmeyen işletmelerin ülke toplamı içindeki oranı yüzde 52.4 (yüzde 26.3'ten yüzde 40.1'e), topraksız olup toprağı (kiracılık, ortakçılık vb yollarla) tasarruf edenlerin oranı yüzde 68.2 (yüzde 8.3'ten yüzde 13.9'a) artış kaydetmiştir. İkinci olarak, toprağı tasarruf biçimleri itibariyle, yalnızca kendi toprağını işleyen işletmelerin ülke genelinde aynı kümede yer alan işletmeler içindeki oranı izafi olarak yüzde 20.4, kiracılık yoluyla toprak işleyenlerin oranı yüzde 39.4, ortakçılık yapanların oranı yüzde 182.5 ve bedel ödemeksizin başkalarının toprağını işleyen işletmelerin oranı yüzde 30.3 artış kaydederken kendi mülklerine ek olarak toprak kiralayan işletmelerin oranı yüzde 11.7'lik bir gerileme göstermiştir. İşletmelerin tasarrufları altındaki toplam arazi alanı söz konusu olduğunda, sadece ortakçılık yapan işletmelerin tasarruf ettikleri arazi alanının ülke genelinde ortakçılık yoluyla tasarruf edilen toplam arazi alanı içindeki nispeti yüzde 112'lik bir artış gösterirken, diğer biçimlerde toprağı tasarruf edenlerin tasarrufları altındaki arazi alanında keskin düşüşler yaşanmıştır. Üçüncü olarak, işletmelerin fiziksel cesameti (tasarruf ettikleri arazi alanı itibariyle büyüklükleri) söz konusu olduğunda, 100 dekardan küçük işletmelerin ülke genelinde aynı kategoride yer alan işletmeler arasındaki sayısal ağırlıkları yüzde 22.4 ve tasarruf ettikleri arazi alanı yüzde 12.6 artış kaydetmiştir. Buna karşılık 100 dekardan daha büyük işletmelerin sayısal ağırlıkları yüzde 34.6 ve bu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı ise yüzde 83'lük bir gerileme göstermiştir. Son olarak, işletmelerin tarımsal faaliyet biçimleri söz konusu olduğunda, bitkisel üretim ve hayvan yetiştiriciliğini birlikte yürüten işletmelerin ülke genelinde aynı kümede yer alan işletmeler içindeki ağırlıkları işletme sayısı itibariyle yüzde 17.5, sadece bitkisel

üretim yapan işletmelerin sayısal ağırlıkları yüzde 26.3, sadece hayvancılık yapan işletmelerin sayısal ağırlıkları yüzde 25.2'lik bir artış kaydederken, bu işletmelerin tasarrufları altındaki arazi alanı sırasıyla yüzde 31.6, yüzde 38.3 ve yüzde 71.9 gerileme göstermiştir.

Böylece, işletmelerin fiziksel cesametleri söz konusu olduğunda, terörden doğrudan etkilenmiş illerin tarımsal yapısı bugün artık ulusal tarımsal yapıların daha zayıf bir parçasının oluşturmaktadırlar. Bu illerdeki doğurganlık oranı ve doğurgan çağdaki kadın başına düşen ortalama çocuk sayısı, yukarıda işaret edildiği üzere, ulusal ortalamaların hayli üstündedir. Bu hal bir yandan kendi toprağını işleyen işletmeler üzerinde miras hukukunun gereği olarak ortaya çıkan bölünmelerden dolayı, diğer yandan ise genel nüfus artışından dolayı işlenebilir tüm alanlar üzerinde ülkenin geri kalan kısmına nazaran daha büyük bir nüfus baskısı oluşturmaktadır. İşlenebilir alanlar üzerindeki mutlak nüfus baskısının iktisadi ve toplumsal etkilerini tarımsal üretimde verimlilik artışları yoluyla kısmen dengelemek mümkün olsa bile bu süreç çiftçi nüfus başına işlenen arazi alanının genişlemesiyle birlikte gitmediğinde ülkedeki genel toplumsal ve iktisadi gelişme ve kalkınma sürecine ayak uydurmak mümkün olmayacaktır. Toprağı tasarruf biçimleri incelenirken ifade edildiği üzere, 1991 ile 2001 yılları arasında geçen sürede 43 milyon dekardan daha büyük bir alan üretim dışı kalmış olup, kiracılık ve/veya ortakçılık yoluyla toprağı tasarruf biçimlerinde kaydedilen artışlar atıl kalan alanları bütünüyle üretim altına alma noktasından hayli uzaktır. Aynı dönemde terörden doğrudan etkilenmiş illerde ise 19 milyon dekardan daha büyük bir alan tarımsal üretim dışı kalmış olup, bu alan Köye Dönüş projesi çerçevesinde yerinden olmuş nüfusun rehabilitasyonu için kırsal alanda mevcut tarımsal kaynak olarak düşünülmektedir. Ülkenin diğer kesimlerinde olduğu kadar terörden doğrudan etkilenmiş illerde de iki sayım dönemi arasında tarımsal üretim dışı kalan alanın bir miktarının kentsel genişleme, yol yapımı ve diğer bayındırlık faaliyetleri sonucu artık tarımsal amaçlar için kullanılamaz hale gelmiş olması mümkündür. Ancak, bu arazi alanının tamamı hala tarımsal amaçlarla kullanılır bir halde olsa bile yerinden olmuş nüfusun bu alandaki toplumsal ve iktisadi varoluşunun bütünüyle yeniden inşası hayli zor görünmektedir. Muhtemel zorlukların bir boyutu ülkedeki tarımsal yapıları belli bir şekilde değişmeye zorlayan makro iktisadi ve toplumsal etkenlerle alakalıdır ve terörden doğrudan etkilenmemiş illerde gözlenen gelişme eğilimleri bu bakımdan yeterince ipucu sağlamakta-

dır. Fakat, bu genel etkilerin yerel etkilerle, özellikle yerinden olmuş nüfusun kendisinin geçirmiş olduğu dönüşümlerle eklemleşerek bir sonuç üreteceği gerçeği dikkate alındığında, bunların dikkatle incelenmesi ve yorumlanmasına ihtiyaç vardır.

Bu amaçla ilk olarak işaret etmek gerekir ki, *Köye Dönüş Projesi* çerçevesinde yapılan geri dönüşler yerinden olmuş nüfusun çok küçük bir oranının geri dönmesine yardımcı olmuş görünmektedir. İçişleri Bakanlığı verilerine göre, şimdiye kadar 23,078 hane halkı ve bunlara mensup 137,636 birey köye geri dönüş yapmıştır (T.C. İçişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2006: 9). İçişleri Bakanlığı kayıtlarında güvenlik nedeniyle yerinden olmuş nüfus 55,108 hane halkına mensup toplam 346,308 birey olarak yer aldığından yerinden olmuş nüfusun yüzde 40 geri dönüş yapmış olarak görünmektedir. Fakat, *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması*nın, terörden doğrudan etkilenmiş 14 ilde 1985-2005 arasında güvenlik nedeniyle yerinden olmuş kırsal nüfus toplamını 837,200 kişi, ayrıldıkları yerleşim yerine ya da yakınına dönenlerin oranını ise yüzde 16.1 olarak tahmin ettiği (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 61, 91) dikkate alınacak olursa, yerinden olmuş nüfusun büyük bir kısmının hâlâ bu konumunu sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Projeye verilen bu düşük cevabın arkasında yatan önemli etkenlerden birisi kırsal yerleşimlerin büyük bir kısmının henüz geri dönüşe açılmamış olmasıdır. Son dönemde terör sarmalının tekrar tırmanışa geçmesi yerleşimlerin tekrar yerleşime açılmasını şüphesiz geciktirmektedir. Fakat, konu hakkındaki çalışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, idari bir kısıtlamanın olmadığı bir durumda bile önceden döşenmiş mayınların temizlenmemiş olması ve bazı yerleşimlerde köy korucularının fiili denetimi ele geçirmiş olmasından kaynaklanan güvenlik sorunları da geri dönüş yapmak isteyenler üzerinde caydırıcı bir etkide bulunmaktadır.

İkinci olarak, yerinden olma sürecinin başlamasının üzerinden 20 yıldan daha uzun bir süre geçmiş ve nüfusun yüzde 98'i en az 10 yıl önce yerleşimleri terk etmiştir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 59). Az sayıdaki vakada ekim ve hasat için verilen sınırlı izinler dışında, aradan geçen süre içerisinde tarımsal araziler ve meskenler hiçbir bakım yapılmaksızın bütünüyle terk edilmiş, üretim araçları elden çıkarılmış, yerleşimlerin mevcut alt yapıları yıpranmıştır. Bu nedenle hane halkı düzeyinde köye geri dönmek büyük bir mali harcama yapmayı hatta belki bazı durumlarda

her şeyi bütünüyle yeniden kurmayı gerektirmektedir. Tazminat Yasası[10] kapsamında yerinden olmuş nüfusun uğramış olduğu zararın bir kısmı belli usul ve esaslar dahilinde karşılanmaktadır ve mali külfetin bir kısmının bu yolla karşılanması mümkün görünmektedir. Ancak, bugüne kadar güvenlik nedeniyle yerinden olduğu halde *Köye Dönüş Projesi*'nden yararlanmak için başvuru yapanların oranı yüzde 25.1, Tazminat Yasası'ndan yararlanmak için başvuranların oranı ise yüzde 37.1 düzeyinde kalmıştır. Köye Dönüş projesinden yararlanmak için yapılan başvuruların yüzde 25.1'i kabul edilmiş, yüzde 46.7'sinin incelemeleri devam etmekte, geri kalanlar ise başvuru aşamasında ya da inceleme sonunda reddedilmiş görünmektedir. Buna karşılık Tazminat Yasası'ndan yararlanmak için yapılan başvuruların ise yüzde 1.1'i incelenip kabul edilmiş, yüzde 87.4'ünün incelemesi devam etmekte olup diğerlerininki ise başvuru aşamasında ya da inceleme sonrasında reddedilmiş görünmektedir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 91).[11]

Öte yandan, nüfusun geri dönüşünün mümkün ve anlamlı olabilmesi için yıpranmış ya da kullanılamaz hale gelmiş olan ulaşım, eğitim, sağlık, enerji, su vb altyapıların da kamu otoritesi tarafından onarılması veya yeniden inşa edilmesi gerekmektedir. Bu bakımdan özel bir zorluk yerleşim rejiminin dağınık olmasından kaynaklanmaktadır. Bir dizi küçük yerleşimin birbirlerinden hayli uzakta kurulmuş olması (bak. *1997 Köy Envanteri*: 2-5) bu hizmetlerin toplu bir yerleşimde sağlanabilmesi için gerekenden daha büyük bir harcamayı gerektirmektedir. Dahası, yerinden olma öncesindeki yerleşim rejiminin ye-

10 Yani, 17.7.2004 Tarih ve 5233 Sayılı *Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun.* Kanun, terör ve terörle mücadeleden ötürü göç etmiş veya yerinden olmuş gerçek ve tüzel kişilerin uğramış olduğu maddî zararların karşılanması (madde 1) yanında, yerinden olmuş kişi veya nüfus kapsamında düşünülemeyecek olan ve fakat terörden veya terörle mücadelen etkilenmiş olan kamu görevlilerinin uğramış oldukları zararların bu Kanun'un öngördüğü miktarlara kıyasla eksik karşılanmış olan kısmını da mahsuben karşılamak amacındadır (geçici madde 2). Ancak, terör ve terörle mücadeleden doğmakla birlikte bu Kanun'un yürürlüğe girmesinden önce açılan davalara istinaden ya da sulhen aynî veya nakdî olarak çeşitli biçim ve yollarla karşılanmış olan zararlar (madde 2 a, b, c,), kişilerin kendi kasıtları sonucu uğranılan zararlar (madde 2 e), göç veya yerinden olma içeriyor olsalar bile terör ve güvenlik kaygıları dışındaki iktisadi ve toplumsal sebeplerle uğranılan zararlar (madde 2 d) karşılanacak olan zararlar kapsamı dışında tutulmaktadır. Ayrıca, 3713 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu'nun 1, 3 ve 4. maddeleri kapsamındaki suçlar ile terör olaylarına yardım ve yataklık etmek suçlarından mahkum olanların bu fiillerinden dolayı uğradıkları zararların karşılanmayacağı da hükme bağlanmıştır (madde 2 f). Kanunda karşılanması öngörülen maddî zararlar şu şekilde belirlenmiştir (madde 7): (a) Hayvanlara, ağaçlara, ürünlere ve diğer taşınır ve taşınmazlara verilen zararlar, (b)Yaralanma, sakatlanma ve ölüm hallerinde uğranılan zararlar ile tedavi ve cenaze giderleri, ve (c) Terörle mücadele kapsamında yürütülen faaliyetler nedeniyle kişilerin mal varlıklarına ulaşamamalarından kaynaklanan maddî zararlar.

11 Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi'nin uygulanması çerçevesinde kamu tarafından köye geri dönüş yapacak kişilere ve köylere yapılan yardımların miktar ve konuları için bakınız T.C. İçişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (2006). Proje uygulamasının genel bir değerlendirmesi için bakınız Üstel ve Ece (2004). Projenin, Tazminat Yasası ile bağlantılı olarak il düzeyinde uygulanması hakkındaki daha yeni değerlendirmeler için bakınız Yükseker (2006: 144-172), Çelik (2006: 183-191), Kurban (2006. 203-215) ve Aker (2006: 242-244).

niden inşa edilmesi Türk tarımı ve kırsal alanında modernleşmenin önünde duran ciddi bir engel olduğu düşünülen, 1970'lerden itibaren Köy-Kent veya Tarım-Kent gibi siyasal projelerin de hedefi haline gelmiş olan bir yapıyı canlandırarak rehabilitasyon sürecini modernlik öncesine dönüşün bir aracı haline getirmek ikilemini de bünyesinde barındırmaktadır.

Üçüncü olarak, yerinden olmuş nüfusun tamamı her halde ve şartta köye geri dönüş yapma imkanına sahip olmadığı gibi böyle bir arzuyu da taşımamaktadır. Nüfusun bir kısmının köyde hayatlarını kurmaya yardımcı olacak hiçbir maddi kaynağı -yüzde 17'sinin köyde toprağı, yüzde 12'sinin ise evi- olmadığından (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 80) köye ancak tarımsal arazi satın alarak ya da ortakçılık ve kiracılık yapmak üzere dönüş yapmaları söz konusu olabilir. Köye geri dönüş yapmayı arzuladıklarını ifade edenler ise yerinden olmuş nüfusun yüzde 55'ini oluşturmaktadır (Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 80). Bu bireylerin arzusunun özü her halde ve şartta sürekli olarak yaşamak ve/veya tekrar çiftçilik-hayvancılık yapmak üzere köye dönmek değil, kamu otoritesinin tasarruflarından ve/veya güvenlik sebeplerinden kaynaklanan bir kısıtlama olmaksızın terk ettikleri yerleşimlere diledikleri biçim ve zamanda erişebilmektir. Ayrıca, sürekli yaşama amacıyla köyde dönüş yapmak isteyenler de yeni istihdam imkanları ile desteklenmediği müddetçe geride bıraktıkları kaynakların kendilerini desteklemeye yetmeyeceğinin farkındadırlar (Yükseker, 2006: 148-54; Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 87-95, 105-114).

Son olarak, köye geri dönüş yapma isteği ve bu isteğin almış olduğu somut şekil ve içerik yerinden olmuş bireyin yeni yerleşim çevresinde fiilen karşılaşmış olduğu toplumsal, kültürel ve iktisadi mahrumiyetler ile aynı yerde fiilen elde etmeyi başardığı veya elde edebilmeyi umduğu başarı ve imkanlar arasındaki gerilim ve tezatlardan kaynaklanmaktadır. Kendisinin ve bağımlılarının geleceklerine daha güvenle bakmalarına yardımcı olacak düzenli bir iş, makul bir gelir, ev halkını barındıracağı makbul bir mesken, çocuklarının eğitim ve öğretimi için daha iyi öğrenim hizmet ve imkanları, sağlık ve sosyal güvence hizmetlerine erişebildiği nispette yerinden olmuş bireyin yeni yerleşim çevresine uyumu kolaylaşmaktadır. Onun hayatındaki olumlu gelişmeler yerinden olma sürecinin başlangıcında çok yoğun olarak hissettiği olumsuz duyguların yerine daha olumlu beklentileri yerleştirmesine, güçlü bir şekilde hissettiği geri dönme isteğine aklı selim ile bakarak duygusal ve fiziksel enerjisini kendisi ve bağımlıları için yeni bir hayat kurmaya hasretmesine olgusal bir zemin ve kaynak teşkil etmektedir. Dahası, yeni yerleşim yerinin kent olduğu ve

kendisinin de kentlileşebildiği oranda, kırsal kökeni ile olan bağının iktisadi, toplumsal ve kültürel eksenlerini geri dönecek birinin tavrı ile değil, kentte yaşayan ve yaşamaya devam edecek birinin ilgileri ve ihtiyaçları dahilinde yeniden örgütleme ihtiyacı artmaktadır. Kendisi eski duygularını ve ilgilerini sürdürse bile kentte yetişmiş üyelerinin kırsal hayata ve tarıma olan yabancılıkları hane halkı düzeyinde uzun erimli kararların tek bir kişinin deneyim ve arzuları çerçevesinde alınmasını daha bir güçleştirmektedir (bak. Türkyılmaz *ve diğ.*, 1998: 98-9; Ayata ve Yükseker, 2005: 34-36; Yükseker, 2006: 148-54). Yerinden olmuş nüfusun geçirdiği bu dönüşüm, daha önce Karpat (2003: 71) tarafından Türkiye ve gelişmekte olan ülkelerdeki kırsal göçmenler hakkında yapılan bir tespitte belirtildiği üzere, kendi istekleri ile kırdan göçen bireylerin kentlerde geçirdikleri dönüşümün ana merhaleleri ve vasıfları ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Yaş ve cinsiyet kırsal göçmenin kentsel ortama uyumu ve bütünleşmesini etkileyen önemli demografik etkenlerdir. Yaşlılar ve özellikle yaşlı kadınlar kentsel çevreye uyumda en fazla zorlanan bireyleri oluşturmaktadır zira onların büyük bir çoğunluğunun dilsel, davranışsal, öğrenimsel ve mesleki vasıfları yardım edici olmaktan çok engelleyici mahiyettedir. Köye geri dönmek isteyenlerin yaş ve cinsiyetleri hakkındaki veriler bu yorumu teyit eder niteliktedir: 55 yaşın üstündeki yerinden olmuş bireylerin yüzde 81'i köye geri dönmek isterken, 34 yaşın altındaki bireyler arasında aynı isteğe sahip olanların oranı yüzde 37.6'ya gerilemektedir; kadınların yüzde 58.5'i köye geri dönmek isterken, erkekler arasında geri dönmek isteyenlerin oranı yüzde 50.8'e gerilemektedir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 87).

Yerinden olmuş nüfus içinde meydana gelen bu değişmeler, güvenlik koşullarının normale dönmesi halinde sürekli olarak yaşamak amacıyla köye geri dönüş yapmayı ciddi olarak isteyebilecek üç farklı birey kategorisi olduğuna işaret etmektedir. Bunlar (i) kentlerde kendileri ve/veya bağımlıları için tatmin edici bir hayat kuramamış olanlar, (i) köyde veya mezrada geri dönüşe değecek miktarda arazisi olanlar ve (iii) yerinden olma sürecinde başka kırsal yerleşimlere yerleşmiş ve tarımsal ve kırsal hayattan hiç kopmamış bireyler. Hane içi karar alma süreçleri, hane halkının yaşam döngüsünün neresinde olunduğu, ürün desenleri, hangi temel altyapı ve toplumsal hizmetlerin ne ölçüde sağlandığı, bir yerleşim yerine dönüşün yoğunluğu, tarımsal üretimin tarım dışı istihdamla ne oranda eklemleştirilebileceği, ulusal ekonominin genel gelişme dinamikleri, tarımsal politikaların alacağı somut biçimler ve tarımsal ürünlerin iç ve dış ticaret hadleri gibi pek çok etken bu dönüşün gerçek biçim

ve boyutlarını, yerleşimler ve tarımsal yapılar üstündeki muhtemel etkileri büyük oranda tayin edecektir. Örneğin, yerinden olmuş bireylerin kendilerince de ifade edildiği üzere, eski komşulardan hiç birinin ya da çok azının geri dönüş yaptığı bir köy veya mezraya dönüş yapmak yalnızlık veya azlıktan kaynaklanan bir dizi soruna davetiye çıkaracağından gerçekleştirilmesi makul bir istek olmayacaktır. Benzer şekilde, bir veya birkaç üyenin köye geri dönme isteği her zaman hanenin diğer üyelerince desteklenmemekte, dolayısıyla bölünme yaşanıp yeni bağımsız birimler kurulmadıkça gerçekleştirilmesi zor görünmektedir (bak. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü, 2006: 88-9). Bu durum birey düzeyinde ifade edilmiş geri dönme isteği ile hane halkı düzeyinde geri dönme potansiyeli arasında bir ayrım güdülmesi gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir. Öte yanda, hane halkı emeğini tarımsal faaliyetlere bağlama biçim ve derecesinden ötürü ürün desenleri ya da geri dönülmesi halinde hangi ürünlerin üretilebileceği büyük önem arz etmektedir. Üretimleri için emek-zaman tasarrufu sağlayan teknolojilerin mevcut ve istihdam edilebilir olduğu ürünler, diyelim tahıllar, sürekli olarak köye geri dönüş yapmaksızın da üretilebilir. Buna karşılık tütün, pamuk gibi ileri teknolojileri olduğunda bile hane halkı emeğinin daha uzun süre çiftlik üzerinde bağlı kalmasını gerektiren ürünlerin sürekli olarak köye dönüş yapmaksızın veya alternatif olarak bunu yapabilecek kişileri istihdam etmeksizin üretilebilmesi kolay olmayacaktır.

Dolayısıyla, terör ve güvenlik kaybı nedeniyle yerinden olup kentlere yerleşmiş nüfus içinde sürekli olarak yaşamak ve tarımla uğraşmak amacıyla köye geri dönüş yapma potansiyeli ifade edilen istek ve siyasal taleplerden daha sınırlı görünmektedir. Ulusal tarımsal yapılarda küçük işletmeler aleyhine gelişen eğilimler bu potansiyeli daha da sınırlandırmaktadır. Bu nedenle, yerinden olmuş nüfus içinde yeterince toprak sahibi olan hane halklarının pek çoğu açısından topraklarını kiracı veya ortakçılara vererek işletmek daha rasyonel olacak görünmektedir. Bölgenin özgün tarihsel ve toplumsal mirası bu toprağı tasarruf biçimlerinin yeni dönemin koşulları altında yeni usul ve uygulamalarının geliştirilmesi için önemli bir kaynak teşkil edecektir. Köye geri dönüş için yeterli toprağı olmayanların da benzer yollara başvurmaları söz konusu olacaktır. Ancak, kentsel yerleşimlere yakın olan mıntıkalarda, günlük ulaşım olanaklarından yararlanmak suretiyle bu konumdaki hane halklarının üretim teknolojilerinden yararlanabildikleri müddetçe üretimlerini kendilerinin sürdürmesi daha büyük bir olasılıktır. Kiracılık ve ortakçılık düzenlemeleri şüphesiz bu yolla toprak işlemeye istekli ve yeterli dona-

nımı olan bir çiftçi nüfus gerektirecektir. Bu nüfusun bir kısmı köye geri dönüş yapmış olanlar arasından sağlanabilir ancak esas önemli kaynak artan nüfus baskısından bunalmış ve fakat kentsel iş ve meslek piyasasına katılmaları halinde izafi olarak daha büyük bir iktisadi zorluk yaşayacak olan kırsal alanda meskun ve toprak işlemeye devam eden hane halkları olacaktır. Ekonominin değişen yapısı içinde kentsel iş ve istihdam piyasasının vasıfsız emeğe hemen hiç ihtiyaç duymadığı ve kentlerde öğrenim vasfı iyi fakat atıl kalmış olan emeğin fazlasıyla mevcut olduğu da göz önüne alındığında, hemen her bakımdan vasıfsız kırsal emeğin bu istihdam piyasası içinde varlık gösterebilmesi çok daha zor olmaktadır. Nitekim, yerinden olma akabinde kentlere yerleşmiş olan nüfusun bir kısmı hâlâ gündelikçi veya gezgin mevsimlik işçi konumunda tarımsal üretim içinde kendine iş bulabilmekte ve kırsal emek piyasasındaki ücretleri daha da baskılamaktadır. Yukarıda da işaret edildiği üzere, istihdam piyasasının bu durumu ücretli tarım işliğine kıyasla kiracılık ve özellikle ortakçılık düzenlemeleri yoluyla toprağa bağlanmış ve emek verimliliğinden kendisi sorumlu bir işgücünü toprak sahipleri için daha avantajlı kılmaktadır. Dolayısıyla, geri dönüşün önündeki güvenlik nedenlerinin kalkmasının akabinde terörden doğrudan etkilenmiş kırsal-tarımsal yapılarda değişik biçimleri ile ortakçılığın ve kiracılığın daha büyük bir ivme kazanarak gelişme ihtimali hayli yüksektir. Bunun anlamı, Türkiye'de genel olduğu kadar özel olarak kırsal-tarımsal modernleşme sürecinin de boy hedefi haline gelmiş olan toprak sahipleri ile ortakçılar arasındaki tarihsel ve toplumsal bölünmenin yeniden inşa edileceğidir. Nereden ve kimin ilgi ve çıkarları açısından bakıldığına bağlı olarak böyle bir gelişmeyi olumlu ya da olumsuz olarak değerlendirmek mümkündür. Ancak, bu gelişme doğrultusunun dikkate alınması hem ulusal tarımsal yapılardaki toprağı ve emeği tasarruf biçimlerinin hem de yerinden olmuş nüfusun kırsal alanda rehabilitasyonu sözkonusu olduğunda nelerin yapılıp yapılamayacağının kararlaştırılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Kaynaklar

Akçay, Adnan. (1985). *Traditional Large Land Ownership and Its Transformation in Two Southeast Anatolian Villages,* (basılmamış yüksek lisans tezi) Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Akder, A. Halis. (2005). "Dünya Ticaret Örgütü'nün Tarım Anlaşması: Tehdit mi? Fırsat mı?", *Demokrasi Platformu*, 1 (3): 11-24.

Aker, A.Tamer. (2006). "Hakkari İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Yerinden Edilmenin Nedenleri, Ruhsal ve Toplumsal Sonuçları ve Geri Dönüş Süreci", *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası* (der. Dilek Kurban, Deniz Yükseker, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünalan ve A.Tamer Aker). Istanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.

Akşit, Bahattin. (1988) "Kırsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları (1960-1980)", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.

_____(1993). "Studies in Rural Transformation in Türkiye 1950-1990", Cu*lture and Economy. Changes in Turkish Villages*, (der. Paul Stirling), Cambridgeshire: The Eoten Press.

Arazi Kanunnâmesi, (23 Şevval 1274/1858). *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, (der. Ahmet Akgündüz), Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, No. 6, Diyarbakır: 1986.

Ayata, Bilgin ve Deniz Yükseker. (2005). "A Belated Awakening. National and International Responses to the Internal Displacement of Kurds in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 32: 5-42.

Aydın, Zülküf. (1986). *Underdevelopment and Rural Structures in Southeastern Türkiye: the Household Economy in Gisgis and Kalhana*. London: Ithaca Press.

_____ (2001). "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi: Söke'nin Tuzburgazı ve Sivrihisar'ın Kınık Köyleri Örneği" *Toplum ve Bilim,* 88: 11-31.

Bağcı, Yusuf. (1998). *Toprak Ağalığı ve Kırsal Dönüşüm: Adıyaman İli Boztepe Köyü Vak'a İncelemesi*. (basılmamış yüksek lisans tezi). Ankara: H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bayraç, H. Naci ve Füsun Yenilmez. (2005). "Tarım Sektörünün Yapısal Analizi ve Avrupa Ortak Tarım Politikası" *Demokrasi Platformu*, 1 (3): 91-129.

Çelik, Ayşe Betül. (2006) "Batman İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Ülke İçinde Yerinden Edilmenin Sosyo-Ekonomik Sonuçları ve Geri Dönüşün Önündeki Engeller", *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, (der. Dilek Kurban, Deniz Yükseker, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünalan ve A. Tamer Aker). Istanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2000). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Yayın no: DPT:2516-ÖİK:534, Ankara.

Dincer, Bülent, Metin Özaslan ve Taner Kavasoğlu. (2003). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması.* Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı, (Yayın no: 2671).

Ersoy, M. ve Şengül, H. T. (2000). *Kente Göç ve Yoksulluk: Diyarbakır Örneği.* Ankara: ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim Dalı Yayınları.

Göktürk, Atilla. (1998). "Araştırma Bulguları ve Günümüzdeki Diyarbakır", *Bölgeiçi Zorunlu Göçten Kaynaklanan Toplumsal Sorunların Diyarbakır Kent Ölçeğinde Araştırılması. (Diyarbakır Sanayi Araştırması İle Genişletilmiş II. Baskı)*, Ankara: Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği.

Günaydın, Gökhan. (2005). "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarım Sektörü: Belgelerin İzinde Bir Analiz", *Demokrasi Platformu*, 1(3):147-173.

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü. (2004). *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2003.* Ankara.

_____(2006). (2006). *Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması.* Yayın no: NEE-HÜ.06.01. Ankara.

Hann, Chris M. (1990). *Tea and the Domestication of the Turkish State.* Modern Turkish Studies Programme Occasional Papers 1, Huntingdon, Cambridgeshire: The Eoten Press.

İnalcık, Halil. (1993) *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler.* İstanbul: Eren Yayınları.

İslamoğlu, Huri. (2000) "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858", *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, (der. Roger Owen), Cambridge, Massachusetts ve Londra: Harvard University Press.

Karpat, Kemal H. (2003/1974). *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm. Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme.* (çev. Abdulkerim Sönmez). Ankara: İmge Kitabevi.

Keyder, Çağlar. (1983). "Paths of Rural Transformation in Turkey", *The Journal of Peasant Studies*, 11 (1): 34-49.

_____ (1988). "Türk Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi (1946-1960)", *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)* (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.

_____ (1993). "The Genesis of Petty Commodity Production in Agriculture", *Culture and Economy. Changes in Turkish Villages*, (der. Paul Stirling), Cambridgeshire: The Eoten Press.

Kip, Ergün. (1988). " Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pa-

muk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.

Kurban, Dilek. (2006). "Batman İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Tazminat Yasası'nın Uygulanması" *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, (der. Kurban, Dilek, Deniz Yükseker, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünalan ve A. Tamer Aker), Istanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.

Mann, Susan. A. ve James M. Dickinson, (1978). "Obstacles to the Development of a Capitalist Agriculture", *The Journal of Peasant Studies*, 5 (4): 466-481.

Margulies, Ronnie ve Ergin Yıldızoğlu. (1983). *Agrarian Change in Republican Türkiye: Evidence and Interpretation, 1923-1970.* (Working Paper) Norwich: School of Development Studies, University of East Anglia.

Önder, İzzettin. (1988). "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.

Özcan, N.A. (2002). "Bir Terör Örgütü Olarak PKK; İdeolojisi, Yöntemi, Yükselişi, Çöküşü", *Dünya'da ve Türkiye'de Terör Konferansı Bildirileri*, Ankara: TCMB Yayınları.

Özesmi, Deniz. (2002-3). "Tarımda Ortakçılık: Ekonomik, Sosyal ve Siyasal bir Olgunun Açıklanması-Bir Güneydoğu Anadolu Örneği", *Toplum ve Bilim*, 95: 85-103.

Sönmez, Abdulkerim. (1993). *Peasant Household Survival Strategies: Rural Transformation in the Heartland of Türkiye's Hazelnut Production Belt.* (basılmamış doktora tezi). Durham: University of Durham.

_____ (2000). "Aile Dayanışması ve Kırsal ekonomi: Orta Karadeniz Bölgesinde Fındık Üretimiyle Bağlantılı Aile Dayanışması Üzerine Niteliksel Bir İnceleme", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 17 (1): 61-88.

_____ (2001). "Doğu Karadeniz Bölgesi Fındık Üretim Kuşağında Toprak Ağalığı, Köylülük ve Kırsal Dönüşüm", *Toplum ve Bilim*, 88: 69-104.

T.C. İçişleri Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (2006). *Köye Dönüş ve Rehabilitasyon Projesi Bilgi Notu, 31 Mayıs 2006.* İndirilme tarihi 4.8.2006. http.//www.icisleri.gov.tr/apk/Daireler/AnaSayfa/kKOyeDonus2004.htm

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. (1988). "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları" *Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)*, (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.

Terör ve Terörle Mücadeleden Doğan Zararların Karşılanması Hakkında Kanun, Kanun No: 5233, Kabul Tarihi 17.7.2004.

Toprak, Zafer. (1988). "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler (1900-1950)",

Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), (der. Şevket Pamuk ve Zafer Toprak), Ankara: Yurt Yayınları.

Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul: 1980.

Türkyılmaz, Ahmet, Abdülhaluk Çay, Zakir Avşar ve Mustafa Aksoy. (1998), *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Terör Nedeniyle Göçeden Ailelerin Sorunları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu.

Üstel, Füsun ve Özlem Ece. (2004). *Zorunlu İç Göç Sonrası Köye Dönüş. Ön Rapor*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.

Wolf, Eric R. (2000/1966). *Köylüler*, (çev. Abdulkerim Sönmez). Ankara: İmge Kitabevi.

Varol, Kasım. (2006). "Terörizmin Türkiye'nin Kalkınmasına Etkisi". Emniyet Genel Müdürlüğü Terörle Mücadele ve Harekat Dairesi Başkanlığı, http://www.egm.gov.tr/temuh/terörizm10_makale4çhtm İndirilme tarihi: 5.10.2006.

Yükseker, Deniz. (2006). "Diyarbakır'da Yerinden Edilme Sorunu: Geri Dönüş, Kentsel Sorunlar ve Tazminat Yasası Uygulamaları", *"Zorunlu Göç" ile Yüzleşmek: Türkiye'de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın İnşası*, (der. Dilek Kurban, Deniz Yükseker, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünalan ve A. Tamer). Istanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.

Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları

Tarım İstatistikleri 1928-36, Yayın no: 93, Ankara: 1937.

1950 Tarım Sayımı Sonuçları. Yayın no: 371, Ankara: 1956.

1963 Genel Tarım Sayımı Örnekleme Sonuçları. Yayın no: 477, Ankara: 1965.

1980 *Genel Tarım Sayımı Hanehalkı Anketi Sonuçları*. Yayın no: 1028, Ankara: (Basım tarihi belirtilmemiş).

1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları. Yayın no: 1691, Ankara: 1994.

1997 Köy Envanteri, Türkiye. Yayın no: 2888, Ankara: 2004.

2000 Genel Nüfus Sayımı. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri. Yayın no: 2759, Ankara: 2003.

2001 Genel Tarım Sayımı. Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı). Yayın no: 2924, Ankara: 2004.

İstatiksel Göstergeler 1923-2002. Yayın no: 2790, Ankara: 2003.

Tarımsal Yapı (Üretim, Fiyat, Değer) 2002. Yayın no: 2885, Ankara: 2004.

Özet: Bu çalışma Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri'nde terör kaynaklı olarak yaşanan yerinden olma süreci sonucu tarımsal yapılarda gözlenen değişme eğilimlerini Türkiye tarımında yakın dönemde gözlenen yapısal değişme örüntüleriyle bağlantılı olarak incelemekte ve yorumlamaktadır. Çalışmada esas itibariyle toprak mülkiyeti, toprak dağılımı, toprağı tasarruf biçimleri ve tarımsal işletmelerin faaliyet biçimlerinde meydana gelen değişmeler üzerine odaklanılmakta olup, bu amaçla 1991 ve 2001 tarım sayımı sonuçları dikkate alınmaktadır. Belirtilen bu yıllar arasındaki dönem Türkiye'de hem terör kaynaklı yerinden olma sürecinin hem de daha genel anlamda yeniden yapılanma politikaları çerçevesinde Türkiye tarımının yapısında köklü dönüşümlerin yaşandığı ve bu nedenle kırsal göçün daha da hızlandığı bir döneme karşılık gelmektedir. Sayım verilerinin istatistiksel analizleri göstermektedir ki, belirtilen dönemde sadece kendi toprağını işlemenin dışındaki bütün toprak tasarruf biçimlerinde olağanüstü artışlar meydana gelmiş olmakla birlikte, terör ve yerinden olma sürecinden etkilenmiş bölgelerde gözlenen değişme örüntüleri ile bu süreçten dolaylı olarak etkilenmiş olan ülkenin geri kalan bölgelerinde değişme örüntüleri arasında çok önemli farklılıklar vardır.

Anahtar Sözcükler: Kırsal dönüşüm, tarımsal dönüşüm, terör, toprak tasarruf biçimleri, yapısal değişme, yerinden olma, zorunlu göç.

Abstract: This paper examines and interprets the patterns of structural change in agriculture in the Eastern and South-eastern regions of Turkey in connection with internal displacement of the rural population and the general process of restructuring at large in Turkish agriculture. It focuses on land ownership, land distribution, forms of land tenure and the type of agricultural activity in which the farms are engaged, and restricts itself to national agricultural census data of 1991 and 2001. The period between these census dates coincides with a noticeable acceleration in the process of rural displacement and a traumatic process of major restructuring at large in Turkish agriculture. The analysis of data indicates that all forms of land tenure other than solely owner occupier farming have shown extraordinary increase but with distinctively different patterns of change in the regions affected by internal displacement on the one hand and the rest of the provinces on the other.

Keywords: Agricultural transformation, forced migration, internal displacement, rural transformation, structural change, systems of land tenure, terror.

Gökhöyük (Amasya) Ziraat Mektebi, 40'lı yıllar.

Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi'nin [Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes (CIEPO)] Faaliyetleri ve Yayınları

Mustafa Birol ÜLKER*

İlki 1974'de İtalya'da, 17.si bu makale hazırlandığı sırada Trabzon'da gerçekleştirilen CIEPO kongreleri, iki yıl aralıklarla farklı ülkelerde yapılmakta ve sunulan bildirilerin hepsi belirli bir kurum aracılığı ile düzenli olarak basılmamaktadır. Bu sahada çalışmalar yapan araştırmacılar içinde bu kongrelere sunulan bildirilere ulaşmak büyük bir güçlük oluşturmaktadır. CIEPO kongreleri hakkındaki bu makalemizdeki amacımız başta Osmanlı Tarihçileri olmak üzere Osmanlı dönemi ve öncesine dair çeşitli tebliğlerin sunulduğu kongrelerden araştırmacıları haberdar etmek, dergi veya kitap olarak yayınlanmış olan kongrelerin bibliyografik künyeleri ile bu kongrelerde sunulan tebliğleri araştırmacılara duyurmaktır. Bunun için makalemizde CIEPO kongreleri hakkında önce kronolojik bilgi verilecek ardından da ulaşılabildiği ölçüde kongrelere sunulan bildirilerin isimleri ve sunanların listesi yer alacaktır.

Osmanlı ve Osmanlı öncesi Türkiye tarihiyle ilgili araştırma yapan on ilim adamı 1972 yılının 19-23 Eylül tarihleri arasında Prof. Dr. Ömer Lûtfi Barkan'ın[1] başkanlığında Bursa'da toplanarak "Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi"ni [Comité International des Études Pré-Ot-

* TDV İSAM Kütüphane ve Dokümantasyon Müdürlüğü.

** Bu makalenin hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Hatice Aynur, Yrd. Doç. Dr. Erhan Afyoncu, Yrd. Doç. Dr. Necmettin Alkan, Dr. Bilgin Aydın, Dr. Ertuğrul Boynukalın ile İSAM kütüphanesi personeline teşekkür ederim.

1 Prof. Dr. Ö. L. Barkan'ın hayatı ve eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. Mübahat S. Kütükoğlu, "Barkan, Ömer Lutfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.V, İstanbul 1992, s. 74-76.

tomanes et Ottomanes (CIEPO)] kurdular. İki yılda bir ilmi kongreler düzenlemeyi hedefleyen komite ileriki yıllarda çeşitli ülkelerde çok sayıda ilim adamının katıldığı ve destek verdiği kongreleri organize etti. Günümüzde başkanlığını Prof. Dr. Jean-Louis Bacque-Grammont'un yaptığı CIEPO'nun faaliyetlerinde çeşitli ülkelerin ilim adamları görev almaktadır[2]. CIEPO kendi düzenlediği kongreler dışında bazı sempozyum ve kollokyumlara da destek olmuş[3] ve CIEPO toplantılarına gösterilen ilginin bir yansıması olarak çoğu zaman, yapılan bir toplantının ardından çeşitli dergi ve dillerde toplantıyı değerlendiren yazılar çıkmıştır[4].

CIEPO tarafından şimdiye kadar düzenlenen kongrelerde sunulan tebliğler yayın komiteleri tarafından bazen bir dergi sayısı bazen de kitap şeklinde yayına hazırlanmış ve farklı isimlerle adlandırılarak yayımlanmıştır. Hamburg'da yapılan II., Cuenca'da yapılan IV., Amsterdam'da yapılan XI., Varşova'da yapılan XVI. kongrelerde sunulan tebliğler ise yayımlanmamıştır. Yayınlanan tebliğler ise tebliğ sahipleri tarafından yayın komitesine gönderilenlerden oluşmuş, bazı tebliğler sahipleri tarafından kongrede sunulduğu halde yayınlanması için yayın komitesine verilmemiş veya gönderilmemiştir. Ankara'da yapılan X. kongrenin bildiri özetleri yayınlanmış, Trabzon'da yapılan XVII. kongrede sunulan tebliğlerin tertip komitesi tarafından yayınlanacağı açıklanmıştır.

Yayınlanan kongrelerden III. CIEPO sempozyumunda sunulan tebliğler *Prilozi* dergisinin 30. sayısı (1980), VI. CIEPO *Varia Turcica* IV, IX. CIEPO

---

2 *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyum bildirileri* 18-22 Eylül 2000, Çeşme / yay. haz. Tuncer Baykara - Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2004. s. IX-X.

3 *Habsburgirsch-Osmanische Beziehungen: Relations Habsbourg-Ottomanes*, Wien, 26-30. September 1983. [Colloque sous le patronage du Comite international des etudes pre-ottomanes et ottomanes] Herausgegeben von Andreas Tietze, Wien: Verlag des Verb. d. Wiss. Ges. Österreiches, 1985. [*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*; Band. 13]; ISBN 3-85369-614-7. [Viyana kuşatmasının 300. cü yıl dönümü sebebiyle CIEPO önderliğinde yapılmıştır.] ve *Cimetieres et traditions funeraires dans le Monde İslamique* = İslam dünyasında mezarlıklar ve defin gelenekleri / ed. Jean Louis Bacque-Grammont, Aksel Tibet - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996. cilt: 1-2. (385, 265 s.) : fot. ; 30 cm. -- (Türk Tarih Kurumu ; XXVI dizi- sa. 6).

4 Tuncer Baykara, "Studi Preottomani e Ottomani, Napoli 1976", *Türk Kültürü*, yıl:XV/sayı: 170 (Aralık 1976), s. 118-120; Bistra Cvetkova, "Le Deuxime Congres international d'Etudes preottomanes et ottomanes", *Bulgarian Historical Review*, sayı.1, Sofya, 1977, s.120-122.; Abdeljelil Temimi, "Ve Symposium de CIEPO: Les provinces arabes et leurs sources documentaires a l'epoque Ottomane, Tunis, 13-18 Septembre 1982, *Revue d'Histoire Maghrebine / Al-Majalla al-Tarikhiya al-Maghribiya*, annee:9 / numeros:27-28, Decembre 1982, p. 387-396.; İlber Ortaylı, "Habsburg-Osmanlı İlişkileri [CIEPO'nun 1983 Eylülünde Viyana Üniversitesi'nde Tertiplediği Kollogyumun Tebliğleri]" *Tarih ve Toplum*, 10. cilt, 58. sayı, İstanbul, 1988. s. 60-61; Jean-Louis Bacque-Grammont, Emeri Van Donzel; Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes. VIth Symposium, Cambridge 1-4th July 1984, Paris-İstanbul-Ledien 1987, 304 s.; tanıtan Mahmut H. Şakiroğlu, *Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi*, cilt: IV/11, Ankara – 1988, s. 623-624; *CIEPO Comite International des Etudes Preottomanes et Ottomanes: abstracts*, Ninth Symposium, Jerusalem, July 23-26, 1990. Jerusalem: [t.y.], 101 s.; *14. CIEPO Uluslararası Türk İncelemeleri Sempozyumu: Bildiri Özetleri*, [18-22 Eylül 2000, İzmir-Çeşme-Manisa]; Ege, Dokuzeylül ve Manisa Celal Bayar Üniversiteleri, İzmir – 2000. 80 s; XV. CIEPO Kongresi'nde (Londra, 8-12 Temmuz 2002) *Bilim Tarihi*, cilt IV, sayı 1, İstanbul, 2002, s. 133-134; Sedat Bingöl, "16-CIEPO'nun ardından (International Comittee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies)", *OTAM*, sayı: 16 (2004), s. 215-218.

Scripta Hierosolymitana; XXXV, XII. CIEPO *Archiv Orientalni* dergisinin Supplementa serisinin VIII. nüshası olarak yayımlanmıştır. V. ve VI. CIEPO kongrelerinde sunulan tebliğler ise konu olarak tasnif edilmiş ve Osmanlı döneminde Arap vilayetleri, Osmanlı döneminde Anadolu ve Avrupa vilayetleri şeklinde farklı yayınlar olarak basılmıştır.

Yukarıda genel hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız bu sorunlu yayın biçiminin CIEPO tebliğlerine ulaşmak isteyen araştırmacılara yaşattığı güçlükleri kısmen de olsa gidermek için, aşağıda yer alan üç ayrı başlık altında bir tasnif yapılmıştır. Öncelikle CIEPO kongrelerinin düzenlendiği yer ve tarihlerin listesi verilmiş daha sonra bunlardan yayınlananların bibliyografik künyeleri toplu olarak gösterilmiş en son bölümde de kongrelerde sunulan tebliğler yer almıştır.

I. CIEPO Kongrelerinin düzenlendiği yerler ve tarihleri:

I. 24-26 Eylül 1974, Napoli – İtalya (Basıldı).
II. 5-10 Eylül 1976, Hamburg – Almanya (Basılmadı).
III. 18-22 Eylül 1978, Sarajevo – Yugoslavya (Basıldı).
IV. 30 Haziran - 4 Temmuz 1981, Cuenca – İspanya (Basılmadı).
V. 13-18 Eylül 1982, Tunus (Basıldı).
VI. 1-4 Temmuz 1984, Cambridge – İngiltere (Basıldı).
VII. 7-11 Eylül 1986, Peç – Macaristan (Basıldı).
VIII. 19-23 Ağustos 1988, Minneapolis – Minnesota (ABD) (Basıldı).
IX. 23-26 Temmuz 1990, Kudüs (Basıldı).
X. 31 Ağustos – 5 Eylül 1992, Ankara – Türkiye (Bildiri özetleri basıldı).
XI. 20 – 24 Haziran 1994 Amsterdam – Hollanda (Basılmadı).
XII. 9 – 13 Eylül 1996, Prague – Çek Cumhuriyeti (Basıldı).
XIII. 21 – 25 Eylül 1998, Viyana – Avusturya (Basıldı).
XIV. 18 – 22 Eylül 2000, Çeşme – Türkiye (Basıldı).
XV. 8 – 12 Temmuz 2002, Londra – İngiltere (Bildirilerin bir kısmı basıldı).
XVI. 14 – 19 Haziran 2004, Varşova – Polonya (Basılmadı).
XVII. 18 – 23 Eylül 2006, Trabzon – Türkiye (Basılacak).

II. Yayınlanan CIEPO Kongrelerinin listesi:

I. *Studi preottomani e Ottomani*: *Atti del Convegno di Napoli (24-26 settembre 1974),*

a cura di Aldo Gallotta, Napoli: Istituto Universitario Orientale, Napoli 1976. 240 s.;
24 cm.

III. *III Symposium international d'etudes pre-Ottomanes et Ottomanes*, Sarajevo, le 18-22 septembre 1978. [*Revue de Philologie Orientale*, vol. 30, Sarajevo 1980. L'Institut Oriental A Sarajevo] [III Medunarodni Simpozijum Za Predosmanske I Osmanske Studije, Sarajevo, 18-22 septembra 1978, *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, vol. 30, Sarajevo 1980. Orientalni Institut U Sarajevu]

V. *Les provinces Arabes et leurs sources documentaires a l'epoque Ottomane*: partie Français et Anglaise = el-Vilayetü'l-Arabiyye ve mesadır vesaikaha fi'l-ahdi'l-Osmani [Les provinces Arabes et leurs sources documentaires a l'epoque Ottomane (V.: 1982: Tunis)] / ed. Abdeljelil Temimi - Tunus: Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes [Merkezü'l-Buhus ve'd-Dirasat ani'l-Vilayeti'l-Arabiyye fi'l-Ahdi'l-Osmani], 1984. 412, 44 s.; 30 cm.

V. *el-Vilayetü'l-Arabiyye ve mesadır vesaikaha fi'l-ahdi'l-Osmani*: el-kısmü'l-Arabi = Les provinces Arabes et leurs sources documentaires a l'epoque Ottomane [Merkezü'l-Buhus ve'd-Dirasat ani'l-Vilayeti'l-Arabiyye fi'l-Ahdi'l-Osmani (V.: 1982: Tunis)] / cem'a ve takdim Abdülcelil et-Temîmî - Tunus: Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes[Merkezü'l-Buhus ve'd-Dirasat ani'l-Vilayeti'l-Arabiyye fi'l-Ahdi'l-Osmani], 1984. 563, 40 s; 30 cm.

VI. *Comite international d'etudes pre-Ottomanes et Ottomanes: VIth* Symposium Cambridge, 1^{rst} – 4th July 1984 / edited by Emeri Van Donzel, Jean-Louis Bacque-Grammont - İstanbul: Institut Français d'Etudes, 1987. 304 s. ; 24 cm. [Varia Turcica; IV] ISBN 2-906053-05-8.
[Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Anadolu ve Avrupa vilayetleriyle ilgili tebliğleri içeriyor.]

VI. *Actes du VIe Congres du CIEPO tenu a Cambridge sur*: Les provinces arabes a
l'epoque ottomane, Etudes reunies et presentees par Abdeljelil Temimi, Centre d'Etudes
et de Recherches Ottomanes et Morisco-Andalouses, Zaghouan 1987, 184 s.; 30 cm.

[Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Arap vilayetleri ile ilgili tebliğleri içeriyor]

VII. CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII.

Sempozyumu Bildirileri, Peç: 7-11 Eylül 1986. Yayına Hazırlayanlar: Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri van Donzel, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: Türk Tarih kurumu yayınları, Ankara: Türk Tarih kurumu Basımevi, 1994, VII, 530 s.: res. ; 24 cm. ISBN 975-16-0548-2.

VIII. *Decision making and change in the Ottoman Empire* / ed. Caesar E. Farah - Kirksville : The Thomas Jefferson University, 1993. VII, 325 s.; 24 cm.

ISBN 0-943549-15-9.

IX. *Aspects of Ottoman history : papers from ciepo IX, Jerusalem*, ed. Amy Singer, Amnon Cohen, Jerusalem : The Magnes Press ; The Hebrew University, 1994.

332 s.: belge; 24 cm - (Scripta Hierosolymitana ; XXXV) ISSN 0080-8369.

X. *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi X. Sempozyumu: Bildiri Özetleri* [Ankara, 31 Ağustos – 5 Eylül, 1992.] = Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes Xth Symposium - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992. 35 s.; 24 cm.

XII. *Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Praha 1996., Archiv Orientalni, Supplementa VIII., Oriental Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Praha 1998., 423 p.: ill., maps; 24 cm.; ISSN 0044-8699,
ISBN 80-85425-29-7.

XIII. *Acta Viennensia Ottomanica* **=** Akten des 13. Ciepo-symposiums (Comité International des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes). vom 21. bis 25. September 1998 in Wien, herausgegeben von Markus Köhbach, Gisela Prochazka-Eisl, Claudia Römer - Wien: Institut für Orientalistik , 1999. V, 376 s.; 30 cm. ISBN 3-900345-05-8.

XIV. *CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyum bildirileri 18-22 Eylül 2000*, Çeşme / yay. haz. Tuncer Baykara - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004. XIII, 813, [14] s.: res. ; 24 cm. - (AKDTYK Türk Tarih Kurumu Yayınları; XXVI. Dizi-Sa. 9) ISBN 975-16–1663–8.

XV. *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Edited by Colin Imber and Keiko Kiyotaki, volume: I-II, published in 2005

by I.B.Tauris & Co. Ltd., [15th Symposium of the Comite Internati-onal d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes (CIEPO-15), held in London from 8 July to 12 July, 2002.] vol 1. ISBN: 1 85043 631 2, vol 2. ISBN 1 85043 664 9 [5].

III. Yayınlanan CIEPO kongreleri ile yayınlanmayanlarının program kitapçıkları ve bildiri özetlerinde yer alan tebliğlerin kongre sırasına göre listesi[6].

I. CIEPO

Studi preottomani e Ottomani: atti del Convegno di Napoli (24-26 Settembre 1974), a cura di
Aldo Gallotta, Napoli; Istituto Universitario Orientale, Napoli 1976. 240 s. ; 24 cm.

Zygmunt Abrahamowicz, Quellen zur osmanischen Geschichte in Polen. Ihre Bestande, bisherige Ausgaben und Perspektiven, 1-5.
Kenan Akyüz, Encümen-i Daniş'in kuruluşu ve mahiyeti hakkında yeni Belgeler, 7-13.
Bedriye Atsız, Ein unbekannter Erlass Sultan Selim III. betreffs Vakf-Verwaltung in Nordgriechenland, 15-22.
Cemalettin Aykın, Changements culturels dans la literature de Tanzimat, 23-30.
Jean-Louis Bacque-Grammont, Les sources de l'histoire Ottomane en France. Bilan et perspectives, 31-57.
Jean-Louis Bacque-Grammont, Etudes turco-safavides. II. Şâh İsma'îl e la rivolta di Cânberdi Gâzalî, 59-67.
Vanco Boskov, Ein kyrillischer Transkriptionstext des Osmanisch-Türkischen im Athoskloster Hilandar, 69-74.
Sadettin Buluç, Tarih belgelerinde dil sorunu, 75-77.

5 Bu listede yer alan yayınlanmış CIEPO kongreleri TDV İSAM kütüphanesine temin edilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuş, içlerinde yer alan 502 adet tebliğin bibliyografik künyesi İSAM Kütüphanesi Makaleler Veri Tabanına yüklenerek taramaya açılmıştır. Ayrıca İstanbul dışından kutuphane@isam.org.tr e-mail adresine başvuruda bulunanlara ihtiyaç duydukları tebliğlerin fotokopileri gönderilmektedir. Yayınlanan kongrelerin İSAM kütüphanesi demirbaş numaraları sırasıyla şunlardır; I. **033612**, III. **D00183**, V. **141354**, **141355**, VI. **007414**, **141174**, VII. **028952**, VIII. **035017**, IX. **080398**, X. **148829**, XII. **D02522**, XIII. **145573**, XIV. **138700**, XV. **141783**, **141784**.

6 Kongrelerin program kitapçıklarında adı ya da özeti yayınlanmasına rağmen kimi tebliğ sahiplerinin toplantıya katılıp bildirilerini sunmadıkları tesbit edilmiştir. Fakat sadece 16. ve 17. kongrelerin programında olmasına rağmen sunulmayan bildirilerle ilgili bilgiye ulaşabildik. Kongre düzenleyicilerinden ve katılımcılardan gelen sözlü bilgiler doğrultusunda bu tebliğler listeden çıkarılmıştır. Bundan dolayı 16. ve 17. kongre programlarında adı geçen fakat kongreye katılmayarak tebliğlerini sunmayan kişiler listede yer almamaktadır.

Bistra A. Cvetkova, Sources Ottomanes en Bulgarie (Problemes et perspectives), 79-99.
Tourkhan Gandjei, Notes on the Attribution and date of the "Carhnama", 101-104.
Mario Grignaschi, Una raccolta inedita di "Münşeât": il Ms. Veliyyüddîn Ef. 1970 della Biblioteca Beyazit Umumi di İstanbul e gli "Ahdnâme" concessi dalla Sublime Porta a Chio (muharrem 927 h), a Firenze (muharrem 934) e ad Antivari (ramadan 983), 105-127.
Hasan Kaleschi, La toponymie ottomane dans les pays yougoslaves actuels, 129-133.
Petra Kappert, Mustafa b. Celal "Tabakat el-memalik" als Quelle für die osmanische Geschichte des 16. Jahrhunderts, 135-141.
Zeynep Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesi üzerindeki araştırmaların bugünkü durumu ve karşılaştığı sorunlar, 143-152.
Mehmet Altay Köymen, Selçuklu devri kaynakları olarak vakfiyeler, 153-163.
Klaus Kreiser, Osmanische Grenzbeschreibungen, 165-172.
Ercümend Kuran, Osmanlı tarihçiliğinde türkçe hatırat çeşitinin doğuşu ve gelişmesi, 173-177.
Tadeusz Majda, Present state and perspectives of the studies of Ottoman Turkish linguistic monuments in phonetic transcription (non-Arabic scripts), 179-189.
Robert Mantran, Bilan et perspectives de l'epigraphie turque pour les periodes pre-ottomane et ottomane, 191-196.
Livio Amedeo Missir, Una fonte ignorata della storia ottomana: la genealogia delle famiglie levantine e in particolare dragomannali, 197-211.
Hanna Sohrweide, Neues zum "Isq-nâme", 213-218.
Edward Tryjarski, Some Problems of Research on Rumelian Dialects, 219-224.
Şerafettin Turan, Şer'iyye sicillerinin tarihî kaynak olarak önemi, 225-228.
Elizabeth A. Zachariadou, Sept traites inedits entre Venise et les emirats d'Aydin et de Menteşe (1331-1407), 229-240.
Indice, 241.

III. CIEPO

III Symposium international d'etudes pre-Ottomanes et Ottomanes, Sarajevo, le 18-22 septembre 1978. [*Revue de Philologie Orientale*, vol:30 , Sarajevo 1980. L'Institut Oriental A Sarajevo] [III Medunarodni Simpozijum Za Predosmanske I Osmanske Studije, Sarajevo, 18-22

septembra 1978, *Prilozi Za Orijentalnu Filologiju*, vol:30, Sarajevo 1980. Orientalni Institut U Sarajevu]

SADRZAJ – SOMMAIRE

Troisieme symposium international d'etudes pre-ottomanes et ottomanes, 1-2.

Liste des participans, 3-9.

Bedriye Atsız, Raubvogelnamen als Eigennamen in frühosmanischer Zeit-Imena ptica grabljivica kao licni imena u ranoosmanskom periodu, 11-17.

Jean-Louis Bacque-Grammont, Un rapport de Gâzî Hüsrev Beg sur l'investissement de Belgrade en 1521 – Jedan izvjestaj Gazi Husrev-bega o opsadi Beograda 1521, 19-23.

Gabriel Baer, Egyptian attitudes towards Turks and Ottomans in the 17th and 18th Centuries – Stavovi Egipcana prema otomanskim Turcima u XVII i XVIII stoljecu, 25-34.

Dusan Beric, Das Osmanische Reich und die europaische Revolution von 1848-1849: eine skizzenhafte darstellung der probleme – Osmansko Carstvo i evropska revolucija od 1848-1849, 35-46.

M. Kaya Bilgegil, Un ancien article turc intitule "Discours aux Bosniaques" – Jedan stari Turski clanak nazvan "Rasprava o Bosnjacima", 47-50.

Karl Binswanger, Ökonomische Aspekte der Kleiderordnung im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts – Ekonomski aspekti uredbe o odijevanju u Osmanskom Carstvu u XVI vijeku, 51-66.

Sadettin Buluç, Elvan Çelebi'nin Menakib-namesi – Menakib-nama Elvana Celebija, 67-73.

Paul Dumont, Une source pour l'etude des communautes juives de Turquie: Les Archives de l'Alliance Israelite Universelle – Jevrejske zajednice u Osmanskoj Imperiji prema Arhivima Izraelskog opceg saveza, 75-106.

Emel Esin, "SİN" (Bosna-Hersek'de Bogomillere atfedilen, XIII-XVI. Asırlardan lahdler ile Anadoludaki XII-XIV yüzyıllardan müşahhas tasvîrli türk mezar taşları arasında bir mukayese) – Uporedba izmedu nadgrobnih kamenova koji se odnose na bogumile u bih od XIII – XVI vijeka i oslikanih nadgrobnih kamenova iz XII – XIV vijeka u Anadoliji, 107-138.

Geza Feher, Reflexions sur l'authenticite iconographique des illustrations des chroniques ottomanes – Razmisljanja o ikonografskoj autenticnosti osmanskih hronika, 139-144.

Aldo Galotta, 16th century Ottoman Turkish as represented in the Ghaza-

vat-i Khayreddin Pasha – Turski jezik u XVI vijeku predstavljen u djelu Ghazavat-i Khayreddin Pasha, 145-152.

Lejla Gazic, Les collections des manuscrits orientaux a Sarajevo – Zbirke orijentalnih rukopisa u Sarajevu, 153-157.

Alexander H. de Groot, The Legacy of a seventeenth century orientalist – Ostavstina jednog orijentaliste iz sedamnaestog vijeka, 159-165.

Nedim Gürsel, Şeyh Bedreddin Destanı üzerine – O prici o sejhu Bedreddinu, 167-180.

Nimetullah Hafız, Kosova Türk ağızlarında yapım ekleri – Derivatni sufiksi u Kosovskim Turkskim govorima, 181-188.

Tacida Hafız, Kosova'da Türbeler – Turbeta na Kosovu, 189-201.

Adem Handzic, Einige kulturgeschichtliche Besonderheiten der Nahiye Tesanj im XVI Jh. – Neke kultuno-istorijske specificnosti nahije Tesanj u XVI stoljecu, 203-208.

Colin Heywood, The Activities of the State Cannon-Foundry (Tophane-i Amire) at Istanbul in the early sixteenth century according to an unpublished Turkish source – Djelatnost Carske ljevaonice topova (Tophani Amire) u Istanbulu pocetkom sesnaestog stoljeca prema neobjavljenim Turskim izvorima, 209-217.

Celia J. Kerslake, The Correspondance between Selim I and Kansuh al-Gawri – Korespondencija izmedu Selima I i Kansuh al-Gawri-ja, 219-234.

Bayram Kodaman, II. Abdülhamid'in bir politika uygulaması (Arnavutluk, Arabistan ve Doğu Anadolu Aşiretleri) – Ostvarivanje politike Abdulhamida II, 235-246.

Zeynep Korkmaz, Eski Anadolu Türkçesinde imlâ-fonoloji bağlantısı üzerine notlar – Zabiljeske o fonoloskom pravopisu u staroanadolskom turskom, 247-269.

Hans-Jürgen Kornrumpf, Zur Entwicklung der Osmanischer Rechts und Verwaltungssprache im Reformzeitalter (1839/40 – 1864/67) – O razvoju osmanskog pravnog i upravnog jezika u periodu reforme (1839/40 – 1864/67), 271-278.

Klaus Kreiser, Über einige Eigenschaften osmanischer Inschriften – O nekim osobenostima osmanskih natpisa, 279-287.

Eberhard Krüger, "Einrichtungen am Wege" zwischen Rhodopen und Epirus – "Uredenja na putu" izmdu Rodopa i Epira – Prema Kartama i Itınerarijima, 289-297.

Ercümend Kuran, Tanzimat devri Osmanlı aydını Hayrullah Efendi (1820-1866)'nin "Yolculuk Kitabı" adlı eseri – "Knjiga putovanja" Khayr

Allah Efendije (1820-1866), osmanskog intelektualca iz vremena Tanzimata, 299-306.

Aleksandar Matkovski, L'insurrection du Derviche Tsare en 1844 – Ustanak Dervisa Care, 307-311.

Feti Mehdiu, Arnaut dilinde birkaç türkçe sözcüğün kullanılışı – Upotreba nekih turskih reci u albanskom govornom jeziku, 313-318.

Livio Missir, Le statut international d'une famille latine d'orient (les Missir de Smyrne) depuis Mahmoud I jusgu'a Atatürk – Internacionalni polozaj jedne latinske porodice sa Istako od Mahmudo I do Atatürka, 319-357.

Alexandre Popovic, La litterature ottomane des musulmans des pays yougoslaves: sur quelques problemes de methodologie – Osmanska knjizevnost muslimana iz jugoslovenskih zemalja: o nekim metodoloskim problemima, 359-368.

Skender Rizay, XIX'ncu yüzyılın ikinci yarısında Kosova Eyaletinin iktisadi durumu – Privreda ejaleta Kosova u drugoj polovini 19. stoljeca, 369-380.

Masar Rizvanolli, L'assassinat de Mehmet Ali Pacha, etape decisive dans la lutte directe opposant la Ligue de Prizren a la grande Porte – Ubistvo Mehmeda Alipase – odlucujuci korak direktnog suprotstavljanja Albanske Lige politici Porte, 381-388.

Susan A. Skiliter, An undated fragment of Berat concerning the appointment of a Müteferrika – Odlomak iz Berata naimenovanju Müteferrika, 389-395.

Fehim Dz. Spaho, Les materiaux d'archives en langue turgue conserves dans les institutions de Sarajevo – Arhivska grada na turskom jeziku u Sarajevu, 397-401.

Momcilo Stojakovic, Un recueil inedit des turcismes en langue serbocroate (Une contribution a l'historique des turcismes en langue serbocroate) – Jedna neobjavljena zbirka turcizama u srpskohrvatskom jeziku , 403-419.

Aleksander Stojanovski, O znacenju Termina "Bastine" i "Nam-i Diger" U popisnim Defterima vijeka, 421-430.

Avdo Suceska, Osmanlı İmparatorluğunda Bosna – Polozaj Bosne u Osmanskom Carstvu, 431-447.

Tadeusz Majda, An 18th century Eastern Anatolian dialect recorded in latin characters – Turski dijalekt iz Istocne Anadolije – tekst iz osamnaestog vijeka pisan latinickom transkripcijom, 449-455.

Ioannis P. Theocharides, Concerning village designations in Cyprus du-

ring the Ottoman rule – O obiljezavanju sela na Kipru za vrijeme turske vladavine, 457-466.

Edward Tryjarski, Un rapport anonyme du voyage diplomatique de l'ambassadeur polonais W. Miaskowski en Turguie en 1640-1641 – Jedan anonimni izvjestaj o diplomatskom putovanju poljskog ambasadora W. Miaskowskog u Tursku godine 1640-1641, 467-479.

Michael Ursinus, "Avariz hanesi" und "Tevzi hanesi" in der lokalverwaltung des Kaza Manastir (Bitola) im 17. Jh. – "Avariz hanesi" i "Tevzi hanesi" u lokalnoj upravi Kadiluka Manastir (Bitola) u 17. stoljecu, 481-493.

Ali A. al-Zubeidi, Arabic literature in Iraq during the Ottoman period – Arapska knjizevnost osmanskog perioda u Iraku, 495-499.

Mirjana Zivojinovic, Concerning Turkish assults on Mount Athos in the 14th century, based on Byzantine sources – O napadima Turaka na Svetu Goru u XIV veku na osnovu vizantijskih izvora, 501-516.

V. CIEPO

Les provinces Arabes et leurs sources documentaires a l'epoque Ottomane: partie Français et Anglaise = *el-Vilâyâtü'l-Arabiyye ve mesâdirü vesaikiha fi'l-ahdi'l-Osmânî* [Les provinces Arabes et leurs sources documentaires a l'epoque Ottomane (V. : 1982 : Tunis)] / ed. Abdeljelil Temimi. -- Tunus : Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes [Merkezü'l-Bühûsve'd-Dirâsât ani'l-Vilâyâti'l-Arabiyye fi'l-Ahdi'l-Osmânî], 1984. 412, 44 s. ; 30 cm.

TABLE DES MATIERES
Premiere partie Française et Anglaise

Preface du Professeur **Mohamed Mzali**, Premier Ministre, 46-47.

Discours du Professeur **Abdeljelil Temimi**, 48-49.

Discours du Professeur **Robert Mantran**, President du C.I.E.P.O., 50-51.

Discours du Professeur **Abdelaziz Ben Dhia**, Ministre de l'Enseignement Superieur et de la Recherche Scientifique, 52-54.

Discours du Professeur **Bechir Ben Slama**, Ministre des Affaires Culturelles a la seance de clôture, 55-58.

E. D. Akarlı, Judiciary organization in Ottoman Lebanon as a Mechanism of social consolidation, 1861-1918, 59-72.

M. M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, Sur le Ravitaillement d'Istanbul au XVI-eme siecle, en relation avec les Principautes Roumaines, 73-80.

F. Arnoulet, La presse Ottomane et l'expedition Française de 1881 en Tunisie, 81-84.

T. Bachrouch, Les barbaresques de Tunisie au XVIIe siecle: mythes et interpretations, 85-99.

J. L. Bacque-Grammont, A propos d'une denonciation des abus de Khair Bak, gouverneur de l'Egypte Ottomane, en 1521, 101-107.

P. Berthier, Les Iberiques face au peril turc sur le Maroc, a la veille de la bataille de Wadi-el-Makhazin (4 août 1578), 109-114.

S. Bono, Documents des archives et bibliotheques du Saint-Siege concernant l'histoire du Maghreb du XVIeme au XIXeme siecles, 115-117.

D. Brahimi, Un demi-siecle de points de vue europeens sur les conflits arabo-turcs
(1770-1820), 119-128.

D. Cehajic, The influences of Ibn al-Arabi and his school of sufi thought on sufs and sufi brotherhoods in Bosnia and Herzegovine, 129-133.

R. L. Chambers, Ottoman-Egyptian relations and Keçecizade Mehmed Fuad's mission to Egypte, 1852, 135-140.

K. Chater, Le fait Ottoman en Tunisie: mythe et realite, 141-148.

M. H. Cherif, Les sources europeennes de l'histoire moderne du Maghreb: leur importance et leurs limites, 149-152.

D. Crecelius, Des incidences de cas du Wakf dans trois cours du Caire (1640-1802), 153-163.

M. de Epalza, Les Ottomans et l'insertion au Maghreb des andalous expulses d'espagne au XVIIIe siecle, 165-173.

E. Esin, Un manuscrit illustre, representante les sanctuaires de la Mecque et Medine et le dome du mi-radj, a l'epoque des Sultans turcs Selim I. et Suleyman I. (H.982-74 / 1516-66), 175-190.

C. Farah, Reaffirming Ottoman sovereignty in Yemen 1825-1840, 191-206.

J. P. Filippini, Les provinces arabes de l'Empire Ottoman vues de livourne au XVIIIe siecle, 207-210.

F. Georgeon, Note sur le budget d'une famille Ottomane au debut du XXeme siecle, 211-218.
G. Hazai, Aventure d'un Arabe-Iraquien au service de la marine Ottomane, 219-221.
A. Henia, Prisons et prisonniers a Tunis vers 1762: systeme repressif et inegalites sociales, 223-252.
E. Ihsanoğlu, Research center for islamic history art and culture and its researches related to historical subjects, 253-255.
H. Inalcık, "Arab" camel drivers in western anatolia in the fifteenth century, 256-270.
T. Y. Ismail, The age to enlightenment: the intellectual roots of arab nationalism, 271-284.
K. H. Karpat, The "Syrian" emigration from the Ottoman state, 1870-1914, 285-300.
C. M. Kortepeter, The United States encounters the middle east : the north african emirates and the U.S. Navy (1783-1830), 301-313.
K. Kreiser, Abdulgani Seni (1871-1951) comme observateur de l'administration Ottomane au Yemen, 315-319.
J. Laszlo Nagy, Image du maghreb en hongrie au temps de la prise d'Alger d'apres la presse contemporaine, 321-324.
Ch. de LA Veronne, Sources de l'histoire de l'Algerie dans les archives espagnoles de simancas a la fin du XVIe et au debut du XVIIe siecles, 325-329.
V. M. Lezcano, Spain and north africa: (from diplomatic settlement of disputes to colonial administration), 331-335.
A. Merad, La turcophilie dans le debat national en Algerie au debut du siecle (1911-1918), 337-354.
A. Raymond, Les quartiers de residence des commerçants et artisans maghrebins au Caire aux XVIIe et XVIIIe siecle, 355-364.
M. S. Shafy, The export trade of juddah in the 19th century, 365-372.
A. Temimi, L'arriere plan religieux du duel hispano-ottoman au Maghreb au XVIeme siecle, 373-382.
D. Thiollet, Fiches de bibliographies critiques concernant les voyageurs, les missionnaires, les ambassadeurs ayant visite la palestine et la turquie d'europe aux XVIe, XVII et XVIIIe siecles, 383-394.
G. Veinstein, Aperçus sur l'entree de l'île de djerba dans l'orbite Ottomane, 395-410.

M. Benaboud, Ve C.I.E.P.O. Symposium, 411-412.
Deuxieme partie arabe, 1-43.

V. CIEPO

el-Vilayâtü'l-Arabiyye ve mesâdirü vesâikiha fî'l-ahdi'l-Osmânî: el-kısmü'l-Arabî, = Les provinces arabes et leurs sources documentaires à l'époque ottomane, [Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât ani'l-Vilâyâti'l-Arabiyye fî'l-Ahdi'l-Osmânî (V.: 1982: Tunus)] cem' ve takdîm Abdülcelil et-Temîmî, Tunus: Comité international d'études pré-ottomanes et ottomanes [Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât ani'l-Vilâyâti'l-Arabiyye fî'l-Ahdi'l-Osmânî],1984, 568+ 40 s. ; 30 cm.

1- Muhteva'l-Kısmi'l-Arabî

Muhammed Mzâli, Takdim Siyâdeti'l-Vezîri'l-Evvel el-Üstâz, 7-8.
Abdülcelil Temîmî, Kelimetü'l-Üstâz, 9-11.
Kelimetü'l-Üstâz **Robert Mantran,** Reîsü'l-lecneti'l-ilmiyye, 13-15.
Kelimetü'l-Üstâz **Abdülaziz b. Ziyâ**, Vezîrü't-Ta'lîmi'l-Âlî ve'l-Bahsi'l-İlmî, 16-18.
Kelimetü'l-Üstâz **Beşir b. Selâme**, Vezîrü'ş-Şü'ûni's-Sekâfiyye, 19-22.

el-Buhûsü'l-Mukaddeme li'l-Mu'temer:

Abdülfettah Ebû Aliyyeh, el-Osmâniyyûn ve Benû Hâlid fi'l-Ahsâ [The Ottomans and Banu Khalid in al-Hasa], 23-46.
Muhammed Abdullah Âl Zülfe, Devrü Asîr fi ahdâsi'l-Hicâz fi'l-fetre ma beyne 1850/1267 – 1855/1272 [The Role of Asir in the uprising of Sharif Abdul-Muttalib (1851-5) in the light of Ottoman documents], 47-60.
Abdülvehhab Bekr, Ahmed Paşa el-Cezzâr ve Mısır: Rü'ye cedîde [A Summary of a Study About "Ahmet Djezzar Pasha and Egypt"], 61-70.
Abdülcelil Temîmî, Rü'ye menheciyye li dirâseti'l-alâkâti'l-Osmâniyyeti'l-Magribiyye fi'l-karni's-sâdisi aşar, 71-107.
Abdülmalik Halef et-Temîmî, Melâmihü'l-vad'i'l-iktisâdî fi'l-Magribi'l-Arabî kablel'-isti'mâr el-Garbî [Some Economic aspects in the Maghrib on the Eve of the European Domination], 109-124.

Ammâr Cehîder, el-Alâkâtü'l-Lîbiyyeti't-Tûnusiyye fi'l-karni't-tasi'i aşar (Mülahazât evveliyye alâ neşâti'l-vükelâ') [Les Relations Tuniso-Libyennes au XI-Xeme siecle: Remarques Preliminaires Concernant l'Activite des "Agents" (Oukala)], 125-144.

Ahmed Hasan Cûde, Hareketü'ş-Şeyh Zâhir el-Ömer el-Zeydânî: Hâkim Akkâ ve'l-Celîl (1690-1775) [The Movement of Shaykh Zahir Al-Umar a Case Study in Ottoman Decadence], 145-150.

Muhammed Haccî, el-Alâkâtü'l-Magribiyyeti'l-Osmâniyye fi'l-karni's-sâdisi aşar [Les Relations du Maroc avec le Khalifat Ottoman et la provime d'Alger au XVIe siecle], 151-160.

Da'd el-Hakîm, Müdîriyyetü'l-vesâiki't-târîhiyye fi'l-kutri'l-Arabî's-Sûrî, 161-165.

Abdüllatif Nasır el-Hamîydân, Mahtûtatü Ali b. Abdullah el-Mûsevî: Muhtevâhâ ve ehemmiyetühâ ke masdarin târîhî [The Manuscript of Ali bin Abdullah its containing and importance as a historical source], 167-199.

Abdülazim Ramazan, et-Te'sîrü'l-hadârî li'l-fethi'l-Osmânî fi'l-Meşriki'l-Arabî [The Cultural influences of the Ottoman conquest of the Eastern Arab World], 201-212.

Ali el-Zuvârî, el-Alâkâtü't-ticâriyye beyne Tunus ve'ş-Şark fi'l-karni's-sâmini aşar min hilâl kaziyyeti karz [Les Relations Commerciales de la Tunisie avec le Levant au XVIIIe siecle a partir d'un dossier Judiciaire concernant une essociation de commandite], 213-225.

Halid Ziyâde, Vesâiku Mahkemeti Trablûsi'ş-Şer'iyye: Mesâdirü'd-Dirâsâti'l-Târîhiyye [Les Documents du Tribunal sar'i de Tripoli (Liban) comme source d'Etudes Historiques], 226-231.

Abdullah Nâsır es-Sub'î, el-Müfâvazâtü'l-Birîtâniyye'ti'l-Osmâniyye havle Mısır: 1885-1887, Devâfi'uhâ ve netâicühâ [The British-Ottomans Negotiations on Egypt: 1885-1887], 232-253.

Leylâ es-Sabbâğ, el-Fa'âliyyâtü'l-iktisâdiyye fî Filistin, min evâhiri'l-akdi's-sâbi' hattâ muntasafi's-sâmin mine'l-karni'l-hâdî aşari'l-hicrî/ evâhiri'l-akdi's-sâdis ve hattâ muntasafi's-sâbi' mine'l-karni's-sâbi' aşar min hilâli müzekkirâti'l-Fâris Dârfiyu [Les Activites Economiques en Palestine dans la septieme decade du XVIIe siecle d'apres les "Memoires du Chevalier d'Arvieux"], 255-322.

Ahmed el-Mürsî es-Safsâfî, ed-Devletü'l-Osmâniyye ve'l-vilâyâtü'l-Arabiyye [General Features of the Ottoman Empire in the Arab World], 323-343.

Ahmed Tarabîn, Mezâhir min idâreti vilâyeti Suriye fi ahdi Midhat Paşa (1878-1880) [Aspects on the Ottoman administration in Syria during Midhat's Reign as Reflected in his resignation Correspondence], 345-354.

Cemal Zekeriya Kâsım, en-Nizâ'ü'l-Brîtânî'l-Osmâni fi'l-Halîci'l-Arabî kable nüşûbi'l-Harbi'l-Âlemiyyeti'l-Ûlâ [The Anglo-Ottoman dispute on the Arab Gulf Before the Outbreak of the first World War], 355-372.

Hayriye Kâsımiyye, el-Mukâvemetü'l-Arabiyye li's-Suhyûniyye fî evâhiri'l-ahdi'l-Osmânî (1908-1917) el-İtticâhâtü'r-Reîsiyye [Arab Opposition to Zionist Activities in Palestine 1908-1917 (general trends)] , 373-394.

Abdürrahim Abdurrahman Abdürrahim, el-Âlâkâtü'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye beyne'l-vilâyâti'l-Arabiyye ibbâne'l-asri'l-Osmânî (1517-1798) min hilâl vesâiki'l-Mehakimi'ş-Şer'iyyeti'l-Mısriyye [Economic and Social Relations Between the Arab Wilayet During the 1st Ottoman Period (1517-1798)], 395-417.

Zeki Mübarek, el-Mücâhid Bû İmâme min hilâli ba'zı'l-mesâdiri't-târîhiyyeti'l-Magribiyyeti'l-muâsıra [Bouemama d'Apres Quelques Ouvrages Marocains d'Histoire], 419-434.

Ebû Ya'rub el-Merzûkî, Islâhâtü'n-Nahda ve alâkâtühâ bin-Nazariyyeti'l-Haldûniyye [Les Reformes de la Renaissance et Leurs Rapports avec les Theories d'Ibn Khaldoun], 435-455.

Muhammed Mezzîn, el-Hitâbü'l-Mu'temed fi'l-kitâbeti't-Târîhiyyeti'l-müteallika bi rasdi alâkâti'l-Magrib bi'l-Osmâniyyîn: el-Fetretü'l-Sa'diyye [Le Discours qui sous tend les ecrits historiques relatifs aux relations Marocco – Ottomanes (La periode Saadienne) , 457-485.

Muhammed b. Abûd, Te'emmülât fî't-tasavvurâti't-târîhiyye li'l-Endelüs kadîmen ve hadîsen [Summary of "Old and Recent Historical Conceptions of al-Andalus"], 487-503.

VI. CIEPO

Comite international d'etudes pre-Ottomanes et Ottomanes: VIth Symposium Cambridge, 1rst – 4th July 1984 / edited by Emeri Van Donzel , Jean-Louis Bacque-Grammont.-- İstanbul : Institut Français d'Etudes, 1987. 304 s. ; 24 cm. [Varia Turcica; IV] ISBN 2-906053-05-8.

[Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Anadolu ve Avrupa vilayetleriyle ilgili tebliğleri içeriyor.]

Emel Esin, Bayrak. some motifs of Ottoman turkish flags and flag-pole finials, 1-12.

Joseph Matuz, *el-Mahrûse* und verwandtes, 13-17.

Hans-Peter Laqueur, Osmanische grabsteine als demographische quelle?, 19-22.

Keith Hopwood, Türkmens, Bandits and Nomads: problems and perceptions, 23-30.

Michel Balivet, L'expedition de Mehmed Ier contre thessalonique: convergences et contradictions des sources byzantines et turques, 31-37.

J. M. Rogers, An Ottoman palace inventory of the reign of Beyazid II, 39-53.

Ildiko Beller-Hann, Ottoman perception of china, 55-64.

Jean-Louis Bacque-Grammont, Une lettre d'Ibrâhîm Paşa a Charles-Quint, 65-88.

Nicolas Vatin, Sur quelques propos geographiques d'Ibrahim Pacha, grand vizir de Soliman le Magnifique (1533), 89-98.

Thomas D. Goodrich, Some unpublished sixteenth century Ottoman maps, 99-103.

Milan Vasic, Die türkischen konskriptionsbücher als quellen für die geschichte bosniens und der herzegowina im 15. und 16. jahrhundert, 105-114.

Machiel Kiel, Population growth and food production in 16th century athens and attica according to the Ottoman *Tahrir Defters*, 115-133.

Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca-Bulgaru, Une relation venitienne sur l'Empire Ottoman a l'epoque de Süleman le Magnifique, 135-145.

Bruno Simon, Quelques remarques sur la relation de Marin Cavalli, bayle a constantinople (1560), 147-157.

Gülgûn Üçel-Aybet, An analytical study of the administrative and social policy of the Ottoman State (16th and 17th centuries), 159-170.

Caroline Finkel, The Ottoman campaign account books (*Sefer Ruznamçesi*) as a guide to military activity, 1593-1606, 171-183.

R. A. Abu-El-Haj, *Fitnah*, *Huruc ala al-Sultan* and *Nasihat*: political struggle and social conflict in Ottoman society 1560's - 1770's, 185-191.

Robert Mantran, Images de Galata au XVIIe siecle, 193-202.

Elöd Vass, The Ottoman documents in the archives of hungary from the XVIth to the XVIIth century, 203-207.

Michele Nicalos, Decouverte de la flore anatolienne par les voyageurs occidentaux a partir du XVIe siecle, 209-216.

Klaus Kreiser, İzzî Süleymân Efendi und seine stiftung für den konvent des Şeyh Murâd: anmerkungen zum Istanbuler grundstücksmart 18. jahrhundert auf grund zweier privater *defters*, 217-223.

Hüseyin G. Yurdaydın, Gens, animaux, oiseaux et tradition litteraire, 225-230.

İlber Ortaylı, Reforms of petrine Russia and Ottoman mind (*a Summary*), 231-232.

Jacob M. Landau, Saint-Priest and his *Memoire sur les Turcs* (*a Summary*), 233.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Some critical notes on the introduction of modern sciences to the Ottoman state and the relation between science and religion up to the end of the nineteenth century, 235-251.

Bayram Kodaman, La sublime porte et les tribus de l'Anatolie orientale apres le Tanzimat, 253-257.

Mim Kemal Öke, Prof. A. Vambery's personal recollections of Abdülhamit II and his reign, 259-273.

Richard L. Chambers, A 19th century Ottoman statement on Islam: Ahmet Cevdet Paşa's *Cevapname-i Fetvapenahi* (*A Summary*), 275.

M. Şükrü Hanioğlu, The constitutional movement of 1908 according to documents of the Ottoman committee of union and progress, 277-285.

Osman Okyar, The union and progress committee and the Turkish republic (Ottomanism and nationalism), 287-299.

Erik Jan Zürcher, Young Turks memoirs as a historical source: the case of Kâzım Karabekir's *İstiklâl Harbimiz* (*a Summary*), 301-302.

Liste des contributeurs, 303-304.

VI. CIEPO

Actes du VIe Congres du CIEPO tenu a Cambridge sur: Les provinces arabes a l'epoque ottomane, Etudes reunies et presentees par Abdelje-

lil Temimi, Centre d'Etudes et de Recherches Ottomanes et Morisco-Andalouses, Zaghouan 1987, 184 s. ; 30 cm.

[Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Arap vilayetleri ile ilgili tebliğleri içeriyor]

A. Temimi, Preface, 7.

R. Mantran, Avant-Propos, 8-9.

A. A. Abdul Rahim, The documents of the egyptian religious courts (Al-mahakim Al-shar'iyya) as a source for the study of Ottoman-provincial administration in egypt (923/1517 – 1213/1798), 10-19.

J. Abou-Nohra, Les faveurs fiscales accordees aux moines du Mont-Liban sous le gouvernement des Emirs Shihab (1697-1841), 21-32.

A. Abu-Husayn, Janissary insubordination in the province of Aleppo at the turn of the sixteenth century as depicted in Ottoman documents., 33-38.

M. Benaboud and **M. Menouni**, A Moroccan account of Constantinople, 39-76.

M. Buheiry, Lebanese christian intellectuals and the Ottoman state: Azuri, Nujaym, Yanni and Bustani, 77-85.

K. Chater, La perception Tunisienne de l'etat Ottoman, 87-93.

R. Deguilhem-Schoem, The significance of the Awqaf documents of 19th – 20th century Damascus to current research, 95-102.

S. Deringil, The "Residual Imperial Mentality" and the Urabi Pasa uprising in egypt: Ottoman reactions to arab nationalism, 103-109.

C. E. Farah, Emir Basir II's fiscal policies for Mt. Lebanon in 1837: A socio-economic investigation, 111-123.

L. Fawaz, Beirut and Damascus in the past hundred years, 125-129.

M. Le Gall, Pan-Islamism and the brotherhoods during the reign of Abdulhamid II: notes on Ottoman Sanusi relations, 131-138.

A. Henia, Fiscalites et politique fiscale dans la regence de Tunis aux debuts de la conquete Ottomane, 139-152.

A. Rafeq, Aspects of land tenure in Syria in the early 1580's, 153-163.

S. M. Seikaly, As Seen from Damascus: Kurd' Ali's view of the Ottoman empire, 165-169.

A. Temimi, Pour une histoire des relations culturelles entre Istanbul et le Maroc a l'epoque moderne, 171-180.

Resume d'Etudes:

J. L. Bacque-Grammont, Les premiers fonctionnaires Ottomans dans le Hedjaz: un rapport de Qasim Shirwani de septembre 1517, 182.

J. R. Perry, The Ottoman contribution to the technical Vocabulary of contemporary Arabic and Persian, 183.

VII. CIEPO

CIEPO, Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyumu Bildirileri, Peç: 7-11 Eylül 1986. Yayına Hazırlayanlar: Jean-Louis Bacque-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri van Donzel, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, VII, 530 s.: res.; 24 cm. ISBN 975-16-0548-2.

Marie-Mathilde Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Sur la domination Ottomane dans les principautes Roumaines au XVIIe Siecle: le probleme de l'autonomie, 1-11.

Tuncer Baykara, Çeşme esnaf teşkilatı üzerine notlar: kayıkçılar kethüdalığı (I belge ile birlikte), 13-18.

Esther Benbassa, Une tentative de reorganisation et de centralisation des communautes juives des provinces Ottomanes au lendemain de la revolution "Jeune-Turque", 19-26.

Amnon Cohen, Ottoman involvement in Europe: its relevance for 16th century Palestine, 27-34.

Randi Deguilhem-Schoem, *Waqf* documents as a socio-economic source for Ottoman history, 35-41.

Caesar Farah, A German plan of reform for Ottoman Yemen, 43-58.

Leila Fawaz, Social change in the countryside: Mount Lebanon in the nineteenth century, 59-64.

Barbara Flemming, Mevlânâ Îsâ's view of Ottoman Hungary, 65-72.

Aldo Gallotta, The Turks in Italy, 73-79.

Ibolya Gerelyes, Remains of Ottoman-Turkish goldsmith art in the collection of the Hungarian national museum (12 resim ile birlikte), s.81-86.

Ekmeleddin İhsanoğlu, The group of scholars known as members of Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi (Beşiktaş learned society), 87-96.

Irmgard Jacobsen, Die deutsche pressepolitik im osmanischen reich in den jahren 1914-1915, 97-106.

Kemal H. Karpat, Kossuth in Turkey: the impact of Hungarian refugees in the Ottoman empire 1849-1851, 107-121.

Arslan Kaynardağ, Osmanlılarda bilim ve bilimsel düşünce neden gelişemedi?, 125-132.

Celia J. Kerslake, Two Ottoman Turkish grammars of the Tanzimat period", 133-168.

Yusuf Kılıç, Kanûnî Sultan Süleyman'ın semendire Beyi Bâlî paşa'ya gönderdiği emr-i şerif takdim: (3 belge ile birlikte)", 169-172.

Markus Köhbach, Der Osmanische historiker İbrahim Na`imeddin aus Temesvar als quelle Osmanischer literarischer überlieferung", 173-178.

Jacob M. Landau, An eighteenth-century register, 179-183.

Robert Mantran, Des Khans d'Istanbul aux entrepôts de Galata, 185-190.

Josef Matuz, Ofens zurückeroberung 1686 - mit Osmanischen augen gesehen (der Bericht Rasids), 191-199.

Thomas Scheben, Schwendi, Montecuccoli, Kinsky: analysen der Osmanischen kriegsmacht vom 16. bis zum 18. jahrundert, 201-213.

Jan Schmidt, The historian as biographer: Mustafa `Ali of Gallipoli's biographies, 215-223.

Ali Sevim, Munkizî müelliflerinin selçuklularla ilgili kayıtları, 225-229.

Faruk Sümer, XIX. yüzyılda Çukurova'da içtimaî hayat, 231-235.

Nicolas Vatin, Itineraires d'agents Ottomans en Italie a la fin du XVe siecle (resume), 237-240.

Stephane Yerasimos, La communaute Grecque de Trabzon au XIXe siecle, 241-267.

Hüseyin Yurdaydın, Alaşehir Kadısı Veysî Efendi (1561-1628)'nin ilginç bir fetvası, 269-271.

Olga Zirojevic, Il famoso ponte d'essek, 273-285.

Maria N.Todorova, Population patterns in north-eastern Bulgaria in the 1860s, 287-298.

Evgeniy Radushev, XVII-XVIII. yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğu'nda toprak rejimi ve Osmanlı askerî nizamı, 299-304.

Hans-Peter Laqueur, Osmanische Ffamiliengrabanlagen in İstanbul (resume), 305-308.

Emeri Van Donzel, The Turks of Habeş eyaleti in a Yemenite source, 1650, 309-315.

Nacereddine Saidouni, Indice de la vie rurale de L'Algerie Ottomane: la conjoncture agraire dans L'Algerois de 1791 a 1830, 317-331.

Gilles Veinstein, La politique hongroise du Sultan Süleymân et d'İbrâhîm Pacha 1534, 333-380.

Elie Nicolas, Le chantier et l'outillage Ottoman sous Murad III (25 resim ile birlikte), s.381-393.

Orhan Şaik Gökyay, Divan edebiyyatı kimin?, 395-408.

Antony Greenwood, The sixteenth century *Celepkeşan* registers in the Turkish prime ministerial Ottoman archives, 409-426.

Aldemir S. Sadoulov, Bref apercu des sources litteraires et documentaires concernant les relations franco-turques (1919-1923), 427-438.

Nimetullah Hafız, Türk halk edebiyatında Kanunî Sultan Süleyman, 439-446.

Tacida Hafız, Vulçitrin kanunnamelerinde zirai, ekonomik ve mali durum" (7 belge ile birlikte), 447-451.

Keith Hopwood, The Manavgat valley: perspectives on social history, 453-461.

Nenad Moacanin, *Bâc* and *Gümrük* on the middle danube, 1540-1614: terminological elucidations", 463-467.

Christine Woodhead, *Ottoman Historiography* on the hungarian campaigns: 1596. the eger fethnamesi", 469-477.

Abdul-Karim Rafeq, Registers of succession (*Mukhallafat*) and their importance for socio-economic history: two samples from damascus and aleppo, 1277/1861, 479-491.

K. A. Jukov, Les levees de troupes de *Yaya* et de *Müsellem* dans l'organisation militaire Ottomane aux XIVe-XVIe siecles, 493-500.

M. H. Svanidze, La production cerealiere du *Paşalık* d'Akhaltzikhe (Çıldır) au XVIe siecle, 501-509.

Khairieh Kasmieh, Aspects of the peasant's life in palestine at the end of the XIXth century and the beginning of the XXth century, 511-515.

Tadeusz Majda, A Turkish document in Latin characters referring to Transylvania, 518-523.

İlber Ortaylı, Hungarian wars and structural changes in the Ottoman state (summary), 525-530.

VIII. CIEPO

Decision making and change in the Ottoman Empire / ed. Caesar E. Farah - Kirksville: The Thomas Jefferson University, 1993. VII, 325 s.; 24 cm. ISBN 0-943549-15-9.

Editor's Preface, VII-VIII.

Introduction, 1-8.

Halil İnalcık, Decision making in the Ottoman state, 9-18.

J. E. Matuz, Transmission of directives from center to periphery in the Ottoman state from the beginning until the seventeenth century, 19-27.

Christoph K. Neumann, Decision making without decision makers: Ottoman foreing policy circa 1780, 29-38.

Ezel Kural Shaw, Integrity and integration: assumptions and expectations behind nineteenth-century decision making, 39-52.

Roderic H. Davison, Effect of the electric telegraph on the conduct of Ottoman foreign relations, 53-66.

M'Hammad Benaboud, Authority and power in the Ottoman state in the eighteenth century, 67-79.

Douglas A. Howard, Central and provincial administrative interaction in Timar bestowals in the early seventeenth century, 81-87.

Linda T. Darling, The finance scribes and Ottoman politics, 89-100.

Palmira Brumment, Subordination and its discontents: Ottoman campaings 1578-1590, 101-114.

Maria Todorova, Midhat Paşa's governorship of the danube province, 115-128.

Keith Hopwood, Peoples, territories, and states: the formation of the Beğliks of pre-ottoman Turkey, 129-138.

Daniel Goffman, The Ottoman role in patterns of commerce in aleppo, chios, dubrovnik, and Istanbul, (1600-1650), 139-148.

N. Oikonomides, The Turks in Byzantine rhetoric of the twelfth century, 149-155.

Ekmeleddin İhsanoğlu, Başhoca Ishak Efendi: pioneer of modern science in Turkey, 157-168.

Robert Dankoff, Marrying a Sultana: the case of Melek Ahmed Paşa, 169-182.

Jan Schmidt, Fazıl Beg Enderuni: social historian or poet?, 183-192.

David Kushner, The haifa damascus Railway: the british phase, 1890-1902, 193-213.

Martin Strohmeier, Muslim education in the vilayet of beirut, 1880-1918, 215-241.

Boutros Labaki, The commercial network of beirut in the last twenty-five years of Ottoman rule, 243-262.

Timothy J. Coates, D. Joao de Castro's 1541 red sea voyage in the greater context of the sixteenth century portuguese-ottoman red sea rivalry, 263-285.

Ethel G. Stewart, A Turkish apache tribe, 287-292.

Rachel Simon, Jewish itinerant peddlers in Ottoman Libya: economic, social, and cultural aspect, 293-304.

Yitzchak Kerem, The influence of anti-semitism on Jewish immigration pattern from greece to the Ottoman empire in the nineteenth century, 305-314.

G. Hazai and **Eric Zürcher**, Future Ottoman studies: report of two projects, 315-320.

About the Contributors, 321-324.

Index, 325-337.

IX. CIEPO

Aspects of Ottoman history: papers from ciepo IX, Jerusalem, ed. Amy Singer, Amnon Cohen, Jerusalem: The Magnes Press; The Hebrew University, 1994. 332 s.: belge; 24 cm. - (Scripta Hierosolymitana; XXXV) ISSN 0080-8369.

Introduction, 7-9.

Towns, 11-13.

Kubra Aliyeva, The role of the Tabriz school in the development of art in ottoman Turkey, 13-18.

İnci Enginün, Ahmet Midhat Efendi'nin gözüyle İstanbul, 19-30.

Fatma Müge Göçek, Ottoman provincial transformation in the distribution of power: the tribulations of the governor of Sivas in 1804 (A.H. 1219), 31-41.

Nedim Gürsel, La ville d'Istanbul dans l'oeuvre de Pierre Loti, 42-48.

Yitzchak Kerem, The effects of physical disasters on the Jewish community of Salonika in the nineteenth century, 49-61.

Rachel Milstein, Drawings of the Haram of Jerusalem in Ottoman manuscripts, 62-69.

Nenad Moacanin, Myth, legend and history in the life of a provincial Ottoman town: the case of dimitrofçe/sremska mitrovica, 70-74.
Karin Rührdanz, The role of urban ateliers in Ottoman miniature painting since the end of the sixteenth century, 75-83.
Maria Sandor, Medieval town-Turkish town in the sixteenth and seventeenth centuries, 84-92.
Uziel O. Schmelz, The population of Jerusalem's urban neighborhoods according to the Ottoman census of 1905, 93-113.
Mahmoud Yazbak, Jewish-Muslim social and economic relations in Haifa (1870-1914), according to sijill registers, 114-125.
Dror Ze'evi, The Sufi connection: jerusalem notables in the seventeenth century, 126-142.

Early Otoman History
Sina Akşin, The three homelands of the Turks, 145-153.
Keith Hopwood, Mudara, 154-161.
Nejat Göyünç, Osmanlı maliyesinde ilhanlı tesirleri, 162-166.

International Relations
Dimitri Kitsikis, Le concept de relations internationales et le service diplomatique ottoman au dix-neuvieme siecle, 169-175.
Jan Schmidt, The herklots affair, 1893: a case study in capitalism and power politics in the Hijaz, 176-192.
Eliezer Tauber, Some new facts on Ottoman counterespionage in the levant during world war I, 193-208.

Literary, Administrative and Other Sources
Jean-Louis Bacque-Grammont, Memorial of the Ottoman society through the funerary steles of Sinop, s. 211-217.
Yehoshua Ben-Arieh, Settlements and population of the sancak of jerusalem in the 1870s, 218-262.
Eleazar Birnbaum, Turkish collective biographical manuscripts in cairo university library: works by Müstakimzade Süleyman Sa'deddin and other scholars from Ottoman cities, 263-279.
Lawrence I. Conrad-Barbara Kellner-Heinkele, Ottoman resources in the Khalidi library in jerusalem, 280-293.
Arnold H. Green, Parish registers as a source of data on late Ottoman palestine, 294-303.

Avner Levi, Yakov Yona'nın derlediği türk atasözleri, 304-312.
Hüsamettin Mehmedov, 1140/1727 yıl tarihli Gence ve Tiflis eyaletleri "mufassal defter" lerine göre Osmanlı yönetiminde konar-göçerler, 313-317.
Michael Winter, An arabic and a turkish chronicler from the beginning of Ottoman rule in Egypt: a comparative study, 318-326.
English Summaries of Turkish Article, 327-330.
Contributors, 331-332.

X. CIEPO

CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi X. Sempozyumu: ***Bildiri Özetleri*** [Ankara, 31 Ağustos – 5 Eylül, 1992] = Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes Xth Symposium - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1992. 35 s.; 24 cm.

Sina Akşin, II. Abdülhamit mutlakiyet düzeninin idarî temelleri, 1.
M. Saleh Aliev, On the matter of ideological and religious situation in the Seljuk empire at the time of Malik-Shah's rule, 1.
Kübra Aliyeva, Türkiye'nin sanat abidelerinde "İslami" resmi, onun form ve kompozisyon çözümü (mimarlık ve seramik eserler esasında), 1-2.
Mahir Aydın, Yahudilerin Osmanlı topraklarına kabûlünün 400. yıldönümü kutlamaları, 2.
Nezir Bata, XIX. yy. sonlarında Elbasan sancağı yönetimi, 3.
Kemal Beydilli, Mühendishâne ve Üsküdar matbaaları ve idaresi, 3.
Vassilis Dimitriadis, The institution of the Vakıfs in the town of Thessaloniki (Selanik), 3-4.
Eleni Duka, Berat Mahkeme-i Şer'iyyenin belgeleri – değerli arşiv kaynakları, 4.
Ferit Duka, XVI. – XVIII. yüzyıllar arasında Arnavut topraklarındaki yahudilerin sosyo-ekonomik hayatı üzerine düşünceler, 5.
Oktay Efendiyev, Şırvan'da Osmanlı Hâkimiyetinin yerleşmesi ve ilk Osmanlı idari taksimatına dair, 5.
Feridun M. Emecen, Manisa Yahudi cemaatinin iktisadî ve sosyal yapısı hakkında bazı mülâhazalar, 6.
M. Akif Erdoğru, Karaman Beylerbeyiliği'nin kuruluşu ve gelişimi, 6-7.
Caesar E. Farah, Ottoman plans to contain piracy and politics in the lower Red Sea, 7-8.

Şahin Fazıl Farzalı, Osmanlı İmparatorluğu ve Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi devletleri arasında elçiliklerin teşkili ve görevleri (15-16. yy.), 8-9.
Leila Fawaz, Challenges to Ottoman rule in Syria in 1860-1861, 9.
Cristine Feneşan, Quelques institutions administratives roumaines dans l'eyalet Tîmîşvar (seconde moitie du XVIe siecle), 9-10.
Kate Fleet, The administration of trade in Turkey in the fourteenth and first half of the fifteenth century, 10.
Bert G. Fragner, Ethnicity problems in a provincial town (11th and 12th centuries) : persians and Turks in Hamadan, 10-11.
Nejat Göyünç, Osmanlı devleti'nde Yahudiler, 11.
Keith R. Hopwood, How the Turks entered Asia Minor, 11.
M. Mehdi İlhan, The province of Şehrizol in the sixteenth century: a study of 1560 register, 12-14.
Mehmet İpşirli, Osmanlı idarî müesseselerinin işleyişi açısından fetva-ferman münasebeti, 14.
Yitzchak Kerem, Modernization and the jews of crete, 14-15.
M. Fahrettin Kırzıoğlu, Çıldır (Ahıska) eyâleti "Musevileri" ve son Çıldır/Ahıska kaadî-sicilli defteri'ndeki (H. 1233-1241) mühim i'lâmlar, 15-16.
Nikolay Kireev, The brief history of railways chester concession in Turkey: first stage (Ottoman authority and admiral chester), 16.
Halina Kobeckaite, Karaims as Turkish speaking ethnic group in lithuania from 1398 till now, 16-17.
Bayram Kodaman, 1879'da II. Abdülhamid'e sunulan Laurence Oliphant'ın yahudilerle ilgili layihası, 17-18.
Orhan Koloğlu, Ahmet Mithat'ın Yahudi sorununa bakışı, 18.
Enver Konukçu, Şehzade Melikşah'ın 1064 fetihleri, 18-19.
Ercüment Kuran, II. Mahmud'un merkeziyetçilik siyaseti, 20.
David Kushner, Ottomanization in the Jewish community of palestine during the closing years of the Ottoman period, 20.
Jacob Landau, Some comments on the ashkenazi community in Istanbul during the last generation of the Ottoman empire, 21.
Hans Georg Majer, The Office of Valide Sultan kethüdası, 21.
Hüsamettin Mehmedov, Sofya Arşivi'ndeki belgelere göre Osmanlı idaresinde azerbaycan (16-18. yy.), 21-22.
Mikhail Mejer, Sultan's palace and sublime porte in the system of the Ottoman central government (XV-XVIIIth centuries), 22.
Özcan Mert, Osmanlı belgelerine göre XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı imparatorluğu'nda kocabaşılık, 22.

Hossein Mirjafari, Isfahan'daki Melikşah ve diğer Selçuklu hükümdarlarının mezarları hakkında bilgiler, 23.
Piotr P. Moiseyev, Timar sisteminin (sipahilik usulünün) Osmanlı ekonomik düzenindeki yerine ve önemine dair bir inceleme, 23-24.
Svetlana F. Oreshkova, Osmanlı devlet yapısında yaya ve müsellem askeri birlikleri, 24-25.
İlber Ortaylı, Anadolu şehirlerinde 18. yüzyılda gözlenen sosyo-ekonomik ve politik değişiklikler üzerine, 25.
Kristaq Prifti, XIX. yy. sonlarında XX. yy. başlarında Avrupa Türkiyesinin vilayetlerindeki Yahudiler, 26.
Günsel Renda, Geç dönem Sinagogları ve Osmanlı sanatı içindeki yeri, 26.
Minna Rozen, How Old was "Old" in the Ottoman centuries?, 26-27.
Claudia Römer, On a bureaucratic reform initiated by Üveys Pahsa of Buda, 1578-80, 27.
Ali Sevim, Filistin'de kurulan bir Türkmen beyliği, 27-28.
Gazmend Shpuza, Arnavutluk'ta Yahudiler, 28-29.
Salâhi R. Sonyel, Osmanlı imparatorluğu'nun sonu, Kurtuluş Savaşı ve Museviler, 29-30.
İsmail Soysal, 19. yüzyılda Osmanlı diplomasi örgütünün çağdaşlaşma süreci, 30-31.
İlhan Şahin, XVI. yüzyılda doğu Anadolu'da aşiretlerin idarî ve sosyal yapısı, 31.
Michael Ursinus, Some pre-Tanzimat administrative usages of the term "Millet", 32.
Svetlana Uturgauri, Smirnov'un Osmanlı tarihi ile ilgili eserleri, 32-33.
Gülgûn Üçel-Aybet, Osmanlı devlet yapısında divan'ın çalışması üzerine bazı görüşler, 33.
Valeriu Veliman, III. Selim devrindeki 1793 tarihli kanunnâme'nin Romen-Osmanlı ilişkileri bakımından önemi, 33-34.
Mircelal Yusifov, Musul Atabeyler devletinin yaranması tarihinden, 34-35.
Elizabeth A. Zachariadou, Notes on the Kapikullu, 35.
Konstantin A. Zhukov, The alliance of Savcı Bey and andronicus palaeologus (1373-1385) in the Byzantine, the western, and the Ottoman chronicle traditions, 35.

XII. CIEPO

Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'Etudes Pré-Ottomanes et Ottomanes, Praha 1996,

Archiv Orientalni, Supplementa VIII, Oriental Institute of the Academy of Sciences of the Czech Republic, Praha 1998., 423 p.: ill., maps; 24 cm. ISSN 0044-8699, ISBN 80-85425- 29-7.

Abdul-Rahim Abu Husayn, The Shihab succession (1697): a reconsideration, 9-16.

Edith Gülçin Ambros, The image in the 16th century of representatives of science and technology: cameos by the Ottoman poet Fakiri, 17-28.

Jean –Louis Bacque-Grammont, Selîm Ier et son regne dans quelgues sources Ottomanes d'epoque tardive, 29-52.

Korkut M. Buğday, Nomadentum und tribalismus bei den frühen Osmanen, 53-76.

Xenia Celnarova, Einige aspekte des intellektuellen lebens in der spaten Osmanischen Gesellschaft, 77-83.

Yavuz Cezar, Comments on the financial history of the Ottoman provinces in the 18th century: a macro analysis, 85-92.

Richard L. Chambers, Tradition and modernity in 19th century Ottoman Bosnia, 93-100.

Daniel Crecelius – Hamza 'Abd al-'Aziz Badr – Husam al-Din Isma'il, Shaykh Khalil ibn Ahmad al-Rajabi's "Ta'rikh al-Wazir Muhammad 'Ali Basha", 101-110.

Feridun Emecen, Batı anadolu türkmen beyliklerinin son direniş devirlerinde Saruhanoğulları ve Osmanlılar, 111-120.

M. Akif Erdoğru, Chattel slavery in Ottoman Cyprus (1580-1680), 121-128.

Detlev Finke, Towards a classification of the Ottoman fiscal surveys (Tapu Tahrir Defterleri, Defatir-i Hakaniye), 15th and 16th centuries, 129-136.

Thomas D. Goodrich, Ottoman perceptions of the New World, 1550-1600, 137-143.

Gottfried Hagen, The traveller Mehmed Aşık, 145-154.

Keith Hopwood, Osman, bithynia and the sources, 155-164.

Svetla Ianeva, L'artisanat dans la region centrale des Balkans – les dynamiques du XIXe siecle, 165-172.

Antonio Jurado Aceituno, The Seljuk *Jihad* against Fatimid Shi'ism: an observation in the sunni revival, 173-178.

Khairia Kasmieh, Education in damascus (Syria) at the end of the Ottoman rule as narrated by contemporaries, 179-188.

Yitzchak Kerem, The Jewish community of cuomotini. A unique case of communal organization and philanthropic consciousness, 189-196.

Svetlana Kirilina, Islamic institutions in the Ottoman Egypt in the 18th – beginning of the 19th century: *Ulama* and *Sufis*, 197-204.

Hidemitsu Kuroki, *Zimmis* in mid-nineteenth century aleppo: an analysis of *Cizye Defteris*, 205-250.

Boutros Labaki, Social stratification and communities in Ottoman Lebanon (1760-1918), 251-262.

Nenad Moacanin, The question of vlach autonomy reconsidered, 263-269.

Ahmet Özgiray, Turco-Czechoslovakian relations (1920-1938), 271-274.

Viorel Panaite, The status of trade and merchants in the Ottoman-Polish *'Ahdnâmes* (1607-1699), 275-298.

Oded Peri, Ottoman rule, Islam, and Christian cult in seventeenth-century Jerusalem, 299-304.

Anja Pistor-Hatam, The art of translation. rewriting persian texts from the Seljuks to the Ottomans, 305-316.

Judith Mendelsohn Rood, Government, law and family: Muhammad Ali, marriage, and procreation in Syria, 1835, 317-330.

Claudia Römer, An Ottoman copyist working for sebastian tengnagel, librarian at the Vienna hofbibliothek, 1608-1636, 331-350.

Ariel Salzmann, Toward a comparative history of the Ottoman state, 1450-1850, 351-366.

Samir M. Seikaly, Pacification of Hawran (1910). The view from within, 367-376.

Salahi R. Sonyel, The status and socio-economic development of the Orthodox christians of cyprus under Ottoman Turkish rule, with special reference to the nineteenth century, 377-384.

Petr Stepanek, Correspondence and diary related to the second embassy of count Hermann Czernin to constantinople in 1644/1645, 385-394.

Mahmoud Yazbak, Nablus, nazareth and haifa, three Ottoman towns in an age of transformation, 1840-1914, 395-410.

Dror Ze'eve, The abolition of slavery and *Kul* identity, 411-416.

Olga Zirojevic, Eigentumsformen der klöster zur zeit der türkenherrschaft, 417-423.

XIII. CIEPO

Acta Viennensia Ottomanica = akten des 13. Ciepo-symposiums (Comite International des Etudes Pre Ottomanes et Ottomanes) vom 21. bis 25. September 1998 in Wien, herausgegeben von Markus Köhbach, Gisela Prochazka-Eisl, Claudia Römer - Wien: Institut für Orientalistik, 1999. V, 376 s.; 30 cm. ISBN 3-900345-05-8.

Vorwort, I.

Inhaltsverzeichnis, III-V.

Abdul-Rahim Abu-Husayn, The Junblats and the Janbulads: a case of mistaken identity, 1-6.

Fatma Acun, Ottoman administrative priorities: revenue maximisation in the province of Karahisar-ı Şarki, 7-12.

Ali Aktan, Tereke kayıtlarına göre Kayseri'de ailenin sosyo-ekonomik durumu (1738-1749), 13-19.

Edith Gülçin Ambros, Beans for a cough, lion's gall for a laugh: the poet and physician AHMEDİ's materia medica as a mirror of the state of the art around 1400 in anatolia, 21-27.

Zeki Arıkan, İzmir Milli Kütüphane'de bulunan mühürlü ve imzalı kitaplar, 29-41.

Hatice Aynur, Istanbul in Divan poetry: 1453-1600, 43-50.

Isa Blumi, The dynamics of identity: Albanians in the Ottoman empire, 51-58.

Ekrem Causevic, Das Türkenbild in *Satir* vo Matija Antun Relkovic (1732-1798), 59-65.

Xenia Celnarova, Tevfik Fikret – desillusion und hoffnungen einer generation, 67-73.

Filiz Çolak, Afyon – önemi, ziraatı, ticareti ve ihracatı, 75-79.

Öztürk Emiroğlu, The role of the periodicals in the development of turkish literature after Tanzimat, 81-84.

Mehmet Ersan, Aydınoğulları ailesine ait vakıfların XV-XVI. yüzyıllardaki durumu, 85-91.

Caesar E. Farah, The Saga of an algerian patriot and islamist, 93-103.

Kamel Filali, Les Kulouglis: des algeriens descendants des turco-ottomans. Histoire de la fusion d'une ethnicite ottomane dans l'identite algerienne, 105-111.

Eleni Gara, Lending and borrowing money in an Ottoman province town, 113-119.

Turan Gökçe, II. Mustafa'nın Avusturya Seferi (1695) ile ilgili bir fetih-nâme: *Feth-i Lipova ve Muhârebe-i Lugoş*, 121-127.

Eduard Gombar, Sunni historians of Aleppo in the late Ottoman period, 129-133.

Thomas D. Goodrich, Ottoman maps of Istanbul in the *Kitab-i Bahriye* of Piri Reis, 135-142.

Jane Hathaway, The nature of factionalism in Ottoman Egypt, 143-151.

Keith R. Hopwood, The Byzantine-Turkish frontier c1250-1300, 153-161.

Svetlana Ianeva, Activites economiques, revenus urbains et structure occupationnelle des menages dans une ville ottomane des balkans au XIXe siecle – Samokov dans les annees 40 du XIXe siecle, 163-168.

Mehdi İlhan, Cementeries of Diyarbakır: rituals, traditions and some pointers, 169-182.

Mehmet Kalpaklı, Nef'î's siham-i kaza: a satirical view of seventeenth century Ottoman society, 183-186.

Khairieh Kasmieh, An unfinished american mission to the Ottoman court 1917, 187-190.

Yitzchak Kerem, Relations between the jews, and the greek-orthodox and the armenians in the 19th and early 20th centuries in the Ottoman empire, 191-198.

Mustafa Keskin, 1247-1277 tarihli (Kayseri) müfredat defterine göre kayseri ve tabi yerleşim yerlerinde nüfus dağılımı (1831-1860), 199-206.

Svetlana Kirillina, Cultural and intellectual exchange between Ottoman Egypt and the rest of the Arabic Muslim world in the eigteenth – early nineteenth centuries, 207-213.

Keiko Kiyotaki, The implementation of the administrative law of 1864 in the province of Baghdad, 215-220.

Hidemitsu Kuroki, The 1850 Aleppo disturbance reconsidered, 221-233.

Mikhail Meyer, P. A. Tolstoy's dispatches as an original source of Ottoman history at the beginning of the 18th century, 235-239.

Nenad Moacanin, Some observations on the "kapudans" in the Ottoman north-western frontier area 16-18 c., 241-246.

Rhoads Murphey, The Cultural and political meaning of Ottoman rituals of welcome: a text-linked analysis based on accounts by three key Ottoman historians, 247-255.

York Norman, Enduring myths: the question of landholdings in Ottoman bosnia, 257-260.

Istvan Nyitrai, Sultan Bayezid II as the only legitimate pretender to the Ottoman throne (A Persian *Sahname* dated from 1486), 261-266.

Gülin Öğüt Eker, Karakeçili aşiretinde eski türk inançlarının izleri, 267-273.

Nurdane Özdemir, Anadolu Selçuklularında figürlü resim sanatı, 275-278.

Stefka Parveva, The structure of rural agrarian space in the balkans during the second half of the seventeenth century: the Edirne region in 1669, 279-286.

Maria Pia Pedani, Turkish raids in friuli at the end of the fifteenth century, 287-291.

Abdul-Karim Rafeq, Injustice and complaint (Zulm wa-Shikayet) in mid-nineteenth-century syria (The Case of the *I'ana* Tax), 293-301.

J. M. Rogers, Ottoman religious ceremonial in two late 16th century *meremmât defters* for Süleymaniye, Başbakanlık Arşivi MM/MAD 513 and 5832, 303-309.

Claudia Römer, Eine bestallungsurkunde für eine Frau aus dem jahr 1885, 311-318.

Jan Schmidt, Franz von dombay, dragoman on the bosnian border, 1792-1800, 319-321.

Samir M. Seikaly, *Al-Arab*: the arabic press in Istanbul, 323-327.

Mehmet Şeker, 'Âlî'nin "*Künhü'l-Ahbâr*" ına göre II. Selim ve III. Murad devirlerinin toplum hayatına genel bir bakış, 329-335.

Tom Sinclair, The government of the Van region under the Kara Koyunlu, 337-343.

Salahi R. Sonyel, The final phase of the Ottoman empire with special reference to the activities of Mustafa Kemal (Atatürk) in the light of british intelligence reports (1918-1922), 345-350.

Ersoy Taşdemirci, Türkiye'de üniversite kavramının gelişmesinde alman bilim adamlarının katkısı, 351-358.

Edward Tryjarski, Oyuz (Ottoman) elements in armeno-kipchak, 359-362.

Gülgûn Üçel-Aybet, The legal and socail positions of women in the Ottoman society in 16th and 17th centuries, 363-369.

Abdulkadir Yuvalı, Kuruluş döneminde İlhanlı devleti'nin dış politikasında batı dünyası'nın yeri, 371-376.

XIV. CIEPO

CIEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XIV. Sempozyum bildirileri 18-22 Eylül 2000, Çeşme / yay. haz. Tuncer Baykara - Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004. XIII, 813, [14] s.: res.; 24 cm. – (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları; XXVI. Dizi-Sa. 9) ISBN 975-16–1663–8.

CIEPO Nedir?. IX-X.
CIEPO XIV. Başkanı Prof. Dr. Tuncer Baykara'nın Açış Konuşması, XI-XIII.
Ali Aktan, Tanzimat'a Kadar Kayseri'deki Zimmîlerin Genel Durumu, 1-25.
Edith Gülçin Ambros, One does not speak ill of the dead-or does one? Otoman chronograms (tevârih) on deaths, 27-28.
Muharrem Bayar, Karakeçili Yörük Aşiretinin Yaşadığı Alanların Demografisi, 29-45.
Tuncer Baykara, Osmanlı Klasik Döneminde Çift Arazisi En Az İki Parçalı mı idi?, 47-49.
Bayram Bayraktar, 20. Yüzyıl Başlarında Arnavutluk Sorunu ve Konuyla İlgili
Islahat Girişimleri, 51-65.
Nejdet Bilgi, Tanzimat Döneminin İlk Yıllarında Saruhan Sancağı Marmara Kasabası'nın Sosyal ve Ekonomik Durumu, 67-88.
Filiz Çolak, İzmir'in İhracatında Palamut'un Yeri ve Önemi, 89-95.
Melek Delilbaşı, Aydınoğlu Hızır Bey'e Ait Bir Ahidnâme Taslağı, 97-106.
Halime Doğru, Saruhan İli'nden Rumeli'de Sağ kola ve Kozluca Kazasına İskân, 107-131.
Slavka Draganova, Manisa Sancağı İçin Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı, 133-139.
Feridun Emecen, Âyân ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Koca Mustafa Ağa, 141-148.
M. Akif Erdoğru, Osmanlı Kıbrısı'nda Önemli Bir Görevli: Beytülmâl-i Hassa ve Âmme Emini,149-160.
Mehmet Ersan, I. Alâeddin Keykubad'ın Çukurova Siyaseti ve Ermeniler, 161-169.

İsmail E. Erünsal, *Mir'âtü'l-Işk*'ın XVI. Asır Bayrâmî-Melâmîliği İçin Önemi ve Eserde Yeralan Melâmilik Esasları, 171-193.
Caesar E. Farah, Forts and Castles of Yemen and Oman: patterns, style and demographic distribution, comparison and contrast, 195-200.
Thomas D. Goodrich, A Cartographic Innovation of Piri Reis in his *Kitab-ı Bahriye*, 201-209.
Turan Gökçe, XVI. Yüzyılda Uşak Zâviyeleri, 211-234.
İbrahim Güler, Osmanlı Devri İzmir-Tunus İlişkileri (XVII-XVIII. Yüzyıl), 235-255.
Ersin Gülsoy, Girit Seferleri Dolayısı İle Akdeniz'de Osmanlı-Venedik Savaşları (1645-1669), 257-268.
Vehbi Günay, XVI. Yüzyılda Bergama ve Çevresindeki Asayiş Problemlerine Dair, 269-284.
Jane Hathaway, The Sabbatai Sevi Movement and the Expulsion of Yemen's Jews in 1679, 285-303.
Keith Hopwood, The Relations Between the Emirates of Menteşe and Aydın and Byzantium, 1250-1350, 305-319.
M. Metin Hülagü, 1897 Türk-Yunan Harbine Kadar Osmanlı İdaresinde Girit, 321-359.
Mücteba İlgürel, Hububat Kaçakçılığı, 361-369.
Cüneyt Kanat, Memlûk Devleti'nde Askerî Bir Oyun: Kabak Oyunu, 371-379.
Ali Karaca, Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Bilinci (1837-1909), 381-391.
Arife Karadağ, Geographical Factors Which Define Urban Existance and Continuance of Izmir Since Centuries, 393-401.
Machiel Kiel, Kuşadası: Genoese Colonial Town of the 1300s or Ottoman Creation of the 17th Century?, 403-415.
Dariusz Kolodziejczyk, The Ottoman Northern Policy as seen from the Venetian Archives, 417-426.
Orhan Koloğlu, Tanzimat'ın Yankısı: Osmanlı Meclislerinde Libya ve Libyalılar, 427-432.
Ercüment Kuran, XIX. Yüzyılda Osmanlı Aydınlarının Batı'yı Algılaması ve Ahmet İhsan (Tokgöz)'ın *Avrupa'da Ne Gördüm* Başlıklı Eseri, 433-437.
David Kushner, The One Hundredth Anniversary of Beersheba – the Establishment of an Ottoman Town, 439-446.
Jacob Landau, An Arab Intellectual's 1908 Vision of the Future Ottoman Empire, 447-452.

Dimitris K. Loupis, An Unpublished Anonymous Ottoman Portolan Text that Ignores Piri Reis, 453-463.

Hasan Mert, Parti Mehmet Pehlivan, 465-474.

Özcan Mert, Tanzimat Döneminde Çeşme Kocabaşıları (1839-1876), 475-490.

Hilal Ortaç-Gürpınarlı, Manisa Kazasında Bulunan Bazı Çiftlik Köylerinin XIX. Yüzyıl Ortalarındaki Durumu, 491-525.

Sema Öner, Türk Resim Sanatı'nın Gelişimindeki Öncü Adımlarıyla Ahmet Ali Paşa (Şeker Ahmet Paşa) ve Osmanlı Sarayı, 527-540.

Ahmet Özgiray, 17 Şubat 1923'te Yapılan İzmir İktisat Kongresi Hakkında İngilizler Ne Düşünüyordu?, 541-549.

Zübeyde Cihan Özsayıner, Mimar Sinan'ın İstanbul'daki Cami ve Türbelerindeki Hat Düzeninin Manisa Muradiye Camii'ne Etkileri, 551-556.

Sandor Papp, Macar ve Erdel Kralı Olan Bocskai'nin Halefleri (tadil edilen bir Berat-i Hümayun tarihçesi), 557-580.

Irina Pavlova, Mediterranean Sea and The Russian-Turkish Relations at the beginning of the XIX Century, 581-584.

Maria Pia Pedani, The Ottoman Empire and Gulf of Venice (15th – 16th c), 585-600.

Anna Pouradier Duteil-Loizidou, Le Commerce de la France avec l'echelle de Smyrne d'apres un memoire de 1669, 601-630.

Howard A. Reed, An American Family's Lasting Links with İzmir (Smyrna) and Turkey Since 1830: Trade, Education and Philantropy Bridging Three Centuries, 631-638.

Claudia Römer, An unknown 16th Century *Mühimme Defteri* at the Austrian National Library, 639-653.

Hüseyin Salman, Timur'un İzmir ve Foça'yı Haçlılardan Geri Alması, 655-664.

Jan Schmidt, Mustafa Vasfî Efendi's *Tevârih*: The Autobiography of an Ottoman Horseman, 1801-1826, 665-670.

Kunihiro Shidara, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kuruluşu, 671-677.

Thomas Sinclair, Ahlat Şehri'nin Geç Ortaçağ ve Erken Osmanlı Çağı Tarihi, 679-695.

Sabri Sürgevil, 19. Yüzyıl Ortalarında Üsküb Çingeneleri, 697-709.

Nesim Şeker, Mütareke Dönemi Türk Basınında Milliyetler Meselesi, 1918-1923, 711-723.

Adnan Şişman, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Fransız Müesseseleri, 725-741.

Cahit Telci, XV. ve XVI. Yüzyıllarda Hereke Nâhiyesi, 743-751.
Tümay Timuçin, İstanbul'da Beyaz Ruslar, 1919-1924, 753-764.
Güçlü Tülüveli, Şeriyye Sicillerinin Işığı Altında Osmanlı İmparatorluğu'nda Askerî-Reaya Ayrışması Üzerine Bazı Gözlemler, 765-771.
Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Ege Adalarının En Önemli Ticaret Merkezi Olan Sakız Adasının İktisadi ve Sosyal Hayatından Bir Kesit (1790-1810), 773-797.
Ayşıl Tükel Yavuz, Anatolian Seljuk Caravanserais and the Post System, 799-813.

XV. CIEPO

Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West, Edited by Colin Imber and Keiko Kiyotaki, volume: I-II, published in 2005 by I.B.Tauris & Co. Ltd., [15th Symposium of the Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes (CIEPO-15), held in London from 8 July to 12 July, 2002.] vol 1. ISBN: 1 85043 631 2, vol 2. ISBN 1 85043 664 9

Volume I

Preface VII.
Colin Imber, Introduction, 1-4.

Chapter 1: Politics and Islam

Rhoads Murphey, Mustafa Safi's version of the kingly virtues as presented in his *Zübdet'ül Tevarih*, or annals of Sultan Ahmed, 1012-1023 a.h./1603-1614 a.d., 5-24.
Kemal H. Karpat, *İfta* and *Kaza*: the *İlmiye* state and modernism in Turkey, 1820-1960, 25-42.
Jun Akiba, from *Kadı* to *Naib*: reorganization of the Ottoman sharia judiciary in the Tanzimat period, 43-60.

Chapter 2: Economy and Taxation

Yavuz Cezar, The role of the *Sarrafs* in Ottoman finance and economoy in the eighteenth and nineteenth centuries, 61-76.
Nenad Moacanin, The poll-tax and population in the Ottoman balkans, 77-89.
Keiko Kiyotaki, The practice of tax farming in the province of Baghdad in the 1830s, 91-107.

Chapter 3: The Development of Ottoman Towns

Tom Sinclair, The city of Adilcevaz in the late middle ages and the early Ottoman period, 109-125.
M. Mehdi İlhan, The town of Çankırı: its population and development, 127-138.
John J. Curry, Defending the cult of saints in seventeenth-century Kastamonu: Ömer El-Fu'âdî's contribution to religious debate in Ottoman society, 139-148.
Nejdet Bilgi, A developing village in the middle of the nineteenth century: Salihli, 149-165.
Tomoki Okawara, The urban fabric of Damascus in the middle of the nineteenth century: A study of the tax register (*Rüsum Defteri*) of 1852, 167-185.

Chapter 4: Arab and Jewish Communities

Michael Winter, Cultural ties between Istanbul and Ottoman Egypt, 187-202.
Jane Hathaway, The *Evlâd-i Arab* ('Sons of the Arab') in Ottoman egypt: a rereading, 203-216.
Caesar E. Farah, The Young Turks and the Arab press, 217-240.
Shaul Regev, Secular and jewish studies among Jewish scholars of the Ottoman empire in the sixteenth century, 241-250.
Yaron Harel, The Importance of the archive of the Hakham Bashi in Istanbul for the history of Ottoman jewry, 251-264.
Orly C. Meron, Jewish entrepreneurship in Salonica during the final decades of the Ottoman regime in Macedonia (1881-1912), 265-286.
Contributors, 287.
Index, 289-294.

Volume II

Rhoads Murphey, Introduction, 1-5.

Chapter 1: Ottoman-European International Relations

Colin Imber, Ibrahim Peçevi on war: a note on the 'european military revolution', 7-22.
Maria Pia Pedani, Some remarks upon the Ottoman geo-political vision of the mediterranean in the period of the cyprus war (1570-1573), 23-35.
Sandor Papp, Ottoman accounts of the Hungarian movements against the absburgs at the turn of the seventeenth and the eighteenth centuries, 37-48.

Chapter 2: Ottoman Manuscripts in Europe
Elzbieta Swiecicka, The collection of Ottoman-Turkish documents in sweden, 49-62.
Aleksandar Fotic, Non-Ottoman documents in the *Kâdîs*' courts (môloviya, medieval charters): examples from the archives of the Hilandar monastery (15th – 18th C.), 63-73.
Jan Schmidt, Johannes Heyman (1667-1737) his manuscript collection and the dutch community of Izmir, 75-89.
Engin Berber, Calendars and guidebooks in greek language as sources for getting to know an Ottoman city, 91-112.

Chapter 3: Ottoman-European Cultural Exchange
Hedda Reindl-Kiel, East is east and west is west, and sometimes the twain did meet diplomatic gift exchange in the Ottoman empire, 113-123.
Sonja Brentjes, Mapmaking in Ottoman Istanbul between 1650 and 1750: a domain of painters, calligraphers or cartographers?, 125-156.
Adnan Şişman, Egyptian and armanian schools where the Ottoman students studied in Paris, 157-163.
Svetlana Kirillina, Arab scholars from the Ottoman empire in russian universities in the nineteenth and early twentieth centuries, 165-178.
Netice Yıldız, Wakfs in Ottoman Cyprus, 179-196.

Chapter 4: Christian Influence and the Advent of the Europeans
Elias Kolovos, Negotiating for state protection: *Çiftlik*-holding by the athonite monasteries (xeropotamou monastery, fifteenth-sixteenth c.), 197-209.
Muammer Demirel, Construction of churches in Ottoman provinces, 211-224.
Peter Mentzel, Accidents, sabotage, and terrorism: work hazards on Ottoman railways, 225-240.
Bülent Özdemir, Being a part of the Cinderella service: consul Charles Blunt at Salonica in the 1840s, 241-252.
Contributors, 253.
Index, 255-258.

XVI. CIEPO

Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes: International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies, ***Program***. War-

saw, 14-19 June 2004. 24 s. [Bildiri metinleri ayrı bir yayın olarak basılmamıştır.]

Colin Heywood, The Ottoman maritime frontier and its archetypes.
Heath Lowry, Ottoman administration in the fifteenth century balkans: a reinterpretation.
Oktay Özel, Seeking justice in a wild world: the story of Firuze.

At the Kadi Court (I)
Maurus Reinkowski, The oath and the Ottomans.
Elias Kolovos, The kadi court of a zimmi society: the case of the island of Andros (1583-1646).

Imperialism vs. Nationalism(s): the Ottomans and the Outside World in the Early 20th Century
Nejdet Bilgi, Osmanlı devleti'nin 1917 yılı yabancı nüfusu.
Bayram Akça, Osmanlı devleti'nin son döneminde ABD-nin anadolu'da misyonerlik faaliyetleri.
Yücel Yiğit, I. dünya savaşı sonrasında Osmanlı topraklarında İngiltere'nin kürt devleti projesi (1918-1919).

Ottoman State and Society in the 19th Century (I)
Ayla Efe, Tanzimat döneminde imar meclislerinin kuruluşu.
Ahmet Aydın, Oltu sancak in the Ottoman administration (the paper will be presented in turkish)
Mustafa Harputlu, Tanzimat fermanı ardından Osmanlı'da merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkileri üzerine bir değerlendirme.

Ottoman Northen Neighbors in the Early Modern Period
Mihai Maxim, New documents from the Turkish archives concerning the Ottoman-Moldavian-Polish relations in the XVIth-XVIIth centuries
Sandor Pap, Ein tatarischer doppelagent zwischen ungarn und der hohen pforte wahrend des Rakoczi-freiheitskampfes.

At the Kadi Court (II)
Michael Winter, Qadis in Ottoman damascus (16th – 18th centuries).
Ahmet Cihan, Bir Osmanlı kadısının aylık gelir-gideri.

Ottoman Culture
Mehmet Ersan, Selçuklu anadolusu'nda türklerin eğlence hayatına dair.
Svetlana Kirillina, Adherents of islam as they are represented in russian pilgrims reports of the eighteenth century.
Gülgün Üçel-Aybet, Effects of cultural traditions on health and medicine in the 17th century Ottoman society.

Ottoman State and Society in the 19th Century (II)
Cemil Koçak, Yeni Osmanlılar ve birinci meşrutiyet: osmanlı/türk siyasi geleneğinde modern bir toplum yaratma projesi olarak anayasanın keşfi.
Zeki Çevik, II. Abdülhamit dönemi bir bürokrat portresi: Sadrazam (Küçük) Mehmet Said Paşa ve reformları.
Arife Karadağ, Osmanlı dönemi demiryolu politikalarına coğrafi bir yaklaşım.

Polish-Ottoman Relations in the Early Modern Period
Mehmet İnbaşı, Kamaniçe seferinde iaşe (provizyonizm).
Sabire Arık, Polonya kralı Jan III. Sobieski ve onun döneminde Osmanlı-Lehistan ilişkileri.
İsmail Erünsal, Lehistan kralı II. Ogüst'e yollanılan bir elçinin raporu (1713).

Ottoman Science, Technology and Historiography
Jean-Louis Bacque-Grammont, Experiences methodologiques sur les instructions nautiques de Pîrî Re'is.
İdris Bostan, Osmanlı savaş gemileri: kadırga ve kalyon dönemi.
Feridun Emecen, Osmanlı kroniklerinde muhteva problemi. III. Mehmed devri tarihçileri örneği.

Various Problems of Ottoman History
Emine Dingeç, Osmanlı devleti'nde kalpazanlık.
Turan Gökçe, XVI.yüzyıl başlarında Osmanlı idarî taksimâtında görülen kazâ sayısındaki artışa dair bazı tespitler.
M. Akif Aydın, Osmanlı hukukunda resmi mezhep anlayış ve uygulaması, doğurduğu sonuçlar.

Nomads Versus State
David Kushner, The Turcomans in palestine during the Ottoman period.

Krysztof Wawrzyniak, The Ottoman gypsise in the early modern period.
Nenad Moacanin, The vlach tribal origins of the bosnian ocaklık timar.

Nineteenth-Century Ottoman Provinces: Social and Economic History (I)
Sabri Sürgevil, 19. yüzyıl ortalarında küçük menderes havzasında sosyal ve ekonomik durum.
İsmail Arslan, İmamlar, muhtarlar ve osmanlı köylüsü.
Nezahat Belen, XIX. yy. ortalarında Kuşadası'nın çevresiyle ticaret ilişkileri.

Ottoman Art
Sadiye Tutsak, Osmanlı devleti'nin son döneminde Uşak halıcılığının makineleşme süreci.
Çiçek Derman, The master-apprentice relationship in the art of bookmaking (the paper will be presented in Turkish)
Uğur Derman, The importance of calligraphy in Ottoman culture (the paper will be presented in Turkish)

Language
Ömer Faruk Akün, Türkiye türkçesi'nin müellifi türk olan ilk lûgatı: "Lehce-i Osmanî.
Mehmet Gümüşkılıç, Türkçenin abidevî bir sözlüğü ve gramerinin mukayesesi: Meninski ve Carbognano.
Nathaline Clayer, The first Turkish newspaper in latin alphabet? "*Esas*" (Manastır, 1911).

The Kul System
Jane Hathaway, The "Mamluk Breaker" who was really a Kul breaker: a fresh look at Kul Kıran Mehmed Pasha, governor of egypt 1607-1609.
Shuki Ecker, A jewish-janissary alliance in mid-eighteenth century Istanbul: the case of the Zonana family.
Yavuz Cezar, Comments on the Ottoman salary system and its evolution.

Nineteenth-Century Ottoman Provinces: Social and Economic History (II)
Halime Doğru, XIX. yüzyılda kuzeydoğu rumeli kentlerinin ekonomik ve sosyal görüntüsü.

Şerife Yorulmaz, 19. yüzyıl ortalarında İç-İl sancağına bağlı bazı kazaların sosyal ve ekonomik açıdan değerlendirilmesi.
Sema Altunan, XIX. yüzyıl ortalarında Varna kaza merkezinin ekonomik ve sosyal görünümü.

Ottoman Culture
Alexandre Popovic, Quelques elements sur la magie chez les musulmans de bosnie au XVIII siecle.
Elzbieta Swiecicka, Music in Mouradgea d'ohsson's "Tableau general de l'empire Ottoman".

Literatur and Intellectual Life
İsmail Parlatır, Macar bilimler akademisi ve türkçe el yazmaları.
Zeki Arıkan, Antoine Galland et Izmir.
Mevlut Çelebi, Osmanlı devleti'nin son döneminde anadolu'da İtalyan arkeoloji heyetleri.

Ottoman Defters
Machiel Kiel, Beyond the Tahrir: sources for the demographic history of the Ottoman empire in the 17th and 18th centuries and their interpretation 1600 and 1831.
Michael Ursinus, Local tahrirs in the district of Manastir 1709-1837.
Kayhan Orbay, Müfredât registers of Mukâta'ât and Bakâyâ-i Mukâta'ât as sources of the waqfs financial analysis.

The Nineteenth-Century-Varia
Hilal Ortaç Gürpınarlı, Tanzimattan sonra batı anadolu.
Cevdet Küçük, Kıbrıs'ta İngiliz idaresinin "Eflâk-i Şahane" üzerindeki tasarrufları ve sonuçları.
Erdoğan Keskinkılıç, Islahat fermanından meşrutiyet dönemine Osmanlı devleti'nin Rum Patrikhanesi politikası üzerine gözlemler, değerlendirmeler.

Ottoman Art
Klaus Kreiser, Monuments for great men. Ottoman attitudes towards the memorialization of cultural heros.
Zübeyde Cihan Özsayıner, Sultan Abdülmecid'in hat sanatındaki yeri ve önemi.

Fatma Ürekli, Osmanlılarda ilk resim müzesinin kuruluşu.

Ottoman Culture

Hedda Reindl-Kiel, Underwear for the grand vizier: Gift exchange in the upper echelons of Ottoman administration (17th and 18th centuries).
Zübeyde Yağcı, Osmanlı devlet bürokrasisinde siyasal bir enstrüman olarak hediyeler – kuzey kafkasya örneği.
Muammer Demirel, Bezm-i Âlem Valide Sultan and dârülmaarif (the paper will be presented in Turkish).

Workers, Strikers, and Peasants in the 19th Century

Mustafa Erdem Kabadayı, Workers and their recruitment practices in Ottoman state factories of the 19th century.
Peter Mentzel, Figs, licorice, and foreign capital: the strike on the Smyrna-Aidin railroad of 1908.
Nurgün Koç, The peasant in Turkey at the end of the XIXth century according to ramsay.

Pre-Ottoman Studies

Keith Hopwood, The capture by Menteşe of the meander valley.
Thomas Sinclair, Pegolotti's itinerary from Ayas to Tabriz: toll stations on the route, the basis of toll payment and Il-Khanid provision for travellers.
Abdülkadir Yuvalı, Birinci ve ikinci Deşt-i Kipçak seferlerinin doğu ve orta avrupa tarihi bakımından değerlendirilmesi.

Festivals and Culture

Amnon Cohen, Nabi Musa: an Ottoman festival resurrected?.
Filiz Çolak, Osmanlılarda 10 temmuz iyd-i millisi Üzerine.
Hatice Aynur, The use and abuse of opium in Ottoman poetry.
Tadeusz Swietochowski, Azerbaijani literary renaissance and the language question: Ottomanization or nativization?.

The Ottomans and the Arab World

Maria Vidyasova, En marges d'une chronique tunisienne "Mechra el Mekki" (1705-1771).
Vladimir Orlov, Moroccan ulama in Ottoman egypt (late 18th – Early

19th cent.): community integration and intellectual exchange.

Odile Moreau, La reforme de l'armee, une experience transnationale: les experts ottomans au Moyen-Orient au debut du 20^{e} siecle.

Samir Seikaly, Counter-Congress: Ottoman reactions to the first arab congress (1913).

The World of the Zimmîs (I)

Akif Erdoğru, Greeks in Ottoman cyprus in the late sixteenth century.

Nicolas Vatin and Gilles Veinstein, Les patmiotes, contribuables ottomans.

Dean Sakel, The historiographic output of Kallinicos of Zagora.

Ottoman Law

Mehmet Şeker, Osmanlı arşiv belgelerine göre ihtida etmenin şartları.

Esra Yakut, Ta'zîr crimes and punishments in Ottoman law (the paper will be presented in Turkish).

Sedat Bingöl, Tanzimat sonrası osmanlı mahkemelerinde reform ve ceride-i mahâkim'deki üst mahkeme kararları.

Neval Okan, Reforms made by the 1850 commercial act (1850 kanunname-i ticaret) on company law (the paper will be presented in turkish).

Religion

Yuri Averyanov, The main problems of the history of the proto-bektashi community of dervishes.

Mehmet Aydın, Osmanlı devlet yapısı içinde hahamhane nizamnamesi'nin yeri ve önemi.

Slobodan Ilic, The mevlevihane of Nicosia. Its past, present and its role in the social and intellectual life of Ottoman cyprus.

Aryeh Shmuelevitz, The greek orthodox church in 19th century bilad al-sham: relations between greeks, grabs, ottoman authorities and russia.

Ottoman Architecture

Ayşıl Yavuz, An Unaccounted building in the typology of Ottoman architecture.

Asnu Bilban Yalçın, Islamic tomb of Ottoman period from thebes-istife in greece.

Claudia Römer, A firman of Selim II concerning the water supply of Sokollu Mehmed pasha's house (1567).

Netice Yıldız, The complex of Ömeriye in nicosia, cyprus.

The World of the Zimmîs (II)

Constantin Panchenko, Monks and beduins in Ottoman palestine and sinai: a history of mutual relations (16th beginning of the 19th century).

Benjamin Lellouch, Le sac du quartier juif du Caire (1524). La megillat misrayim reconsideree.

Henryk Jankowski, A register of taxes paid by Crimean Karaims to the Khan.

Elisabetta Borromeo, Sous le pape et le sultan: Etre zimmî et catholique dans l'empire ottoman: le cas albanais au XVIIe siecle.

Les Chretiens du Sultan: Europeans in the Nineteenth-Century Ottoman Empire

Ali İhsan Gencer, Osmanlı bahriyesinde görevli hristiyan ve ecnebi memurlar (1848-1894).

Tülay Alim Baran, The Hungarian refugees in the Ottoman empire, the nineteenth century (the paper will be presented in turkish).

Bayram Nazır, Macar özgürlük savaşçılarından polonyalı general Jozef Bem'in Osmanlı devleti'ndeki hayatı.

Kemalettin Kuzucu, Osmanlı devletinde elli iki yıl hizmet etmiş bir macar: Szechenyi Paşa.

East Encounters West (I)

Carter Findley, Insights from writing "the turks in world history".

Rhoads Murphey, Changes in the tone and tenor of imperial discourse as reflected in Ottoman insha collections compiled between the mid-16th and 17th centuries.

Baki Tezcan, The Ottoman imagination about the west in the early modern period.

Art and Craft

Suzan Bayraktaroğlu, Osmanlı armalı halılar.

Fatma Koç, Osmanlılarda batılılaşma sürecinin kadın giysilerine etkileri.

H.Serpil Ortaç, Geç Osmanlı döneminde el dokuması kumaşlar.

Education and Society in the Late ottoman Period

Serap Tabak, II. Meşrutiyet dönemi'nin ilk yıllarında İzmir'de iç siyaset (1908-1910).
Kemal Yakut, The Medrese politics of CUP and the secularization of education (the paper will be presented in turkish).
Filiz Tepecik, Education in the Ottoman empire and the states of the same period in the light of historical date (the paper will be presented in turkish).

Ottoman Society in the 18th Century (I)
Cahit Telçi, XVIII: yüzyılda Osmanlı devletinde muhallefat ve zaptı süreci hakkında bazı tespitler.
Serdar Genç, Karesi sancağı'nda hububat kaçakçılığı: devlet, tüccar, köylü ilişkileri.
Vehbi Günay, XVIII. yüzyıl ikinci yarısında batı anadolu'da âyânlık mücadeleleri ve Bergama voyvodası Sağancılı Veli.

East Encounters West (II)
Krystyna Piechura, "Cette spectaculaire reorganisation de l'espace orientale" –twenty-first-and eighteenth-century perspectives.
Bülent Özdemir, Passive recorders or image makers: British travelers accounts of Ottoman empire and the problem of writing Ottoman history.

Ottoman Sofia
İlhan Şahin, Some new aspect of the social and economic development of a Balkan city: sixteenth-century Sofia.
Rossitsa Gradeva, Reading, literacy, and superstition: sketches from everyday life in 17th century Sofia.

The Empire's Last Wars
Eyal Ginio, Propagandizing success in times of catastrophe: the hamidiye battleship during the balkan wars.
Birten Çelik, The Ottoman labor batalions established during the world war I.

Ottoman Society in the 18th Century (II)
Nahide Şimşir, XVIII.yy.'da Zağnos Paşa'nın Balıkesir'deki vakıfları hakkında notlar.

Yusuf Oğuzoğlu, Osmanlı toplum yapısındaki sosyo-kültürel değişim (17.-18. Yüzyıllar).

Miniature and Painting
Mehmet Kalpaklı, Text and image in Ottoman culture: scenes from a surname of 1582.
Frederic Hitzel, Un artiste europeen a la cour de Selim III: Antoine-Ignace Melling (1763-1831).
Sema Öner, Osmanlı saray ressamlarından Stanislaw Chlebowski ve Türkiye koleksiyonlarındaki savaş konulu tabloları.

Literature
Wolfgang Scharlipp, The problem of the first Turkish novel.
Ali Yıldız, Kemal Tahir'in romanlarında Osmanlı devleti'nin dağılması ve Milli Mücadele.
Xenia Celnarova, Western influences in the Ottoman miniature painting by Orhan Pamuk's novel.

The Era of Sultan Abdulhamid II (I)
Caesar Farah, Highlights of Sultan Abdulhamid II's islamic policy.
Orhan Koloğlu, Abdulhamid II and the missionary koelle incident.
Konstantin Zhukov, The great pillars russian influence in constantinople: chief dragomans of the russian embassy in the days of Ignatiev and Nelidov.

Women, Family and Society
Oleksander Halenko, The Marriage of Hürrem Sultan: a royal whim or a ghost of the past.
Nurcan Abacı, Horizontal mobility and its effect upon 17th century Ottoman family.
Natalia Krolikowska, How the Ottoman women earned and spent money? the problem of their economic independence described by Samuela Pilsztynowa in the eighteenth century.

Art and Culture
Taciser Onuk, Osmanlı geç döneminde kültür, kadın ve sanat.
Zeynep İnankur, 19th century art in the Ottoman empire and in egypt.

Kamil Uğurlu, Türk kültür tarihi üzerine değişmesi muhtemel hipotezler.
Feriha Akpınarlı, Osmanlıdan günümüze oyaların Anadolu'da coğrafi dağılımının değerlendirilmesi.

The Ottomans and the Outside World in the 19th – 20th Century: Intellectual Relations
Michele Nicolas, La pharmacie Ottomane a Istanbul.
Hasan Mert, Bir Osmanlı subayının avrupa izlenimleri: Mehmet Enisi (1895-1897).
Yunus Emre Tansü, XX. yüzyıl başlarında Osmanlı toplumunda batıcı düşünce'nin gelişimi.
Şayan Ulusan-Şahin, 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı devleti'nin Japonya'ya bakışı.

The Era of Sultan Abdulhamid II (II)
Christoph Herzog, Some inquiries into the civil and military officialdom under Abdulhamd II.
İlber Ortaylı, The provincial elite under Abdulhamid II.
Gökhan Çetinsaya, Tribal issue in Ottoman Iraq: the reign of Abdulhamid II (1876 – 1909).
Silvana Rachieru, From vassality to equality: Romanian – Ottoman relationship after 1878.

The Ottoman-Russian Relations in the 18th Century
Mikhail Meyer, Russian prisoners of war in Turkey and turkish prisoners of war in Russia (from the history of russian-turkish relations in the 18th century).
Taras Kobischanov, Russian-Turkish navy alliance 1797-1799 in the light of Ottoman and Russian sources.
Jan Schmidt, Mehmed Haşim Efendi reporting from soğucak (Novorossiysk) in 1213-1214 (1798-1799): two autographs of an obscure text on the Ottoman caucasus frontier.

Ottoman Culture and Architecture
Dicle Aydın, Osmanlıların son dönemlerinde bir Maruni mekânı – Araboğlu Kosti evi.
Şerife Özüdoğru, 18. – 19. yüzyıl Osmanlı devri İstanbul camilerinde son cemaat yerlerinin gelişimleri.

Mehmet İpşirli, Observation on the medreses in Arab provinces of the Ottoman empire.

Literature

Tobias Heinzelmann, Yazıcıoğlu Ahmet Bican – a religious writer of the early ottoman Empire.
Maria Ivanics, Herrschaftslegitimation im "buch der dschingis-legende" (Dâftâr-i Cingiz nama).
Sema Uğurcan, Türk edebiyatında lehliler.

Imarets, Crafts and Trade

Amy Singer, Imarets in Evliya Çelebi.
Eunjeong Yi, The 1651 rebbellion of guildsmen – an extension to day-to-day negotiation and the beginning of a communicative pattern.
Suraiya Faroqhi, Exporting grain accumulating power in the anatolian southwest: Tekelioğlu Mehmed Ağa and his magnate household.

Early Ottoman Studies

Hiroyuki Ogasawara, Osmanlı beyliği'nin istiklali üzerine söylemler.
Tuncer Baykara, Konya'daki Alaeddin camii'nin Osmanlı devri tahrirleri.
Cüneyt Kanat, Memlûk kaynaklarındaki Osmanlı imajının değişim süreci.

Ottoman Poetry

Cihan Okuyucu, Kelami mahlaslı şairler ve Kerbelalı Kelami.
Fikret Türkmen, Osmanlı dönemindeki önemli olayların Aşık şiirindeki akisleri.
Öztürk Emiroğlu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e sosyal süreçle uyum derecelerine göre şair ve yazarlar.

Polish-Turkish Relation in the Late Ottoman Period

Sebahattin Şimşir, Birinci dünya savaşında Varşova'nın almanlar tarafından ele geçirilmesinin Balıkesir'deki yankıları.
Danuta Chmielowska, Polonya diplomatlarının gözüyle versailles konferansında Osmanlı imparatorluğu'nun sorunları.
Ahmet Özgiray, Turco-Poland relations (1908-1938).

The Ottoman Northen Frontiers and Fortresses

Dariusz Kolodziejczyk, The character of Ottoman borders in early modern eastern europa.

Victor Ostapchuk, Approaching the construction and function of Ottoman fortresses via direct and indirect documentation: the case of the pre-modern and modern northen black sea fortress – complex at Özi (Ochakiv), 1490s – 1787.

Cemal Kafadar, Publishing Ottoman court record; status report on a group project.

XVII. CIEPO

Comité International d'Études Pré-Ottomanes et Ottomanes [International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies] ; ***Program***. Trabzon, 18 - 23 September 2006.

Kenan İNAN
Jean-Louis BACQUE-GRAMMONT, The President of the CIEPO
İbrahim ÖZEN, Rector of Karadeniz Technical University
Hüseyin YAVUZDEMİR, Governor of Trabzon

Jean-Louis Bacque-Grammont, 17. yüzyılda Trabzon üzerinde birkaç bakış.

Kenan İnan, Taşrada bir yeniçeri zabiti: Ebubekir Çavuş.

Ottoman – European Relations (I)

Colin Imber, Mehmed the conqueror and ottoman kanun.

Claudia Römer, Ottoman-Habsburg treaties of the 16th and 17th centuries according to an exercise book of the K.K. akademie orientalischer sprachen in vienna.

Tuncer Baykara, Bir tarihçi gözüyle 'seyreyle dünyayı'.

Ottoman - European Relations (II)

Caesar Farah, German support of islamism on the eve of world war I.

Sina Akşin, XX. yüzyıl başlarında Ortadoğu'yla ilgilenmiş iki ingiliz.

Ottoman Historiography (I)
Hiroyuki Ogasawara, Rum Seljuk in the Ottoman historiography.

Ottoman Historiography (II)
Slobodan Ilic, 'Abd al-Majid b. Firishte (d. 1459/60) and the early turkish readings of Hurufi *corpus canonicum.*

Ottoman Literature (I)
Sema Öner, 19. yüzyıl Osmanlı kültür ve sanatı.
A. Mevhibe Coşar, Osmanlı türkçesi söz varlığının tarih çalışmaları için kaynak durumu.
Ottoman Literature (II)
Irina Driga, Ukrayna vernadskı adına milli kütüphanesi, elyazmalar bölümündeki Osmanlı bahriye defterleri ve XIX. yüzyıl osmanlıcası.

Ottoman Black Sea (I)
Dariusz Kolodziejczyk, Inner lake of frontier? the Ottoman black sea in the 16th-17th centuries.
Mikhael Meyer, Turkish fleet and black sea ports in the early eighteenth century according to dispatches of P. A. Tolstoy.
Yusuf Oğuzoğlu, Karadeniz çevresindeki Osmanlı düzeni.

Pre-Ottoman History (I)
Mirian Makharadze, Tahtigöristan üzerine.

Pre-Ottoman History (II)
Keith Hopwood, Byzantines and Turks between Manzikert and Myriokephalon.
Ufuk Serin, Byzantine settlements in caria before the establishment of the Menteşe beyliği.

Ottoman Middle East (I)
David Kushner, Kuds-i Serif- the official gazete of the district of jerusalem.
Constantin Panchenko, Culinary culture of christians in the Arab-Ottoman world (16th and 18th centuries).

State, Court, and the Individual
Rhoads Murphey, Osmanlı devletinde örnekleriyle devlet-fert ilişkileri.

Eugenia Kemreli, The right to choice: muslim and non-muslims in the kadi and eccelsistical/communal courts.

History of City (I)

Mehmet İnbaşı, Bayburt sancağı(1642 tarihli avarız defterine göre).

Süleyman Demirci, Osmanlı'da devlet, toplum ve ekonomi:XVII. yüzyılda Trabzon eyaletinin avarızhaneleri ve vergi nispetleri üzerinde bazı gözlemler.

Özer Küpeli, Klasik tahrirden avarız tahririne geçiş sürecinde tipik bir örnek: 1603 tarihli manyas avarız defteri.

History of City (II)

Bilgehan Pamuk, XVII. yüzyılın ortalarında Gümüşhane(Torul) kazası.

Mehmet Beşirli, 13275 numaralı evkaf defterine göre Canik sancağında bulunan vakıflar ve gelirleri.

Ottoman Trabzon (I)

Emine Dingeç, 16. yüzyılda Trabzon limanı.

Özlem Çekmece, II. Selim dönemi Trabzon ve çevresinde medreseli isyanlar.

Kayhan Orbay, The imperial waqf of Hatuniyye in Trabzon between 1024-75/1615-1665.

Ottoman Trabzon (II)

İbrahim Güler, XVIII. yüzyılda Sinop-Trabzon ilişkileri ve karadenizdeki işlevleri.

Temel Öztürk, Gürcistan seferi'nin (1702-1703) Trabzon'daki hazırlıkları.

Ottoman Black Sea (III)

Mehmet Kutalmış, Social-culturel relations between peoples in black sea regions in 17. century in respect of Evliya Çelebi.

İbrahim Sezgin, 17.-18. yüzyıllarda karadeniz şehirlerinden donanma için peksimet tedariki.

Ottoman Black Sea (IV)

Fehmi Yılmaz, Kırım kadı sicillerine göre 18. yüzyılın ikinci yarısında kırım-karadeniz bölgesi arasında deniz taşımacılığı ve ticareti.

Ottoman Middle East and the Mediterranean

Jacob Landau, Ottoman and Turkish entries in the New Encyclopaedia Judaica.

Vladimir Orlov, Muslim learned hierarchy in the alawi Morocco and the Ottoman empire (mid-18th - early 19th centuries): a comparative analysis.

Odile Moreau, Ottoman military expertise in Morocco in the early 20th century.

Pilgrims on the Road

Svetlana Kirillina, Discovering the Other: realia of the Ottoman empire in the Russian Orthodox pilgrims' accounts (sixteenth - eighteenth centuries).

History of City (III)

Nejdet Bilgi, Temettüat defterlerine ilişkin bazı görüşler ve kayacık örneği.

Vehbi Günay, XVIII. yüzyılın sonlarında İzmir'in sosyo-ekonomik hayatına dair önemli bir kaynak kümesi: masraf ve tevzi defterleri.

Ali Açıkel, 1 numaralı nefy ve kısas defterine(H.1256-7 / 1840-1) göre orta karadeniz bölgesinde sürgün ve kısas cezaları.

Defterology

Cahit Telci, Aydın sancağı'nın fetihten sonraki ilk Tahriri (XV. yüzyılın ilk yarısı).

Ottoman Trabzon (III)

Orhan Koloğlu – M. Yavuz Erler, Trabzon'da sürgün Trablusgarplı bir şeyh: Guma (1843-1854).

Faruk Bilici, XIX. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'daki fransız konsolosluğu: büyük projelerden cılız bir varlığa.

Muammer Demirel, Trabzon'dan Doğubayazıt'a idari yapılanma (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra).

Ottoman Trabzon (IV)

Hikmet Öksüz, Anılarla muhacirlik: 1916 Trabzon örneği.

Tuncer Çağlayan, At the beginning of twentieth century Trabzon (in the light of british consulate-generals report).

Melek Öksüz, XX. yüzyılın başlarında Trabzon'un iktisadi vaziyeti üzerinde bazı tespitler.

Ottoman Black Sea (V)

Mehmet Yavuz Erler, XIX. yüzyıl Osmanlı Karadeniz sahil kalelerinin yöre sosyo-ekonomik yapısına olan katkıları.

Mucize Ünlü, XIX. yüzyılda balkanlardan karadeniz'e sürgünler.

Hilal Ortaç Gürpınarlı, Bir kaymakamın kaleminden karadeniz Ereğli.

Ottoman Black Sea (VI)

Oktay Özel, II. Abdülhamid döneminde orta karadeniz bölgesinde muhacirler ve yerliler.

Oktay Karaman, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Giresun ve Ordu kazalarında tarım.

İlhan Ekinci, Ordu kazasında Tanzimat'ın uygulanması ve tepkiler.

Modernization and Ideology (I)

Mustafa Bilgin, II. Meşrutiyet döneminde Mezopotamya'da Osmanlı-İngiliz rekabeti (1908-1914).

Ahmet Özgiray, II. Meşrutiyetin ilanına etki eden iç ve dış faktörler(1908).

Modernization and Ideology (II)

Necmettin Alkan, Kayzer II. Wilhelm'in 1898 şark ziyareti.

Women, Marriage, Divorce and Turkish Image (I)

Osman Zümrüt, Şeriye sicillerine göre Osmanlı'nın son döneminde (1850-1920) evlilik kurumunun kayıtla güvence altına alınması: namazatlı kaydı örneği.

Women, Marriage, Divorce and Turkish Image (II)

Nurgün Koç, Woman qestion in the Ottoman empire at the end of the XIXth and the beginning of the XXth century.

Ekrem Causevic, 19. yüzyılda Bosna ve Hersek fransisken rahiplerinin birbirlerine yazdıkları gizli mektuplarda Türk imajı.

Pre-Ottoman History (III)

Mehmet Tezcan, XI. yüzyılın ilk yarısında doğu roma imparatorlu-

ğu'nun doğu- ve kuzeydoğu anadolu politikası ve bunun Selçuklu fetihlerine tesiri.

Tahsin Koçyiğit, İbn Battuta'nın gözüyle karadeniz bölgesi.

Pre-Ottoman History (IV)

Yusuf Ayönü, IV. Haçlı seferinin batı anadolu'nun türkleşme sürecindeki yeri.

Hülya Çakıroğlu, Haçlı seferlerinde propaganda.

Ottoman Architecture (I)

Çiğdem Önder Er – Ahmet Cüneyt Er, Kütahya'da bir su yapısı; sakahane.

Ömer İskender Tuluk - Halil İbrahim Düzenli, Yitik mirasın izinde: Trabzon'da Osmanlı cami ve mescidleri (1461-1583).

Ottoman Architecture (II)

Haşim Karpuz -Hamiyet Özen, Trabzon ve çevresindeki Osmanlı camilerinin plan tipleri.

Fatma Ürekli, Müze-i Hümayun'un kuruluşu ve kültürel mirasın korunmasındaki yeri.

War in the 19th and 20thCentury

Bülent Akyay, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi ve yunanistan.

Mevlüt Çelebi, Trablusgarb savaşından sonra İtalya'nın anadolu'daki faaliyetleri.

Şaduman Halıcı, İttihat ve Terakki cemiyetinde siyasal bölünme: Hizb-i Cedid.

War and the Press in the Beginning of 20th Century

Selman Yaşar, Balkan savaşlarının İzmir basınındaki yansımaları.

Yunus Emre Tansü, Son dönem Osmanlı batıcı aydınlarının Türk dünyasına bakış açıları üzerine düşünceler.

Ottoman Balkans

Hatice Oruç, Saraybosna şehri (15.-16. yüzyıllar).

Özgür Kolçak, Osmanlılarda bir kent ekonomisi örneği: Selanik yünlü dokumacılığı (1500-1630).

Mustafa Altunbay, 18. yüzyıl başlarında balkanlar'da müstahkem mevkilerin yeniden imarı: Vidin kalesi.

Ottoman Balkans and Eastern Europe

Ayla Efe, Eyaletten vilayete geçiş sürecinde Silistre eyaleti.

Hacer Topaktaş, I. Mahmud döneminde Osmanlı devleti'nin kuzey politikasında Lehistan faktörü.

Literature (I)

Öztürk Emiroğlu, İkinci Viyana savaşının Polonya edebiyatına yansımaları.

Sema Uğurcan, Kastamonu'da çıkan Nazikter gazetesinde bir kadın yazar: Yaşar Nezihe.

Sezai Coşkun, Osmanlı karşısında Türk romanı: Tarık Buğra ve Kemal Tahir örneği.

Literature (II)

Sabire Arık, Polonya- Litvanya müslüman Tatar Türklerinin (Lipkalar) elyazması edebiyatları.

Hatice Aynur, Edebiyat ve tarih metni olarak Trabzonlu Ahmed Rıza'nın Manzume-i Sivastopolu.

Reforms in the Ottoman Empire (I)

Yuko Saito, Rumeli demiryolları ıslahatı çerçevesinde Osmanlı imparatorluğu'nun son dönemindeki sosyo-ekonomik değişim ve modernleşmesine bir bakış.

İshak Keskin, Miras veya özgünlük: Osmanlı arşivciliğinin teorik altyapısı.

Historiography

Netice Yıldız, Islamic libraries and manuscript collections in cyprus and a case study on some illustrated examples.

Dean Sakel, A probable solution to the problem of "The Chronicle of the Turkish Sultans".

The Ottoman Aegean and the Mediterranean (I)

M. Akif Erdoğru, Osmanlı idaresinde Mağosa(1580-1635).

Taras Kobischanov, The Mamluks of the Russian origin in Ottoman egypt (17th – Early 19th century).

M. Alaaddin Yalçınkaya, Osmanlı döneminde midilli adasının sosyal ve iktisadi hayatı (1770 Çeşme'den 1827 Navarin'e).

The Ottoman Aegean and the Mediterranean (II)

İlbeyi Özer, Osmanlı'dan cumhuriyet'in ilk yıllarına deniz kültürü ve değişimi.

Ali Efdal Özkul, Akdeniz ticaretinde kıbrıs adasının önemi.

The Crimea

Natalia Krolikowska, The Crimean Khans as lawgivers and judges – their legal prerogatives in the early modern period.

Ivan Roussev, Varna et les missions francaises au cours de la guerre de Crimee (1853-1856).

Veysel Usta, Kırım harbi'nin canlı bir tanığı: Rızai ve eseri Manzume-i Sivastopol.

Reforms in the Ottoman Empire (II)

Ebubekir Ceylan, Bağdat'ta Tanzimat'ın uygulanışı.

Serap Tabak, II. Meşrutiyet sonrası ve I. dünya savaşı öncesi Bergama kazası (1909-1914).

Ottoman Arts and Handcrafts (I)

Taciser Onuk, Osmanlı kültüründe karadeniz el sanatlarının yeri ve önemi.

H. Serpil Ortaç, Geçmişten günümüze Sinop ili durağan ilçesi peşkir dokumaları.

Ottoman Arts and Handcrafts (II)

Fatma Koç, Osmanlı sosyal yaşamında kanun ve yasalarla giyim kuşam.

Yakude Develioğlu-Mine Can Kocabaş, Osmanlı döneminde metal iplik kullanılarak yapılan işlemeli eserlerin işleme teknikleri açısından incelenmesi.

The Ottoman Middle East (II)

Hasan Mert, XX. yüzyıl başında Türk seyyahlarına göre Ortadoğu.

Tufan Buzpınar, Osmanlı son dönemi arap muhalefeti üzerine bir değerlendirme.

Bülent Özdemir, I. Dünya savaşında itilaf devletleri saflarında süryaniler.

Towards the Republic of Turkey

Mehmet Okur, İngiliz yüksek komiserlerinin raporlarına göre mütareke dönemi Osmanlı hükümetlerinin yapısı.

Ottoman Fleet and the International Trade

Giancarlo Casale, Ottoman 'Guerre de Corse' and the indian ocean spice trade.

Şakir Batmaz, Yaver Klau Von Hofe paşa'nın karadeniz boğazına muhtemel bir rus saldırısında Osmanlı bahriyesinin durumu hakkında 1892'de II. Abdülhamid'e sunduğu layiha.

Turan Gökçe, XIX. yüzyıl ortalarında Babadağı'nın sosyal ve ekonomik yapısı.

State and the Sultan

Alexandra Safronova, The image of the Ottoman empire in the formation of Muslim political thought in south asia (late 19th – early 20th centuries).

Mustafa Keskin, Osmanlı sultanlarının kullandıkları unvan ve lakaplar ile bunların devlet ve toplum anlayışı ile münasebeti.

Trade and Taxation

Özer Ergenç, "Çıkar Bâcı" ve bu verginin geniş boyutlu ticaret faaliyetlerinin bir göstergesi olarak anlamı.

F. Rifat Ortaç, Osmanlı imparatorluğu'nda vergi sistemi.

Hülya Taş, Ankara merkezli iç kuzeybatı anadolu tekstil üretim alanı ile karadeniz limanları ilişkisi.

State, Society and Individiual

Hedda Reindl-Kiel, Living on the edge: marginal groups in 16th century Ottoman lands.

Mesut Aydıner, Arşiv belgeleri ışığında bilinmeyen tarafları ile Koca Ragıb paşa.

Art History (I)

F. Çiçek Derman, Trabzonlu sanatkarlarca hazırlanan bir mushaf.

Uğur Derman, Trabzon'dan İstanbul'a uzanan bir hattat silsilesi.

Zübeyde Cihan Özsayıner, Trabzonlu hattatlar.

Art History (II)

H. Feriha Akpınarlı, Türkiye karadeniz bölgesi geleneksel el sanatlarından hemşin çorapları.

Suzan Bayraktaroğlu, Türk halılarında görülen mimari tasvirler.

Galina Serkina, Meander (arabesque).

Middle East

Ömer Metin, XX. yüzyıl başlarında Osmanlı devletinde petrol işletmeciliği.

Nuri Karakaş, Amerikan politikasında doğu sorunu (1917-1920).

Bayram Bayraktar, Birinci dünya savaşında suriye cephesi komutanı büyük Cemal paşa hakkındaki desenformasyon faaliyetleri.

İzmir during the National Struggle

Mehmet Karayaman, İzmir valisi İzzet Bey'in kaleminden İzmir'in yunanlılar tarafından işgali.

Kemal Çiçek, Burning İzmir: report of capt. A.J. Hepburn and the activities of the american naval forces at İzmir during the liberation of the city.

The Missionaries and Missionary Schools (I)

Mehmet Aydın, 1891-1924 yıllarında "Assomption'un Augutinleri"nin Eskişehir'deki misyoner faaliyetleri.

Mesut Çapa, Osmanlı ülkesinde amerikan okulları (1906-1907).

Gülbadi Alan, Amerikan board misyonerlerinin Trabzon ve çevresinde yürüttükleri eğitim çalışmaları.

The Missionaries and Missionary Schools (II)

Erdoğan Keskinkılıç, Karadeniz bölgesinde açılan azınlık okulları.

Cafer Ulu, Osmanlı'nın çöküş sürecinde karadeniz'de rum ve ermeni faaliyetleri.

Trade and the Roads (I)

Şenol Çelik, Marmara denizi ve çevresi ulaşım sistemleri (14-17. yy.).

Murat Küçükuğurlu, Osmanlıdan Cumhuriyete Trabzon – İran transit yolu inşa faaliyetleri.

Gönül Cantay, Karadeniz ticaret yolları.

Trade and the Roads (II)

Nedim İpek, The Samsun-Sivas railway.

State and the Tribes

Sema Altunan, Kocacık yürüklerinin askeri organizasyonu: idari yapıları, yayıldıkları alanlar, nüfusları.

Yağmur Say, Eskişehir'de karakeçili aşireti'nin iskanı ve önemli merkezlerden biri olan kuyucak köyü.

Ottoman-Timurid Relations

Musa Şamil Yüksel, Dönemin Arap Kaynaklarına Göre Ankara Savaşı.

Yusuf Çetindağ, XV. yüzyılda Osmanlı devleti ile Timuroğulları devleti arasındaki ilişkiler.

Ottoman Architecture (III)

Mehmet Bayartan, Osmanlı şehirlerinde mimari unsurların şehre kattığı değerler ve Trabzon örneği.

Sibel Çetinkaya, Karadeniz bölgesindeki Osmanlı dönemi kütüphaneleri ve mimarisi.

Şevki Duymaz, II. Abdülhamid dönemi Trabzon'da imar faaliyetleri örnekleri.

The Last Emperor's İllness

Nuran Yıldırım - Bülent Özaltay, Analiz raporları ışığında II. Abdülhamid'in böbrek hastalığı (1906).

Bu kitabı satın almak için tıklayın:

www.sanatkitabevi.com.tr

kebikeç / 23 • 2007

"CHP Genel Sekreterliği Yüksek Makamına": 30'lu ve 40'lı yıllarda Halkevleri'yle ilgili CHP'ye gönderilen şikayet ve dilek mektupları hakkında kısa bir söz

Alexandros LAMPROU*

Giriş

Bu yazı, Başbakanlık Devlet Arşivleri'ndeki tasniflerin birinden, Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi'nde bulunan, 1932–1951 yılları arasında CHP Genel Sekreterliği'ne Halkevleri'yle ilgili gönderilen "şikayet ve dilek" mektuplarını tanıtmayı amaçlamaktadır. İlk olarak şikayet/dilek yazma pratiğine kısa bir giriş yapılacak, bu pratiğin belirtilen dönemdeki yaygınlığı ile, hem gönderen (bireyler, nadiren bir topluluk, – mesela bir köy) hem de alıcı (devlet, iktidar) için işlevleri belirlenmeye çalışılacaktır. İkinci olarak, mektupların tasnifi/tanımları ve içeriklerine ilişkin bazı konulara değinilecek; mektuplardan birkaç örnekle, bu tür kaynakların dönemin tarihi için önemi ve nasıl kullanılabileceği konusu da kısaca tartışılacaktır.

Burada kullanılan mektupların çoğu, 'Halkevleriyle İlgili Şikayet ve Dilek Mektupları' isimli dosyalarda bulunmaktadır.[1] Çoğu zaman bu şikayetlere ilişik olarak İktidar Partisi'nin konuyu araştırmak üzere tayin ettiği müfettişlerin ya da bir Parti mensubun şikayet/dilek konusu üzerine yazdıkları raporlar da bulunmaktadır. Bu makale, Cumhuriyet Halk Partisi Arşivi'nden derlenen 200'den fazla mektuptan yararlanarak kaleme alınmıştır. Bu mektupların hepsi, birkaç istisnası olmak kaydıyla, bir kişi tarafından yazılmış şikayet/dilek mektuplarıdır. Mektupların bir kısmı, 'Bir Vatandaş', 'Bir Partili', 'Bafra Gençliği' ya da 'Trabzon Halkı' gibi ifadelerle, isimsiz ve imzasız gönderilmiş-

* Leiden Üniversitesi, Türkiye Çalışmaları Bölümü

1 Mesela TC Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (**BCA**), Cuhuriyet Halk Partisi Katalogu (**CHP**), Katalog Numarası 490.1/ 828.271.1 'Bolu Halkevi'nin faaliyetleriyle ilgili istekler ve bazı şikayetler', ya da **BCA CHP**, 490.1/832.285.2 'Edirne Halkevi'nin faaliyetleriyle ilgili dilek ve şikayetler'.

tir. Nadiren de, müfettişlerin raporlarına göre mektuptaki isim ve imzanın yanlış ya da uydurma olduğu anlaşılmaktadır.

Dilek/şikayet yazma pratiğine ilişkin birkaç söz

Pratiğin geçmişi

Gerek devlet gerekse de sultana, genelde iktidara dilek ya da şikayet içeren mektupları yazma pratiğinin geniş bir geçmişi vardır. Osmanlı arşivlerinde bulunan Şikâyat Defterleri ve müftilik arşivlerindeki "Ma'ruz" adı altındaki vesika kolleksiyonlarıdanki şikayetler, 'arz sunmak' pratiğinin yaygınlığını açıkça göstermektedir. Halil İnalcık'a göre "Orta Doğu devlet ve hükümet sisteminin temel prensibi, adalet kavramına dayanır. Bu adalet kavramı, halkın şikayetlerini doğrudan doğruya hükümdara sunabilmesi ve onun emrile haksızlıkların giderilmesi, demektir." Kısaca "herkesin şikayet için, 'arz sunma hakkı vardır."[2] 'Öte yandan şikayet sunma pratiğinin hükümdar/iktidarın önemli bir meşruiyet ihtiyacını/işlevini karşıladığı anlaşılmaktadır. Son on senedir dilek/şikayet mektupları üzerine yazılmış olan eserlere göre, Avrupa ülkelerinde Orta Çağ'dan 20inci yüzyıla ve hatta bugüne kadar arz/dilek/şikayet yazmak/sunmak çok yaygın bir pratiktir.[3] Bir Alman atasözünün ifade ettiği gibi 'herkes dilekçe yazmakta ve su içmekte özgürdür.'[4]

Türkiye 30'lu 40'lı yıllar

Bu makalede kullanılan mektupların yazıldığı 1930'lu 1940'lı yıllarda, geniş bir geçmişe sahip olan şikayet/dilekçe sunma pratiği devam etmekteydi. Hükümdar/Sultan değilse bile, İktidar Partisi bu tür şikayet ve dileklerin muhatabıydı. Ayrıca 1930'larda ve 1940'lı yılların ilk yarısında CHP'ye yazmak, devletle temas kurmak demekti ve yazarların çoğu bunun farkındaydı. Bu mektuplarda 'Parti', 'hükümet' ve 'devlet' kelimeleri aynı yerlerde ve aynı anlamla kullanılmaktadır. CHP'ye gönderilen mektular, sadece Halkevleri'yle il-

2 İnalcık, Halil, "Şikayet Hakkı: 'Arz-i Hal ve Arz-i Mahzar'lar", *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8, (1988), s. 33.
3 Fitzpatrick, Sheila, "Supplicants and Citizens: Public Letter-Writing in Soviet Russia in the 1930s", *Slavic Review*, C. 55, S. 1 (İlkbahar 1996), s. 78-105; Fitzpatrick, Sheila ve Gellately, Robert (ed.), *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History, 1789 – 1989* (Şikago: University of Chicago Press, 1997); Verner, Andrew, "Discursive Strategies in the 1905 Revolution: Peasant Petitions from Vladimir Province", *The Russian Review*, C. 54, (Ocak 1995), s. 65-90. Lex Heerna van Voss (ed.), *Petitions in Social History, International Review of Social History*, Ek No 9, (2001).
4 Lex Heerna van Voss, "Introduction", Lex Heerna van Voss (ed.), *Petitions in Social History, International Review of Social History*, Ek No 9, S. 46, (2001), s. 1.

gili değildir. Bu tür mektuplarla dolu başka dosyalar da arşivde mevcuttur. Bazıları yerel seçimler ve Parti kongreleriyle, bazıları da yerel Parti örgütleriyle ilgilidir. Devlet Arşivleri'ndeki CHP Arşivi'nden başka tasnif birimlerinde de ciddi miktarda şikayet ve dilek mektupları mevcut olduğunu kolayca tahmin edebiliyoruz. Devlet Arşivleri'nin web sitesinde yapılacak basit bir aramanın sonuçları, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü'nden Nafıa Vekaleti'ne, Toprak İskan Genel Müdürlüğü'nden Muamelat Genel Müdürlüğü'ne kadar birçok kuruma gönderilmiş büyük miktarda şikayet mektubu olduğunu göstermektedir. Arşivleri açık olmayan başka devlet dairelerinde de mektuplar bulunduğu muhakkaktır. Pratiğin toplumdaki genişliğini gösteren bir başka malzeme de, gazetelere gönderilen ve bir kısmı yayınlanan büyük miktardaki şikayet mektubudur.[5]

Şikayet yazmak pratiğinin önemi

Rejim İçin

Halkın iktidara ihbar ve şikayet göndermesi özellikle Nazi Almanyası ve Stalin dönemi Sovyetler Birliği'nde desteklenmiş bir uygulama olmakla beraber, bu durum otoriter/totaliter rejimlere has değildir. Günümüz rejimlerinde de farklı biçimlerle yaygın olarak kullanılmaktadır.[6] Ancak basının sıkı bir kontrol altında olduğu, iki dereceli bir seçim sistemi olan, devlet/iktidar ve halk arasında yok denecek kadar az ve sınırlı iletişim kanalları bulunana tek parti dönemi Türkiyesi'nde şikayet/dilek mektupları iktidar için son derece önemli ve zengin bir bilgi havuzu oluşturmaktaydı. Ordu, Polis ve Emniyet, daha fazla toplumsal denetim ve baskıya yönelik kurumlar olduğundan iktidar için 'efkar-i umumiye' hakkında yeterince bilgi verememekteydi. Özellikle de halkın ne kadar hoşuna gittiğini söylemek güç olan iktidarın toplumsal bir reform programı uygulanmakta olduğu bir dönemde, böyle bir bilgi eksikliği iktidar için önemli bir problem oluşturmaktaydı. Bu problem, 'Dilek Sistemi' ve 'Parti Müfettişliği'[7] gibi iktidarın uyguladığı ve başlattığı politikalara bakıldığında daha iyi anlaşılabilmektedir. Ayrıca İktidar Partisi bu tür mektupları ciddiye

5 Gazetelerde yayınlanan şikayet mektupları için Öztürk, Serdar, *Cumhuriyet Türkiyesinde Kahvehane ve İktidar (1930-1945)* (İstanbul: Kırmızı, 2006).

6 S. Fitzpatrick ve R. Gellately, "Introduction to the Practices of Denunciation in Modern European History", Fitzpatrick, Sheila ve Gellately, Robert (ed.), *Accusatory Practices. Denunciation in Modern European History, 1789 – 1989* (Şikago: University of Chicago Press, 1997), s. 13-17.

7 Cemil Koçak, "Tek- Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", *Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan*, (İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları, 1992).

almaktaydı. Bunun delili, CHP Genel Sekreterliği'nin bürolarından birinin, 3üncü Büro'nun ilk görevlerinden birinin dilekler ve dilekçelerin takibi olmasıdır.[8] İkinci olarak Arşiv'deki mektupların büyük bir kısmı resmi bir soruşturmaya ya da bir Parti müfettişinin gönderilmesine yol açmaktaydı. Son olarak şikayetlerin etkisiyle Parti kendi politikalarını soruşturmakta ya da değiştirmekteydi.[9] Mesela, Halkevi salonlarının kirayla tiyatro kumpanyalarına verilmesinden şikayet eden birçok mektup CHP Genel Sekreterliği'ne gönderilmişti. Çoğunlukla mektuplar bu tür kumpanyaların Halkevleri'nde verdiği oyunların içeriğinin ve tiyatrocularının ahlaksızlığından şikayet etmekteydi. Parti, Halkevleri'nden ve Parti örgütlerinden bu tiyatro kumpanyaları hakkında bilgi isteyen bir genelgeyle tepki gösteriyordu.[10]

İktidar için bu mektuplar bir başka önemli işlev görmekte ve aynı zamanda hissedilen bir ihtiyacı da karşılaşmaktaydı. Merkezce güvenilen ve benzer bir amaçla tayin edilen Parti Müfettişleri gibi, mektuplar da gerek Parti örgütleri ve elemanları, gerekse devlet memurları ve daireleri hakkında devlet/Parti için etkin bir denetim fırsatı sağlamaktaydı. Şikayet mektupları sürekli olarak CHP'lilerin, kaymakam ya da jandarma komutanı gibi devlet ve Parti'nin istahdam ettiği insanların yolsuzluklarından bahsetmekte ve bir çok kez soruşturmaya yol açmaktaydı.

Son olarak bu mektuplar ve CHP'nin cevapları, şikayet eden vatandaş ve iktidar arasında bir iletişim kurmaktaydı. Bu iletişim iktidarın meşruiyet inşası sürecinin çok önemli bir parçası olarak sayılmalıdır.

Yazarlar için

Bir vatandaş için iktidara bir şikayet ya da dilekçe yazmak bir çok açıdan önemlidir. İlk olarak daha önce belirtiğimiz gibi halk ve devlet arasındaki iletişim kanalları çok sınırlı olduğundan, geçmişte yaygın bir pratik olan dilekçe/şikayet yazmak bir hayli önemlidir ve kimi zamanlarda belki de varolan tek yol olarak kalmaktadır.

---

8 CHP Genel Sekreterliği'nden Dahiliye Vekili ve CHP Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın imza attığı 'Vali ve CHP Başkanlığına Genel İspekterlere' gönderilen, 17.2.938 tarih ve 1123 numaralı tamim'e ilişil olarak Geneyönukurulun iş bölümünün yapısını gösteren ek. *CHP Genel Sekreterliği'nin Parti örgütüne Genelgesi. İkinci Kanun 1938den 30 Haziran 1938 tarihine kadar* (Ankara: Ulus Basımevi, 1938), Cilt 12, s. 18. Aynı kitapta, arka kapağında gösterilen CHP Genel Sekreterliğin eski iş bölümüne göre de yine 3üncü büro'nun vazifelerinden biri 'dileklerin takibi'ydi.

9 Mesela, CHP Genel Sekreterliği'nden 383 Halkevi reisliğine ve 26 CHP Bölge Müfettişine gönderilen bir tamimde şunları yazılmaktadır: "Bazı Halkevi kütüphaneleri hakkında bir takım şikayetler almaktayız. Kitapların istenince kolay bulunmadığı veya kütüphanenin hemen her gün kapalı durduğu ihbar edilmektedir." *Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliğin Parti Teşkilatına Umumi Tebligatı, 1 Birinci Kanun 1941den 30 Haziran 1941 tarihine kadar*, Cilt 18, (Ankara: Ulus Matbaa, 1941), 5/2101 sayılı ve 4.6.1941 tarihli tamim, s. 142.

10 **BCA CHP**, 490.1/9.47.14. 26 Mart 1949 tarih ve 7/3124 sayılı tamim.

İkinci olarak Parti'ye yazmak, devletin/Parti'nin yerel temsilcilerini *by pass* etmek fırsatını sağlıyordu. Çoğu zaman iktidarın yerel temsilcileri şikayet konusunun kendisiydi. Dolaysıyla şikayet edilen yolsuzluğun giderilmesi için bu insanların soruşturulması gerekmekte ve bunun için de en azından bir üsteki kademeye başvurulması gerekmekteydi.

Üçüncü bir açıdan bakıldığında iktidara mektup göndermek, ya da başka bir ifadeyle 'iktidarla konuşmak' (ya da iktidarla konuşmaya alışmak bile), başvuranlar tarafından iktidarın meşruiyetinin bir miktarda kabul edil(ebil)diği anlamına gelebilmektedir.

Yukarıda belirtilen savların üçünde de şikayet sunulması hem iktidarın hem de ona başvuranların çıkarları ortaktır. Mektuplarla, iktidar için 'efkar-i umumiye' hakkında bilgi ve meşruiyet eksikliği/ihtıyacının giderilmesi sağlanmakta, başvuranlar ise taleplerini iletmek için etkili bir kanal oluşmaktaydı.

Yukarıdaki noktalarda iktidar ve ona başvuranların, bu pratikten beklentileri ve menfaatlerinin birbirine yaklaşmasına rağmen, başka bir perspektiften birbirinden uzaklaşmaktadır. Buna göre vatandaşlar, müfettiş raporlarının tabiriyle 'şahsi menfaatlerini' temin etmek için iktidarın korkuları, kaygıları ve hatta onun dilini[11] kullanıp Necmi Erdoğan'ın ifadesiyle 'devleti idare' edebilmektedirler.[12]

Mektupların tasnif ve muhteva sorunları ve kaynak olarak muhtemel kullanımları

Tasnif ve muhteva sorunları

İhbar, şikayet, dilek. Mektupları tanımlamak için bazı kelime/terimler kullanılır. CHP, bu tür mektupları içeren arşivdeki dosyaları gerek 'Halkevleri'yle ilgili', gerekse 'Seçimlerle ilgili Şikayet ve Dilek mektupları' olarak tanımlamaktadır. Bazen yazarları da mektubun ilk satırında 'şikayetimdir', 'dileğimdir' ya da mektubun sonunda 'ihbar ediyorum' yazıp kendi tanımlarını sunmaktadır. Bu makalede CHP'nin tanımlarının (şikayet, dilek, istek) kullanılmasına rağmen unutulmamalıdır ki mektuplar hem içeriğine bakıldığında hem de yazarın amaçları dikkatle incelendiğinde kullanılan 'dilek', 'şikayet' gibi tanımların çok sınırlı olduğu anlaşılır. Bir mektup her üç tanımın da özelliklerini kapsayabilir. Hem bir kişi hakkında ihbar, hem bir kişi ya da bir du-

11 Akın, Yiğit, "Fazilet değil vazife istiyoruz: Erken Cumhuriyet Dönemi sosyal tarihçiliğinde dilekçeler", *Toplum ve Bilim*, S. 99, (Kış 2003/2004), s. 118-9.

12 Necmi Erdoğan, "Devleti 'İdare Etmek': Maduniyet ve Düzenbazlık", *Toplum ve Bilim*, No. 83, (2000).

rumdan şikayet, hem de bir ya da daha çok dilek içerebilir. Halkevinde vukubulan bir yolsuzluktan şikayet eden; ancak açıkça bir kişiyi suçlamadan yazılan bir mektupta iktidar Partisi kolaylıkla Halkevi başkanının başarısızlığını okuyabilmektedir. Yazarın da böyle bir hedefi olmadığı kolayca ispat edilemez. Kısacacı kullanılan terimler mektupların bize anlatabildiklerinin sadece bir kısmına işaret edebilir.

Aynı şekilde muhtevasına bakıldığında bu mektuplar bir çok açıdan değerlendirilip okunabilir. Kısacası mektuplar bir çok sorunlardan söz edebilir ve hangi sorunları ele alacağına CHP okuyucusundan sonra gelen ikinci okuyucu ('biz', 'tarihçi') karar vermektedir. Mektupların da bize fısıldayıp söylebildikleri araştırmanın çerçevelendirilmesine (contextualization) bağlıdır. Mesela araştırmanın perspektifi küçük bir topluma (köy, kasaba) odaklanıp daha çok 'mikro' aşamasına yaklaşabilmektedir. Böyle bir perspektifte aynı toplumda üretilen kaynaklar (yerel gazete, anı, sözlü kaynaklar) mektuplarla beraber kullanılabilmektedir. Böylece mektupların üretildiği toplum aynı zamanda araştırmanın konusu olduğu için mektuplar, az da olmasına rağmen, üretildiği çerçeveye kolayca konumlandırılabilmek ve anlamdırılabilmektedir. Aksi takdirde, yani 'makro' düzeyine yaklaşınca, mektupların üretildiği toplumsal çerçeve araştırmanın perspektifinden uzaklaştığında mektupların konteksti sınırlı kalabilmek ve tarihçi söz edebildiklerinden kısmen faydalanabilmektedir. Dolayısıyla mektupların yüksek miktarda kullanılması tavsiye edilmektedir.[13]

Aşağıda, bu gibi şikayet mektupları ve ilgililerin tepkilerini aktaran bazı mektup örnekleri verilmiştir. Bu mektuplardaki yazım ve imla hatalarına müdahale edilmemiş, sadece bir yerde köşeli parantez içinde bir harf eklemesi yapılmıştır.

---

[13] 'Makro' perspektifin örnekleri: M. Metinsoy, *Wars Outside the War: The Social impact of the Second World War on Turkey*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, (2004) ve N. Nacar, *Working Class in Turkey During the World War II Period: Between social Politics and Everyday Experience*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, (2004). Başka bir örnek: Cengiz Kırlı, *The Struggle over Space: Coffeehouses of Ottoman İstanbul*, Doktora Tezi, State University of New York, (2000).

[14] Mektupların yazım hatalarına müdahale edilmemiştir. [13] 'Makro' perspektifin örnekleri: M. Metinsoy, *Wars Outside the War: The Social impact of the Second World War on Turkey*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, (2004) ve N. Nacar, *Working Class in Turkey During the World War II Period: Between social Politics and Everyday Experience*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, (2004). Başka bir örnek: Cengiz Kırlı, *The Struggle over Space: Coffeehouses of Ottoman İstanbul*, Doktora Tezi, State University of New York, (2000).

[14] Mektupların yazım hatalarına müdahale edilmemiştir. [13] 'Makro' perspektifin örnekleri: M. Metinsoy, *Wars Outside the War: The Social impact of the Second World War on Turkey*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, (2004) ve N. Nacar, *Working Class in Turkey During the World War II Period: Between social Politics and Everyday Experience*, Master Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, (2004). Başka bir örnek: Cengiz Kırlı, *The Struggle over Space: Coffeehouses of Ottoman İstanbul*, Doktora Tezi, State University of New York, (2000).

Mektuplardan birkaç örnek[14]

İhbar (Denunciation)

CHP Genel başkan vekiline
Ankara

Korkudeli kazası eczacısı 3-4 senedenberi halkevin de yatmakta. parti başkanlığı odasının yanındaki oda olan odasına karı ve oğlan getirerek bu mukaddes yeri kerhaneye çevirmişti. Güya geç vakit getirirse kimse görmez zanediliyur amma herkes işin farkındadır. Şifahi müteaddit şikayetlerimizi dinlemeyurlar yazılı makamınızada şikayet edildiği duyuldu fakat yine bir şey çıkmadı. Halkevinin odununu sobasını gazını hatta odacılarını herşeyi kullanıyur. Üstelik halkevi salonunda kendisine müşteri bulmak için bijamalarla dolaşır pis şakalar yapar. Halkevine şimdi aklı başında namuslu bir adam gidemeyur abdastaneler (31) çekme yeri olmuştur.

Hiç kimsenin yatmasına tüzük müsait olmadığı halde acaba eczacı Basri Önügörenin CH Partisin de ve Halkevinde senelerdir yatmasına ve türlü ahlaksızlık yapmasına neden müsaade ediliyur. Makamınızdan gelen yazı üzerine parti müfettişi şüyle yarım ağızla çıkarımız demişsede kati süylemedi deye çıkarmadılar. Burayı ne bilecektir deyede onu atlattılar. Halkevine odun ve gaz şuradan buradan dilenerek tedarik ediliyor. Bunu da eczacı ahlaksızlığına kullansın. Badema halk birşey vermeyecektir eğer siz bu herifi çıkaramayacaksanız biz halk birgün hücüm ederek hem o binayı yıkacağız hem de namussuz eczacıyı oradan atacağız. Madem tüzüğe uyulmayacakta niçin yaptınız. Ziraat bankası müdürü aptullah namussuz da halkevine huvardalığa gidiyor. Artık yeter. Ya kapatınız yahut ta ne yapacaksanız yapıp burayı temizleyiniz. Çocuklarımızda ahlaksızlıktan kurtulsun. Tüzüğe muhalif bu yatmak işine neden müsamaha ediliyor. Şiddetli ve kati emirlerinizi CHPartimiz namına partimizin şerefi namına rica ediyorz, bütün halk emirlerinizi bekleyuruz.

Korkudeli aşağı Pazar mahallesinden
Hüseyin ekiz

Ve Müfettişin Cevabı

[14] Mektupların yazım hatalarına müdahale edilmemiştir.

CHP
Antalya Bölgesi
Müfettişliği
Sayı: 7
11/2/947

C.H.P. Genel Sekreterlik yüksek katına

3/Şubat/947 tarih ve 8/97017 sayılı yazınız cevabıdır:

1- Korkudeli halk evinin bir odasında yatmakta olan eczacı Basri Öner gören odayı boşaltmıştır. Halen halk evinde kimse yatmamaktadır.

2- Şikayete konu olan hadisenin ve dedikoduların mahiyetleri ve sebepleri:

Korkudeli belediyesi ilçede bir eczahana tesisi için yaptığı araştırmalar sonunda eczacı Basri Öner gören atlı askerlikten malulen emekliy[e] ayrılmış bir şahısla 1942 yılı içinde anlaşıyor. Bu anlaşmanın hadisemizle ilgili maddesi gereğince belediye, kira bedeli eczacıya ait olmak şartiyle, bir mesken temin etmek vecibesini yükleniyor. Belediye memleketteki bina ve mesken buhranı yüzünden mehkemedden aldığı ilamla tahliye ettirip yerleştiği binanın bir odasını eczacı Basriye ayırıyor. Ve bu suretle bekar olan bu zatın mesken ihtiyacını temin ediyor. Eczacı icar bedeli vermekten, belediyede müstakil ev aramak külfetinden kurtulduğu için her iki tarafta bu durumdan memnun. Fakat mahkemenin hükmü temyiz tetkikatı sonunda bozuluyor. Ve bozma kararına uylarak yapılan duruşmalar sonunda belediye davayı kesin olarak kaybediyor ve bilnetice 1945 yılı sonlarında binayı boşaltıp müdaaleyli olan müstecize teslim zorunda kalıyor. Bu suretle binasız kalan belediye, memleketteki bina buhranı yüzünden kendisine ait olupta kaymakamların mesken ihtiyacında kullandığı binanın alt katına taşınıyor. Üst katta kaymakam oturuyor. Meydanda kalan eczacı Basriye derhal ev bulunup çıkarılmak şartiyle halk evinin boş bir odasına yerleştiriyor. Bir kaç gün için yapılan bu yerleştirme 1946 yılının ilk aylarında yapılmış 10/2/946 ya kadar uzayıp gitmiş.

Aralık ayında Korkudeline gittiğim zaman bu hadisenin şahidi olmuştum. Usulsüz ve uygunsuz bulduğum bu işgale derhal son vermelerini arkadaşlardan rica etmiştim. O zaman, partili arkadaşlarından bulunan belediye başkanı durumdaki hususiyeti ve mesken buhranın ıztıraplarını anlattıktan sonra eczacı Basri ile yapılan dört senelik mukavelenin 18/Şubat/947 tarihinde sona ereceğini ve mukaveleyi şartlar dairesinde temdit etmiyeceklerinden meselenin kendiliğinden halledileceğini ve binaenaleyh bir buçuk ay daha işin idare edilmesinin belediye için faydalı olacağını söylemiş ve bende kendilerine bu durumun 1.5 ay beklemeğe tahammülü olmadığım tahliyesi esbabını araştır-

malarını kendisinden ve diğer partili arkadaşlardan rica etmiştim. Son yazınız üzerine 10/2/947 de Korkudeline gittim ve eski durumun değişmemiş olduğunu gördüm. Arkadaşlara hareket tarzlarının yanlışlığını münasip lisanla anlattıktan sonra yeni tayin olunan kaymakamın henüz gelmediğini ve bir ayda izinli olduğunu ve bu suretle Şubat ayının sonuna kadar boş kalacak olan Kaymakama ayrılmış üst kattan bir odanın eczacıya verilmesini rica ettim. Ve Elmalıya geçtim. Dönüşte halk evinin işgal olunan odasının boşaltılmış olduğunu sevinçle gördüm.

Yüksek katınıza şikayette bulunan Hüseyin Ekiz bir sene evvel Mersinde ve halende Alanyada orman mesahe memuru imiş. Ağostos ve Temmuz aylarında ve birde Ocak 947 de izinli olarak Korkudelinde bulunmuş ve vazifesi başına dönmüş. Bu sebeple kendisini bulup konuşamadım. Partili arkadaşlardan ve idareci arkadaşlarla adliyecilerden yaptığım tahkikata ve soruşturmalara göre eczacı Basri Geçimsiz, sinirli ve gayri tabii bir zatmış. Bekar olması ve sık sık antalyaya gidip gelmesi kötü dedikodulara az çok konu oluyormuş. Fakat bu söylentiler nihayet bir dedikodu hududunu açmış deyilmiş. Halk evi binası içinde yapıldığı iddiaları yersiz ve hakikata aykırı imiş. Hulasa esas dedikodunun dahi çok mubalağa ile ifade edilmiş olduğunu söylediler.

Saygılarımla.
CHP Antalya bölge
Müfettişi
Manisa Millet Vekili
Feyzullah Uslu[15]

İmzasız bir şikayet

26 Şubat 1942
Halk evimidir, yoksa........ ve, Yoksa ....
Sayın bayım,

Tiyatroyu severim. Ancak tiyatroyu. Yoksa şehre aylardan beri rezalet, hayasızlık, ahlaksızlık ve bütün bunların doğuracağı afetleri saçan (affınıza mağruren) orospu ve serseri güruhunu değil

Kısa fasılalarla üçüncü ziyaretini yapan bu sözde tiyatrocular bu defada meyhanelerde kafayı tütsülediten sonra şişede kalan rakılarını henüz 13-14 yaşında bulunan ve tamamen çıplak denecek derecede sahneye çıkarılan bir genç kızın karşısında içmek üzere memleketin gençliğini zehirleyen propagan-

14 Mektupların yazım hatalarına müdahale edilmemiştir.

dalarile kandırmaya çalıştıklarını vazifeme gidüp gelirken istihbar ettim ve bu suretle kanım beynime sıçrayarak yüksek ve mes'ul makamınıza müracaata karar verdim.

1 – salonlarında orospu oynatup memleketin sarhoşlarını Zamparalarını en bayağı bir şekilde eğlendirmek halk evlerinin gayesimidir?

2 – yalnız isimleri mevcut olan başda temsil, tarih Edebiyatü sosyal yardım, köycülük ve bunun gibi bir çok şubelerin faaliyetine hasr edilmesi lazım [[16]] bu guruhun hayvani zevklerine mel'ce oluyor demektir.

Hatta bu seferki gelişlerinde yine bu gibi gençlerin ve şahısların komusyon verimsarlığı ile meydana geldiğini Parti binasının yanında ismini eyice öğrenemediğim bir lokantacı veyahut tatlıcı olan bu genç 13-14 yaşındaki kızda dahil olmak üzere Adapazarına gelmelerini ve buhusus için yüzlerce lira sarfettiğini halkevi binasını kendisinin temin ettiğini bu işde büyük rolu olduğunu iftiharla söylediğine şahit oldum.

Sayın bayım,

Buradaki particilerden daha nafiz tabii ki fazla mes'ul olduğunuza göre zatıalilerinizden şunları öğrenmek istiyorum bütün bu hayasızlıklara tahammül edebilek için partinin ne menfaatı vardır? (esasen onuda fazla elektrik sarfiyatına vermiyor mu?)

Bir kolu Londralara kadar uzamış olan halkevlerimizin buradaki şubesinin verimi bumu olacaktır?

22 Şubat 1942 de büyük merasim yapacak olan halkevlerimiz böyle göbek havaları ile mi halkı irşad edecektir?

Ve nihayet 30 bin nufuzlu bir şehrin gençliğini böyle pespaye kadınlar yüzünden birbirine sokmak partinin otorite ve umdelerile ne derece kabil teliftir?...

En seri kararlarınızla bu rezaletlerin önüne geçilmesi içün tahkikatta bulunmanızı saygılarımla rica ederim.

BİR SUBAY VE AİLESİ[17]

Bir Dilek

Kayseri 21.8.1940. CHP Genel Sekreterliği yüksek katına. Bendeniz Romanya muhacirlerindenim on sekiz yaşında kız çocuğuyum iki sene evvel tür-

15 **BCA CHP**, 490.1/824.257.1. 19 Şubat 1947.
16 Bir satır okunamıyor.
17 **BCA CHP**, 490.1/839.316.1.

kiyaya geldik Kayser'de iskan edildik sekiz nufus aile sahibiyim dört kardeşim okutuyorum ihtiyar babam ve annem vardır onların hepsini ben geçindiriyorum bir sene evvel kayseri Halkevi kütüphane memurluguna tayin edildim ve otuz lira ücret alırdım bir sene zarfında vazifemden hiç bir zaman ayrılmadığım gibi her gece saat on bire kadar çalışırdım geçen gün hasta oldum Halkevi katibinden iki gün izin aldım ve iki gün tedaviden sonra vazifeme devam edeceğim zaman Halkevi reisi vazifeme nihayet verdi halbuki halkevi katibi bana izin verdi halkevi reisi haftada bir gün daireye geldiği için tabi halkevi katibinden izin istemeye mecbur oldum şimdi sekiz nufuslu ailemiz perişan bir halde retettiler onun için siz büyüklerimize derdimi anlatmayı kendime bir vazife buldum genç kız oldugum için başka yerlerde çalışamayorum sonra kayseriye iskan edildiğimiz için başka memleketlere gedemeyiz Bu hususta yine yerime geçmem için delaletinizi bekler ellerinizden öperim. Kayseri Eski halkevi kütüphane memuru. Romanya muhacirlerinden. Zatiye tunguç[18]

Ve CHP Genel Sekreteri'nin tepkisi

CHP Genel Sekreterliği
No: 5/27515 Ankara: 19/9/940
Halkevi reisliğine Kayseri

Halkevi kütüphane memuru iken vazifesine niyahet verilen Zatiye Tunguç'tan bir mektup aldım. Halkevleri idare ve teşkilat talimatnamesinin madde 43 (İ) fıkrasına göre, memur tayini, tecziyesi ve ya işten çıkarılması, İdare Heyetinize ait bir keyfiyettir. Yalnız fakir ve kalabalık bir ailenin geçiminden ağır vazifeleri olduğu ve sadakatle çalıştığını ifade eden bu kızcağızın, fevkalade mahzur yoksa Halkevi vazifesine avdetini kolaylaştırmanızı; değilse kendisine dışardan münasip bir iş temini tavassutunda bulunmanızı, iyilik sever duygularınızdan beklerim. Hem bu suretle de, Halkevleri'nın güvenilir ve hizmetinde bulunanları korur bir müessese olduğu fikri, muhite telkin edilmiştir.

CHP Genel Sekreteri
Erzurum mebusu
Dr. A. F. Tuzer

18 **BCA CHP**, 490.1/338.311.1.

Özet: Bu yazı, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği'ne 1932-1951 yılları arasında Halkevleri'yle ilgili olarak gönderilmiş şikayet ve dilek mektuplarını tanıtmayı amaçlamaktadır. Bu hedefe yönelik olarak iki yüzü aşkın mektup incelenmiştir. Genel olarak şikayet yazma pratiğine, bu pratiğin gönderici ile alıcı için işlevlerine ve bu mektupların dönemin tarihine ilişkin kaynaklar olarak önemine temas edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Dilek ve şikayet mektupları, Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi, dilek sistemi.

Abstract: This article aims to present petitions and letters of complaint regarding the People's Houses that were sent to the Secretary General of the Republican People's Party between the years 1932 and 1951. More than 200 letters have been studied for this purpose. The practice of writing complaint letters in general, the functions of this practice for the sender and the addressee, and the importance of those letters as sources regarding the history of that period have been touched upon and discussed.

Keywords: Petitions and letters of complaint, People's Houses, Republican People's Party, system of petitions.

Vesikalı Yakın Dönem Tarihimiz Başbakan'a Bir Mektup: Demokrat Parti ve Sol

Özgür GÖKMEN*

Ben 1946 yılından beri Demokrat Parti'ye karşı olan bir kişiyim, hatta 4 Aralık 1945 günü TAN gazetesinin yıkılma olayında Celâl Bayar ve arkadaşlarının Demokratik Cephe'yi terkettikleri ve 16 Aralık 1946 günü Sol Parti, Sendikalar ve Basının kapatılması rastlantısında Meclis'te Şükrü Sökmensüer'in Demokrat liderlerini sol'la işbirliği ile suçlamasına Celâl Bayar'ın kendisine yaraşır ciddiyette yanıt vermedense Mareşal Fevzi Çakmak, Atatürk'ün iç ve dış işleri bakanları Cami Baykurt ve Tevfik Rüştü için "Birçok serserilerin mektuplarını getirmiş okuyorlar" şeklinde haykırdığını hiç bir zaman unutmadım. Oysa 1945'de D.P. kurucuları ve Sol, Milli Şef Dikta rejimine karşı "Demokratik Cephe"yi beraberce kurmuşlardı.[1]

Rasih Nuri İleri, 1986

Dönemin canlı tanığı TKP'li Rasih Nuri İleri'nin hafızasına nakşolmuş Celâl Bayar'a ait yukarıdaki sözler, 1945 sonrasında Demokrat Parti (DP) önderliğinde gelişen popülist muhalefet unsurlarından birisinin, solun, DP tarafından rejime feda edilmiş olduğunun teyit edilmesinden ibarettir.

Burada amacım, T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan, DP ile sol ilişkisi çerçevesinde okunabilecek iki evrakı yakın dönem tarihimizle ilgilenenlerin dikkatine sunmaktan ibaret. Bunlar üzerinden, DP'nin ilk iki hükümet programının ilgili bölümlerini de aktararak, bu sıkıntılı ilişkiye değineceğim. Okuruyla buluşturmak istediğim ilk evrak, DP'nin kuruluşu öncesinde İçişleri Bakanı Hilmi Uran tarafından Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na sunulan

* Leiden Üniversitesi, Türkiye Çalışmaları Bölümü

1 Rasih Nuri İleri, *27 Mayıs Menderes'in Dramı*, 3. basım (İstanbul: Yalçın Yayınları, 1986), s. 10.

4 Haziran 1945 tarihli bir polis raporudur. İkincisi ise, DP iktidarının ilk yıllarında Başbakan Adnan Menderes'e, Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) kurucusu ve Genel Sekreteri Esat Adil Müstecabî (Müstecablıoğlu) tarafından 14 Haziran 1952 tarihinde yazılmış bir mektup.

Dönemin gelişmelerini hatırlayarak başlayalım. Millî Şef İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 günü TBMM'nin açılışı vesilesiyle söylediği nutuk, 18 Temmuz 1945 günü kurulan Millî Kalkınma Partisi'nin[2] rejimin muhalefet partisi arayışına cevap vermediğinin işareti olur: "Bizim tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardı. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir."[3] Oysa İkinci Dünya Savaşı'nda kurulu düzen hâlihazırda bozulmuştur.[4] Artık bir muhalefetin gelişmesi, örgütlenmesi için iktidarın teşvikine lüzum yoktur. Sırasıyla 1940, 1942 ve 1945 yıllarında çıkarılan Milli Korunma, Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri ve Çiftçiyi Topraklandırma kanunları, mevcut iktidar bloğunu teşkil eden ittifakı zayıflatmış; Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içinde muhalif bir grup, yeni bir iktidar bloğu arayışıyla temayüz etmeye başlamıştır.

1945'in yaz ayları, basında yer alan yeni parti haberleriyle geçer. CHP içindeki muhalif grup Dörtlü Takrir olarak bilinen siyasi manifestolarını 7 Haziran 1945'te CHP Meclis Grubu Başkanlığı'na sunar. Takrir, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabul edildiği günün hemen ertesinde, 12 Haziran 1945'te, tartışılır ve reddedilir. Basında yeni bir partinin kurulacağına dair haberler artar. Menderes, Köprülü ve Karaosmanoğlu gibi CHP'liler, *Vatan* ve *Tan* gibi karşıt görüşlü gazetelerde CHP'yi eleştirmeye başlarlar. Başbakan Saraçoğlu, bu gelişme karşısında tepkisini "siyasi görüşleri farklı sandığımız bu iki gazete muhalefette birleşti," diyerek gösterir.[5] CHP içindeki muhalifler, Dörtlü Takrir'i sunduktan yedi ay sonra kendi siyasi partilerini kuracaklardır.

Dörtlü Takrir'in verilmesinden birkaç gün önce yeni bir parti teşebbüsüne yönelik yapılan bir toplantıya dair Başbakan Saraçoğlu'na sunulan, Emniyet Genel Müdürlüğü, Önemli İşler Müdüriyet Kalemi mührünü taşıyan ilk evrakı[6] imla hatalarına müdahale etmeden aşağıda aktarıyorum.

---

2 *Türkiye'de Siyasi Dernekler II* (Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları, 1950), s. 105–125.

3 *Ayın Tarihi* 144, Kasım 1945, s. 16–25'ten aktaran Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945–1971* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976), s. 15.

4 Zafer Toprak, "Türkiye'de Muhalefetin Doğuşu: II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu", *Toplumsal Tarih* 121 (2004), s. 70–75; burada s. 74.

5 Ahmad ve Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi,* s. 14–15; *Ayın Tarihi* 142, Eylül 1945, s. 22–27.

6 "Tevfik Rüştü Aras, Adnan Adıvar, M. Zekeriya Sertel, Sabahattin Celâl ve Esat Adil'in ikinci bir parti kurmak üzere toplantı yaptıkları", T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri, Tarih: 4/6/1945, Dosya: 7964, Fon Kodu: 30.10, Yer No: 79.524.18.

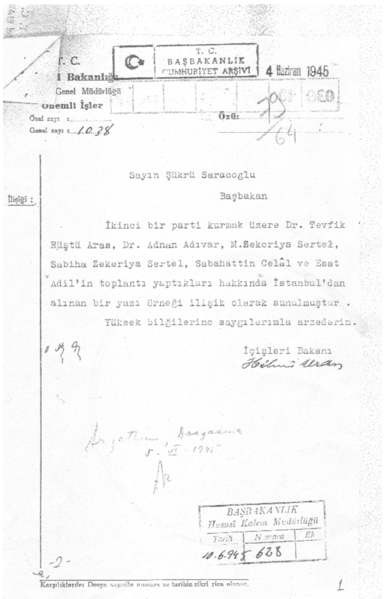
T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ
4 Haziran 1945
Genel sayı: 1038
Sayın Şükrü Saracoglu
Başbakan
İkinci bir parti kurmak üzere Dr. Tevfik Rüştü Aras, Dr. Adnan Adıvar, M.Zekeriya Sertel, Sabiha Zekeriya Sertel, Sabahattin Celâl ve Esat Adil'in toplantı yaptıkları hakkında İstanbul'dan alınan bir yazı örneği ilişik olarak sunulmuştur.
Yüksek bilgilerinize saygılarımla arzederim.
İçişleri Bakanı
BAŞBAKANLIK
Hususî Kalem Müdürlüğü
Tarih Numara Ek
10.6.945 628

T. C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI
Emniyet Genel Müdürlüğü
Önemli İşler

Özel sayı:
Genel sayı: 1038

4 Haziran 1945
Özü:

Sayın Şükrü Saracoglu
Başbakan
İkinci bir parti kurmak üzere Dr. Tevfik Rüştü Aras, Dr. Adnan Adıvar, M. Zekeriya Sertel, Sabiha Zekeriya Sertel, Sabahattin Celâl ve Esat Adil'in toplantı yaptıkları hakkında İstanbul'dan alınan bir yazı örneği ilişik olarak sunulmuştur.
Yüksek bilğilerinize saygılarımla arzederim.

İçişleri Bakanı
İmza [Hilmi Uran]

BAŞBAKANLIK
Hususî Kalem Müdürlüğü
Tarih 10.6.945
Numara 628
Ek

ÖRNEK
Birkaç günden beri bazı gazeteler tarafından kurulacağı haber verilen Demokrat partisi hakkında şu malumatı aldık:
Bu partinin müteşebbis ve kurucularının son haftalar içinde (Tan) matbaasında sürekli toplantılar yaparak partinin program ve esaslarını hazırladıkları ve bu toplantıda Dr. Tevfik Rüştü Aras, Dr. Adnan Adıvar, M. Zekeriya, Sabiha Zekeriya Sertel, Sabahattin Celâl, Esat Adil ile isimleri öğrenilememiş olan bazı zevatın iştirâk ettikleri haber verilmektedir.

Dört beş gün evvelki toplantıdan sonra bu zatların Tan matbaasından otomobillere binerek Park Oteline gittikleri ve birlikte yemek yedikleri bildirilmektedir.
Tan Muharrirlerinden ve Anadolu Ajansı memurlarından (Hikmet Bil)in almış olduğu bir gazete imtiyazını Parti adına kullanacakları ve Tan Matbaasında ikinci bir gazete neşredecekleri de öğrenilmiştir. Diğer taraftan eski Yarın gazetesi sahibi Arif Oruç'un da günlük bir gazete çıkarmak için Tasvir Matbaasından izahat istediği haber alınmıştır. Bu konular etrafında tamamlayıcı bilği alındığında arzedilecektir.
Aslının aynıdır
4/6/945
İmza [Okunmuyor]
Mühür [İÇİŞ. B. EMNİYET G. MÜDÜRLÜĞÜ ÖNEMLİ İŞLER MD. KALEMİ]

Takip altına alınan parti teşebbüsünün DP değil, o dönem Cami Baykut önderliğinde kurulması tasarlanan sosyalist parti ya da Türkiye Komünist Partisi'nin kuruculuk iddiasında bulunduğu "İleri Demokrat Cephe" olduğu da düşünülebilir. 1945'teki bu üç muhtemel teşebbüsün birbirinden ne denli bağımsız ve ayrı olduğunu bir yana koyalım. Meselemiz açısından önemli olan, polis raporunda partinin DP olarak anılması ve henüz kurulmamış bir partinin "kurucuları"ndan isimleriyle bahsediliyor olmasıdır.[7]

Çağlar Keyder, Dörtlü Takrir'i verenlerce kurulacak DP'nin söyleminde seçkinler ile kitleler arasında bir mücadele çerçevesinde kullanılacak terimlerin seziliyor olmasını muhalefetin popülist niteliği ile izah ediyor. CHP'nin temsil ettiği bürokrat–burjuva bloğu tek parti döneminde halk üzerinde siyasi bir hâkimiyet kurmuş, toplumu ezmiş ve iktisaden sömürmüştür. DP buna karşı evrensel iktisadi ve dini özgürlük ilkelerine müracaat eder.[8] Bunlara siyasi özgürlük ilkeleri de eklenmeli. Zira halka/millete yapılan vurgunun (Halk için, halkla beraber! Yeter, söz milletindir!) yanı sıra oy hakkının kutsallığı da sürekli ön planda tutulmuştur. Reşat Kasaba, artık DP iktidarının pekiştiği yıllarda dahi DP önderliğinin oy hakkının kutsallığına yaptığı vurgunun yoğunluğuna işaret eder.[9]

---

7 İleri Demokrat Cephe ve Cami Baykut'un önderliğinde bir sosyalist parti teşebbüsü için Rasih Nuri İleri ve Abidin Nesimi'nin şu kitaplarda yer alan tanıklıklarına başvurulabilir: Atilla Akar, *Bir Kuşağın Son Temsilcileri: "Eski Tüfek" Sosyalistler* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989); Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910–1960)* (Ankara, 1967); M. Şehmus Güzel, *Türk Usulü Demokrasi* (Ankara: Doruk, 1997). Ayrıca, Rasih Nuri İleri, *T.K.P. Gerçeği ve Bilimsellik: Quo Vadis İbrahim Topçuoğlu* (İstanbul: Anadolu Yayınları, 1976); Abidin Nesimi, *Yılların İçinden* (İstanbul: Gözlem, 1977) ve Abidin Nesimi, *Türkiye Komünist Partisinde Anılar ve Değerlendirmeler 1 (1909–1949)* (İstanbul: Promete Yayınları, 1979).

8 Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), s. 170.

9 Reşat Kasaba, "Populism and Democracy in Turkey, 1946–1961", Ellis Goldberg, Reşat Kasaba ve Joel Migdal, derleyenler, *Rules and Rights in the Middle East: Democracy, Law, and Society* içinde (Seattle, Londra: University of Washington Press, 1993), s. 43–68.

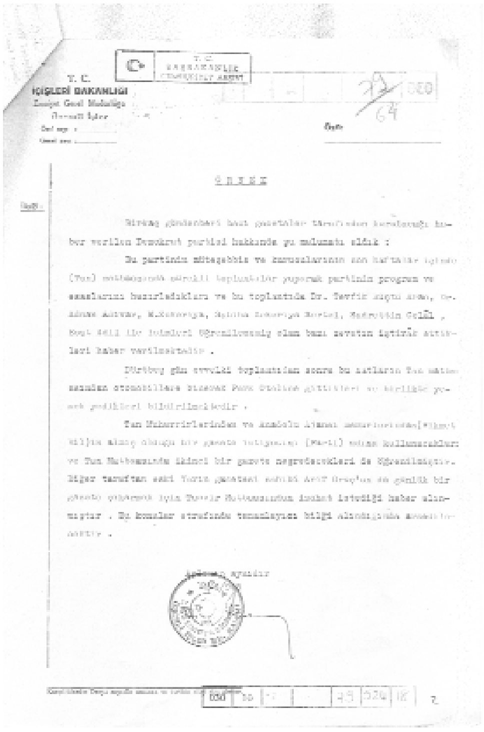
T. C.
İÇİŞLERİ BAKANLIĞI

1946'da DP adına Afyon milletvekili seçilen emekli General Sadık Aldoğan'ın *Halk Hâkimiyeti ve Politika Hürriyeti*[10] başlıklı risalesi de, "halkçı" CHP'ye karşı "hakiki" halk hâkimiyetini ve o güne dek mahrum kalınan siyaset yapma özgürlüğünü DP namına izah eden önemli metinlerden biri olarak hatırlanmalı. Halkın hâkimiyeti ve cumhuriyetin esasları bu memlekette iyice anlaşılmamıştır. Halkın hâkimiyeti yerine bir şahsın ve çevresindeki "muayyen ve mahdut bir zümre"nin hâkimiyeti kaim olmuş; cumhuriyet esasları "nazariye"de kalmış, "fiiliyat"ta hükümdarlık devrindeki adet ve usuller tatbik edilmiştir (s. 3). Oysa vatandaşın hâkimiyet hakkı, en mukaddes haktır (s. 7).[11]

Ne var ki, savunulan özgürlüklerin içeriği bir sınıf eğilimini dolaysız olarak açığa çıkaracak nitelikte değildir. DP'nin örgütlediği muhalefet, sınıf temelli bir muhalefet değildir. Kitleleri harekete geçiren, iktidar bloğunun eski üyeleridir. Popülist zaferden en büyük kazanımı elde edecek olan bu harekete önderlik eden burjuvazi olacaktır. Bununla birlikte, toplumun belirli kesimleri bürokrasinin otoritesine karşı bu evrensel ilkeler çevresinde bir araya gelirler. Türkiye Komünist Partisi dahi DP'yi aktif bir biçimde destekler.[12] Toplumsal yönelimleri olan entelektüeller ve toplumsal gelişme taraftarı solcular DP'nin yanındadır. Bir kısmı partinin içinde de yer alır ve solla ilişkileri olduğu dönemde kazanmış oldukları örgütsel ve propagandif maharetlerini partinin hizmetine sunarlar.[13]

Bu durum, DP'nin iktidara geldiği ilk günlerde dönemin solu içinde yer alanlarca da teyit edilecektir: "1945'den bugüne kadar demokrasi uğruna mü-

10 İstanbul: Kenan Matbaası, 1947.
11 Siyasi özgürlüğün ne olduğunu izah etme amacıyla yazıldığı söylenen risale, şu sözlerle son buluyor: "Cumhuriyetçi ruhu taşıyan bir demokrat, demokrat cumhuriyetteki vatandaş gibi kendi kendinin efendisi olan insandır." (s. 62) Sadık Aldoğan, kısa bir süre sonra DP önderliği ile anlaşmazlığa düşecek ve 1948 yılında Fevzi Çakmak ve Hikmet Bayur'la birlikte Millet Partisi'nin kurucularından biri olacaktır.
12 Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, s. 170.
13 Kemal Karpat, "The Turkish Left", *The Journal of Contemporary History* 1:2 (1966), s. 169–86.

cadelede sosyalistler fikir, demokratlar ise aksiyon önderliğini yürüttüler. Daha oldukça uzun ömürlü bir merhalede bu fikir ve aksiyon beraberliği devam edecektir."[14] Bunları yazan Esat Adil, DP'nin iktidara gelişinin demokratik bir gelişme olabilmesinin, ancak, "iktidar vasıtası olan demokrasi merdiveninin basamaklarına çifter nöbetçi dikilmemesi ve siyasî hürriyetlere kement atılmaması" kaydıyla gerçekleşebileceğini söylemeyi de ihmal etmez. Solun bu beklentileri gerçekleşmeyecektir.

DP önderliğinin solla işbirliği, dönemin tanıklarınca da dile getirilir. Bizzat TSP kurucusu Esat Adil'e DP'ye katılması için arkadaşı Sıtkı Yırcalı aracılığıyla teklif götürülür, "uzun süre çok büyük hoşamediler" yapılır.[15]

Serteller'in *Görüşler* dergisinin DP'nin kuruluşundan çok kısa bir süre önce yayımlanması, rejim için bardağı taşıran son damla olacaktır. CHP tarafından malumun ilâmı olarak algılanan yayın, sol ile DP önderliği arasındaki ilişkinin ispatı olarak görülür. Derginin ilk ve tek sayısının kapağında, "mecmuamıza yazı yardımlarını vadedenler" başlığı ile ilk altısı fotoğraflarıyla birlikte olmak üzere 21 imzaya yer verilmiştir. Bunlar içinde Dörtlü Takrir'e imza verenler kadar, yukarıdaki polis raporunda isimleri geçen solcular da vardır: Celâl Bayar, Tevfik Rüştü Aras, Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Cami Baykurt, Sabiha Sertel, M. Zekeriya Sertel, E. A. Müstecaplıoğlu, vs.[16]

Derginin yayımlanmasından üç gün sonra yakın dönem tarihimize Tan Olayı olarak geçen baskın yaşanır. Ortak muhalefet cephesi bertaraf edilir. *Görüşler*'in kapağında isimleri yer alan müstakbel Demokratlar bunu, dolayısıyla sol ile ortak bir muhalefet cephesi içinde yer aldıklarını, tekzip ederler. Adnan Menderes, baskının CHP ve hükümet tarafından kışkırtıldığını söyleyenler arasındadır.[17]

DP nihayet 7 Ocak 1946'da kurulur.[18] Aynı yılın Mayıs ve Haziran aylarında kurulan iki sosyalist parti, TSP ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP), DP henüz bir yaşını doldurmadan 16 Aralık 1946'da Örfi İdare tarafından kapatılacaktır. Bu partilerin kapatılmasını DP adına eleştiren, DP hükümetlerinde Çalışma ve Devlet bakanlıkları ve Başbakan Yardımcılığı yapacak olan Samet Ağaoğlu olur.[19] CHP Ocak 1947'de, sol ile DP arasındaki iliş-

14 Esat Adil Müstecabi, "Bu, Demokratik bir Gelişme Başlangıcı Olabilir Ancak", *Gerçek*, 17 Mayıs 1950, s. 1. TSP'nin yayın organı olan *Gerçek* gazetesi üç ayrı dönemde, 7–25 Temmuz 1946, 15 Şubat–24 Mayıs 1950 ve 27 Eylül–19 Aralık 1950, sırasıyla günlük, haftalık ve tekrar günlük olarak yayımlanmıştır.

15 Bu tanıklıklar için, Orhan Müstecabi ve Metin Erksan'la yapılan 1997 tarihli görüşmelere bakılmalı. Cafer Vayni, *Türk Düşünce Tarihinde Gerçek Gazetesi* içinde, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Bölümü, 1998, s. 169–70 ve 182.

16 *Görüşler*. Haftalık Siyasi Mecmua, 1 Aralık 1945.

17 Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi* (İstanbul, tarihsiz), s. 107.

18 *Türkiye'de Siyasi Dernekler II*, s. 145–182.

19 "Fikirler baskı ya da cebirle değil, fikirlerle ezilebilir", *Başkent*, 17 Aralık 1947.

kiyi sergileyerek DP aleyhinde kullanmak için meseleyi parlamentoya taşır. Giresun milletvekili Ahmed Ulus'un, "komünist tahrikleri"nden dolayı Sıkıyönetim Komutanlığınca yapılan soruşturma hakkındaki sözlü sorusuna İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer cevap verir.[20] Türkiye'deki "komünist tahrikler"in bir şeceresini çıkaran bakan, TSP ve TSEKP'yi dışarıya hizmet etmekle, DP'yi de bu solla işbirliği yapmakla itham eder. Celâl Bayar, Rasih Nuri'nin unutamadığı sözleri bu oturumda sarf edecektir.[21]

Ahmet Ulus, Sökmensüer'in uzun açıklamalarının ardından, "Efendim, İçişleri Bakanı'nın izahatlarını dikkatle dinledim. Recep Peker Hükümeti'nin bu iş üzerinde hassasiyetle durmasından haz duydum," diyecek, "bu vesaikin matbuatta aynen neşredilmesini" rica edecektir. Giresun milletvekilinin ricası yerine getirilir. Sökmensüer'in hâlihazırda *Ayın Tarihi*'nde (Ocak 1947) ve *Doğu Büyük Ülkü Gazetesi* (Mart 1947) gibi dergilerde yayımlanan konuşması, CHP tarafından, *Komünistler; Mareşali ve Demokrat Parti'yi Kötü Maksatlarına Nasıl Âlet Etmek İstediler?..* başlığıyla bir propaganda malzemesi olarak da yayımlar.[22]

İhanetle itham edilen TSP, 14 Temmuz 1948 tarihinde aklanır. 1950 baharında yeniden teşekkül edeceği haber verilir:

> Türkiye Sosyalist Partisi faaliyete geçecek
>
> Kararı, Türk Sosyalistlerinin ilk Millî Kongresi verecek
>
> Cumhuriyet devrinin ilk sosyalist partisi olan Türkiye Sosyalist Partisi (T.S.P.) 16 Aralık 1946'da Sıkı Yönetim tarafından kapatılmıştı. İki yıl devam etmiş olan muhakeme sonunda T.S.P. ve mensupları hakkındaki iddia ve ithamlar varîd görülmemiş, İkinci Ağır Ceza Mahkemesi'nin verdiği beraat kararı, Yargıtayca da tasdik edilmiştir.
>
> Bu surette kanunun himayesinde bulunan ve hukukî mevcudiyetini tekrar iktisap etmiş olan T.S.P.nin yeniden faaliyete geçmesi mensupları tarafından lüzumlu ve zarurî görülmektedir.
>
> Nazariyede ilmî, politika ve programında millî esaslara dayanan T.S.P.nin Lideri Avukat Esat Adil Müstecabi'nin pek yakında resmî formaliteleri ikmal ederek bir Sosyalist kongresi tertipleyeceğini öğrenmiş bulunuyoruz.
>
> Türk sosyalistlerinin bu ilk millî kongresi T.S.P.'nin yeni faaliyet esasları hakkında kesin kararı verecektir.[23]

---

20 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: VIII, Toplantı: 1, Cilt: 4, Birleşim: 37, 29.1.1947 (Ankara: T.B.M.M. Basımevi, 1947), s. 66–76.

21 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, s. 72.

22 Ankara: Ulus Basımevi, 1947.

23 *Gerçek*, 1 Mart 1950, s. 1.

CHP, iktidarının son gününe dek, DP'yi sol üzerinden karalama teşebbüsüne devam edecektir. Bir örnek olarak, 1950 seçimlerden çok kısa bir süre önce *Ulus* gazetesinde, *Gerçek* gazetesi üzerinden Celâl Bayar'a çatan Peyami Safa'ya verilen cevaba bakalım:

> Peyami Safa Bey
>
> C.H.P. Bursa Milletvekili adayı ve ileri geri bütün İstanbul gazetelerinin bivei bâkiri Peyami Safa, *Gerçek*'in bir baş makalesini *Ulus*'da kıl-i kâl konusu yapmış, aklınca hem nalına hem mıhına vurmuştur.
>
> *Gerçek* örsünde Demokrat Parti başkanını çekiçlemek, C.H.P. mensubu için belki bir marifet sayılabilir. Fakat Celâl Bayar vesilesiyle Peyami Safa Bey'in bizim ideolojimizi tahrif etmesini, düpedüz sosyalist olan *Gerçek*'den ve onun başmuharririnden endişelere düşmesini oldukça mânâlı bulduk.
>
> Bu mümtaz burjuva muharriri, *Gerçek*'i "sosyalizmi son kertesine götüren ve her sütunundan Orak Çekiç gürültüsü gelen haftalık bir gazete..." diye vasıflandırıyor.
>
> Peyami Safa Bey'e kısaca şunu söylemek isteriz: Bizim Orak Çekicimiz yerli yapısıdır. Gürültüsü de bu milletin ıztıraplarının sütunlarımızdaki akislerinden ibarettir. Nazenin kulaklarınızın incinmesi bundandır.[24]

DP'nin 14 Mayıs 1950 tarihli seçim zaferini, burjuvazinin iktidara gelişi olarak değerlendiren[25] TSP, bundan kısa bir süre sonra, 20 Temmuz 1950'de tekrar faaliyete geçecektir. Fakat DP iktidarında kendilerini bekleyen, CHP iktidarı boyunca solun maruz kaldığı anlayıştan daha farklı değildir. Zira Demokratlar için solculuk, "memleketin aleyhine ve zararına çalışanların ajanı olma"kla eşanlamlıdır. Üstelik bu anlayış, tatbikatta açığa çıkmadan çok önce kâğıda dökülmüş, DP hükümet programlarına girmiştir. DP'nin sola karşı tavrı, ilk hükümet programı tartışmalarında şekillenir:

> Şimdi arkadaşlar, ırkçılık, sağcılık, solculuk meselesine geliyorum. [...] Solculuk meselesi; Bu meselede dikkat edecek olursanız, şimdiye kadar gelmiş ve geçmiş hükümetlerden çok daha katî ifadelerde bulunmuşuzdur. Hakikaten Halk Partisi hükümetleri solculukla mücadele etmek kararında olduklarını söyledikleri halde, solculukla mücadele ediyor gibi göründüğü halde, solculukla müessir bir mücadele yapılıp

24 "Peyami Safa Bey", *Gerçek*, 26 Nisan 1950, s. 3.
25 Hasan Tanrıkut, "Burjuvazi İktidarda", *Gerçek*, 24 Mayıs 1950, s. 2, 4.

> yapılmadığını hepiniz takdir edersiniz. Biz solculukla mücadele ederken asıl kanunî yollardan ayrılmayacağız. Solculuğun nereden başlayıp nerede bittiğini kati olarak tayin edecek kanunî kıstasları bulup ortaya koyacağız. Ta ki hâkimlerimiz bunu teşhiste tereddüde düşmesinler ve hükümlerini vermekte mütereddit olmasınlar.
> Adnan Menderes, burada kendisine "Aynı şeyi ırkçılık için de istiyorum; nerede başlıyor, nerede bitiyor?" diyen Sadri Maksudî Arsal'a, "Sayın hocam, müsterih olmanızı rica ederim. Irkçılığı biz solculuk gibi mutlaka mücadele edilip sökünden sökülüp atılması lâzım gelen bir mesele, bir cereyan olarak kabul ediyor değiliz," diye cevap vermişti.
> Nihayet ırkçılık, bir fikrin, hissin dalâleti olabilir. Fakat solculuk böyle değildir. Biz solculuğu bugün "Bu memleketin aleyhine ve zararına çalışan kuvvetlerin ajanı olma" mânasına alıyoruz. Bunları bir fikir ve his kabul etmekten uzağız. Bu tarife dikkat etmek lâzımdır. Bugün ırkçılık ve solculuk derken, "İkisini de mütekabil istikametlerde, aynı seviyede tutuyor" diye hükmetmek doğru olmaz.[26]

Ve I. Menderes Hükümeti (22 Mayıs 1950 – 9 Mart 1951) Programı'na aşağıdaki şekilde yansır:

> [Millete mal olmuş inkılâpların korunmasından bahisle] bilhassa üzerinde duracağımız mesele memleketi içinden yıkıcı aşırı sol cereyanları kökünden temizlemek için icabeden kanuni tedbirleri almaktır. İrticai ve ırkçılık gibi ayırıcı cereyanları vasıta olarak kullanan ve çok defa kendisini bu maskeler altına gizleyen aşırı solcu hareketlere karşı gereken bütün kanuni tedbirleri almakta asla tereddüt etmeyeceğiz. Biz bugünün şartları içinde aşırı sol cereyanları fikir ve vicdan hürriyeti mevzuunda mütalâa etmek gafletinde bulunmayacağız. Bugün aşırı sol cereyanlara mensup olanların, mücerret bir fikir ve kanâat sahibi olmaktan ziyâde yıkıcı cereyanların aletleri olduklarından şüphemiz yoktur. Fikir ve vicdan hürriyeti perdesi altında bütün hürriyetleri kan ve ateşle yok etmekten başka bir maksat gütmeyen bu ajanları adalet pençesine çarptırmak için icabeden kıstasları vuzuh ve katiyetle tespit etmek zaruretine inanıyoruz. Ancak bu suretledir ki, mizah veya siyasî tenkit kisvesi altında ayakta tutunmak istenilen ve haki-

[26] Halûk Kılçık, derleyen, "Demokrat Parti Meclis Grubu, 28 Mayıs 1950, Hükümet Programı tartışmaları", *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri*, Cilt II (Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1992), s. 7–8.

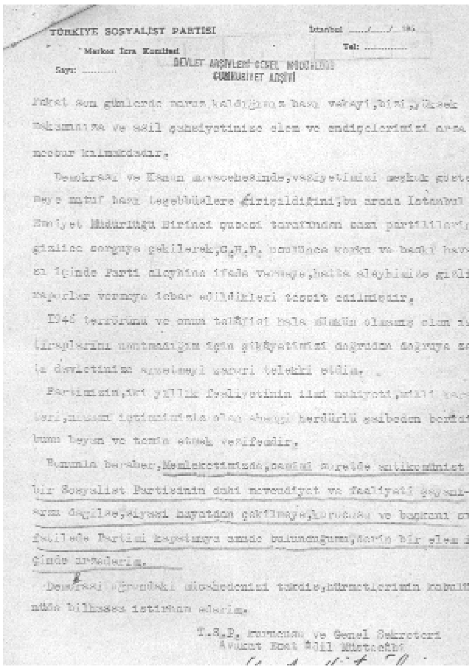
TÜRKİYE SOSYALİST PARTİSİ
Merkez İcra Komitesi
Sayı: ....
İstanbul ..../..../194
Tel: ....
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T.S.P. Kurucusu ve Genel Sekreteri
Avukat Esat Adil Müstecabi

katte düpedüz aşırı sol cereyanların eseri olan neşriyatın[27] tahribatından memleketi korumak kabil olabilecektir.[28]

DP'nin sola karşı bu tavrı, II. Menderes Hükümeti'nde (9 Mart 1951 – 17 Mayıs 1954) şiddetlenecektir:

> Kökü dışarıda olan teşkilatın fâaliyetini fikir hürriyeti çerçevesinde mütalâa etmek ve müsamaha ile karşılamak bizim için mümkün değildir. Bir çete halinde gizli ve teşkilât olarak muhayyel bir istilanın öncülüğü vazifesini görmeye yeltenenlere karşı kanuni tedbirlerimiz daima şiddetli olacaktır. Bu nev'i faaliyetleri biz, fikir hürriyetleriyle asla alâkalı görmemekteyiz. Bu mücadelemizde ilk programımızda da izah ettiğimiz gibi birinci hedefimiz kanuni kıstaslar elde etmektir. Türk hakimine bu nev'iden suçları teşhis edip cezalandırabilmek imkânlarını vermek lazımdır. Bunun için sarih tarif ve kıstaslara dayanan kanun maddelerine ihtiyaç aşikardır. Bu ihtiyaca uyarak Hükümetçe hazırlanan kanun tadilleri Yüksek Meclis'in komisyonlarında tetkik ve müzakere halindedir.[29]

Nitekim Türk Ceza Kanunu'nun meşhur 141 ve 142inci madde hükümleri 1951'de ağırlaştırılır. Aynı sene yapılan TKP Tevkifatı'nın ardından, sıra, sürekli yasal sınırlar dâhilinde siyaset yaptıklarını dile getiren TSP'ye gelir. 1946'da Esat Adil liderliğindeki TSP karşısında Şefik Hüsnü Değmer'in

---

27 Başbakan Adnan Menderes'in "düpedüz aşırı sol cereyanların eseri olan neşriyat"tan kastı, sırasıyla *Markopaşa*, *Merhumpaşa*, *Malûmpaşa*, *Ali Baba*, *Yedisekiz Hasanpaşa*, *Öküz Mehmet Paşa* ve nihayet *Medet!* isimleriyle ve çoğunlukla Aziz Nesin yönetiminde yayımlanan gazetelerdir. Abidin Dino'nun yönetiminde yayımlanan *Nuhun Gemisi*'nin de kastedilen neşriyat arasında olduğu varsayılabilir. Nitekim, *Medet!*'te ilk hükümet programının okunmasının hemen ardından Menderes'e açık bir mektup yayımlanır: Bkz.: "Başbakana Açık Mektup: Yanılıyorsun Bay Menderes", *Medet!*, Yıl: 4 (Yeni Seri), Sayı: 13 (5 Haziran 1950), s. 1, 4. Menderes'in tavrı, Abdülaziz ve Abdülhamit dönemlerindeki uygulamalarla mukayese edilir; Halide Edip Adıvar'ın meclis kürsüsünden Menderes'in mizah gazeteleri konusundaki tavrını eleştiren konuşmasına temas edilir ve şu temennide bulunulur: "Son sözümüz millete hayırlı bir Başbakan olmanız, gazetemizin; Recep Peker, Saraçoğlu, Şemsettin Günaltay, İnönü gibi 'daimi sermaye'leri arasına girmemenizdir."

28 I. Menderes Hükümeti Programı, http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP19.htm.

29 II. Menderes Hükümeti Programı, http://www.tbmm.gov.tr/hukumetler/HP20.htm.

(TSEKP) safında yer alan Rasih Nuri İleri, yıllar sonra müstehzi bir tavırla, "o yıllarda davalarda beraat etmenin, hatta Leninizm'i reddetmenin bile, hele Demokrat Parti döneminde, bir 'sosyalist' partisinin yaşaması için yeterli olmadığı"nı yazacaktır.[30]

Meclis'te grev hakkı görüşülürken, Samet Ağaoğlu komünizm tehlikesinden bahseder ve grevin Türk toplumunda sınıf çatışmalarına yol açacağını söyler. 1949 senesinde grev hakkını programına alan DP'nin başbakanı bu tartışmalar esnasında, "Bırakın bu palavraları, Türkiye'de grev mi olurmuş… Biraz kalkınalım! Bu işi sonra düşünürüz,"[31] diyecektir. Samet Ağaoğlu, TSP'nin ipini çeken konuşmayı, Kırşehir Milletvekili Halil Sezai Erkut'un, İstanbul Tekstil Sendikası işçilerinin yapmak istedikleri mitinge İstanbul Valiliği'nce izin verilmemesi sebebine dair Çalışma ve İçişleri Bakanlığı'ndan olan sorusuna cevaben, Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı sıfatıyla yapar. Kanunlar müsait dahi olsa, huzursuzluğa müsaade edilmeyecektir:

> Son aylar zarfında memleketimizde birbiri arkasına tezahür etmekte bulunan bir takım hareketlere dikkat nazarınızı çekmek isterim. Ankara'da şoförlerin bir hareketini takip eden İstanbul'daki büyük işçi kütlelerini büyük bir mevzuu etrafında meydanlarda toplamak teşebbüsü ve daha 1 – 2 gün evvel İzmir'de belediye işçilerini grev yapmaya sevkeden âmiller gibi müşahadelerimiz birbirine eklendiği ve bu müşahadelerin yanıbaşında şimdi arzedeceğim diğer bir takım müşahadeler göz önüne alındığı zaman mevzuumuzun yalnız bir miting hâdisesinin menedilmesinden ibaret olmadığı anlaşılır. Mesele daha derindir, daha şümullüdür. Bu arzettiğim hâdiselerin yanı başında Meclis'imizin nazarından kaçmamış olacaktır ki son aylar zarfında iş ihtilâfları da artmaktadır.
>
> İş ihtilâflarının atması sebepleri de tetkika şayan mevzuları teşkil etmektedir. Bu ayrı bir bahistir. *Gerek iş ihtilâflarının artması, gerek arzettiğim diğer hâdiseler, muaayen bir merkezden idare edilmekte bulunan bir plânın muhtelif safhaları karşısında olduğumuz intibaını haklı olarak uyandırmaktadır ve bunu teyit eden deliller de vardır. Bu delillerin başında, derhal arzedeyim ki, ismi sosyalist, fakat hakiki mahiyeti, şimdiye kadar tatbik ettiği metotları ile tamamiyle komü-*

30 Rasih Nuri İleri, derleyen, "Yıl 1946", *1947 TKP Davası: Kırklı Yıllar – 4* içinde (İstanbul: Tüstav Yayınları, 2003), s. 275–83. 1950'lerin başında TSP ile TKP arasında yaşanan polemik için bkz.: Levent Cantek, "Nuhun Gemisi: TSP–TKP Polemiği", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Sol Düşünce*, Cilt 8 (İstanbul: İletişim Yayınları, yayına hazırlanıyor).

31 Cihad Hikmet Baban, *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970), s. 365.

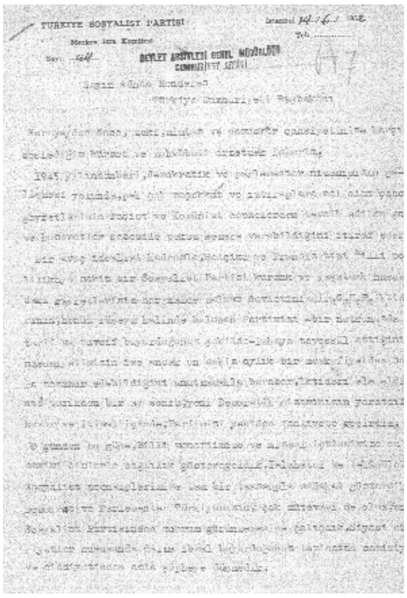

nist olan bir partinin yer aldığını görüyoruz. Bu, merkezi İstanbul'da olan sosyalist partisidir. [abç]

[...] Mevzuu, millî bir mevzuudur.

[...] Hükümetin noktai nazarını arzedeyim; bu memlekette çeşitli sebeplerle ve yollarla fakat bilhassa içtimai huzur ve refahı sınıf mücadelesi yaratmak suretiyle, ihlâl etmek teşebbüsüne, hattâ kanunlarımız müsait olmasa bile, Hükümetimiz önce karşı koyacak, ondan sonra huzurunuza gelecektir.[32]

Müteakip günlerde (8–9 Mayıs 1952), işçi kuruluşlarının da hükümet kadar komünizme karşı olduklarına dair haberler basında yer alır. İstanbul Sendikalar Birliği, Eminönü Halkevi'nde bir "komünizmi tel'in" toplantısı düzenler.[33] TSP Genel Sekreteri Esat Adil, Başbakan Adnan Menderes'e aşağıda aktardığım mektubu[34] bu gelişmeler üzerine yazacaktır:

TÜRKİYE SOSYALİST PARTİSİ
Merkez İcra Komitesi
Sayı: 44
İstanbul 14/6/1952
Tel:

Sayın Adnan Menderes
Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı

Her şeyden önce, zeki, mimtaz ve namuskâr şahsiyetinize karşı beslediğim hürmet ve muhabbeti arzetmek isterim.

32 *T.B.M.M. Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 2, Cilt: 15, Birleşim: 69, 7.5.1952 (Ankara: T.B.M.M. Basımevi, 1952), s. 96–102, burada sayfa 98 ve 99.

33 18 Mayıs 1952 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinden nakleden, Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946–1963* (Ankara: İmge Kitabevi, 2002), s. 285, dn. 398.

34 "Avukat Esat Adil Müstecabi'nin kurucusu ve Genel Sekreteri bulunduğu Türkiye Sosyalist Partisi ile ilgili olarak Başbakan Adnan Menderes'e yazdığı mektup", T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri, Tarih: 14/6/1952, Dosya: A7, Fon Kodu: 30.1, Yer No: 18.104.7. Mektup, Türkiye Sosyalist Partisi Merkez İcra Komitesi başlıklı, 17.5 x 25 cm ebadında, 3. hamur kağıda daktilo ile yazılmış, tarih ve sayı el yazısı ile eklenmiştir. İki sayfadır. Metinde altı çizili bölüm muhtemelen mektubun okuru tarafından renkli kurşun kalem ile çizilmiştir.

1945 yılından beri, demokratik ve parlementer nizamımızın gelişmesi yolunda, pek çok meşakkat ve ıztıraplara mal olan şahsi gayretlerimin Faşist ve Komünist cephelerden tevcih edilen gayz ve husumetler sebebile pek az semere verebildiğini itiraf ederim.

Bir avuç idealist kadromla, Belçika ve Fransa tipi Milli politakaya sahip bir Sosyalist Partisi kurmak ve yaşatmak hususundaki gayretlerimiz her halde malumu devletinizdir. C.H.P. iktidarının, henüz rüşeym halinde bulunan Partimizi – bir nutkunuzda tarif ve tavsif buyurduğunuz şekilde – imhaye tevessül ettiğini, masumiyetimizin ise ancak on sekiz aylık bir mevkufiyetden sonra tezahür edebildiğini unutmamakla beraber, İktidarı ele aldığınız tarihden bir ay sonra, yeni Demokratik nizamınızın yaratdığı huzur ve itimat içinde, Partimizi yeniden faaliyete geçirdim.

O günden bu güne, Milli menfiimize ve nizamı içtimaimize en sa[f] samimi hislerle bağlılık gösteregeldik. Islahatcı ve tekâmülcü Sosyalist prensiplerimize tam bir taassupla sadakat gösterdik. Demokrat ve Parlementer Türkiyemızın, çok mütevazi de olsa, bir Sosyalist Partisinden mahrum görünmemesine çalışdık. Siyasi hürriyetler hususunda daima ibzal buyurduğunuz teminatın samimiyet ve ciddiyetinden asla şüpheye düşmedik.

Fakat son günlerde maruz kaldığımız bazı vekayi, bizi, yüksek makamınıza ve asil şahsiyetinize elem ve endişelerimizi arza mecbur kılmakdadır.

Demokrası ve Kanun muvacehesinde, vaziyetimizi meşkuk göstermeye matuf bazı teşebbüslere girişildiğini, bu arada Istanbul Emniyet Müdürlüğü Birinci şubesi tarafından bazı partililerin gizlice sorguya çekilerek, C.H.P. usulünce korku ve baskı havası içinde Parti aleyhine ifade vermeye, hatta aleyhimizde gizli raporlar vermeye icbar edildikleri tesbit edilmişdir.

1946 terörünü ve onun telâfisi hala mümkün olmamış olan ıztıraplarını unutmadığım için şikâyetimizi doğrudan doğruya zatı davletinize arzetmeyi zaruri telekki ettim.

Partimizin, iki yıllık fealiyetinin ilmi mahiyeti, milli karakteri, nizam içtimaimizle olan ahengi herdürlü şaibeden berîdir[;] bunu beyan ve temin etmek vezifemdir.

Bununlar beraber, Memleketimizde, samimi surette antikomünist bir Sosyalist Partisinin dahi mevcudiyet ve faaliyeti şayanı arzu degilse, siyasi hayatdan çekilmeye, kurucusu ve başkanı sıfatilede Partimi kapatmaya amade bulunduğumu, derin bir elem içinde arzederim.

Demokrasi uğrundaki mücahedenizi takdis, hürmetlerimin kabulünüde

bilhassa istirham ederim.
T.S.P. kurucusu ve Genel Sekreteri
Avukat Esat Âdil Müstecâbi
[İmza]

TSP, bu mektubun kaleme alınmasından dört gün sonra kapatılır. 14 üyesi gizli komünizm propagandası yaptıkları iddiasıyla İstanbul'da tutuklanır. Tutuklamalar Temmuz ayına dek devam eder.[35] DP iktidarı altında bir sonraki yasal sol teşebbüs, Hikmet Kıvılcımlı'nın Vatan Partisi de aynı sonla karşılaşacak, Kıvılcımlı'nın savunmasını üstlenen Esat Adil kendi partisinin aklandığını göremeden 1958'de hayata gözlerini yumacaktır.

Özet: 1945 senesinde Demokrat Parti'nin müstakbel önderliği ile sol ile arasında çetrefil bir ilişki kurulmuştur. DP'nin sola karşı gerçek tutumu 1950'de iktidara gelmesinin ardından belirginleşir. Bu yazı, DP ile sol arasındaki sıkıntılı ilişki çerçevesinde değerlendirilebilecek 1945 ve 1952 senelerine ait iki belgeyi okurla buluşturmayı amaçlıyor.

Anahtar Sözcükler: Demokrat Parti, Sol, Türkiye Sosyalist Partisi, Popülizm, Esat Adil Müstecaplıoğlu, Adnan Menderes.

Abstract: There has been an intricate relationship between the prospective Democratic Party leadership and the left during 1945 in the days preceding the establishment of the DP. The DP's real stance with regard to the left crystalised after it came to power in 1950. This article presents two letters from 1945 and 1952 that could be read in the framework of the troublesome relation between the DP and the left.

Keywords: Democratic Party, Socialist Party of Turkey, Left, populism, Esat Adil Müstecaplıoğlu, Adnan Menderes.

35 Ahmad ve Ahmad, *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*, s. 15-16, 97-98.

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kuzey Kafkas Göçmenlerinin Toplumsal Uyarlanmasına Dair Bazı Görüşler (Göçmenlerin Otoriteye Başvuruları)

Georgi CHOCHIEV*

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu, Kafkaslar'ın Rusya'nın boyunduruğu altına girmesi ve bölgede askeri-kolonici bir yönetim kurulmasının sonucu olarak padişahın topraklarına göç eden en az bir milyon Kuzey Kafkasyalıyı – Adigeler, Dağıstanlılar, Çeçenler, Osetler, Abhazlar (Orta Doğu'da genel olarak Çerkez adı altında anılırlar) vb. - topraklarına kabul etmiştir. Göçmenlerin çoğunun Osmanlı devletinin sadık vatandaşı haline gelmeleri ve Babıali'nin cömert ve koruyucu tutumuna rağmen, bu halkların yeni ülkelerinin toplumsal, siyasi, kültürel ve diğer gerçekliklerini benimseme sürecinde önemli güçlüklerle karşılaşılmış ve bu güçlüklerin aşılması yıllar hatta on yıllar gerektirmiştir. Bu karmaşıklıklar, bir yandan, Kuzey Kafkas halklarının modernleşme dönemini yaşamakta olan Osmanlı toplumununkinden oldukça farklı geleneksel feodal-ataerkil toplumsal yapısından, diğer yandan da göçmenlerin kolonileştirilmesi sürecinde otoritelerin, öncelikle devletin genel idari-bürokratik işleyişindeki yetersizlik ile açıklanabilecek hatalarından kaynaklanmaktaydı. Göçmenlerin çoğunluğunun Kafkaslar'daki savaş ve bunu takip eden zorunlu göç nedeniyle içinde bulunduğu korkunç mali durum ve vahim psikolojik halleri de yerleşmeleri ve koşullara ayak uydurmalarını güçleştiren ek faktörlerdi.[1]

* 2006 yılında Ankara'da gerçekleştirilen 15. Türk Tarih Kongresi'ne bildiri olarak sunduğu çalışmasının Türkçesinin *Kebikeç*'te yayınlanmasına izin veren Dr. Chociev'e ve metni İngilizce'den çeviren Ekin Uşşaklı'ya çok teşekkür ederiz.

[1] Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı İmparatorluğu'na göçleri ve ilgili sorunlar hakkında ayrıntı için bkz. B. Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul, 1993; A. Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara, 1997; S. Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1918)*, Trabzon, 1996.

Osmanlı kaynaklarında Kafkaslar'dan gelen göçmen gruplar ve yerleştirilmeleriyle ilgili otoritelerin aldığı önlemler üzerine kapsamlı ve ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Öncelikli olarak resmi kurumlar arasındaki yazışmaları içeren bu kaynaklar arasında en önemli yeri, Kuzey Kafkasyalılarca bizzat dile getirilen, yeni vatanlarında karşılaştıkları sorunlara dair bakış açılarını ve kimi zaman da bunların çözüm yollarını yansıtan kategorideki sayısız tutanak almaktadır. Bu çalışmanın da konusu olan bu belgeler arasında göçmenler tarafından resmi kurumlara gönderilmiş olan bireysel ve toplu dilekçeler yer almaktadır. Bunlar, kaza, sancak ve vilayetlerin idareleri ile meclislerinden, merkezi nezaretler ve müdürlüklere, sadrazam ve padişahın yüksek makamlarına kadar; ama en çok da özel bir kurum olan *Muhacirîn İdaresi*'ne (veya *Muhacirîn Komisyonu*) gönderilmişlerdir. Her ne kadar bugün küçük bir bölümüne ulaşabiliyor olsak da, bu belgeler hem iskân aşamasında hem de İmparatorluk içindeki toplumsal uyum ve evrim döneminde göçmenleri ilgilendiren temel konulara dair belirli bir fikir vermektedir.[2] İncelenen kaynaklar iki tür belge halinde sunulmaktadır: Bireyler ya da küçük göçmen grupları tarafından, kimi yerel sorunların çözümü için otoritelere arz edilmiş şikâyetler ve dilekçeler; Kuzey Kafkas cemiyetinin liderliği ve buna uygun olarak "ulusal" çıkarların temsil edilmesi için merkezi Osmanlı otoritelerine yapılan başvurular. Her iki tür dilekçe de ayrı olarak ele alınacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarına en yoğun Kuzey Kafkas göçünün yaşandığı 1850'lerin sonu-1860'ların ilk yarısı ile 1870'lerin sonu-1880'li yılların başında, özel hükümet talimatlarına sahip otoritelerin dikkati, yeni vatandaşların yerleştirilmesiyle, bağımsız üretken faaliyete hızlı ve yumuşak bir şekilde dahil oluşlarını sağlayacak yeterli maddi kaynakların bulunması ile ilgili sorunların çözümüne odaklanmıştı. Ne var ki, Babıali tarafından pek öngörülemeyen yüz binler gibi yüksek bir rakamı bulan akın miktarı, kısıtlı hazine kaynakları ve nitelikli yerel bürokratların azlığı ile birleştiğinde, birçok dilekçe ve başvuruda ifadesini bulduğu gibi, belirtilen sorunların aşılmasını amaçlayan çabalar her zaman etkili olmuyordu.

Göçmenlerin başarılı bir şekilde yerleştirilmeleri için temel önkoşul uygun yerleştirme bölgesi seçimiydi. Babıali, kural olarak, yaşanabilecek yerlerin ya da uygun toprakların belirlenmesi için çalışırken, hem devlet hem de göçmenlerin çıkarlarını gözetiyordu. Fakat göçmenler de sıklıkla bu can alıcı önemdeki konuda özel talep ve başvurularda bulunuyorlardı. Ülkeye varışlarını taki-

2 Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin (BOA) çeşitli tasniflerinde, orijinal dilekçe örneklerini (ilgili belgelerin eki olarak) veya daireler arası yazışma sırasında bürokratlarca yapılmış içerik özetlerini içeren 200'den fazla belge bulduk.

ben çeşitli grupların liderlerince yerel ve merkezi yetkililere yapılan başvurular arasında belirli bölgeler için kalıcı yerleşim talepleri de yer alıyordu. Bu tercihler hem ekonomik özellikler (doğa ve altyapı açısından elverişli bölgelere yerleşme eğilimi) hem de toplumsal yapı (cemiyet bütünlüğünün korunması, uygunsuz komşuluk çevrelerinden kaçınma) etkenlerine bağlı olarak belirleniyordu. 1861 yılında, talimat şartlarına aldırmayan yerel nüfustan –yarı göçebe Afşarlar- hiçbir yardım almayan 56 Hatukuay (Adigelerin bir alt kolu) ailesi tarafından Ankara vilayetinin Kayseri sancağına arz edilen dilekçe, bunun bir örneğidir. Dilekçe sahipleri Sivas vilayetinin güneyinde bulunan ve ilk hasatı kaldırmaları koşuluyla göçmenlere destek verebilecek bir dereceye kadar yerleşik nüfus da barındıran Uzun Yayla'ya yerleşmek istemiştir; bu bölgenin seçimindeki bir diğer etken de vatandaşlarının bir kısmının zaten burada yaşıyor olması idi.[3] Aynı zamanda Aydın vilayetinin iklim koşullarından gayri memnun yaklaşık 200 Dağıstanlı ve Çeçen aile, kendileriyle birlikte göç eden vatandaşlarının çoğunun yerleşmiş olduğu Sivas vilayetine gitme talebinde bulunmuştur.[4] 1865-1866 kışını geçirmek üzere Kürdistan eyaletine yerleştirilmiş olan iki binin üzerindeki Çeçen ailenin liderleri kendileri için Mardin ve Zor sancakları sınırındaki Habur nehri üzerinde (Fırat'ın bir kolu) geniş bir koloni kurulması için başvurmuştu. Talepleri için iki gerekçe sunmuşlardır: Bölgenin zirai avantajları ve grubun tamamı için iskân olanağı.[5]

Ne var ki, incelenen belgelerin kayda değer bir kısmında Kuzey Kafkasyalıların belirli bölgelere yerleşme taleplerinin temel nedenlerinden biri yoğun yerleşimdir; bu da onların devam etmekte olan cemaat içi bağ gelenekleri ve yabancı bir çevrede kaybolma korkularından ileri gelmektedir. Bu nedenle, yaklaşık 400 “Çerkez ve Kabardey” ailenin lideri olan Hatozukoğlu Çolak Mehmed Bey'in dilekçesinde (muhtemelen 1860'ların başları) Türk diline hâkim olmamaları ve kış aylarında ayrıldıkları için Samsun ve Çorum arasında son derece güç bir durumda kaldıkları belirtilmişti. Bu güç durumun üstesinden gelebilmek için “yeniden bir araya gelme” ve Çorum sancağının Emlak kazasındaki bölgede yerleşme izni talep ediyordu.[6] 1861 yılında Bolu sancağına yerleştirilmiş Kabardey cemaatinin, yönerge gereğince otoritelerin kendilerini ayırarak, yerli halk arasında iskân ettirmesinden endişe duyan liderleri, Sadrazamlığa bir dilekçe göndermiştir. Dilekçe sahipleri bu kararın “ölümcül sonuçlarının” altını çizerek, ya aynı sancakta ayrı bölgelerin aranmasını ya da 1860'ların başında Anadolu'daki Kuzey Kafkasyalıların ilgi odağı haline gel-

3 BOA, A.MKT.UM, No 464/71 (20 N 1277); BOA, A.MKT.MHM, No 222/5 (30 Za 1277).
4 BOA, A. MKT.MHM. No 222/9 (30 Za 1277).
5 BOA, İ. D., No 38018 (17 I. 1282), lef. 6.
6 BOA, C. D., No 6932 (t.y.).

miş olan Uzan Yayla bölgesine taşınmalarına izin verilmesini istemişlerdi.[7] Bir arada ikamet etme talebi farklı kökenlerden Kafkas grupların üyelerince sık sık ifade ediliyordu. Hiç şüphe yok ki, bu nedenle de olağan, "kendilerine özgü" etno-sosyal ortamlarını yerel düzeyde yaşatmayı ve aynı zamanda yerel çevreye uyumlarını –özel bir cemaatin bir parçası olsalar da- kolaylaştırmayı amaçlıyorlardı. Söz konusu bu olgu Uzun Yayla'da yerleşmiş olan bazı Hatukuay, Kabardey, Dağıstan ve Çeçen gruplarının liderlerince verilmiş bir dilekçe ile betimlenebilir. Bu dilekçede, nüfusu az olan ama iklim açısından ve sosyo-ekonomik yönden potansiyele sahip Pınarbaşı civarında 500-600 ailelik yeni bir yerleşim alanı talep edilmişti. Ayrıca, kendilerini Afşarların saldırılarına karşı koruma ihtiyacı da grupların bir araya gelmesi için önemli bir gerekçe olarak sunulmuştu.[8]

Bu tür başvuruların çoğunluğu otoritelerce anlayışla karşılanıyordu, çünkü 1850-60'larda İmparatorluk önemli miktarda boş ve verimli toprak rezervlerini yeniden düzenlemekteydi. Ayrıca, merkezi otorite göçmelere karşı olumlu bir tavır sergiliyordu ve genellikle, taleplere yanıt verirken, "din ve onurlarını kurtarmak için anavatanlarını terk etmiş ve Yüce Devlet'in kanatları altına sığınmış" bu insanların ihtiyaçlarının karşılanmasını uygun buluyordu.[9] Ancak, toprak kaynakları azaldıkça, özellikle de devlet tarafından "kalıcı olarak yerleştirilmiş" (otoritelere göre) gruplar ve belirli bir malzeme yardımını gerektiren ama hâlâ başka bölgelere yerleşmek isteyen topluluklar söz konusu olduğunda, bu tür talepleri karşılamak giderek güç olmaya başladı. Örneğin 1862 yılında Saruhan sancağının Güzelhisar kazasının iklim koşullarına uyum sağlamakta zorlanan 32 Çerkez aile Sivas eyaletine, tercihen de Uzun Yayla'ya iskânlarını talep etmiştir. Bu talepleri ancak, artan sayıda ölüm olayı ve birçok göçmenin fakirleştiğini gösteren özel bir tahkikat sonunda yerine getirilmiştir; ne var ki, Osmanlı Devleti taşınma masraflarının Çerkezler tarafından karşılanacağını ve aynı değişikliğin söz konusu bölgede yaşayan diğer gruplar için uygulanamayacağını belirtmiştir.[10] 1871'de Suriye vilayetinin Hama ve Bakla sancaklarına yerleştirilmiş onlarca Dağıstanlı aile kötü hava koşulları ve kimi vatandaşlarının ölümü nedeniyle yerleşim bölgelerinin değiştirilmesi talebiyle hükümete başvurmuştur. Ne var ki, Anadolu'ya taşınma

7 BOA, A. MKT.NZD, No 352/92 (4 Za 1277); BOA, A. MKT.UM, No 481/98 (29 Z 1277).

8 BOA, A. MKT.UM, No 491/43 (4 S 1278), Kuzey Kafkasyalıların belirli bir bölgeye yerleşme talebiyle ilgili diğer dilekçeler için bkz. BOA, A.MKT.Um, No 475/75; BOA, A.MKT.MHM, No175/78; BOA, A.MKT.MHM, No 176/1; BOA, A.MKT.MHM, No 177/89; BOA, A.MKT.MHM, No 219/53; BOA, A.MKT.MHM, No 222/55; A.MKT.MHM, No 229/22; BOA, A.MKT.NZD, No 314/9; BOA, A.MKT.NZD, No 314/10; BOA, A.MKT.NZD, No 343/21; BOA, A.MKT.NZD, No 353/70; BOA, A.DVN, No 74/100; BOA, İ. D., No 67593; BOA, İ.D., No 78645.

9 Bkz. BOA, A.MKT.UM, No 464/71 (20 N 1277); BOA, A.MKT.MHM, No 227/51 (16 M 1278).

10 BOA, A.MKT.UM, No 526/19 (17 C 1278); BOA, A.MKT.UM., No 529/37 (29 C 1278); BOA, AMKT.UM, No 530/71 (5 B 1278).

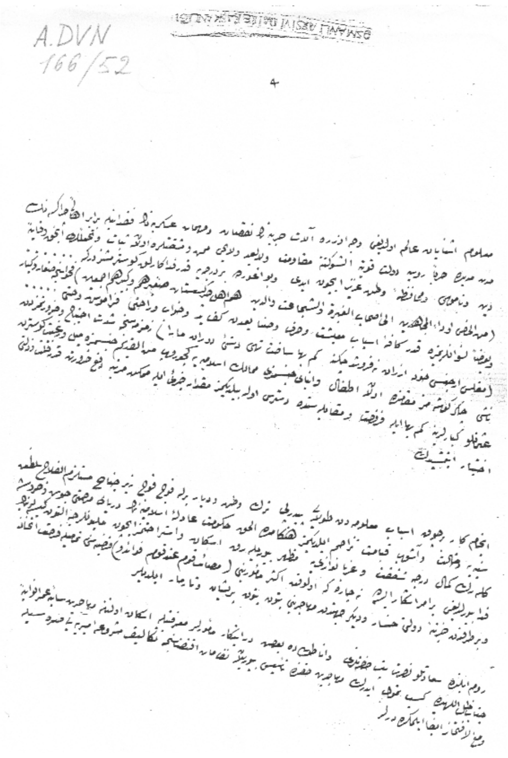
A.DVN
166/52

masraflarını karşılamaya isteksiz olan otoriteler bu sorunu, ailelerin bölgedeki acil sosyo-ekonomik ihtiyaçlarını karşılayarak çözmeyi tercih etmiştir.[11] Bütün bu göç süreci boyunca olumsuz iklim koşullarına dair şikâyetlerin büyük bir bölümü Suriye, Halep ve Adana vilayetlerine yerleşmiş Kuzey Kafkasyalı gruplar tarafından yapılmıştır.[12] Göçmenlerin akrabaları ile bir araya gelme gayesi de yerleşim bölgesinin değiştirilmesi talebinin yaygın gerekçelerinden biriydi. Bu tür başvurular genellikle küçük gruplarca yapılıyor ve görevlilerce de kolaylıkla destekleniyordu.[13]

İncelenen belgelerin önemli bir bölümü, göçmenlerin ekonomik gereksinimlerinin karşılanması sürecinde yukarıda belirtilen etkenlere dair çeşitli hata ve yanlışları içermektedir. Açıkça görülüyor ki, Kuzey Kafkasyalıların kayda değer bir kısmı toprak tahsisi, oturma koşulları, mali ve ayni yardımlar, tarımsal aletler gibi konularda belirli ölçüde ihlallerle karşılaşmışlardır. Birçok dilekçe sahibi içinde bulundukları durumu kritik olarak nitelendirmiştir. Bu nedenle, 1861'de, geçici olarak İzmit sancağının Sakarya semtine yerleştirilmiş 40'ın üzerinde Çerkez ailesinin temsilcileri otoritelere, yerel bürokratların ihmali nedeniyle kendilerine toprak ve araç gereç tahsis edilmediğini ve günlük harcırahların düzensiz bir şekilde ödendiğini, bütün bu koşulların da kendilerini yoksulluğa sürüklediğini bildirmiştir. "Din ve devlet uğruna, büyük zorlukları göğüsleyerek anavatanlarını terk edip Osmanlı topraklarına geldiklerini" hatırlatan Kuzey Kafkasyalılar kendilerine acilen sancak içinde uygun bölgelerin tahsis edilme-

11 BOA, İ. D., No 44541 (14 Ş 1288).

12 Örneğin bkz. BOA, A.MKT.DV, No 205/74 (9 R 1278); BOA, DH.MKT, No 1325/24 (13 Za 1295); BOA, İ. Ş. D., No 2123 (12 N 1295).

13 Örneğin bkz. BOA, A.MKT.UM, No 484/84 (8 M 1278); BOAS, A.MKT.DV, No 205/74 (9 R 1278); BOA, A.MKT.MHM, No 335/21 (21 M 1282); BOA, DH.MKT, No 1328/75 (12 M 1297); BOA, DH.MKT, No 1552/114 (14 S 1306).

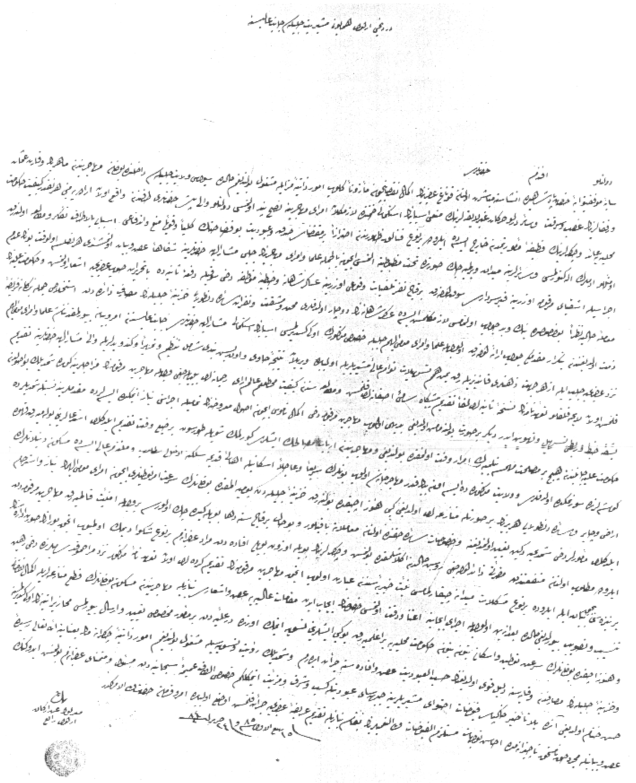

sini ve kendilerini açlıktan kurtaracak şekilde yerleşik düzene geçene dek de yardımların sürdürülmesini talep etmişlerdir.[14] Aynı yıl, Kütahya sancağının Eskişehir kazasında oturan 35 Çerkez aile konutlarının inşası ile sığır ve tohum yardımındaki gecikmelerin kış arifesinde kendilerini bir felakete sürüklediğini belirterek, acil yardım istemişlerdir.[15] 1871 tarihli dilekçede adı geçen, Suriye'de yerleşik Dağıstanlı göçmenler de uygunsuz toprak tahsisi, yardımların tam ödenmemesi ve beraberinde gelen yoksulluktan şikâyetçi olmuştur.[16]

Resmi kurumların belgelerden saptanan yanıtlarından anlaşıldığı üzere, Babıali, söz konusu olan çok küçük göçmen grupları olsa bile, bu tür sinyalleri oldukça ciddiye almıştır. Yerel otoritelere göçmenlerin sorunlarının acilen çözülmesi talimatı verilmiş ve ihtiyaç görüldüğü takdirde de ek yardımlar ile daha nitelikli memurlar tahsis edilmiştir. Kuzey Kafkasyalılardan gelen dilekçelerin çoğunda, göçmenlerin karşılaştıkları sorunların çözümüne ilişkin İstanbul ve vilayet otoritelerince ve memurlarca alınmış önlemler için teşekkürleri de yer alıyordu.[17] Ancak, araştırılan dönemde kimi durumlarda aynı gruplar tarafından benzer ve tekrar tekrar verilen şikâyetnamelerin varlığı göstermektedir ki merkezi otoritelerin talimatları yerel düzeyde yeterli etkinlikte uygulanamamıştır. Örneğin, 1888 yılında, 10 yıldır belirsiz bir konumda

14 BOA, A.MKT.UM, No 476/57 (13 L 1277).
15 BOA, A.MKT.UM, No 525/25 (13 C 1278).
16 BOA, İ.D., No 44541 (14 Ş 1288).
17 Örneğin bkz. BOA, A.MKT.MHM, No 222/96 (14 Z 1277); BOA, A.MKT.UM, No 481/98 (29 Z 1277); BOA, A.MKT.UM, No 530/65 (5 B 1278); BOA, İ.D., No 38018 (17 L 1282), lef 6, 7.

Niğde sancağında oturmakta olan Çerkezler, Dahiliye Nezareti'ne müracaat etmiştir;[18] bu da göstermektedir ki her ne kadar göç oranının azalmasıyla birlikte göçmenlerin yerleşim sorunları önceki önemini yitirmişse de, göçmen topluluklar içinde hâlâ özel sorunlar baş gösterebiliyordu.[19]

Kuzey Kafkasyalılarca arz edilen başvuruların bir kısmında yerli nüfusla karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesi talebi de yer almaktaydı. Genellikle anlaşmazlığın temelinde yerel halkça kullanılan hazine arazileri (sürülebilir topraklar, otlaklar, ormanlar, vb.) yatıyordu. Doğal olarak, Babıali'nin bu alanları göçmenlerle doldurması, tartışmalı arazilere göçmenlerin yerleşmesini engellemek için çoğu zaman güç kullanan ya da dava açan ilgili yerel grupların olumsuz tepkilerini çekiyordu. Çoğunlukla bu tür durumlarda göçmenler İstanbul'daki yetkililerin desteğine başvuruyordu. Bunun tipik bir örneği 1861 yılında, küçük bir Abhaz grubunun İzmit sancağının Hendek kazasında kendilerine tahsis edilmiş olan topraklar üzerindeki haklarının, aralarında sancak meclisinin başkanı ve din adamlarının temsilcilerinin de bulunduğu kimi yetkili kişilerden gelen saldırılara karşı korunması talebiyle verdikleri dilekçedir.[20] Kütahya sancağının Eskişehir kazasında yerleşik bir başka Abhaz topluluğunca 1862'de yetkililere arz edilen bir başka dilekçede de benzer bir duruma değiniliyordu.[21] Her iki vakada da (muhtemelen diğer benzer durumlarda olduğu gibi) merkezi otoriteler açıkça yerel yetkililere yasadışı müdahalelere karşı göçmenlerin çıkarlarını temin etmeleri emrini vermiş; özellikle de yeni yurttaşların boş devlet arazilerine yerleşmesi politikasının engellenmesinin kabul edilemez olduğunun altı çizilmiştir.

İncelenen belgeler Kuzey Kafkasyalı göçmenlerden çeşitli toplumsal grupların Osmanlı İmparatorluğu'na uyum sorunlarının farklı boyutlarını da göstermektedir. Göçmenlerin büyük bir çoğunluğunu köylüler oluşturduğu ve kırsal bölgelerde yerel özelliklere uyum sorunları, en azından ilk aşamada, hükümet tarafından sağlanan kırsal arazide başarılı hane işletmeciliği ile çözülmüş olduğu halde, az sayıda olsa da çiftçi olmayan veya bu sınıfa dahil olmayı istemeyen bir kısım göçmen için, ev sahibi halkın yapısı içinde bir yer edinmek daha önemli ve acil bir sorundu. Söz konusu grubun temsilcilerince otoritelere uygun toplumsal ve mesleki konum talebiyle arz edilen sayısız dilekçe de bu durumu doğrulamaktadır.

18 BOA, BH.MKT, No 1508/13 (2 N 1305).

19 Kuzey Kafkasyalıların uygunsuz yerleşimden şikâyetleri ve maddi yardım talepleri için bkz.: BOA, A.MKT.UM, No 458/35; BOA, A.MKT.UM, No 477/67; BOA, A.MKT.NZD, No 353/100; BOA, A.MKT.MHM, No 228/22; BOA, A.MKT.MHM, No 238/33.1; BOA, DH.MKT, No 1512/22.

20 BOA, A.MKT.MHM, No 228/54 (21 M 1278); BOA, A.MKT.UM, No 490/95 (5 S 1278).

21 BOA, A.MKT.DV, No 216/63 (24 B 1278).

Dilekçelerin içeriği bu konudaki tercihlere dair oldukça net bir fikir vermektedir. Orduya kaydolma talebiyle yapılan başvurular çoğunluğu oluşturmaktadır. Açıkça, Babıali'nin mecburi askerlik görevini tecil etmesine rağmen, göçmelerin kayda değer bir bölümü sözleşmeli olarak askeri bir kariyer ya da uzun süreli askerlik yapmak istemiştir. Bir dereceye kadar bu tür tutumlar Kuzey Kafkasya'nın geleneksel toplumsal yapısı ve yaşam tarzlarının askeri karakterinden kaynaklanıyordu, bu da özellikle göçten evvel Ruslara karşı yapılan askeri operasyonlara toplu olarak katılmaları sonucunda özellikle belirgin bir hal almıştı. Kimi kanıtlar göstermektedir ki göç sürecinde bile Kuzey Kafkasyalılar yeni vatanlarının potansiyel savunucuları olarak konumlanıyordu; "Sultan-Halife'nin savaşçıları". Bu nedenle, yukarıda bahsi geçen Hatozukoğlu Çolak Mehmet Bey imzalı dilekçede her bir Çerkez ailenin "İslam ve Yüce Devlet için" savaşmaya hazır olduğu da belirtilmişti.[22] Hiç şüphe yok ki, pek çok göçmen için son derece önemli olan belirli bir refah düzeyine hızla erişme fırsatı da çeşitli düzenli ve düzensiz askeri birliklere katılımı talep etmekte göz ardı edilemeyecek bir nedendi.

1860'ların ilk yarısından kalma bir dizi belge, önemli oranda Kuzey Kafkasyalının "gönüllü ve ücretli" askeri hizmete kaydedilme taleplerini doğrulamaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı hükümeti birkaç atlı "Çerkez alayı" kurulması emrini vermiştir. Her ne kadar başvuru sahipleri ordudaki beş yıllık görevini tamamlamış kişiler arasından kefil göstermek zorunda olsalar da, genellikle otoriteler bu tür talepleri kayırıyordu.[23] Kuzey Kafkasya cemaati içerisindeki diğer bir seferberlik coşkusu da 1877-1878 Türk-Rus savaşının başlangıcında, binlerce yeni göçmenin gönüllü olarak Anadolu ve Balkan ordularına dahil düzensiz süvari birliklerine katılmalarıyla yaşanmıştır.[24]

Profesyonel kariyerlerine Sultan'ın ordusunda devam etmek isteyen Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin –Çarlık ordusunun eski subayları- dilekçeleri de güçlü bir resmi destekle karşılanıyordu. Örneğin, 1860 yılında otoriteler Bjjedughların (Adigeler'in bir alt kolu) temsilcisi Şahin Giray Bey'den gelen talebi kabul etmiştir. Kendisine Rus ordusundayken sahip olduğuna denk bir rütbe verilmiştir; ayrıca, bir şeref madalyasıyla ödüllendirilmiş ve otoriteler de çocuklarının vasiliği için gerekli tedbirleri almıştır.[25] 1866'da, bir yıl evvel beş

22 BOA, C.D., No 6832 (t.y.).

23 BOA, İ.D., No 30174 (19 L 1276); BOA, A.MKT.MHM, No 183/37 (29 L 1276); BOA, A.MKT.MHM, No 218/37 (27 L 1277).

24 Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anılar*, II, İstanbul, 1996, ss. 40, 42, 48, 57, 91, 155-156, 166, 189; S. E. Berzeg, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kuzey Kafkasya ve Sürgündeki Kafkasyalılar", *Kafkasya Gerçeği*, No 1, Samsun, 1990, ss. 6-8. Göçmenlerin herhangi geçerli kişisel başvuru örneğini göremiyoruz. Muhtemelen bu hareket gönüllülerin söz konusu birliklere yerel sivil ve askeri yetkililerin yönlendirmesiyle gerçekleştirdikleri kitlesel katılımıyla oluşmuştu.

25 BOA, A.MKT.MHM, No 177/29 (21 B 1276).

bin Çeçen, İnguş, Kabardey ve Oset ailesinin başında göç etmiş olan, Rus ordusunun eski tümgenerali Musa Kundukov, Osmanlı devletine sadakatini ifade etmiştir. Kısa bir süre sonra Babıali onu *mir-liva*'lığa (tuğgeneral) atamış ve 4. Ordu karargâhına göndermiştir.[26]

Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı ordusuna aktif katılımlarının, daha 1860 ve 1870'lerde ordu içinde kendilerini göstermelerinin, beklenilenin çok üstünde olduğu söylenilebilir. Kuzey Kafkasyalılarca otoritelere gönderilen ve savaş hizmeti ödülü, aylığı ve diğer tür yardım taleplerini ifade eden çeşitli başvurular da bunun dolaylı bir kanıtıdır.[27]

İncelenen belgeler Kuzey Kafkasyalıların yalnızca asker sınıfına değil aynı zamanda, daha küçük bir dereceye kadar da olsa, Osmanlı devletinin bürokratik sistemine de entegre olmaya eğilimli olduklarını ortaya çıkartmaktadır. Göçmenler, ülkeye yerleştikleri ilk yıllardan itibaren, küçük ve orta düzey hukuki ve sivil yönetim konumlarına başvurularda bulunmaya başlamışlardır: İstenilen kadrolar arasında, örneğin şehir meclisinde muhasebecilik ve sıradan polislikten, kaza yönetimi başkanlığı ve jandarma binbaşılığına dek çeşitli mevkiler bulunmaktaydı.[28] Bilinen olgulardan çıkartabildiğimiz kadarıyla, otoriteler bu tür başvuruların çoğuna olumlu yanıt vermiştir. Taleplerin reddinin nedeni, başvuru sahiplerinin yetersiz profesyonellik ve eğitim düzeyi olmuştur. 1886'da "Dağıstanlı muhacirlerden" 1877-78 seferine katılmış Mehmet Han adında bir zat jandarma yüzbaşılığına tayinini talep etmiştir; eğitim yetersizliği nedeniyle Dahiliye Nezareti dilekçesini geri çevirmiş ama kendisine önemli miktarda mali yardım yapılmasını uygun bulmuştur.[29]

Göçmenlerin yeni vatanlarında eğitim alma durumları da (aristokrasi, ruhban sınıfı, tacirler ve diğer kısmen eğitimli çevrelerin temsilcileri) oldukça çarpıcıdır. Göçü takip eden ilk aylar ve yıllardan itibaren çeşitli eğitim kurumlarına girmekle ilgili sorunlarına dair aktif bir şekilde otoritelere başvurmuşlardır. Örneğin, 1860 yılında ünlü Çeçen lider Muzay (Mazay) Bey oğulları ve yeğenlerinin askeri okullara alınması için dilekçe vermiştir. Kısa bir süre içinde kara, deniz ve topçu okullarına alınmışlardır.[30] Yaklaşık aynı dönemde soylu

26 BOA, İ.MM, No 1398 (29 L 1283); BOA, A.MKT.MHM, No 376/53 (5 Za 1283).

27 Örneğin bkz.: BOA, A.DVN, No 117/54 (10 S 1273); BOA, A.MKT.NZD, No 202/91 (2 R 1273); BOA, DHMKT, No 1321/29 (30 N 1294); BOA, DH.MKT, No 1321/33 (30 M 1294); BOA, DH.MKT, No 1367/77 (24 Z 1303); BOA, Y.PRK.AZJ, No 12/1 (29 Z 1304).

28 Örneğin bkz.: BOA, A.DVN, No 117/54 (10 S 1273); BOA, A.DVN, No 146/2 (7 S 1276); BOA, A.DVN, No 155/3 (17 M 1277); BOA, A.DVN, No 183/8 (t.y.); BOA, ZB, No 2/75 (21 C 1285); BOA, DH.MKT, No 1326/78 (21 Ş 1296); BOA, DH.MKT, No 1333/768 (21 Za 1297); BOA, DH.MKT, No 1367/77 (24 Z 1303); BOA, DH.MKT, No 1435/44 (9 Za 1304); BOA, DH.MKT, No 1457/66 (8 S 1305); BOA, Y.PRK.BŞK, No 60/39 (24 R 1317).

29 BOA, DH.MKT, No 1367/77 (24 Z 1303); BOA, DH.MKT, No 1394/37 (27 R 1304).

30 BOA, A.MKT.NZD, No 329/28 (15 R 1277); BOA, A.MKT.NZD, No 329/66 (17 R 1277); BOA, A.MKT.MHM, No 198/100 (17 R 1277); BOA, A.MKT.MHM, No 199/65 (27 R 1277).

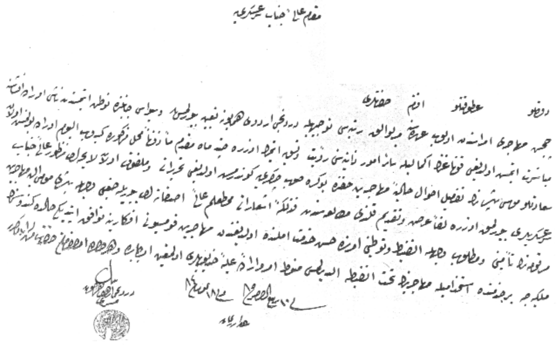

Kabardey Hatoşuka Bey, Arslan Bey ve Zekeriya Bey de Harbiye Nezareti'ne benzer dilekçeler göndermiş ve olumlu yanıtlar almışlardır.[31] İskanın ardından gelen kısa dönemde, talepler çoğunlukla askeri okullara giriş için yapılmışsa da, takip eden yıllarda hem *idadiye* hem de *aliye*'lere ve çeşitli uzmanlaşmış okullara –din okullarından müzik okullarına dek- giriş için verilen dilekçelerin sayısında kayda değer bir artış yaşanmıştır.[32]

Aslında, tanımlanan bu olaylar Kuzey Kafkasyalı göçmen topluluğu içerisindeki askeri ve sivil entelektüel, bürokratik sınıfın hızla yapılanma sürecine işaret etmektedir; ki bu da Osmanlı devleti içindeki toplumsal gelişimlerinin en önemli etmenlerinden biri olmuştur.

Ruhban sınıfından göçmenlerin verdiği dilekçelerin ilginç bir özelliği vardır. Açıkçası, bu sınıfın temsilcilerinden Osmanlı İmparatorluğu'na esasen dini yapı nedeniyle göç edenler halifenin özel himayesine güveniyordu. Genel olarak devletten malzeme ve toplumsal destek (geçici ya da kalıcı meskenleri için erzak, maaş, vb.) ve kendi tarikatlarının ibadetlerini tam olarak sürdürmelerini sağlayacak koşulların yaratılmasını istiyorlardı (önemli dini merkezlere yerleşmek, profesyonel faaliyet ya da çalışmalara erişimlerinin temin edilmesi). Bu türden talepler otoritelerce çoğu zaman anlayışla karşılanıyordu. Örneğin, 1851 yılında Babıali Erzurum vilayetine gelmiş olan yaklaşık yüz Dağıstanlı göçmen arasındaki kimi yaşlıların, ki dilekçelerine göre bu kişiler ilahiyat öğretmenleri idi, dilekçesini kabul etmişti. Bunların, gruptan ayrılarak, tercihlerine göre Bursa ya da Şam'a yerleşmelerine izin verilmiş ve kendilerine hayat boyu aylık bağlanmıştı ("çünkü bu türden zatların kurtarılması onur meselesiydi").[33] Çok sayıda belge, incelenen dönemde Kuzey Kafkasyalı din adamlarının hac amacıyla ya da *mücavir* olarak yerleşmek

31 BOA, A.DVN, No 155/3 (17 M 1277); BOA, A.MKT.DV, No 204/83 (4 R 1278). Kuzey Kafkasya göçmenlerinin askerliğe kabul edilmesiyle ilgili özellikle soylulardan gelen başka dilekçeler için bkz.: BOA, A.MKT.DV, No 87/24 (28 Ra 1272); BOA, A.MKT.NZD, No 349/68 (14 L 1277); BOA, A.MKT.NZD, No 354/58 (22 Za 1277).

32 Örneğin bkz.: BOA, A.MKT.NZD, No 224/42 (11 L 1273); BOA, A.MKT.MHM, No 177/29 (21 B 1276); BOA, A.MKT.MHM, No 202/28 (27 Ca 1277); BOA, A.MKT.MHM, No 270/80 (5 S 1280); BOA, A.DVN, No 90/15 (t.y.); BOA, A.DVN, No 184/75 (t.y.); BOA, Y.PRK.AZJ, No 14/75 (2 Ca 1306); BOA, Y.PRK.AZJ, No 50/124 (13 Ca 1323).

33 BOA, İ.MV, No 7398 (18 Za 1267).

üzere Hicaz'a gitmek için yardım taleplerine olumlu yanıt verildiğini göstermektedir.[34]

İncelenen belgeler arasında, ataerkil aile ya da tarım köleliği ve işçi köle ticaretinden kaynaklanan dilekçeler özel bir yer tutmaktadır – bu olgu çoğu Kafkasyalı grubun geleneksel toplumsal yapısında var olmakla birlikte, Osmanlı hukuk sistemiyle pek de uyuşmuyordu. Karmaşık sorunlar bir yana, 19. yüzyılda Osmanlı toplumlunda bu konuyla karşılaştığımız için şunu da belirtmeliyiz ki, Kuzey Kafkasyalıların toplu göçünü takip eden ilk yıllarda İmparatorluğun pek çok bölgesinde bir taraftan daha yüksek sınıfların mensuplarının kendi halklarından köleler, serfler ve hatta özgür insanları topladıkları, diğer taraftan da bu kişilerin özgürlüklerini kazanmaya çalıştıklarına tanıklık edilmiştir; Babıali'nin "Çerkez köleciliğinin" ortadan kaldırılması için aldığı önlemlerin arka planında da bu yatmaktadır.[35] Ne var ki, aynı zamanda her iki taraf da ihtilaf durumunda önce otoritelere başvuruyordu. Bu nedenle, 1860-70'lerde resmi kurumlar hem köle statüsünden kişilerden (geleneksel sınıflandırmaya göre) gördükleri kötü muameleden yakınan şikâyetnameler, hem de özgür doğmuş kişilerden zorla köle olarak alıkonulduklarına dair şikâyetnameler alıyorlardı.[36] Ayrıca, kaçak ya da itaat etmeyen kölelerinin aranması ve cezalandırılmasını talep eden köle sahiplerinden de (soylular, ruhban sınıfı, köle tacirleri) sayısız dilekçe geliyordu.[37] Kuzey Kafkasyalıların hukuk anlayışı ile Şeriatın kölelik kurumunu yorumlayışı arasındaki farklar ve Babıali'nin pratikte tüm sınıfların haklarını koruma çabaları, otoriteler için bu tür sorunların çözümünü oldukça güçleştiriyordu ve muhtemelen de her bir vakada özel durumlara bağlı olarak bir tarafın lehine kararlar alınıyordu.

İncelenen belgeler arasında göçmenlerin çeşitli davalar için verdikleri dilekçeler de – mal varlığı ve bireysel anlaşmazlıklardan, adi suçlarla ilgili ihti-

34 Örneğin bkz.: BOA, A.MKT.DV, No 176/89 (21 Ca 1277); BOA, A.MKT.UM, No 524/62 (10 C 1278); BOA, A.MKT.UM, No 556/81 (21 L 1278). Kuzey Kafkasyalı göçmen din adamlarının temsilcilerinin diğer dilekçeleri ve yetkililerin cevapları için bkz.: BOA, A.DVN, No 158/27 (2 Ca 1277); BOA, A.DVN, No 184/35 (t.y.); BOA, A.MKT.NZD, No 88/96 (29 Za 1269); BOA, A.MKT.NZD, No 379/61 (17 Ca 1278); BOA, A.MKT.MHM, No 508/11 (24 Ş 1317).

35 Ayrıntılar için bkz.: E. R. Toledano, *Osmanlı Köle Tiareti (1840-1890)*, İstanbul, 1994, ss. 127-154; Ö. Şen, "19. Yüzyılda Osmanlı Devletindeki Köle Ticaretinde Kafkasya Göçmenlerinin Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, No 6, 1994, ss. 175-180.

36 Örneğin bkz.: BOA, A.MKT.DV, No 181/59 (19 B 1277) – İki kölenin ev sahiplerinden kötü muamele görmesi ve gelinlerinden ayrılmamaları için verdikleri dilekçe; BOA, A.MKT.DV, No 183/39 (9 Ş 1277) – Köle olarak satılan yeğenin iadesi için dilekçe; BOA, Y.PRK.AZJ, No 2/60 (20 M 1296) – ailenin zorla köle olarak tutulmasıyla ilgili şikâyeti; BOA, Y.PRK.AZJ, No 41/3 (14 C 1318) – köle olarak satılan kadın akrabaların iadesi için talep.

37 Örneğin bkz.: BOA, A.DVN, No 153/15 (21 Za 1276) – Rus elçiliğine sığınan esir kadının iadesi veya tazminat ödenmes talebi; BOA, A.DVN, No 178/20 (13 L 1278) – kaçak esirlerin mahkemeye getirilmesi talebi; BOA, DH.MKT, No 1316/46 (9 Ra 1288) – kaçak esir kadının iadesi veya tazminat ödenmesi talebi; BOA, DH.MKT, No 1316/46 (9 Ra 1288) – Başka bir sahibe kaçan kölelerin iadesi talebi.

laflara dek - önemli bir yer tutmaktadır.[38] Kuzey Kafkasyalıların önemli bir bölümünün, ülkeye yerleştikleri ilk yıllardan itibaren, göçten önceki hukuk anlayışının geleneksel standartları ile düzenlenen sorunlarının çözümü için idari ya da yargısal Osmanlı kurumlarına başvurmuş olmaları da dikkate değer bir olgudur. Hiç şüphe yok ki, bu bir dereceye kadar göçmenlerin resmi kurumlara olan güvenine ve yeni devletlerinin birer vatandaşı haline gelme gayelerine işaret etmektedir.

Daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Kuzey Kafkasyalıların, yerleşme, ikamet ve bireylerin, ailelerin ya da küçük toplulukların uyum sorunlarının çözümüne dair dilekçe ve başvuruların yanı sıra, İmparatorluğun genelindeki ya da büyük bölgelerindeki durumlarına dair de Osmanlı yetkililerine başvurduğu durumlar olmuştur. Bugün elimizde bu türden yalnızca birkaç kanıt vardır.

Bunlardan en eskiler, Temmuz 1868'in başlarında Sivas vilayetinde ikamet etmekte olan üç yüzün üzerinde soylu, din adamı ve yaşlı temsilcinin yaptığı toplantıya dair belgelerdir. Vilayet yönetiminin onayı üzerine, toplantı adı geçen *mir-liva* Musa Paşa (Kundukov) tarafından düzenlenmiştir. Toplantının amacı Kuzey Kafkasyalı gruplarca işlenen suçların önüne geçmek için yöntemler aramak ve sancaklar ile vilayetlerin otoritelerinin başa çıkmakta zorlandığı kamu güvenliği sorununu gidermekti. Durumu tartışan delegeler muhtemelen Musa Paşa tarafından tasarlanmış olan yasayı onayladılar. Yasa 15 maddeden oluşuyordu ve suçla mücadele için, göçmenlerin yerleşkelerindeki muhtarlara ve kahyalara başvurmalarını şart koşuyor; sıkı bir para cezası sistemi ve sakinlerin toplu sorumluluğunun teşvik edilmesini; göçmenlerin tam zamanlı olarak yerel güvenlik kurumlarına dahil olmaları ve para cezaları ile diğer önlemlerle malzeme desteği için özel bir stok hazırlanmasını; suçluların ailelerinin uzak bölgelere gönderilmesini; Kuzey Kafkasyalıların kamu alanlarında silah taşımalarının yasaklanmasını öneriyordu.[39]

Toplantıda kabul edilen geniş kapsamlı dilekçe, merkezi ve vilayet otoritelerinden, bölgede huzur ve güvenliği sağlamanın tek yolu olan bu yasayı aci-

38 En tipik örnekler için bkz.: BOA, A.MKT.DV, No 160/92 (22 Za 1276) – miras hakkı ile ilgili anlaşmazlığın çözülmesi talebi; BOA, A.MKT.MHM, No 238/89 (18 Za 1278) – akrabalar tarafından haksız ele geçirilen mülk ve esir kadının iadesi talebi; BOA, A.MKT.UM, No 478/18 (7 Z 1277); BOA, A.MKT.DV, No 220/25 (7 L 1278) – köle sahipliği anlaşmazlıklarının çözümü için talepler; BOA, DH.NKT, No 335/21 (21 M 1282) – satılan esir kadından doğan alacak anlaşmazlığının çözüm talebi; BOA, A.DVN. No 134/93 (14 S 1275) – nafaka ödenmesi talebi; BOA, DH.MKT, No 1558/53 (21 S 1306), aile içi mülkiyet anlaşmazlıklarının çözülmesi ve nafaka ödenmesi talebi; BOA, A.MKT.DV, No 185/30 (2 N 1277) – ödenmemiş kan bedelinin ödenmesi talebi; BOA, A.DVN, No 170/33 (17 Ra 1278) – akraba katillerinin cezai soruşturulması talebi; BOA, DH.MKT, No 1310/49 (18 Za 1286) – tecavüzcüye yasal ceza verilmesi talebi; BOA, DH.MKT, No 1311/113 (16 Ca 1287) – akrabaların mülk ve canına kast eden kişinin cezalandırılması talebi.

39 BOA, İ.MM, No 1481, LEF 3 (t.y.).

len onaylamalarını talep ediyordu. Aynı zamanda dilekçede bazı göçmenlerin yasa dışı eylemlerinin sorumluluğu büyük ölçüde resmi çevrelerin üzerine yıkılıyordu. Uygunsuz yerleşim ve toprak dağıtımı süreci, bürokratların göçmenlerin ihtiyaçlarına kayıtsız kalmaları, çeşitli memurların suçlara karışması gibi etmenler de Kuzey Kafkasyalı gruplar içinde suçun artışının ve yerel nüfus ile karşılıklı ilişkilerin kötüleşmesinin nedenleri olarak belirtiliyordu. Durumu iyileştirmek ve istenmeyen gelişmelerin önüne geçmek için dilekçe sahipleri Anadolu'ya İstanbul'dan "nitelikli ve vicdanlı memurlar" atanmasını ve bu memurların da Kuzey Kafkasyalıların yerleşimlerinin tamamlanması sorununu çözüp, hayati ihtiyaçlarını karşılamalarını, ülke çapında göçmenlerin durumunu inceleyerek merkezi otoriteye rapor edecek özel bir komisyon üyesi atanmasını, göçmenlerin meclisler ve yerleşim bölgelerinin yerel idarelerine dahil edilmesini, yasayı ihlal edenlerin titizlikle cezalandırılmasını talep ediyordu. Kafkaslı liderler kendi adlarına vatandaşları arasından suç işleyenlere karşı daha sert olacaklarını ve Gayrimüslimler de dahil olmak üzere yerli nüfusla iyi ilişkileri teşvik edeceklerini vaat ediyorlardı. Ayrıca, göçmenlerin Babıali'nin politikalarına içerlediklerine dair söylentileri de ortadan kaldırmak isteyen dilekçe sahipleri, Osmanlı devlerine olan sadakatlerini belirterek, gerektiği takdirde devletlerini silahla savunmaya da hazır olduklarını bildirmişlerdi.[40]

Bu girişimler, delegelerin – göçmenlerin soylu temsilcileri - göçmenlerin iskân ve toplumsal uyarlanma sürecinde ortaya çıkan sorunlarla ilgili olarak otoriteleri işbirliğine ve arabuluculuğa ikna etmeyi amaçladıklarını ve yerel güç yapıları içerisinde kendi konumlarını güçlendirmeyi istediklerini göstermekteydi. Ne var ki, otoriteler biraz farklı bir yaklaşım sergilediler. Dilekçeye cevap olarak nazırlar heyetinin verdiği karardan anlaşıldığı gibi, o dönemde Osmanlı hükümeti Kuzey Kafkasyalı feodal seçkinlere karşı açıkça önyargılıydı, çünkü kimi temsilcilerinin diğer sınıflar üzerinde güç kazanarak yerel düzeyde resmi yapılara baskı yapmayı amaçladığından şüpheleniyordu. Bu varsayıma dayanarak Babıali söz konusu sorunların çözümünde soyluların desteğini azaltmayı tercih etmiş ve 4. Ordu karargahını, göçmenleri Sivas ile Anadolu vilayetlerine yerleştirmekle görevlendirmişti. Hükümet politikasının bu alandaki hedefi göçmenleri bir an önce tarımla uğraşan sadık birer vatandaşa dönüştürmek ve geleneksel liderlerinden bağımsız kılmaktı; karşı koyanlar başka bölgelere tahliye ettirilecekti. Bu hedeflerin de, Musa Paşa'nın "kanun"unda şart koşulan sıra dışı önlemlere başvurulmadan, mevcut yasa ve ku-

40 BOA, İ.MM, No 1481, LEF 4 (11 Ra 1285).

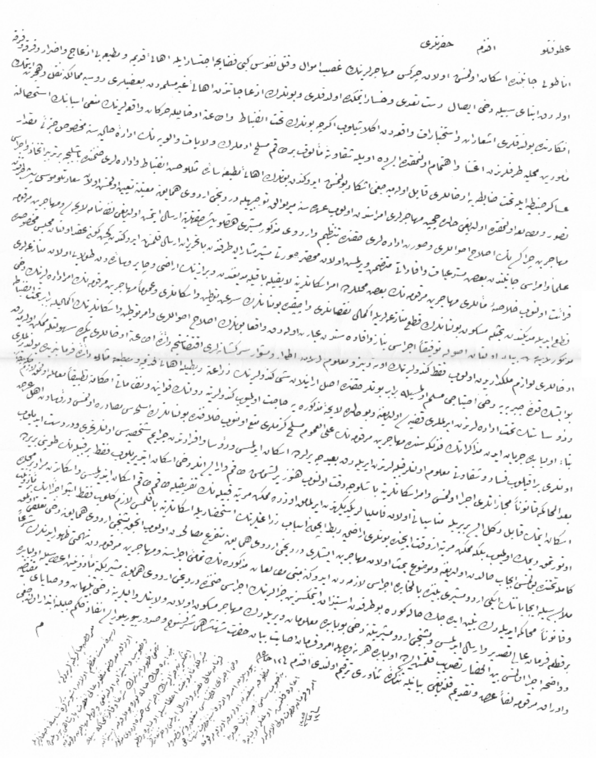

rumların sıkı denetimi altında gerçekleşmesi bekleniyordu.[41]

Ancak, bir buçuk yıl sonra, otoriteleri Kuzey Kafkasyalıların ihtiyaçlarından haberdar etmekle sorumlu olan Musa Paşa İstanbul'a kişisel bir başvuruda bulunmuştur. Bir kere daha otoritelerin dikkatini göçmen yerleşkelerindeki olumsuz koşullara çekmek istiyor ve toprak tahsisi sürecinde yapılan hataların giderilmesi için çeşitli önerilerde bulunuyordu. Sorunların çözülmesi için yapılan öneriler göçmenlerin topraklarının yeni baştan dağıtılmasını gerektiriyordu. Özellikle de, diğerlerinden önce gelmiş olan göçmenlere tahsis edilmiş olan toprakların istimlak edilmesi hakkında yazmıştı; bu toprakların yasadışı bir şekilde tahsis edildiğini belirtiyor ve oraya sonradan gelip, Anadolu'daki iskân için öngörülmüş alanlar daraldığı için hak ettikleri toprakları alamayanların lehine istimlak yapılması gerektiğini söylüyordu.[42] Ayrıca, zorunlu askerlikle ilgili ayrıcalıklı süre dolmadan önce daha çok sayıda göçmenin askerliğe alınmasını da talep ediyordu. "Değerli halkı"nın, askere gitmek istemeyen yerel halkın yerine - *bedel-i şahsi* olarak orduya alınmasını öneriyordu. Bu Kuzey Kafkasyalıları disipline alıştıracak ve tarım alanında başarısız olanlara da geçim kaynağı olacaktı. Böylelikle, göçmenlerin yerleşim bölgelerindeki toplumsal gerilim de bir şekilde azalmış olacaktı. Başvuruda ayrıca, bu alandaki boşluğun doldurulması için göçmenlere "uygarlık ve din eğitimi" verecek daha iyi koşullar sağlanmasının gerekliliğine de dikkat çekiliyordu.[43]

---

41 BOA, İ.MM, No 1481 (12 Ca 1285).

42 Musa Paşa, diğer göçmen gruplarının çoğundan daha sonra, 1865'te Sivas vilayetine gelen, büyük bir Kuzey Kafkasya grubuna başkanlık ediyordu. Böylesi radikal bir öneri ve kuşkusuz çatışma doğurabilecek bir tasarı, belki koruması altındakilerin bir bölümünün ona yaptığı baskıyla açıklanabilir, bu da bölgedeki 'eski' ve 'yeni' yerleşimciler arasında yaşanan belirli çatışmaları yansıtmaktadır.

43 BOA, İ.MM, No 1590, LEF 1 (16 L 1286).

Söz konusu başvuru, Babıali'nin Mart 1870'de Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki göçmenlerin konumunun genel bir teftişten geçirilmesi doğrultusundaki kararını etkilemiştir. Bu teftişi merkezi hükümet birimlerinin memurları yürütecekti. Onlara verilen talimatta 1868'de Kafkasyalı liderlerin Sivas toplantısında yazdıkları dilekçe ile Musa Paşa'nın başvurusundaki çeşitli önerilere de ağırlık verilmişti. Böylece, toprak sorununun çözülmesi için, önceden tahsis edilmiş olan toprakları yeniden dağıtılmasına karar verilmişti. Ancak bu Musa Paşa'nın önerdiğinden daha yumuşak bir şekilde halledilecekti: yalnızca iyi bir gerekçe olmaksızın sahiplerince işlenmeyen topraklar istimlak edilecek ve bulunan diğer boş araziler de göçmenlere tahsis edilecekti. Adı geçen başvuru sahiplerinin diğer bazı talepleri de destek bulmuştu: Göçmelerin köylerine sakinler arasından muhtar ve imamların atanması, Kuzey Kafkasyalılara kazalardaki meclisler ve yönetime daha iyi bir erişimin sağlanması, ücretli askerlik hizmetinin başlatılması, kültürel-dini ihtiyaçlarının daha iyi karşılanması için göçmenlerin yerleştiği bölgelerde cami ve okul inşa edilmesi, kamu alanlarında silah taşımanın yasaklanması. Aynı zamanda yukarıda belirtilen başvurulardaki önerilerin ötesinde ve kısmen onlara karşı olarak, talimat tekrar göçmenlerin yerli Müslüman cemiyetle ekonomik ve sosyo-kültürel yönlerden kaynaşmasının önemini ve sınıfsal kimlik ne olursa olsun yasal konumlarının eşit olduğunu vurguluyor ve vatandaşlarını silahlı suçlara teşvik eden ve zorlayan Kuzey Kafkasyalı soylu seçkinlere ilişki de sert – ve gerçekten fazlaca – tedbir alınması gereğini belirliyordu.[44]

Diğer bir ilginç belge de, tam tarihi bilinmemekle birlikte, muhtemelen 1870'lerin ilk yarısında göçmenlerin Babıali'ye yaptıkları bir başvurudur.[45] Her ne kadar bu belgenin arşiv kopyasında yazarlarının ismi bulunmasa da, Anadolu ve Rumeli'de bulunan tüm vatandaşların beklenti ve kaygılarını savunma amaçları ve göçmenlerin Osmanlı otoritelerine yaptığı ciddi ithamlara yer vermesi nedeniyle, bu belgenin göçmenlerin geleneksel seçkinlerinin sözü geçen temsilcilerince yazılmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu beyanatın hayli tutarlı ve mantıklı niteliği, Arapça ve Farsça kalıplar ve cümlelerin sıkça kullanılmış olması da yazarlarının eğitim düzeyine dair bir fikir vermektedir. Bel-

44 BOA, İ.MM, No 1590, LEF 2 (talimat metni).

45 BOA, A.DVN, No 166/52. Bu belge metindeki bazı tanıklıklara dayanılarak yaklaşık olarak tarihlenebilir. Özellikle dilekçenin, Harbiye Nazırı Hüseyin Avni Paşa'nın görevden ayrılmasından sonra en fazla bir yıl içinde yazılmış olduğu belirtilmektedir. Bilindiği üzere Paşa, 1869-1871 yılları arasında ve daha sonra ölümüne kadar 1874-1876 yıllarında kısa kesintilerle bu görevde bulunmuştur (E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, 7, Ankara, 1995, ss. 70-76, 103-104, 134, 186-187, 353-356, 360). Öte yandan belge, 1866-1875 yılları arasında bu konum ve isim altında bulunan Muhacirîn İdaresi'nden faal bir kurum olarak söz etmektedir (A. Saydam, *a.g.e.*, ss. 114-117). Sonuç olarak, başvuru 1871'in sonunda daha önce ve 1875 yılının başından daha sonra yazılmış olamaz ve büyük olasılıkla 1872'de yazılmıştır. Her durumda belgenin kenarına arşiv görevlilerince Hicri yılla 1277 (Gregoryen takvime göre 1860/1861) tarihinin yazılmış olması bir hata olarak kabul edilmelidir.

genin 28 maddesi göçmenlerin neredeyse tüm endişe ve taleplerini özetlediğinden ayrıntılı bir şekilde ele almak yerinde olacaktır.

Başvuru, Çerkezlerin Ruslara karşı "dinlerini, onurlarını ve anavatanlarını korumak için" direnişlerinde karşılaştıkları türlü güçlükler ve yaptıkları sayısız fedakârlığa dair bir hatırlatma ile başlıyordu. Bu mücadele süresince korkunç yoksulluğun üstesinden gelebilmek için Kafkasyalıların kimi zaman "çocuklarını ve hemşerilerini İslam ülkelerine göndermek ve onları hiç uğruna Osmanlı soylularına satmak" zorunda kaldıklarına dair şok edici açıklama, Kafkas zihniyeti için bu denli acı verici bu tarihi olguyu meşrulaştırma, hem de Osmanlı toplumu ve toplumuna dair dolaylı bir sitemde bulunma niyetini ortaya koyuyordu. Dahası, topraklarına sığınan Kuzey Kafkasyalı göçmenlere cömert maddi yardımlarından ötürü Babıali'ye minnettarlıklarını sunan belge sahipleri bu kaynakların önemli bir bölümünün, devlet hazinesini talan eden ve göçmenleri yoksulluğa sürükleyen yolsuz memurlar tarafından yağmalandığını da belirtiyordu. Her ne kadar, bazı bölgelerdeki özellikle de Balkan vilayetlerindeki kimi dürüst memurların çabaları sayesinde göçmenler uygun bir şekilde yerleştirilmiş ve "titizlikle ve şeref duyarak vergi ödemeye" başlamışlarsa da, göçmenlerin çoğunluğunun durumu felaket olarak tanımlanabilirdi. Özellikle, bu beyanlara göre, pek çok bölgede rüşvet yiyen bürokratlar, yerli sakinler arasından söz sahibi kişilerle şüpheli antlaşmalar yaparak, boş devlet arazilerini merkezi otoritelerden saklayarak, göçmen gruplarını son derece uygunsuz arazilere yerleştiriyorlardı. Örneğin, yaklaşık 300 göçmen aile Tekfurdağı sancağının Mandıra kazasında yalnızca 30-40 köylü aileyi geçindirebilecek kapasitedeki bir araziye yerleştirilmişti. Dahası, Kuzey Kafkasyalılara tahsis edilmiş olan toprakların tefriki sık sık uzatılıyor ve yoksulluklarını kanıtlayan belgeler de çıkartılmıyordu. Sonuç olarak kendilerine verilmiş toprakları ekmekte olan göçmenler yerel "keyfî unsurlar" ve onlardan rüşvet alan bürokratların haklarını tecavüzüne karşı kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Göçmenlerin, kendilerine verilmesi öngörülen zirai araç gereçleri, büyük baş hayvanları, mesken inşa etmek için gerekli para yardımlarını almaları için gerekli işlemlerin yıllarca uzatılması konusuna da dikkat çekiliyordu. Dilekçe sahipleri, yerel memurlarca göçmenlerin yerleştirilmesine dair yanlış bilgilendirilen İstanbul hükümet örgütlenmelerinin, aylar boyu merkezi ve yerel kurumlarda dolaştıktan sonra destek bulamayan hatta bürokratların hakaretlerine maruz kalan Kuzey Kafkasyalıların şikâyet ve dilekçelerini kabul etmeyişinden de esef duymaktaydı.

Kısacası, bu suiistimaller ve yasadışı eylemler, umutsuz göçmenleri hırsızlığa itiyordu. Yazarlar, Kuzey Kafkasyalı grupların liderlerinin bu suçlardan

sorumlu tutulmasının da uygun olmayacağının, çünkü suçlu vatandaşlarının yargılanmasında otoritelere yardımcı olma çabalarının yerel polis güçlerinin isteksizliği ile karşılaştığının altını çiziyordu. Bu gerçek de adaletsiz memurları "tüm Çerkezleri hırsız, soyguncu … ve yerli nüfus içinde nefret uyandıran" diye damgalamaktan alıkoymuyordu. Bu tür hastalıklı yönetim ve bürokratik keyfilikler göçmenlerin "gururunu kırıcı ve ulusal haklarına tecavüz eden" temel etkenler olarak gösteriliyordu.

Söz konusu belgenin sahipleri, 1868 başvurusunu yapanların aksine Kuzey Kafkasyalıların silah taşıma hakkından yoksun bırakılmış olmalarının üzerinde duruyor ve otoritelerin silahların bırakılması konusundaki uygulamalarının göçmenleri gücendirdiğini belirtiyordu. Ancak, temel sav Kuzey Kafkasyalıların "geleneksel silah kullanma yeteneklerini yitirebilecekleri" endişesini taşıdıkları, çünkü "… tüm muhacirlerin, yediden yetmişe, devlet ve din uğruna savaş alanında canlarını feda etmeye hazır" olduklarıydı.

Göçmenlerin eğitim, özellikle de askeri eğitime daha kolay katılmaları için gerekli koşulların oluşturulması talebi de dilekçenin diğer bir önemli maddesiydi. Dilekçe sahipleri daha ziyade Kuzey Kafkasyalıların oturduğu köylerin çoğunda cami ve okul olmamasından, olan yerlerde de "Osmanlıcaya" iyi hâkim olan öğretmen ve hocaların bulunmamasından endişeliydi. Sonuç olarak göçmenlerin çocukları okuryazar olamıyordu ve askeri okullara girmekte zorlanıyordu. Bu nedenle, belgeye göre, söz konusu dönemde Kuzey Kafkasyalıların çocuklarının askeri eğitim kurumlarına alınmaları için yaptıkları başvurulardan yalnızca yüzde yirmisi kabul edilmişti, ki bu rakam cemaatin subay olma heyecanını karşılamıyordu. Bu bağlamda yazarlar göçmenlerin yerleşim bölgelerine yeterli sayıda cami, okul ve nitelikli öğretmen temin edilmesini istiyordu. Ayrıca sağlık koşulları askerlik yapmaya uygun Kuzey Kafkasyalıların askeri okullara girme taleplerinin de geri çevrilmemesini istiyorlardı.

Dilekçede aynı zamanda Kuzey Kafkasyalı gruplar içindeki feodal köle sahibi sınıflar arasındaki ilişkilerde yaşanan sorunlara da değinilmişti. Açıktır ki bu beyana destek veren çevreler, 1860'ların ikinci yarısı ile 1870'lerin başında Babıali'nin, Batılı ülkelerin baskısı altında aldığı ve "Çerkez köleciliğini" kısıtlayan (köle satışının kısmen yasaklanması, kölelerin azat edilmesinin teşvik edilmesi gibi) kimi önlemler konusunda endişe duymaktaydı; bunun sonucunda bağımlı sınıflar sık sık sahiplerine başkaldırmaya başlamıştı.[46] Dilekçede belirtildiği üzere Kuzey Kafkasyalı aristokratlar, Şeriat'a uygun olduğunu iddia ettikleri bu ataerkil olguyu tarihi, yasal ve ahlaki açıdan meşru kıl-

46 Ayrıntılar için bkz.: E. R. Toledano, *a.g.e.*, ss. 127-154; Ö. Şen, *a.g.e.*, ss. 175-180.

mak istiyordu. Bu geleneğin "Amerika, Avrupa ve Afrika'nın kimi bölgelerinde yaygın olan zalim ve insanlık dışı kölelik" hiçbir ortak yanı yoktu ve bu nedenle de "yabancılar tarafından iddia edilen kategoride değildi." Soylu sınıf ile çeşitli bağımlı sınıflar arasındaki ilişkileri sömürüden ziyade paternalist olarak tanımlayan ve sosyo-ekonomik ve ev hayatına dair durumun da oldukça başarılı işlediğini belirten yazarlar, kimi memurların bireysel kışkırtmaları sonucunda "… bu köleler işlerini bırakıp, tarımımızı ihmal ederek isyan ediyorlar ve biz de onları ikna etmek zorunda kalıyoruz, böylece de zarara uğruyoruz…." şeklinde beyanda bulunuyorlardı. Bu da, vergi ödemelerindeki yetersizliğin önemli bir nedeni olarak gösteriliyordu. Yine de, köleliğin kaldırılmasına muhalif olanların en dikkate değer savı, Babıali'nin Kuzey Kafkasyalı liderlere "eski yaşam koşullarının temini" konusunda verdiği güvencenin yetersizliğiydi; bu nedenle de otoritelerin göçmenlerin mevcut toplumsal sistemine müdahale etmemeleri konusunda ısrar ediyorlardı. Ancak, hükümet yönergelerinin bizzat memurlarca pek çok kez ihlal edildiğine değinilmesi, bu tartışmada daha geçerli bir savdı; dilekçe sahipleri, yüksek Osmanlı bürokrasisi üyelerinin, göçmenlerin yaşadığı bölgelerde kolaylıkla köle ve odalık edinebildiklerine de değinerek, 'köle satışının yasaklanması'na 'köle alımının yasaklanmasının' eşlik etmemesinden duydukları mahcubiyeti de dile getiriyordu. Genel olarak belgenin birçok tezi, göçmen aristokrat seçkinlerin yeni vatanlarındaki mevcut toplumsal konumlarından duydukları memnuniyetsizliği ve Babıali ile aralarında yaşanan hoşnutsuzluğu ifade diyordu. Örneğin "Anadolu ve Rumeli'de liderlerimiz … küçümsenir ve önemsenmezken, bizden aşağı olanlar ve akraba olmadıklarımız, şanslı adamlar ve efendilere dönüştüler" deniliyordu.

Yine de, dilekçe sahipleri ısrarla Babıali'nin, hâlâ orada olan diğer Kuzey Kafkasyalıları "Rusya'da bırakmamaları" ve akrabaları ve vatandaşlarıyla bir araya gelebilmeleri için Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmelerine izin vermelerini talep ediyordu.

Sonuç olarak yazarlar "muhacirlerin kötü durumunun engellenmesi için gerekli önlemlerden" bazılarını da kesin ve açık olarak belirtiyordu: Yani, göçmenlerin durumuna dair yeterli bilgi sahibi olan ve saygıdeğer birer devlet memuru olduklarını kanıtlamış Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı Muhacirin İdaresi'nde yüksek konumlarda görevlendirilmeleri; "eğitimli ve disiplinli" Kuzey Kafkasyalıların da "diğer müttefik Osmanlı halkları gibi" göçmenlerin yaşadığı bölgelerdeki sancak ve kaza meclislerinde yer almalarının temin edilmesi; "kendine sahip olabilen" göçmenlerin polis ve jandarma teşkilatlarına girmesine izin verilmesi ve cemaatlerinden sözü geçer temsilcilerin "göçmen-

ler ile yerli nüfus arasındaki dostluk ve güvenin güçlendirmesi" amacıyla güvence vermeleri.[47]

Ele alınan bu belge, göçmen soylularının, Padişah'ın nüfuz alanında yaşayan Kuzey Kafkasyalıların sosyo-ekonomik uyum sürecinin yolunda gitmemesinden ve ataerkil yaşam geleneklerinin yok olmasından duydukları büyük endişenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir, bu da geleneksel liderlerince refahlarına, cemaatleri içindeki ayrıcalıklı konumlarına ve Osmanlı otoriteleri nezdindeki itibarlarına yönelik bir tehdit olarak algılanıyordu. Ne var ki, dilekçe sahiplerinin Babıali'yi göçmen cemaatlerinin arkaik ilişki biçimlerinin korunması ve bu geleneklerin ortaya çıkmakta olan temsili idari sistem kurumlarına sokulması gerekliliğine ikna etme umutları bariz bir tarihi aykırılık içeriyordu. Aynı zamanda, yıllarca öncesinde bile göçmenlerin yerel hükümet bünyelerinde yer almaları, güvenlik güçlerine dahil edilmeleri, eğitime erişimleri gibi talepler merkezi hükümet tarafından hükümetin göçmenlere karşı izlediği politikanın önemli birer öğesi olarak kabul görmüştü[48] ve yeniden söz konusu edilmeleri de yalnızca uygulamanın yavaş gerçekleşmesi ile açıklanabilirdi. Ne yazık ki, otoritelerin bu başvuruya verdikleri cevaba dair herhangi bir verimiz yoktur ve bu nedenle de "göçmen konusu" hakkındaki resmi konuma ne ölçüde etki ettiğini belirlememiz mümkün değildir.

Göçmenlerin Osmanlı'ya yaptıkları başvurulara dair değerlendirmeyi tamamlamak için, bir belgeye daha değinmeyi uygun buluyoruz: Kuzey Kafkasyalı soylularından İsmail Hakkı Kubatizade'nin "Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerinde yaşayan Çerkez, Çeçen ve Dağsıtanlı liderlere" yazdığı ve her açıdan İstanbul'un etkili çevrelerinde hoş karşılanan Şubat 1893 mektub.[49] Mektup, Doğu Anadolu'da yerleşmiş olan göçmen liderlerinin, Kürtler ve Bedeviler yanında Kuzey Kafkasyalıların, o dönemde teşkilatlanmakta olan Hamidiye süvari alaylarına alınmamalarından duydukları endişeyle, padişaha yapacakları başvuru için hazırlıkların dolaylı ipuçlarını içermektedir. Ayrıca, Sivas vilayetinde yerleşmiş olan göçmenler adına da benzer bir dilekçenin ilgili hükümet yetkililerine gönderildiğinden ve değerlendirilme aşamasında olduğundan bahsetmektedir. Kubatizade'nin mektubunda kullandığı dil, Kafkas liderlerinin bakış açılarının içerdiği temel savlara dair genel bir fikir vermektedir. Özellikle de Kürtler ve Bedevilerle karşılaştırıldığında, Kuzey Kafkasyalıların Osmanlı Devleti'ne duydukları büyük bağlılık ifade edilmiş ve yiğitlikte, cesarette, askeri beceride, özellikle de binicilikte bu halklara nazaran çok daha ba-

47 BOA, A.DVN, No 166/52.
48 Bkz.: BOA, İ.MM, No 1590, Lef 2.
49 BOA, Y.PRK.AZJ, No 23/80 (19 B 1310).

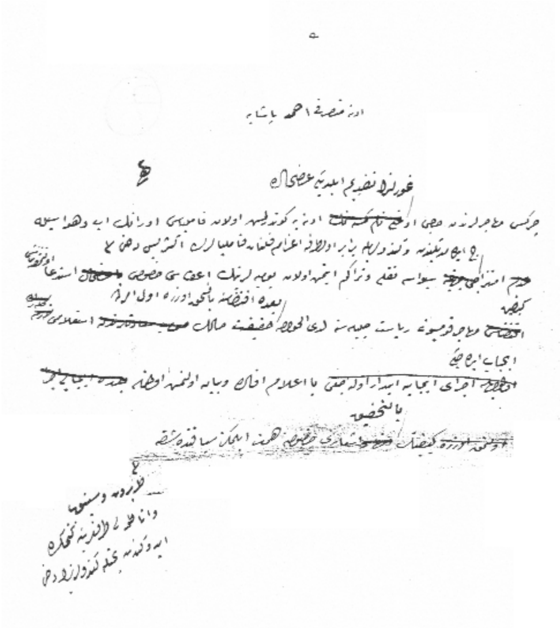

şarılı oldukları belirtilmiştir. Söz konusu metinden de anlaşıldığı gibi, Babıali'nin bazı Kürt ve Arap kabileleri ve liderlerine ayrıcalıklı bir statü verme eğilimi, Doğu Anadolu'da yaşayan Kuzey Kafkasyalıların, vatanlarına verdikleri hizmetlerin önemsenmediğini hissetmelerine neden olmuştur. Ayrıca, merkezi otoritelerin kısmen etkisiz olduğu bölgedeki hassas çok-etnikli dengede gücün, kalabalık nüfuslu yerel cemaatlerin lehine döneceğinden de endişe etmekteydiler.[50] Aynı zamanda dilekçe, başkente gönderilmiş olsun olmasın, bir kez daha, incelenen dönemde Kuzey Kafkasyalıların, askeri cemaatin ve hatta askeri yerleşikler sınıfının toplumsal işlevinin yerine getirilişine dair tutum ve iddialarını ve padişahla Babıali'ye kayıtsız şartsız bağlılıklarını gözler önüne sermektedir.

Yukarıda ele aldıklarımızı özetleyecek olursak: Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Kuzey Kafkasyalılar kendilerini padişahın ve Babıali'nin tebası olarak görüyordu ve ev sahibi toplumla bütünleşmek istiyordu. Yeni ülkelerine yerleşme sürecinde yaşadıkları ekonomik ve gündelik sıkıntılar aşikârdı ve göçmenlerin çoğu tarafından öngörülmemişti. Ancak, bu sorunlar Kuzey Kafkasyalıların devlete olan sadakatlerinde herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır. Zorlukların üstesinden gelme arayışlarında, Osmanlı İmparatorluğu'na ayak bastıkları ilk günden itibaren göçmen toplulukları ya da bireyler çeşitli düzeylerde resmi kurumlara başvurmuşlardı ve bu da sorunlarının çözümünde resmi kurumlara güven duyduklarını göstermektedir. Devletle bu türden doğrudan diyalog kurmak Kuzey Kafkasyalı grupların çoğunluğu için tamamıyla yeni bir tecrübeydi, çünkü göçten önce Rusya ile olan ilişkilerinde böyle bir şey söz konusu bile değildi. Ele alınan başvurular göçmenlerin önemli bir bölümünün Osmanlı askeri ve sivil bürokrasisinde yer almak eğiliminde

[50] Doğu Anadolu'da yerleşen Kuzey Kafkasyalı göçmenlerin çeşitli yerel etnik gruplarla ilişkilerinin özellikleri hakkında daha fazla ayrıntı için bkz.: G. Chochiev, B. Koç, "Migrants from the North Caucasus in Eastern Anatolia: Some Notes on their Settlements and Adaptation (Second Half of the 19th Century-Beginning of the 20th Century)", *Journal of Asian History*, C. 40, No 1, 2066.

olduğunu ve bu türden eğitim almak istediklerini göstermektedir. Bu dönemde, geleneksel feodal-ataerkil seçkinlerin temsilcileri tarafından ülkedeki Kuzey Kafkasya cemaatinin sorunlarına dair sayısız başvuru kaleme alınmış ve Osmanlı otoriteleri vatandaşlarının sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasi (sivil) uyumunu hızlandırmaya ikna edilmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda kendi konumlarını da güçlendirmeye ve belirli kadim sınıf ayrıcalıklarını korumaya da çabalamışlardır. Her ne kadar bir dizi dilekçe Kuzey Kafkasyalıları Osmanlı *millet*lerinden biri olarak tanımlamışsa da, özel bir etno-kültürel talep veya iddiada da bulunulmamıştır.

EKLER:

1. <u>İrade. Meclis-i Mahsus. No 1481 (*12 Ca 1285*)</u>

Atûfetlü efendim hazretleri,

Anadolu cânibinde iskân olunmuş olan Çerkes muhâcirlerinin gasb-ı emvâl ve katl-i nüfûs gibi fazâyihe ictisâr ile ahâlî-i kadîme ve mutî'ayı iz'âc ve ızrâr ve fırka ve fırka olarak ebnâ-ı sebîle dahi isâl-i dest-i ta'addî ve hasâr etmekte oldukları ve bunların iz'âcâtından ahâlî-i gayr-ı Müslimeden ba'zıları Rusya memâlikine nakl ve hicret etmek efkârında bulundukları iş'ârât ve istihbârât-ı vâkı'adan anlaşılıp eğerçi bunların taht-ı inzibât ve itâ'ata idhâliyle harekât-ı vâkı'alarının men'i esbâbının istihsâline memûrîn-i mahaliyye taraflarından i'tinâ ve ihtimâm olunmakta ise de öyle şekavete me'lûf bir takım müsellâh ademlerin vilâyât ve elviyenin idâre-i hâliyyesine mahsûs cüz'î mikdâr 'asâkir-i zabtiyye ile taht-ı zâbıtaya idhâlleri kabil olamayacağı âşikâr bulunmuş idüğünden bunların ahâlî-i mutî'ay-ı sâ'ire misillü hüsn-i inzibât ve idâreleri zımnında başlıca bir tedbîr ittihâz ve icrâsı tasavvur ve mütâla'a olunmakta olduğu hâlde Çeçen muhâcirleri ümerâsından olup 'uhdesine mîrlivâlık tevcîhiyle Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn ma'iyyetine ta'yîn olunmuş olan sa'âdetlü Mûsâ Paşa tarafından muhâcirîn-i Çerâkisenin ıslâh-ı ahvâlleri ve sûret-i idâreleri hakkında tanzîm ve orduy-ı mezkûr müşîri devletlü paşa hazretlerine irsâl etmiş olduğu nizâmnâme lâyıhası ve muhâcirîn-i merkumenin 'ulemâ ve ümerâsı cânibinden ba'zı müsted'iyât ve ifâdâtı mutazammın verilmiş olan mahzar sûreti müşîr-i müşârünileyh tarafından bâ-tahrîrât irsâl kılınmış idüğünden geçen gün 'akd olunan Meclis-i Mahsûs'ta kıra'at olunup hülâsa-ı me'âlleri muhâcirîn-i merkumenin ba'zı mahallerde emr-i iskânlarına lâyıkıyla bakılamadığından ve birazının arâzî ve çayır ve sâ'ireden dolayı olan münâza'aları kat' edilemediğinden bahisle meskûn bulunanların kat'-ı münâza'alarıyla ikmâl-i noksânları ve açıkta bulunanların sür'at-i tavtîn ve iskân-

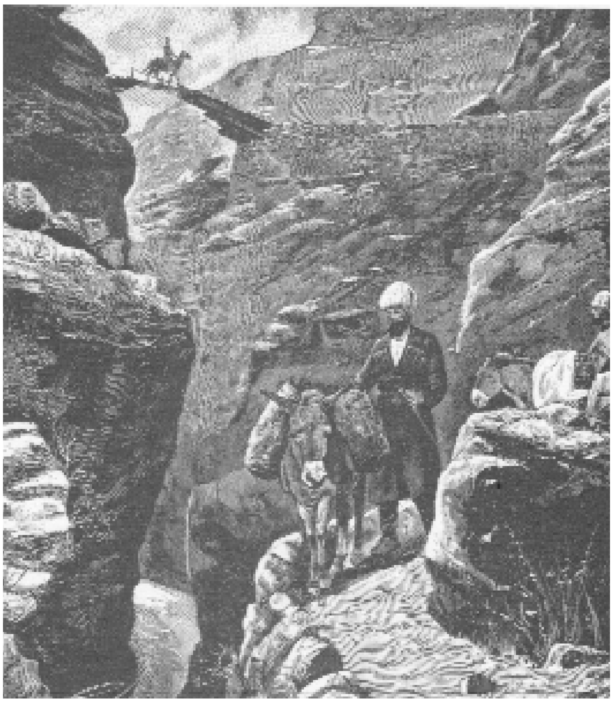

ları ve ‘umûmen muhâcirîn-i merkumenin emr-i idârelerinin dahi mezkûr lâyıhada beyân olunan usûle tevfîkan icrâsı niyâz ve ifâdesinden ‘ibâret olarak vâkı‘â bunların ıslâh-ı ahvâlleri ve emr-i tavtîn ve iskânlarının ikmâliyle berâber taht-ı inzibâta idhâlleri levâzım-ı mülkdârîden olup fakat kendilerinin öteden beri ma‘lûm olan etvâr ve mişvâr-ı serkeşâneleri iktizâsınca dâ’ire-i itâ‘ata idhâlleri pek de sühûletle mümkîn olamayarak bu işin kuvve-i cebriyyeye dahi ihtiyâcı müsellem olmasıyla berâber bunlar hakkında asıl aranılan şey kendilerinin zirâ‘ate rabtıyla ahâlî-i kadîme ve mutî‘a misillü dâ’ire-i fermânberîde bulundurulmaları ve rü’esâsının taht-ı idârelerinden ayrılmaları kaziyyesi olduğuna ve bu hâlde lâyıha-ı mezkûreye hâcet olmayıp kendilerine devletin kavânîn ve nizâmâtı ahkâmına tatbîkan mu‘âmele olunmak lâzım geleceğine binâen ol bâbda cereyân eden müzâkerâtın fezlekesinde muhâcirîn-i merkumenin ‘alel-‘umûm müsellâh gezmeleri men‘ olunup hilâfında bulunanların eslihası müsâdere olunması ve rü’esâdan ehl-i ‘ırz olanları bırakılıp fesâd ve şekaveti ma‘lûm olanlar kabîlelerinden ayrılarak ba‘îdçe yerlerde iskân edilmesi ve rü’esâ ve efrâdından cerâ’im-i şahsiyyesi olanlar taharrî ve derdest edilip ba‘de’l-muhâkeme kanûnen mücâzâtları icrâ olunması ve emr-i iskânlarına başlıca dikkat olunup henüz yerleşmemiş takım var ise ânlar dahi iskân itdirilüb fakat bir kabîlenin topunu bir yerde iskân etmek kabil değil ise birbiriyle münâsebâtı olan familyalar yekdîğerinden ayrılmamak üzere mümkîn mertebe kabîlenin tefrîkiyle takım takım iskân ettirilmesi ve iskândan murâd bir mahalde oturtmak demek olmayıp belki mümkîn mertebe az vakit içinde bunları arâzîye rabt için esbâb-ı zirâ‘atlarının istihzârıyla iskânlarına bakılması lâzım gelip fakat işbu icrââtın bir me’zûniyyet-i kâmile tahtında bulunması îcâb-ı hâlden olduğuna ve mevzû‘bahs olan muhâcirîn işleri Dördüncü Orduy-ı Hümâyûna müteferri‘ mesâlihten olup ancak Beşinci Orduy-ı Hümâyûna da-

hi ta'alluku olmak mülâbesesiyle îcâbâtının iki ordu müşîri beyninde bilmuhâbere icrâsı lâzımeden idüğüne mebnî mütâla'ât-ı mezkûrenin tamâmî-i icrâsına ve muhâcirîn-i merkûmeden töhmeti zuhûr edenlerin şer'an ve kanûnen muhâkeme edilerek tebeyyün edecek hâle göre bu taraftan istîzân etmeksizin cezâlarının icrâsı zımnında Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn müşîrliğine me'zûniyyet i'tâsıyla ol babda bir kıt'a fermân-ı 'âlî tasdîr ve irsâl edilmesi ve Beşinci Ordu müşîriyyetine dahi bu bâbda ma'lûmât verilerek muhâcir meskûn olan vilâyetler vâlîlerine dahi tenbîhât ve vesâyâ-ı mukteziyye ve vâzıha icrâ olunması beynel-huzzâr tasvîb kılınmış ise de ol bâbda her ne vechile emr ü fermân-ı 'isâbet-beyân-ı hazret-i şehinşâhî şeref-sünûh ve sudûr buyurulur ise infâz-ı hükm-i celîline ibtîdâr olunacağı ve evrâk-ı merkume leffen 'arz ve takdîm kılındığı beyânıyla tezkire-i senâverî terkim olundu efendim.

Fî 12 Cemâzîyel-evvel sene 85

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Resîde-i dest-i ta'zîm olan işbu tezkire-i sâmiyye-i âsafâneleriyle evrâk-ı ma'rûza manzûr-ı 'âlî-i hazret-i pâdişâhî buyrulmuş ve tasvîb ve istîzân olunduğu vechile muhâcirîn-i merkumeden töhmeti zuhûr edenlerin şer'an ve kanûnen muhâkemesiyle tebeyyün edecek hâle göre bu taraftan istîzân etmeksizin cezâlarının icrâsı zımnında orduy-ı mezkûr müşîrliğine me'zûniyyet i'tâsıyla ol bâbda bir kıt'a fermân-ı 'âlî tasdîr ve irsâl edilmesi ve teferru'âtının dahi icrâ-ı iktizâsı mütte'allik ve şeref-sudûr buyurulan emr ve irâde-i seniyye-i hazret-i şehinşâhî mantûk-ı münîfinden olarak evrâk-ı merkume yine savb-ı sâmî-i sadâretpenâhîlerine i'âde kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül-emrindir.

Fî 13 Cemâzîyel-evvel sene 1285

2. <u>İrade. Meclis-i Mahsus. No 1481 (*12 Ca 1285*)</u>

Lef 1

Makam-ı 'âlî-i cenâb-ı seraskerîye,

Devletlü 'atûfetlü efendim hazretleri,

Çeçen muhâciri ümerâsından olup 'uhdesine mîrlivâlık rütbesi tevcîhiyle Dördüncü Orduy-ı Hümâyûna ta'yîn buyurulmuş ve Sivas cânibinde tavattun etmesinden nâşî orada inşâsına mübâşeret etmiş olduğu konağının ikmâliyle sâ'ir umûr-ı zâtiyyesini rü'yet ve tesviye etmek üzere çend mâh mukaddem me'zûnen mahal-i mezkûre gidip elyevm orada bulunmuş olan sa'âdetlü Mûsâ Paşa'nın tekmîl-i ahvâl-i hâliyye-i muhâcirîn hakkında bu kerre savb-ı çâkerî-

ye göndermiş olduğu tahrîrâtı ve melfûf olan lâyıhaları manzûr-ı 'âlî-i cenâb-ı seraskerîleri buyrulmak üzere leffen 'arz ve takdîm kılındı. Mütâla'asından fezleke-i iş'âratı muhât-ı 'ilm-i 'âlî-i âsafâneleri buyuralacağı vechile paşay-ı mûmâileyh muhâcirîn-i merkumenin te'mîni ve matlûb vechile inzibât ve tavtîni emrinde hüsn-i hizmet emelinde olduğundan Muhâcirîn Komisyonu efkârına tevâfuk ettiği hâlde kendisinin mülkiyyece bir hizmette istihdâmıyla muhâcirînin taht-ı inzibâta aldırılması menût-ı emr ve irâde-i 'âliyye-i hidîvîleri olmağın ol bâbda ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 10 Rebî'-ül-âhir sene 85 ve fî 18 Temmuz sene 84

Bende Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn müşîri

Dervîş İbrâhîm [mühür]

'an Erzincan

3. <u>İrade. Meclis-i Mahsus. No 1481 (*12 Ca 1285*)</u>

Lef 2

Dördüncü Orduy-ı Hümâyûn müşîriyyet-i celîlesi cânib-i 'âlîsine,

Devletlü efendim hazretleri,

Sâye-i muvaffakıyyet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde inşâsına mübâşeret olunan konağ-ı 'âcizînin ikmâl-i noksânı için me'zûnen gelip umûr-ı zâtiyyemiz ile meşgul bulunduğum hâlde Sivâs vilâyet-i celîlesi dâhilinde bulunan muhâcirînden Mâhir Bey ve Fadin? Osmân ve rüfekalarının gasb ve sirkat ve sâ'ir dürlü harekât-ı gayr-ı lâyıkalarının men'i esbâbının istikmâli zımnında lâzım gelen ümerâ-ı muhâcirîne nush-pend olunması devletlü vâlî paşa hazretleri tarafından vâki' olan irâdeye mebnî her ne kadar keyfiyyet hükûmet-i mahaliyyeye âid ve çâkerlerinin vazîfe-i me'mûriyyetten hâric ise de ileride bir nevi' fenâlık zuhûrundan ihtirâzen ber-muktezâ-ı sıdk ve 'ubûdiyyet bu fazâhatın külliyyen ve kaviyyen men' ve indifâ'ı esbâbı bî'l-etrâf tefekkür ve mütâla'a olunarak o misillü ademlerin ele getirilmesi ve sâ'irlerine meydân verilmeyecek sûrette taht-ı mezbûtiyyete alınması için bîlcümle 'ulemâ ve ümerâ-i muhâcirînin celbi müşârünileyh hazretlerine şifâhen 'arz ve beyân olunmuştu. Her nasılsa ol vakit bunun 'adem-i icrâsıyla eşkıyâ-ı merkume üzerine kır serdârı sevk olunarak birkaç nefer telefiyyât vuku'u üzerine 'asâkir-i şâhâne ve zabtiyye-i muvazzafa dahi sevkiyle def'a-i sâniyyede bâ-tahrîrât savb-ı 'âcizîyye iş'âr olunmuş ve hükûmet-i 'âliyyenin mu'âmele-i hâlîye nazaran bu husûsta nîk ü bed cevâb olunmaması lâzım gelmiş ise de 'asâkir-i şâhânenin dûçâr oldukları mihen ve meşakkat ve neferât-ı sâ'ireden dolayı hazîne-i celîlenin masârif-i zâ'ideden istihlâsı cümle bendegâna farîza-ı zimmet olduğundan be-

tekrâr mukaddemki cevâb irâ'e olunarak ol vechile 'ulemâ ve ümerâ-i mûmâileyhîm celbiyle husûs-ı mezkûrun önü kestirilmesi esbâbının istikmâli müşârünileyh hazretleri cânib-i 'âlîsinden emr ve beyân buyurulmaktan nâşî 'ulemâ ve ümerâ-ı mûmâileyhîm nezd-i 'âcizîye celb ile ezher cihet zihinleri kandırılarak yümn-i himem-i teshîlât-tev'em-i 'âlî-i müşîrîleri ile ol bâbda verilen netîceyi hâvî ve onbeş bendi şâmil tanzîm ve temhîren ve kendi yedleriyle vâlî-i müşârünileyh hazretlerine takdîm kılınmış olan lâyıha kılıklı ta'ahhüdnâmenin nüsha-ı sâniyyeleri leffen takdîm-i pîş-gâh-ı sâmî-i âsafâneleri kılınmış ve mütâla'asından keyfiyyet muhât-ı 'ilm-i 'âlem-ârâ-i rahîmâneleri buyurulacağı vechile muhâcirîn-i merkumenin mizâclarına göre şimdilik bu usûlden başka zabt ü rabtı teshîl ve tehvîn eder dîğer bir sûret bulunamamış olduğu bedîhî olup muhâcirîn-i merkume dahi ikmâl-i nâmûs için usûl-i ma'rûzanın tamâmıyla icrâsını niyâz etmekte iseler de mukaddemlerine nisbetle şimdilerde hükûmet-i 'âliyye cânibinden hîç bir maslahat mühimsenilmeyerek imrâr-ı vakt olunmakta bulunduğu ve muhâcirînden erbâb-ı mesâlihin işleri görülmek şöyle dursun bir haylî vakit takdîm eyledikleri istid'âlarını bulamayarak kahve köşelerinde sürünmekte oldukları ve vilâyet-i mezkûrede ise on bin kadar muhâcir hânesi olup bunların serî'an ve âcilen iskânıyla ahâlî-i kadîme silkine idhâli matlûb ve mültezem-i 'âlî ise de meskûn denilenlerin arâzî ve çayır ve sâ'ireden dolayı her birinin bir sûrette münâza'aları olduğu gibi henüz açıkta bulunarak hazîne-i celîleden yevmiyye almakta bulunanların sür'at-i emr-i tavtînleri için ümerâ-ı mûmâileyhümün niyâz ve istirhâm eyledikleri mem'ûrlar dahi şimdiye değin ta'yîn olunmadığına ve husûsât-ı sâ'ire hakkında olunan mu'âmelâta bakılır ve bu hâl birkaç sene daha böyle gidecek olursa bir vechile emniyyet kalmayarak muhâcirîn-i merkumeden ileride matlûb olunan menfa'atından mazarratı zâ'id olacağı reviş-i hâlden anlaşılmakta bulunmuş ve çâkerlerinin böyle uzun boylu ifâdeden murad-ı 'âciz-ânem bir nev' şekvâ demek olmayıp ancak buranın sûret-i idâresinin bir nebzesini mecbûr-ı beyân ile ileride bir nevi' müşkilât meydâna çıkarılmaması niyyet-i hayriyyesinden ibâret olup ancak muhâcirîn-i merkumenin takdîm-gerdeleri olan ta'ahhüdnâ-

me-i mezkûr nezd-i merâhim-vefîd-i sâmîlerinde dahi rehîn-i tensîb ve tasvîb buyurulduğu hâlde ba'dezîn ol vechile icrâ-ı îcâbına i'tinâ ve dikkat olunması husûsunun îcâb eden makamât-ı 'âliyyeye 'arz ve iş'ârı niyâzıyla muhâcirînden meskûn bulunanların kat'-ı münâza'alarıyla ikmâl-i noksânı ve henüz açıkta bulunanların sür'at-i tavtîn ve iskânı bütün bütün hükûmet-i mahaliyyeye bırakılmayarak bu gibi işlerini tesviye etmek üzere der-i 'Aliyyeden bir me'mûr-ı mahsûs ta'yîn ve irsâl buyurulması mahâzîr-i âtiyyenin önü kestirilmesine ve hazîne-i celîlenin masâriften vikayesine delîl-i kavî olduğunun hasbel-'ubûdiyyet 'arz ve ifâdesine cür'et ederim ve şimdilik rü'yet ve tesviyesiyle meşgul bulunduğum umûr-ı zâtiyye-i çâkerânemin bi-'inâyetullâh-i te'âlâ resîde-i hüsn-i hitâm olduğu ânda bilâ-te'hîr hâkipây-ı füyûzât-ihtivây-ı müşîrîlerine cebhe-sây-ı 'ubûdiyyetle kesb-i şeref ve meziyyet etmekliğim husûsu eltâf-ı 'amîme-i sübhâniyyeden mes'ûl ve mütememâ-ı 'âcizânem bulunmuş idüğünün 'arz ve beyânıyla mücerred hakk-ı nâ-müstehkk-i nâcîzânemde ehâsin-i teveccühât-ı müstelzimü'l-füyûzât-ı veliyyün-ni'amîlerinin bekası niyâzıyla takdîm-i 'arîza-ı 'âcizîye cür'et kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyül-emrindir.

Fî 15 Rebî'-ül-evvel sene 85 ve fî 24 Haziran sene 84

Bende mîr-livâ 'an-erkân-ı Ordu-ı Râbi'

.... Mûsâ [mühür]

4. <u>İrade. Meclis-i Mahsus. No 1481 (*12 Ca 1285*)</u>

Lef 3

Sivas vilâyet-i celîlesinde bulunan 'umûm muhâcirîn meyânesinde zuhûr eden sârik ve şakilerin taht-ı mazbûtiyyete alınarak te'dîb ve terbiyyelerine bi-lütf-i te'âlâ muvaffakıyyet hâsıl olunmak üzere hüsn-i rızâlarımızla bu kerre cümlemiz meyânesinde lede-t-tezekkür münâsib-i mütâla'a olunan ahvâlin ber-vech-i âtî 'arz ve beyânına ictisâr kılınır.

Birinci mâdde: Hükûmet-i 'âliyye ma'rifetiyle her bir muhâcir karyelerinde birer muhtâr ve birer de kahyâ ta'yîn ve tahsîs kılınıp mûmâileyhânın zîr-i idârelerinde bulunan ahâlî-i karyeden bir kimesne şer'-i şerîf ve kanûn-ı münîfe mugayir harekât-ı nâ-marziyyede bulunurlar ise o misillü ademlerin der-'akab mûmâileyhâ tarafından hükûmet-i seniyyeye 'arz ve iş'ârı husûsunun ekîden emr ve tenbîhi husûsunun münâsib idüğü mütâla'a olunmuştur.

İkinci mâdde: Meselâ bir adem bir hayvân sirkat eylediği hâlde kahyâ ve muhtârân-ı karye ma'rifetleriyle hayvân-ı mezkûrun yedinden bi'l-ahz hükûmete i'tâ ve teslîm olunması ve hayvân-ı mezkûrun hükûmette üç ay mikdârı muhâfaza olunarak sâhibi zuhûr eder ise îcâb-ı şer'îsinin icrâsıyla eshâbına

teslîmi ve müddet-i mezkûre zarfında sâhibi zuhûr etmediği takdîrde ol vakt hükûmet tarafından mezkûr hayvânın fürûhtuyla esmân-ı hasılâsının hükûmette bulunan kâffe-i me'mûrîn ve meclislerin ma'rifetiyle mâl sandığına vaz' ve teslîm ile muhâfaza olunmasıdır.

Üçüncü mâdde: Ve sâlif-üz-zikr bir ademin sirkat eylediği hayvânât zâhire çıkarılarak 'aynen mâlı eshâbına i'âde ve teslîm olunduktan sonra hayvânât-ı mesrûka esb ise cezâ-ı nakdiyye olarak mâl sandığına iki yüz ve eshâb-ı hayvânâta dört yüz ve eğerçi öküz ise yine ol vakt mâl sâhibine iki yüz ve sandığa yüz guruş ve eğer inek ise ol vakt kezalik mâl sâhibine yüz ve sandığa dahi yüz guruş ve eğerçi daha aşağı yânî koyun ve keçi ve bu misillü fîyâtı kalîl olan hayvânât ve eşyâ ve emti'a ise kezalik mâl sâhibine 'aynen mâlın ve bir misli bahâsının verilmesi çünki mâl sâhibi bu uğurda ticâretinden dolayı mutazarrır olarak dûçâr-ı mihen ve meşakkat oldukları içindir ve dîğer bir misli olan elli guruş dahi cezâ-i nakdî olarak mâl sandığına i'tâ ve teslîm ile mücâzât olunmaları elzemdir.

Dördüncü mâdde: Ba'de-zîn işbu târihten itibâren bir adem hayvân iştirâ edip de eshâbından şer' ve kanûna mutâbık bir kıt'a şehâdetnâme almadı ise yine hükûmet tarafından aldığı hayvânâta sirkat nazarıyla bakılıp hayvânât-ı mezkûre yedinden bi'l-ahz fürûht olunarak esmânının sandığa vaz' olunmasıdır.

Beşinci mâdde: Bir adem sirkat ve sâ'ire misillü tarîk-i şekavette bulunacağı tebeyyün eylediği hâlde der-'akab ism ve şöhretinin cerîde-i mahsûsasına kayd ve imlâsıyla def'a-ı evvelde bâlâda zikr olunan cezâlar ile mu'âmele olunarak salıverilmesi ve def'a-ı sâniyyede yine böyle harekât-ı kabîhada bulunurlar ise usûl-i mezkûrun haklarında ba'de-l-icrâ ve mu'ahharen şer'-i şerîf ve kanûn-ı münîf iktizâsınca lâzım gelen terbiye ve mücâzâtları gösterilmesidir.

Altıncı mâdde: Derûn-ı karyede bir ademin hırsız ve uygunsuz olduğunu muhtâr ve kahyânın ma'lûmâtları olarak ihfâ ederler ve keyfiyyet mu'ahharen zâhire ihrâc olunacağı hâlde muhtârdan iki yüz ve kahyâdan yüz guruş cezâ-i nakdî ahz ve tahsîl olunması ve eğerçi muhtâr veyâhûd kahyâ olsun mesrûk hayvânâttan meydâna her teki çıkarırlar ise ol vakt sandığa vaz' olunacak ve mâl sâhibine verilecek cezâ-i nakdiyyenin rub'unu ihbâriyye olarak muhbiri olan kimesneye i'tâ ve ihsân edilmesidir.

Yedinci mâdde: Meselâ bir adem kutta'-ı tarîk ve buna mümâsil ef'âl-i nâmarziyyeye mütecâsir olup mürûr ü 'ubûrdan eşyâ ve emti'a misillü bir şey gasb ve garât eylediği tebeyyün eyledikte ol vakit ahz olunan eşyâ-i mezkûre sâhibine ba'de-l-itâ ber-mûceb-i nizâm-ı 'âlî lâzım gelen terbiyesinin kâmilen icrâsında kusûr olunmaması niyâzımızdır.

Sekizinci mâdde: Hudâ-negerde bir adem hükûmet-i seniyyenin itâ'atından gürizân ve vâdî-i 'isyâna revân olup ve kendisinin ahz ü giriftine çâre bulunmayarak ve hîn-i hâcette hânesine gelip gitmekte olur ise ol vakit familyalarını mahall-i ikâmetinden mesâfe-i ba'îdeden bir münâsib mahale tard ve nakliyle bu cihetle tazyîk edilmesidir.

Dokuzuncu mâdde: Ve bir de hükûmet-i seniyyeden firâr ve tarîk-i şekaveti ihtiyâr eden şaki bir karyeye 'azîmet ve ol karye ahâlîsinin hüsn ü rızâsıyla müsâfirliğe kabûl ederler ise ol vakit her bir gelişi için hâne başına yiğirmişer guruş cezâ-i nakdîleri ahz ve istifâ kılınarak ve gerçi ahâlî-i karyenin haberleri olmayıp da dâ'imâ bir iki hâneye gelip giderler ise ol vakt hâne sâhiblerinden beşer yüz guruş cezâ-ı nakdiyyeleri bi'l-ahz mâl sandığına teslîm ettirilmesidir.

Onuncu mâdde: Ve eğer dağlarda ve mahâl-i sâ'irede eşkıyâ gürûhu görülerek der-'akab karye ahâlîsine haber vermeyen ademler olduğu tahakkuk eder ise ol ademden üç yüz guruş ve şâyed ol adem haber verip de eşkıyâ-i merkumun der-desti için ahâlî-i karyeden bilâ-'özr-i şer'î gitmeyenler bulunur ise o gibi ademlerden otuzar guruş cezâ-ı nakdî ahzıyla mâl sandığına teslîm olunması karâr-ı kat'îsinin icrâsı lâzımdır.

On birinci mâdde: Şu fenâlıklara meydân verilmemek üzere muhâcirînden on beş nefer süvâri ve 'asâkir-i zabtiyyeden bir çâvûş ve beş nefer zabtiyye Amasya sancağına ve kezalik Tokad ve Niksar kazâları menba'-ı 'isyân-ı şekavet ve mevki'-i hizb-i mukatelât olduğundan muhâcirînden yiğirmi nefer süvâri ve 'asâkir-i zabtiyyeden bir çâvûş ve beş nefer zabtiyye ve Uzunyaylada hakezâ muhâcirînden on beş nefer süvâri ve bir çâvûş ve beş nefer zabtiyye dâ'imâ etrâf ve eknâfı muhâfaza etmek üzere ta'yîn ve tahsîs buyurulması ve işbu kazâlara muhâfaza me'mûru ta'yîn ve tahsîs kılınan kimesnelerin muvazzaf olması ve bunların ma'âşlarına dahi bâlâda zikr olunan cezâ-ı nakdiyyeleri karşılık olarak i'tâ olunacak ise de bunun 'adem-i idâresi mülâbesesiyle muhâcirlerin her bir hânesinden sene-be-sene yiğirmişer guruş mâl sandığına i'tâ ve teslîm ile me'mûrîn-i merkumenin ma'âşlarına karşılık tutulması tasvîb olunur.

On ikinci mâdde: Ve geçmiş hukuk ve sirkat-ı mâllarından dolayı hükûmet tarafından istenilenleri her bir kabîlenin muhtârları hükûmete teslîm etmek karâr-ı kat'î iktizâsındandır.

On üçüncü mâdde: Bir adem ba'demâ bilâ-tezkîre olduğu sûrette müsellâhan bir tarafa 'azîmet eder ise tesâdüf olunan mahalde bilâ-su'âlleri silâhını hükûmet tarafından bi'l-ahz bey' ü fürûht olunarak mâl sandığına teslîm olunması îcâb eder ancak gideceği mahal on sâ'atlik mesâfe ise ol vakit karye

imâm ve muhtârânından ‘ilm ü haber ahz olunması ve on sâ‘at mesâfeden ba‘îd bir mahale ‘azîmet edecek olur ise ol zemân cânib-i hükûmetten matbû‘ tezkire ahz ü istîfâ olunması îcâb eder.

On dördüncü mâdde: Me’mûrîn-i devlet-i ‘aliyyeden mâ‘dâ her kim olur ise olsun derûne-i şehirde müsâfir-hânesi kahve ve hân ve her nere ise duhûlü ânda müsâfir olduğu mahalde silâhları bırakılıp çârşû ve pâzâr yerlerinde ve sokak arasında müsellâhan bir adem bulunmaması tenbîh ve i‘lân buyurularak ba‘de böyle bir adem bulunacağı hâlde eslihasını yedinden cebren alıp der‘akab sûk-ı sultânîde fürûht olunarak esmânının mâl sandığına teslîm olunması îcâb eder.

On beşinci mâdde: Sâlif-üz-zikr mevâdd-ı muharrereyi bî’t-terkim bî’l-cümle kazâ ka’im-makamlarına ve nâhiye müdîrlerine ve karye imâm ve muhtârânına bî’t-taksîm i‘lân ve işâ‘a buyurularak mûmâileyhîm taraflarından beher on beş günde bir kerre zîr-i ‘uhdelerinde bulunan ahâlî-i kurrâya i‘lân ve kırâ’atla hiç bir kimesne taraflarından bu usûle ma‘lûmâtım yoktur gibi ‘özr ve bahâneye meydân bırakılmaması mütemennâdır.

Dâhil-i vilâyette bulunan muhâcirîn ‘ulemâ ve ümerâlarından
yüz yiğirmi yedi ‘aded mühr ile temhîren takdîm olunmuştur

5. İrade. Meclis-i Mahsus. No 1481 (*12 Ca 1285*)
Lef 4

Sivas vilâyet-i celîlesi dâhilinde ve mevâki‘-i ma‘lûmede iskân olunan muhâcirînin ümerâ ve ‘ulemâ ve rü’esâlarının huzûr-ı sâmîlerine celbine dâ’ir vuku‘ bulan emr ve irâde-i ‘âliyyeleri üzerine bilcümle ‘ulemâ ve ümerâ ve rü’esâ dâ‘î ve bendeleri buraya gelerek yevm-i çehâr-şenbih hâkipây-i ‘ulyâlarıyla müşerref oldukta muhâcirînin şer‘-i şerîf ve kanûn-ı münîfe mugayir bâ‘zı harekât-ı nâ-becâlârından ahâlî-i kadîmenin emniyyetleri meslûb olduğundan başka taşralarca dahi lâyıksız havâdisât cereyân etmekte olduğu cihetle bunların ve bâ-husûs eşkıyâdan Mâhir Bey ve Fadin? Osmân ve rüfekalarının def‘-i mazarratları esbâbının güzelce mütâla‘âsıyla berâber bu husûsta cânib-i hükûmetten muhâcirînin muhtâc oldukları hâl ve keyfiyyetin ‘arz ve iş‘ârı irâde ve fermân buyurulduğuna binâen tıbk-ı fermân-ı âsafâneleri vechile mevâdd-ı mebhûse üç yüz nüfûstan ziyâde cümlemiz meyânesinde tezekkür ve ‘arîz ve ‘amîk mütâla‘a ve tefekkür olunarak husûs-ı mezkûr hakkında olunan netîce-i mütâla‘a-i çâkerânemiz merbûten takdîm kılınan dîğer varaka ile îzâhen ‘arz ve beyâna ictisâr kılınmıştır ve bunun başka sûretle tesviyesi çâresi bulunamayıp ancak mevâdd-ı ma‘rûza hem ahâlî-i kadîmenin husûl-i emniyyetleri ve hem de harekât-ı gayri-lâyıkanın önü kestirilmesine sebeb-i müsta-

kil olacağından bunun infâz ve icrâsı a'zam-ı niyâz-ı çâkerânemiz olmağla bu husûsta cânib-i 'ulyâlarından dahi icrâsına müsâ'ade ve merhamet buyrularak îcâbı takdîrinde makamât-ı 'ulyâya dahi ol vechile 'arz ve iş'ârını aşırı ricâ ve niyâz ederiz ve bilakis bunun 'adem-i icrâsıyla kesb-i te'hîr olunur ise terbiyesiz ademlerin günden güne fenâlığı ziyâdeleşerek ileride def'i müşkil olacağı ve keyfiyyet pederlerinden oğullarına sirâyet ederek ân-be-ân müştedd olacaktır ve bu mâdde ise evvelen dînimize ve sâniyyen nâmûsumuza halel vererek hîç bir vechile emniyyet kalmayacaktır zîrâ ma'lûmdur ki şimdi ahâlînin beynlerinde Çerkeslerin cümlesine hırsız nazarıyla bakıldığı ve bunlara câhil denilir ise de hükûmet-i 'aliyye me'mûrlarından ba'zılarının dahi ol vechile cümlesine yek-nazar ile baktıkları ve muhâcirînin matlûb-ı 'âlî vechile henüz iskânları hâsıl olmadığı ve ber-mûceb-i nizâm vuku' bulan istid'âlarına me'mûrîn-i mûmâileyhümâ taraflarından i'tinâ ve dikkat olunmadığından muhâcirîn-i merkumenin emniyyetlerinin meslûbiyyeti sâlif-üz-zikr işlerinin sürüncemede bırakılmasından neş'et etmektedir ve muhâcirînin ekserîsi üç dört seneden beri henüz iskân ve tavtîn olunamayarak şurayı burayı gezip dolaşmakta oldukları cihetle yedlerinde bulunan mâlları dahi telef olarak nâ-çâr olduklarından ba'zıları sirkat etmeğe mecbûriyyet hâsıl eylemektedir ve bu muhâcirler ise geldikleri vakit iskân ve râhat olunmak lâzım gelse dört beş sene sonra ya'nî şimdilerde vergi ve tekâlîf-i sâ'ireden dolayı mu'âvenette bulunmaları lâzım iken el-yevm hazîne-i celîleden yevmiyye almakta oldukları ve bunun def'i çâresi hâl-i müsâfirette bulunanların sür'at-i iskânı ve meskûn denilenlerin ikmâl-i noksânları için harekât ü sekenâtından efendimizin emîn olduğu dirâyetkâr ve müstakim-ül-etvâr iki nefer me'mûr-ı mahsûs nasb ve ta'yîniyle gönderilerek münâsib gördükleri işlerin mahalince icrâsına me'zûniyyet verilmesiyle berâber me'mûrîn-i merkumenin iki kul olarak sevk ve i'zâmı ve bundan muhâcirîn râhat olarak ahâlî-i kadîme silkine idhâl olunacağı ve hazîne-i celîle dahi bir takım masârifât-ı zâ'ideden kurtarılacağı ve emniyyet-i ahâlî dahi hâsıl olacağı bedîhî bulunmuş ve muvâfık-ı re'y-i 'âlîleri olduğu hâlde muhâcirînin hâl ve keyfiyyetlerini dâ'imâ tedkik etmek ve hakikat-ı mâddeyi hükûmet-i 'aliyyeye 'arz ve beyân eylemek ve eshâb-ı de'âvînin ahvâline kemâliyle muttali' bir zâtın hükûmet-i 'aliyyede hey'et-i meclis sırasında bulunması ve ka'immakamlıklar merkez meclislerinde dahi ol vechile muhâcirînden birer zât istihdâmı ve Uzunyayla denilen mahalde kesret-i muhâcirîn cihetiyle mahâl-i sâ'irede bulunan kabâ'il-i Çerâkise oranın harekâtına ve sûret-i idâresine göre kendilerin ol vechile mu'âmele tahtında bulunmasına muntazır oldukları ve muhâcirîn-i merkumenin dahi mizâclarını bilip ona göre kullanılması devletçe ve ahâlîce muhassenât-ı vefîreyi mü'eddî olacağından başka muhâcirîne dahi mûcib-i şevk ve i'tîbâr olmak üzere muvâfık-ı rızâ-i vilâyetpenâhîle-

ri buyurulduğu hâlde ka'immakam-ı kazâ yanında dâ'imî sûretiyle ve müdîr-lik 'unvânıyla mütehayyizân ve müntahab ümerâdan bir zâtın ol vechile müdîr nasb ve ta'yîni ve merbût varakada başkaca 'arz ve istirhâm olunan kır serdârının Tokad ve Erba'a ve Zile ve Niksar havâlîsinde geşt ü güzârları gerek muhâcirînden ve gerek ahâlî-i kadîmeden sârik ve firârîlerin külliyyen def'-i mazarratlarına ve emniyyet-i 'umûmiyyeye delîl-i kavî olduğu mütâla'a ve tensîb olunmuştur ve bundan mâ'adâ varaka-i mezkûrun dîğer bir fıkrasında beyân olunduğu üzere şekavet-i zâtiyye îcâbınca eşkıyâlık ile geşt ü güzâr edenlerin familyaları oldukları mahalden kaldırılarak mesâfe-i ba'îdeye sevk ve ik'âdı birkaç sûretle fâ'ideyi müntîc olacağı tefekkür ve tensîb olunur, şöyle ki eşkıyâ-ı merkume leyl ü nehâr birer takrîb ile emvâl-i mesrûkadan birer mikdâr akçeyi familyasına yetiştirerek kendisi dağda olduğu hâlde familya-ı merkume refâh-ı hâl ile idâre ve ta'ayyüş etmekte oldukça eşkıyâ-ı merkum o hâlden bir vechile nadîm ve müte'essif olmayacağı misillü sâ'ir dûçâr-ı kayd ve sefâlet ve perişânî olan ehl-i 'ırz takımı dahi eşkıyâ-ı merkumenin sû-i harekâtından mücâzât görmedikleri ve familyalarının refâh-ı hâl ile ta'ayyüşlerinden ve kendilerin idâresizlik beliyyesinden hasbel-beşeriyye tarîk-i şekavete meyl ve rağbet eylemesi me'mûl olduğundan mücâzât olmak üzere o misillü eşkıyâ familyalarının dîğer münâsib mahallere nakl ve sevki tasvîb olunur ve min-gayri-haddin ileride bir nevi' mahcûbiyyetimizden ihtirâzen ba'zı uygunsuz ve edebsiz makulelerinden ahz ü girift olunarak hükûmet-i mahaliyyeye li-ecl-it-tedîb akdemce irâ'e ve teslîm olunan kesân birkaç gün mürûrunda bir semt-i sühûletini bularak her nasılsa mücâzât görmeksizin tahlîs-girîbân ederek evvelkinden ziyâde fenâlığa mütecâsir olduğu ve keyfiyyet sâ'ire dahi sirâyetle şu hâle geldiği cihetle müttehim ve uygunsuz ademlerin tertîb-i cezâları emrinde ba'dezîn hükûmet-i 'aliyye cânibinden kemâliyle i'tinâ ve dikkat olunmasını ricâ ve niyâz ederiz ve ber-minvâl-i muharrer şimdiye değin vuku' bulmuş olan harekât-ı gayri-lâyıkanın sebeb ve hikmetleri işbu 'arîzâ-i çâkerânemizin bi'l-etrâf mütâla'asından anlaşılacağı cihetle ba'demâ bu fenâlıkların def' ve izâlesiyle ikmâl-i nâmûsumuz için te'sîsi 'arz ve iş'âr olunan usûlden başka bir sûretle zabt ü rabtı mümkîn olamayacağı ve efendimizin cümle hakkında ibzâl buyurulan rahm ve eşfâk-ı hükûmet-penâhîlerinden bu muhâcirîn kullarının dahi hisse-mend ve âmâl buyurulmasıyla usûl-i mezkûrun infâz ve icrâsına müsâ'ade-i seniyyeleri bî-dirîğ ve şâyân buyrulması niyâzına ictisâr kılındı zirâ şu iki nefer nâ-dân ve edebsizin yüzünden Anadolu kıt'asında aslsız olarak olunan rivâyet bütün bütün nâmûsumuza halel vermiştir ve ma'-hazâ Rusya cerîdesinin birisinde Anadolu kıt'asına iskân olunan muhâcirîn ile teba'a-ı gayr-ı Müslime meyânesinde husûmet zâhir olarak gün-be-gün tezâyüd etmekte olduğu i'lân ve işâ'a kılınmış ve bunun ise külliyyen kizb ü dirûğ

olduğu bedîhî bulunmuş ve muhâcirîn-i merkume ise velini'met-i bî-minnetimiz pâdişahımız efendimiz hazretlerinin zîr-i himâyesine ilticâ ederek taht-ı rağbette bulunan teba'a-ı gayr-ı Müslimesiyle sâ'irleri misillü komşuca ve karındaşça hüsn-i mu'âşeret üzere bulunduğumuza teba'a-ı merkume dahi şehâdet ederler ve daha ilerisini beyân etmek tatvîl-i kelâmı mü'eddî olacağından tasdî'-i ser-i devletlerinden ihtirâzen sarf-ı nazar olunur ve hakk-ı 'âciz-ânemizde cereyân eden bunca asılsız rivâyet ve havâdis bütün bütün ifk ü iftirâ olduğu ve ef'âl-i harekâtımıza ve niyyet-i hayriyyemize pek ba'îd bir şeydir ezcümle tarîk-i muhâceretten başka devlet-i 'aliyye-i ebediyy-üd-devâmın hakk-ı bendegânımızda ma'tûf ve sezâvâr buyurulan merhamet-i şehriyârîleri iktizâsınca hazîne-i celîleden el-yevm sarf ve i'tâ olunmakta bulunan bunca ni'am-ı 'uzmâsını bir vechile münkir olmayıp 'ömrümüz oldukça edâ-i teşekküründen 'âciz ve kasır olduğumuzu ma'l-i'tirâf şimdilik da'vât-ı deymûmet-eyyâm-ı 'ömr ve iclâl-i şehriyârîlerine muvâzabetle meşgul ve riyâdan 'ârî olarak velini'met efendimizin uğurunda mâl ve cânımızın fedâ olunacağı hulûs-ı kalb ile 'ahd ve niyyet olunmuş ve bunun meydân-ı sübûta çıkarılması vakt-i hâcette zîr-i-hükûmet-i seniyyelerinde bulunan Sivas vilâyet-i celîlesinde meskûn muhâcirînden birkaç bin nefer süvâri ve ol mikdâr piyâde bi-r-rızâ düşmân karşısında gûlle ve kurşun önünde durup fedâ-i cân edecekeri niyyet-i sâdıka-ı hayriyyemiz iktizâsından olmağla ol vakit re'yü'l-'ayn müşâhede buyurulacağının 'arz ve beyânına mücâseret kılınmıştır ve Mâhir Bey ile rüfekasının bu esnâda mütecâsir oldukları şekavet sebebiyle devlet ve milletin hasm-ı sarîhi olduğu gibi cümlemizin 'adüvv-i menfûrumuz olacağından ba'dezîn merkumûnun def'-i mazarratları merbûten takdîm kılınan ba'zı usûle dâ'ir arîza-i çâkerânemiz vechile cümle tarafından tecvîz-i kusûr olunmayacağı emr-i mukarrer ise de şimdiki hâlde ne vechile mu'âmele olunmak lâzım geleceği menût-ı re'y ve irâde-i 'aliyye-i vilâyetpenâhîleri bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-leh-ül-emrindir.

Fî 11 Rebî'-ül-evvel sene 285

Dâhil-i vilâyette bulunan muhâcirîn 'ulemâ ve ümerâlarından yüz yiğirmi yedi 'aded mühr ile temhîr ve takdîm kılınmıştır

6. İrade. Meclis-i Mahsus. No 1590 (*26 Z 1286*)

Lef 1

Anadolu kıt'asında bulunan muhâcirînin ahvâl-i 'umûmiyyesi hakkında mîrlivâ sa'âdetlü Mûsâ Paşa tarafından i'tâ olunan lâyıha Şûrây-ı Devlet Dâhiliyye Dâ'iresinde mütâla'a kılındı.

Hülâsa-i münderecâtı muhâcirîn-i merkumenin esbâb-ı iskâniyyesinde ve levâzım-ı temeddün ve terbiyelerinde vuku' bulan müsâmahât sebebiyle 'acz

ve zarûretleri henüz mübeddel-i vüs'at ve refâh olamadığından bunlara 'akib-i iskânda tahsîs kılınmış olan arâzînin nisbet-i muhakka ve mu'tedile tahtında taksîmi ve ihtiyâcât-ı medeniyye ve dîniyyelerine hidmet edecek vesâ'itin vaz' ve istikmâli gibi tedâbîr-i esâsiyyeyi ve bir de muhâcirîn-i merkumeden münâsiblerinin ahâlî-i kadîmeden isimlerine kur'a isâbet edecek kesâna bedel silk-i 'askerîye idhâlleri husûsunda me'mûl olan te'sîrât ve fevâ'id-i mülkiyyenin derecât ve tafsîlâtını mutazammın olup vâkı'â akvâm-ı muhâcirîn haklarında taraf-ı Saltanat-ı Seniyyeden ve ahâlî cânibinden şimdiye kadar vuku' bulmuş olan mu'âvenât ve teshîlâtın külliyyet ve cesâmetine nazaran bunların esbâb-ı ma'işet ve medeniyyetleri sûret-i mükemmelede hâsıl olmuş olmak lâzım gelir iken kendilerinden henüz husûl-i iktidâr ve refâha delâlet edecek hâllerin müşâhede olunamaması ve içlerinde kat'-ı tarîk ve sirkat gibi eser-i fakr ve cehâlet olan şeylerin eksik olmaması müsâmahât ve 'adem-i mübâlâtı mü'eyyid ahvâldendir.

Lâyıha-i mezkûrede muhâcirînin ıslâh ve ta'mîr-i hâllerine dâ'ir dermeyân olunan mu'âmelâtın en mühimmi ta'dîl-i taksîmât-ı arâzî husûsu olup bunun hülâsası dahi bir mahale evvelce iskân edilen nüfûsa iskân-ı muhâcirîn ta'lîmâtında mu'ayyen olan mikdârdan fazla verilen arâzînin ahzıyla yine evvel mahalde mu'ahharen iskân olunan muhâcirîne istihkaklarından noksân olarak verilmiş olan arâzîye 'ilâvesi mâddesi olduğuna ve fîlhakika hilâf-ı ta'lîmât arâzîce vâki' olan taksîmâtın ıslâhına bakılmak ehemm ise de bu mâddede mesbûk olan sû-i isti'mâlât iskân me'mûrlarına âid olup muhâcirînden olan bir şahsın istihkak-ı nizâmından fazla kendiye arâzî verilmiş olmasından me'sûl tutulamayacağı ve öyle fazla verilen arâzînin bir takımı sâhibleri olan muhâcirler ma'rifetiyle zer' ü hars olunmuş olacağı cihetiyle şimdi taht-ı zirâ'atlarında bulunan fazla arâzînin ta'dîl-i taksîmât-ı sâbıka maksadıyla nez'i ve âhere it'âsı muvâfık-ı ma'delet olamayacağı gibi birçok sudâ' ve şemâteti dahi intâc eyleyeceğine binâen yâ o makule fazla verilen arâzînin bilkülliyye terkiyle arâzîsi emsâlinden dûn olanlara nizâmı raddesine kadar hâlî bulunacak yerlerden biraz daha arâzî i'tâsı veyâhûd ihtiyâc ve emsâlinden ziyâde arâzîye nâ'il olan muhâcirlerden devletçe kendilerine edevât ve hayvân verilmiş iken şimdiye kadar bilâ-sebeb ve 'özr zirâ'at etmeyenlerin ellerinde bulunan fazla arâzînin alınıp arâzîsi nizâmı mertebesinden noksân olan muhâcirlere verilmesi sûretlerinden birinin tercîh ve ihtiyâr ve taksîm-i cedîde esâs ittihâzı lâzım gelerek ol bâbda cereyân eden müzâkerenin netîcesinde şıkk-ı sânînin icrâsı ya'nî zirâ'attan mu'attal olarak fazla bulunacak arâzînin taksîm-i cedîde idhâli ekseriyyet ârâ' ile tensîb olunmuş ve üç re'y şıkk-ı evveli tercîh ile mukaddemâ taksîm ve irâ'e kılınmış bulunan arâzînin i'mâr etmek şartıy-

la eshâbı üzerlerinde terki mütâla'asında bulunmuştur. Lâyıha-i mezkûrede beyân olunan mütâla'at cümlesinden olduğu üzere muhâcirlerin askere bedel yazılmağa teşvîki bahsine gelince kur'a kanûnnâmesince der-dest-i icrâ olan ta'dîlâtta hidmet-i askeriyyelerini bilfiil edâ etmeyenlerin bedel-i nakdî i'tâsına mecbûriyyetleri ka'idesi ref' ile bu misillüler bedel-i nakdî veyâ şahsî i'tâsında tahyîr kılınmış olmalarıyla işbu ka'ide-i cedîde hükmünce bedelât-ı şahsiyyenin teşvîkat-ı mahsûsa ile müddet-i mu'âfiyyetleri zarfında kur'adan müstesnâ olan efrâd-ı muhâcirînden ahzı Anadolu havâlîsince 'asker veren efrâd-ı Müslime hakklarında fâ'ideyi ve bedel yazılacak olanların hidmet-i nizâmiyyelerini ikmâl ettikleri zamân ellerinde bulunacak bedel akçeleri sermâye-i ta'ayyüşlerinin tevessü'ünü mûcib olacağı misillü müddet-i mu'âfiyyetleri hitâmında esnân-ı 'askeriyye erbâbından bulunacak muhâcirînin kur'aya idhâlleri bu tarîk ile şimdiden teshîl ve 'askerliğin şân ü şerefi kendilerine bilfiil irâ'e ve tefhîm edilmiş bulunacağından ve muhâcirînin ahvâl-i 'umûmiyyesince şâyân-ı dikkat olan mevâddın biri dahi ümerâ-ı kabâ'ilin teftîş-i hâl ve hareketleriyle içlerinde devletin kavânîn ve evâmirini icrâya fiilen muhâlefet edenlerinin kabîleleri nezdinden çıkarılıp efkâr-ı müstakime eshâbından olanların dahi hâlisâne te'mîn ve te'lîfi ve bu sırada efrâd-ı muhâcirînin silâh taşımalarının bir sûret-i hakîmâne ile tedrîcen men'i kaziyyesi olup çünki müstagnî-i 'arz ve ta'rîf olduğu üzere ümerâ-ı muhâcirîn kendilerine mensûb olan kabâ'il halkını memleketlerinde istedikleri gibi isti'mâle alışmış ve bu hâl ve usûlü memâlik-i Devlet-i 'Âliyye'de dahi bozmamak efkârında bulunmuş oldukları efrâd-ı kabâ'ili arasıra menâfi'-i nâmeşrû'a-i şahsiyyelerini muhâfaza yolunda hükûmete karşı hareket ettirmeleriyle müsbet ve zâhir olarak eğerçi bu hâlin en başlı[ca] sebebi muhâcirînin ekser yerde müctemi'an iskân edilmeleri mâddesi ise de öyle birkaç sene evvel iskân edilen bir kabîle halkının şimdi tefrîk-i cem'iyyetleri tarîkini aramak nâ-kabil ve hırz-ı cân mesâbesinde efrâdının taşıdıkları eslihayı birdenbire zabt ve ahza kalkışmak dahi hudûs-ı gavâ'ile sebeb verecek derecede müşkil olduğu cihetiyle bu iki mes'elenin mülkçe en ziyâde mümkin-ül-icrâ olabilen tedâbîr-i ıslâhiyyesi hakkında ba'zı suver-i teshîliyye tahattur olunduğundan gerek bunları ve gerek sâ'ir lüzûmu görünen ıslâhâtı icrâ eylemek ve hükûmât-ı mahaliyyeye husûsât-ı mukteziyyeyi hemân ihtâr etmek üzere Trabzon ve Hüdâvendigâr ve Sivas ve Adana vilâyetleri i'tibârıyla Bâb-ı 'Âlî'den ve binbaşı rütbesinde olarak Bâb-ı Seraskerî'den dört cihet üzerine birer me'mûr gönderilmesi muktezî göründüğüne ve Şûrây-ı Devlet mu'âvinlerinden 'izzetlü Fahrî Bey ile Sâ'ib ve Besîm ve Mehmed Efendiler bu işleri hüsn-i icrâya ehil ve muktedir olduklarına binâen gezecekleri mahallerin mesâfesi ve mesâlih-i mebhûsenin ehemmiyyeti i'tibârıy-

la kendilerine evvel-be-evvel gidecekleri vilâyet merkezlerine vüsûllerinden i'tibâren beşer bin guruş ma'âş ve buradan hareketlerinde yine ol mikdâr harcırâh verilmek üzere mûmâileyhimden Fahrî Bey'in Adana ve Besîm Efendi'nin Trabzon ve Sâ'ib Efendi'nin Hüdâvendigâr ve Mehmed Efendi'nin Sivas havâlîsine me'mûriyyetleri ve terfîk olunacak zâbitânın dahi ol mikdâr harcırâh ve ma'âşlarla intihâb olunmasının taraf-ı hazret-i Seraskerîye ve ma'âşât-ı mezkûrenin tahsîsi husûsunun Mâliyye Nezâret-i Celîlesine havâlesi tezekkür olunmuş ve me'mûrîn-i mûmâileyhümün vezâ'if ve harekâtına dâ'ir kaleme alınan ta'lîmâtın müsveddesi ve her birinin dâ'ire-i me'mûriyyetleri dâhilinde bulunacak elviyenin pûsulası leffen 'arz ve takdîm kılınmış olmağın ta'lîmât-ı mezkûrenin medlûl ve ifâdesi muvâfık-ı re'y-i 'âlî buyurulur ise bi-t-tebyîz mûmâileyhüme i'tâsıyla hemân kendilerinin savb-ı me'mûriyyetlerine gönderilmesi ve Hüdâvendigâr vilâyeti cihetine mûmâileyh Sâ'ib Efendi'nin iğrâm olunacağına nazaran el-hâleti hâzihi İzmid havâlîsinde mesâlih-i muhâcirîn ile meşgul olan Muhtâr Efendi'nin me'mûriyyetine mahal kalmayacağından ma'âşının kat'ıyla kendisinin i'âdesi husûsunun dahi Hüdâvendigâr vilâyetine tavsiye ve teblîg buyurulması ve müteferri'ât-ı ma'rûza-i maslahatın îfâ-i muktezâsı bâbında emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 16 Şevvâl sene 286 ve fî 6 Kânûn-ı sânî sene 285

[6 a'zânın mühürleri mevcut, 4 a'zâ bulunamamıştır]

7. Sadaret. Divan-ı Hümayun Kalemi. No 166/52 (*tarihsiz*)

1. Ma'lûm-ı âşinâyân-ı 'âlem olduğu vech üzere âlât-ı harbiyyenin noksân ve mühimmât-ı 'askeriyyenin fikdânıyla berâber ahâlî-i Çerâkisenin müddet-i medîde harben Rusya devlet-i kaviyyü'ş-şevketine mukavemet ve lâ-yu'add ve lâ-yuhsâ mihen ve meşakkatlere olan sebât ve tahammülleri ancak vikaye-i dîn ve nâmûs ve muhâfaza-ı vatan-ı 'azîz için idi ve bu uğurda bir dereceye kadar fedâkârlık göstermişizdir ki "Min el-hâz eviddâ'ü'l-mücâhidîn ilâ eshâbü'l-gayret ve-ş-şecâ'at ve-d-dîn hüm ehl-i Çerkesistân-ı sagirhüm ve kebîrhüm ecma'în" fehvâsınca sigar ve kibâr ve ba'zen nisvânlarımıza kadar kâffe-i esbâb-ı ma'îşet ve hiref ve sanâyi'den keff-i yed ve hâb ü râhatı ferâmûş ve hattâ "... okunamadı ..." zemzemesince şiddet-i ihtiyâc ve zarûretimizden nâşî çâker köşemiz makamında olan etfâl ve ebnâ-ı cinsimizi memâlik-i İslâmiyyeye geçirip minel-kadîm cinsimize meyl ve rağbet gösteren 'Osmânlu kibârlarına kem-bahâ ile fürûht ve mukabelesinde dest-res olabildiğimiz mikdâr-ı cüz'î ile mümkin mertebe def'-i zarûrete kadar kıllet ve zilleti ihtiyâr etmiş idik.

2. Encâm-ı kâr birçok esbâb-ı ma'lûmeden dolayı peyderpey terk-i vatan ve diyâr birle fevc fevc zîr-i cenâh-ı müstelzimü'l-felâh-ı Saltanat-ı Seniyyeye

dehâlet ve âşûb-ı kıyâmet tezâhüm eylediğimiz hengâmda el-hakk hükûmet-i ‘âdile-i İslâmiyyenin deryâ-ı merhameti cûş ü hurûşa gelerek kemâl-i derece şefakat ve gurebâ-nevâzîye mazhar buyurularak iskân ve istirâhatımız için milyonlarca altun kîselerinin fedâ buyurulduğu bir emr-i âşikâr ise de ne çâre ki ol vakit ekser me’mûrîni “Mesâ’ib kavm ‘ind kavm fevâ’idu(?)” farziyyesini tamâmıyla fırsat ittihâz ve bir taraftan hazîne-i devleti hasâr ve dîğer cihetten muhâcirîni bütün bütün perîşân ve târumâr eylediler.

3. Rûmili’nde sa‘âdetlü Nusret Paşa hazretleri ve Anadolu’da ba‘zı dirâyetkâr me’mûrlar ma‘rifetiyle iskân olunan muhâcirîn sâye-i ‘ömrü’l-vâye-i cenâb-ı zıllullahîde kesb-i temevvül ederek muhâcirîn hakkında te’sîs buyurulan nizâmât iktizâsınca tekâlif-i meşrû‘a-i mîriyyeyi sırasıyla ve ma‘ü’l-iftihâr îfâ eylemektedirler.

4. Ve bir takım hâ’in ve dirâyetsiz me’mûrlar dâ’imâ menâfi‘-i şahsiyyelerini ebnâ-ı cinsinin mazarratında müteneffizân-ı ahâlî-i kadîme mürtekibleriyle bil-ittifâk arâzî-i hâliyye-i mîriyyeyi hükûmet-i seniyyeden ahza yok yok ‘âdetâ sirkat ve ancak üzerinde kırk nihâyet elli hâne zerrâ‘ın ta‘ayyüş edebileceği bir mahalde gûyâ ordu çadırı kurarcasına üç dört yüz hâne birleştirdiler. İşte muhâcirîn kullarından her ne dürlü uygunsuzluk zuhûr eder ise menşe’-i aslîsi budur. Ez-cümle Tekfurdağı sancağı dâhilinde kâ’in Mandıra nâm mahalde tâmm üç yüz hâne iskân olundu. Hâlbuki mahal-i mezkûrde kırk nihâyet elli hâne rencberin ta‘ayyüş edebileceği ednâ bir tahkik ile anlaşılır bir keyfiyyettir.

5. Ve muhâcirînden daha pek çok fukarâ mevcûddur ki cânib-i devletten kendilerine ihsân olunması mukadder olan öküz ve hâne pahâsı ve âlât-ı zirâ‘iyye ve ta‘yînâtı hâlâ dest-res olamadılar. Cây-ı şikâyet şurasıdır ki bu me’mûrlar muhâcirînin kâffesi ber-vefk-i dilhâh-ı devlet iskan olundu ve haklarında te’sîs buyurulan nizâmât mûcibince ber-vech-i matlûb eksikleri kalmadı diye Bâb-ı ‘Âlîyi iğfâl etmektedirler.

6. Ve içimizden şimdiye kadar Der-sa‘âdete gelip takdîm-i ‘arz-ı hâl edenlere beş altı ay hân köşelerinde bin dürlü sefâlet çektirdikten sonra Muhâcirîn İdâresinin i‘lâmı üzerine makam-ı ‘âlî-i sadâretten “Bu âdemin işi dediği gibi ise siz yine bildiğiniz gibi edin” me’âlinde sudan bir emirnâme verilmekte. O bîçâre de emirnâmeyi alıp mahalline ‘avdet vâlî yâhûd mutasarrıf paşa hazretlerine mürâca‘at eylediğinde mezkûr emr-i ‘âlînin kuvvet-i me’âline göre havâle-i sem‘ ve i‘tibâr olunmayıp minder altına hıfz olunduktan başka getiren zavallı bir de bu yüzden mazhar-ı zahme ve tahkir olmaktadır.

7. Cemî‘-i akvâm ve kabâ’il ve milel-i mütemeddinede bile nîk ü bed ve mü’eddeb ve edebsizlerin mevcûd bulunması mukteżâ-ı kanûn-ı tabî‘at bulun-

duğu misillü muhâcirîn-i Çerâkiseden dahi ânifen zikr olunan me'mûrların mu'âmelât-ı 'unfiyyelerinden dûçâr-ı ye's olan ba'zı sebük-magzânın fazâhat-ı sirkati irtikâb etmekte olduklarını ma'at-te'essüf görüyoruz.

8. Biz ki 'umûm Çerâkiseyiz dîn ve nâmûsumuz uğurunda bâlâda zikr olunan fedâ-kârlıkları ihtiyâr edegelmişiz. Elbette o fazâhatı bir vechle hazm ve kabûl edemeyiz ve mütecâsirlerini derhâl hükûmet me'mûrlarına ihbâr ederiz. Me'mûrîn ise o misillü erâzîl ile bizi 'alenen meydân-ı muhâkemeye çeker ve eşhâs-ı deniyyenin sârik olduğunu şer'an isbât etmemizi teklîf eder. Hâlbuki bu takdîrde mu'teberân ve ehl-i 'ırzlarımızın her biri kâr ü kisbini terk ve bir de berâberlerine ikişer şâhid alarak hîn-i iktizâda şer'an isbât edebilmek için rûz-ı şeb hırsızların arkasında dolaşmak lâzım gelir. Bu ise dâ'ire-i imkândan bîrûn olup bizim ancak bu husûsta yapabileceğimiz budur ki karyemiz ahâlîsinden bir gûne kâr ü kisbi olmadığı sahîh ve fakr-ı çâre der-kâr iken refâh-ı hâlde geçinmekte olanların hırsız ve eşhâs-ı muzırradan olduklarını lâyıkıyla hiss ederiz, meselâ bu gün bir şey'e mâlik olmayan bir âdemin dest-i tasarrufunda ferdâsı birkaç hayvân görülür ise o âdemin sârik olduğuna aslâ şübhemiz kalmaz ve tutar hükûmete teslîm ederiz. Hükûmet ânları mücâzât etmek şöyle dursun birkaç günden sonra her ne esbâba mebnî ise mültefiten kendi hâllerine koyuverir ve daha bed-terler olur ve sâ'ir edânî dahi âna bakar tarîk-i şekavete sülûk eder.

9. Belâ-ı mübrem şurasıdır ki vatan-ı 'azîz ve mâl ve emlâkımızı terk ile yalnız dîn ve nâmûs-ı bendegânemizi imâm-ül-müslimîn ve muktedâ-ı cemî'-ül-mü'minîn ve halîfe-i rûy-i zemîn ve vekîl-i resûl-i emîn pâdişâh-ı şerî'at-penâh efendimiz hazretleriyle 'Osmânlı karındaşlarımıza sığındırmış iken zikr olunan me'mûrînin sû-i idâre ve mu'âmelât-ı 'unfiyyeleri nâmûs-ı 'âciz-ânemizi hetk ve hukuk-ı milliyyemizi pâymâl ediyor.

10. Ve ber-minvâl-i muharrer bu me'mûrların müsâmaha ve müsâ'adeleriyle zuhûra gelen edebsizlikleri bilâ-istisnâ 'umûm muhâcirîn kullarına 'azv ve isnâd ve bütün Çerkesler hırsız ve haydûdtur diyerek dâ'imâ mihmândârımız bulunan ahâlî-i kadîme vatandaşlarımız miyânemize ilka-ı nefret ve bürûdetden geri durmuyorlar ve 'âdetâ kendilerinin nazarlarında olduğumuz gibi ahâlî-i kadîmeye bizden alçak ve ednâ bir millet dünyâda daha mevcûd olmadığını işrâb etmektedirler.

11. Muhâcirîn kulları ise haydûdluk ve hırsızlığı hîç bir vakit kabûl etmeyiz. Fîl-vâki' vatan-ı 'asliyyemizde iken elden geldiği kadar bi-gayr-ı hakk bize musallat olan düşmenimizin ızrârına sa'y ü gayret ve buna müdâvemet eder idik. Lâkin vatanımız içinde hırsızlık ve ebnâ-ı vatanı ızrâra ictisâr edenleri bilâ-müsâmaha ber-muceb-i şer'-i şerîf şedîden te'dîb ve terbiye ve her dür-

lü umûr ve husûsâtımızda ʻulemâ ve ümerâmız vâsıtasıyla hudûd-ı şerʻiyyeyi bilâ-noksân icrâ eder idik.

12. Şimdiye burada yaʻnî Anadolu ve Rûmilinde vatanımızda iken icrâ-ı ahkâm-ı şerʻiyye için teşmîr-i sâk gayret edegelen rü'esâmız hôr ve hakir ve bir takım fürû-mâye ve edânîmiz kâmrân ve emîr oldu.

13. Bir de taşra me'mûrları muttasıl muhâcirîn hakkında silâh taşımak memnûʻdur diye çâr-nâçâr terk-i silâh ettirmekte ve bilâ-silâh kendi mesâlih-i meşrûʻaları için öteye beriye âmed şüd olan ehl-i ʻırz âdemlerimizden pek çok bî-günâhların esnâ-ı râhta orman ve balkanlardan geçer iken katl olunduğu lâyıkıyla tahkik olunur ise anlaşılır.

14. Lâkin bizim bu husûsta asıl cây-ı esef ve ıztırâbımız şurasıdır ki, bütün muhâcirîn kulları yedi yaşından yetmiş yaşına kadar hîn-i iktizâda dîn ve devletimiz uğur-ı meyâmin-i mevfûrunda meyâdîn-i hurûb ve vegada fedâ-ı ser ü cân etmekliğe her ân hâzır ve muntazır-ı fermân bulunmak iktizâ-ı âmâl ve ârzûmuz iken yazık ki minel-kadîm bâ'is-i fahr ve mübâhâtımız olan fenn-i şerîf-i silâhşôrîyi külliyyen ferâmûş edeceğiz eyvâh.

15. Eyvâhımıza sebeb budur ki, Ruslar cidden vatanımıza musallat olup biz de elden geldiği kadar müdâfaʻa ve mukavemette sâbit olduğumuz için tabîʻî düşmenimiz bulunduğu der-kâr iken esliha ve elbise ve silâhşôrluğumuzu evvel derece pesend ve kabûl ederek ekserî süvârîsi elbise ve eslihaca tıbkı Çerkesler kıyâfetine koymuş ve ümerâ ve ceneral ve ordu kumandanları bile bu hey'ete girmiş ve el'ân bu hey'ette olan süvârîsi tezyîd edilmektedir.

16. Cânib-i hükûmet-i seniyyeden irâ'e buyurulan arâzî el'ân beynlerince nâ-mahdûd olup bu dahi bâ'is-i izmihlâl-i muhâcirîn olmağla eğer arâzî-i mezkûre muhâcirîn kullarına hakikaten temlîk ve ihsân buyurulmuş ise her karyenin iskân olunduğu arâzînin şâmil olduğu tarla ve merʻâları me'mûrîn-i mahsûsa taʻyîniyle nizâmî vechile beynel-ahâlî hâne ve nüfûslarına göre bi't-taksîm iktizâ eden koçan ve tapu senedlerinin yedlerine iʻtâ buyurulması.

17. Ve hattâ ekser muhâcirîn yedlerinde bir sened ve hüccet olmadığı için me'mûru maʻrifetiyle kendilerine verilen arâzîyi maʻmûr ederek birkaç sene ekip biçtikten sonra ahâlî-i kadîme mütegallibleri baʻzı mürtekib me'mûrlarla uyuşup bir takım hiyel ve desâ'isle istirdâd olunmaktadır.

18. Ekser muhâcirîn karyelerinde cevâmiʻ ve mekâtib sûret-i kifâyede mevcûd bulunmadığı misillü ʻOsmânlı lisânına lâyıkıyla âşinâ hôca ve muʻallim bulunmadığından etfâl-i muhâcirîn câhil kalmakta ve mekâtib-i ʻaskeriyyeye kayd ve tahrîrini istirhâm eylediğimiz evlâdımızdan ancak yigirmiden biri ekâbirden baʻzı zevâtın ilkası üzerine alınıp kusûru redd olunmakta olduğu cihetle "el-ihsân bi-t-tamâm" fehvâsınca zikr olunan cevâmiʻ ve mekâtib ve

mu'allimlerimizi ikmâl ve mekâtib-i 'askeriyyeye takdîm eylediğimiz etfâlden nizâmen şâyân-ı kabûl derecede sıhhat-i beden ve tenâsüb-i a'zâya mâlik olan zâdegân-ı bendegânemizin redd kılınmaması.

19. Akvâm-ı Çerâkisenin minel-kadîm üserâ-ı meşrû'amız olup ve bu bizde olan esâret mukaddemâ Amerika ve Avrupa ve Afrika'nın ba'zı mahallerinde olduğu misillü esâret-i kahriyye ve dürlü dürlü insâniyyete yakışmaz hakkaniyyete sığmaz mu'âmelât-ı şedîde-i 'unfiyye ile bir millet-i mütegallibe milel-i za'îfe-i mağlûbeyi tahtel-cebr kullandığı gibi olmayıp şeri'at-ı garrâ-ı Ahmediyyenin tecvîz ve tahdîd buyurduğu vech üzere mu'âmelât-ı nevâziş-gârâne ile istihdâm ve "El-'abd ve mâye mülkü'l mevla(?)" ka'ide-i hikmet-'âde-i şer'iyyenin hâricinde olarak bu kölelerimize pek çok müsâ'adât edegelmişiz. Hâsılı bizde olan esâret ecnebîlerin i'tirâz eyledikleri esâret değildir.

20. Ve minel-kadîm üserâmız ile miyânemizde cereyân eden usûlümüze tatbîkan ânlara zirâ'at edecek yer irâ'e ve çift sürecek öküz ve sâ'ir âlât-ı zirâ'iyye ve levâzımât-ı sınâ'iyyeyi i'tâ eder ve taht-ı nezâret ve himâyet ve mu'âvenetimizde çalıştırırız ve meydâna getirilen mahsûlât-ı arziyyeden evvelâ a'şâr-ı şer'iyyeyi ihrâc ve sâniyen tohumluğu ifrâr ve ba'de ne kalır ise bi'l-münâsefe taksîm ederiz.

21. Bundan mâ'adâ havâyic-i asliyyemizin tedârükünden sonra yine bizim ânlara i'tâ eylediğimiz esbâb ve levâzımâtı kendi menâfi'-i şahsiyyelerinde isti'mâl ve ne kazanırlar ise kendi mülk-i sahîhleri gibi tasarruf ederler. Hattâ efendilerinin müsâ'ade ve mu'âvenetleriyle ağalarından daha ziyâde nâ'il-i servet olan birçok kölelerimiz vardır.

22. Ve bizim kölelerimizden bekâr bulunanlar sâ'ir köle familyalarından kimin kızını beğenir ve tarafeynin hüsn-i rızâsı husûle gelir ise memleketimiz 'âdetince maktû' olan kıymet-i mukarreresini kendi mâlımızdan îfâsıyla ahz ve sünnet-i seniyye-i nebeviyye üzere 'akd ve izdivâc eder ve bizim kölelerimizin kızlarını dahi bu minvâl üzere kendi beğendiklerine verir ve biz de gider kıymetini alır ve 'âdetimiz vechile ebeveyne mahsûs olan 'avâ'idi i'tâ ve kusûrunu keyfe-mâ-yeşâ' tasarruf ederiz.

23. Ve bu köle familyalarından başka bir de ev içi câriyesi ma'nâsında olan lisânımızca "wunaşfa ut" ta'bîr olunan bir takım üserâmız daha vardır ki bunlar zikr olunan usûl ve şerâ'itten müstesnâ olunup 'âdetâ 'Osmânlı gulâm ve câriyeleri hükmündedir.

24. İşte bizde olan esâret bunlardan 'ibâret olup memâlik-i mahrûsa-ı 'Osmâniyyede dahi bu yolda yaşamak ve şurût-ı mezkûreye tamâmıyla ri'âyet olunmak emel-i 'âcizânemizle bütün emlâkımızı terk ve nukûd-ı mevcûde ve meksûbemizi bu kölelerimiz için sarf ederek dârü'l-âmân-ı hilâfet-i 'aliyyeye

dehâlet eyledik. Esnâ-ı muhâceretimizde hükûmet-i seniyye usûl-i kadîmemizin kemâkân ibka ve icrâsı şartını kabûl ve va'd buyurmuş i'tikad-ı kavîsindeyiz.

25. Şimdi bir takım ecnebî muvazzaf ve yerli görünen bî-gâne mesnedlerinin igvâsı ve ba'zı gûyâ kendi zu'm-ı fâsidelerince Avrupakârî ve âsâr-ı medeniyyet gösteren dirâyetsiz ve kavânîn ve nizâmât ve mukteziyât-ı mesâlihten bî-haber me'mûrların bu köleler gâh ü bî-gâh kâr ü kisb ve zirâ'atlarımızı yüz üstüne bırakıp vâdî-i 'isyâna pûyân ve bizler dahi ânların arkasına düşerek serserî ve ser-gerdân ve bu yüzden dûçâr-ı hasâr ve ziyân olmaktayız ve hükûmet-i seniyyeye âid olan a'şâr-ı meşrû'a-ı mîriyyece dahi külliyyetli noksân zuhûr etmektedir.

26. Şurasını da söylemekliğe cesâret ederiz ki haylî müddetten beri esâretin lağv re'yini ve esîr satmaklığın memnû' olduğunu işitmekte isek de esîr almaklığın mümâna'atını aslâ göremiyoruz. Hattâ geçen sene sâbık serasker Hüseyin 'Avnî Paşa muhâcirîn-i Çerâkiseden Şoloh'un yedine kimesne tarafından mümâna'at olunmamak üzere bir emirnâme-i seraskerî i'tâ ve 'Azîziyye sancağına iğrâm ederek kendi dâ'ireleri için beş on tâne câriye götürtmüş ve bunun emsâli daha pek çok ise de biz bu kadarla iktifâ eyledik.

27. 'Adem-i istitâ'a yâhûd ba'zı mesâlihinin tesviyesi için vatan-ı asliyyemizde ateş-i hicrân ile sûzân kalan ve bizler de burada muhâceret ve muvâsalatlarıyla çeşm-i hasretle nigerân bulunduğumuz anababa ve karındaş ve etfâl ve ıyâl ve ta'allükatımız olan kâffe-i mütebâkıyye-i Çerâkisenin memâlik-i mahrûsa-i şâhâneye şedd-i rahle eylemelerine mümâna'at olunmaması Rusya devlet-i fahîmesine alınmaması buyurulması aşırı mertebede sûz ü güdâzla niyâz etmekteyiz.

28. "... okunamadı ... (?)" fehvâ-ı hikmet ihtivâsınca zikr ve tafsîliyle tasdî'-i ser-i hâkipây-ı cenâb-ı vekâletpenâhîlerine ictisâr olunan esbâb-ı istikân-ı bendegânemizin çâre-i indifâ'ı husûsunda eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc bulunduğumuz tedâbîr-i sâ'ibe-i hakîmânelerini bî-dirîğ evvelâ Muhâcirîn İdâresi me'mûriyyeti yine ebnâ-ı cinsimizden olup ahvâl-i 'âciz-ânemize âşinâ ve devletçe dahi isbât-ı liyâkat ve sadâkat ve sâye-i füyûzâtvâye-i cenâb-ı pâdişâhîde rüteb-i fâhireyi ihrâz eden zevâta ihâle ve sâniyen sâ'ir milel-i müttehîde-i 'Osmâniyyede olduğu misillü sâkin bulunduğumuz elviye kazâhâ meclislerinde içimizden okur yazar ve söz anlar âdemlerden a'zâ bulundurmak ve sâlisen umûr-ı zâbıtada dahi mu'teberân-ı muhâcirînin kefâlet-i kaviyyesiyle te'mîn-i nefse muktedir olan kimesnelerimizden istihdâmına müsâ'ade ve bu yüzden ahâlî-i kadîme ile miyânemizde farz-ı 'ayn olan ünsiyyet ve emniyyetimizin

te'yîd ve te'bîdine himmet buyurulmak bâbında ve her hâlde emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

8. Yıldız Perakende Evrakı. Arzuhal ve Jurnaller. No 23/80 (*19 B 1310*)

Bitlis, Van ve Erzurûm vilâyetlerinde bulunan cümle muhâcirîn-i Çerâkise ve Çeçen ve Lezgi ümerâ ve rü'esâsı cânib-i 'âlîsine,

Elkabım cümleniz hakkında derkâr olan hürmet-i mahsûse-i 'acizânemdir.

Tahrîrâtlarınızı kâffeten aldım. Cevâblarımda zann edersem beyân ettiğim mütâla'ât sizlerce de tecvîz olunan efkâr değildir. 'Umûmumuza âid bahse girişmezden evvel şimdiye kadar size karşı ketm ettiğim hâlde bu kerre beyânına mecbûr olduğum ahvâl-i esef-iştimâlden bahs edeceğimden bu bâbta beni ta'yîb etmemenizi ve "Elinden iş gelmiyor da odur" dememenizi ricâ ederim. Zîrâ biz oradan bakıp da zann ettiğimiz gibi değilmiş. Dersa'âdet'de birisi yâ büyük hâmîye ya'nî vükelâdan birisine mensûb olmalı veyâhûd birçok pâraya mâlik olmalı da kendisini ol sûretle bildirmeli. Ve illâ hânedân ve zâdegân olmak. Ve dîn ve devlet uğrunda pederim muhârebede ma'iyyetine kumanda ederken şehîd olmuş. Ve iki def'a terk-i vatan ile hâk-i Saltanat-ı Seniyyeye ilticâ vuku' bulmuş. Ve nihâyetinde de Ermenî fesâd komitesine dâhil olan Reji me'mûrlarıyla Kürdistân ve Ermenistân ahvâlini tahkike gelen ve fikri ihânetten 'ibâret olan Reji müfettişleri 'aleyhinde hasb-es-sadâkat bunların emellerini icrâya mâni' olduğumdan dolayı mağdûr oldum. Binâen'aleyh "sâ'ir zâdegân ve emsâlim misillü hakkım ne ise ânı veriniz, hidmet-i devlette bulunayım, sadâkatla îfâ-i hidmet ederim" sözlerimi ve bu yoldaki feryâdları hîç bir makam ve hîç bir kimse işitmiyor. Herkes kendisinin bir günlük râhatını aramaktan başka bir şey' yoktur desem beni techîl etmezsiniz ümîdindeyim. Yalnız zât-ı hazret-i pâdişâhî hakikaten 'adâlet ve merhametle mutasarrıf olduğu gibi ihyâ-ı dîn-i mübîn ve i'mâr-ı memâlik için gece ve gündüz çalışmakta ve her ferd ve fukarânın refâhına himmet ve sarf-ı merhamet eylemekte olduğuna ve vekîl-i Resûl-i kibriyâ ve halîfe-i rûy-i zemîne lâyık olan sıfât-ı 'âliyye her ne ise o 'âlî sıfatlar ile mutasarrıf olduğuna aslâ ve kat'â ve dünyâda hîç bir kimse i'tirâz edemez. Velhâsıl izdiyâd-ı 'ömr-i şâhânelerine ve dâ'imâ muvaffakıyyet-i hümâyûnlarına cümlemiz leyl ü nehâr du'â etmeliyiz. Lakin diyecek olursunuz ki öyle bir 'âlî pâdişâhın merâhiminden ve eltâf-ı hümâyûnlarından nasıl oldu da hisse-mend olamadınız. Nasılsa derdimi ve ahvâlimi sem'-i hümâyûnlarına îsâl edemedim. Çünki yukarıda beyân ettiğim gibi bîkes olan bir kimsenin sedâsı sem'-i hümâyûna ne ile vâsıl olur? Başka makamlar gibi değildir ki elin ile istid'ânı veresin veyâhûd hâlini şifâhen ifâde edesin.

O makam-ı ‘âlî-i mukaddese ifâde-i hal etmek bir takım şerâ’it ve kavâ‘id tahtındadır ki herkes muvaffak olamaz. Muvaffak olmak eltâf-ı ilâhiye ve takdîr-i Hudâya vâbestedir.

Ne kadar hidmet ettiğimi biliyorsunuz. Hudâ bilir ki insâna ye’s geliyor şimdi. Dost düşmâna karşı husûsuyla Ermenîler ne kadar sevindiler! Şimdi de sadâkatıma karşı hîç bir şeye muvaffak olamadan gidilirse fikirlerinde ne diyeceklerini tahattur ve mülâhaza ettikçe dünyâdan vâz geçmek ârzûsu hâsıl oluyor. Şimdiye kadar ya ka’immakam silkine duhûle muvaffak olurum veyâhûd zâdegâna lâyık olan bir me’mûriyyete nâ’il olurum ümidinde bulunduğum cihetle netîceye kadar işimden bir şey’ yazmadım. Hâlbuki Allah insaf versin yâhûd Allah müstehaklarını versin evliyâ-ı umûr öyle şey’lere ehemmiyyet vermiyor. Herkes kendi râhatıyla mesgul olup bir şey’ vermeyecekler, çünki esbâbını yukarıda zikr ettim. Bu def‘alık kendi hâlimden bu kadar bahs etmek kâfîdir. Gelecek hafta daha ziyâde tafsîlât vermek tabî‘îdir. Gelelim kavâ’id ve menâfi‘-i ‘umûmiyyemiz bahsine. ‘Aşâ’ir-i Ekrâd ve ‘Urbân ‘asâkir-i cedîdesi nasıl olur ve ne olacağı ve bizim ne yolda mu‘âmele ve hareket etmekliğimiz lâzım geleceğini su’âl ediyorsunuz. Kürdler ve ‘Urbân ‘aşâ’iri hakikaten büyük bir imtiyâza nâ’il oldular ve emr-i teşkîlâtları hitâm bulan alayların ümerâsının fermânları yazıldı ve kendilerine verilmek üzere olduğu muhakkaktır. Nizâmâtını su’âl etmek fazladır. Çünki ta‘lîmâtları neşr olunduğundan mütâla‘a ediniz, tafsîlâtını anlarsınız. Ekrâd ve ‘Urbânın nâ’il oldukları imtiyâza Çerâkisenin nâ’il olmaması ne demek olduğunu tebeyyün ettiniz. Çerâkisenin de ‘asâkir-i Hamîdiyye alaylarına kayd ü kabûlü zât-ı hazret-i pâdişâhînin âmâlinden idiyse de buna muhâlefet ve şiddetle i‘tirâz eden makam-ı seraskerî oldu. Şöyle ki gûyâ Çerkeslerden alınacak kur‘a efrâdını süvârî nizâmiyye alaylarına kayd etmekte olduklarından Çerkeslerin cündîlikte olan mahâretleri sâyesinde dîğer ‘asâkirin de süvârîlikte terakki etmiş ve etmekte bulunmuş oldukları cihetle bunların Hamîdiyye alaylarına kaydı câ’iz olamayacak ve buna mümâsil birçok mütâla‘ât-ı vâhiyyeden ‘ibâret imiş. Şimdi beyhûde muhâberâtla vakit geçirmeye gelmez. Serî‘an ‘atebe-i hazret-i pâdişâhîye ta‘rîf olunduğu üzere telgrafla mürâca‘at ve istid‘â-ı ma‘delet ediniz. Sivas ve sâ’ir mahallerde olan Çerkesler ile muhâbere olunuyor. Sivas cihetinin istid‘âsı geldi takdîm olundu. Netîcesi bekleniyor. Şâyed ‘adem-i kabûlü yoluna gidilecek olursa yine durmayacaklardır. Uzun uzadıya sözler ne lâzımdır. Bu işi icrâ etmek da‘vâ ve mürâca‘at etmekle olur. Öyle vakit geçmek ve geçirmek câ’iz değildir. Bu bâbda teşebbüsâtı nizâmât-ı Devlet-i ‘Âliyyeye tatbîk ve tevfîk-i icrâ etmeli. Zinhâr barbarlık filan vuku‘a gelmemesine dikkat ediniz. Dâ’ire-i itâ‘attan hîç bir vakit nükûl etmeyiniz. Fakat ittifâk ile te’sîr edecek sûrette bilâ-te’hîr istid‘â ediniz. Yazacağınız istid‘â sûretlerini ilk posta ile bana yetiş-

tiriniz ki buraca îcâb edenlere irâ'e edeyim de dîğer Çerâkise de âna göre her bir şey'e vâkıf olarak iş ehemmiyyetini bulsun. Ne demek oluyor ki 'Urbân ile Kürdler imtiyâzâta nâ'il olsunlar ve Hamîdiyye alayları teşekkül etsin ve ümerâ kâmilen def'aten ka'immakam, kolağası, mülâzım filan gibi rütbelere nâ'il olsunlar da Çerkesler bir şey' olmasın. Eğer şecâ'at ise Çerkesler her 'aşîretten cesâretli ve şecî' ve daha ziyâde sâdıktır. Hidmetleri de her kavimden ziyâdedir. Cündîlik diyorlar. 'Acebâ cündîliğe gelirse Çerkeslerle tekabül edecek bir cündî kavim var mıdır? Hâsıl-ı kelâm cümle kavmimize 'ayıbtır ki Kürdler ile 'Urbânın nâ'il oldukları imtiyâza nâ'il olmayalım. Buralarını ta'rîfe lüzûm yok ise de söz sözü celb ediyor da uzanıyor. Zann ederim ki dâ'ire-i itâ'at ve îfâ-ı sıdk ü sadâkat meziyâtını Çerkesler kadar bilen yoktur. Öyle olduğu hâlde ne için Kürdler kadar bile olamasınlar? Bitlis ve Van ve Erzurûm vilâyetlerinde bulunan Çerkeslere oralardaki 'aşâ'ir-i Ekrâd şimdiye kadar ne nazarla bakıyorduysa şimdiden sonra o nazar bakmaz. Demek oluyor ki bizler ânlardan alçak bir kavim ve 'aşîret bulunuyoruz ve hem de doğrusu budur ki şimdiden sonra mâdem ki ânlar 'asâkir-i Hamîdiyye oldular biz olamadık içlerinde idâre dahi edemeyeceğiz. Ânın için ve nâmûs için teşebbüsâtınızı ta'kib etmeli. Doğrusu size beyân edeyim ki eğer bizim 'aşâ'irimiz yan'î Çerkesler de emsâlleri misillü Hamîdiyye alaylarına iltihâk etmezler ise ve bu cihetle nâmûsumuz yerinde kalmaz ise nâmûssuzluk ile yaşamaktan ise yaşamamak daha evvelâ olduğuna hükm ederek yine Hudâ-negerde sıdk ü sadâkat-ı Devlet-i 'Âliyyeden çıkmamak şartıyla ve fikriyle başka sûretle vatan tedârüküne mecbûr olacağım. Mâdem ki Hamîdiyye alaylarına iltihâkınız ve iltihâkımız husûslarındaki müsted'iyâtınızı ta'kib ve tervîc ettirmek için bizler gibi müte'ahhidleriniz vardır ve edeceğiniz müsted'iyât ise Devlet-i 'Âliyyenin 'aleyhinde olmayıp lehindedir, zîrâ Çerkesler 'asâkîr-i Hamîdiyye alaylarına iltihâk ederler ise hem devlete hayırlıdır ve hem de Çerkeslere hayırlıdır, artık bu bâbta ne için utanmalı? Evvelce yazıldığı üzere ta'lîmâttan zerre kadar ayrılmayarak serî'an semere-i teşebbüsâtınızı ve işbu mektûbumun vüsûlüyle yapılacak mazbatanızı bekliyoruz. Bâki Allah hâdim-i dîn-i mübîn ve haremeyn-i şerîfeyn olan pâdişâh-ı 'âlem-penâh efendimiz hazretlerinin hidmetlerinden cümlemizi ayırmasın ve-s-selâm.

Fî 25 Kânûn-ı sâni sene 308

Kubati-zâde İsmâ'îl, sâbık Bitlis Reji müdîri

İsmâ'îl Hakkı [mühür]

İşbu mektûbu evvelce müsvedde yerinde bırakmak niyyetinde tanzîm ettiğim hâlde sonra nasılsa 'aceleye tesâdüfle tebyîz edemeyip 'aynen göndermek üzere temhîr ettiğimden kusûruma bakmayınız.

[imzâ]

9. Sadaret. Mektubi Kalemi. Deavi. No 205/74 (*9 R 1278*)

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Bu kulları Çerkes Kubarti muhâcirlerinden olup bundan evvel zevcem Hâcce Meryem Han ve kızkardeşim Hâcce Melek ve kızım Hâcce Piki(?) ve dâmâdım Kurban Gâzî ve çocuğu 'Abdülvahâb ile oğlum Mecîd ve kızım Ka'asa(?) Adana tarafına gidilmiş ve oranın havâsı pek sefîl bir mahal olduğundan bundan böyle bu nüfûsumuz ol tarafta helâk olacağı bedîdâr idüğünden ve Sivas tarafında cemâ'atım mevcûd olup ânlar bendenizi ve bendeniz ânları ârzû etmekte bulunduğumuzdan gidecek ve ânların orada namâzlarını kıldıracak isem de Adanada olan sekiz nüfûsun Sivas tarafına getirilmesine 'aslâ tahammülüm olmadığından pâdişâh başı için şu yedi nüfûsum cânib-i mîrî tarafından Sivas tarafına nakl olunması ve hicret edeli iki buçuk sene olup bir buçuk aydan başka 'aslâ yevmiyyem verilmediği rehîn-i 'ilm-i dâverîleri buyurulduk-ta amân olsun efendim. Mezkûr nüfûsumun Adanadan Sivasa ve verilmemiş olan yevmiyyemin bu muhâcir defterinden ihrâc olmayan kullarına i'tâsı bâbında emr ü fermân efendimindir.

Fî 2 Receb sene 78

Bende Hâcî Uğurlu kulları

Muhâcir Komisyonu riyâset-i celîlesinden iktizâsına himmet olunması.

Fî 23 Receb sene 278

[imza]

İşbu 'arz-ı hâlin me'âli sâhib-i istid'â Hâcî Uğurlu nâm kimesnenin Adanaya gönderilmiş olan familyasının oranın âb ü havâsıyla 'adem-i imtizâc cihetiyle Sivasa nakli ve terâkim etmiş olan yevmiyyelerinin i'tâsı husûslarından 'ibâret bulunmuş ve merkum celb ile keyfiyyet lede-s-su'âl Adanada muhâcirînin kesretinden ve âb ü havâsıyla 'adem-i imtizâclarından nâşî haylî nüfûs telef olup birçoğu dahi Trabzon ve Sinob ve Anadolu taraflarına çekilip gitmiş olduklarından bahsle kendisinin dahi Sivasa nakline müsâ'ade buyurulmasını istid'âya mecbûr olacağını ifâde etmiş olmağla hakikat-ı hâl Adana mutasarrıfı sa'âdetlü paşadan isti'lâm ile icrâ-ı îcâbı mücerred re'y-i 'aliyye-i hazret-i vekâletpenâhîlerine mütevakkıf olmağın ol bâbta emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 28 Rebî-ül-evvel sene 278

[mühür]

.... Fî selh-i Receb sene 278

10. Sadaret. Mektubi Kalemi. Deavi. No 205/74 (*9 R 1278*)

Adana mutasarrıfı Ahmed Paşa'ya,

Çerkes muhacîrlerinden Hâcî Uğurlunun takdîm eylediği ʻarzıhâlde Adanaya gönderilmiş olan familyası oranın âb ü havâsıyla imtizâc edemediğinden ve kendileriyle berâber ol tarafa iğrâm kılınan familyaların ekserîsi dahi Trabzon ve Sinop ve Anadolu taraflarına gitmekte idüğünden bahsle kendilerinin dahi Sivasa nakli ve terâkim etmiş olan yevmiyyelerinin iʻtâsı husûsu istidʻâ olunmaktan nâşî keyfiyyet Muhâcirîn Komisyonu riyâset-i celîlesine ledel-havâle baʻde iktizâsına bakılmak üzere evvel emirde hakikat-ı hâlin istiʻlâmı îcâb edeceği bâ-iʻlâm ifâde ve beyân olunmuş olunan keyfiyyetin bi't-tahkik iʻşârı husûsuna himmet eylemeniz sibâkında şukka.

11. Sadaret. Mektubi Kalemi. Umum Vilayat. No 525/25 (*13 C 1278*)

Kütahya ka'im-makamı Nebîl Paşa hazretlerine,

Muhâcirîn-i Çerâkiseden ve ʻAbbâs Bey takımından olup Kütahya sancağı dâhilinde vâkiʻ Eskişehir kazâsına tâbiʻ Çukurhisârda meskûn otuz beş hâne nüfûs için muktezî hânelerin henüz inşâ ve öküz ve tohumlukları iʻtâ olunmadığı ve bu husûs kendilerinin mûcib-i sefâletleri olduğu vekîlleri tarafından Muhâcir Komisyonuna iʻtâ kılınıp bâ-tezkire irsâl olunan varaka ve ʻarzıhâlinin me'âllerinden istifâde olunmuş ve bunların sâye-i şevket-vâye-i hazret-i mülûkânede husûl-i esbâb-ı refâh ve râhatları matlûb ve müstelzim olduğu hâlde bilʻakis böyle hâl-i sefâlete düşürüldükleri vâkiʻ ise tecvîz olunamayacağı derkâr bulunmuş olmağla taʻlîmât-ı ahîre hükmüne tevfîkan iktizâ-ı hâlin sürʻat-i icrâsıyla merkumların kayd-ı zarûretten kurtarılması ve keyfiyyetin işʻârı husûsuna himmet olunması lâzım geleceği beyânıyla şukka.

Muhâcir Komisyonu riyâset-i celîlesine,

Me'âl-i işʻâr-ı behiyyelerine nazaran ka'im-makam-ı müşârünileyh hazretlerine tastîr kılınan bir kıtʻa tahrîrât li-ecli'l-irsâl leffen isbâl olunmuş olduğu beyânıyla terkim-i zeyle ibtidâr kılındı.

12. Sadaret. Mektubi Kalemi. Umum Vilayat. No 529/37 (*29 C 1278*)

Taraf-ı eşref-i hazret-i müşîr-i ekremî-i eyâlet-i İzmir'e,

Muhâcirînden Hôca Saʻîd ve Arslan'ın otuz iki hâneden ʻibâret olan kabîleleriyle iskânlarına karâr verilen Saruhan sancağında Güzelhisâr kazâsının âb ü havâsıyla imtizâc edemeyip telef olunmakta olduklarından kendilerinin Uzunyayla ve-yâhûd Erzurûm cânibine nakl ve iskânları husûsu istidʻâ olunmuş ve sûret-i istidʻâ mukarin-i sıhhat olduğu hâlde tebdîl-i meskenleri îcâbı-

na bakılmak üzere evvel emirde keyfiyyetin isti'lâmı lâzım geleceği komisyon-ı mahsûs tarafından ifâde ve i'lâm olunduğu beyân-ı 'âlîsiyle ol bâbta şeref-vürûd eden fermânnâme-i sâmî-i hazret-i vekâletpenâhînin ihrâc ve inhâc buyurulan bir kıt'a sûret-i seniyyesiyle mûcibince emirnâme-i sâmî-i cenâb-ı hıdîvîleri müfâd-ı 'âlîsi karîn-i îkan-ı 'âcizânemiz olmuş. Mukaddemce komisyon-ı mezbûr riyâset-i behiyyesi tarafından vuku' bulan isti'lâmnâmeye cevâben fî 25 Cemâzî-el-evvel sene 78 târîhiyle müverrah takdîm kılınan mazbatada beyân ve iş'âr kılındığı vechile tahkikat-ı vâkı'a ve buna dâ'ir mahallinden tevârüd eden mazbata me'âline nazaran merkumların fîlhakika oranın âb ü havâsıyla vâki' olan 'adem-i imtizâclarından nâşî haylîce vefeyât vuku' bulduğu anlaşılmış ve şu hâl ve tereddüdlerine binâ'en bir gûne işe ve güce yapışmadıklarından her-bâr gelip de nüfûs başına yevmiyye birer guruş talep ve ısrârıyla sızlanmakta bulunmuş oldukları muhât-ı 'ilm-i 'âlem-ârâ-ı hıdîvîleri buyuruldukta ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 29 Cemâzî-el-evvel sene 78

[Saruhan sancağı meclisinin üyelerinin mühürleri]

13. <u>Sadaret. Mektubi Kalemi. Umum Vilayat. No 529/37 (*29 C 1278*)</u>

Makam-ı celîl-i sadâret-i 'uzmâya,

Marûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Saruhan sancağı dâhilinde vâki' Güzelhisâr kazâsında iskân edilmiş olan muhâcirîn-i Çerâkise oranın âb ü havâsıyla imtizâc edemediklerinden Uzunyayla veyâhûd Erzurûm cânibine nakl olunmalarına dâ'ir muhâcirîn-i merkume tarafından vâki' olan istid'âya mebnî isti'lâm-ı keyfiyyeti mutazammın fî 22 Rebî'-ül-âhir sene 78 târîhiyle müverrahan Umûr-ı Dâhiliyye Dâ'iresi ma'rifetiyle şeref-tastîr buyurulan emirnâme-i sâmî üzerine keyfiyyet livâ-ı mezbûrdan lede-s-sû'al cevâben vârid olan mazbata leffen pîş-gâh-ı âsafâneleri kılınmış ve icrâ-ı muktezâsı her hâlde mütevakkıf-ı re'y-i hidîvîleri bulunmuş olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Fî 11 Cemâzî-el-âhir sene 1278

Bende vâlî-i eyâlet-i İzmir Mehmed Reşîd [mühür]

14. <u>Sadaret. Mektubi Kalemi. Umum Vilayat. No 529/37 (*29 C 1278*)</u>

Bâb-ı 'Âlî

Dâ'ire-i Umûr-ı Dâhiliyye

Muhâcirîn Komisyonu riyâset-i celîlesine,

Devletlü efendim hazretleri,

Güzelhisâr kazâsında olan muhâcirînin Uzunyayla veyâhûd Erzurûm cânibine nakilleri hakkında vuku' bulan istid'âları üzerine isti'lâmı hâvî gönderilen tahrîrâta cevâben İzmir vâlîsi devletlü paşa hazretlerinin tevârüd eden tahrîrâtı melfûf mazbata ile berâber manzûr-ı vâlâları buyurulmak üzere leffen isbâl kılınmış olmağla îcâbının icrâ ve ifâdesi husûsuna himmet buyurmaları siyâkında tezkire-i senâverî terkimine ibtidâr kılındı.

Fî 24 Cemâzî-el-âhir sene 1278

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Hâme-pîrâ-ı ta'zîm ve tekrîm olan işbu [kağıt yırtık] rehîn-i îkan-ı çâkerî olmuştur. Muhâcirîn-i merkume mahall-i mezkûrün âb ü havâsıyla 'adem-i imtizâclarından bahisle Uzunyaylaya nakllerine dâ'ir [kağıt yırtık] hâvî Saruhan ka'immakamı cânibine tastîr ve tesyîr olunan tahrîrâta cevâben akdemce livâ-ı mezbûr meclisinin vârid olup leffen makam-ı mu'allâ-i [kağıt yırtık] fîlhakika mahall-i mezkûrün âb ü havâsıyla imtizâc edemeyip telef olmakta oldukları iş'âr olunduğuna ve bunların nüfûsları dahi cüz'î bulunduğuna binâen [kağıt yırtık]dan sarf-ı nazarla Sivas cânibine irâ'e-i ruhsat olunmasını âmir lîvâ-ı mezkür ka'immakamına emir-nâme-i sâmî tastîr ve tesyîr kılınmış olduğu beyânıyla ictisâr [kağıt yırtık].

Fî [kağıt yırtık] Cemâzî-el-âhir sene 278

Bende 'İzzet

15. Cevdet. Dahiliye. No 6832 (*tarihsiz*)

Devletlü 'inâyetlü merhametlü efendim sultanım hazretleri devlet ve ikbâl ile sağ olsun.

'Arzıhâl-i kullarıdır ki sâye-i hazret-i zillullahîde âsûde-nişîn etmek üzere Çerâkis ve Kabarta fukarâları terk-i vatan ve hâne-ber-dûş olduklarından cânib-i Anadolu tarafına geçilip Samsun ve ol havâlî ile Merzifon taraflarında haylî göçtükleri Çoruma vusûl bularak işbu geçen sene-i mübâreke kışında tevkîf ve ârâm edilmiş ise de kabâ'il-i mezkûr hasbel-kader vatanlarından dûr olarak ve kendileri Türkçe lisân bilemediklerinden takım takım bu havâlîlerde perîşân-ül-ahvâl oldukları Çorum sancağında Emlâk nâhiyesinde Kadîköyü demekle ma'rûf yüz elli senedenberi hâlî ve mu'attal kalmış olan arâzî ile nefs-i Karahisâr'da Demirli'de ve sâ'ir münâsib mahallerde beş altı yüz hâne birleşip iskân etmek mümkin olduğu ve bir üç dörd yüz hâne mikdârı Çorum sancağında 'aşâ'ir ve kabâ'il misillü oldukları cem'i husûsu bâ-fermân-ı 'âlî oldukları mahallerden kaldırılıp Çorum'a iskân edilmek iktizâ eden evâmir-i şerîfe ısdârı inşâllahü-te'âlâ sâye-i hazret-i mülûkânede memâlik-i mahrûsa gün-be-gün

ma'mûr olunmakta ise de birkaç sene fukarâya ruhsat olunup vakt-ı zamânıyla hâne başına 'asâkir-i süvâr-ı nizâma idhâli ile dîn-i Devlet-i 'Aliyyeye bir 'asâkir-i nizâm olunacağı husûsu vuku'-ı keyfiyyet-i hâli kazâ-ı mezkûr hâkimi tarafından ledel-merhâle bir kıt'a i'lâm olunmuş olmağla merâhim-i 'âliyyenizden mercûdur ki 'arz-ı hâlimden ve gerek 'arza nazaran keyfiyyet-i hâl ma'lûm-ı rahîmâneleri buyuruldukta Çorum sancağında Emlâk nâhiyesinde Kadîköyü arâzîyle Karahisâr ve Demirli'de ve sâ'ir münâsib mahallerde kabâ'il-i Çerkes ve Kabarta fukarâları iskânına hâlâ Çorum sancağı mütesellimine hitâben bir kıt'a fermân ısdârı ve derd-i inhâf olunan kabâ'il-i mezkûrları bulundukları mahalden cem'i için kazâ-ı mezkûr mütesellimlerine hitâben bir kıt'a fermân dahi ısdârı yed-i kullarına i'tâsı niyâzı bâbında bâki emr ü fermân devletlü 'inâyetlü merhametlü efendim sultanım hazretlerinindir.

Bende Hatozukoğlu Çolak Mehmed Bey, mîr-i kabâ'il-i mezkûr

16. <u>İrade. Dahiliye. No 38018 (*17 L 1282*)</u>

Lef 6

Kürdüstân vâlî-i vâlâ-şânı devletlü paşa efendimiz hazretlerine,

Erzurûm vâlî-i vilâyeti cânibinden iskânımıza me'mûr ta'yîn buyurulan redîf mîr-alay 'izzetlü Ahmed Bey efendi taraf-ı 'âlî-i müşîrîlerinden gönderilen me'mûrlar ile birleşerek kâffe-i husûsâtımızın ber-vefk-i merâm hüsn-i tesviyesiyle Diyârbekir sancağı dâhilinde ve ba'zı kurrâ ve mahallerde istediğimiz vechile bizleri muvakkaten iskân eyledi. Cenâb-ı Hakk hazretleri pâd-şâhımız efendimiz hazretlerine tükenmez 'ömrler ihsân buyursun. Bu bâbta nâ'il olduğumuz ni'met ve gördüğümüz merhametin teşekkürünü edâ' edemeyiz. Fakat bizler birkaç kabîleden 'ibâretiz. İskân ve ikbâl olduğumuz mahallerin arâzîsi zirâ'ata elverir derecede ise de ol mahallerin arâzîlerinin a'lâsı ahâlî yedlerinde ve tapuları dâhilinde olup kendileri ekip biçeceklerinden bu arâzîlerden geriye kalsa dahi pek fenâları kalacağından ve şimdi iskân olduğumuz mahaller birbirlerine uzakça olduğu ve kabâ'ilce birbirimizde karâbet ve ta'allükumuz olarak böyle uzak düşüldüğü hâlde şefkatımız tahammül edemeyecektir. Mardin sancağı civârında vâki' çölün her vechile güzel ve zirâ'ata her mahalden ziyâde elverişli olduğu zât-ı 'âlî-i müşîr-i ekremîlerinden ve me'mûr mîralay beyefendi tarafından beyân buyurulmasıyla vâki' olan tahkikât-ı 'âcizânemize göre mahall-i mezkûre sâ'ir mahallerden ziyâde münbît ve güzel olduğu her bir taraflardan mesmû'ât-ı 'âcizânemiz olmasıyla cümlemizde yakin hâsıl olarak orada iskânımızı cân ü dilden taleb etmekte olduğumuzdan ve şimdi şitâ mevsimi olarak bi-lütfi'l-mevlâ evvelbâharda çölde kabîlelerimizle orada istirâhat ederek zirâ'atla meşgûl olup velini'metimiz pâdişâhımız efendimiz haz-

retlerine gece gündüz du'âlar etmek üzere evvelbâharda mezkûr çölde iskânımızı efendimizden ricâ eylediğimizi mübeyyin şimdiden istid'â-i çâkerânemizin terkim ve takdîmine cesâret kılındı. Fermân efendimizindir.

[Çeçen muhacirlerinin ileri gelenlerinden 27 kişinin isim ve mühürleri var]

17. Yıldız. Perakende Evrakı. Arzuhal ve Jurnaller. No 2/60 (*20 M 1296*)

Hakk-ı sübhâne ve te'alâ hazretleri şevketlü kudretlü mehâbbetlü velîni'met-i bî-minnet-i 'âlem-i şehriyâr manzûrü'l-'ilm efendimiz hazretlerini mâte'âkab-el-melevân erîke-pîrâ-ı saltanat ü şân buyursun âmîn sümme âmîn. Bu kulları Vize kazâsında Sûfîler karyesinde meskûn Abzah kabîlesinden Duğu cinsinden Bedik(?) nâm kimesnenin köle cinsinden gulâmı bulunduğum hâlde bundan akdemleri mûmâileyhin vefâtı vuku'uyla İzmid sancağında Adabâzârı kazâsında Söğütlü nâm Çerkes karyesinde meskûn Şapsığ kabîlesinden Mehmed Bey gelerek müteveffâ mîr-i mûmâileyhin zevce-i metrûkesini tenkîh ve tezvîc ederek mezbûreyi ve kerîmesini ve bu bendelerini ve hemşîremi istishâben ve emlâk-ı mevcûdeyi dahi âhere bey'en karye-i mezkûreye götürmüş ve ba'de bürheten min-ez-zamân zevcesi mezbûrenin vefâtı vuku'uyla sekiz yaşında kerîmesini dört beş sene mukaddem sarây-ı hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkânelerine bedel-i misliyle fürûht edip bu kullarının hemşîremi dahi cebren ve hâsiren kendi kölesine tenkîh ve tezvîc etmiş ve bu kullarını dahi âhere satmak efkâr-ı fâsidesinde bulunmuş ise de kulları ber-takrîb Bandırma tarafına savuşup orada ârâm etmekte olduğumdan ve hemîşe arkamızı bırakmayıp oradan oraya koğalamakta olduğundan ve sarây-ı hümâyûnlarına satmış olduğu veliyyemizin ism-i mu'ahharı Lûrândil kalfa olduğu hâlde bundan iki üç mâh mukaddem ya'nî mâh-ı sıyâmdan az sonraca vefâtı vuku' bulmuş ve bu kulları ve büyük birâderim Batuk ve köleye tenkîh edilen hemşîremiz mezbûre ancak müteveffiyye-i mezbûrenin memlûkesi olduğumuz hâlde vefâtıyla cümlemiz ancak zât-ı hümâyûn merhâmet ve şefkat ve 'adalet-nihûn-ı şâhânelerinin köle ve câriye ve memlûkesi bulunduğumuzdan lütfen ve merhameten iki birâderin ve hemşîremiz mezbûrenin ve ikisi oğlan ve biri kız üç çocuğunun cümlemizin merkum Mehmed Beyin zulm ü te'âdîsinden ve taht-ı esâretinden rehâmız husûsuna emr ü fermân-ı celîlü'l-'ünvân-ı cenâb-ı hüsrevânîleri erzân ü şâyân buyurulması niyâz ü istirhâmına cür'et kılındı. Ol bâbda ve katıbe-i ahvâlde emr ü fermân-ı hümâyûn şevketlü kudretlü velîni'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinindir.

Fî 2 Kânûn-ı sânî sene 94

Bende Abzah kabîlesinden İsmâ'il
Bende birâderi Batuk

Özet: Kuzey Kafkasya halklarından önemli miktarda insan 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı ülkesinde göç etmek zorunda kalmışlar ve yeni yurtlarında iskân edilmeleri için Osmanlı yetkililerden yardım görmelerine karşın, ekonomik, sosyal, kültürel bir çok sorun yaşamışlardır. Bu çalışma, Osmanlı arşivlerindeki belgelerden hareketle Kuzey Kafkasyalıların bu sorunlar karşısındaki dilek ve istekleriyle Osmanlı yetkilileriyle ilişkilerini ve yerli toplumla bütünleşme sürecini incelemektedir.

Anahtar Sözcükler: Kuzey Kafkasya halkları, Çerkesler, Osmanlı İmparatorluğu, göçler, iskân, toplumsal uyum.

Abstract: During the second half of the 19th century a great number of people of the Northern Causasia were pushed to emmigrate to the lands of the Ottoman Empire. Despite the fact that the Ottoman authorities helped these immigrants during their resettlement, they faced many economic, social and cultural problems. Based on Ottoman archival material, the present study examines the requests and claims of the North Caucasians towards those problems that reveal certain aspects of their relations with the Otoman authorities and the natives, providing insights into the process of their adaptation into their new environment.

Keywords: North Caucasian peoples, Circassians, the Ottoman Empire, migration, settlement, social adaptation.

kebikeç / 23 • 2007

Türk-Yunan Nüfus Mübadelesine Giden Siyasal Süreç

Konstantinos SVOLOPOULOS

Kebikeç'in 22. sayısında yayınlanan Konstantinos SVOLOPOULOS'un "Türk – Yunan Nüfus Mübadelesine Giden Siyasal Süreç" adlı yazısının dipnotlarında Yunanca bulunan bölümler dizilemediği için, sayın yazar, çevirmen ve okuyucularımızdan özür dileyerek, eksiğin tamamlanması için – kesilerek ilgili yere yapıştırılmak üzere - bu sayımızda doğru hurufat ile sözkonusu dipnotları yayınlıyoruz.

[1] Türkçeye çeviren Dr. Damla Demirözü. Bu makale ilk olarak 1981 yılında Makedonya Çalışmaları Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır: Konstantinos Svolopoulos, *İ Apofasi gia tin Upohreotiki Antallagi Plithismon Metaksi Ellados ke Turkias* [Yunanistan-Türkiye Arasında Yapılacak Zorunlu Nüfus Mübadelesi Kararı]. Selanik: Dimosievmata tis Eterias Makedonikon Spudon [Makedonya Çalışmaları Derneği Yayınları], 1981. Aynı yazı sonra, yazarın Venizelos dönemi üzerine yapmış olduğu çalışmalarını derlediği bir kitapta yer almıştır. Bkz. Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 Μελετήματα, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα [Eleftherios Venizelos: 12 Deneme, Atina: Ellenika Grammata, 1999]. Bu çeviri makalenin ilk basımına sadık kalınarak yapılmış ve son versiyonu ile mukayese edilerek kontrol edilmiştir.

[6] S. Séfériadès, *Ibid.*. s. 366-70. Aynı şekilde S. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey*. New York, 1932, s. 17. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Π. Μηλιώτη, *Η εν Νεϊγύ Σύμβασις της ελληνοβουλγαρικής μεταναστεύσεως της 14ης/27ης Νοεμβρίου 1919 και η εφαρμογή αυτής*, Θεσσαλονίκη, 1962. [P. Milioti, *Neuilly: 14/27 Kasım 1919 tarihinde Yunanistan ile Bulgaristan imzalanan Göç Antlaşması ve Uygulamşı.* Selanik, 1962]

[11] A. A. Πάλλη, *Η Ανταλλαγή των Πληθυσμών από όψη νομική και ιστορική και η σημασία της για την διεθνή θέση της Ελλάδος*, Αθήνα, 1932 (Alexander A. Pallis, *Yasal ve Tarihi Açıdan Nüfus Mübadelesi'nin Önemi ve Yunanistan'ın Uluslararası Konumu*, Atina, 1932). Stephen Ladas, *Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932. Α. Πρωτονοταρίου, *Το Προσφυγικόν πρόβλημα από ιστορικής, νομικής και πρακτικής απόψεως*, Αθήνα, 1929 (A. Protonotariu, *Tarihi, Yasal ve Pratik Açıdan Göçmen Sorunu*, Atina, 1929). A. Devedgi, *L' échange obligatorie des minorités grecques et turques en vertu de la Convertion de Lausanne du 30 Janvier 1923*, Παρίσι, 1929. Ε. Τσουδερού, *Η Αποζημίωσης των ανταλλαξίμων*, Αθήνα, 1927 [E. Tsuderou, *Göçmenlerin Tazminatı*, Atina, 1927]. T. Kiosseoglou, *L' échange forcé des minorités d' après le Traité de Lausanne*, Νανσύ, 1926. Daha güncel yayınlar için bk.: D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its impact on Greece*. Paris ve The Hague: Mouton, 1962. Χ. Ζαμπαθά, *Οι Εκ Μικράς Ασίας Ελληνορθόδοξοι πρόσφυγες*, Αθήνα, 1969. (διδακτορική διατριβή στο Παν/μιο Αθηνών) (Ks. Zambathas, *Küçük Asyalı Rum-Ortodoks Göçmenler*, Atina, 1969 (Atina Üniversitesine verilmiş doktora tezi)). J. A. Petropoulos, "The Compulsury Exchange of Populations: Greek-Turkish Peace making, 1922-1930", *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976), s. 135-160.

[14] Α. Πάλλη, *Στατιστική μελέτη περί φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδον 1912-1924*, Αθήνα, 1925 (A. Pallis, *1912-1924 Sürecinde Makedonya ve Trakya'ya Göç Edenlerin Irkları Hakkında İstatistik Bir Çalışma*, Atina, 1925). του ίδιου (Aynı kişinin bir başka çalışması) *Greece's Anatolian Venture and after. A survey of the Diplomatic and Political Aspects of the Greek Expedition to Asia Minor (1915-1922)* London, 1937 [Türkçesi için bkz. A. A. Pallis, Yunanlıların Anadolu Macerası: 1915-1922. İstanbul: YKY, 1995].

K k ç

ns n l ml r ç n k yn k r ştırm l rı r s

24. sayımızın dosya konusu

“Tarım Tarihi”

Okurlarımızdan ve yazarlarımızdan
katkılarını bekliyoruz.

YAZI KURALLARI

Kebikeç'te yayınlamak üzere gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması gerekmektedir.

Yazılar bilgisayar çıktısı ve PC uyumlu bilgisayar ile MS Word veya text formatında kaydedilerek disket ile birlikte gönderilmelidir. Yazı içerisinde transkripsiyon fontları kullanılmış ise bu font dosyaları da diskete eklenmelidir.

Dergiye gönderilecek yazı ve makalelerde kullanılacak belge, resim ve fotoğraf varsa, belgeler için siyah-beyaz, resim ve fotoğraf için renkli ve ikişer nüsha fotokopileri yazıyla birlikte gönderilmelidir.

Makalelerde uyulması gereken yazım teknikleri aşağıdaki gibidir:

Yazılarda yapılacak göndermeler parantez içinde yazar soyadı, basım tarihi ve atıfda bulunulan sayfa numarası şeklinde verilmeli (Kocabaşoğlu, 1989: 132), eserlerin tam künyesi, makale sonundaki kaynakçada, yazar soyadı ve adından sonra parantez içinde basım yılı yazılarak gösterilmelidir (Kocabaşoğlu, Uygur (1989) *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları,* İstanbul: Arba Y.) Yazar adı metin içinde geçiyorsa, parantez içinde yalnızca atıfda bulunulan eserin yayım yılı ve sayfa numarasını vermek yeterlidir (1989: 132). Bu tür göndermeler dışında gerekli görülen bütün açıklamalar asterisk (*) ile sayfa altına konulacaktır.

Tarih araştırmalarında sıkça başvurulan arşiv kaynakları ilk geçtiği yerde tam künye ile dipnotta gösterilmeli, müteakip atıflarda kısaltma şeklinde verilebildiğinde metinde parantez içinde yer almalıdır (BOA, Mühimme, 72: 35).

Kaynakçada yalnısca atıfta bulunulan eserler yer almalı, eğer kullanılmışsa arşiv kaynakları ayrı bir başlık altında belirtilmelidir.

Örnek için *Kebikeç*'in 10 (2000) sayısından itibaren kullanılan sisteme bakınız.